

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ -1

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Επίμετρο
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Επίμετρο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Σύγχρονοι Κλασικοί -1

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Τίτλος βιβλίου: Πολιτεία

Συγγραφέας: Δημήτρης Θ. Τσάτσος

Επίμετρο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Σειρά: Σύγχρονοι Κλασικοί -1

Copyright © 2021 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου
– Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Οκτώβριος 2021

ISBN: 978-618-80021-3-5

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας, (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα

website: www.epoliteia.gr

Τηλέφωνο: 2103623506

e-mail: info@epoliteia.gr

Ακόμα και ο πιο μέτριος και ο πιο αδύναμος στοχασμός
έχει ψυχή. Χωρίς ψυχή ο στοχασμός είτε δεν είναι στοχασμός
είτε είναι απάνθρωπος.

Σε τρεις ανθρώπους χρωστάει ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου
τη συνδρομή των ψυχικών προϋποθέσεων των όποιων τυχόν
στοχασμών βρει ο αναγνώστης στις σελίδες του: στους γονείς του,
τον πρώτο και μεγάλο του δάσκαλο Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο και
την απέραντα καρτερική και μοναδική μάνα,
συγκινητική συνήγορο των αδυναμιών του, Αννίτσα Τσάτσου, αλλά και
στην πιο γοητευτική και συγκλονιστική γυναίκα που γνώρισε,
την Άννυ, με την ευγνωμοσύνη του στον Θεό για τα σαράντα τρία
κοινά χρόνια που τους χάρισε.

Στη μνήμη τους αφιερώνεται αυτό το έργο, έργο μιας ζωής,
μιας ζωής που ο συγγραφέας εξ ολοκλήρου τους χρωστάει.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλογικό σημείωμα Ξενοφώντος Κοντιάδη.....	17
Πρόλογος.....	19
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	27
I. Τέσσερα προκαταρκτικά ερωτήματα στα οποία ο συγγραφέας οφείλει να απαντήσει.....	27
II. Από πού κι ως πού; Λίγα λόγια για την προϊστορία και το σκοπό του έργου.....	27
III. Περί τίνος πρόκειται: Για το αντικείμενο του έργου.....	29
IV. Προς τι η συγγραφή του έργου: Τα κριτήρια των θεματικών επιλογών.....	30
V. Πώς γράφτηκε: Η συστηματική δομή του έργου.....	31

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

§ 1. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Πρώτης Ενότητας.....	35
§ 2. Περί θεωρίας.....	35
§ 3. Περί επιστήμης.....	36
I. Ο όρος «επιστήμη» προέρχεται από το «επίσταμαι».....	36
II. Απο την ενότητα στην εξειδίκευση.....	40
§ 4. Η πολιτειολογία ως επιστήμη.....	41
I. Η κατάταξη της πολιτειολογίας στο σύστημα των επιστημών.....	41
II. Η κατάταξη της πολιτειολογίας στο σύστημα των πολιτειακών επιστημών.....	43
III. «Γενική» και «ειδική» πολιτειολογία.....	44

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	49
§ 5. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Δεύτερης Ενότητας.....	49

§ 6.	Η ιεραρχική θέση του δικαίου σε μια ενιαία κοσμική τάξη	50
I.	Ο «κόσμος» κατά τον Nicolai Hartmann	50
II.	Η ένταξη του δικαίου στην κοσμική τάξη κατά τον Nicolai Hartmann	52
§ 7.	Η έννοια του κανόνα δικαίο	52
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις	52
II.	Η έννοια του κανόνα	55
III.	Η έννοια του κανόνα δικαίου	56
IV.	Το σύστημα των κανόνων δικαίο	57
V.	Τα όρια της ρυθμιστικής ικανότητας του κανόνα δικαίου	58
VI.	Η δεσμευτικότητα του κανόνα δικαίου	59
§ 8.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών: Α. Κατάταξη	62
§ 9.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών: Β. Το φυσικό δίκαιο	63
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις	63
II.	Στιγμές από την ιστορία του φυσικού δικαίου	65
III.	Συμπερασματικές παρατηρήσεις	70
§ 10.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:	71
Γ.	Ο νομικός θετικισμός	71
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις	71
II.	Από τις απαρχές στη γερμανόφωνη πολιτειολογία	74
III.	Η παρέμβαση της ιστορικής σχολής	77
IV.	Η μεγάλη αμφισβήτηση	78
V.	Συμπερασματικές σκέψεις για το θετικισμό	79
VI.	Ο θετικισμός στην ελληνική επιστήμη του πολιτειακού δικαίου	81
§ 11.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:	84
Δ.	Η αξιακή προσέγγιση του θετικού δικαίου	84
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις	84
II.	Η πρώτη αποκατάσταση της σχέσης του (θετικού) δικαίου με το αξιακό σύστημα	86
III.	Σύγχρονες προσεγγίσεις: Προς ένα σύστημα του «ορθού λόγου»	90
§ 12.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:	93
Ε.	Άδικο θετικό δίκαιο στη δημοκρατία;	93
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις	93
II.	Το μαχητό τεκμήριο υπέρ του «δίκαιου» χαρακτήρα του θετικού δικαίου στη δημοκρατία	94
§ 13.	Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:	95
ΣΤ.	Συμπεράσματα	95

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ

ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

II.	Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ»	99
§ 14.	Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Τρίτης Ενότητας	99

§ 15.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	100
§ 16.	Επιλογές νοηματικών προσεγγίσεων του πολιτικού	101
I.	Επιλογές	101
II.	Η κανονιστική θεωρία.....	102
III.	Η θεοκρατική θεωρία.....	103
IV.	Η θεωρία της δύναμης	105
V.	Οι θεωρίες της θεμελιώδους σύγκρουσης.....	110
§ 17.	Το «κοινωνικά επίμαχο» ως νοηματικό περιεχόμενο του πολιτικού ..	113
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	113
II.	Το «κοινωνικά επίμαχο».....	114
§ 18.	Η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας.....	117
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	117
II.	Η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας και η κρίση της	120
III.	Μορφολογία της κρίσης.....	124

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

III.	Ο ΘΕΣΜΟΣ	127
§ 19.	Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Τέταρτης Ενότητας.....	127
§ 20.	Γύρω από την έννοια του θεσμού στο πλαίσιο της κλασικής πολιτειολογίας.....	127
I.	Εννοιολογικά	127
II.	Το «θεσμικό» ως το μη «ατομοκεντρικό».....	130

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΕΜΠΤΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

§ 21.	Εισαγωγή στο θέμα «πολιτεία» και συστηματική διάρθρωση της Πέμπτης Ενότητας	135
I.	Οι λόγοι επικέντρωσης στον κλασικό ορισμό του Georg Jellinek ..	135
II.	Η δομή της ανάπτυξης	136
§ 22.	Οι όροι «κράτος» και «πολιτεία».....	137
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	137
II.	Από το «κράτος» στην «πολιτεία».....	139
III.	Επιλογικές σκέψεις: Η χρήση του όρου «πολιτεία» στο πλαίσιο της θεωρίας του Georg Jellinek	140
§ 23.	Οι φιλοσοφικοδικαικικές αφετηρίες της Πολιτειολογίας του Georg Jellinek	141
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	141
II.	Η προοδευτική επίδραση του Georg Jellinek στον παραδοσιακό πολιτειολογικό θετικισμό	142
III.	Η «κανονιστική δύναμη του πραγματικού»	147

§ 24.	Η πολιτεία κατά τον Georg Jellinek	151
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων.....	151
II.	Για τα εννοιολογικά στοιχεία του νομικού ορισμού που δίνει ο Georg Jellinek στην πολιτεία	152
III.	Κριτικές επισημάνσεις για τον ορισμό της πολιτείας του Georg Jellinek	157
IV.	Θεωρητικά και ιδεολογικά μηνύματα από τον ορισμό της πολιτείας του Georg Jellinek.....	162
§ 25.	Η πολιτεία ως η ιστορικά εκάστοτε εν λειτουργία συνένωση δικαίου και κοινωνίας.....	165
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	165
II.	Ο περί πολιτείας λόγος του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου	166
III.	Συμπεράσματα.....	168
§ 26.	Ενιαία πολιτεία και σύνδεσμοι πολιτειών.....	168
I.	Για τα κριτήρια της κατάταξης	168
II.	«Ομοσπονδία πολιτειών» και «ομοσπονδιακή πολιτεία»	169
§ 27.	Ευρωπαϊκή συμπολιτεία και ευρωπαϊκή μεταπολιτειολογία.....	170
I.	Η αναντιστοιχία	170
II.	Η θεσμική ιδιαιτερότητα της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας.....	171
III.	Ένας μεταπολιτειολογικός λόγος	173
IV.	Η μεταπολιτειολογική έννοια της κυριαρχίας	177
V.	Η μεταπολιτειολογική υπέρβαση της ομοσπονδιακότητας	187

ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΚΤΗ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

§ 28.	Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Έκτης Ενότητας	191
§ 29.	Εισαγωγή στο θέμα «Σύνταγμα»	192
§ 30.	Στιγμές από την ιστορία του συνταγματικού φαινομένου.....	195
I.	Ο όρος «Σύνταγμα»	195
II.	Η συγκεκριμένη ιστορικότητα της έννοιας του Συντάγματος που καθορίζει το σύγχρονο νόημά του.....	196
§ 31.	Ο συνταγματισμός	197
I.	Ιστορική αναγωγή	197
II.	Το πρόβλημα της κυριαρχίας	199
III.	Η εξέλιξη	200
IV.	Ο συνταγματισμός στη γερμανική πολιτειολογία.....	201
V.	Περί «νέου» κύματος συνταγματισμού	204
§ 32.	Η συντακτική εξουσία.....	206
I.	Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων.....	206
II.	Η έννοια της συντακτικής εξουσίας όπως την διαμόρφωσε η ιστορία	207
III.	Ο φορέας της συντακτικής εξουσίας.....	209
IV.	Μορφές ενεργοποίησης της συντακτικής εξουσίας.....	210

V. Ο νοηματικός μετασχηματισμός της συντακτικής εξουσίας στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού	212
§ 33. Για τη σύγχρονη έννοια και την τυπολογία του Συντάγματος.	220
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων.	220
II. Το «άψογο» Σύνταγμα και η κρίση του	221
III. Ενδεικτικά παραδείγματα τυπολογίας του Συντάγματος	222
IV. Οι νέες θεματικές του Συντάγματος	229
§ 34. Το «πραγματικό» Σύνταγμα.	230
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.	230
II. Τυπικό και πραγματικό Σύνταγμα.	231
III. Πραγματικό Σύνταγμα και πολιτική.	233
§ 35. Οι λειτουργίες του Συντάγματος	238
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.	238
II. Η θεμελιώδης τελεολογία του Συντάγματος.	239
III. Οι κατ' ιδίαν λειτουργίες του Συντάγματος.	242
IV. Αρ. I. Μάνεσης: «Το Σύνταγμα ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας»	244
V. Συμπέρασμα.	245
§ 36. Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος	245
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων.	245
II. Περί ερμηνείας του δικαίου γενικά.	246
III. Οι ιδιαιτερότητες του συνταγματικού κανόνα.	248
IV. Η εμμονή στην ερμηνεία του Συντάγματος με τη μέθοδο της ερμηνείας του κοινού δικαίου.	250
V. Η «συνταγματική» ερμηνεία του Συντάγματος	254

ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΒΔΟΜΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

§ 37. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Έβδομης Ενότητας	269
§ 38. Εισαγωγή στην έννοια του πολιτεύματος.	269
I. Η έννοια «πολίτευμα»	269
II. «Πολίτευμα», «μορφή κράτους», «κυβερνητικό σύστημα», «πολιτικό σύστημα», «καθεστώς»	271
§ 39. Τυπολογία των πολιτευμάτων	274
I. Εισαγωγή	274
II. Η εξέλιξη	275
§ 40. Οι ιστορικές ρίζες του ελληνικού και του ευρωπαϊκού συνταγματικού κράτους: Η μοναρχία.	278
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.	278
II. Η ελληνική μοναρχία ως πολιτειολογικό παράδειγμα.	279
III. Συμπέρασμα.	281

ΕΝΟΤΗΤΑ ΟΓΔΟΗ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

§ 41.	Θεματικές επιλογές στη συστηματική διάρθρωση της Όγδους Ενότητας	283
§ 42.	Εισαγωγή στην έννοια της δημοκρατίας.....	283
I.	Η ιστορικότητα της έννοιας.....	283
II.	Διαδικαστική και αξιακή έννοια της δημοκρατίας.....	286
III.	Η ιστορική και η σύγχρονη πολυμορφικότητα της δημοκρατίας ..	289
§ 43.	Από την τυπολογία του δημοκρατικού πολιτεύματος	290
I.	Εισαγωγές παρατηρήσεις.....	290
II.	Τυπολογία.....	291
§ 44.	Η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.....	295
I.	Ιστορικές αναγωγές	295
II.	Ενδείξεις ανεπάρκειας της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.....	297
§ 45.	Επιλογικοί στοχασμοί για τη δημοκρατία:	300
	Η νομιμοποίηση του «ορθού».....	300
I.	Πολιτικός και επιστημονικός λόγος	300
II.	Οι φορείς του επιστημονικού λόγου.....	301
III.	Ο βαθμός δημοκρατικής εγκυρότητας του λόγου των ειδικών....	302
IV.	Συμπεράσματα.....	304

ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΝΑΤΗ Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

§ 46.	Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Ένατης Ενότητας.....	307
§ 47.	Εισαγωγή στο θέμα	308
I.	Η νοηματική συγκρότηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών	308
II.	Το σημείο αναφοράς της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών: η εξουσία ή η λειτουργία;.....	310
III.	Τα κριτήρια της διάκρισης.....	312
IV.	Εννοιολογική οριοθέτηση των τριών λειτουργιών.....	314
V.	Η έννοια του οργάνου.....	317
VI.	Η κανονιστική αξία της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών....	318
§ 48.	Για την αμφιλεγόμενη ιστορική καταγωγή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών στην αρχαιοελληνική πόλη.....	321
I.	Δύο προεισαγωγικά ζητήματα	321
II.	Ιστορικές αναγωγές	324
§ 49.	Από την αρχαία πόλη στην πραγματική καταγωγή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών	327
I.	Τα θέματα	327
II.	Jean Bodin και Thomas Hobbes	328

III. John Locke	330
IV. Charles-Louis de Montesquieu	334
V. Jean-Jacques Rousseau	337
VI. Η μετάβαση στο παρόν	338
§ 50. Οι αλλοιώσεις της αρχής της διάκρισης των «εξουσιών» στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού πολυκομματικού πολιτεύματος	340

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΚΑΤΗ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

§ 51. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Δέκατης Ενότητας	343
§ 52. Το πολιτικό κόμμα και η δημοκρατική πολιτεία	344
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	344
II. Οι τέσσερις ιστορικές φάσεις του πολιτικού κόμματος	347
III. Μετά τον Heinrich Triepel	350
§ 53. Για τον ορισμό του πολιτικού κόμματος	352
I. Το πρόβλημα ενός ορισμού	352
II. Βασικά εννοιολογικά στοιχεία	353
III. Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος	356
§ 54. Οι θεσμικές εγγυήσεις για το πολιτικό κόμμα	357
I. Τα τρία status του πολιτικού κόμματος	357
II. Το status της ελευθερίας	357
III. Το status της ισότητας	359
IV. Τα status του δημόσιου χαρακτήρα	360
§ 55. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας	360
I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	360
II. Το νοηματικό περιεχόμενο της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας: Κατάταξη των θεμάτων	361
III. Πολιτευματική και εσωκομματική δημοκρατία	362
IV. Αντιπροσωπευτική ή συμμετοχική εσωκομματική δημοκρατία	363
V. Η επίδραση του μονοπωλιακού ρόλου του πολιτικού κόμματος και του ολιγοκομματισμού στην εσωκομματική δημοκρατία	365
VI. Η κανονιστική αξία της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας	368
§ 56. Ο μετασχηματισμός του δημοκρατικού πολιτεύματος από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων	376
I. Το θέμα	376
II. Για την ιδεατή λειτουργία του πολιτικού κόμματος	377
III. Αποκλίσεις	379
IV. Παραδείγματα ιστορικά νομοτελειακών αποκλίσεων	380
§ 57. Η θεωρία για ένα «ανοιχτό πολιτικό κόμμα»	385
I. Πολιτειολογικές αφετηρίες	385
II. Η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων	386
III. Το «ανοιχτό κόμμα»	387

ΕΠΙΛΟΓΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ**Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ:**

Η πιο θεμελιακή, η πιο ιστορική, η πιο απάνθρωπη και πάντως
 η πιο συναρπαστική σχέση στο πλαίσιο της κοσμικής τάξης
 και της ιστορικής της εξέλιξης 389

- I. Ο άνθρωπος και η πολιτεία.....389
- II. Απρόσμενη επιστροφή ενός δημοκράτη διανοούμενου
 σε μια προδημοκρατική έννοια 391
- III. Η μετάβαση στο συνταγματισμό και στη σύγχρονη
 αντιπροσωπευτική δημοκρατία.....392
- IV. Η σχέση πολιτείας και ανθρώπου στη σύγχρονη
 ελληνική (και όχι μόνο) αντιπροσωπευτική δημοκρατία 393

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Επίμετρο Κωνσταντίνου Τσουκαλά

«Πολιτεία» και «μετά-πολιτειολογία». Μνήμη Δημήτρη Τσάτσου.....397

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΚΟΝΤΙΑΔΗ

Η *Πολιτεία* είναι το τελευταίο βιβλίο που έγραψε ο **Δημήτρης Θ. Τσάτσος**. Αφιέρωσε σε αυτό τα τελευταία χρόνια της ζωής του και το θεωρούσε ως το magnum opus του. Η συγγραφή ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 2010 και το βιβλίο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Γαβριηλίδη δύο μήνες αργότερα, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατο του Δ. Τσάτσου. Όπως γράφει στον πρόλογο, η πολιτεία τον απασχόλησε μια ολόκληρη ζωή, και μάλιστα όχι μόνο διδακτικά και ερευνητικά –δηλαδή ως φιλοσοφικό, ιστορικό και θεσμικό φαινόμενο– αλλά και πρακτικά, έχοντας συμμετάσχει στους θεσμούς της, τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε εκείνο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Ο Δημήτρης Τσάτσος χαρακτηρίζεται ως πρότυπο κοσμοπολίτη συνταγματολόγου, όχι μόνο για τη διαρκή του παρουσία στην ελληνική και ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, αλλά πρωτίστως επειδή κατά κυριολεξία ήταν παρών σε κορυφαίες συνταγματικές και θεσμικές εξελίξεις μιας πλειάδας κρατών που υπερβαίνουν τα γεωγραφικά και πολιτισμικά όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Το 1995 ο Δημήτρης Τσάτσος αποφάσισε να δώσει και θεσμική μορφή σε αυτόν τον συνταγματικό κοσμοπολιτισμό, ιδρύοντας το **Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου**. Κατ' αρχάς, το Κέντρο αποτυπώνει στην επωνυμία του και στους επιστημονικούς του σκοπούς τη μελέτη του ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου, σε μια εποχή που θεωρείται ακόμη πρώιμο και πρωτοπόρο να γίνεται λόγος για Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και για ευρωπαϊκό συνταγματικό δίκαιο. Παράλληλα, πέρα από την επιστημονική έρευνα στους τομείς του ελληνικού, ευρωπαϊκού και αλλοδαπού δημοσίου δικαίου, ο Τσάτσος έθεσε ως κύρια αποστολή του Κέντρου την παροχή τεχνογνωσίας και την επιστημονική συνδρομή για τη θεσμική ανασυγκρότηση κρατών σε όλο τον κόσμο.

Ο Δ. Τσάτσος εκχώρησε τα συγγραφικά δικαιώματα των βιβλίων του στο Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου με τη συστατική του πράξη. Μεταξύ των σκοπών του Ιδρύματος περιλαμβάνεται η αρχειοθέτηση και η ανάδειξη του έργου κλασικών Ελλήνων και αλλοδαπών πολιτειολόγων, καθώς και η έκδοση περιοδικών και **συγγραμμάτων** που άπτονται του γνωστικού πεδίου του Ιδρύματος. Με τη νέα έκδοση της *Πολιτείας* του Τσάτσου εγκαινιάζεται μία σειρά ηλεκτρονικών βιβλίων (ebooks) με έργα αφενός μεγάλων Ελλήνων συνταγματολόγων και πολιτειολόγων και αφετέρου σύγχρονων μελετών στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου και της Πολιτειολογίας. Στα ηλεκτρονικά βιβλία θα έχει πρόσβαση κάθε ενδιαφερόμενος. Η επιλογή αυτή αρμόζει στις δημοκρατικές αντιλήψεις του Τσάτσου για την ανοιχτή κοινωνία των ερμηνευτών του

Συντάγματος και έρχεται να συμπληρώσει μια άλλη πρωτοβουλία του Ιδρύματος Τσάτσου, την ανοιχτή πλατφόρμα Syntagmawatch.gr.

Η νέα αυτή ηλεκτρονική έκδοση της *Πολιτείας* περιλαμβάνει εκτενές επίμετρο του ομότιμου καθηγητή Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Ευχαριστίες οφείλονται στην κυρία Βάσω Κυριαζάκου, σύντροφο του αείμνηστου εκδότη Σάμη Γαβριηλίδη και επιμελήτρια όλων των έργων του Δημήτρη Τσάτσου ήδη από τη δεκαετία του 1980, για την ενθάρρυνσή της να προβούμε σε αυτή τη νέα έκδοση μετά το κλείσιμο του εκδοτικού οίκου Γαβριηλίδη και την πολτοποίηση της έντυπης έκδοσης.

Η σειρά των ebooks συνοδεύεται από την έκδοση του τριμηνιαίου ηλεκτρονικού περιοδικού ελεύθερης πρόσβασης *e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ*, του οποίου το πρώτο τεύχος θα κυκλοφορήσει τον ερχόμενο Ιανουάριο. Έτσι, το Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου υπηρετεί την επιστημονική παράδοση του Ιδρυτή του και προάγει τη θεωρητική και εφαρμοσμένη επιστημονική και διεπιστημονική έρευνα στους τομείς του ελληνικού, αλλοδαπού και ευρωπαϊκού δημοσίου δικαίου, της συνταγματικής ιστορίας και της πολιτειολογίας.

Ευελπιστούμε ότι ο νομικός κόσμος, αλλά και όλοι όσοι ενδιαφέρονται για τα εν λόγω επιστημονικά πεδία θα υποδεχθούν θετικά τα επιστημονικά αυτά εγχειρήματα και θα συμπράξουν στην ανάπτυξή τους.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2021

Καθηγητής Ξενοφών Ι. Κοντιάδης
Πρόεδρος του Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. *Πολιτεία.* Ο τίτλος δημιουργεί την ψευδή εντύπωση μιας υπέρμετρης φιλοδοξίας, που ο συγγραφέας έτσι κι αλλιώς δεν δικαιούται να έχει. Ως υπότιτλος δηλώνει πως με τον τίτλο *πολιτεία* δεν εννοεί και δεν θα μπορούσε να εννοεί, παρά «ελάχιστα τινά περί *πολιτείας*». Έτσι ίσως διαφεύγει τον κίνδυνο να θεωρηθεί υπερφίαλος.

2. Η πολιτεία τον απασχόλησε μια ολόκληρη ζωή, και μάλιστα όχι μόνο διδακτικά και ερευνητικά –δηλαδή ως φιλοσοφικό, ιστορικό και θεσμικό φαινόμενο– αλλά και *πρακτικά*, έχοντας συμμετάσχει, λίγες βέβαια φορές, στους θεσμούς της, άλλοτε σε εθνικό επίπεδο και άλλοτε σ’ εκείνο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση έχει ήδη απασχολήσει τον συγγραφέα στο έργο του που έχει τον τίτλο *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Για μια *ευρωπαϊκή ένωση των κρατών, των λαών, των πολιτών και του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού* (Αθήνα 2007). Η αντιστοιχία μεταξύ των όρων *πολιτεία* και *συμπολιτεία* είναι προφανής. Με τη χρήση του όρου *πολιτεία* ο συγγραφέας διαφοροποιείται από την ταυτόσή του με τον όρο *κράτος* και προσπαθεί χρόνια τώρα να κινήσει κάποιον σχετικό προβληματισμό στην Ελλάδα.

3. Με το έργο αυτό ο συγγραφέας φιλοδοξεί να επικοινωνήσει όχι μόνο με τον *φοιτητή* των επιστημών που μελετούν την πολιτεία, αλλά και με τον πολίτη που θέλει να *στοχαστεί* για τον ιστορικό και θεσμικό χώρο που βιώνει και που με τη στάση του συμπροσδιορίζει. Παρά τον κατ’ ανάγκη *επιλεκτικό* χαρακτήρα ενός τέτοιου συγγραφικού εγχειρήματος, επιδιώχθηκε το έργο να αποτελέι ταυτοχρόνως *μια συστηματική ενότητα*. Οι θεματικές επιλογές του έργου δεν δηλώνονται βέβαια ως *αντικειμενικές*. Άλλωστε τι θα μπορούσε να σημαίνει «αντικειμενικές θεματικές επιλογές»; Ο συγγραφέας, πολλές φορές συνειδητά –αλλά ασφαλώς κάποιες φορές και υποσυνείδητα– επέλεξε θέματα που ιδιαίτερα τον *ενέπνευσαν* ή που τον *εντυπωσίασαν* ή που τον *εξόργισαν* ή ακόμα και που τον *δυσκόλεψαν*, είτε κατά τη διδακτική του προσπάθεια είτε σε κάποιες από τις λίγες στιγμές της ενεργούς συμμετοχής του στη λειτουργία των θεσμών της πολιτείας. Άλλωστε το διάβα μέσα στην περιπέτεια που λέγεται σπουδές, σκέψη, αναζήτηση, προβληματισμός, διδασκαλία, επιστημονικός και πολιτικός λόγος, δηλαδή *λόγος*, κάθε άλλο παρά *σπαρμένος με ρόδα* είναι. Η περιπέτεια της πνευματικής αναζήτησης σπάνια οδηγεί σε μια απελευθέρωση που λέγεται: *διάγνωση* ή *λύση*. Στην πορεία αυτή, αν είσαι τυχερός, δεν λείπουν μεν τελείως αλλά, πάντως, *σπανίζουν τα ξέφωτα*. Τα αδιέξοδα, μπροστά στα οποία συχνά βρίσκεσαι, είναι σύμφυτα με τα όρια της γνώσης. Η παρα-

δοχή τέτοιων αδιεξόδων είναι, για την αξιοπιστία της συγγραφής, ιδίως της διδακτικής, –κυρίως όταν αυτή αφορά τα *rei publicae*– πολύτιμη και πάντως προσφέρει στον διδασκόμενο και τον μελετητή-αναγνώστη μια άλλης μορφής συνειδητοποίηση ή/και απομυθοποίηση των γνωστικών ορίων του ανθρώπου.

4. Πρέπει οπωσδήποτε να αποσαφηνιστεί εξ αρχής ότι ο συγγραφέας έχει επίγνωση της *ανεπάρκειάς του* μπροστά στα τεράστια προβλήματα που θίγει στο εισαγωγικό αυτό έργο. Η επιστημονική ανεπάρκεια όμως είναι τότε μόνο επικίνδυνη, όταν ο ίδιος ο γράφων *δεν έχει περί αυτής συνείδηση* και πάντως είναι λιγότερο επικίνδυνη από την ψευδαίσθηση ή –ακόμη χειρότερο– την προσποίηση μιας δήθεν απόλυτης *επάρκειας* από την οποία συχνά πλήττεται τόσο ο επιστημονικός και ο διδακτικός όσο και ο πολιτικός λόγος, ιδιαίτερα στη χώρα μας. Υπό την έννοια αυτή, ο συγγραφέας, δίκως καθόλου να υπερτιμά τις σκέψεις που περιέλαβε στον τόμο αυτό, απλά τολμά να ελπίζει ότι η δημοσίευσή τους θα μπορούσε ίσως να συμβάλει σε προβληματισμούς και ότι πάντως δεν θα θεωρηθεί αμετροέπεια.

5. Εδώ θα μπορούσε να τελειώσει και ο πρόλογος. Ο συγγραφέας όμως, αισθανόμενος πως αυτό το έργο θα είναι και το τελευταίο του, έχει την ανάγκη μιας ευχαριστήριας αναφοράς σε όσους την οφείλει: Κατά την προσπάθειά του να διατυπώσει την πεμπτουσία των διδακτικών του σκέψεων αλλά και κάποιων λίγων εμπειριών του γύρω από την πολιτεία, συνειδητοποίησε για πολλοστή φορά πως δεν πορεύτηκε μόνος. Κανένας άνθρωπος άλλωστε *δεν δημιουργεί μόνος*. Άλλο αν μερικοί θεωρούν ασφαλέστερη την αποσιώπηση όσων τους συνόδεψαν. Τον συγγραφέα συνόδεψαν, στήριξαν, δίδαξαν ή προέτρεψαν πολλοί. Έτσι:

α. Είχε το προνόμιο να διδαχθεί την τέχνη του –στην ουσία της και στη μέθοδό της– από τον μεγάλο του δάσκαλο και πατέρα του, Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο. Αν στο έργο του βρεθούν χρήσιμες σκέψεις, αυτές τις οφείλει στη μέθοδο και στον τρόπο μέσω των οποίων εκείνος του δίδαξε τα θεμέλια της επιστημονικής σκέψης, που του προσέφερε με τη μελέτη του δικού του έργου και με το διάλογο μαζί του. Η διαφορετική πορεία που σε αρκετά θέματα πήρε η σκέψη του συγγραφέα από εκείνη του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου δεν αναιρεί το προηγούμενο. Αντίθετα, το ενισχύει. «Ο πραγματικός δάσκαλος, έλεγε στον συγγραφέα ο Θεμιστοκλής, όταν είναι σωστός, *δεν προσπαθεί να δημιουργήσει ομοιώματα*. Γεννά στον μαθητή του πρώτιστα τις προϋποθέσεις και το πάθος για αυτόνομες, νέες προσωπικές αναζητήσεις. Και αυτό γιατί η συνείδηση είναι ισχυρότερο κριτήριο σκέψης από τις ρίζες μας. Έτσι η καλόπιστη και ευπρεπής αποστασιοποίηση του μαθητή από τον δάσκαλο είναι η μεγάλη στιγμή αυτής της σχέσης».

β. Ύστερα, ο συγγραφέας οφείλει αναφορά σε ορισμένους από τους πολυάριθμους μαθητές που του χάρισε η ακαδημαϊκή τύχη μέσα και έξω από την Ελλάδα. Από τους Έλληνες μαθητές του, κατά πρώτο οφείλονται ευχαριστίες στον επιφανή επιστήμονα Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και μεγάλη ελπίδα για την ελληνική πολιτεία, Ευάγγελο Βενιζέλο. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον

Πρόεδρο του «Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου», Καθηγητή του Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και φωτισμένο επιστήμονα, Ξενοφώντα Κοντιάδη. Και για τους δύο ο συγγραφέας οφείλει να σημειώσει ότι σπάνια μαθητές μελέτησαν, στήριξαν και σεβάστηκαν το έργο του δασκάλου όσο εκείνοι. Γι' αυτό τους εκφράζει και από τη θέση αυτή την ευγνωμοσύνη του. Από τους Γερμανούς μαθητές του ο συγγραφέας οφείλει ν' αναφέρει τον πρώην συνεργάτη του και τώρα πια επιφανή Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Düsseldorf, Martin Morlok, που συνέχισε το έργο του συγγραφέα στο Γερμανικό και Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Πολιτικών Κοιμμάτων. Ανεκτίμητη υπήρξε, και είναι, η συνεχής παρουσία κοντά στον συγγραφέα του Αναπληρωτή Καθηγητή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Δημήτρη Κ. Μέλισσα. Παρ' ότι οι θεματικές του επιλογές δεν άπτονται ευθέως εκείνων του συγγραφέα, ο Δημήτρης Μέλισσας τον στηρίζει χρόνια τώρα με άπειρη και αδιάκοπη ανθρώπινη ζεστασιά και σπάνια ευαισθησία. Τέλος, ο συγγραφέας επιθυμεί να ευχαριστήσει τον ιδιαίτερα αγαπητό του φίλο, μαθητή και διακεκριμένο Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κώστα Χρυσόγονο. Από τα συγγράμματά του έμαθε πολλά και δεν ξεχνά βέβαια, ούτε ότι ο Κώστας Χρυσόγονος του αφιέρωσε το κύριο διδακτικό του σύγγραμμα ούτε τη συνεχή και έμμονη στήριξη που του παρέχει. Χρωστάει βέβαια και πολλά σε πολλούς άλλους πανεπιστημιακούς συναδέλφους: στον Φίλιππο Σπυρόπουλο, στον Ανδρέα Λοβέρδο, που τώρα πια έχει μια λαμπρή και πολλά υποσχόμενη παρουσία στην πολιτική, στην Πηνελόπη Φουντεδάκη, στον Αργύρη Πασσά, στη Νέδα Κανελλοπούλου, στον Γιώργο Κατρουύκαλο, στον Χαράλαμπο Ανθόπουλο, στον Τάσο Παπαδόπουλο, στη Λίνα Παπαδοπούλου, στη Μαρία Παναγιώτου κ.ά.

- γ. Αλλά και πέραν των μαθητών του πολλά οφείλει ο συγγραφέας σε *επιφανείς* ανθρώπους που, είτε κατά καιρούς είτε μονιμότερα, τον τίμησαν δεχόμενοι να διαλέγονται μαζί του, άλλοτε *ενθαρρύνοντάς* τον άλλοτε *αποτρέποντάς* τον άλλοτε *υποδεικνύοντας* λάθη του. Έτσι, βαθιές ευχαριστίες οφείλονται πρώτιστα στους αείμνηστους ομότεχνους φίλους και συναδέλφους Konrad Hesse και Αριστόβουλο Μάνεση, οι οποίοι είχαν αποφασιστική επιρροή στη σκέψη του. Ειδικότερα ο Αριστόβουλος Μάνεσης υπήρξε, στα χρόνια της δικτατορίας που το ήθος στη χώρα μας ήταν ποινικό αδίκημα, πρότυπο δασκάλου των θεσμών με στάση ζωής απόλυτα εναρμονισμένη στη διδασκαλία του. Ο αείμνηστος Γερμανός δάσκαλος του συγγραφέα, Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Mainz και μετέπειτα της Βόννης, Karl Josef Partsch, τον συνόδευε με πολλή ευαισθησία, στην επί υφηγεσία διαδικασία στο Πανεπιστήμιο της Βόννης. Πολλές φορές, από εκείνων τα πολύτιμα εναύσματα εκκινούν οι σκέψεις που περιέχει αυτό το βιβλίο, είτε ο συγγραφέας του τις ακολουθεί είτε αισθάνεται την ανάγκη κάποιας συμπλήρωσής τους είτε και για να επιλέξει άλλον, καμιά φορά και αντίθετο, δρόμο στοχασμών. Από τα χρόνια της Θεσσαλονίκης, αλλά και μόνιμα έκτοτε, διδακτικές και καρποφόρες ήταν οι δημιουργικές αγωνίες του μαθητή τού Α. Ι. Μάνεση, Καθηγητή Αντώνη Μανιτάκη, για τη θεωρία του κράτους, του πολιτεύματος και του Συντάγματος και συνολικότερα για τη δημοκρατία. Επίσης

πολλά ωφελήθηκε ο συγγραφέας από τη συστηματική επικοινωνία του με τον πραγματικό στοχαστή του κλάδου, τον αείμνηστο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Γιώργο Α. Παπαδημητρίου και από τη μελέτη των δι-
αυγέστατων και πρωτοπόρων κειμένων του. Πολλά στερείται η επιστήμη από τον πρόωρο και αδόκητο χαμό του.

- δ. Η πορεία του συγγραφέα στη γερμανική πανεπιστημιακή ζωή –στην αρχή ως έκτακτος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βόννης, κυρίως όμως αργότερα ως τακτικός Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Hagen– ήταν η πιο κρίσιμη περίοδος για τη δημιουργία του όποιου τυχόν επιστημονικού του έργου. Ο συγγραφέας δεν λησμονεί ότι την πρόταση για τη μετάκλησή του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Hagen οφείλει στον αδελφικό του φίλο, Καθηγητή Günter Bemann. Η συμπαράστασή του υπήρξε αποφασιστική. Ανάλογη είναι και η υποχρέωση που αισθάνεται απέναντί του ο συγγραφέας.
- ε. Βαθύτατες ευχαριστίες όμως οφείλονται και στους αείμνηστους φίλους και συναδέλφους Γιάγκο Πεσματζόγλου και Γιώργο Κουμάντο, καθώς και στους φίλους και συναδέλφους Γιώργο Αλέξανδρο Μαγκάκη, Peter Häberle, Διαμαντή Πεπελάση, Γιάννη Μανωλεδάκη, Κωνσταντίνο Τσουκαλά, Γιάννη Πυργιωτάκη, Δημήτρη Τραυλό-Τζανετάτο, Δημήτρη Χρυσοχόου κ.ά. Βεβαίως ο συγγραφέας δεν λησμονεί ότι και άλλες μεγάλες προσωπικότητες από τον δημόσιο βίο τον τίμησαν συνδιαλεγόμενοι μαζί του. Πρόκειται, μεταξύ άλλων, για τους Giorgio Napolitano, Hans-Dietrich Genscher, Αναστάση Πεπονί, Κώστα Σημίτη, Klaus Hänsch, Elmar Brok, Martin Schulz και Gido Westerwelle, αλλά διατηρεί και στη μνήμη του τις διδακτικές συζητήσεις που είχε με τον Ανδρέα Παπανδρέου, τον Johannes Rau και τον Λέοντα Καραπαναγιώτη.
- στ. Η παλιά και αγαπημένη φίλη Βάσω Κυριαζάκου, με την πολύτιμη επιμέλεια της όλης εκδοτικής προσπάθειας, στήριξε την προσπάθεια του συγγραφέα να σεβαστεί, όσο βέβαια το μπορεί, την ελληνική γλώσσα. Την ευχαριστεί από καρδιάς. Επίσης ευχαριστεί από καρδιάς τη φίλη, συνάδελφο και πολύτιμη συνεργάτιδά του στο Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης, δικηγόρο Βίκυ Πατσιογιάννη που συνόδεψε το έργο με την κριτική της ανάγνωση, αλλά και την τεχνική της συμπαράσταση. Το ίδιο ισχύει και για την ξεχωριστή νομικό Ειρήνη Γκορτσίλα. Για τη φροντίδα της εργογραφίας που δημοσιεύεται στο τέλος του βιβλίου, και για τον έλεγχο των εσωτερικών παραπομπών, ευχαριστίες οφείλονται στη Βίκυ Καραγιώργου, Λέκτορα του Τμήματος Δικαίου του Παντείου Πανεπιστημίου.
- ζ. Για τη βασανιστική αποκρυπτογράφηση του χειρογράφου του ευχαριστεί από καρδιάς την αγαπητή, πολύτιμη, ακούραστη και κριτική συνεργάτιδά του Νατάσσα Καούστου, στην τελευταία φάση όμως και τη Φωτεινή Κουλακιώτη.
- η. Στον εκδότη Σάμη Γαβριλίδη –όχι βέβαια μόνο εκδότη αλλά εκδοτικό εκφραστή της σκέψης του συγγραφέα– οφείλει βαθιές ευχαριστίες για την αληλεγγύη που εκφράζει η δουλειά του.

6. Ο συγγραφέας θεωρεί τις γραμμές αυτές ως Πρόλογο του τελευταίου του μάλλον βιβλίου, ενός βιβλίου που περιέχει τη φτωχή μεν αλλά πάντως «συγκομιδή» μιας ολόκληρης ζωής για θέματα θεωρίας του δικαίου, της πολιτείας και των θεσμών της, ως τον κατάλληλο χώρο για να ευχαριστήσει τόσο την ελληνική όσο και την ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή κοινότητα για, πιο πολλές από όσες το έργο και ο συγγραφέας του αξίζει, τιμητικές διακρίσεις και εκδηλώσεις.

- α.** Ο Αναστάσης Ι. Πεπονής πρόσφερε στον συγγραφέα, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967 και όχι βέβαια «εκ του ασφαλούς» αλλά από το Κερασσοχώρι όπου τον είχε εκτοπίσει η δικτατορία λόγω του αντιστασιακού του αγώνα, έναν εμπνευσμένο, γεναίο και γεμάτο δημοκρατικό νόημα επιστημονικοπολιτικό Πρόλογο στο βιβλίο του: *Προβλήματα δημοκρατίας* (Αθήνα 1973), που κυκλοφόρησε κατά τη δικτατορία. Έναν Πρόλογο που αναβάθμισε ηθικά και ακαδημαϊκά τόσο τον συγγραφέα όσο και το προλογιζόμενο βιβλίο.
- β.** Ο Peter Häberle, τον Σεπτέμβριο του 1995 επ' ευκαιρία της απονομής στον συγγραφέα του Βραβείου Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, μίλησε με θέμα: «Dimitrios Th. Tsatsos: Ein europäischer Staatsrechtslehrer» (δημοσίευση της ομιλίας στο: D. Th. Tsatsos, *Verfassung - Parteien - Europa*, Abhandlungen aus den Jahren 1962-1998, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, von Rüdiger Schmidt und Dimitris Stefanou [επιμ.], 1998/1999).
- γ.** Ο διαμορφωτής της σύγχρονης συνταγματικής σκέψης, αείμνηστος φίλος, συνάδελφος και κυρίως δάσκαλος Konrad Hesse έγραψε το 1999 για τον συγγραφέα κείμενο με θέμα: «Ο πολιτικός καθηγητής» (δημοσίευση στο: D. Th. Tsatsos, *Verfassung - Parteien - Europa*, ό.π. [β], XI-XVII).
- δ.** Οι Βασίλης Σκουρής, Peter Häberle και Martin Morlok, με ευκαιρία τη συμπλήρωση των 65 ετών του συγγραφέα επιμελήθηκαν τιμητικό τόμο, με συμμετοχή επιφανών συναδέλφων από πολλές ευρωπαϊκές χώρες με τίτλο: *Staat und Verfassung in Europa- Erträge des wissenschaftlichen Kolloquiums zu Ehren von Prof. Dr. Dimitris Th. Tsatsos aus Anlaß seines 65. Geburtstages*, Baden-Baden 2003.
- ε.** Τον συγγραφέα τίμησαν τα σαράντα μέλη της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας και προσωπικότητες του δημόσιου βίου της χώρας, που με ευκαιρία τη συμπλήρωση του 70ού έτους της ηλικίας του και «ως αναγνώριση της επιστημονικής του συμβολής στη θεωρία και την πράξη του Συντάγματος, της Πολιτείας και των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών» του αφιέρωσαν τις μελέτες τους «με αισθήματα τιμής και αγάπης». Πρόκειται για τον τόμο με τίτλο: *Σύνταγμα - Ελληνική Πολιτεία - Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Αφιέρωμα στον Δημήτρη Θ. Τσάτσο*, 2004, 693 σελ.
- στ.** *Ξανά οι Βασίλης Σκουρής, Peter Häberle και Martin Morlok εξέδωσαν Τιμητικό Τόμο για τον Δημήτρη Θ. Τσάτσο, επ' ευκαιρία της συμπλήρωσης του 70ού έτους της ηλικίας του, με συμβολές πολλών επιφανών επιστημόνων από πολλά ευρωπαϊκά κράτη* (Festschrift für Dimitris Tsatsos zum 70. Geburtstag am 5. Mai 2003, Baden-Baden 2003, 744 σελ.).

- ζ.** Το Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πρότεινε την απονομή στον συγγραφέα του τίτλου του επίτιμου διδάκτορα του δικαίου και του αφιέρωσε την έκδοση των εισηγήσεων του Συνεδρίου που έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη το 2003 με τίτλο *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*.
- η.** Οι συνάδελφοι Ξενοφών Ι. Κοντιάδης και Χαράλαμπος Ανθόπουλος, επ' ευκαιρία της ανακήρυξης του συγγραφέα σε επίτιμο πρόεδρο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, επιμελήθηκαν και αφιέρωσαν στον συγγραφέα το συλλογικό έργο *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, 2008.
- θ.** Οι Peter Brandt, Andreas Haratsch και Rüdiger Schmidt εξέδωσαν επιλογές από το έργο του συγγραφέα σε ενιαίο τόμο με τίτλο *Zur Verfassungsentwicklung Europas - Beiträge aus den Jahren 1997 bis 2008* (Berlin, Wissenschaftsverlag), με ευκαιρία τη συμπλήρωση του 75ου έτους της ηλικίας του.
- ι.** Οι Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Γιώργος Κατρούγκαλος, Ξενοφών Κοντιάδης και Γιάννης Τασόπουλος συνέγραψαν συλλογικό έργο με θέμα: *Σύνταγμα και ερμηνεία. Η συμβολή του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, 2008, 161 σελ.
- ια.** Το Πανεπιστήμιο της Κρήτης, και ιδιαιτέρως επ' ευκαιρία της ανακήρυξης του συγγραφέα σε Επίτιμο Διδάκτορα των Πολιτικών Επιστημών, διοργάνωσε στις 6 και 7 Ιουνίου 2008 στο Ρέθυμνο συνέδριο με αντικείμενο το επιστημονικό του έργο.
- ιβ.** Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Πρόεδρο της Ιταλικής Δημοκρατίας Giorgio Napolitano που προλόγισε την έκδοση του αγγλικού βιβλίου του συγγραφέα *The European Symptom. Towards a New Democratic Discourse*, 2009. Μεταφραστής είναι ο Νίκος Χρυσολοράς και επιμελητές της έκδοσης η Μαρία Παναγιώτου και ο Γιάννης Σταυρακάκης.
- ιγ.** Ο πολιτειολόγος Σπύρος Μακρής συνέγραψε έργο με τίτλο: *Για μια ριζοσπαστική δημοκρατία. Συνταγματισμός, πολιτεία και πολιτική στο έργο του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, 2009. *Θερμές είναι οι ευχαριστίες του συγγραφέα.*
- ιδ.** Προς όλους όσοι έλαβαν τις παραπάνω πρωτοβουλίες, του αφιέρωσαν προλόγους ή κείμενα και αξιολόγησαν τα έργα του, οφείλονται θερμότητες ευχαριστίες.
- 7.** Αρκετές από τις ατέλειωτες φάσεις του βιβλίου δουλεύτηκαν και στις Κόλλυβες (Καρδαμύλη Μάνης), στο πέτρινο σπίτι με τη μεγάλη ψυχή, το σπίτι της οικογένειας της Αφροδίτης Γεωργουλέα, δηλαδή στο *άλλο μας σπίτι*, όπως έλεγε η Άννυ. Τώρα που είμαι πια μόνος, το σπίτι αυτό έγινε σύμβολο και αποκούμεπι. Θέματα του βιβλίου όμως δουλεύτηκαν για κάποια χρόνια και στο φιλόξενο αρχοντικό της Φωφώς και της Μαρίας Παπανδρέου στο Ζευγολατιό Κορινθίας, στον φιλόξενο κήπο τους κάτω από τη θαλπωρή της μουριάς. Τις ευχαριστώ από καρδιάς.
- 8.** Η επιστημονική συγγραφή εξαρτάται και από τη συνδρομή ψυχικών και

συναισθηματικών προϋποθέσεων. Χωρίς τη συνδρομή τους η επιστημονική σκέψη ή είναι λειψή ή είναι απάνθρωπη. Αυτές τις ψυχικές και συναισθηματικές προϋποθέσεις εξασφάλισε στον συγγραφέα η Άννυ. Γι' αυτό ούτε το ανά χείρας βιβλίο, ούτε τα άλλα που αποτόλμησε ο συγγραφέας, θα είχαν γραφτεί, αν ο Θεός δεν την είχε στείλει στη ζωή του.

Παλαιό Ψυχικό, στο «Σπίτι της Άννυς»
Ιανουάριος 2010

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Τέσσερα προκαταρκτικά ερωτήματα στα οποία ο συγγραφέας οφείλει να απαντήσει

1. Η πρώτη ανάγκη που αισθάνεται ο συγγραφέας είναι η άμεση επικοινωνία με τον αναγνώστη. Ελπίζει πως αυτήν την επικοινωνία θα βοηθήσουν κάποιες πρώτες πληροφορίες γι' αυτό το βιβλίο.
2. Τέσσερα είναι τα ερωτήματα που εικάζει ο συγγραφέας ότι του θέτει ο αναγνώστης, πριν ξεκινήσει την ανάγνωση του ουσιαστικού μέρους του έργου:
 - α. Στο πρώτο ερώτημα θα μπορούσαμε να δίνουμε τον τίτλο: «Από πού κι ως πού;». Πρόκειται για την προϊστορία του κειμένου, δηλαδή για το *πώς προέκυψε*. Το ερώτημα αυτό δεν είναι πάντοτε αναγκαίο, εδώ όμως νομίζουμε ότι είναι χρήσιμο για την ουσιαστική κατανόηση *αυτού* ειδικά του βιβλίου και ιδίως των θεματικών επιλογών του συγγραφέα (παρακ. II).
 - β. Το δεύτερο ερώτημα που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε με τη φράση «περί τίνος πρόκειται;» αφορά τον *καθορισμό του αντικειμένου* και των *ορίων* αυτού του συγγραφικού εγχειρήματος. Ο συγγραφέας πρέπει να αποφύγει να δημιουργήσει στον αναγνώστη *περισσότερες προσδοκίες απ' ό,τι ο τίτλος του έργου προδικάζει* (παρακ. III).
 - γ. Τρίτο είναι το ερώτημα «γιατί;» και αναφέρεται στους *λόγους* που δικαιολογούν την επιλογή του θέματος *πολιτεία* και *σε ποιους* απευθύνεται (παρακ. IV).
 - δ. Τέταρτο είναι το ερώτημα «πώς;» και αναφέρεται στη *συστηματική δομή* με την οποία θα επιχειρηθεί το συγγραφικό διάβημα (παρακ. V). Το ερώτημα αυτό θα τίθεται και θα απαντιέται πάντοτε και κατά κανόνα, ως προς κάθε ειδικότερη θεματική ενότητα.

II. Από πού κι ως πού; Λίγα λόγια για την προϊστορία και το σκοπό του έργου

1. Οι απαρχές του βιβλίου και κάποια εναύσματα του ανάγονται σε παλιά μαθήματα για τη θεωρία της πολιτείας που έκανε ο συγγραφέας το έτος 1977 στη Νομική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης. Οι θεματικές επιλογές δεν ήταν ούτε τότε τυχαίες: Βρισκόμασταν στα χρόνια που ελπίζαμε, στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια, τότε που εν τη αφελεία μας πιστεύαμε πως πλησίαζε ο χρόνος *για την αποκατάσταση των νομιμάτων στη χώρα μας*.

Ο συγγραφέας είχε επιλέξει για εκείνες τις σελίδες τον τίτλο *Εισηγήσεις πολιτειολογίας*.

2. Με τον όρο *πολιτειολογία* –όπως αναλυτικά θα δουμε παρακάτω¹– χαρακτηρίζουμε τον θεωρητικό επιστημονικό στοχασμό γύρω από το πολιτειακό φαινόμενο. Στον Πρόλογο των *Εισηγήσεων* του 1977 γράφονταν, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

Οι Εισηγήσεις που ακολουθούν δεν φιλοδοξούν να υποκαταστήσουν ένα «Σύστημα πολιτειολογίας». Για τον συγγραφέα αποτελούν αποκλειστικά την αρχική καταγραφή εκείνων των σκέψεών του, που χρησιμεύουν ως «πρώτη ύλη» για τα πανεπιστημιακά του μαθήματα.

Διαλέχτηκε ο δύσκολος δρόμος της δημοτικής γλώσσας. (Ας μην ξεχνάμε: *αυτά γράφονται το 1977*.) Η επιλογή αυτή δεν ήταν ούτε συμπτωματική ούτε αυθαίρετη. Αντίθετα, οφείλεται στην πίστη πως η επιστήμη έχει χρέος να προωθήσει στον δικό της χώρο τη γλώσσα του λαού μας.

Τα θέματα της πολιτειολογίας αγγίζουν θεωρητικά προβλήματα, που δεν έλυσε ακόμη ούτε η ανθρώπινη σκέψη ούτε η ανθρώπινη πρακτική. Στον πλούτο και στη γοητεία της αντίστοιχης γνωστικής διαδικασίας περιέχεται έτσι κι ένας κίνδυνος: Οι υποκειμενικές επιλογές του δασκάλου ίσως κάποια στιγμή ξεφύγουν από τα όρια που επιβάλλει η διδακτική διαδικασία για μια σωστή συσχέτιση πληροφόρησης και αξιολογήσεως.

Ούτε όμως η επιστήμη ούτε άλλη εκδήλωση της ζωής νοείται χωρίς κίνδυνο. Όποιος αρνείται να διακινδυνεύσει, απέχει ταυτόχρονα από τον αγώνα για την πρόοδο, για τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής. Έτσι όμως αποστερεί και την επιστήμη από το πιο αληθινό και καίριο νόημά της.

Στο βάθος, στο επίκεντρο της διδακτικής προσπάθειας, βρίσκεται έτσι η απομυθοποίηση ορισμένων βασικών εννοιών, που συνεχίζουν ν' αποτελούν εμπόδιο στη σωστή κατανόηση του ιστορικού φαινομένου «πολιτεία».

3. Όλα όσα γράφτηκαν τότε *θα τα έγραφε και σήμερα ο συγγραφέας*, προσθέτοντας όμως σε αυτά και τα εξής:

- α.** Οι σκέψεις που καταγράφηκαν τότε μπορεί να είναι παλιές, αλλά δεν πάλιασαν. Οι περισσότερες προσεγγίσεις που επιχειρούνται στο ανά χείρας βιβλίο, ναι μεν αποσαφηνίστηκαν και συμπληρώθηκαν, όμως δεν *εκσυγχρονίστηκαν*. Κι αυτό, πρώτον γιατί κάτι τέτοιο θα χρειαζόταν μια δεύτερη ζωή, αλλά και διότι κρίθηκε χρήσιμο να διασωθούν στη μνήμη του σημερινού μελετητή οι ρίζες της θεωρητικής προσέγγισης της πολιτείας, αυτό δηλαδή που λέμε *κλασική πολιτειολογία*. Η γνώση της δεν είναι αναχρονισμός, όπως πιστεύουν αφελείς, αλλά προαπαιτούμενο για να καταλάβει κανείς τις ρίζες τού σήμερα. Το *παλιό* δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και *πεπαλαιωμένο*! Άλλωστε το *απολύτως σύγχρονο*, που με αυταρέσκεια αποσιωπά τις

1 Βλ. παρακ. § 4. Κλασικό παραμένει το έργο του P. Badura, *Die Methoden der neueren Allgemeinen Staatslehre*, β' έκδ., Goldbach 1998, με νέο Πρόλογο του συγγραφέα (α' έκδ. 1959), στο οποίο εκτίθεται η μεθοδολογία και η εξέλιξη της σύγχρονης, κυρίως γερμανόφωνης, πολιτειολογίας.

ρίζες της προέλευσής του, προδίδει επιστημονική *ανεπάρκεια* ή πνευματική *ανεπιμότητα*.

- β. Η έκδοση αυτή, στην αντίληψη του συγγραφέα, διαθέτει μια ιδιαίτερη επικαιρότητα, σε περίοδο οδυνηρής κρίσης αξιοπιστίας της πολιτείας, του δικαίου και της πολιτικής στη χώρα μας. Γι' αυτό και ο συγγραφέας συνδέει το έργο αυτό και με μια ακόμη φιλοδοξία. Οι σκέψεις που ακολουθούν θα ήταν χρήσιμο να τεθούν και πάλι υπό την κρίση μιας νέας γενιάς, ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού, τόσο δηλαδή του φοιτητή της νομικής και των άλλων κοινωνικών επιστημών, όσο και εκείνων που *διαμορφώνουν τον δημόσιο λόγο*, είτε αυτοί είναι το *πολιτικό προσωπικό* του δημόσιου βίου είτε είναι οι *λειτουργοί των ΜΜΕ* είτε –και μάλιστα ίσως κατά κύριο λόγο– οι *συνειδητοί πολίτες*. Ο πολιτικός λόγος σε αυτόν το χώρο μαστίζεται από βαθιά κρίση αξιοπιστίας και χαρακτηρίζεται από επικίνδυνα κενά παιδείας. Γι' αυτό και η συγγραφική αυτή προσπάθεια ενθαρρύνθηκε από την πεποίθηση *ότι την ευθύνη για τη βαθύτατη κρίση της πολιτικής*, τόσο ως πολιτικού λόγου όσο και ως πολιτικής πράξης, φέρει και η επιστήμη, δηλαδή η επιστημονική κοινότητα, δηλαδή και ο ίδιος ο συγγραφέας.²

III. Περί τίνος πρόκειται: Για το αντικείμενο του έργου

1. Ερχόμαστε τώρα στο δεύτερο ερώτημα: *Τι θα μελετήσουμε*; Θέμα μας είναι, όπως μόλις σημειώσαμε, η *παραδοσιακή (ευρωπαϊκή) πολιτεία*. Θα ασχοληθούμε λοιπόν με ορισμένα μόνον, αλλά κατά τη γνώμη μας, κρίσιμα θέματα του επιστημονικού κλάδου, που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης των νομικών και των φιλοσοφικών σπουδών και που έχει ως *αντικείμενο τη θεωρητική και ιστορική προσέγγιση της πολιτείας*, τόσο ως ιδιαίτερης έννοιας που αποδίδει τη θεσμική μορφή της κατά δίκαιο συμβίωσης των ανθρώπων, όσο και ως ιστορικού δημιουργήματος του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού. Ο κλάδος αυτός πολιτογραφήθηκε στην Ελλάδα με τον όρο *πολιτειολογία*.

2. Πατρίδα της πολιτειολογίας ως ιδιαίτερου κλάδου στο πλαίσιο της νομικής επιστήμης και της φιλοσοφίας της είναι ο γερμανόφωνος χώρος της Ευρώπης.³

2 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Η μεγάλη παρακμή*, Αθήνα 2006. Κοντά στις σκέψεις αυτού του έργου, αλλά με ιδιαίτερη πρωτοτυπία, είναι το έργο του Κώστα Χρυσόγονου, *Η ιδιωτική δημοκρατία. Από τις πολιτικές δυναστείες στην κλεπτοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2009.

3 Ο κλάδος της πολιτειολογίας έχει αναπτυχθεί –ως διδακτικά συνοδευτικός του συνταγματικού δικαίου– κυρίως στη Γερμανία και απέκτησε διεθνή ακτινοβολία με το έργο του G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1900 και αποτέλεσε για χρόνια τη βάση της διδασκαλίας περί κράτους στο πλαίσιο της νομικής παιδείας. Σε χρήση είναι η γ' έκδοση του 1913, που έκτοτε ανατυπώνεται. Ο Jellinek δεν πρόλαβε να συμπληρώσει την δ' έκδοση. Ο γιος του όμως, Walter Jellinek επανέκδωσε το 1921 και το 1922 το έργο του Georg Jellinek λαμβάνοντας υπόψη και τις σημειώσεις που είχε αφήσει ο συγγραφέας για την δ' έκδοση. Έκτοτε επανεκδίδεται από τη «Wissenschaftliche Buchgesellschaft» στην Darmstadt της Γερμανίας. Η γερμανική βιβλιογραφία έχει να παρουσιάσει και πέραν του έργου του G. Jellinek σειρά κλασικών συγγραμμάτων πολιτειολογίας. Βλ. ενδεικτικά αλλά όχι και *τυχαία* τα εξής: H. Heller, *Gesammelte Schriften*, 1971, τ. 3· ο ίδιος, *Staatslehre*, G. Niemeyer (επιμ.), 1983· H. Kelsen, *Allgemeine Staatslehre*, 1925, νέα έκδοση 1966· F. Ermacora, *Allgemeine Staatslehre. Vom Nationalstaat*

Αντιθέτως, στη Γαλλία ο κλάδος δεν άνθισε ιδιαίτερα ή απορροφήθηκε από την πολιτική επιστήμη και το συνταγματικό δίκαιο.⁴ Στην Ελλάδα⁵ η πολιτειολογία έχει τους εκπροσώπους της δίχως όμως να έχει τη διδακτική και συγγραφική εξάπλωση που είχε στη γερμανόφωνη Ευρώπη.

3. Ο όρος *πολιτειολογία* δεν αποδίδει μεν αυτολεξεί αλλά πάντως ανταποκρίνεται στο νόημα του γερμανικού όρου *Staatslehre* (διδασκαλία περί κράτους). Η γερμανική γλώσσα δεν γνωρίζει την ελληνική διάκριση μεταξύ *κράτους* και *πολιτείας*. Τη νοηματικά σοφή λύση στο πρόβλημα έδωσε ο Konrad Hesse, που για τον προσδιορισμό του αντικειμένου του συνταγματικού δικαίου χρησιμοποίησε τον όρο «*Rechtliche Ordnung des Gemeinwens*» (έννομη τάξη της εν κοινωνία συμβίωσης). Μπορεί κανείς να ταυτίσει τη διατύπωση του Hesse με την έννοια της πολιτείας.⁶

IV. Προς τι η συγγραφή του έργου: Τα κριτήρια των θεματικών επιλογών

1. Το τρίτο ερώτημα που ασφαλώς θέτει ο κριτικός αναγνώστης είναι, *ποια η χρησιμότητα της μελέτης της πολιτείας*; Η προσέγγιση της έννοιας της πολιτείας και όσων εννοιών προϋποθέτει ή την προϋποθέτουν, είναι καθοριστική τόσο

zum Weltstaat, I και II, 1970· H. Krüger, *Allgemeine Staatslehre*, β' έκδ. 1966· M. Kriele, *Einführung in die Staatslehre, Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*, στ' έκδ., 2003· Th. Fleiner - L. R. Basta Fleiner, *Allgemeine Staatslehre: Über die konstitutionelle Demokratie in einer multikulturellen globalisierten Welt*, γ' έκδ. 2004· R. Herzog, *Allgemeine Staatslehre*, 1971· R. Zippelius, *Allgemeine Staatslehre, Politikwissenschaft*, 1991· G. Haverkate, *Verfassungslehre. Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung*, 1992· H.-H. v. Arnim, *Staatslehre der Bundesrepublik Deutschland*, 1984.

4 Για τη Γαλλία βλ. R. Carré de Malberg, *Contribution à la théorie générale de l'Etat*, τ. 1, 1920, τ. 2, 1922. Ο υπότιτλος του έργου (*Spécialement d'après les données fournies par le droit constitutionnel français*) είναι ενδεικτικός της θεματολογικής επιλογής του συγγραφέα, που αφιερώνει το έργο του στη θεωρία της εξουσίας και κυρίως των συνταγματικών θεσμών. Πολιτειολογικά προλεγόμενα προτάσσουν, όμως, και τα πολλά γαλλικά συγγράμματα συνταγματικού δικαίου.

5 Από την παλαιότερη ελληνική βιβλιογραφία βλ. κυρίως: Ν. Ν. Σαρίπολος, *Περί πολιτείας και των στοιχείων αυτής*, 1921. Ο Θ. Δ. Τσάτσος, *Εισαγωγή εις το πολιτειακόν δίκαιον*, 1928 (β' έκδ. 1929), επικύρωσε μια απολύτως νέα –για τότε– θεωρητική προσέγγιση της πολιτείας την οποία πραγματευόμαστε διεξοδικά παρακάτω (§ 25). Βλ. επίσης Δ. Βεζάνης, *Γενική πολιτειολογία*, τ. Α' (1951), τ. Β' (1954), τ. Γ' (1956), Από τους πολύ παλιούς βλ. Γ. Χοϊδάς, *Περί πολιτείας και της μορφής αυτής*, 1894. Τον επιστημονικό διάλογο για την πολιτεία και τους θεσμούς της προήγαγε ιδιαίτερα με τις κατ' ιδίαν μελέτες του και ο Γ. Α. Παπαδημητρίου. Σήμερα οι πιο σημαντικές από αυτές είναι συγκεντρωμένες σ' ένα χρηστικό δίτομο έργο: *Συνταγματικές μελέτες*, τ. Ι και ΙΙ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007. Από τις μελέτες αυτές το παρόν έργο στηρίχτηκε κυρίως στις εξής: α) Συμμετοχική δημοκρατία και Σύνταγμα, τ. Α', σ. 71 επ.· β) Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος, τ. Α', σ. 89 επ.· γ) Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και το εθνικό Σύνταγμα, τ. Β', σ. 23 επ.· δ) Κοινοτικό και εθνικό δημοκρατικό έλλειμμα. Ένα νόμισμα με δύο όψεις, τ. Β', σ. 61 επ.· ε) Συνταγματική πολιτική και ευρωπαϊκή ένωση, τ. Β', σ. 123 επ.· στ) Διακυβερνητική διάσκεψη και «πολιτευματικά» ελλείμματα, τ. Β', σ. 133 επ.· ζ) Υπερεθνικές και πολιτειακές αρχές στην ευρωπαϊκή ένωση. Προς αναζήτηση μιας νέας θεσμικής ταυτότητας, τ. Β', σ. 145 επ.

6 Οι εννοιολογικές διαφορές μεταξύ *κράτους* και *πολιτείας* εξετάζονται διεξοδικά παρακ. § 22, ΙΙ. Βλ. και K. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts des Bundesrepublik Deutschland*, κ' έκδ. 1995 και H.-H. v. Arnim, *ό.π.* (υποσ. 3).

για τον κοινωνικό επιστήμονα (άρα και τον νομικό) όσο και για τη συνειδητή διαμόρφωση του πολιτικού λόγου και της διαφάνειάς του στην πολιτειακή και πολιτική ζωή. Είναι τελικά καθοριστική για τον τρόπο που οι φορείς των θεσμών της και των λειτουργιών της εκφράζουν με τη συγκεκριμένη πρακτική τους τη φιλοσοφία της πολιτείας.

2. Το συγγραφικό αυτό διάβημα, ιδίως ως προς την παιδευτική του συνιστώσα, δεν έχει ως στόχο –δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει το στόχο– μια ευρύτερη και, ακόμη λιγότερο, μια *δήθεν* πλήρη ενημέρωση γύρω από την πνευματική κίνηση που αναπτύχθηκε τότε ή και συντελείται τώρα γύρω από το φαινόμενο της έννομης συμβίωσης των ανθρώπων και των θεσμών που την οργανώνουν. Κάτι τέτοιο, αν ήταν εφικτό, θα απαιτούσε πολλαπλάσιο σε έκταση, ουσιαστικά δηλαδή ένα *έτερο* έργο, που όμως θα υπερέβαινε τόσο τις δυνάμεις όσο και τη χρονική προοπτική του συγκεκριμένου συγγραφέα.

3. Ένα ακόμη κίνητρο για τις θεματικές επιλογές του συγγραφέα είναι και η προφανής σήμερα κρίση του πολιτικού λόγου. Η κρίση αυτή οφείλεται, μεταξύ πολλών άλλων, και στην απόρριψη της –νοηματικής και συνακόλουθα επιστημονικής– ακρίβειας κατά την εκφορά του από τους φορείς της σύγχρονης επαγγελματικοποιημένης και ιδιωτικοποιημένης πολιτικής.⁷ Η κατά κανόνα απόρριψη κάθε πνευματικής και επιστημονικής ποιότητας από το πολιτικό προσωπικό προκύπτει μεν, συχνά από την πολιτική του ανεπάρκεια και τη συνακόλουθη άμυνά του κατά της επικίνδυνης γι' αυτό ποιότητας, αλλά όχι μόνο. Οφείλεται πολλές φορές και στην προσπάθεια κάποιων, όχι λίγων, που λειτουργούν την πολιτεία, να *προφυλαχτούν από την επικίνδυνη γι' αυτούς διαφάνεια*, η οποία θα προέκυπτε από την επιστημονική ακρίβεια, κατά τη χρήση κρίσιμων νοημάτων στο πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου. Γιατί μια τέτοια ακρίβεια μειώνει σε επικίνδυνο βαθμό την ευχέρεια χρήσης μιας σκόπιμα παραπλανητικής και ανακριβούς γλώσσας, η οποία βέβαια είναι απαραίτητη *ώστε να χρησιμοποιείται το εκλογικό σώμα ως εργαλείο επιβίωσης του πολιτικού επαγγελματισμού*.

V. Πώς γράφτηκε: Η συστηματική δομή του έργου

1. Στην Εισαγωγή προσεγγίζουμε το γνωστικό αντικείμενο της πολιτειολογίας (I-V). Η πολιτεία ως αντικείμενο της επιστήμης εξετάζεται στην Πρώτη Ενότητα (§§ 1-4).

2. Η πολιτεία όμως, ως *έννοια* αλλά και ως *ιστορική, δικαιοκή, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική* διάσταση, είναι τελικά νοητή μόνο σε αναφορά προς ορισμένες έννοιες, που *προαπαιτούνται* για την κατανόησή της. Από τις έννοιες αυτές επισημαίνονται τρεις: το *δίκαιο*, η *πολιτική* και ο *θεσμός*. Αυτές εξετάζονται στις τρεις επόμενες ενότητες: Στη Δεύτερη Ενότητα, το *δίκαιο* (§§ 5-13), στην Τρίτη

7 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, ό.π. (υποσ. 2), και ο ίδιος, Πολιτικός και επιστημονικός λόγος. Στοχασμοί για μια διαλεκτική αντίθεση που θέτει σε δοκιμασία τη σύγχρονη δημοκρατία και τον συγγραφέα, Αθήνα 2005· ο ίδιος, Εσωκομματική δημοκρατία. Οι περιπέτειές της σ' ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής, Αθήνα 2008.

Ενότητα, η έννοια του *πολιτικού* (§§ 14-18) και στην Τέταρτη Ενότητα, ο *θεσμός* (§§ 19-20).

3. Στην Πέμπτη Ενότητα παρατίθενται σκέψεις για την *έννοια της πολιτείας*, με επίκεντρο τον ορισμό που της έδωσε ο Georg Jellinek, και τα προβλήματα που ο ορισμός αυτός δημιούργησε. Η πραγματικά στενή αυτή θεματική επιλογή δικαιολογείται, ίσως, γιατί αυτός ήταν ο ορισμός που αποτέλεσε τη βάση της διδαχής του συνταγματικού δικαίου και της πολιτειολογίας στην Ευρώπη ως και προσφάτως. Η επιλογή αυτή έχει ασφαλώς και υποκειμενικά κίνητρα, αφού μια κρίσιμη κριτική επεξεργασία αυτού του ορισμού οφείλεται κυρίως στον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο, που έτσι οδηγήθηκε στον *μόνο πραγματικά νέο ορισμό της πολιτείας*. Στην ίδια αυτή ενότητα προστίθενται σκέψεις για τη μορφολογία της πολιτείας και, σε συνδυασμό με αυτήν, γίνεται σύντομη αναφορά στη θεσμική φύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης κυρίως στη διαφορετικότητά της έναντι της παραδοσιακής (ομοσπονδιακής) πολιτείας. Συναφές και κρίσιμο είναι και το θέμα, αν ο πολιτειολογικός λόγος, που είναι κρατικογενής, μπορεί, δίχως να προδίδει την επιστημονική του ακρίβεια, να *χρησιμοποιείται άνευ ετέρου και κατά την προσέγγιση τον ενωσιακού φαινομένου* (§§ 21-27).

4. Η εικόνα της πολιτείας, όταν θέλει κανείς να την κατανοήσει *κατά τη λειτουργία της*, γίνεται πιο ορατή μέσα από την προσέγγιση της έννοιας του *Συντάγματος*, ακριβώς διότι αυτό είναι που αποτελεί το θεμέλιο αλλά και το κανονιστικό πλαίσιο της έννομης λειτουργίας της σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας. Το Σύνταγμα της πολιτείας είναι κώδικας κανόνων δικαίου, που έχει ως αντικείμενό του τη διαδικασία παραγωγής, την οργάνωση, τους περιορισμούς και τη λειτουργία της κρατικής εξουσίας, τη σχέση κρατικής εξουσίας και κοινωνικής εξουσίας, τη σχέση κράτους-πολίτη και τη σχέση της εθνικής με τη διεθνή έννομη τάξη. Μέσα από αυτήν του τη θεματική, το Σύνταγμα εκφράζει τον εθνικό ή και πολυεθνικό πολιτισμό της πολιτείας και γι' αυτό ακριβώς έχει τη συστηματική της θέση στην επόμενη, Έκτη Ενότητα. Αμέσως δηλαδή μετά τον ορισμό της πολιτείας (§§ 28-36).

5. Τα Συντάγματα, με τη σειρά τους, συγκρινόμενα μεταξύ τους παρουσιάζουν μια *ποικιλία μορφών και τύπων πολιτειακής οργάνωσης*. Γι' αυτήν τη συγκεκριμένη μορφή, που προσλαμβάνει από το Σύνταγμα η έννομη τάξη κάθε πολιτείας, χρησιμοποιείται ο όρος *πολίτευμα*. Είναι γι' αυτό εύλογο να εντάξει κανείς το θέμα αυτό στο πλαίσιο της προσέγγισης της πολιτείας. Στην Έβδομη Ενότητα (§§ 37-40) αναζητείται έτσι η ιστορική, άρα και νοηματική, ρίζα του *πολιτεύματος*, και ακολουθεί μια εκτενέστερη προσέγγιση του *δημοκρατικού πολιτεύματος* και ελάχιστων από τα αχανή προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας στην Όγδη Ενότητα (§§ 41-44).

6. Σταθερό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος αναδείχτηκε η αρχή της *διάκρισης της πολιτειακής εξουσίας σε τρεις επιμέρους λειτουργίες της*. Στη θεματική αυτή είναι αφιερωμένη η Ένατη Ενότητα του βιβλίου (§§ 45-49).

7. Η δημοκρατική πολιτεία λειτουργεί ως *διαλεκτική σχέση εξουσίας και κοι-*

νωνίας. Η λαϊκή κυριαρχία, ο λαός, ως πηγή εξουσίας, δεν είναι όμως σε θέση, στην πραγματικότητα του, να εκφράσει συγκεκριμένο πολιτικό λόγο και να συμμετάσχει στη διαμόρφωση της εξουσίας, εάν δεν είναι πολιτικά οργανωμένος, δηλαδή *χωρίς πολιτικούς φορείς, που να τον εκφράζουν*. Γι' αυτό και η πολιτική πρακτική ανέδειξε και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός διαμόρφωσε και νοηματοδότησε το θεσμό του *πολιτικού κόμματος* ως βασικού πια παράγοντα λειτουργίας, δηλαδή ως θεσμού του δημοκρατικού πολιτεύματος. Με την παρουσίαση του θεσμού του πολιτικού κόμματος στη Δέκατη Ενότητα, ολοκληρώνεται αυτή η εισαγωγική και διδακτική προσπάθεια (§§ 50-56). Ακολουθούν μερικές σκέψεις που ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται ως Επίλογο. Εκεί προσπαθεί να στοχαστεί πάνω σε ορισμένα από εκείνα που βρήκε στο διάβα του κατά τη συγγραφική αυτή προσπάθεια (επιλογικοί στοχασμοί).

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

§ 1. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Πρώτης Ενότητας

1. Ως πολιτειολογία πολιτογραφήθηκε η διεπιστημονική προσέγγιση του πολιτειακού φαινομένου. Η πολιτειολογική προσέγγιση συντελείται με την αξιοποίηση της θεωρίας, της επιστήμης του δικαίου, της ιστορίας, αλλά και της φιλοσοφίας. Αν βέβαια κανείς ξεφυλλίσει κάποια από τα διδακτικά εγχειρίδια πολιτειολογίας, θα διαπιστώσει πως κάθε συγγραφέας αναπτύσσει τη δική του θεματική επιλογή, αλλά έχει και τη δική του αντίληψη, για το ποια από τα άπειρα θέματα της πολιτειολογίας είναι και τα πιο κρίσιμα ή και πιο χρήσιμα, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου διδακτικού συνόλου. Αυτός ο υποκειμενισμός, όπως άλλωστε ομολογήθηκε και στον Πρόλογο, δεν λείπει ούτε από το παρόν παιδευτικό εγχείρημα.

2. Στην πρώτη αυτή, εισαγωγική, ενότητα δύο είναι τα προεισαγωγικά θέματα που κρίθηκαν απαραίτητα για την κατανόηση των σκέψεων που ακολουθούν:

- α. Το πρώτο θέμα είναι μια σύντομη εισαγωγή τόσο στην έννοια της *θεωρίας* (βλ. § 2), όσο και στην έννοια της *επιστήμης* (βλ. § 3), αφού η εδώ επιχειρούμενη προσέγγιση της πολιτείας είναι «θεωρητική».
- β. Στη συνέχεια, η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με την καταγραφή κάποιων *χαρακτηριστικών* της πολιτειολογίας ως επιστήμης της *πολιτείας* και της σχέσης της με άλλους συναφείς επιστημονικούς κλάδους (βλ. § 4).

§ 2. Περί θεωρίας

1. Το εισαγωγικό αυτό έργο επιχειρεί ορισμένες *θεωρητικές* προσεγγίσεις της πολιτείας. Όχι μιας συγκεκριμένης πολιτείας αλλά του πολιτειακού φαινομένου και ορισμένων πολιτειακών θεσμών. Άρα, πρώτο ζητούμενο είναι η *έννοια της θεωρίας*.⁸

2. Αφετηρία για να συλλάβουμε την έννοια της *θεωρίας*, όπως πειστικά και

8 Βλ. για την έννοια της θεωρίας R. Stammler, *Rechts- und Staatstheorien der Neuzeit. Leitsätze zu Vorlesungen*, Leipzig 1917, σ. 13. Βλ. επίσης P. Badura, *Die ó.π.* (υποσ. 1).

πάντοτε επίκαιρα διδάσκει ο *Rudolf Stammler*, είναι η αντιδιαστολή της με δυο άλλες έννοιες: την έννοια της *τεχνικής* και την έννοια της *πράξης*.⁹

- α. Η ουσία της *τεχνικής* είναι η επικέντρωση της κατεύθυνσης της γνωστικής διαδικασίας προς ένα *απολύτως ορισμένο πεδίο*. Στην *τεχνική* η γνωστική διαδικασία συνίσταται μόνο στην ανάδειξη μιας ορισμένης εκδοχής. Με άλλη διατύπωση θα μιλούσαμε για την απομόνωση του γνωστικού πεδίου από τις συναρτήσεις του. Αντίθετα, η *θεωρία* συνιστά την ένταξη και την επεξεργασία κάθε διαγνωστικής διαδικασίας με θεμέλιο το *όλο του πνευματικού κόσμου*, δηλαδή το σύνολο των νοηματικών και των ιστορικών του συναρτήσεων. Εκεί κάθε συγκεκριμένο γεγονός, φαινόμενο ή πράξη, παίρνει τη συστηματική του θέση σε μια ενότητα της *συνειδησιακής αντίληψης* περί του όλου πνευματικού κόσμου.
- β. Η *πράξη* αποτελεί την εφαρμογή ενός διδάγματος, σε μια *απολύτως συγκεκριμένη περίπτωση*, σε οντολογικό επίπεδο. Είναι αδιάφορο για τη συγκεκριμένη περίπτωση, αν το δίδαγμα προέρχεται από τη θεωρία ή την *τεχνική*. Αυτό που ενδιαφέρει για την πράξη είναι η υπαγωγή του συγκεκριμένου οντολογικού εγχειρήματος ή ευρήματος *σ' έναν κανόνα*.¹⁰ Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί και τούτο: Η θεωρία δεν είναι μόνο πεδίο απλής υποδοχής ενός *συγκεκριμένου*, αλλά και αιτιοκρατική εξήγηση ή αξιακή νομιμοποίησή του.

3. Η θεωρία ενός φαινομένου, ενός γεγονότος, ενός θέματος, μιας έννοιας, μιας (αξιακής) αρχής είναι κατά κανόνα *υποκειμενική*. Πρόκειται περί *θεωρητικών εκδοχών*. Το θέμα είναι η θεμελίωσή τους. Αυτό ισχύει κατεξοχήν για τις θεωρίες με αξιολογικό περιεχόμενο. Νοπτές όμως είναι και θεωρίες είτε *απολύτως* ορθές, δηλαδή *μη επιδεχόμενες άλλες εκδοχές*, είτε *αντικειμενικά* ορθές, που σημαίνει θεωρίες θεμελιωμένες σε μια γενικά αποδεκτή μέθοδο. Σε αντίθεση με τις απόλυτα ορθές, οι αντικειμενικά ορθές θεωρίες υπόκεινται στην εξέλιξη της επιστήμης.¹¹

§ 3. Περί επιστήμης

Ι. Ο όρος «επιστήμη» προέρχεται από το «επίσταμαι»

1. Η πολιτειολογία θέλει να είναι *επιστήμη*.¹² Αναγκαίο, λοιπόν, για τη μελέτη της είναι να δούμε *ποιο το ακριβές περιεχόμενο αυτής της επιστήμης*, ποια θέση

9 Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 1-3, από όπου λαμβάνονται εναύσματα για τις σκέψεις που ακολουθούν.

10 Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 1-3.

11 Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 2. Βλ. για το όλο θέμα: θεωρία - επιστήμη, επιστημονική «αλήθεια», H.-G. Gadamer, «Was ist Wahrheit», στο: *Zeitwende*, 28. Jahrgang, April 1917, σ. 226 επ.

12 Βλ. αντί πολλών, H. Schulze-Fielitz (επιμ.), *Staatslehre als Wissenschaft*, στο ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Die Verwaltung* (Beiheft) αρ. 7 με πολύτιμες ειδικές προσεγγίσεις αυτού του θέματος. Βλ. επίσης I. Μανωλεδάκης, *Εισαγωγή στην επιστήμη*, 1982.

έχει στο *σύστημα των επιστημών* και, τέλος, ποια η *σχέση* της με άλλες, επιστημονικά συγγενείς, προσεγγίσεις της πολιτείας. Άλλωστε η πολιτειολογία έχει τη δική της μακρόχρονη ιστορία μέσα στην ιστορία των επιστημών στον ευρωπαϊκό χώρο και μια πιο πρόσφατη ιστορία στην Ελλάδα. Η κατανόηση του αντικειμένου και των ερευνητικών της μεθόδων προϋποθέτει έτσι την τοποθέτησή της μέσα σ' ένα *σύστημα επιστημών*. Αναγκαστικά λοιπόν τίθεται το ερώτημα *τι είναι επιστήμη*;

2. Η συζήτηση για την ιστορία της έννοιας *επιστήμη* είναι παλαιότερη από την ιστορία του ευρωπαϊκού πνευματικού πολιτισμού. Οι ορισμοί διαδέχονταν ο ένας τον άλλο και η ιστορία της σχέσης μεταξύ *επιστήμης* και *φιλοσοφίας* ξεκίνησε στην Αρχαιότητα ως ταυτοσημία και στη συνέχεια εξελίχθηκε μέσω της εξειδίκευσης της γνωστικής διαδικασίας σε μια πολλαπλότητα ειδικών επιστημών.

3. Η *επιστήμη* αναζητά τη γνώση της *αλήθειας*. Η γνώση προϋποθέτει τη σκέψη, δεν ταυτίζεται όμως με αυτήν. Η γνώση είναι ένα ενδεχόμενο *αποτέλεσμα* της σκέψης. Θεμελιακό είναι το θέμα του «ορισμού»(;) της *αλήθειας*. Η σχέση *επιστήμης* και *αλήθειας* είναι θεμελιακό θέμα για την ανθρώπινη σκέψη, γι' αυτό και θα μείνει, όπως όλα τα θεμελιώδη, σε εκκρεμότητα, υφιστάμενο τις ιστορικές εξελίξεις και την από αυτές προσδιοριζόμενη ιστορική εξέλιξη της ανθρωπίνης σκέψης.¹³ Τα εξής ελάχιστα θα μπορούσαν ίσως να βοηθήσουν στο σχηματισμό μιας πρώτης εικόνας της έννοιας της *αλήθειας*.

α. Πριν το «Νίπω τας χείρας μου...» κατά την ευαγγελική μαρτυρία του Ιωάννη (18, 38) ο Πόντιος Πιλάτος διερωτήθηκε δημόσια: «Τι είναι η αλήθεια;». Ας προσεχτεί ότι το ερώτημα τέθηκε τότε από τον εκπρόσωπο της *κρατικής εξουσίας* και μάλιστα δημόσια, αποκαλύπτοντας έτσι τη θέση ότι το κράτος (έστω και «μόνο» ως προς την περίπτωση του Χριστού) (πρέπει να) *είναι ουδέτερο*. Η διδασκαλία του Χριστού, δηλαδή αυτό που Εκείνος διδάσκει ως *αλήθεια*, *δεν αφορά την κρατική εξουσία*. Η φράση του Πόντιου Πιλάτου έθεσε στην πραγματικότητα το θέμα της *σχεπικότητας ή μη της έννοιας της αλήθειας*.

β. Η *επιστήμη* διεκδικεί την *αποκλειστικότητα* της διάγνωσης της αλήθειας. Η ιστορία της επιστήμης όμως, όλο και επιβεβαιώνει την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων –που άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο– έτυχαν μιας αποδοχής. Η αποδοχή της άποψης πως η έννοια της αλήθειας έγραψε –και γράφει– την ιστορία της, συνηγορεί πάντως υπέρ της σκέψης ότι και *αν υπάρχει*, ως προς ένα θέμα, *μία και αποκλειστική αμετάβλητη αλήθεια*, δεν υπάρχει δυνατότητα η αλήθεια αυτή να *προκόψει* από τον φιλοσοφικό διάλογο, καθότι στον πνευματικό κόσμο δεν υπάρχει αρχή (Instanz) που να εκφέρει διαγνωστικές τελεσιδικίες. Η παραδοχή ότι *το τεκμήριο της εγγύτερης προσέγγισης της αλήθειας, που λειτουργεί υπέρ της επιστήμης, είναι μαχητό*, προκύπτει περαιτέρω τόσο *λογικά* όσο και *δεοντολογικά*. Λογικά προκύπτει

13 Οι σκέψεις που ακολουθούν εκκινούν από την περί αλήθειας φιλοσοφία του H.-G. Gadamer. Βλ. *ό.π.* (υποσ. 11).

τόσο από το ότι το επιστημονικό επιχείρημα επιδέχεται *αντεπιχείρημα* και η αιτιολόγηση την *αναιροπή* της. Δεοντολογικά προκύπτει εκ του ότι, αν δεχόμαστε ότι υπάρχει και είναι έγκυρα διαγνώσιμη η *μία* και *μόνη* αλήθεια, θα είχαμε «καταργήσει» ή θα κηρύσσαμε το τέλος της ιστορίας της ανθρωπίνης σκέψης κι επομένως και της ιστορίας γενικότερα, αφού, τότε, η συζήτηση περί αληθείας θα είχε πεπερασμένη διάρκεια ζωής. Με άλλα λόγια, η τυχόν αποδοχή του εφικτού της *απόλυτης* γνώσης, δηλαδή της μίας και μόνο αλήθειας, θα ήταν αντίθετη με την αρχή της ελευθερίας της επιστημονικής σκέψης, με την πρόοδο των επιστημών, αλλά και ασύμβατη με την εγγενή ανεπάρκεια ή πάντως με τα όρια της ανθρωπίνης γνωστικής ικανότητας. Γι' αυτό ως επιστήμη δεν μπορούμε να θεωρήσουμε, παρά την *προσπάθεια* του ανθρώπου, με τις *νοηματικές προεπιλογές του* και τη *μέθοδο* που ο ίδιος υιοθετεί, να καθυποτάξει, γνωστικά, τα φαινόμενα του ηθικού και του υλικού κόσμου, που τον περιβάλλουν, περιγράφοντας, κατατάσσοντας, ερμηνεύοντας, αξιολογώντας ή και προβλέποντας. Η γνωστική δυνατότητα, δηλαδή το όριο της επιστήμης, είναι η *υπεράσπιση μιας, περί αλήθειας, άποψης* με εργαλείο τη δηλούμενη μέθοδο.

- γ. Η προηγούμενη σκέψη, φαινομενικά και μόνο, αναιρείται ως προς τη λειτουργία της *έννομης τάξης*. Η έννομη τάξη είναι αναγκασμένη, σε ορισμένες στιγμές της λειτουργίας της, να δέχεται την έννοια μιας *μόνης και απόλυτης αλήθειας*. Πρόκειται για τη *δικαστική απόφαση*, κυρίως για την αλήθεια όταν –αλλά όχι μόνο– η απόφαση περιέχει *ποινή*. Εδώ το «αποφαίνομαι» (εξ ου και «απόφαση») σημαίνει *έγκυρη* και νομικά μη αμφισβητήσιμη διάγνωση της αλήθειας. Βέβαια τόσο το *έγκυρο* όσο και το *αναμφισβήτητο* δεν προκύπτει από το περιεχόμενο και την «πειστικότητα» της ίδιας της «αλήθειας», αλλά από εξωγενή της αλήθειας, αναγκαστικό κανόνα.
- δ. Οι παραπάνω σκέψεις αποτελούν απάντηση στο αρχικό μας ερώτημα, αφού επιβεβαιώνουν την αδυναμία κατοχύρωσης της μιας και μόνης αλήθειας και τη διαχρονική της εξέλιξη, δηλαδή την *ιστορικότητά* της. Έτσι, όταν αντιμετωπίζουμε αρχές, απόψεις ή ερμηνείες μιας προγενέστερης ιστορικής περιόδου, η κατανόησή τους προϋποθέτει *μελέτη των ιστορικών συνθηκών του χρόνου (εποχής) κατά τον οποίο διατυπώθηκαν*, ακόμη και αναζήτηση των κινήτρων εκείνων που εξέφεραν τον διαγνωστικό λόγο. Γι' αυτό άλλωστε η ιστορία συνεχώς ξαναγράφεται εκ νέου, διότι, ακριβώς, το εκάστοτε παρόν είναι αυτό που συνεχώς μας (ανα)καθορίζει.¹⁴
4. Η προσέγγιση της έννοιας της επιστήμης θα σταθεί κατ' ανάγκη σε ακόμη ένα προκαταρκτικό ζήτημα. Μπορούμε άραγε να δεχτούμε *μία μόνη και ενιαία έννοια επιστήμης* που να ισχύει για όλες τις κατ' ιδίαν επιστήμες; Αν αυτό δεν είναι εφικτό, δεν είναι και η επιστήμη επιδεκτική *ενιαίου ορισμού*. Είναι άραγε νοητό, η μελέτη του φυσικού κόσμου από τις λεγόμενες *θετικές ή πραγματικές ή ακριβείς επιστήμες* (χημεία, φυσική, γεωλογία κ.ο.κ.) να αναδεικνύει κοινά χαρακτηριστικά με τις λεγόμενες –παλαιότερα *φιλοσοφικές*– σήμερα *πνευματικές ή ηθικές επιστήμες*. Η απάντηση νομίζουμε ότι πρέπει να είναι θετική.

14 Βλ. H.-O. Gadamer, *ό.π.* (υποσ. 11), σ. 236.

- α.** Εάν δεχτεί κανείς πως οι δύο ομάδες επιστημών, που μόλις αναφέρθηκαν, εύλογα διεκδικούν το χαρακτηρισμό *επιστήμη*, τότε η, ανάλογα με τη φύση του ειδικότερου αντικειμένου της (*differentia specifica*), υποδιαίρεση προϋποθέτει την ύπαρξη της κοινής γενικής έννοιας (*genus proximus*).¹⁵
- β.** Το θέμα προέκυψε κυρίως από τους εκπροσώπους των θετικών επιστημών, οι οποίοι *διεκδικούσαν την αποκλειστικότητα της επιστημονικής ιδιότητας*, για το δικό τους και μόνο αντικείμενο, εκτοπίζοντας τις πνευματικές επιστήμες στο χώρο «της φαντασίας, της πίστης, της ποίησης» ή σε παρόμοια τέτοια πεδία.¹⁶ Η αξίωση των θετικών επιστημών, αυτές και μόνο να υπάγονται στην έννοια της επιστήμης, αρνούμενες την ιδιότητα αυτή στις λεγόμενες πνευματικές ή ηθικές επιστήμες, ως ρίζα της έχει τη στεγανή διάκριση *ύλης* και *πνεύματος* κατά την εξέταση επιμέρους θεμάτων του κόσμου ως ενιαίας διάστασης. Η ενότητα του κόσμου όμως, που περιβάλλει τον *άνθρωπο*, ο οποίος είναι και μέρος αυτού του κόσμου, γεννά τον ενιαίο πυρήνα, το *genus proximus*, που είναι η επιστήμη, *όποια και αν είναι τα κοσμικά θέματα που επιχειρεί ο άνθρωπος να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει*.
- 5.** *Επίσταμαι* σημαίνει «γνωρίζω κάτι καλά», είτε αυτό ανάγεται στον υλικό είτε ανάγεται στον πνευματικό κόσμο. Επιστήμη, επομένως, σημαίνει αντίστοιχα: τη γνωστική διαδικασία μέσω της οποίας η ανθρώπινη σκέψη, με βάση μια ορισμένη μέθοδο και με εργαλείο το *επιχείρημα* που αιτιολογεί το γνωστικό συμπέρασμα, ερμηνεύει ένα ή περισσότερα στοιχεία του εσωτερικού ή του εξωτερικού κόσμου. Η επιστήμη αποβλέπει στην *ακριβή γνώση* και δεν νομιμοποιείται να κινείται σε πεδία εκτός των γνωστικών ορίων του ανθρώπου. Ο άνθρωπος, του οποίου η σκέψη προσπαθεί να ξεπεράσει τα γνωστικά του όρια, στην καλύτερη περίπτωση βρίσκεται, ίσως δίχως να το καταλάβει, στο χώρο της μεταφυσικής.
- 6.** Αυτή η *απόλυτη γνώση* όμως ούτε υπήρξε ποτέ ούτε μπορεί να υπάρξει για όσους λόγους δεν μπορεί να διαγνωστεί από τον άνθρωπο μία και μόνη αλήθεια. Ποιος θα κρίνει *τελικά* και *τελεσίδικα* την ορθότητα του συμπεράσματος μιας γνωστικής διαδικασίας, δηλαδή την τελεσιδικία της διάγνωσης της αλήθειας; Αυτό γίνεται προφανές κατεξοχήν σε ζητήματα που διαμορφώθηκαν μέσα σε συγκρουσιακές κοινωνικές και πνευματικές διαδικασίες. Κρίσιμη είναι εδώ η αρχέγονη οριοθέτηση της *επιστήμης* έναντι, αφενός, της *απλής άποψης* (δόξα, *opinion*), αφετέρου, έναντι της *τέχνης*, ως ελεύθερης, στη νομοτέλεια της αισθητικής εμπίπτουσας, δημιουργίας του ανθρώπου. Σ' αυτήν την αντίληψη περί επιστήμης *δεν έχει καμία θέση η μεταφυσική* ή ό,τι υποκρύπτει ή προϋποθέτει μεταφυσική. Παρ' όλα αυτά η προφορική, γραπτή ή και έμπρακτη έκφραση μιας επιστημονικής διάγνωσης, δηλαδή ο *επιστημονικός λόγος*, απέκτησε στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών μια ιδιαίτερη *εγκυρότητα* και του αναγνωρίζεται το *μαχητό* τεκμήριο της εγγύτερης προσέγγισης της (ή πιο σωστά *μιας*) αλήθειας.

15 Βλ. L. Gumplowicz, *Allgemeines Staatsrecht*, γ' έκδ., Innsbruck 1907, σ. 2.

16 Βλ. L. Gumplowicz, *ό.π.* (υποσ. 15), σ. 1.

II. Από την ενότητα στην εξειδίκευση

1. Η ιστορία της επιστήμης είναι η εξέλιξή της από την *αρχική ενότητά της* στη *διάσπασή της* σε πολλούς επιμέρους επιστημονικούς κλάδους. Ο Paul Oppenheim, αναφερόμενος με καυστικότητα στην υπερβολική κατάτμηση των επιστημών, παρατηρεί το 1926 τα εξής: «Η επιστήμη είναι ένα ζωντανό σύνολο. Η συνείδηση της συνολικότητας και της ζωτικότητας της επιστήμης στους καιρούς μας έχει εν πολλοίς χαθεί. Υπό την επικράτηση της εξειδίκευσης χάθηκε η εποπτεία πάνω στο όλο της επιστήμης. Η επιστήμη αποξενώθηκε έτσι από το συνολικό κοσμικό φαινόμενο και αντικαταστάθηκε από ένα σύνολο κλάδων (Disziplinen). Εκεί όπου έπρεπε να κυριαρχούν αμοιβαία εναύσματα και κοινή εργασία με τον ίδιο σκοπό, συναντά κανείς, αντ' αυτού, έλλειψη επικοινωνίας αλλά και αντιδικίες περί την αρμοδιότητα. Αυτή η κατάσταση σημαίνει χάος που συναντά ο φοιτητής στα Πανεπιστήμια όταν επιχειρεί να προσανατολιστεί ως προς τις ιδιαιτερότητες του πεδίου που διάλεξε για αντικείμενο των σπουδών του».¹⁷ Το φαινόμενο του καταμερισμού της επιστήμης σε επιμέρους επιστήμες και, συνακόλουθα, το πέρασμα *από τον φιλόσοφο στον ειδικό επιστήμονα* οφείλεται στην έκταση που πήρε η ύλη την οποία ο άνθρωπος θέλει να καθυποτάξει στη γνώση του. Αποτέλεσμα της διεύρυνσης της γνωστικής ύλης ήταν και ο καταμερισμός της εργασίας στο χώρο της επιστήμης, δηλαδή η κατάτμηση των επιστημών σε συνεχή αυξανόμενο αριθμό *κλάδων*, που αντιστοιχούν σε ισάριθμα αυξανόμενες επαγγελματικές εξειδικεύσεις και δεξιότητες.

2. Από τις προηγούμενες σκέψεις, νομίζουμε ότι προκύπτει η *πολλαπλότητα των επιστημονικών εκδοχών*, πάνω σε ένα και το αυτό επίμαχο θέμα. Η πολλαπλότητα αυτή –κι αυτό είναι κρίσιμο– δεν συντρέχει κατ' ανάγκη *μόνο σε μία χρονική στιγμή* αλλά και *διαχρονικά*. Διαχρονικά σημαίνει ότι το νόημα *μιας και της αυτής εκδοχής* ενδέχεται να εξελιχθεί ή και να αναιρεθεί *στο διάβα του χρόνου*.

3. Η *επιστημονική εκδοχή για την αλήθεια τελεί επομένως σε μόνιμη ιστορική εξέλιξη* και γι' αυτό *υπό προθεσμία ή σε μόνιμη εκκρεμότητα*. Η ορθότητα δεν μπορεί να νοηθεί *χωρίς την εξελικτικότητα* του περιεχομένου της. Η αέναη ανανομηματοδότηση των βασικών αξιών είναι η μόνη μεγάλη εγγύηση της ελευθερίας του ανθρώπου. Η –κατ' ανάγκη αυθαίρετη– «οριστικοποίηση» της διάγνωσης καταργεί την ίδια τη γνωστική διαδικασία στην ιστορικότητά της, δηλαδή τον πυρήνα της ανθρώπινης ελευθερίας.

4. Και μια ακόμη τελευταία παρατήρηση: Ο επιστημονικός λόγος, όταν ξεπερνά τη φάση της διαμόρφωσής του, που συντελείται στον εσωτερικό χώρο του ανθρώπου και *εκφέρεται* είτε προφορικά είτε γραπτά είτε με ενέργειες, *δεν είναι πια ιδιωτικός λόγος*. Από τη στιγμή που, έστω και μέρος μόνο της κοινωνίας, έχει πρόσβαση στον εκφερόμενο επιστημονικό λόγο και επομένως μπορεί να επηρεαστεί από αυτόν, η εκφορά του θα έχει κοινωνικές *επιπτώσεις* κάθε είδους.

17 P. Oppenheim, *Die natürliche Ordnung der Wissenschaften*, Jena 1926, σ. 1.

5. Οι όροι της γνώσης είναι και κοινωνικοί. Γίνεται λόγος για την «κοινωνιολογία της γνώσης», κλάδος του οποίου η δημιουργία συμπίπτει με την αναγνώριση ότι το εκάστοτε και εκασταχού κοινωνικό περιβάλλον συμπροσδιορίζει τη σκέψη και επομένως τη γνωστική λειτουργία. Έτσι άλλωστε εξηγείται η διαφορετική προσέγγιση του κόσμου ανάμεσα σε κατά τόπο και χρόνο διαφορετικές κοινωνίες.¹⁸

§ 4. Η πολιτειολογία ως επιστήμη

Ι. Η κατάταξη της πολιτειολογίας στο σύστημα των επιστημών

1. Πολιτειολογία είναι η διεπιστημονική και διακλαδική μελέτη της πολιτείας και των θεσμών της. Ως *θεωρία του πολιτειακού δικαίου* η πολιτειολογία είναι κλάδος του δικαίου και, ειδικότερα, της γενικής του θεωρίας, ενώ ως *φιλοσοφία της πολιτείας* είναι κλάδος της πρακτικής φιλοσοφίας και, ειδικότερα, της πολιτικής φιλοσοφίας. Νομική θεωρία και πρακτική φιλοσοφία τέμνονται κατά την προσέγγιση του πολιτειακού φαινομένου.¹⁹

2. Την κατάταξη των διαφόρων επιστημών επιχειρεί ιδιαίτερος κλάδος της γνωσιολογίας, η *επιστημολογία*. Για μια πρώτη προσέγγιση της θέσης της πολιτειολογίας μέσα στο *σύστημα των επιστημών* παρατίθενται συνοπτικά τα εξής:

- α. Η πολιτειολογία, όπως μόλις σημειώθηκε, μελετά από ποικίλες οπτικές γωνίες το φαινόμενο της *πολιτείας*. Επομένως δεν ανήκει στις *θετικές επιστήμες* (επιστήμες που μελετούν τον φυσικό κόσμο), αλλά στις *επιστήμες του ανθρώπου* (ηθικές επιστήμες), τις επιστήμες δηλαδή που έχουν ως αντικείμενο τον άνθρωπο, τόσο στην *ατομική* και την *αξιακή*, όσο και στην *κοινωνική* και *πολιτική* του υπόσταση. Η βασική και ουσιαστική διαφορά μεταξύ των ηθικών και των θετικών επιστημών προκύπτει από την κατ' ανάγκη διαφορετική σχέση που έχει το σκεπτόμενο υποκείμενο με το αντικείμενό του στις δύο κατηγορίες επιστημών. Στις *θετικές επιστήμες* η απόσταση του σκεπτομένου υποκειμένου από το αντικείμενό του, τον φυσικό κόσμο, είναι προφανής. Στις ηθικές επιστήμες, αντίθετα, το ίδιο το αντικείμενο της γνωστικής διαδικασίας προκύπτει μέσα από τον ανθρώπινο λόγο, άρα συνδιαμορφώνεται πριν από το γνωστικό αποτέλεσμα ως ζητούμενο.
- β. Οι επιστήμες του ανθρώπου μελετούν είτε τον άνθρωπο ως *άτομο* (ηθική, ψυχολογία κ.λπ.), είτε το φαινόμενο της *ανθρώπινης κοινωνίας* (κοινωνικές

18 Βλ. M. Scheler, *Die Wissenschaftsformen und die Gesellschaft*, Leipzig 1926.

19 Βλ. P. Badura, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 73-83· I. Staff, *Lehren vom Staat*, Baden-Baden 1981.

Μια αξιόλογη κριτική έκθεση της σκέψης βασικών θεωριών για την πολιτεία θα βρει ο συγγραφέας, τόσο στα δύο έργα του Σπ. Μακρή, *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές απαρχές και σύγχρονες τάσεις: Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Αθήνα 2007 (στο εξής παραπέμπεται ως: *Φιλελευθερισμός*), και ο ίδιος, *Ισχύς και ελευθερία. Φιλοσοφικές, πολιτικές και διεθνολογικές προσεγγίσεις: Από τον Πλάτωνα στον Fr. Fukuyama*, Αθήνα 2008 (στο εξής παραπέμπεται ως: *Ισχύς και ελευθερία*), όσο και στο έργο του Γ. Πάσχου, *Κράτος δικαίον και πολιτική. Πολιτειολογικές θεωρίες, 1900-1940*, Αθήνα 1991. Για την πολιτειολογία ως επιστήμη βλ. κυρίως στον Γιώργο Πάσχο, το Α' κεφάλαιο, σ. 7 επ. Επίσης βλ. αναλυτικά Fr. Kojan, *Allgemeine Staatslehre*, Wien 1993, σ. 1.

επιστήμες). Η πολιτεία αποτελεί μια μορφή κοινωνικής κατά δίκαιο συμβίωσης. Επομένως η πολιτειολογία, όπως άλλωστε και η επιστήμη του δικαίου, ανήκουν στις *κοινωνικές επιστήμες*.

γ. Η μεγάλη ιστορική, αλλά και επιστημονική σημασία της πολιτείας, προκαλεί και το μόνιμο επιστημονικό ενδιαφέρον, που ανέπτυξαν γι' αυτήν νομικοί, πολιτικοί επιστήμονες, φιλόσοφοι, ιστορικοί και οικονομολόγοι. Η συχνά απολύτως αναγκαία *διεπιστημονικότητα* της μελέτης των θεμάτων της πολιτείας, οδήγησε κατά τον 19ο αιώνα, στη διαμόρφωση ενός ενιαίου κλάδου με περισσότερες εξειδικεύσεις, αλλά με το αυτό αντικείμενο, την πολιτεία. Πρόκειται για τις *πολιτειακές επιστήμες*.²⁰

δ. Ο όρος *πολιτειακές επιστήμες* αποτελεί μετάφραση του γερμανικού όρου *Staatswissenschaften*. Στις πολιτειακές επιστήμες εντάσσονται οι επιστημονικοί κλάδοι που έχουν ως αντικείμενο είτε μόνο το κρατικό είτε συνολικά το πολιτειακό φαινόμενο, και αυτό πάλι είτε ως όλο είτε ως προς ειδικότερες ιστορικές, οικονομικές, φιλοσοφικές, πολιτικές ή νομικές εκφάνσεις του. Στο σημείο αυτό γίνεται πιο ορατή η χρησιμότητα της διάκρισης μεταξύ *απαγωγικής* και *επαγωγικής* μεθόδου (III, 2). Η διάκριση ανάμεσα στην *απαγωγική* και στην *επαγωγική* μέθοδο της πολιτειολογίας σηματοδοτεί δύο διαφορετικές κατευθύνσεις μελέτης του πολιτειακού φαινομένου. Η *επαγωγική πολιτειολογία* στην ουσία της αποτελεί (συγκριτική) καταγραφή της δομής και της λειτουργίας συγκεκριμένων πολιτειακών μορφωμάτων, ενώ η κατεξοχήν *φιλοσοφική πολιτειολογία* είναι η *απαγωγική*.

3. Οι διακρίσεις, στις οποίες τελείως ενδεικτικά αναφερθήκαμε, δεν σημαίνουν μια *απόλυτη στεγανότητα* ανάμεσα στις κατ' ιδίαν επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο ότι ως τα μέσα του 20ού αιώνα στα γερμανόφωνα Πανεπιστήμια ο διδάκτορας στη χημεία ή στη φυσική έπαιρνε τον τίτλο του *διδάκτορα της φιλοσοφίας* (Dr. phil.). Άλλωστε και η πολιτειολογία πολλές φορές, για να προσεγγίσει θέματα λειτουργίας της πολιτείας, όπως π.χ. το κρίσιμο θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος, οφείλει να σταθμίσει τα αναγκαία μέτρα, σχετικά με τους περιορισμούς της ελευθερίας, που, κατά λογική αναγκαιότητα, προκύπτουν από την εφαρμογή τους. Στη στάθμιση αυτή, κρίσιμο προφανώς είναι το θέμα της επίπτωσης του συγκεκριμένου περιβαλλοντολογικού προβλήματος στην υγεία των κατοίκων μιας περιοχής. Το τελευταίο ανάγεται στις *θετικές επιστήμες*, συνιστά όμως ταυτοχρόνως και κρίσιμο στοιχείο του όλου πολιτειολογικού προβληματισμού.

4. Για την τελική κατάταξη της πολιτειολογίας στο σύστημα των επιστημών, θα έπρεπε προηγουμένως να είχαμε εξετάσει αν η πολιτεία είναι *μόνο νομικό φαινόμενο των κρατών* αποκλειστικά ως σύστημα παραγωγής, άσκησης και περιορισμού της εξουσίας, ή και μια συνολική πολιτική τάξη (Politische Ordnung), ένα στοιχείο της οποίας είναι το κράτος. Παρά τη συστηματική κατάταξη της

20 Βλ. P. Badura, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 76, 77· Fr. Kojā, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 1. Αναλυτικά για την ιστορία των πολιτειακών επιστημών βλ. H. Peukert, *Das tradierte Konzept der Staatswissenschaften*, Berlin 2005.

προσέγγισης αυτού του ερωτήματος σε επόμενη ενότητα (§ 22, II) ήδη εδώ είναι αναγκαία η αποσαφήνιση ότι το όλο σκεπτικό του παρόντος έργου στηρίζεται στην *ετερότητα* των όρων *κράτος* και *πολιτεία*. Ως πολιτειολογία αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο τη γενική θεωρία του κράτους, αλλά και τη θεωρία της όλης πολιτικής τάξης, δηλαδή της πολιτείας.

II. Η κατάταξη της πολιτειολογίας στο σύστημα των πολιτειακών επιστημών

1. Τις *πολιτειακές επιστήμες* μπορούμε να τις κατατάξουμε σε τρεις βασικές κατηγορίες: α) τις εμπειρικές, β) τις θεωρητικές και γ) τις πρακτικές πολιτειακές επιστήμες.²¹

α. Οι *εμπειρικές πολιτειακές επιστήμες* έχουν ως αντικείμενο τη διαπίστωση και την ανάλυση της *αντικειμενικής πραγματικότητας* (οντολογικές επιστήμες, π.χ. εμπειρική κοινωνιολογία) ή των *κανόνων* που καθορίζουν σχέσεις και διαδικασίες μέσα σε μια κοινωνία (δεοντολογικές επιστήμες, π.χ. νομική επιστήμη). Η πολιτειολογία δεν ανήκει στις εμπειρικές πολιτειακές επιστήμες, αλλά τις *προϋποθέτει*. Τα συμπεράσματά τους ανήκουν στα αναγκαία δεδομένα της, όχι στα ζητούμενά της.

β. Οι *θεωρητικές πολιτειακές επιστήμες* έχουν ως αντικείμενο την ερμηνεία, δηλαδή την αναζήτηση του νοήματος που εμπεριέχεται στα συμπεράσματα των εμπειρικών πολιτειακών επιστημών. Εδώ ανήκει η πολιτική φιλοσοφία, η φιλοσοφία του δικαίου, αλλά και η *πολιτειολογία*, που ως αντικείμενο έχει την ερμηνεία, την αναζήτηση του νοήματος του φαινομένου *πολιτεία*, τόσο στην ολότητά του όσο και στις ειδικότερες θεσμικές εκφάνσεις του.

γ. Οι *πρακτικές πολιτειακές επιστήμες* ερευνούν τη μεθόδευση της πρακτικής εφαρμογής των διαγνώσεων και των συμπερασμάτων των θεωρητικών πολιτειακών επιστημών, διατυπώνοντας *προγνώσεις* και *συστάσεις*. Εδώ ανήκουν ορισμένοι κλάδοι της πολιτικής επιστήμης.

2. Χρήσιμο είναι, στη συνέχεια, να επιλέξουμε μια οριοθέτηση της πολιτειολογίας έναντι άλλων *συγγενών* με αυτήν επιστημών, δηλαδή επιστημών που κι αυτές έχουν ως αντικείμενό τους την πολιτεία. Έτσι η πολιτεία μπορεί να προσεγγιστεί από την ιστορία, τη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, τις οικονομικές επιστήμες κ.ο.κ. Εδώ ως κρίσιμες κρίνονται δύο κυρίως οριοθετήσεις: μία έναντι του *συνταγματικού δικαίου* και μία έναντι της *πολιτικής επιστήμης*.

α. Το *συνταγματικό δίκαιο* ερευνά τους νομικούς κανόνες που καθορίζουν τη μορφή και τη λειτουργία μιας *συγκεκριμένης* πολιτείας και τη σχέση του πολίτη προς την κρατική της εξουσία. Το τελικό ερώτημα του συνταγματικού δικαίου είναι: Ποιος κανόνας ισχύει ή, όπως έλεγαν οι Ρωμαίοι, *quid juris*;

β. Η *πολιτική επιστήμη* καθορίζεται δυσκολότερα από άποψη αντικειμένου, για-

21 Βλ. αναλυτικά Γ. Πάσχος, *ό.π.* (υποσ. 18). Βλ. επίσης με παράλληλες αλλά όχι πάντοτε ταυτόσημες με τις εδώ επιχειρούμενες διακρίσεις, Βλ. επίσης Fr. Kojā, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 2.

τί βρίσκεται στην πρώτη φάση της ανάπτυξής της και αναζητά ακόμα την ταυτότητά της. Όσο κινούμαστε όμως μέσα στον κύκλο αυτών των αρκετά σχηματικών αναζητήσεων για κριτήρια διακρίσεως, μπορούμε να πούμε πως η πολιτική επιστήμη ερευνά τις πραγματικές προϋποθέσεις (κοινωνιολογικές, πολιτικές, νομικές, οικονομικές), απαραίτητες για την επίτευξη ενός πολιτικού στόχου.

3. Η πολιτεία, ως φαινόμενο, δεν είναι νοητή, είτε μόνο στη νομικοθεσμική είτε μόνο στην πολιτική (εμπειρική) είτε μόνο στη φιλοσοφική της διάσταση. Συνιστά ένα *ενιαίο ιστορικό φαινόμενο* που αξιώνει, για την πλήρη του γνώση, πολύπλευρη επιστημονική προσέγγιση. Γι' αυτό ακριβώς και η αντίληψη ότι τα όρια ανάμεσα στο συνταγματικό δίκαιο, στην πολιτική επιστήμη (πολιτική θεωρία πολιτείας) και στην πολιτειολογία είναι *στεγανά*, δηλαδή ότι πρόκειται για τρεις εννοιολογικά απόλυτα διακρίσιμους και διαιρέσιμους γνωστικούς χώρους, καθιστά τη διάκριση σχηματική και γι' αυτό ακατάλληλη για την επιστημονική προσέγγιση της πολιτείας. Έτσι:

- α.** Η κατανόηση, η ερμηνεία και η εφαρμογή ενός συνταγματικού κανόνα (*συνταγματικό δίκαιο*) είναι αδύνατη χωρίς τη γνώση της πολιτικής πραγματικότητας (εμπειρική πολιτική επιστήμη) που θέλει να ρυθμίσει και χωρίς την ανάλυση του γενικού –ιστορικού και φιλοσοφικού– νοήματος του θεσμού (πολιτειολογία), μέσα στον οποίο εντάσσεται ο συνταγματικός κανόνας.
- β.** Για τη θεωρητική ανάλυση ενός θεσμού (πολιτειολογία), είναι πολλές φορές απαραίτητη, είτε η μελέτη διαφόρων νομικών ρυθμίσεων του παρελθόντος ή του παρόντος (συνταγματικό δίκαιο ή συνταγματική ιστορία), είτε η διερεύνηση της πρακτικής εφαρμογής και της αποτελεσματικότητάς του (εμπειρική πολιτική επιστήμη).
- γ.** Για την εμπειρική έρευνα της αποτελεσματικότητας ενός θεσμού (εμπειρική πολιτική επιστήμη), είναι χρήσιμες και οι θεωρητικές αξιολογήσεις (πολιτειολογία) και η ανάλυση των νομικών κανόνων που δίνουν στο θεσμό συγκεκριμένη μορφή (συνταγματικό δίκαιο). Η συστηματική διάκριση των επιστημονικών κλάδων έχει εντούτοις, παρά την αλληλεξάρτησή τους και την έμπρακτη διασταύρωση των ορίων τους, βασική σημασία. Η συνειδητοποίηση της διαφοράς των αντικειμένων τους εξασφαλίζει τη σωστή ιεράρχηση των προβλημάτων κάθε επιστημονικού κλάδου. Ο κάθε κλάδος διαφέρει κατά το πρωταρχικό και το τελικό ερώτημα. Ως προς αυτό η παρεμβολή ερωτημάτων, που ανήκουν στους άλλους κλάδους, είναι *βοηθητική*. Είναι δηλαδή αναγκαίο ερευνητικό μέσο για την προσέγγιση του *πρωταρχικού ερωτήματος*.

III. «Γενική» και «ειδική» πολιτειολογία

1. Καθιερωμένος στην ελληνική και τη διεθνή διδακτική πρακτική είναι ο όρος *γενική πολιτειολογία*. Ο όρος αυτός καθιερώθηκε, όπως ήδη σημειώθηκε,

από τον θεμελιωτή του κλάδου *Georg Jellinek*, ο οποίος στο βασικό του σύγγραμμα έχει δώσει τον τίτλο *Allgemeine Staatslehre* (Γενική πολιτειολογία).

- α. Ο *Georg Jellinek*, που θα μας απασχολήσει στην Πέμπτη Ενότητα (§§ 21-27), διακρίνει την πολιτειολογία σε γενική και ειδική. Ως γενική πολιτειολογία, εννοεί τη γενική θεώρηση του φαινομένου της πολιτείας, ως κατηγορίας του *καθαρού λόγου*, χωρίς να ανατρέχει σε συγκεκριμένες πολιτείες ή ομάδες πολιτειών. Αντίθετα, η ειδική πολιτειολογία ερευνά συγκεκριμένες ιστορικές μορφές της πολιτείας, είναι δηλαδή κατηγορία του *πρακτικού λόγου*.
 - β. Η διάκριση αυτή όμως δεν επιβεβαιώνεται ούτε από το ίδιο το έργο του *Georg Jellinek* ούτε από την εξέλιξη του κλάδου. Μελέτη της πολιτείας μόνο γενική, άσχετη από τόπο και χρόνο, έξω δηλαδή από μια ιστορική διάσταση, είναι μόνο ως ένα σημείο εφικτή.
2. Το πρόβλημα που κρύβεται πίσω από τη διάκριση *γενικής* και *ειδικής* πολιτειολογίας είναι πρόβλημα *μεθόδου*.
- α. Μια μέθοδος είναι η *επαγωγική* (Induction). Δηλαδή συναγωγή γενικού και αφηρημένου συμπεράσματος από ένα σύνολο ειδικότερων και συγκεκριμένων οντολογικών δεδομένων. Η επαγωγή είναι, για την πολιτειολογία, η κύρια μέθοδος ερμηνείας και ανάλυσης των ποικίλων πολιτειακών φαινομένων. Ξεκινά από τη μελέτη των επιμέρους (ιστορικών) πολιτειακών φαινομένων (οργάνων, θεσμών, διαπολιτειακών σχέσεων) ή από τη σύγκριση των διαφόρων συγκεκριμένων πολιτειών και οδηγείται σε συμπεράσματα που καλύπτουν είτε το σύνολο των πολιτειών είτε ισχύουν για ορισμένες μόνο πολιτείες, οι οποίες εμφανίζουν όμοια ή παραπλήσια ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Έτσι, η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης, της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών σε κάθε πολιτεία, επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων, για τη λειτουργία και τη σημασία της αρχής αυτής, στις σύγχρονες πολυκομματικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες υπό συγκρίσιμα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δεδομένα.²²
 - β. Η δεύτερη μέθοδος είναι η *απαγωγική* (Deduction). Κατά την εφαρμογή της, για τη συναγωγή συγκεκριμένου συμπεράσματος, σχετικά με ένα επιμέρους αντικείμενο γνώσης, χρησιμοποιείται, ως αναλυτική αφετηρία, η γενική εποπτεία και θεώρηση του σχετικού γνωστικού αντικειμένου. Αλλά, όπως ήδη αναφέρθηκε, η μελέτη της πολιτείας έξω από τη συγκεκριμένη, άρα και ιστορική της διάσταση, δεν είναι τελικά εφικτή.
3. Η ραγδαία επέκταση της σύγχρονης πολιτειακής εμπειρίας, η πολυμορφία των πολιτειών και των πολιτειακών ενώσεων στον κόσμο και οι ραγδαίες μεταβολές, που συνεπάγεται η εξέλιξη των θεμάτων τα οποία καλείται να ρυθμίσει η έννομη τάξη της πολιτείας, δεν επιτρέπουν τη μελέτη της μόνο σε επίπεδο αφηρημένο, δηλαδή χωρίς αναγωγή σε συγκεκριμένες ιστορικές μορφές. Η *απαγωγική* μέθοδος δηλαδή μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στο πεδίο της επι-

22 Βλ. πιο αναλυτικά Γ. Πάσχος, *ό.π.* (υποσ. 18), σ. 45 επ.

στήμης της πολιτειολογίας, υπό την προϋπόθεση ότι η επαγωγική μέθοδος έχει ήδη εφαρμοστεί, έχει προσφέρει τα διαγνωστικά της συμπεράσματα και έχει καταλήξει στην πρόταση ενός γενικού συμπεράσματος. Τότε και μόνο τότε, υπό την έννοια αυτή μπορεί να γίνει δεκτός και ο επιστημολογικός όρος *γενική πολιτειολογία*. Η μελέτη δηλαδή της πολιτείας, ως κατηγορίας του καθαρού λόγου, δεν είναι νοπή χωρίς την προηγούμενη διάγνωση της εξέλιξης των ιστορικά συγκεκριμένων πολιτειακών φαινομένων. Έτσι η διάκριση *γενικής* και *ειδικής* πολιτειολογίας εύλογα σχετικοποιείται και αντικαθίσταται όσο πάει και περισσότερο από τον όρο: *πολιτειολογία*.²³

4. Η αξιολόγηση της *πολιτειολογίας*, με βάση τα δεδομένα της επαγωγικής και της απαγωγικής μεθόδου, διαθέτει ένα ειδικό πεδίο εφαρμογής, αυτό της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας. Η αέναη εξέλιξη προς μια συνεκτικότερη ευρωπαϊκή έννομη τάξη, με πολλά στοιχεία *συνταγματικής ποιότητας*,²⁴ αποτελεί ένα ακόμη κρίσιμο βήμα προς τη θεσμική ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η τελευταία βέβαια αλλοιώνει ορισμένα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής πολιτείας, στο μέτρο που η τελευταία εκχωρεί τμήμα της εσωτερικής της κυριαρχίας στην κεντρική ενωσιακή εξουσία. Η ευρωπαϊκή έννομη τάξη όμως δεν μπορεί να δημιουργήσει βαθύτερη νομική συνοχή (και ομοιογένεια;) των πολιτειών από όση επιτρέπει η έκταση του ιστορικά δημιουργημένου (και ασφαλώς εξελισσόμενου) κοινού ευρωπαϊκού θεσμικού κι επομένως και συνταγματικού πολιτισμού. Όταν διαπιστώνεται πως το θεσμικό οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίζεται σε μια ευρύτερη συνταγματικοπολιτιστική ομοιογένεια των κρατών μελών, αλλά μόνο στο μέτρο που οι εθνικές κοινωνίες είναι ώριμες να δεχτούν τη νέα έννομη τάξη. Το ευρωπαϊκό θεσμικό οικοδόμημα, δηλαδή, δεν θα τροφοδοτείται από την απαιτούμενη για κάθε εξουσία νομιμοποιητική σχέση του με την κοινωνική βάση, την οποία θέλει να οργανώσει. Αποτέλεσμα: Η αποδυνάμωση θα αποτελέσει τη συνέπειά του. Από αυτήν την πολύ γενική παρατήρηση προκύπτουν για την πολιτειολογία ορισμένα συμπεράσματα. Μεταξύ αυτών είναι και τα εξής:

- α. Η ερμηνεία βασικών εννοιών ή αρχών που αποτυπώνονται στις ευρωπαϊκές συνθήκες (π.χ. δημοκρατία, κράτος δικαίου, πολιτικό κόμμα, κοινωνική δικαιοσύνη, θεμελιώδη δικαιώματα κ.ά.) αντλεί τις γνωστικές της προϋποθέσεις, δηλαδή το νοηματικό της οπλοστάσιο, από τις *αντίστοιχες* έννοιες που ανέδειξαν οι *εθνικοί συνταγματικοί πολιτισμοί* των ευρωπαϊκών κρατών.
- β. Αν η προηγούμενη παρατήρηση είναι σωστή, τότε η επιστήμη της πολιτειολογίας ως σύνθεση της επαγωγικής και της απαγωγικής μεθόδου, αποκτά μια καινούργια, *ευρωπαϊκή* θα λέγαμε, επικαιρότητα. Η επαγωγική προσέγγιση, ξεκινώντας από τη συγκεκριμένη μελέτη του βαθύτερου νοήματος, των εθνικών συνταγματικών θεσμών, θα αναζητά το πολιτισμικό τους επίκεντρο. Ενώ η απαγωγική προσέγγιση που θα έχει αναδειχθεί, θα χρησι-

23 Έτσι π.χ. οι: M. Kriele, *ό.π.* (υποσ. 3)· H.-H. von Arnim, *ό.π.* (υποσ. 3)· M. Draht, *Rechts- und Staatslehre als Sozialwissenschaft*, 1977· H. Heller, *ό.π.* (υποσ. 3).

24 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Η μεγάλη παρακμή*, *ό.π.* (υποσ. 2), σ. 271 επ.

μπορείται για την ερμηνεία των ειδικών θεσμικών ζητημάτων, τα οποία προκύπτουν από τη λειτουργία της ευρωπαϊκής έννομης τάξης.

- γ. Στο μέτρο όμως που η λειτουργία της ευρωπαϊκής έννομης τάξης σταθεροποιείται από αυτήν την, εκ των κάτω, πολιτισμική τροφοδότησή της, η πολιτειολογική ροή θα λειτουργήσει και αντίστροφα. Η μελέτη του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, που θα παράγεται στο νέο –ευρωπαϊκό– πολιτειολογικό επίπεδο, θα είναι απαραίτητο εργαλείο για την ερμηνεία των εθνικών συνταγματικών θεσμών, και μάλιστα προς την κατεύθυνση μιας –ιστορικά μη εκβιάσιμης– αμοιβαίας εναρμόνισης των εθνικών έννομων τάξεων.
- δ. Τέλος, ως προς το ευρωπαϊκό ενωσιακό φαινόμενο, η διάκριση γενικής και ειδικής πολιτειολογίας εκτοπίζεται από τη διάκριση μεταξύ «πολιτειολογίας», με αντικείμενο το παραδοσιακό πολιτειακό φαινόμενο, και «μεταπολιτειολογίας», με αντικείμενο το ευρωπαϊκό ενωσιακό φαινόμενο.²⁵

25 Βλ. αναλυτικά για την ανάγκη μιας μεταπολιτειολογίας, την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη του Δ. Ν. Χρυσόχδου, *Προς μια ευρωπαϊκή μεταπολιτειολογία* (Σειρά: Δίκαιο και Δημόσιες Πολιτικές, αρ. 9, Διεύθυνση: Ξ. Ι. Κοντιάδης), Αθήνα-Κομοτηνή 2008, ιδίως 39 επ.

ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Ι. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

§ 5. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Δεύτερης Ενότητας

1. Αν δεχτούμε πως η πολιτεία είναι η κατεξοχήν μορφή της *κατά δίκαιο* συμβίωσης ανθρώπων, γίνεται προφανές ότι η πρώτη θεμελιώδης προκαταρκτική έννοια, που προϋποθέτει η προσέγγιση της πολιτείας, είναι η έννοια του δικαίου. Μια, στο πλαίσιο της θεματικής αυτού του έργου, κατ' ανάγκην υπαινικτική και ελλειπτική εικόνα της *έννοιας του δικαίου*, είναι αναγκαία για την προσέγγιση της *λειτουργίας* της πολιτείας, αφού η τελευταία είναι δικαιοκά οργανωμένη. Η προσέγγιση της έννοιας του δικαίου όμως είναι και *προαπαιτούμενο για τη νοηματική προσέγγιση άλλων θεμελιωδών εννοιών, κρίσιμων για την έννομη συμβίωση των ανθρώπων*, όπως είναι το Σύνταγμα, ο θεσμός, το πολίτευμα κ.ά., που επίσης θα μας απασχολήσουν στο έργο αυτό.

2. Στο πλαίσιο και για τις ανάγκες αυτού του έργου, επελέγησαν, από το αχανές πεδίο της θεωρίας και της φιλοσοφίας του δικαίου, προσεγγίσεις των εξής μόνο θεμάτων:

- α. Το *δίκαιο* δεν αιωρείται *εκτός συστήματος*. Γι' αυτό η προσέγγισή του αρχίζει με την προσπάθεια ένταξης του δικαιοκού φαινομένου στη συστηματική *ενότητα του όλου φυσικού και εννοιολογικού κόσμου που μας περιβάλλει* (§ 6).
- β. Η εξέταση του προηγούμενου ζητήματος ανοίγει το δρόμο για την προσέγγιση του δεύτερου, πιο συγκεκριμένου ζητήματος: της έννοιας του *κανόνα δικαίου* (§ 7).
- γ. Ενώ το δίκαιο, ως *επίθετο*, σημαίνει *δικαιοσύνη* («έχω δίκιο» «καταδικάστηκε άδικο»), άρα αποτελεί αξιακή και μεταφυσική έννοια, ο *κανόνας του δικαίου* μπορεί να εμπεριέχει, αλλά *δεν εμπεριέχει πάντοτε*, αρχές που γίνονται αποδεκτές ως *δίκαιες* κατά το αξιακό τους περιεχόμενο. Η σχέση όμως του δικαίου, ως κανόνα της πολιτείας (*jus*), με την αξιακή έννοια του δικαίου, ως κανόνα που εκφράζει ή κατοχυρώνει τη *δικαιοσύνη* (*justitia*), κρίνει το είδος και την αξιακή ποιότητα της έννομης τάξης, που, με τη συγκεκριμένη της μορφή, ισχύει στην πολιτεία. Πρόκειται για το θέμα που κυριαρχεί εφ' εξής στη Δεύτερη αυτή Ενότητα, την αφιερωμένη στο *δίκαιο* (§§ 8-13). Αφο-

ρά την παρακολούθηση των μορφών που έλαβε η σχέση *δικαίου* και *κόσμου των αξιών*, στην ιστορία της πολιτείας και της φιλοσοφίας του δικαίου.

- αα)** Ως πρώτη μορφή της σχέσης του δικαίου με τον κόσμο των αξιών προσεγγίζεται το λεγόμενο *φυσικό δίκαιο* (§ 9).
- ββ)** Οι συνέπειες της αποδοχής και της ισχύος του φυσικού δικαίου οδήγησαν σε στιγμές μέγιστης δικαιοκτικής ανασφάλειας και, συνακόλουθα, στην ακραία, αντίθετη με το φυσικό δίκαιο, προσέγγιση του δικαιοκού φαινομένου. Στην αποδοχή, δηλαδή, της *απολύτως στεγανής του απομόνωσης από τον κόσμο των αξιών*, ήτοι στο *θετικισμό*. Στην ίδια παράγραφο γίνεται αναφορά ειδικότερα στην επίδραση του γερμανικού θετικισμού του 19ου και του 20ού αιώνα, στο *ελληνικό δίκαιο της πολιτείας* (§ 10).
- γγ)** Ο τρόπος που επέδρασε ο θετικισμός στη νομική ζωή της πολιτείας επανέφερε την πολιτική και τη φιλοσοφική σκέψη στην *ανάγκη αναγωγής του δικαίου σε αξιακά συστήματα*, όχι βέβαια υπό την έννοια της μεταφυσικής του φυσικού δικαίου αλλά με μια αξιακή αναβάθμιση του δεοντολογικού περιεχομένου του *θετικού δικαίου*, όχι ως μόνη αλλά ως *πρόσθετη προϋπόθεση ισχύος του* (§ 11).
- δδ)** Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στο ζήτημα, αν *άδικο δίκαιο* είναι νοτό και στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος (§ 12).
- εε)** Η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με μερικές *συμπερασματικές σκέψεις* και την τελική τοποθέτηση του συγγραφέα στο συνολικό πρόβλημα της σχέσης του δικαιοκού κανόνα με τον κόσμο των αξιών (§ 13).

§ 6. Η ιεραρχική θέση του δικαίου σε μια ενιαία κοσμική τάξη

Ι. Ο «κόσμος» κατά τον Nicolai Hartmann

1. Τα *κατ' ιδίαν φαινόμενα* του πνευματικού και του υλικού κόσμου, καθώς και οι μορφές υπό τις οποίες εμφανίζονται σε μια κοσμική τάξη, δεν μπορούν να προσεγγιστούν αν δεν αντιληφθεί κανείς τη δομή αυτής της τάξης και τη συστηματική θέση των *κατ' ιδίαν φαινομένων* σε αυτήν. Ακριβώς το ίδιο ισχύει και για την *έννοια του δικαίου*, δηλαδή των κανόνων που ρυθμίζουν την οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης και των σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Μια εύλογη εφαρμογή αυτής της λογικής, μας προσφέρει ο Nicolai Hartmann: Ο *κόσμος* συνιστά μια *τάξη*, που αποτελεί *εξήγηση*, αλλά και *προϋπόθεση* της κατά δίκαιο συμβίωσης των ανθρώπων. Ο Hartmann²⁶ διακρίνει στη δομή της κοσμικής τάξης τέσσερα κοσμικά επίπεδα (*Schichtenaufbau der Welt*). Τα επίπεδα αυτά είναι τα εξής:

- α.** Ένα *πρώτο* επίπεδο είναι εκείνο της *ανόργανης φύσης*. Πρόκειται για τον *πραγματικό κόσμο* επί του οποίου στηρίζονται όλα τα άλλα επίπεδα.

26 N. Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins: Untersuchungen zur Grundlegung der Ge-schichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*, β' έκδ. 1949, σ. 15 κε.

- β. Το αμέσως επόμενο κοσμικό επίπεδο είναι εκείνο του *ζωικού κόσμου*, που όμως έχει ως υπαρξιακή (και λογική) προϋπόθεση το προηγούμενο επίπεδο, δηλαδή εκείνο της ανόργανης φύσης, αφού η νομοτέλειά της καθορίζει σε μεγάλο βαθμό *τους όρους ανάπτυξης του ζωικού κόσμου*. Ο ζωικός κόσμος προϋποθέτει τη δυνατότητα της συνύπαρξης των ζώντων, και αυτό πάλι προϋποθέτει την υπαγωγή τους σε κάποια *κανονιστικότητα*. Κλασικό παράδειγμα οι κοινωνίες των μυρμηγκιών.
- γ. Το κοσμικό επίπεδο, που ακολουθεί τα δύο προηγούμενα, και στο οποίο εμπίπτει κυρίως ο άνθρωπος, είναι αυτό του *ψυχικού όντος*: ο *κόσμος της ψυχής*. Η διαγνωσιμότητα αυτού του κοσμικού επιπέδου, όπως θα δούμε, είναι τελικά εφικτή στη σχέση της με τη γνώση του επόμενου, που είναι εκείνο του πνευματικού κόσμου. Παρ' όλα αυτά και το κοσμικό επίπεδο της ψυχής έχει μια αυθυπαρξία: εδώ δημιουργούνται αισθήματα, παρορμήσεις, συνείδηση κ.ά. που έχουν αυτονομία και που δεν μπορούν να αναιρεθούν από τη βουλευτική λειτουργία του ανθρώπου.
- δ. Τέλος, όπως μόλις σημειώθηκε, ο Hartmann θεωρεί ως το *ύψιστο κοσμικό επίπεδο στη συστηματική δομή της κοσμικής τάξης*, εκείνο του *πνευματικού όντος* στο οποίο ανήκει *μόνο ο άνθρωπος*. Ούτε όμως το πεδίο του πνεύματος λειτουργεί εκτός κανόνων, αφού εδώ κυριαρχούν έννοιες όπως η λογική, η αξιολόγηση, η κρίση κ.ο.κ.
2. Το χαρακτηριστικό στην ύπαρξη των τεσσάρων επιμέρους κοσμικών επιπέδων της όλης κοσμικής τάξης είναι μια *ειδική σχέση* που διαθέτει κάθε επίπεδο με το επόμενό του. Και, γενικότερα, όταν ο κόσμος είναι αντικείμενο της γνώσης όχι ως φαινόμενο εκτός χρόνου και τόπου αλλά στη χρονικότητα και τη χωρικότητά του, αναδεικνύεται η σχέση του εκάστοτε *προηγούμενου* με τις συνέπειές του. Έτσι, και στην κατασκευή του Hartmann, το *προηγούμενο επίπεδο* είναι έναντι των επομένων και *δεδομένο* και *προϋποτιθέμενο*. Ειδικά, το επίπεδο του πνεύματος, αναπτύσσει μεν αυτονομία, που επιτρέπει στον άνθρωπο να βούλεται ελεύθερα, όμως μόνο *στο πλαίσιο και υπό τους όρους των άλλων τριών κοσμικών επιπέδων (δεδομένων)*.
3. Ο Nicolai Hartmann²⁷ διακρίνει το τέταρτο κοσμικό επίπεδο, δηλαδή εκείνο του πνεύματος, σε *ατομικό* (προσωπικό) και *συλλογικό* ή *κοινό ομαδικό* πνεύμα. Το ομαδικό πνεύμα δεν προκύπτει από τη σύνθεση ατομικών πνευμάτων. Μια κοινωνία αποτελεί *κάτι το νέο, το έτερο* και το *ανεξάρτητο* από τα ατομικά πνεύματα. Γι' αυτό και ο Hegel χρησιμοποιεί εδώ τον όρο *αντικειμενικό πνεύμα* (*objektiver Geist*). Το *δίκαιο*, στη σύλληψη αυτή *τον κόσμου, αναπτύσσεται στο πεδίο του πνεύματος και ανάγεται γενεσιουργικά στο κοινό πνεύμα, στο πνεύμα της ομάδας ή της κοινωνίας*²⁸ στο πλαίσιο του κράτους ως έκφρασης (και προϋπόθεσης) του πολιτισμού.

27 Ό.π. (υποσ. 26), σ. 176.

28 Βλ. *Philosophie des Geistes*, Jubiläumsausgaben, γ' έκδ. 1958, σ. 382 κε. Για τη νεοεγγεληνική εξέλιξη της φιλοσοφίας του δικαίου βλ. το έργο του επιφανούς μαθητη του Εγγέλου J. Kohler, *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, β' έκδ., Berlin/Leipzig 1917.

II. Η ένταξη του δικαίου στην κοσμική τάξη κατά τον Nicolai Hartmann

1. Η ένταξη του δικαίου, σε μια συστηματικά ιεραρχημένη κοσμική τάξη που προτείνει ο Hartmann, επιτρέπει μια θεμελιακή σύλληψη του δικαιικού φαινομένου. Το δίκαιο είναι νοητό *εν τόπω και χρόνω* του *πραγματικού κόσμου*. Το συγκεκριμένο *φυσικό περιβάλλον* συνιστά, αναμφίβολα, όχι μόνο προϋπόθεση της δημιουργίας δικαιικών κανόνων αλλά και παράγοντες που κατ' ανάγκην –ως στοιχεία της πραγματικότητας– καθορίζουν τα κανονιστικά του όρια και τους κανονιστικούς του όρους υπό μία έννοια ακόμη και την ερμηνεία του. Η προϋπόθεση αυτή δεν αρκεί για να υπάρξει κανόνας δικαίου *αλλά χωρίς αυτήν δεν νοείται δίκαιο* (πρώτο κοσμικό επίπεδο). Το δίκαιο προϋποθέτει, πέραν του φυσικού κόσμου, και τον *ζωικό κόσμο*, ο οποίος με τη σειρά του προϋποθέτει *κανόνες* (δεύτερο κοσμικό επίπεδο). Ούτε η συνδρομή αυτού του επιπέδου του κόσμου αρκεί για να υπάρξει δίκαιο, *αλλά και το δίκαιο δεν νοείται χωρίς αυτήν*. Στο επόμενο (τρίτο) κοσμικό επίπεδο, εκείνο του *ψυχικού κόσμου*, ανήκει ο κόσμος της ψυχής: Η σχέση του δικαιικού κανόνα με τα *αισθήματα, τις παρορμήσεις, τη συνείδηση* κ.λπ. είναι προφανής. Το κοσμικό επίπεδο ολοκλήρωσης της διάγνωσης του κανόνα δικαίου, στην ιεραρχική δομή του κόσμου, αποτελεί το τελευταίο επίπεδο στο σχήμα του Hartmann (τέταρτο κοσμικό επίπεδο), αυτό του *πνευματικού κόσμου*, όπου εδώ εμπίπτει και ο άνθρωπος.

2. Ο συνδυασμός του επιπέδου του πνευματικού κόσμου με το προηγούμενο του ζωικού κόσμου αναδεικνύει την κοινωνία των ανθρώπων ως τον μόνο χώρο δημιουργίας κανόνων δικαίου. Το δικαιικό φαινόμενο, όσο κι αν μπορεί να ανάγεται στον ψυχικό κόσμο, αποτελεί *στοιχείο και έκφραση του κόσμου του πνεύματος*. Τόπος όμως της *περί δικαίου συνείδησης* ή του *περί δικαίου αισθήματος* είναι ο κόσμος της ψυχής.

3. Έτσι, ο δικαιικός κανόνας, ως αποτέλεσμα της πνευματικής λειτουργίας, *ανάγεται στον κόσμο του πνεύματος*, δεν θα ήταν όμως νοητός χωρίς τα τρία προηγούμενα επίπεδα της ενιαίας κοσμικής τάξης.

§ 7. Η έννοια του κανόνα δικαίου

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Μετά την προσπάθεια ένταξης του δικαιικού φαινομένου σε μια συστηματική φιλοσοφική σύλληψη της ενότητας τού, εσωτερικά ιεραρχημένου, όλου του φυσικού και πνευματικού κόσμου, δηλαδή της κοσμικής τάξης που μας περιβάλλει, επιχειρούμε σ' ένα επόμενο βήμα *μια πιο ειδική προσέγγιση* του δικαιικού κανόνα.²⁹ Όσο κι αν το ερώτημα *τι είναι κανόνας δικαίου* μοιάζει απλό, άλλο τόσο η απάντησή του είναι δύσκολη. Θα μπορούσε κανείς ίσως να προσθέσει: *περίπου αδύνατη*. Αδύνατη βέβαια είναι η απάντηση, αν κανείς προσδοκά και αναζητά τον *έναν, οριστικό και αδιαφιλονίκητο* ορισμό του δικαίου. Διότι, για να

29 Έτσι ο B. Rüthers, *Rechtstheorie*, 1999, σ. 34.

χρησιμοποίησουμε, κάπως παραλλαγμένα, τη διατύπωση του Fr. Nietzsche, *οριστικό ορισμό* επιδέχονται μόνον όσα δεν έχουν ιστορία, κι επομένως όσα δεν υπόκεινται στην ιστορική εξέλιξη ή δεν διεκδικείται το περιεχόμενό τους από πολλές δυνάμεις ή πνευματικά ρεύματα. Αυτό όμως κάθε άλλο παρά συντρέπει ως προς το δίκαιο, για το περιεχόμενο του οποίου πολλοί ερίζουν. Γι' αυτό και στο ερώτημα, *τι είναι δίκαιο*, δεν υπάρχει μία απάντηση αλλά τόσες όσες και οι φιλοσοφικές του προσεγγίσεις. Τα κλασικά θεμέλια αυτής της συζήτησης βρίσκονται στη *γερμανική νομική σκέψη*,³⁰ αποτέλεσε όμως και αντικείμενο τόσο της ελληνικής³¹ όσο και της γαλλικής³² και ιδίως της σύγχρονης αγγλικής³³ νομικής επιστήμης. Με την *έννοια* του δικαίου ασχολείται κυρίως η φιλοσοφία του δικαίου, της οποίας αποτελεί *κεντρικό πρόβλημα*. «Ακόμη αναζητούν οι νομικοί» παρατηρεί ο Immanuel Kant «τον ορισμό της δικής τους έννοιας του δικαίου». Άλλωστε, *ρωτώντας τι είναι δίκαιο*, πρέπει να αποσαφηνίζουμε για ποια

30 Κλασικό είναι το έργο του F. C. von Savigny, *Juristische Methodenlehre*. Βλ. επίσης G. Radbruch, ενδεικτικά το έργο του *Einführung in die Rechtswissenschaft*, Stuttgart, 1α' έκδ., επεξ. από τον K. Zweigert, 1964. Βλ. επίσης: K. Engisch, *Einführung in das Juristische Denken*, 1983. Το έργο αυτό, και συγκεκριμένα την ζ' έκδ. του 1977, μετέφρασε ο Δ. Σπινέλης το 1981 με τίτλο *Εισαγωγή στη νομική σκέψη*. H.-P. Schwintowski, *Recht und Gerechtigkeit: eine Einführung in Grundfragen des Rechts*, Berlin κ.α. 1996. Μια συνοπτική ιστορική εξέλιξη της περί δικαίου φιλοσοφίας εκθέτουν οι C. H. Emge, *Geschichte der Rechtsphilosophie*, Berlin 1931· R. Dreier, «Der Begriff des Rechts», στο: *Neue Juristische Wochenschrift* 1986, σ. 896 κε· R. Zippelius, *Einführung in das Recht*, γ' έκδ. 2000 (Einführung)· A. Kaufmann (επιμ.), *Rechtstheorie. Ansätze zu einem kritischen Rechtsverständnis*, 1971· A. Kaufmann - W. Hassemer - A. Büllesbach, *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, ζ' έκδ. 2004· D. Horster, *Rechtsphilosophie zur Einführung*, Αμβούργο 2002. Τέλος, βλ. για εμβάθυνση στη σύγχρονη συζήτηση R. Alexy, *Begriff und Geltung des Rechts*, η' έκδ. 1994.

31 Η ελληνική βιβλιογραφία διαθέτει με το έργο του Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό δίκαιο*, 1980, και ειδικότερα με το δεύτερο κεφάλαιο αυτού του έργου («Η έννοια και η σημασία του δικαίου», σ. 11-125) μια σύντομη αλλά θεμελιώδη και πολύπλευρη παρουσίαση του όλου προβληματισμού για την *έννοια του δικαίου*, με πλουσιότατη ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Μια πρωτότυπη προσέγγιση της έννοιας του δικαίου επιχείρησε το 1959 ο Θ. Δ. Τσάτσος, *Αι γενικαί αρχαί του πολιτειακού δικαίου*, Αθήνα 1959, σ. 81-96. Βλ. όμως επίσης τις βαθυστόχαστες μελέτες του Μ. Σταθόπουλου, *Μελέτες Ι*, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, κυρίως σ. 3-84· Κ. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία του δικαίου*, τ. Α', 1953· Ι. Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την νομικήν επιστήμην*, 1977· Ι. Μανωλεδάκης, *Επτά θέσεις για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη*, 1992, σ. 11-52· Ε. Μιχελάκης, *Εισαγωγή εις το δίκαιον και εις την επιστήμην του δικαίου*, 1968· Κ. Σταμάτης, «Υπάρχει ακόμα έδαφος για φιλοσοφία του δικαίου στη σύγχρονη εποχή», *ΝοΒ*, 1986, σ. 35 κε· ο ίδιος, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου*, 1991, σ. 27-48. Ειδικά για το θετικισμό βλ. Th. Tsatsos, «Zur Problematik des Rechtspositivismus - Für und wieder einer Denkmethode in der Staatsrechtslehre», στο: *Peri Politeias - Staatstheoretische Studien (post mortem)*, H. Mosler - H. Schneider - H. Strebel (επιμ.), Εισαγωγή: A.-G. Gadamer, Frankfurt 1972, σ. 199-240. Από τα μεταφρασμένα βλ. G. Vedel, «Δίκαιο και νομική επιστήμη», *ΤοΣ*, 1981, σ. 419 κε.

32 Από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία, βλ. τελείως ενδεικτικά, F. Geny, *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positive*, v. I, II, 1954· P. Molaurie, *Introduction à l'étude de droit*, 1991· J. Chevallier, «L'association entre public et privé», *RDP*, 1981, σ. 887 κε.

33 Από την αγγλόφωνη βιβλιογραφία βλ. τελείως ενδεικτικά, G. Austin, *The Provenance of Jurisprudence Determined*, 1954· H. Berman, *Law and Revolution*, 1983· N. Mc. Cormick, *Legal Reasoning and Legal Theory*, 1978· R. W. M. Dias, *Jurisprudence*, 1976· R. Dworkin, *Law Impair*, 1986· H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 1961· F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, I, II, III, 1973· Loyd Of Hampstead - M. Freeman, *Introduction to Jurisprudence*, 1985.

εποχή και ποιον πολιτιστικό κύκλο μιλούμε. Το δίκαιο εξελίχθηκε και εξελίσσεται μαζί με την ιστορία της ανθρωπότητας, αλλά και των κατ' ιδίαν κοινωνιών. Η εξέλιξη του αποτελεί κρίσιμο κεφάλαιο της ιστορίας και η εξέλιξη της θεωρητικής του προσέγγισης κρίσιμο κεφάλαιο της φιλοσοφίας.

2. Από πότε υπάρχει δίκαιο; Μια υπαινικτική αλλά εύλογη απάντηση δίνει ο Otfried Höffe: «Στις διακινδυνεύσεις τις οποίες ο άνθρωπος δεν αποτολμά, και πάντως όχι για πολύ χρόνο, ανήκει και μια ζωή χωρίς δίκαιο».³⁴ Πράγματι, κανόνες δικαίου συναντούμε και σε προελληνικούς πολιτισμούς όπως η Μεσοποταμία και η Αίγυπτος.³⁵ Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω,³⁶ βασική διάκριση, που ήδη εδώ πρέπει να επισημάνουμε, είναι η διάκριση του *δικαιικού κανόνα* από τον *ηθικό κανόνα*. Ο πρώτος αναφέρεται στην *εξωτερική συμπεριφορά* του ανθρώπου και (μπορεί να) προβλέπει εξαναγκασμό (κυρώσεις), ενώ ο δεύτερος απευθύνεται στον *εσωτερικό κόσμο* του ανθρώπου και –από τη φύση του– δεν μπορεί να επιβληθεί με εξαναγκασμό, δηλαδή με κυρώσεις.³⁷ Από το δεδομένο, άλλωστε, ότι η ανάγκη *ρυθμιστικών* κανόνων είναι προϋπόθεση της κοινωνικής συμβίωσης, το δίκαιο συνιστά και τους «κανόνες του παιχνιδιού στο πλαίσιο του κοινωνικού φαινομένου».³⁸

3. Ο όρος *δίκαιο* στην ελληνική γλώσσα, και όχι μόνο, παραπέμπει σε δύο *συγγενή*, όχι όμως και *ταυτόσημα* νοήματα: Όπως επιγραμματικά συνοψίζει ο Μιχάλης Σταθόπουλος, το *μεν jus (δίκαιο)* έχει «τεχνικό και φορμαλιστικό νόημα ενός συνόλου κανόνων υποχρεωτικών και εξαναγκαστικών που ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις», η *δε justitia (δικαιοσύνη)* έχει ουσιαστικό περιεχόμενο «αρχές και αξίες προς τις οποίες υποστηρίζεται ότι πρέπει να κατατείνει το δίκαιο».³⁹ Με βάση αυτήν την οριοθέτηση (διάκριση) προκύπτουν τα εξής:

- α.** Ο όρος *δίκαιο* παραπέμπει πρώτον στην αξιακή έννοια της *δικαιοσύνης (justitia)*. Έτσι λέμε: «ο δίκαιος δικαστής», «η δίκαιη ρύθμιση», «ο δίκαιος άνθρωπος» κ.ο.κ. Υπό την έννοια αυτή, το ερώτημα, *τι είναι δίκαιο*, ανήκει στην *ηθική φιλοσοφία*, και, συνακόλουθα, στη *φιλοσοφία του δικαίου*.
- β.** Ο όρος *δίκαιο* όμως, δεν παραπέμπει μόνο στην αξιακή έννοια της δικαιοσύνης. Αναφέρεται και στο σύνολο των *υποχρεωτικών κανόνων*, που *τέθηκαν* βάσει μιας *θεσπισμένης δικαιογενεσιουργικής διαδικασίας* και *ισχύουν σε μια έννομη τάξη*, είτε αυτή είναι εθνική (το δίκαιο μιας πολιτείας) είτε είναι υπερεθνική (π.χ. το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης) είτε είναι διεθνής (π.χ. το δίκαιο του ΟΗΕ). Πρόκειται δηλαδή για το *θετικό δίκαιο*. Το ουσιώδες χαρακτηριστικό του θετικού δικαίου είναι ότι *τέθηκε*, δηλαδή *θεσπίστηκε*.

34 Βλ. O. Höffe, «Kritische Einführung in Rawls' Theorie der Gerechtigkeit», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Über John Rawls' Theorie der Gerechtigkeit*, Frankfurt a.M. 1977, σ. 11-40.

35 Βλ. π.χ. U. Wesel, *Geschichte des Rechts. Von den Frühformen bis zum Vertrag von Maastricht*, Μόναχο 1997.

36 Βλ. παρακ. II, 1, αυτής της παραγράφου.

37 Βλ. αντί πολλών O. Höffe, *ό.π.* (υποσ. 34), σ. 10 επ.

38 Έτσι ο O. Höffe, *ό.π.* (υποσ. 34), σ. 15.

39 Για μερικές αποκλίσεις από την κρατούσα βέβαια τοποθέτηση του Μ. Σταθόπουλου, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 23, ως προς το αν η πρόβλεψη κύρωσης είναι αναγκαίο εννοιολογικό στοιχείο του δικαίου βλ. και παρακ. VI αυτής της παραγράφου.

- γ. Στην *αξιακή* αντίληψη του δικαίου εντάσσεται και η άποψη ότι παράλληλα με την τήρηση των δικαιογενεσιουργικών διαδικασιών αξιώνεται επιπλέον και η αξιακή ποιότητα του δεοντολογικού του περιεχομένου.
4. Η, έστω σύντομη, προσέγγιση όλων των σχετικών θεμάτων που αναδεικνύονται κατά τη μελέτη του δικαιικού φαινομένου, ξεπερνά και τις δυνατότητες αλλά και το σκοπό του παιδευτικού αυτού εγχειρήματος. Έτσι περιοριζόμαστε σε μια πρώτη εισαγωγική απάντηση στα εξής και μόνο ερωτήματα:
- α. Τι σημαίνει *κανόνας*; (βλ. παρακάτω II).
 - β. Ποια είναι η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στην έννοια του *κανόνα* γενικά και στην έννοια του *κανόνα δικαίου* (βλ. παρακάτω III).
 - γ. Γιατί οι κανόνες του δικαίου, που ισχύουν σε μια πολιτεία, δεν μπορεί παρά να αποτελούν *σύστημα* (βλ. παρακάτω IV).
 - δ. Ποια είναι τα *όρια της ρυθμιστικής ικανότητας* του θετικού δικαιικού κανόνα (βλ. παρακάτω V).
 - ε. Τι σημαίνει *δεσμευτικότητα* του θετικού κανόνα δικαίου (βλ. παρακάτω VI).

II. Η έννοια του κανόνα

1. Τι είναι *κανόνας*; Η προσέγγιση της έννοιας του κανόνα διευκολύνεται με την αναφορά ορισμένων πεδίων χρήσης της. Κανόνες, παρά τις μεταξύ τους ουσιαστικές διαφορές, είναι και οι εξής διατυπώσεις: «Η ανθρώπινη ζωή έχει αρχή και τέλος» (βιολογικός κανόνας), «τα υλικά σώματα ασκούν μαγνητική έλξη» (φυσικός κανόνας), «κάτι δεν μπορεί να υπάρχει και να μην υπάρχει» (λογικός κανόνας), «ου φονεύσεις» (ηθικός κανόνας), «η ζωγραφική απόδοση ενός τοπίου πρέπει να αναδεικνύει την προοπτική του χώρου» (αισθητικός κανόνας), «ο γαμπρός ζητάει την έγκριση των γονιών της γυναίκας που θέλει να παντρευτεί» (ίσως σε ορισμένες τοπικές κοινωνίες: εθιμικός κανόνας), «τιμωρείται η πολυγαμία» (νομικός κανόνας). Τα παραδείγματα αυτά αποτελούν *έννοιες είδους* έναντι –και αυτό είναι το ζητούμενο– *του κανόνα ως γένους*. Τι κοινό όμως έχουν μεταξύ τους τα είδη των κανόνων που μόλις μνημονεύθηκαν, ώστε να διαπιστωθεί η υπαγωγιμοτήτά τους σε μια έννοια γένους; Γιατί όλες οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν είναι *κανόνες*, δηλαδή *έννοιες είδους*, έναντι του κανόνα που είναι *έννοια γένους*; Μόνο αν εντοπιστεί ένα κοινό εννοιολογικό στοιχείο όλων των μορφών κανόνων, τότε και μόνο τότε *δικαιολογείται η υπαγωγή τους σε μία αυτοτελή και γενική έννοια του κανόνα*; Μόνο από την ύπαρξη ενός κοινού νοηματικού πεδίου των διαφόρων «ειδών του» προκύπτει η έννοια του κανόνα ως έννοια γένους και τότε μόνο μπορούμε να ρωτήσουμε τι σημαίνει *κανόνας*, χωρίς άλλη εξειδίκευση, δηλαδή γενικά.

2. Έγκυρη φωνή υποστηρίζει ότι κοινό εννοιολογικό στοιχείο όλων των μορφών κανόνων, που αναφέρθηκαν, και συνεπώς της έννοιας του κανόνα, ως έννοιας γένους, είναι ότι περιέχει *υπόδειγμα* ή γενική *αρχή* ή και *πρότυπο* για το

*πώς είναι ή το πώς πρέπει να είναι κάτι.*⁴⁰ Σε μια τέτοια έννοια γένους μπορούν να υπαχθούν τόσο οι δικαιοικοί όσο και οι αισθητικοί, οι ηθικοί, οι λογικοί και οι φυσικοί κανόνες. Στο βάθος όμως μπορούμε να σχηματίσουμε δύο έννοιες, που θα είναι σε σχέση με τις έννοιες που υπάγονται σε αυτές, έννοιες γένους, αλλά θα είναι και έννοιες είδους έναντι της έννοιας του κανόνα. Από τη μια, υπάρχουν κανόνες που αφορούν το *πώς είναι κάτι*, και από την άλλη κανόνες που αφορούν το *πώς πρέπει να είναι κάτι*. Οι πρώτοι μεν είναι *διαπιστωτικοί*, η δε παράβασή τους *δεν είναι νοητή* (π.χ. βιολογικοί, φυσικοί και λογικοί κανόνες). Οι δεύτεροι δε *δεοντολογικοί* (ηθικοί, εθιμικοί, αισθητικοί και νομικοί κανόνες), παράβαση των οποίων *είναι νοητή*.

3. Από την προηγούμενη σκέψη προκύπτει ότι οι μεν διαπιστωτικοί κανόνες είναι στοιχείο του *οντολογικού κόσμου*, οι δε δεοντολογικοί του κόσμου ενός *δέοντος*, που μπορεί να έχει ποικιλία πεδίων, όπως το ηθικό, το φυσικό, το δικαιοικό, το αισθητικό κ.ο.κ. Έτσι τίθεται θέμα αναζήτησης μιας ακόμη γενικότερης έννοιας κανόνα, που να μπορεί να υποδεχθεί στο ενιαίο νοηματικό του περιεχόμενο τόσο τον οντολογικό (διαπιστωτικό) όσο και τον δεοντολογικό κανόνα. Μόνο τότε μπορεί κανείς να πει ότι διατύπωσε την έννοια του κανόνα ως έννοιας γένους. Ερωτάται επομένως *ποιο είναι το κοινό τους χαρακτηριστικό*. Τι δικαιολογεί την υπαγωγή τόσο των οντολογικών όσο και των δεοντολογικών κανόνων σε μια ενιαία έννοια του κανόνα ως έννοιας γένους; Περιοριζόμαστε εδώ στη μνεία της δικής μας εκδοχής, που είναι η εξής: *Κάθε κανόνας, ως έννοια γένους, στην οποία μπορεί να υπαχθεί οποιαδήποτε ειδικότερη μορφή ρύθμισης κανόνα, είναι ο λόγος με τον οποίο τυποποιούνται οι άπειρες ειδικότερες μορφές που παίρνουν οι εκφάνσεις του υλικού, του κοινωνικού και του αξιακού κόσμου.*

III. Η έννοια του κανόνα δικαίου

1. Μετά από μια εισαγωγική προσέγγιση της έννοιας του κανόνα, ερχόμαστε στο δεύτερο ερώτημα, που αφορά τη *μετάβαση από την έννοια του κανόνα σ' εκείνη του κανόνα δικαίου*. Ο δικαιοικός κανόνας έχει δεοντολογικό περιεχόμενο με το οποίο ρυθμίζει την εν κοινωνία συμβίωση των ανθρώπων. Με το ρυθμιστικό περιεχόμενο ενός κανόνα δικαίου ο νομοθέτης ή *εντέλλεται ή απαγορεύει ή επιτρέπει* μια συμπεριφορά. Επίσης εξουσιοδοτεί άλλο υποκείμενο να θέσει ή να καταργήσει κανόνες. Τέλος *αναιρεί* προγενέστερο κανόνα δικαίου.⁴¹

2. Κάθε δικαιοικός κανόνας είναι ένας *δεοντολογικός κανόνας* στη βάση μιας *υπόθεσης*, δηλαδή ενός *υποθετικού λόγου*. Εάν π.χ. κάποιος υπαίτια προκαλέσει ζημία (υπόθεση), οφείλει αποζημιώσει στον ζημιωθέντα (δεοντολογικό περιεχόμενο του κανόνα). Η δομή του κανόνα δικαίου δηλαδή συνιστά *υποθετικό λόγο*. Η υπόθεση του δεοντολογικού κανόνα δεν εμπεριέχεται όμως, κατ' ανάγκην και ρητά, στο κείμενο του κανόνα δικαίου, προκύπτει όμως μόνο από τη λογική της κανονιστικής ρύθμισης που διαθέτει πάντοτε προϋποθετική λογι-

40 Έτσι ο Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β' έκδ., Αθήνα 2002, λήμμα: κανόνας. Βλ. και G. Radbruch, *Einführung*, ό.π. (υποσ. 30), σ. 24.

41 Βλ. Th. Meyer-Maly, *Rechtsphilosophie*, Wien-N. York 2001, σ. 15.

κή. Έτσι στο άρθρο 2 § 1 του Συντάγματος, η υπόθεση που δεν διατυπώνεται ρητά, συνίσταται στο ότι η πολιτεία κατ' αρχήν μπορεί να δρα και σε πεδία που αγγίζουν την ανθρώπινη προσωπικότητα. Η συνδρομή αυτής της προϋπόθεσης έχει ως έννομη συνέπεια ότι (τότε) η πολιτεία, κατά τη δράση της αυτή, οφείλει να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου.

3. Ο κανόνας του θετικού ειδικότερα δικαίου εκπορεύεται, αντλεί δηλαδή το περιεχόμενό του, από μια διαδικασία η οποία σε μια πολιτεία αναγνωρίζεται ως δικαιιογενεσιουργική. Κατ' αρχήν μόνο τέτοιοι κανόνες δεσμεύουν την κοινωνική συμβίωση και τη λειτουργία της πολιτείας. Η δεσμευτικότητα αυτή συνιστά το αίτιο της ισχύος του θετικού δικαίου. Η έννομη τάξη βασίζεται σε ισχύοντες νομικούς κανόνες, που εμπεριέχουν την αξίωση της πολιτείας, έναντι εκείνων προς τους οποίους απευθύνονται, να προσαρμόζονται προς το δεοντολογικό τους περιεχόμενο.

4. Τρία είναι τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της έννοιας του θετικού δικαίου κανόνα:⁴² Πρώτον, περιεχόμενο ρυθμιστικό της εξωτερικής συμπεριφοράς του ατόμου και της οργάνωσης του κοινωνικού βίου σε θέματα από τη φύση τους ρυθμιζιμα. Δεύτερον, η βούληση της πολιτειακής τάξης να τηρείται το περιεχόμενο του κανόνα. Τρίτον, το δεοντολογικό του περιεχόμενο να μην αφορά μόνο μια συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά όλες τις όμοιες περιπτώσεις μιας κατηγορίας κοινωνικής ύλης.⁴³

5. Η έννοια της γενικότητας ενός κανόνα δεν είναι νοητή έξω από την εναντιωματική σχέση του κανόνα προς τον ατομικό κανόνα, ακριβώς όπως δεν μπορεί κανείς να συλλάβει τη θεωρία έξω από την εναντιωματική της σχέση προς την εμπειρία, την άρνηση έξω από την εναντιωματική της σχέση προς τη θέση. Η γενικότητα του δικαίου κανόνα ανταποκρίνεται στην αποστολή του δικαίου να καταστήσει εφικτή τη συμβίωση των ανθρώπων βάσει κοινών για όλους κανόνων. Οι κανόνες του δικαίου είναι λοιπόν νοητοί μόνο εν κοινωνία. Η εν κοινωνία συμβίωση των ανθρώπων είναι νοητή μόνο υπό τη μορφή μιας τάξης που προκύπτει από την υπαγωγή των μελών της σε κανόνες δικαίου, οι οποίοι υπαγορεύουν ή απαγορεύουν συμπεριφορές ή θέτουν το πλαίσιο εντός του οποίου αυτές αναπτύσσονται.

IV. Το σύστημα των κανόνων δικαίου

1. Παραπάνω σημειώθηκε ότι το δίκαιο εμφανίζεται είτε ως μεμονωμένος κανόνας είτε ως σύστημα κανόνων. Άρα στη συνέχεια και ως απάντηση στο τρίτο ερώτημα που αρχικά θέσαμε, ζητούμενο είναι τόσο η έννοια του συστήματος κα-

42 Βλ. αντί πολλών, K. Larenz - Cl.-W. Canaris, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, γ' έκδ., Berlin 1995, σ. 71 κε. Βλ. και από την πρόσφατη βιβλιογραφία P. Holländer, *Abriss einer Rechtsphilosophie. Strukturelle Überlegungen*, Berlin 2003, σ. 23 επ.

43 Βλ. το ερώτημα, αν η συμβατότητα του δεοντολογικού του περιεχομένου με θεμελιώδεις αξιακές αρχές όπου στηρίζεται η ανθρώπινη συμβίωση, αποτελεί εννοιολογικό του στοιχείο, εξετάζεται παρακ. § 11.

νώνων δικαίου όσο και το αν νοείται δικαιοκή λειτουργία με κανόνες που δεν απο-
τελούν σύστημα.

2. Όταν βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σύνολο κανόνων θετικού δικαίου, τότε το σύνολο αυτό είναι ή απλά ένα *άθροισμα* ισότιμων ή ένα *σύστημα* ιεραρχημένων κανόνων δικαίου. Το *άθροισμα* γίνεται *σύστημα* όταν τα κατ' ιδίαν στοιχεία του αναδεικνύουν *συνοχή* και συνιστούν *ιεραρχικά δομημένη τάξη*. Η διαφορά μεταξύ *αθροίσματος* κανόνων και *συστήματος* κανόνων είναι κρίσιμη: στο πλαίσιο ενός αθροίσματος ιεραρχικά ισότιμων κανόνων, η *σύγκρουση* μεταξύ τους είναι όχι μόνο νοητή αλλά και κατά την εφαρμογή τους αναπότρεπτη. Η ισοτιμία ενός αθροίσματος δικαιοκών κανόνων θα είχε ως συνέπεια την τυχαία ή αυθαίρετη επιλογή ενός κανόνα που θα εφαρμοζόταν στο υπό κρίση ζήτημα. Ερμηνευτικά δηλαδή θα βρισκόμαστε (λογικά) σε αδιέξοδο. Αντιθέτως, στο πλαίσιο ενός *συστήματος* κανόνων δικαίου η εσωτερική τους ιεράρχηση επιτρέπει πάντοτε τη *συναγωγή* ενός *τελικού δικαιοκού συμπεράσματος*, δηλαδή μιας απάντησης στο ερώτημα *quid juris*, *άρα και τη δυνατότητα να ισχύουν*. Εάν μια έννομη τάξη δεν στηρίζεται στην ιεραρχία των κανόνων του δικαίου δηλαδή, οι δικαιοκοί της κανόνες δεν συνιστούν *σύστημα*, *αναιρείται* τελικά η *εφαρμοσιμότητά της*. Άρα η *δικαιοκή λειτουργία* στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης δεν είναι νοητή αν το σύνολο των κανόνων δικαίου δεν *συνιστά σύστημα*.

3. Σε ένα *σύστημα* κανόνων δικαίου δεν νοείται το δίκαιο να δίνει προς τον ίδιο δέκτη δύο αντιφατικές εντολές, δηλαδή και την εντολή *πράξε* και την εντολή *μη πράξεις*, ή, με άλλα λόγια, τόσο την πληροφορία *δικαιούσαι* όσο και την πληροφορία *δεν δικαιούσαι*. Γι' αυτό και οι δικαιοκοί κανόνες κάθε συστήματος δικαίου έχουν μεταξύ τους ορισμένες, είτε ιεραρχικές είτε λογικές, σχέσεις, που σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση επιτρέπουν τη *συναγωγή μιας μη αντιφατικής, και γι' αυτό εφαρμόσιμης, επιταγής*. Έτσι προβλέπεται μια ιεραρχία κανόνων αφού, π.χ., το Σύνταγμα υπερισχύει του νόμου κι ο νόμος υπερισχύει του διατάγματος κ.ο.κ. (ιεραρχική σχέση). Επίσης σε σύστημα υπάγεται τόσο η *χρονική* σχέση των κανόνων μεταξύ τους (π.χ. ο νεότερος καταργεί τον παλαιότερο αντίθετο δικαιοκό κανόνα) όσο και η *λογική* τους σχέση (π.χ. ο ειδικός κανόνας υπερισχύει του γενικού). Όταν βέβαια αυτοί οι κανόνες αφορούν το ίδιο ακριβώς θέμα, αντιφάσκουν, οπότε η αντίφαση επιλύεται βάσει των ανωτέρω κανόνων.

V. Τα όρια της ρυθμιστικής ικανότητας του κανόνα δικαίου

1. Μετά την εξέταση των προϋποθέσεων της ισχύος των κανόνων του δικαίου, ζητούμενο ως απάντηση στο τέταρτο ερώτημα που παραπάνω θέσαμε (βλ. παραπ. 6, δ αυτής της παραγράφου), είναι εάν η ρυθμιστική ικανότητα ενός ισχύοντος δικαιοκού κανόνα *έχει όρια*, και αν ναι, *ποια είναι αυτά*;

2. Οι κανόνες δικαίου ρυθμίζουν την *εξωτερική μόνο συμπεριφορά του ανθρώπου*. Αυτό πρέπει να τονιστεί για να αναδειχτεί η διαφορά τους από τους *κανόνες της ηθικής* που πηγάζουν από τη συνείδηση του ανθρώπου και απευθύνονται προς αυτήν, δηλαδή προς το λεγόμενο *forum internum* του ανθρώπου.

- α. Έτσι, π.χ., η αναγωγή της πράξης της μοιχείας σε νόμιμο λόγο διαζυγίου (βλ. άρθρο 1439 § 2 ΑΚ) είναι κανόνας δικαίου, αφού αναφέρεται στην εξωτερική συμπεριφορά του ανθρώπου, ενώ ο κανόνας του Ευαγγελίου που αποτρέπει τον άνδρα από το να *επιθυμήσει* τη γυναίκα του άλλου, διότι επιθυμώντας την «ήδη εμοίχευσεν αυτήν εν τη καρδιά αυτού» (Κατά Ματθαίον Ε 21 κε. και 27 κε.), *διατυπώνει κανόνα ηθικής* που απευθύνεται στη συνείδησή του. Το *forum internum* (εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου) *δεν είναι νοητό πεδίο ρύθμισης από νομικό κανόνα* και υπερβαίνει έτσι τις *ρυθμιστικές δυνατότητες* του δικαιοκού κανόνα.
- β. Δεν μπορούμε όμως να μη δεχτούμε πως η δικαιοκή ρύθμιση της εξωτερικής συμπεριφοράς του ανθρώπου *μπορεί να έχει επιρροή* και στο *forum internum*, είτε λόγω του ιδεολογικού ή του συμβολικού περιεχομένου, του εφαρμοζόμενου νομικού κανόνα, είτε λόγω του εθισμού που προκύπτει από τη μακρόχρονη υποταγή σε αυτόν (ψυχολογική λειτουργία του δικαίου).
- γ. Τα όρια μεταξύ *νομικού* και *ηθικού* κανόνα αναδεικνύονται και στο άρθρο 13 § 1 του Συντάγματος, κατά το οποίο *η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη*. Η συνείδηση όμως, άρα και η θρησκευτική συνείδηση, ανήκει στο *forum internum* του ανθρώπου, επομένως δεν μπορεί να αποτελεί αντικείμενο νομικής ρύθμισης. Σε αυτήν απευθύνονται οι κανόνες της ηθικής. Αυτήν ακριβώς την έννοια έχει και το άρθρο 13 § 1, με το οποίο ο συντακτικός νομοθέτης απαγορεύει κυρίως στη νομοθετική, αλλά και στις άλλες λειτουργίες, να επιχειρούν παρέμβαση, έστω και έμμεση, στη θρησκευτική *συνείδηση* του ανθρώπου. Το άρθρο 13 § 1 δηλαδή, *δεν ρυθμίζει το forum internum* αλλά διατρανώνει ότι η έμμεση νομική παρέμβαση στο χώρο αυτό είναι τόσο *ανέφικτη* όσο και *αθέμιτη* σε οποιαδήποτε, έστω έμμεση, μορφή της.

VI. Η δεσμευτικότητα του κανόνα δικαίου

1. Το τελευταίο από τα ερωτήματα που τέθηκαν για την έννοια του κανόνα δικαίου είναι αν για τη *δεσμευτική* του ισχύ αρκεί ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του δεοντολογικού του περιεχομένου ή προϋποτίθεται και η πρόβλεψη *κύρωσης* ή *καταναγκασμού* για την περίπτωση της μη υποταγής σε αυτόν. Πρόκειται δηλαδή για τη συναρπαστική διάκριση δύο εννοιών: της έννοιας της *ισχύος* του δικαιοκού κανόνα, δηλαδή της *αξίωσης* της πολιτείας για υπακοή, που σημαίνει αξίωση *προσαρμογής της κοινωνικής συμπεριφοράς* στο δεοντολογικό του περιεχόμενο, και την έννοια του *καταναγκασμού*, δηλαδή της πρόβλεψης *κυρώσεων*, που το δίκαιο επιβάλλει όταν συντρέχει άρνηση τήρησης του δεοντολογικού του περιεχομένου, όταν δηλαδή η αξίωση της πολιτείας για υπακοή στον κανόνα δικαίου (ισχύς) δεν γίνεται σεβαστή.
2. Ο θετικός δικαιοκός κανόνας *έχει ισχύ* από τη στιγμή που συντελέστηκε η κρατική (π.χ. τυπικός νόμος) ή κοινωνική (έθιμο) διαδικασία παραγωγής του, από τη στιγμή δηλαδή που ένας σχεδιασμός κοινωνικής συμπεριφοράς αποκτά, με την πλήρη ολοκλήρωση της προβλεπόμενης δικαιογενεσιουργικής διαδικασίας,

υποχρεωτικό δεοντολογικό περιεχόμενο.⁴⁴ Η υποχρεωτικότητα του δεοντολογικού περιεχομένου, δηλαδή η ισχύς του κανόνα, σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις υποχωρεί μπροστά σε αντίθετη ιδιωτική βούληση. Πρόκειται για το λεγόμενο ενδοτικό δίκαιο (*jus dispositivum*), που ρυθμίζει πολλά θέματα του δικαίου των συμβάσεων και η εφαρμογή του οποίου εξαρτάται από τη μη συνδρομή αντίθετης βούλησης των συμβαλλομένων. Η αντίθετη αυτή βούληση πρέπει να είναι νόμιμη. Δεν θα ήταν νόμιμες οι συμφωνίες των μερών που θα ενέπιπταν στα άρθρα 178 και 179 Α.Κ. περί αθέμιτων δικαιοπραξιών. Τα όσα μόλις σημειώθηκαν δεν σημαίνουν ότι οι κανόνες ενδοτικού δικαίου δεν αποτελούν ισχύοντες δικαιοκούς κανόνες. Αντίθετα. Εκφράζουν και αυτοί τη βούληση της πολιτείας να γίνονται, εφόσον δεν συμφωνήθηκε το αντίθετο, σεβαστοί. Όποιος δηλαδή πράττει σύμφωνα με έναν κανόνα ενδοτικού δικαίου, πράττει *κατά δίκαιο*. Το ίδιο συμβαίνει και με υποχρεώσεις μη αγωγίμες, όπως είναι αυτές που προκύπτουν από τις λεγόμενες φυσικές ενοχές (π.χ. αξίωση από τυχερό παίγνιο). Όποιος εκπληρώνει υποχρέωση από φυσική ενοχή, ανταποκρίνεται σε δικαιοκή του υποχρέωση, θεμελιωμένη σε δικαιοκούς κανόνες που εκφράζουν τη βούληση της πολιτείας.

3. Στο ρωμαϊκό δίκαιο συναντούμε τη διάκριση μεταξύ της *lex perfecta* (τέλειος κανόνας) και της *lex imperfecta* (ατελής κανόνας) με κριτήριο το αν ο κανόνας προβλέπει ή δεν προβλέπει κυρώσεις. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει πως μία *lex imperfecta* εν πάση περιπτώσει αποτελεί *lex*, δηλαδή ισχύοντα κανόνα! Βεβαίως, ο κανόνας του δικαίου είναι συνήθως *lex perfecta*, δηλαδή συνοδεύεται από πρόβλεψη κυρώσεων για την περίπτωση της παραβίασής τους. Υπάρχουν μάλιστα πεδία δικαίου, όπου αυτό είναι και αυτονόητο, δηλαδή προκύπτει αβίαστα από τη φύση της ρυθμιζόμενης ύλης. Έτσι π.χ. δεν νοείται ποινικός κανόνας χωρίς την απειλή κύρωσης για την περίπτωση παραβίασης του απαγορευτικού του ή του επιτακτικού του περιεχομένου.

4. Η κύρωση, δηλαδή ο καταναγκασμός, για τους πιο πολλούς θεωρητικούς αποτελεί εννοιολογικό στοιχείο του δικαίου. Ο Rudolf von Jhering το 1893 σημειώνει: «Ένας κανόνας δικαίου χωρίς δυνατότητα εξαναγκασμού, αποτελεί μια εσωτερική αντίφαση, μια φωτιά που δεν καίει, ένα φως που δεν φωτίζει».⁴⁵ Ο Max Weber αξιώνει για τη συνδρομή της έννοιας του δικαίου την εγγύηση της εφαρμογής του, δηλαδή τον φυσικό ή και τον ψυχικό καταναγκασμό.⁴⁶ Αλλά και ο Hans Kelsen αρνείται μια έννοια δικαίου που δεν συνοδεύεται από την πρόβλεψη εξαναγκασμού.⁴⁷ Κρατούσα τελικά φαίνεται να είναι η άποψη πως δίκαιο χωρίς την ικανότητα καταναγκαστικής εφαρμογής δεν νοείται, και μάλιστα, όπως σημειώνει ο Αριστόβουλος Μάνεσης, πως «το δίκαιο δεν περιορίζεται στην απειλή κυρώσεων αλλά μεριμνά και για την αποτελεσματική επιβολή τους».⁴⁸ Και

44 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 94 επ. και H. Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie. Grundlagen des Rechts*, München - Berlin 1964, σ. 93.

45 Βλ. R. von Jhering, *Der Zweck im Recht*, τ. I (γ' έκδ. 1893, επανέκδοση 1970), σ. 322.

46 Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, δ' έκδ. 1921/1976, σ. 17.

47 Βλ. H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, β' έκδ. 1960/1976, σ. 55.

48 Βλ. αντί πολλών, Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 23-24 με εκτενή βιβλιογραφία στην υποσ. 15 της σ. 25. Από το χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου βλ. αντί πολλών, Μ. Σταθόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 1-18.

γενικότερα: η έννοια του δικαίου γίνεται *ορατή*, ακριβέστερα: *αισθητή*, στα μελη μιας εννόμως οργανωμένης κοινωνίας, κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς *κυρώσεων* που προβλέπει ο δικαιικός κανόνας για την περίπτωση της παραβίασής του. Το πεδίο των κυρώσεων είναι εκείνο, στο οποίο ο άνθρωπος κυρίως αποκτά τη δικαιοική εμπειρία.

5. Παρ' όλα αυτά, δεν θεωρούμε την *κύρωση* (εξαναγκασμό) ως εννοιολογικό στοιχείο του κανόνα θετικού δικαίου. Κι αυτό με το εξής σκεπτικό:

- α.** Αν η κύρωση (εξαναγκασμός) αποτελούσε εννοιολογικό στοιχείο του θετικού δικαίου, τότε το δίκαιο *θα είχε απογυμνωθεί, από την κατεξοχήν κοινωνική του διάσταση και λειτουργία και τη συνακόλουθη ρυθμιστική του αυτάρκεια*. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για όλους τους κανόνες του θετικού δικαίου, ιδιαιτέρως όμως για τους κανόνες του Συντάγματος. Ειδικότερα: οι κανόνες του δικαίου απευθύνονται σε ανθρώπους, σε κοινωνικές ομάδες, τελικά στην κοινωνία. Όπως προκύπτει από τη *δημοκρατική αρχή*, η έννομη τάξη δεν στηρίζεται *μόνο στη νομιμότητά της* (Legalität), δηλαδή στην ικανότητά της να επιβάλλει τη συμμόρφωση στις δικαιοικές επιταγές, αλλά και στην πειστικότητά της, δηλαδή στη *νομιμοποιητική* της απήχηση που την καθιστά αποδεκτή από τους υποκείμενους σε αυτήν (Legitimität). Αυτή η δεύτερη διάσταση της έννομης τάξης, που βασίζεται στην αξιοπιστία και συνακόλουθα στην *πειστικότητα*, δηλαδή στη *νομιμοποιητική ικανότητα* του περιεχομένου του θετικού δικαίου, αποκτά όλο και περισσότερη σημασία, καθώς εντείνεται η πολιτικοποίηση των ανθρώπων, των κοινωνικών ομάδων και των κοινωνιών γενικότερα, δηλαδή η συνειδητοποίησή τους ότι δεν είναι μόνο παθητικοί δέκτες των δικαιοικών ρυθμίσεων, στις οποίες, φοβούμενοι τις κυρώσεις, υπακούουν αλλά και ενεργοί παράγοντες ισχύος του δικαίου που *συμπροσδιορίζουν, με τη στάση, τη βούληση και την προσαρμογή τους στον δικαιοικό κανόνα τη νοηματική εξέλιξη μιας δικαιοικής επιταγής*.
- β.** Άλλωστε, όσο πιο πυκνή και πειθαρχημένη είναι η οργάνωση της κοινωνίας, π.χ. σε επίπεδο ομάδων πίεσης ή και μη κυβερνητικών οργανώσεων, πρωτοβουλίες πολιτών, ιδιωτικά blogs στο διαδίκτυο, τόσο η εφαρμογή μιας έννομης ρύθμισης που απορρίπτεται από ισχυρές τέτοιες ομάδες ή καθίσταται ανέφικτη ή εκφυλίζεται και καθίσταται τελικά *ανενεργός*. Οι κανόνες του θετικού δικαίου, που διαθέτουν αξιοπιστία, *λειτουργούν και πειστικά και συνεκτικά μέσα στην κοινωνία* και συνεπώς η εφαρμογή τους εξασφαλίζεται περισσότερο αποτελεσματικά μέσω της αξιοπιστίας τους παρά μέσω της πρόβλεψης καταναγκασμού, δηλαδή συστήματος κυρώσεων για την περίπτωση της μη τήρησής τους. Διότι η παραβίαση θα φέρει τον παραβάτη του θετικού δικαίου σε μια δυσμενή γι' αυτόν σύγκρουση με μια *γενικότερη δικαιοική αντίληψη της κοινωνίας*. Ήδη αυτή η λειτουργία του δικαιοικού κανόνα οδηγεί στην *παραπέρα εμπέδωση του δικαίου*. Άλλωστε δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ούτε η πρόβλεψη κύρωσης οδηγεί στην εφαρμοσιμότητα κανόνα, όταν ο κανόνας στο ουσιαστικό του περιεχόμενο έρχεται σε *ακραία αντίθεση* με την κοινωνική ομάδα, την οποία αφορά εφόσον πρόκειται για ισχυρή κοινωνική ομάδα.

- γ. Η άποψη ότι ο καταναγκασμός, δηλαδή η κύρωση, αποτελούν *σύνηθες* αλλά όχι *εννοιολογικό* στοιχείο του δικαιικού κανόνα, δικαιώνεται αν ανατρέξουμε στο παράδειγμα του ελληνικού Συντάγματος. Έτσι, π.χ., κατά το άρθρο 60 § 1, ο βουλευτής έχει απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και της ψήφου κατά συνείδηση. Ο κανόνας αυτός, στο μέτρο μεν που απαγορεύει τη θέσπιση περιορισμών για τον βουλευτή, είναι *lex perfecta*, γιατί κάθε περιορισμός (κρατική πράξη, ιδιωτικός εξαναγκασμός) είναι ανίσχυρος, αποτέλεσμα που συνιστά και την κύρωση του κανόνα. Στο μέτρο όμως που ο κανόνας του άρθρου 60 § 1 επιβάλλει στον βουλευτή να ενεργεί «κατά συνείδηση», κύρωση δεν υπάρχει ούτε και νοείται. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η συνταγματική επιταγή προς τον βουλευτή, να πράττει κατά συνείδηση, *δεν είναι ισχύουσα δικαιική επιταγή!* Τέτοια παραδείγματα από *leges imperfectae* βρίσκει κανείς συχνά κυρίως σε συνταγματικά κείμενα.

§ 8. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

A. Κατάταξη

1. Το ζήτημα της σχέσης δικαίου και αξιακού κόσμου υπόκειται σε περισσότερες της μιας προσεγγίσεις: Έτσι, π.χ., η *ηθική φιλοσοφία* μπορεί να ενδιαφέρεται, μεταξύ άλλων, για την αξιολόγηση του αξιακού περιεχομένου ενός δικαιικού κανόνα. Η *κοινωνιολογία* μπορεί ν' αναζητά, μεταξύ άλλων, την ανταπόκριση του δεοντολογικού περιεχομένου ενός δικαιικού κανόνα στην κοινωνική συνείδηση. Η ιστορία και, ειδικότερα, είτε η *ιστορία της φιλοσοφίας* είτε η *ιστορία της φιλοσοφίας του δικαίου* αναζητούν, μεταξύ άλλων, την καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης της σχέσης δικαιικού κανόνα και αξιακού κόσμου. Η *πολιτική επιστήμη* αναζητά, κατά τη μελέτη του εξουσιαστικού φαινομένου, όπως αυτό εκφράζεται (και) με δικαιικούς κανόνες μεταξύ άλλων, και τη σχέση του φαινομένου αυτού με τις κρατούσες αξιακές αντιλήψεις κ.ο.κ.
2. Η μελέτη του πολιτειακού φαινομένου ασφαλώς έχει πολλά να ωφεληθεί από όλες τις παραπάνω προσεγγίσεις. Η διαγνωστική σύλληψη της πολιτείας όμως, ως μορφή *έννομης* συμβίωσης των ανθρώπων, υπό την έννοια της λειτουργίας συνένωσης δικαίου και κοινωνίας⁴⁹ προϋποθέτει την προηγούμενη προσέγγιση του νομικού ερωτήματος: *αν υπάρχουν, ποιες είναι οι αξιακές προϋποθέσεις ισχύος ενός δικαιικού κανόνα;* Με βάση το τελευταίο αυτό ερώτημα, επιχειρούμε την εξής συστηματική κατάταξη αυτής της σχέσης *δικαίου και κόσμου των αξιών*:
 - α. Η ιστορικά πρώτη περί δικαίου αντίληψη θεωρεί ως ισχύον δίκαιο *αιώνιες* και *αναλλοίωτες* αρχές που *προηγούνται* χρονικά της γένεσης της πολιτείας, και που πηγάζουν από τη *φύση* του ανθρώπου και που ισχύουν είτε ο νομοθέτης τις κατέστησε νόμους της πολιτείας, δηλαδή *θετικό δίκαιο*, είτε όχι. Πρόκειται για μια αντίληψη που παραδίδει την έννομη τάξη στη με-

49 Βλ. αυτόν τον ορισμό της πολιτείας παρακ., Πέμπτη Ενότητα, § 25.

ταφυσική και συνακόλουθα σε όσες δοξασίες συνάγονται εκάστοτε –χωρίς υποχρέωση θεμελίωσης– από αυτήν. Εδώ γίνεται λόγος για την αναγνώριση της ισχύος τέτοιων δικαιοικών κανόνων ως *κανόνων του φυσικού δικαίου* (Naturrecht) (βλ. § 9).

- β. Ιστορική απάντηση στη μεταφυσική αντίληψη περί δικαίου αποτελεί ο λεγόμενος νομικός *θετικισμός*, σύμφωνα με τον οποίο, για να θεωρηθεί ένας δικαιοικός κανόνας ως ισχύων, δηλαδή για να *δεσμεύει* τους ανθρώπους που υπάγονται στην έννομη τάξη μιας συγκεκριμένης πολιτείας, *αρκεί*, πρώτον, να έχουν τηρηθεί οι προβλεπόμενες από την πολιτεία *δικαιογενεσιουργικές διαδικασίες*, δεύτερον, να αφορά κοινωνική ύλη *ρυθμισιμη* από κανόνες και, τρίτον, να προκύπτει η *βούληση* της πολιτείας να *τηρηθεί*. Πρόκειται για τους κανόνες που απαρτίζουν το θετικό δίκαιο, και η άποψη ότι η τήρηση των δικαιογενεσιουργικών διαδικασιών αρκεί για την αποδοχή του δικαιοικού κανόνα ως ισχύοντος συνιστά τον *νομικό θετικισμό* (βλ. § 10).
- γ. Μια τρίτη μορφή, που παίρνει η σχέση του δικαίου με τον κόσμο των αξιών είναι εκείνη που *δέχεται* την *αναγκαιότητα της τήρησης των δικαιογενεσιουργικών διαδικασιών* αλλά *δεν αρκείται πια σε αυτήν*, αφού αξιώνει το δεοντολογικό περιεχόμενο του τεθειμένου δικαιοικού κανόνα, δηλαδή τον κανόνα θετικού δικαίου, *να κινείται στο πλαίσιο μιας αξιακής τάξης* προκύπτουσας από τις εκάστοτε επικρατούσες σ' έναν ιστορικό χώρο, κατά τόπο και χρόνο ορισμένο, αξιακές αρχές. Σήμερα θα λέγαμε στα *κεκτημένα του ευρωπαϊκού δικαιοικού πολιτισμού*. Πρόκειται για την *κρίσιμη σχέση του θετικού δικαίου προς την ιδέα του δικαίου*, δηλαδή τη *δικαιοσύνη*, που είναι και σήμερα το κυρίαρχο θέμα της φιλοσοφίας του δικαίου (βλ. § 11).
- δ. Τέλος, όλες αυτές οι προσεγγίσεις συνοψίζονται και δίνουν έναυσμα για κάποιους προσωπικούς στοχασμούς (βλ. § 12) και ορισμένα συμπεράσματα (βλ. § 13).

§ 9. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

Β. Το φυσικό δίκαιο

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Ως φυσικό δίκαιο χαρακτηρίζεται εκείνο το σύστημα δικαιοικών κανόνων, των οποίων η ισχύς αναγνωρίζεται λόγω του αξιακού τους περιεχομένου. Φυσικό δίκαιο, παρατηρεί επιγραμματικά ο Rudolf Stammler, είναι ένα δίκαιο του οποίου το περιεχόμενο *ανταποκρίνεται στη φύση*. Ως φύση νοείται ή η *φύση του ανθρώπου*, από την οποία προκύπτει το εν στενή έννοια «φυσικό δίκαιο», ή η *φύση του ίδιου του δικαίου*, από την οποία προκύπτει το «δίκαιο του ορθού λόγου» (Vernunftsrecht).⁵⁰ Διαφορετικά αντιλαμβάνεται το φυσικό δίκαιο η διδασκαλία του Εγέλου στη νεοεγγελιανή της εκδοχή. Το φυσικό δίκαιο, σ' αυτό το φιλοσοφικό πλαίσιο, εκφράζει τη φυσική τάση που χαρακτηρίζει την εξέλιξη του κόσμου προς τη δημιουργία και την κατοχύρωση του *πολιτισμού*. Έτσι

50 Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 11, 12.

η πολιτεία ως έννομη τάξη είναι *τάξη πολιτισμού*. Θετικό δίκαιο που παραβιάζει το έτσι νοούμενο φυσικό δίκαιο, δηλαδή που δεν συνιστά έκφανση πολιτισμού, δημιουργεί την υποχρέωση του νομοθέτη να παρέμβει διορθωτικά ή του ερμηνευτή να αναζητήσει ερμηνεία που θα αποκαθιστά το πολιτισμικό περιεχόμενο του δικαίου.⁵¹

2. Ο Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και η κατάλυση όλων των αρχών που εξασφαλίζουν την υπόσταση, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του ανθρώπου με «νόμιμα» *τεθειμένους* κανόνες δικαίου, έφεραν επί τάπητος την επίκληση του κόσμου των αξιών και της νομιμοποιητικής τους αξίας και στο θετικό δίκαιο. Τότε εμφανίζεται (ξανά) και διεκδικείται μια *ιδέα δικαιοσύνης*, είτε ως *αυτοτελούς πηγής δικαίου* είτε ως *αμφισβήτησης* (και διορθωτικής) ερμηνείας του νομοθετημένου, δηλαδή του θετικού δικαίου. Όπως θα δούμε βέβαια, αυτή η επίκληση της ιδέας του δικαίου, δηλαδή της δικαιοσύνης ως *πανανθρώπινης αρχής*, δηλαδή ως αρχής του φυσικού δικαίου, λειτούργησε και *προσχηματικά*, άρα και *αντίστροφα*.

3. Ήδη στην αρχαία Ελλάδα, αλλά και σε επόμενες ιστορικές περιόδους, ίσχυσαν, ή πάντως είχαν επιβληθεί, πανανθρώπινοι κανόνες δικαίου, που οι κοινωνίες ή οι φορείς της εξουσίας, είτε πράγματι θεωρούσαν είτε προφασίζονταν ότι θεωρούσαν, ως *αιώνιες* και *αναλλοίωτες* αρχές, θεμελιωμένες πράγματι ή τάχα στη *φύση* του ανθρώπου (αξιοπρέπεια, ελευθερία, δικαίωμα επί της ζωής κ.λπ.) ή προέκυπταν από την ταύτιση θρησκείας (Εκκλησίας) και κοσμικής εξουσίας (καθολική Εκκλησία, το κράτος του Θεού) ή και από άλλες πολιτικές ή θρησκευτικές *δοξασίες*. Από τις πρώτες ιστορικές εμφανίσεις τους τέτοιοι κανόνες, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, χαρακτηρίστηκαν ως κανόνες *φυσικού δικαίου*. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι στην έννοια του *φυσικού δικαίου* ο όρος *φύση* –όπως μόλις σημειώθηκε παραπάνω– δεν παραπέμπει στις φυσικές επιστήμες αλλά στην *κοσμολογική* έννοια της φύσης που περιλαμβάνει τόσο τη *φύση της ανθρώπινης προσωπικότητας* όσο και μια *αξιακή τάξη* ή και μια αντίληψη του εύλογου.⁵² Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της αρχής της ισότητας, της ελευθερίας, του δικαιώματος επί της ζωής και η λεγόμενη *κοινή λογική*, άσχετα αν συν τω χρόνω ή εν τω μεταξύ, *υιοθετήθηκαν από τον νομοθέτη της πολιτείας και έγιναν θετικό δίκαιο*, θεωρούνται χαρακτηριστικές περιπτώσεις αρχών και κανόνων, που *πηγή τους έχουν* ειλικρινείς ή και προσχηματικές *μεταφυσικές πεποιθήσεις* των δυνάμεων που ελέγχουν τις δικαιοπαραγωγικές διαδικασίες.⁵³

51 Βλ. αντί πολλών, τον κλασικό νεοεγγελιανό J. Kohler, *ό.π.* (υποσ. 28), σ. 51-53.

52 Βλ. M. Kriele, *Grundprobleme der Rechtsphilosophie*, Münster 2004, σ. 164. E.-W. Böckenförde, *Geschichte der Rechts- und Staatsphilosophie*, 2002 (UTB für Wissenschaft), ιδίως σ. 132-143 και 154-166. Από τα παλιά κλασικά ιστορικά έργα βλ. π.χ. O. Gierke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik*, Breslau 1902 (α' έκδ.).

53 Επιγραμματικά σημειώνει ο Μ. Σταθόπουλος (βλ. *ό.π.*, υποσ. 31, σ. 19) ότι «με τον όρο *φυσικό δίκαιο* χαρακτηρίζεται μία τάξη κανόνων δικαίου που αντιδιαστέλλεται προς το θετικό δίκαιο: ενώ το τελευταίο περιλαμβάνει τους θεσπισμένους από την οργανωμένη κοινωνία κανόνες, το φυσικό δίκαιο περιέχει κανόνες κατά βάση αναλλοίωτους, που υπάρχουν ανεξάρτητα και πριν

II. Στιγμές από την ιστορία του φυσικού δικαίου

1. Η θεωρητική και πολιτική διαμάχη ανάμεσα στη *φυσικοδικαιική* και στη *θετικιστική* εκδοχή του δικαίου διατρέχει όλη την ιστορία της φιλοσοφίας του δικαίου.⁵⁴ Το φυσικό δίκαιο είναι η ακραία μορφή θεμελίωσης του δικαίου στον *μεταφυσικό κόσμο*, την οποία συναντούμε νωρίς.

2. Ο Αριστοτέλης αναφέρει τη διάκριση του δικαίου της πόλης σε *φυσικό* και *νομοθετημένο* δίκαιο. Το φυσικό δίκαιο συνιστά δικαιοτικές αρχές στις οποίες δόθηκε ένα *παγκόσμιο νόημα*. Είναι το δίκαιο που οι οπαδοί του φυσικού δικαίου θεωρούσαν (ή και θεωρούν) ότι ισχύει *παντού* και *ανεξάρτητα* από την αποδοχή του από την κοινωνία και προϋπάρχει από την έννομη συμβίωση. Το νομοθετημένο δίκαιο είναι αυτό που έγινε περιεχόμενο νόμου της πόλης.⁵⁵

3. Εύλογα το φυσικό δίκαιο, δηλαδή μεταφυσική εκδοχή του δικαίου, αναπτύσσεται ιδιαιτέρως στο πλαίσιο της *χριστιανικής φιλοσοφίας*. Έτσι για την ιεράρχηση μεταξύ σκέψης (ορθολογισμού) και πίστης (μεταφυσική) είναι χαρακτηριστική η φράση του Αυγουστίνου (354-430): «*Crede ut intelligas*» (πρώτα πίστευε και μετά μπορείς να λειτουργήσεις με τη γνώση).⁵⁶ Ο ίδιος στο κυρίως έργο του⁵⁷ συνδέει τον *αιώνιο* χαρακτήρα του φυσικού δικαίου (*lex natura*) με το περιεχόμενο του *αιωνίου* *θείου λόγου*. Η άποψη αυτή προκύπτει και από την αποδοχή ότι ο άνθρωπος καθορίζεται από το λόγο του Θεού. Νέα εξέλιξη της θεοκρατικής αντίληψης για το φυσικό δίκαιο συναντούμε στον Θωμά Ακινάτη (1225-74).⁵⁸ Εδώ η *lex naturalis*, το φυσικό δίκαιο, είναι *en mέρει* και *lex aeterna* (αιώνιο δίκαιο), αλλά μόνο στο μέτρο που προκύπτει από τον ανθρω-

το θετικό δίκαιο και απορρέουν όχι από τη θέληση των ανθρώπων, όπως οι κανόνες του θετικού δικαίου, αλλά (κατά διάφορες ανά τους αιώνες θεωρίες και παραλλαγές των οπαδών του φυσικού δικαίου) από τη *θείκη* βούληση ή τον *ορθό λόγο* ή την *ηθική* ή τη *φύση* του ανθρώπου και τα *έμφυτα δικαιώματά του* ή από το *νόημα* της ύπαρξής του στον κόσμο κλπ...». Είμαστε καταρχήν σύμφωνοι με αυτές τις θέσεις, κάνοντας όμως τις εξής παρατηρήσεις: α) η «αντιδιαστολή» φυσικού και θετικού δικαίου δεν αποκλείει θετικό και φυσικό δίκαιο να *συνπίπτουν*, αν με την επικράτηση του πρώτου γίνει και περιεχόμενο του δεύτερου. β) το φυσικό δίκαιο κατά κανόνα προϋπάρχει βέβαια του θετικού δικαίου, όπως σημειώνει ο Μ. Σταθόπουλος, όχι όμως αναγκαία. Μπορεί το φυσικό δίκαιο να δημιουργηθεί μετά το θετικό όταν αποκτά περιεχόμενο που εκφράζει απόρριψη ισχύοντος συγκεκριμένου κανόνα θετικού δικαίου. Βλ. όμως Ο. Höffe, *ό.π.* (υποσ. 34), σ. 20 κε.

54 Βλ. Μ. Σταθόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 19 κε.· Α. Kaufmann, *Rechtsphilosophie*, β' έκδ., München 1997, σ. 134-150. H.-P. Schwintowski, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 41 κε. Ένας επιφανής μαθητής του G. W. F. Hegel, ο Eduard Gans, στο έργο του *Naturrecht und Universalrechtsgeschichte* (επιμ. J. Braun), αποδίδει τα μαθήματα του δασκάλου του. Εκεί εκτίθεται αναλυτικά και η ιστορία του φυσικού δικαίου από την Αρχαιότητα ως την εποχή του Gans (βλ. σ. 9 κε.).

55 Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1134. Βλ. όμως και *Πολιτικά* 1253a 37 όπου ως στοιχείο της πολιτείας αναφέρεται η δικαιοσύνη. «Η δε δικαιοσύνη πολιτικών: η γαρ δίκη πολιτικής κοινωνίας τάξις εστίν, η δε δικαιοσύνη του δικαίου κρίσις».

56 Βλ. Aurelius Augustinus, *Sermones* 43, cap. 7. Η παραπομπή αυτή λαμβάνεται από τον K. Vorländer, *Geschichte der Philosophie*, θ' έκδ., Hamburg 1949, με Εισαγωγή του Erwin Matzke και Επίμετρο του E. Hoffmann, σ. 301.

57 Aurelius Augustinus, *De civitate Dei* (426).

58 Βλ. Thomas von Aquino, *ό.π.*, 18, 1.

πινο λόγο, από την κριτική ικανότητα του ανθρώπου. Αν όμως ο ανθρώπινος λόγος σε ορισμένες περιπτώσεις αδυνατεί να διαγνώσει το δίκαιο, τότε ισχύει η *lex humana*, δηλαδή ο νόμος του κράτους. Κοινό χαρακτηριστικό της περί φυσικού δικαίου αντίληψης και των δύο θεοκρατικών σχολών είναι η *πρωταρχικότητα* του φυσικού δικαίου απέναντι στο θετικό δίκαιο. Ο Ακινάτης, παραπέμποντας στον Αυγουστίνο λέει χαρακτηριστικά ότι ένας άδικος νόμος, δηλαδή ένας νόμος που αποκλίνει από το φυσικό δίκαιο, δεν είναι σε καμία περίπτωση νόμος αλλά συνιστά *corruptio legis* (διαφθορά του νόμου).⁵⁹

4. Η έννοια του φυσικού δικαίου ανήκει στα μεγάλα θέματα που θεμελίωσαν τη σύγκρουση του Μαρτίνου Λούθηρου (1483-1546) με την καθολική Εκκλησία. Ενώ η τελευταία κινήθηκε υπό την επίδραση της θεοκρατικής σχολής, ο Μαρτίνος Λούθηρος δίνει *απόλυτη προτεραιότητα στο κοσμικό θετικό δίκαιο που παράγει η εξουσία*. Σε συνειδησιακό βέβαια επίπεδο, η κοσμική αντίληψη του δικαίου θεωρείται κάτι προσωρινό έναντι του αληθινού κόσμου των αξιών που προκύπτει από το Ευαγγέλιο. Αυτή του η άποψη όμως δεν τον απομακρύνει από την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος οφείλει υποταγή στην κοσμική εξουσία, δηλαδή στο θετικό δίκαιο.⁶⁰ Στη συνέχεια μπορεί, με κρίσιμες αποκλίσεις, να ενταχθεί το έργο του Johannes Althusius για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω (§ 16, iii).

5. Κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, με αφετηρία τον René Descartes (Καρτέσιος, 1596-1650), επέρχεται μια πρώτη ολοκλήρωση της θεωρίας περί φυσικού δικαίου, κυρίως με το έργο του Hugo Grotius (1583-1645).⁶¹

- a. Ο Huig de Groot –αυτό ήταν το οικογενειακό του όνομα του Hugo Grotius– πατέρα είχε τον δήμαρχο της πόλης Delft και αξιωματούχο στη διοίκηση του Πανεπιστημίου του Lenhen, έζησε ως συνειδητός προτεστάντης τις βιαιότητες του Τριακονταετούς πολέμου, διώχτηκε και φυλακίστηκε. Οι εμπειρίες του δημιούργησαν μέσα του την ανάγκη ν' αγωνιστεί για την *ειρήνη*. Η ένωση των εκκλησιών και η ειρήνη επρόκειτο να είναι οι κυρίαρχες και κατευθυντήριες τάσεις στο φιλοσοφικό του έργο. Το βασικό του έργο είναι το *De jure belli ac pacis, libri tres*, Paris 1625 που αφιέρωσε στον Λουδοβίκο ΙΓ'. Υπήρξε προϊόν της τελευταίας εικοσαετίας της ζωής του, αφού προηγουμένως ασχολήθηκε με την ποίηση, για την οποία είναι ενδιαφέρον να μνημονευτεί ότι συνέγραψε και το έμμετρο δράμα με τίτλο *Adamus Exul*, που είχε ως θέμα του το προπατορικό αμάρτημα. Η συγγραφή έργων πολιτειολογικού περιεχομένου αλλά και κειμένων υπερασπιστικών της διασφάλισης εθνικών συμφερόντων της Ολλανδίας, αρχίζει μετά την ποινική φάση. Ως εξόριστος των πολιτικών και εκκλησιαστικών του διωκτών

59 Βλ. Thomas von Aquino, *Summa Theologica* I, II, 95, 2.

60 Βλ. A. Kaufmann - W. Hassemer - A. Büllsbach, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 45-47.

61 Βλ. Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis*. Βλ. κυρίως *Prolegomena* 8 και 16, επίσης *Liber I*, Cap. I, 10. Βλ. επίσης το έργο του: *Mare liberum seu de jure quod Batavis competit ad indica commercia*, 1609. Βλ. οхетικά E. Wolf, *Grosse Rechtsdenker*, δ' έκδ., Tübingen 1963, σ. 262 και R. Stammer, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 12 επ.· H. Hoffmann, «Hugo Grotius», στο: M. Stolleis, *Staatsdenker in der Lenhen Neuzeit*, München 1995, σ. 52 επ.

στο Παρίσι (1621-31) ολοκλήρωσε την πρώτη γραφή του *De jure belli ac pacis...*, το οποίο όμως συνεχώς επεξεργαζόταν προσθέτοντας κυρίως θεολογικά και φυσικοδικαιικά στοιχεία.⁶²

- β.** Με το κύριο αυτό έργο του ο Grotius, απελευθερώνει το φυσικό δίκαιο από τη θεοκρατική μεταφυσική και βλέπει τον άνθρωπο μόνο μεταξύ όλων των δημιουργημάτων του κόσμου, ως έχοντα την *appetitus societatis*, που σημαίνει την εγγενή τάση (διάθεση) όχι προς μια συμβίωση οποιασδήποτε μορφής αλλά προς μια συμβίωση «ήσυχη» και «ρυθμισμένη». Η *appetitus societatis* συνοδεύεται από ένστικτο, με το οποίο ο άνθρωπος μπορεί και ν' αναγνωρίσει και να υπακούσει στο χρήσιμο. Στη βάση αυτή, ο Grotius βλέπει τον άνθρωπο σαν πηγή στην οποία πρέπει να αναζητηθεί το περιεχόμενο του φυσικού δικαίου. Η αντίθεση του Grotius προς τη θεοκρατική σύλληψη του κόσμου δεν τον οδήγησε μακριά από την ηθική έννοια του Θεού. Έτσι ο Grotius ξεκινάει από τη βασική αρχή ότι ο Θεός παρουσιάστηκε στον άνθρωπο ως ζώσα δικαιοσύνη.⁶³ Επειδή ο Θεός είναι ο δημιουργός (πλάστης) όλων των ανθρώπων, το δίκαιο ενυπάρχει μέσα σε κάθε άνθρωπο. Έτσι ο λογικός (εύλογα σκεπτόμενος) άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει τίποτε που να παραβιάζει το φυσικό δίκαιο, δηλαδή να συγκρούεται με αρχές που συνάγονται από τη δική του περί ευλόγου (ή λογικής) αντίληψη. Χαρακτηριστική για την αποστασιοποίηση του Grotius από την άλογη θεοκρατική φυσική είναι μια αποκαλυπτική παρατήρησή του που δείχνει την *εκκοσμίκευση που υφίσταται το φυσικό δίκαιο στη φιλοσοφία του*: «Όσο μπορεί ο Θεός να επιβάλει ότι δύο συν δύο δεν κάνουν τέσσερα, τόσο μπορεί να επιτύχει κάτι από τη φύση του κακό να μην είναι κακό».⁶⁴ Κατά τον Grotius «ο φυσικός νόμος είναι τόσο αμετάβλητος, που ούτε ο Θεός μπορεί να τον μεταβάλει».⁶⁵ Από τα παραπάνω εξηγείται γιατί ο Grotius θεωρεί ως βασικές δικαιοτικές αρχές: το *pacta sunt servanda*, την απαγόρευση ιδιοποίησης ξένης ιδιοκτησίας, την υποχρέωση αποζημίωσης για ζημία που κάποιος προκαλεί κ.ο.κ. Ο *άνθρωπος*, κατά τον Grotius, είναι vonτός μόνο εν κοινωνία και έχει σύμφυτο χαρακτηριστικό του την *appetitus societatis*.
- γ.** Ο Hoffmann διερωτάται μήπως ο Grotius θα έπρεπε να συγκαταλεχθεί στους ιδρυτές του φυσικού δικαίου. Περιοριζόμαστε εδώ στην παρατήρηση, μήπως είναι εκείνος που επιχείρησε να το εκκοσμικεύσει, δίκως να αρνηθεί ότι οι ρίζες του δικαίου πρέπει να αναζητηθούν στον Θεό. Ο Grotius δηλαδή ήταν ένας μεγάλος θεολόγος, με μία όμως αδογματίστη θρησκευτικότητα και με μία αιτιοκρατικά συγκροτημένη θεολογική κατεύθυνση.
- δ.** Είναι τέλος ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο τίτλος του βασικού του έργου περιλαμβάνει ισοδύναμα τους όρους *πόλεμο* και *ειρήνη*, είναι όμως κυρίως αφιερωμένο στον πόλεμο. Βέβαια δεν πρέπει να μας διαφεύγει, όπως σωστά

62 Βλ. εκτενή και τεκμηριωμένη ανάλυση των αναφορών αυτών στον H. Grotius σε H. Hoffmann, *ό.π.* (υποσ. 61), σ. 52-59.

63 Βλ. σχετικά H. Welzel, *Natturecht und materielle Fesetsgkeit*, δ' επανέκδ., Göttingen 1980, σ. 91 κε.

64 Βλ. H. Grotius, *ό.π.* (υποσ. 61), I, 1 και X § 5.

65 Βλ. H. Grotius, *ό.π.* (υποσ. 61), I, 1 και X § 5.

σημειώνει ο Σπ. Μακρής, ότι «με άξονα τα κριτήρια ενός δικαίου πολέμου, σε μια εποχή που ο πόλεμος αποτελούσε το άλφα και το ωμέγα της δημοκρατικής πολιτικής, ο Grotius θέτει αρχικά τα θεμέλια του διεθνούς δικαίου και επάνω του οικοδομεί την έννοια του διεθνούς συστήματος». ⁶⁶ Έτσι, το πρώτο βιβλίο αναφέρεται στην έννοια του πολέμου και του δικαίου, το δεύτερο πραγματεύεται τη διάκριση μεταξύ δικαίων και αδίκων αιτιών πολέμου και το τρίτο καταγράφει τι επιτρέπεται στους εμπολέμους. Βέβαια η έννοια και η αξία της ειρήνης στο έργο του Grotius, διατρέχει όλο του το έργο και κυρίως τον ορισμό και το τέλος του πολέμου.

6. Το πρώτο κρίσιμο βήμα εκκοσμίκευσης του φυσικού δικαίου που θεμελίωσε ο Grotius βρίσκει άξιο συνεχιστή στο πρόσωπο του Άγγλου φιλοσόφου Thomas Hobbes (1588-1679). Και ο Grotius αναζητά ένα φυσικό δίκαιο, που να εκφράζει όμως την πραγματικότητα του ανθρώπου. Εκτιμώντας ο Hobbes πως ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τον Grotius, δεν διαθέτει την *appetitus societatis*, αλλά είναι «ον αντικοινωνικό», που αισθάνεται φόβο για τον άλλο άνθρωπο και γι' αυτό θεωρεί πως το φυσικό δίκαιο παρέχει σε όλους κάθε δικαίωμα για όλα, δηλαδή την απόλυτη ελευθερία, έστω κι αν αυτή συγκρούεται με την ελευθερία των άλλων. Αυτό όμως αποκλείει τη διάκριση μεταξύ αδίκων και δικαίων και προϋποθέτει πως η φυσική κατάσταση της ανθρώπινης κοινωνίας είναι ένας «πόλεμος όλων έναντι όλων» (*bellum omnium contra omnes*). ⁶⁷ Επειδή όμως αυτή η λογική οδηγεί στην αδυναμία της εν κοινωνία συμβίωσης των ανθρώπων, δέχεται ως υπέρτατη αρχή του φυσικού δικαίου την υποχρέωση του κάθε ανθρώπου στην κοινωνία να επιδιώκει την ειρήνη (*Prima et fundamentalis lex naturale est, quaerendam esse pacem, ubi haberi potest*). ⁶⁸ Η ειρήνη αυτή επιτυγχάνεται με την τήρηση ορισμένων βασικών φυσικοδικαιικών κανόνων, όπως είναι π.χ. η αρχή της τήρησης των συμφωνημένων, η αρχή της «ευγνωμοσύνης», τα δικαιώματα του πρωτότοκου, η ελευθερία του βουλευτή κ.ά. Το πολίτευμα που, κατά τον Thomas Hobbes, εξασφαλίζει την έτσι νοούμενη φυσικοδικαιική συμβίωση, είναι η απόλυτη μοναρχία.

7. Μια σύνθεση του περί φυσικού δικαίου αντιλήψεων του Grotius και του Hobbes επιχειρεί ο Samuel Pufendorf (1632-94) στα έργα του: *De statu imperii Germanici, liber unus*, που κυκλοφορεί το 1667 με το ψευδώνυμο Severinus de Monzambane. Την περί φυσικού δικαίου διδασκαλία του, σε συμπυκνωμένη και περιληπτική μορφή, αποτυπώνει ο Pufendorf στο έργο του *De officio hominis et civis*, 1673. Ο πυρήνας της φυσικοδικαιικής του φιλοσοφίας είναι ένα σύστημα φυσικών υποχρεώσεων. Τα έμψυχα δημιουργήματα του κόσμου έχουν το ένστικτο της αυτοσυντήρησης (*se ipsum conservare*), με το οποίο συνδέεται άμεσα η «αδυναμία» του ανθρώπου και «η αδυναμία του να αυτοβοηθηθεί». ⁶⁹ Από αυτήν τη δι-

66 Βλ. H. Hoffmann, *ό.π.* (υποσ. 61), σ. 65 επ. Βλ. επίσης E. Wolf, *ό.π.* (υποσ. 62), σ. 280.

Επειδή ο H. Grotius θεωρεί το φυσικό (του) δίκαιο ως ισχύον και για τις διακρατικές σχέσεις, θεωρείται ο θεμελιωτής του σύγχρονου διεθνούς δικαίου. Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 12. Βλ. και Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 498.

67 Βλ. Th. Hobbes, *Leviathan*, κεφ. 13 και 14.

68 Βλ. Th. Hobbes, *ό.π.*, κεφ. 14.

69 Βλ. συμπυκνωμένη τη φυσικοδικαιική διαδικασία του Samuel Pufendorf στο R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 12.

απίστωση ο Pufendorf θεμελιώνει ένα σύστημα αρχών αλληλοβοηθείας μεταξύ των συμβιούντων που αποτελεί, θα μπορούσε κανείς να πει, ένα *εγκόσμιο* (δηλαδή μη μεταφυσικό) σύστημα *ηθικών κανόνων*.

8. Έναν δρόμο που επέδρασε εξίσου στην ιστορία του δικαίου και στη θεωρία περί πολιτικής και περί πολιτείας, πρότεινε ο Jean-Jacques Rousseau (1712-78) με το έργο του *Du contrat social ou principes du droit publique*, 1762.⁷⁰ Για τη σκέψη του Rousseau γίνεται εκτενέστερα λόγος, σε συνάρτηση με την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών.⁷¹ Εδώ περιοριζόμαστε στην επισήμανση ενός, κυρίως, σημείου, που τοποθετεί τον Rousseau *πολύ κοντά στο φυσικό δίκαιο*, μακριά όμως από οποιαδήποτε επίδραση μεταφυσικών δοξασιών. Στην προσπάθειά του να εκλογικεύσει ριζοσπαστικά την έννοια της δημοκρατίας, κατασκευάζει την έννοια μιας γενικής βούλησης (*volonté générale*), που προκύπτει από ένα «κοινωνικό συμβόλαιο» (*contrat social*) μεταξύ όλων των υπηκόων (πολιτών), οι οποίοι «οικειοθελώς» εκχωρούν το ποσοστό της εξουσίας τους, ως μελών του Δήμου, στο συλλογικό Υποκείμενο, όπως αυτό είναι εξουσιαστικά διαμορφωμένο σε σώμα, που είναι και ο φορέας της κυριαρχίας. Άρα κριτήριο του δικαίου είναι η πραγμάτωση της «γενικής βούλησης». Η αναγωγή κάθε ειδικότερης πολιτειακής πράξης στη «γενική βούληση» δεν νοείται βέβαια ως πραγματικά συντελούμενη διαδικασία, δηλαδή ως αναζήτηση πλειοψηφιών, αλλά ως αφηρημένη αρχή, κατά την οποία κριτήριο δικαιοσύνης είναι η –κατ’ ανάγκη όμως εικαζόμενη ή και από τους άρχοντες «επικαλούμενη»– *γενική βούληση*. Η αναγωγή αυτή έχει την έννοια του αξιώματος της προάσπισης και της εξυπηρέτησης του καλού όλων των ανθρώπων. Η «γενική βούληση» σημαίνει τελικά, για τον Rousseau, την ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων καθώς και την αρχή ότι η κυριαρχία δεν μπορεί ν’ ασκηθεί δι’ αντιπροσώπου.⁷²

9. Οκτώ χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση, στη φιλοσοφία του δικαίου και στο πλαίσιο της εκκοσμίκευσης του (φυσικού) δικαίου, παρεμβαίνει ο Immanuel Kant (1724-1804). Στο έργο του *Metaphysik der Sitten*, 1797, θέτει το ερώτημα, τι είναι δίκαιο. Στην απάντησή του ο Kant σαφώς αντιδιαστέλλει το *ορθό δίκαιο* (*Recht der Vernunft*) από τον *λογικοφανή δογματισμό του νομικού θετικισμού*, οι κανόνες του οποίου, ως προς το δεοντολογικό περιεχόμενο, δεν *εμπίπτουν στο ορθό δίκαιο*. Την έννοια του *ορθού δικαίου* εντάσσει στο πεδίο του *καθαρού λόγου* και την ερμηνεία του θεωρεί έργο των φιλοσόφων, ενώ τον, αξιολογικά ουδέτερο, νόμο εντάσσει στον *κόσμο της εμπειρίας*, δηλαδή στο πεδίο του *πρακτικού λόγου*, και την ερμηνεία του αναθέτει στους νομικούς. Έτσι τελικά ο Kant συνδέει το ισχύον δίκαιο με τη φιλοσοφία του δικαίου, της οποίας η γνώση επιτρέπει την αξιολόγηση, δηλαδή την κριτική του αξιακού περιεχομένου του δικαιοκού κανόνα.⁷³

70 Επίσης σημαντική για τη φιλοσοφικοδικαιική σκέψη του J.-J. Rousseau είναι το έργο του: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, 1752.

71 Βλ. παρακ. Ενότητα Ένατη, § 49, V.

72 Βλ. R. Stammeler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 12.

73 Βλ. τις αναφορές στο πρωτότυπο σε: W. Naucke - R. Harzer, *Rechtsphilosophische Grundbegriffe*, München 2005, σ. 3 και Chr. Ritter, «Immanuel Kant» στο: M. Stolleis (επιμ.), *Staatsdenker in der frühen Neuzeit*, München 1995, σ. 29 επ.

10. Στο φυσικό δίκαιο εμμένει και ο Erast Bloch (1885-1977), που το θεωρεί κυρίως *κριτήριο διόρθωσης του θετικού δικαίου*.⁷⁴ Στο κάτω κάτω, παρατηρεί ο Bloch, πρέπει να σημειωθεί ότι και η Γαλλική Επανάσταση στηρίχτηκε σε ένα φυσικό δίκαιο, σε έναν κατάλογο δικαιωμάτων του ανθρώπου, που αποτέλεσαν κριτήριο απόρριψης του *ancien régime*. Το φυσικό δίκαιο αναγνωρίζει ως *πρωταρχικούς* τους κανόνες για τα δικαιώματα του ανθρώπου έναντι του θετικού δικαίου, και αυτό διότι «το φυσικό δίκαιο είναι η αποδοχή του καλύτερου από αυτό που ως τώρα έχει διαμορφωθεί». Το φυσικό δίκαιο δε, σκοπό έχει τη δημιουργία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της δικαιοσύνης.⁷⁵ Και για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια παρατηρεί: «Η πεμπουσία που θα βρούμε στο κλασικό» –εννοεί το φυσικό δίκαιο– «είναι το αξίωμα του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (...). Η κληρονομιά που μας αφήνει το τότε επαναστατικό φυσικό δίκαιο» –συνεχίζει ο Bloch εννοώντας βέβαια τη Γαλλική Επανάσταση– «είναι η κατάργηση όλων των συνθηκών ζωής, στο πλαίσιο των οποίων ο άνθρωπος, ως πράγμα, γίνεται εμπόρευμα, έτσι ώστε τελικά να εκμηδενίζεται ως αυταξία».⁷⁶ Αλλά και για τη *δικαιοσύνη*, ως αρχή της κοινωνικής συμβίωσης, επικαλείται τη στήριξη του φυσικού δικαίου. Το φυσικό δίκαιο, που ο Bloch επικαλείται, ή οι αρχές στις οποίες κατατάσσει το φυσικό δίκαιο, προϋποθέτουν μια δικαιοσύνη που δεν βρίσκεται στα χέρια ενός αρχηγού οικογένειας, ή αρχηγού κράτους κ.ο.κ., δηλαδή που δεν λειτουργεί με κριτήριο *ποιος είναι ο κρινόμενος*.⁷⁷ Επειδή ο Bloch δεν αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος γεννιέται ελεύθερος και ίσος με τους άλλους, δηλαδή δεν γεννιέται με δικαιώματα, η πραγματική δικαιοσύνη δεν μπορεί παρά να *διεκδικείται* και να *κερδίζεται* εκ των κάτω προς τα πάνω.⁷⁸ Ο Bloch «εξαγνίζει» το φυσικό δίκαιο ή –μέσα από αυτό– επιχειρεί να το ακυρώσει ως εργαλείο ανέλεγκτης και αυθαίρετης μεταφυσικής, της στηριγμένης και στο λεγόμενο «Κράτος του Θεού», που να επιτρέπει *την κατάργηση του ανθρώπου*.

III. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

- 1.** Το φυσικό δίκαιο, ως πρωτογενές δικαιοκώ φαινόμενο, συνδέεται με ιστορικά κρίσιμες κοινωνικές (και ταξικές) συγκρούσεις οι οποίες ανέδειξαν ορισμένες αξιακές αρχές ως *νομικά δεσμευτικές*, επειδή *πήγαζαν πράγματι* ή *προσχηματικά από την κοινωνική πεποίθηση* ότι είναι *πανανθρώπινες* και *σύμφυτες με τη φύση του ανθρώπου*.
- 2.** Το *φυσικό δίκαιο* πήγασε και μέσα από την απόρριψη του (ισχύοντος) θετικού δικαίου, του οποίου άλλοτε εκτόπισε και άλλοτε προσδιόρισε εκ νέου το περιεχόμενο, άλλες φορές με θετικό αξιακό και άλλες με αρνητικό αξιακό κριτήριο. Έτσι, π.χ., η αρχή της ανεξιθρησκίας πήγασε από την αντίδραση κατά των

74 Βλ. E. Bloch, «Nuturrecht und menschliche Würde», στο: *Gesamtausgabe*, Frankfurt a.M. 1961, σ. 231.

75 Βλ. E. Bloch, *ό.π.*, σ. 237.

76 Βλ. E. Bloch, *ό.π.* (υποσ. 74), σ. 232.

77 Βλ. E. Bloch, *ό.π.* (υποσ. 74), σ. 228.

78 Βλ. E. Bloch, *ό.π.* (υποσ. 74), σ. 229.

επίσημων και επιβαλλόμενων θρησκειών και η αρχή της σωματικής ακεραιότητας από την αντίδραση κατά των απάνθρωπων ανακριτικών μεθόδων κ.ο.κ. Το φυσικό δίκαιο αποτέλεσε σε τέτοιες περιπτώσεις ένα *αξιακό σύστημα*, αλλά ταυτοχρόνως και τον άξονα της *ιδεολογικής αναφοράς* της ανερχόμενης αστικής τάξης. Μπορούμε να πούμε πως η δημιουργία, η επίκληση ή και η επιβολή αρχών φυσικού δικαίου *εξηγείται* από την πεποίθηση περί της *ανεπάρκειας του θετικού δικαίου*, έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Όταν όμως γίνεται λόγος για *ανεπάρκεια του δικαίου*, αναφερόμαστε σε δύο μεταξύ τους αλληλένδετες ιδιότητες, ενός κανόνα ή ενός συστήματος κανόνων δικαίου: πρώτον, εννοούμε την αδυναμία του αξιακού περιεχομένου του κανόνα ή του συστήματος κανόνων να γίνει δεκτό από την πλειονότητα των ανθρώπων τους οποίους αφορά, δηλαδή τη συνειδησιακή απόρριψή του. Δεύτερον, εννοούμε τη συνακόλουθη αδυναμία του να ισχύσει και να εφαρμοστεί. Διότι, τελικά, κάθε εξουσία προϋποθέτει ένα ελάχιστο όριο αποδοχής των κανόνων που παράγει.

3. Η «αιωνιότητα» του αξιακού κύρους του φυσικού δικαίου δεν μπορεί βέβαια να νοηθεί στο απόλυτο *παρά μόνο στο ιστορικό νόημα αυτού του όρου*. Ο αξιακός κόσμος ανανοηματοδοτείται άτυπα κατά την ιστορική εξέλιξη του δικαίου φαινομένου και η ιστορία του είναι στοιχείο της *ιστορίας του πολιτισμού*. Αυτό σημαίνει ότι το φυσικό δίκαιο είναι *το φυσικό δίκαιο μιας συγκεκριμένης περιόδου* κι ενός *συγκεκριμένου κύκλου πολιτισμού*. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται σαφέστερα η νοηματική λειτουργία του όρου «φυσικό». Δεν είναι μόνο οι κανόνες που προκύπτουν από τη «φύση του ανθρώπου» αλλά και από το πώς η τελευταία εκλαμβάνεται σ' ένα σύστημα διανθρωπίνων σχέσεων στην εξέλιξή της.

4. Το φυσικό δίκαιο λειτούργησε και αρνητικά: Οι φορείς εξουσιών, που εσπερούντο της δημοκρατικής νομιμοποίησης, επικαλέστηκαν και αυτοί, για την ιδεολογική στήριξη, δηλαδή τη *νομιμοποίηση* της εξουσίας τους, *αναλλοίωτες αρχές*, ριζωμένες στην *ανθρώπινη φύση*. Γι' αυτό και η αποδοχή της ισχύος του δικαίου, υπό τον όρο ότι πληροί ορισμένες αιώνιες αξιακές ή ηθικές προϋποθέσεις, δεν έμεινε χωρίς αντίλογο, χωρίς ένα αντίθετο ρεύμα, ακόμη και χωρίς πολεμική. Η θεωρία και η πρακτική του φυσικού δικαίου δηλαδή αμφισβητήθηκε και αμφισβητείται.⁷⁹

§ 10. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

Γ. Ο νομικός θετικισμός

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Η αμφισβήτηση του φυσικού δικαίου, για την οποία μόλις έγινε λόγος, αποτέλεσε ουσιαστικά αντίδραση στη *μεταφυσική* ως νομιμοποιητικό θεμέλιο του δικαίου. Η αμφισβήτηση αυτή οδήγησε σε μια νέα περί δικαίου αντίληψη, που αξιώνει, για τη νομιμοποίηση και την ισχύ του, να έχει θεσπιστεί στη βάση μιας

79 Βλ. αντί πολλών, J. Kohler, *ό.π.* (υποσ. 28), σ. 52 επ.

διαδικασίας στην οποία η πολιτεία αναγνωρίζει δικαιοπαραγωγική αρμοδιότητα: δίκαιο πια αποτελούν οι τεθειμένοι, οι θεσπισμένοι κανόνες με δικαιοτικό περιεχόμενο. Πρόκειται για τον *νομικό θετικισμό*. Η σχέση των δύο αυτών θεμελιωδών αντιλήψεων περί δικαίου ή –διαφορετικά ειπωμένο– η διάκριση φυσικοδικαιικού και θετικού δικαίου, δεν είναι μονοδιάστατη και πάντως είναι ιδιαίτερος σύνθετη.⁸⁰ Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι το *φυσικό δίκαιο*⁸¹ χρησιμοποίησε μεταφυσικές αρχές, άλλοτε για να στηρίξει μια πρωτογενή δικαιολόγηση και άλλοτε για να *καταργήσει δημοκρατικό θετικό δίκαιο* ή για να θεμελιώσει την άρνηση υπακοής, δηλαδή την *αμφισβήτηση της ισχύος αντιδημοκρατικού και άδικου θετικού δικαίου*. Η παρατήρηση αυτή γίνεται για να αποσαφηνιστεί πως *ούτε το φυσικό δίκαιο ήταν πάντοτε άδικο ούτε το θετικό δίκαιο πάντοτε δημοκρατικό και δίκαιο*.

2. Ο νομικός θετικισμός *δεν δημιουργήθηκε εκ του φιλοσοφικού μηδενός*. Αποτελεί συγκεκριμενοποίηση μιας γενικότερης στροφής της φιλοσοφίας. Ο Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος⁸² καταγράφει τρεις *αρνητικές* και τρεις *θετικές*, όπως τις αποκαλεί, προϋποθέσεις αυτής της στροφής της φιλοσοφίας γενικά και της φιλοσοφίας του δικαίου ειδικότερα προς το θετικισμό.

α. Ως *αρνητικές* προϋποθέσεις της στροφής προς το θετικισμό θεωρεί i. το *φόβο απέναντι στη δικαστική αυθαιρεσία*, ii. τη *φιλοσοφική απόρριψη της μεταφυσικής* και iii. την *απόρριψη της διδασκαλίας της ιστορικής σχολής του δικαίου*, που ναι μεν κινήθηκε έξω από τη μεταφυσική λογική του φυσικού δικαίου, αποδέχεται όμως πως το δίκαιο προκύπτει μόνο από το *πνεύμα ενός συγκεκριμένου λαού*, από την ιστορία του οποίου αναδύονται οι δυνάμεις και οι αρχές που καθορίζουν το περιεχόμενό του.⁸³

β. Ως *θετικές* προϋποθέσεις του νομικού θετικισμού θεωρεί το *γενικό φιλοσοφικό ρεύμα του θετικισμού*, το φιλοσοφικό ρεύμα του *υλισμού* –κυρίως στο πεδίο των φυσικών επιστημών– και τη φιλοσοφία του Immanuel Kant, όπως ερμηνεύεται από τη νεοκαντιανή φιλοσοφία.

3. Ο νομικός θετικισμός δεν είναι ένα αυτόνομο ρεύμα στη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας. Αντίθετα, εντάσσεται σε μια *γενικότερη* τάση της φιλοσοφίας, στον φιλοσοφικό θετικισμό. Και εδώ επιβεβαιώνεται η ενότητα της ανθρώπινης σκέψης, αφού οι βασικές της κατευθύνσεις εκάστοτε εκφράζονται σε όλες τις κατ' ιδίαν επιστήμες. Ο φιλοσοφικός θετικισμός ξεκινάει από τη Γαλλία με τον Auguste Comte (1798-1857). Στην Αγγλία η αντίστοιχη –αν και όχι ταυτόσημη– φιλοσοφική κίνηση εκφράζεται με τους Jeremy Bentham (1748-1832), Stuart Mill (1806-73) και Herbert Spencers (1820-1903).

4. Ο Auguste Comte είχε ως έναυσμα των φιλοσοφικών του αναζητήσεων τις επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης του 1789. Από το έργο του δια-

80 Για μια γενική εικόνα αυτής της σχέσης βλ. αντί πολλών, Th. D. Tsatsos, «Rechtspositivismus», *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 205 κε.

81 Βλ. παραπ. § 9.

82 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.*, σ. 209-217.

83 F. K. v. Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, I, 1840, σ. 35.

φαίνεται πόσο επέδρασαν στη σκέψη του αφενός οι δυνάμεις της αντίδρασης που επιζητούσαν την επάνοδο στο ancien régime όσο και οι δυνάμεις της φιλελεύθερης/αστικής τάξης που αγωνίζεται για τη διατήρηση των κεκτημένων της επανάστασης. Η σκέψη του δηλαδή κινείται έχοντας εκ δεξιών να αντιμετωπίσει την *αναχρονιστική αντίδραση* και εξ αριστερών τις *ανικανοποίητες κοινωνικές μάζες*, οι οποίες αξιώνουν τη συμμετοχή τους στα κέρδη, που προκύπτουν από τον εκβιομηχανισμό της Δυτικής Ευρώπης.⁸⁴ Ειδικότερα:

- α. Ο όρος *θετικισμός*, όσο γνωρίζουμε, χρησιμοποιήθηκε πρώτα από τον Comte. Ο Comte από το 1830 ως το 1842 συγγράφει το βασικό έργο του *Cours de philosophie positive*.⁸⁵ Με το έργο του αυτό απορρίπτει κάθε είδος *μεταφυσικής* παρέμβασης στη γνωστική διαδικασία και διδάσκει ότι η γνώση προέρχεται μόνο από τα *δεδομένα* και τα *πραγματικά*, δηλαδή από τα *θετικά*. Ο θετικισμός αποτελεί για τον Comte το ύψιστο επίπεδο στο οποίο μπορεί να φτάσει η ανθρώπινη σκέψη, που πέρασε τρία στάδια εξέλιξης: το *μυθολογικό* ή *δεοντολογικό* στάδιο, δηλαδή εκείνο κατά το οποίο τα αίτια των φυσικών γεγονότων καθορίζουν οι *θεοί* και οι *Δαίμονες*: το *μεταφυσικό*, δηλαδή εκείνο που τα πνευματικά και φυσικά φαινόμενα ερμηνεύτηκαν με *μεταφυσικές έννοιες* (ουσία, ψυχή, δύναμη κ.ά.), και το *θεπικιστικό* στάδιο, δηλαδή εκείνο που βασίζεται στην *εμπειρία* και στα διαπιστώσιμα *δεδομένα*. Στο τρίτο αυτό στάδιο βλέπει ο Comte *την αρχή της φιλοσοφίας*. Όλες οι επιστήμες βασίζονται σ' αυτό που *εμφανίζεται* ενώπιόν μας. Αυτά δέχεται ως δεδομένα και αυτά ταξινομεί βάσει ορισμένων αρχών που θεμελιώνουν την *πρόβλεψη*. Με άλλα λόγια ο Comte δίνει τελικά στη φιλοσοφία το έναυσμα για την αποδοχή της *πρωταρχικότητας του ορατού*, του *διαπιστωμένου* ή, πάντως, του *διαπιστώσιμου*. Στο δίκαιο αυτό σημαίνει *ταύτιση του κανόνα* με το συγκεκριμένο, δηλαδή το *θεπικό* του περιεχόμενο χωρίς αναγωγή σε *μεταφυσικές υποθέσεις*.⁸⁶ Αυτή είναι η κρίσιμη απάντηση που δίνει ο Comte στη μεταφυσική με τη φιλοσοφία του θετικισμού.
- β. Ως προς το δίκαιο, ο Comte θέλει να κατοχυρώσει ό,τι κερδήθηκε στη Γαλλική Επανάσταση από την κατάργηση του ancien régime, θετικοποιώντας το νέο δικαιοκ καθεστώς στο πλαίσιο μιας διαφανούς και ανεπίδεκτης αυθαίρετων (μεταφυσικών) ερμηνειών, μιας δηλαδή *θεπικής* έννομης τάξης. Είναι χαρακτηριστικό, όσο κι αν είναι ουτοπικό, ότι στο έργο του ο Comte προτείνει ένα «συμβούλιο θεπικιστών φιλοσόφων και κοινωνιολόγων» ως ανώτατη αρχή στην πνευματική ζωή και την εκπαίδευση, ενώ η κατεξοχήν κυβέρνηση (τα «τεχνικά» θέματα) να βρίσκονται στα χέρια οικονομολόγων, τραπεζιτών, εμπόρων, εργοστασιαρχών και γεωργών.
- γ. Ο *θεπικισμός* του Comte βρήκε πρόσφορο έδαφος υποδοχής στην Αγγλία, όπου είχε μεγαλύτερη απήχηση από ό,τι στην ίδια του την πατρίδα. Και αυτό γιατί εκεί οι σκέψεις του Comte συναντήθηκαν με εκείνες του Francis Bacon (1561-1626) που, απορρίπτοντας κάθε μορφή μεταφυσικής δοξα-

84 Βλ. H.-J. Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie*, ε' έκδ. 1993, σ. 371 επ.

85 Βλ. H.-J. Störig, *ό.π.*, σ. 472 επ.

86 Βλ. H.-J. Störig, *ό.π.*, σ. 478 επ.

σίας, αποκαλούμενη *προκατάληψη*, θεωρεί ως βάση την *εμπειρία* και την *κυριαρχία πάνω στη φύση* ως σκοπό κάθε γνώσης.⁸⁷ Επίσης συναντά τις σκέψεις του Jeremy Bentham (1748-1832). Ο *εμπειρισμός* του Bentham με την αφετηριακή του αρχή δέχεται ως σκοπό της ζωής «the greatest possible quantity of happiness».⁸⁸ Άλλωστε και η νοοτροπία των Άγγλων εκείνης της εποχής ήταν *απορριπτική για κάθε μορφή μεταφυσικών υποθέσεων* (Speculations). Τελικά ο θετικισμός του Comte σε συνδυασμό με τη φιλοσοφική παράδοση του φιλοσοφικού εμπειρισμού, συναντώνται αρμονικά στο έργο του Stuart Mill (1806-73).⁸⁹

- δ. Συνέχεια της εξέλιξης του θετικισμού (στην Αγγλία) είναι το έργο του Herbert Spencer (1820-1903) που βασίζεται στην ιστορική προσαρμογή και στο σεβασμό του φαινομένου της κληρονομικότητας.⁹⁰ Και αυτή η εξελικτική προσέγγιση, που άλλωστε προετοιμάζει την εμφάνιση της δαρβινικής ερμηνείας για την προέλευση του ανθρώπου, συνιστά σε μια άλλη βάση απόρριψη της μεταφυσικής.
5. Στη συνέχεια επιχειρείται:
 - α. Ενδεικτική αναφορά σε κρίσιμες στιγμές του θετικισμού στη γερμανόφωνη πολιτειολογία (II).
 - β. Στο σημείο αυτό παρεμβάλλονται ολίγα για την ιστορική σχολή του δικαίου ως αντίδρασης κατά του παλιού θετικισμού (III).
 - γ. Ακολουθεί η νηικοπολιτική κρίση του θετικισμού στον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (IV).
 - δ. Τέλος, υπενθυμίζεται η επίδραση του γερμανικού θετικισμού στο ελληνικό πολιτειακό δίκαιο (V).

II. Από τις απαρχές στη γερμανόφωνη πολιτειολογία

1. Κρίσιμος για τη σύγχρονη θεωρία της πολιτείας είναι ο θετικισμός, όπως διαμορφώθηκε στη γερμανική επιστήμη του δημοσίου δικαίου τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Γι' αυτό και στη συνέχεια επιχειρούμε να δούμε κάποια κρίσιμα σαθρά του γερμανικού πολιτειολογικού θετικισμού. Από τους εκφραστές του κλασικού νομικού θετικισμού θα αναφερθούμε, επιλεκτικά και με ενδεικτικές μόνο παρατηρήσεις, στους Robert von Mohl (παρακ. 2), Paul Laband (παρακ. 3), Gerhard Anschütz (παρακ. 4), Georg Jellinek και Hans Kelsen (παρακ. 5).

2. Από τους πρώτους μεγάλους Γερμανούς θετικιστές και με μεγάλη επιρροή

87 Το βασικό φιλοσοφικό έργο του Bacon είναι το *Instauratio magna*, που έχει ως δεύτερο, και χαρακτηριστικό για τη φιλοσοφική του κατεύθυνση, τίτλο: *De regno hominis* (Η κυριαρχία των ανθρώπων) (1605 πρώτο μέρος, 1620 δεύτερο μέρος).

88 Το βασικό και σχετικό έργο του Bentham είναι το *An Introduction of the Principles of Moral and Legislation*, 1789.

89 Βλ. το βασικό και σχετικό με τα εδώ αναφερόμενα έργο του Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*, τ. 3, 1843.

90 Βλ. H. Spencer, *A System of Synthetic Philosophie*, τόμ. 10, 1862-96.

στην ελληνική επιστήμη, είναι ο Robert von Mohl.⁹¹ Κατά τον von Mohl, το κράτος μπορεί να νοηθεί μόνο σε αντιδιαστολή και αντιπαράθεσή του προς την κοινωνία. Η κοινωνία, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, είναι διάσταση ανεπαρκής για την υλοποίηση των σκοπών της ανθρώπινης συμβίωσης. Γι' αυτό το κράτος, με τη δυνατότητα εξαναγκασμού, μορφοποιεί και ενισχύει την υλοποίηση αυτών των σκοπών. Μέσα στην αντίληψη αυτή το (τυπικό) Σύνταγμα αποκτά μια πρωταρχική κανονιστική σημασία και λειτουργία: *διαμορφώνει και συστηματοποιεί την αντιπαράθεση κράτους και κοινωνίας και προστατεύει την κοινωνία από το κράτος*. Προστατεύει δηλαδή το άτομο και τις κοινωνικές διαδικασίες από τους φορείς της κρατικής εξουσίας (φιλελευθερισμός), «προστατεύει» όμως και *το πολιτικά ουδέτερο κράτος από την πολιτική*. Αυτή η πρωταρχική σημασία του Συντάγματος, ως νομικού κειμένου, ήταν, για εκείνη την ιστορική στιγμή, εύλογη. Προηγήθηκε η εποχή της απόλυτης μοναρχίας και των Συνταγμάτων, των οποίων το περιεχόμενο καθοριζόταν κυρίως από τον μονάρχη που το «παραχωρούσε». Η θεωρία, για την πρωταρχικότητα του συνταγματικού κειμένου, με τη λειτουργία που μόλις επισημάναμε, ήταν η απάντηση τον φιλελευθερισμού της αστικής τάξης στο μοναρχισμό. Η αυστηρή αντιδιαστολή νομικής και πολιτικής σκέψης στην ερμηνεία του Συντάγματος λειτούργησε εδώ περιοριστικά για τους φορείς της κρατικής εξουσίας και προστατευτικά για την κοινωνία.

3. Ένας επόμενος κρίσιμος σταθμός στην εξέλιξη του νομικού θετικισμού είναι το έργο του Paul Laband.⁹² Ο Laband διαχωρίζει ριζικά, όσο κανένας προγενέστερός του, τις νομικές έννοιες που χρησιμοποιεί ο κανόνας από την πολιτική πραγματικότητα από την οποία πήγασε και την οποία εκφράζει. Στον Laband πρωταρχική είναι η σημασία του νόμου. Το γερμανικό Σύνταγμα του 1871 προβλέπει εξαιρετικά αυστηρές διαδικασίες ψήφισης, κύρωσης και έκδοσης του νόμου. Στον μονάρχη ανατίθεται ο έλεγχος της τήρησης των διαδικασιών που προβλέπει το Σύνταγμα. Πρόβλημα παραβίασης του ουσιαστικού περιεχομένου του Συντάγματος από τον κοινό νομοθέτη δεν έβλεπε ο Laband διότι το Σύνταγμα δεν περιείχε διατάξεις για θεμελιώδη δικαιώματα. Πρωταρχικές ήταν οι διαδικαστικές εγγυήσεις για την παραγωγή των κανόνων του δικαίου. Το έργο του Laband, ενταγμένο μέσα στις ιστορικές συγκυρίες, δεν αποτέλεσε, όπως ίσως δημιουργείται η εντύπωση, οπισθοδρόμηση σε σχέση με τον von Mohl. Το ομοσπονδιακό γερμανικό Σύνταγμα του 1871 εξασφάλιζε, περισσότερο από προηγούμενα συνταγματικά κείμενα και με λεπτομερειακές ρυθμίσεις των σχετικών διαδικασιών, τη νομοθετική εξουσία του λαού, δηλαδή της τότε άρχουσας αστικής τάξης· έτσι, η εξάρτηση του κύρους του κανόνα, μόνο εκ του γεγονότος ότι τηρήθηκαν οι διαδικασίες, και η αναγνώριση του νόμου ως πρωταρχικής κατηγορίας, αποτέλεσαν εύλογη πολιτισιοθεωρητική θέση μέσα στην πορεία ολοκλήρωσης του αστικού εκδημοκρατισμού της πολιτείας.

91 Βλ. Robert von Mohl, *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*, 1860-68. Επίσης βλ. Ε. Δαρζέντα, «Ο νομικός θετικισμός στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεσσ», στο: *Νομικά Κείμενα*, 1993, σ. 353 κε.

92 Εδώ κυρίως P. Laband, *Das Staatsrecht des deutschen Reiches*, 1911, τ. 1-4. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί και το έξης: Μεγάλη μορφή του νομικού θετικισμού υπήρξε και ο Georg Jellinek, θαυμαστής, στην αρχή, του P. Laband. Τα σχετικά με τον Jellinek και τις αποκλίσεις που σημείωσε στη συνέχεια από τον Laband θα βρει ο αναγνώστης παρακ. § 23, II.

4. Συνέχεια της σκέψης του Laband αποτελεί ο θετικισμός του Gerhard Anschütz.⁹³ Για τον Anschütz, το συνταγματικό δίκαιο αποτελεί τη νομική τυποποίηση του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων μέσα στην πολιτεία. Θεμέλιο της έννομης τάξης είναι η *λαϊκή βούληση* και πρωταρχικό όργανο της πολιτείας η ομοσπονδιακή Βουλή. Η Βουλή είναι αντιπρόσωπος του φορέα της εξουσίας και υπέρ της Βουλής λειτουργεί το *τεκμήριο αρμοδιότητας*, είναι δηλαδή αρμόδια για κάθε θέμα για το οποίο δεν προκύπτει αρμοδιότητα άλλου οργάνου. Ιεραρχική διαφορά μεταξύ νόμου και Συντάγματος δεν δέχεται ο Anschütz. Στον κοινό νομοθέτη αναγνωρίζει την εξουσία να καταργεί τα πάντα, χωρίς διάκριση ως προς το περιεχόμενο και την πολιτική βαρύτητα. Έτσι, υποστηρίζει, ότι σε αναθεώρηση υπόκεινται και διατάξεις που αναφέρονται στη νομική φύση του όλου κράτους περιλαμβανομένων και όσων καθορίζουν τη νομική φύση (δηλαδή το πολίτευμα) της χώρας, τη βασική κατανομή αρμοδιοτήτων στη δημόσια διοίκηση, ακόμη και τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος.⁹⁴ Με την παραπάνω άποψη του Anschütz φτάνει στα ακραία του όρια ο γερμανικός θετικισμός. Αυτή η *νομική αποθέωση* του νόμου εξηγείται ιστορικά από το γεγονός της πρώτης εγκαθίδρυσης του κοινοβουλευτικού συστήματος μετά τη γερμανική επανάσταση του 1918 και την κατάργηση της μοναρχίας. Πολιτικά ο θετικισμός, στη φάση αυτή, σημαίνει *διασφάλιση του δημοκρατικά νομιμοποιημένου* και, συνακόλουθα, κατά *τεκμήριο δίκαιον νομοθέτη*. Η αυστηρή αντιδιαστολή νομικής και πολιτικής σκέψης, νομικού κανόνα και κοινωνικοπολιτικής του υποδομής, θέλησε να εξουδετερώσει τις ερμηνευτικές δυνατότητες εκείνης της ιδεολογίας εναντίον της οποίας στράφηκε η επανάσταση του 1918. Όσοι όμως επιχειρούν να μεταφέρουν (όσα αντιλήφθηκαν από) τον γερμανικό θετικισμό στον σημερινό προβληματισμό, παραβλέπουν την *ειδική δημοκρατική λειτουργία* που επιτελούσε τότε ο θετικισμός ως κατοχύρωση της δημοκρατικής (δηλαδή μη μοναρχικής) πολιτείας.

5. Ο Georg Jellinek, που γνωρίσαμε ως τον διαμορφωτή της επιστήμης της πολιτειολογίας, διακατέχεται τα πρώτα χρόνια από το θετικισμό του Laband. Οδηγείται όμως τελικά σε σοβαρές αποκλίσεις από τον παραδοσιακό θετικισμό.⁹⁵ Ένα κρίσιμο κεφάλαιο της ιστορίας της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτείας είναι η σύγκρουση του Hans Kelsen (1881-1973)⁹⁶ με τη σκέψη του Georg Jellinek. Στη φιλοσοφία του Kelsen, ο νομικός θετικισμός εκφράζεται με την άποψη ότι το κράτος ταυτίζεται με το δίκαιο, και το δίκαιο συνιστά μια λογική πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται ένας θεμελιώδης *δικαιικός κανόνας*. Η έννομη τάξη προκύπτει από τα διάφορα στάδια *συγκεκριμενοποίησης* αυτού του θεμελιώδους κανόνα (*rein Rechtelehte*, καθαρή περί δικαίου θεωρία). Μεταξύ αυτού του συστήματος του δικαίου και οποιουδήποτε αξιακού συστήματος δεν υπάρχει καμία σχέση αλλά ένα ανυπέρβλητο γνωσιολο-

93 Εδώ βλ. κυρίως G. Anschütz, *Drei Grundgedanken der Weimarer Reichsverfassung*, 1923, και το κλασικό του έργο *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, Berlin 1933 (επανέκδ. 1960 στον H. Gentner Verlag, Bad Homburg von der Höhe 1960).

94 Βλ. G. Anschütz, *ό.π.*, σχόλ. 3 στο άρθρο 76 (σ. 402, ιδίως 403 επ.).

95 Βλ. παραπ. υποσ. 92 και εκτενώς παρακ. Ενότητα Πέμπτη, § 23, II.

96 Βλ. κυρίως Reine Rechtslehre, *ό.π.* (υποσ. 47), σ. 290 επ.

γικό χάσμα. Λόγος ισχύος ενός δικαιικού κανόνα είναι η αναγωγιμότητά του στον θεμελιώδη κανόνα, ασχέτως της αξιακής του ποιότητας. Ούτε η έννοια του κράτους κατά τον Jellinek εμπεριέχει αξιακά κριτήρια. Παρ' όλα αυτά οι θετικιστικές προσεγγίσεις του δικαίου και του κράτους των δύο πολιτειολόγων διαφέρουν κατά τούτο: ο Kelsen προσάπτει στον Jellinek ότι με τον ορισμό που δίνει στην πολιτεία (λαός, επικράτεια, εξουσία, μορφή νομικού προσώπου που παράγει δικαιικούς κανόνες) αποδέχεται ως συνυπάρξιμα στοιχεία του οντολογικού κόσμου (λαός, επικράτεια) με στοιχεία του δεοντολογικού κόσμου (εξουσία που παράγει δίκαιο).

III. Η παρέμβαση της ιστορικής σχολής

1. Στη μεταφυσική του φυσικού δικαίου δεν αντέδρασε μόνο ο νομικός θετικισμός, όπως με τελείως ενδεικτικές αναφορές μόλις παρουσιάσαμε, αλλά και η ιστορική σχολή του δικαίου, στο πλαίσιο μιας τελείως άλλης λογικής. Αναφερόμαστε εδώ στην περί δικαίου αντίληψη του Friedrich Carl von Savigny (1779-1861).⁹⁷
2. Ο Savigny ξεκινά από την πεποίθηση ότι το δίκαιο πηγάζει και νομιμοποιείται μόνο ιστορικά από το «πνεύμα ενός συγκεκριμένου λαού» (Volksgeist), από τη συγκεκριμένη του ιστορία και από τον εκάστοτε βαθμό ανάπτυξης του πολιτισμού του.
3. Πηγή της δικαιογένεσης, σύμφωνα με τον Savigny, είναι το πνεύμα του λαού (Volksgeist), θέλοντας έτσι ν' αντιμετωπίσει τον κίνδυνο της μεταφυσικής του φυσικού δικαίου. Το δίκαιο είναι, στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, ένα ιστορικό πραγματικό γεγονός κι επομένως η επιστήμη του δικαίου είναι ιστορική επιστήμη. Το δίκαιο συνάγεται από τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου λαού, καθώς από τη γλώσσα του, τα ήθη του, τις κοινές του πεποιθήσεις. Τελικά ο Savigny ανάγει το δίκαιο σε στοιχείο ιστορίας του πολιτισμού ενός λαού, πολιτισμού που είναι ριζωμένος στο «πνεύμα» αυτού του λαού. Βασική συνέπεια αυτής της θεωρίας είναι ότι το δίκαιο αναπτύσσεται παράλληλα με την εξέλιξη των ιδιαιτεροτήτων ενός λαού. Η ιστορική σχολή του δικαίου δεν θεμελιώνει το δίκαιο σε μια κοσμοθεώρηση αλλά το συνάγει ιστορικά από το παρελθόν.
4. Η ιστορική σχολή του δικαίου –αυτό θα μπορούσε κανείς να πει συμπερασματικά– είναι η απόρριψη οποιασδήποτε αποδοχής του φυσικού δικαίου ως κανόνα γενικής ισχύος, ασχέτως δηλαδή τύπου και χρόνου και κυρίως άσχετα από το αν είναι προϊόν νομιμοποιημένης δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας. Ο

⁹⁷ Οι αναφορές στον Savigny βασίζονται σ' ένα μαχητικό κείμενό του με τίτλο *Περί του χρέους της εποχής μας για νομοθεσία και νομική επιστήμη*, που δημοσιεύτηκε το 1814 εναντίον του, επίσης σημαντικού φιλοσόφου (του δικαίου) της εποχής, Thibaut (1772-1840), ο οποίος με το έργο του *Η αναγκαιότητα ενός γενικού αστικού δικαίου για τη Γερμανία* (1814) επιχειρεί την υπεράσπιση ενός εθνικιστικού περιεχομένου φυσικού δικαίου. Γι' αυτήν την αντιπαράθεση βλ. μεταξύ πολλών, Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, β' έκδ. 1967 σ. 348 κε., 399 κε. Βλ. επίσης P. Badura, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 124-126 με πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές.

Savigny χαρακτηρίζει μάλιστα το φυσικό δίκαιο ως την «υπεροψία των φιλοσόφων», και με την ιστορική αντίληψη, για το δίκαιο, ανοίγει το δρόμο για τη σύγχρονη αντίληψη περί της εξελικτικότητας του περιεχομένου του, αφού αυτό οφείλει να παρακολουθεί την εξέλιξη του πνεύματος εκάστου λαού στο πλαίσιο της ιδιαιτερότητάς του.

IV. Η μεγάλη αμφισβήτηση

1. Η κατάλυση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης συντελέστηκε σταδιακά από τη «νόμιμη» εκλογή του Adolph Hitler στη θέση του καγκελάριου της Γερμανίας. Αυτή η πρώτη φάση, της κατ' εφαρμογήν του ιδίου του Συντάγματος σταδιακής κατάλυσής του, εύλογα διευκολύνεται με το θετικισμό, τον οποίο βέβαια έθεσε σε δεινή ηθική δοκιμασία. Το θετικισμό, όταν είχε ήδη χρησιμοποιηθεί ως μετάβαση από τη δημοκρατία στην εθνικοσοσιαλιστική δικτατορία, διαδέχεται η συνταγματική (και γενικότερα νομική) θεωρία του Carl Schmitt. Η θεωρία του ούτε εντάσσεται στον κλασικό θετικισμό ούτε εμπεριέχει επίκληση του φυσικού δικαίου.

2. Η νομική αντίληψη του Carl Schmitt φαίνεται να υπερβαίνει τη διάκριση ανάμεσα σε φυσικό δίκαιο και νομικό θετικισμό. Ο ίδιος άλλωστε, στην περισπούδαστη μελέτη του, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* (1934), που πάντως δεν ήταν άσχετη με την επιλογή του να προσφέρει εκείνη την περίοδο μια θεωρητική κάλυψη στο «δίκαιο» του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους, αντιπρότεινε μια τριπλή διάκριση: ανάμεσα στον «κανονικισμό», δηλαδή τη σκέψη που είναι προσανατολισμένη στον κανόνα, στην «αποφασιοκρατία», δηλαδή τη σκέψη που είναι προσανατολισμένη στην απόφαση, και στη «θεσμοκρατία», δηλαδή τη σκέψη που είναι προσανατολισμένη στη συγκεκριμένη τάξη. Σύμφωνα με τον Schmitt, τόσο το φυσικό δίκαιο όσο και ο νομικός θετικισμός συνδυάζουν, κατά καιρούς, και τους τρεις αυτούς «ιδεότυπους» της νομικής σκέψης.

3. Ο Carl Schmitt «προδίδει» τη «δικαιική» του αντίληψη, ήδη με μονογραφία του, που εκδόθηκε το έτος 1914 *Περί της αξίας των κρατών και της σημασίας των συγκεκριμένων ατόμων*.⁹⁸ Τη σχετική του θεωρία μπορεί κανείς να αναγνώσει εύκολα, αν παρακολουθήσει πώς αντιμετωπίζει ο Schmitt τη σχέση του κανόνα του δικαίου με τον ηθικό κανόνα, δηλαδή μ' έναν αξιακό κανόνα. Επικαλούμενος τον Feuerbach και τον Fichte υποστηρίζει *μαχητικά* ότι «δίκαιο και ηθική ... δεν μπορεί κανείς ποτέ να τα αναγάγει στην ίδια αρχή». ⁹⁹ Ίσως η πιο κρίσιμη σκέψη του διατυπώνεται με τη θέση ότι *δεν είναι νοητή η διάσταση δικαίου και ηθικής, διότι δεν έχουν τίποτε κοινό μεταξύ τους*. Κι αυτό διότι το δίκαιο είναι κανόνας κι ένας κανόνας δεν μπορεί ποτέ να καταστεί μέσο εκτέλεσης (Vollstreckerin) ενός άλλου κανόνα. Και ολοκληρώνει αυτήν του την αξιολόγη-

98 Βλ. C. Schmitt, *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*, β' έκδ., Βερολίνο 2004, απλή επανέκδ. της α' έκδ. που είχε δημοσιευτεί από τον εκδοτικό οίκο J. C. B. Mohr (P. Siebek) το 1914, και *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, 1934.

99 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.*, σ. 71.

ση της σχέσης δικαίου και ηθικής με την παρατήρηση ότι ο εξαναγκασμός δεν μπορεί να είναι εννοιολογικό στοιχείο του δικαιικού κανόνα, διότι φορέας του εξαναγκασμού είναι μόνο το κράτος που έχει τη δύναμη να ασκεί εξαναγκασμό για τη συμμόρφωση στο δίκαιο.¹⁰⁰

4. Η νομική θεωρία του Carl Schmitt στηρίζεται επίσης στην άποψή του ότι οι αξίες είναι από τη φύση τους σχετικές.¹⁰¹ Η σχετικότητα των αξιών νοείται στην ιστορική τους εξελικτικότητα, αλλά το γεγονός ότι, όπως υποστηρίζει, αξία είναι η περί του περιεχομένου της άποψη του συγκεκριμένου υποκειμένου. Η αναγνώριση μιας αξιακής αρχής συνιστά, κατά λογική ανάγκη, την απόρριψη της αντίθετης, σε περιεχόμενο, αξιακής αρχής. Η αποδοχή αξιακών αρχών, ως πηγής αναγκαστικών δικαιικών κανόνων, καθιστά αυτόν που επέβαλε αυτήν την αρχή, *αξιακά τυράννο*. Η διαφυγή από τον κίνδυνο της *τυραννίας των αξιών* είναι ο νομοθέτης που προβλέπεται από το Σύνταγμα. Ισχύον δίκαιο είναι η περί αξιών κρίση του νομοθέτη. Αυτή όμως η δικαιοκή σκέψη που τον φέρνει, όχι ουσιαστικά αλλά συμβολικά, κοντά στο θετικισμό αλλά και στην αξιακή παντοδυναμία του νομοθέτη, περιορίζει τελικά ο Schmitt με την επίκληση της νομικής επιστήμης ως «ασύλου της περί δικαίου συνείδησης».¹⁰²

5. Για την κοινωνία του 20ού αιώνα ο Carl Schmitt παρατηρεί ότι τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων της πλουραλιστικής κοινωνίας δεν είναι μεταξύ τους συμβιβάσιμα διότι στερούνται μιας κοινής βάσης. Παρ' όλα αυτά η φυσικοδικαιικά προσανατολισμένη ερμηνεία, παραβλέποντας το δεδομένο αυτό, χειρίζεται τα σχετικά ερμηνευτικά προβλήματα σαν να επρόκειτο όχι περί πλουραλισμού συμφερόντων αλλά περί πλουραλισμού αξιών. Έτσι, τα μη συμβιβάσιμα μεταξύ τους συμφέροντα, εμφανιζόμενα ως αξιακό σύστημα, μπορούν να αναχθούν σ' έναν κοινό παρονομαστή. Στα χέρια του ερμηνευτή ο χειρισμός αξιακών αρχών είναι φυσικά ευχερής, διότι δεν συντρέχουν οι πραγματικές συγκρούσεις που θα έπρεπε να λάβει υπόψη, αν ως κρίσιμο δεδομένο αξιολογούσε τον πλουραλισμό *των υπαρκτών συμφερόντων*. Έτσι η ερμηνεία οδηγείται σε έναν *αξιακό υποκειμενισμό*, που έχει ως συνέπεια αυτό που ο Carl Schmitt ονομάζει: *τυραννία των αξιών*. Το «τυραννικό» συνίσταται στο ότι η αυτοτελής και ως *απόλυτη* νοούμενη αξία, μέσα στην κοινωνία, βρίσκεται αντιμέτωπη με μια κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία έχει εν τω μεταξύ εκτοπιστεί η αξία που επικαλείται ο ερμηνευτής του δικαίου.¹⁰³

V. Συμπερασματικές σκέψεις για το θετικισμό

1. Ο *απόλυτος θετικισμός* θέτει τον ερμηνευτή μπροστά στο ιδεολογικό, φιλοσοφικό, πολιτικό και τελικά ερμηνευτικό *δίλημμα*, το οποίο μπορεί κανείς να το παρακολουθήσει μέσα από την ιστορία του θετικού δικαίου και αντιστοι-

100 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.*, σ. 71.

101 Βλ. C. Schmitt, *Die Tyrannei der Werte, Überlegung, eines Juristen zur Wert-Philosophie* (α' ειδική έκδ. 1960).

102 Βλ. C. Schmitt, «Die Tyrannei des Werte», στο: *Festschrift für E. Forsthoff*, Stuttgart κ.α. 1967, σ. 11.

103 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 98), σ. 37 κε.

χως μέσα από την ιστορία της φιλοσοφίας του δικαίου: ο θετικισμός αναγνωρίζει ως *μόνη* έγκυρη προϋπόθεση ισχύος ενός δικαιοκού κανόνα την τήρηση της θεσμοθετημένης δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας, έστω κι αν το δεοντολογικό του περιεχόμενο παραβιάζει αρχές που είναι, σύμφωνα με το κυρίαρχο αξιακό σύστημα, σύμφυτες με την ιδιοσυστασία *του ανθρώπου* ή τη λογική ή την ηθική; Η μεγάλη σύγχρονη κρίση του νομικού θετικισμού ήταν η απάνθρωπη νομική (και νομοθετική!) πρακτική στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία (1933-45), καθώς και στις δικτατορίες που κυριάρχησαν στην Ευρώπη (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα), μετά, βεβαίως, την επικράτησή τους και την παραγωγή του δικού τους «*θετικού δικαίου*». Η κατάλυση των ελευθεριών, αλλά και οι διώξεις, οι εξορίες, οι φυλακίσεις, ακόμα και τα βασανιστήρια, στηρίχτηκαν ή καλύφθηκαν με κάποιους *κανόνες θετικού δικαίου*. Έτσι όμως η ανθρώπινη και πολιτική βαναυσότητα δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, ένα αντίθετο ρεύμα στην περί δικαίου θεωρία, που ξεκινούσε και κατέληγε στη *δυσπιστία προς την αποκλειστικότητα του θετικού δικαίου*, δηλαδή στη δυσπιστία προς τον συγκεκριμένο εκάστοτε νομοθέτη.

2. Οι εμπειρίες από το Γ΄ Ράιχ και οι *ολέθριες συνέπειες μιας καθαρά θετικιστικής αντίληψης* περί δικαίου οδήγησαν τη θεωρία και την πρακτική της μεταχιτλερικής Γερμανίας στην αποδοχή και εφαρμογή *αξιακών*, και κατά τούτο *φυσικοδικαιικών*, ερμηνευτικών προσεγγίσεων του δικαίου γενικά, ειδικότερα του συνταγματικού δικαίου. Η αντίληψη αυτή, που συνιστά την πιο κρίσιμη επιστροφή του κόσμου των αξιών στην έννοια του θετικού δικαίου, εκφράζεται κυρίως στο πεδίο της έννοιας και της ερμηνείας του Σύνταγματος και κυρίως των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία ερμηνεύονται ως *σύστημα αξιών* με αναγωγή στις ηθικές επιστήμες. Επιφανέστερος εκπρόσωπος της αξιακής προσέγγισης του –κυρίως συνταγματικού– θετικού δικαίου είναι ο Konrad Hesse.

3. Ο Konrad Hesse εξαίρει εξ αρχής το γεγονός ότι το ίδιο το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας θεωρεί και ερμηνεύει το Σύνταγμα ως «*τάξη αξιών*» (Wertordnung). Κυρίως όμως η ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τα ανέδειξε ως *τάξη αξιών*. «Η έννομη τάξη» τονίζει ο Hesse «δεν νοείται ως μια τάξη χάριν της τάξης αλλά ως ουσιαστικά προσδιορισμένη, ως σωστή, και γι' αυτό ως νομιμοποιημένη τάξη. Κριτήρια του ορθού είναι η δοκιμασμένη παράδοση αλλά και το ακριβώς αντίθετό της: ιστορικά γεγονότα που απέδειξαν τι δεν είναι ορθό και γι' αυτό μη άξιο να θεωρηθεί δίκαιο, κι αυτά σε συνδυασμό με δικαιοκές αρχές που διαμορφώθηκαν μέσα από τη δικαιοκή εμπειρία των γενεών και επιβεβαιώθηκαν από αυτές, καθώς και τα πρότυπα που έχει η παρούσα γενιά για τη διαμόρφωση του παρόντος και του μέλλοντος». Ο αξιακός προσανατολισμός του Hesse – που σήμερα έγινε μέσα από τα έργα των μαθητών του κυρίαρχη άποψη στην Ευρώπη – αποτελεί τη λογικά αναγκαία συνέπεια της απόρριψης της στεγανής διάκρισης κράτους και κοινωνίας και του ορισμού που δίνει στο Σύνταγμα ως της «*θεμελιώδους έννομης τάξης της κοινωνικής συμβίωσης*».¹⁰⁴ Από τη στιγμή που, εύλογα, θεωρεί και την κοινωνία ως στοιχείο της πολιτείας, το δικαιο-

κό φαινόμενο δεν μπορεί να ανάγεται μόνο στην αξιακά ουδέτερη κρατική διακιοπαγωγική διαδικασία αλλά και στις αξιακές αξιώσεις της κοινωνίας.

4. Βίαιη αντίδραση κατά του Konrad Hesse προήλθε από την πλευρά του Ernst Forsthoff. Ο Forsthoff υποστήριξε, βρισκόμενος κοντά στις σκέψεις του δασκάλου του Carl Schmitt, ότι η αξιακή αυτή ερμηνεία του Συντάγματος εκτοπίζει κάθε νομικό ορθολογισμό, κάθε τεχνική δηλαδή διασφαλιστική έναντι των προσωπικών δικαιικών δοξασιών του εκάστοτε ερμηνευτή αντίληψη του δικαίου υπέρ ενός ερμηνευτικού προσανατολισμού προς τα συστήματα των ηθικών (πνευματικών) επιστημών. Με την επίκληση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως ενός αξιακού συστήματος που αξιώνει, για την ερμηνεία του, την επιστράτευση των πνευματικών επιστημών συντελείται, κατά τον Forsthoff, η πλήρης αποδυνάμωση του θετικού δικαίου και συνακόλουθα μια υποκειμενικοποίηση της ερμηνείας του δικαίου που θέτει τον πολίτη στη διάθεση της κάθε φυσικοδικαιικής δοξασίας του δικαστή.¹⁰⁵ Η κριτική των Schmitt και Forsthoff στην αξιακή προσέγγιση του θετικού –κυρίως συνταγματικού– δικαίου όμως, προϋποθέτει μια ιδεατή πολιτεία και μια ιδεατή δικαιοδοτική λειτουργία που βρίσκεται έξω και πάνω από τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές συγκρούσεις που συντελούνται στην κοινωνία και που εκφράζονται και μέσα από την πολιτειακή δράση. Αυτή η προφανώς ανύπαρκτη προϋπόθεση, ότι δηλαδή η εξουσία βρίσκεται έξω από τις ενδοκοινωνικές συγκρούσεις και δεν είναι συνάρτησή τους, καθιστά την κριτική του Forsthoff, κυρίως την ιδεολογική της αφετηρία, σαφώς διαβλητή.

5. Όπως με εντυπωσιακή σαφήνεια σημειώνει και ο Niklas Luhmann, το θέμα το δικαίου για το θετικισμό είναι μια «καθαρή θεωρία δικαίου» (Reine Rechtslehre), που προϋποθέτει μια τυπολατρική περί δικαίου αντίληψη χωρίς πρακτικές ή ηθικές ενδείξεις. Το δίκαιο, κατά το θετικισμό, συνεχίζει ο Luhmann, έχει αφεθεί στη διάθεση του πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας. Η θετικοποίηση του δικαίου σημαίνει –σύμφωνα με την ερμηνεία που κάνει ο Luhmann στο θετικισμό– ότι ένας κανόνας μπορεί να αποκτήσει ισχύ οποιοδήποτε κι αν είναι το περιεχόμενό του, κι αυτό απλά με μια απόφαση (του νομοθέτη) που θέτει το δίκαιο σε ισχύ ή και καταργεί ισχύον δίκαιο.¹⁰⁶

VI. Ο θετικισμός στην ελληνική επιστήμη του πολιτειακού δικαίου

1. Ο γερμανικός πολιτειολογικός θετικισμός της προχιτλερικής εποχής, όπως με ενδεικτικές αναφορές εκτέθηκε, επηρέασε την επιστήμη του παραδοσιακού ελληνικού πολιτειακού (συνταγματικού) δικαίου. Θεμελιωτής της σύγχρονης επιστήμης του συνταγματικού δικαίου στην Ελλάδα υπήρξε ο Νικόλαος Ν. Σαρρίπολος. Με τις τρεις εκδόσεις του κλασικού του έργου *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον* άσκησε αποφασιστική επιρροή τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτι-

105 Βλ. E. Forsthoff, «Die Umbildung des Verfassungsgesetzes», στο: *Gestschrift für C. Schmitt*, Berlin 1959, σ. 35 κε.

106 Βλ. N. Luhmann, «Positives Recht und Ideologie», στο: *Soziallogische Aufklärung*, β' έκδ. 1971, σ. 180. Βλ. επίσης R. Dreier, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 890.

κή. Χρονική αφετηρία διαμόρφωσης αυτής της τάσης στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο ήταν το 1903, όταν πρωτοδημοσιεύτηκε το έργο του με τίτλο *Σύστημα συνταγματικού δικαίου και γενικού δημοσίου δικαίου*. Καθοριστική για το έργο και τη διδασκαλία του Ν. Ν. Σαρίπολου είναι η θετικιστική θεωρία που το διαπνέει και η οποία συνίσταται εδώ στην *ερμηνευτική απομόνωση του δικαίου από την πολιτική*. Πρόκειται για την υποδοχή και την αποδοχή του γερμανικού θετικισμού ως μεθόδου ερμηνείας του συνταγματικού δικαίου, στον οποίο πίστεψε και τον οποίο με συνέπεια εφάρμοσε ο συγγραφέας αυτός.¹⁰⁷

2. Στην αρχή καθορίζει το αντικείμενό του. «Το παρόν έργον δεν είναι έργον “πολιτικής επιστήμης” κυρίως ειπείν, αλλ’ “ελληνικού συνταγματικού δικαίου”, δεν πραγματεύεται πώς έπρεπε να είναι οργανωμένον το Κράτος, αλλά πώς είναι κατά το ημέτερον σύνταγμα και τους σχετικούς νόμους».

3. Στη συνέχεια θεμελιώνει τη μέθοδό του με αναφορά στη γερμανική θετική σχολή: «Εν τω ανά χείρας έργω, όπερ αποτελεί ερμηνείαν του ισχύοντος ελληνικού συνταγματικού δικαίου, χρώμεθα τη “νομική μεθόδω” της γερμανικής “θετικής σχολής”». Για τα κλασικά περί του γερμανικού δημοσίου δικαίου έργα, π.χ. το έργον του Paul Laband, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches* ή το έργο του Georg Meyer, *Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts*, ο Ν. Ν. Σαρίπολος παρατηρεί ότι «ουδεμία κρίσις υπάρχει εν αυτοίς περί των θεσμών υπό πολιτικήν έποψιν, αλλ’ ότι απλώς περιορίζονται ταύτα εις την επιστημονικήν έκθεσιν, κατ’ αυστηράν νομικήν μέθοδον, των αρχών του θετικού γερμανικού δημοσίου δικαίου. Σκοπός του παρόντος έργου είναι η επιστημονική, σαφής, σύντομος, αλλά και περιεκτική συγχρόνως έκθεσις κατά την αυστηράν νομικήν μέθοδον της γερμανικής επιστήμης, των αρχών του ημετέρου συνταγματικού δικαίου».

4. Και σε άλλο σημείο επεξηγεί ο Ν. Ν. Σαρίπολος αναλυτικότερα τη μεθοδολογική του αφετηρία: «Οι συνταγματικοί θεσμοί δέον να εξετάζονται υπό τε νομικήν και πολιτικήν έποψιν, υπό την έποψιν του τε δημοσίου δικαίου και της πολιτικής επιστήμης. Αλλά δέον να μην συγχωνεύονται αι δύο αύται επόψεις και αι δύο διάφοροι μέθοδοι, αλλά να εξετάζονται παραλλήλως. Εν τω παρόντι έργω πρόκειται κυρίως περί της υπό την έποψιν του δημοσίου δικαίου εξέτασεως των συνταγματικών θεσμών, καίτοι πραγματευόμεθα θέματά τινα και υπό πολιτικήν έτι έποψιν».¹⁰⁸

5. Ο Ν. Ν. Σαρίπολος όμως, όχι μόνο δεν αγνοεί αλλά και προβληματίζεται για τις *ιδεολογικές συνέπειες* που έχει η εφαρμογή μιας απόλυτα θετικιστικής ερμηνευτικής μεθόδου στην επιστήμη του δικαίου γενικά και ειδικότερα στην επιστήμη του συνταγματικού δικαίου. Ας αφήσουμε πάλι τον ίδιο να μας πει σε ποια περί πολιτείας ιδεολογία αποβλέπει ο θετικισμός του:¹⁰⁹ «Εν τω έργω τού-

107 Βλ. *Ελληνικών συνταγματικών δίκαιον*, γ’ έκδ., Αθήνα 1915, επανέκδ. 1987, σ. 8-12.

108 Βλ. Ν. Ν. Σαρίπολος, *ό.π.* (υποσ. 107), σ. 9 και εκεί υποσ. 2. Ο Ν. Ν. Σαρίπολος, παρά το μεγάλο κύρος που διέθετε την εποχή του στη Γαλλία, υπέστη και κριτική για τον ακραίο θετικισμό του. Βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις και άλλων ομοτέχνων του τις οποίες ο ίδιος ευθαρσώς μνημονεύει *ό.π.* (υποσ. 107), σ. 9, υποσ. 2.

109 Βλ. Ν. Ν. Σαρίπολος, *ό.π.* (υποσ. 107), σ. 9, 10, 11, 12 και εκεί υποσ. 2.

τω ηκολούθησαμεν ιδίως τη μεθόδω της γερμανικής “θετικής σχολής”, καθ’ όσον μόνον διά ταύτης κατορθούται η πειθαρχία εν ταις περί πολιτείας και συνταγματικού δικαίου εννοίαις και επομένως η πειθαρχία εν τω πολιτικῷ βίω των τε αρχόντων και των αρχομένων. Ούτως ελπίζομεν ότι θα συντελέσομεν εις την μόρφωσιν πολιτῶν αληθῶς ελευθέρων και πειθαρχούντων, εχόντων πλήρη συναίσθησιν ου μόνον των δικαιωμάτων αυτῶν, αλλά και των καθηκόντων αυτῶν, εμπνεομένων υπό του πνεύματος της ευλαβείας και της υπακοῆς προς τας κατά το σύνταγμα και τους νόμους υφισταμένας και ενεργούσας αρχάς, εν μια λέξει εμπορουμένων, είτε ως αρχόντων είτε ως αρχομένων, του πνεύματος της υπακοῆς εις τον Νόμον, ης ελλιπούσης δεν υπάρχει αληθῆς ελευθερία. Ούτως ελπίζομεν ότι θα συντελέσομεν εις την ανάπτυξιν, ιδίως παρά τοις ημετέροις νεαροῖς φοιτηταῖς, τοις μέλλουσι πολῖταις, της του πολίτου αρετῆς, ην ορίζει θαυμασίως ο Αριστοτέλης: “το δύνασθαι και ἄρχειν και ἄρχεσθαι καλῶς”». Ο βαθύς αὐτός συντηρητισμός ο οποίος εγκαθίσταται στην ελληνική νομική και πολιτειολογική σκέψιν από τον Ν. Ν. Σαρίπολο – χαρακτηριστική είναι η έννοια της «ευλάβειας»– εκφράζει μια σκέψιν που παρήγαγε και στην οποία, συνακόλουθα, στηρίχτηκε η μοναρχία και το θεωρητικόν της θεμέλιο. Η θεωρητική βάση της μοναρχίας αποτυπώνεται στην αρχή της *απόλυτης και στεγανῆς διάκρισης κράτους και κοινωνίας, μιας διάκρισης που, αντιστοίχως, προϋποθέτει τη στεγανή διάκριση δικαίου και πολιτικῆς*.

6. Τη μέθοδο του διαχωρισμοῦ νομικῆς και πολιτικῆς σκέψης υλοποιεῖ ο Ν. Ν. Σαρίπολος σε ὅλο του το ἔργο. Χαρακτηριστικῆς εἶναι οἱ παρατηρήσεις του στο σχετικόν κεφάλαιο του βιβλίου του γιά τή μορφή του πολιτεύματος.¹¹⁰ «Εἶδομεν τήν μορφήν του ελληνικοῦ πολιτεύματος υπό νομικήν ἔποψιν, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίως των ἀρθρων 21, 44, 108 και 110 του συντάγματος. Υπό πολιτικήν ἔποψιν τήν ανωτάτην ἐξουσίαν συγκεντροῖ το υπουργικόν Συμβούλιον και ἰδίως ο Πρόεδρος αὐτοῦ, ο Πρωθυπουργός, ως ἐν Αγγλία. Κατά τας συνταγματικάς συνθήκας το υπουργικόν Συμβούλιον και ἰδίως ο Πρωθυπουργός συγκεντροῖ πράγματι τήν ἐξάσκησιν τῆς τε ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἥτις, κατά το Συνταγματικόν δίκαιον (ἀρθρον 27 του συντάγματος), ἀνατίθεται εις τον Βασιλέα και τῆς νομοθετικῆς, ἥτις, κατά το Συνταγματικόν δίκαιον (ἀρθρον 22 του Συντάγματος), ἐνεργεῖται υπό του Βασιλέως και τῆς Βουλῆς. Παρ’ ἡμῖν ἡ ἐκτελεστική ἐξουσία ἀνήκει εις ἐπιτροπὴν, ὀνομαζομένην υπουργικόν Συμβούλιον. Εἴαν δ’ ὑπάρχει πρόσωπον συγκεντροῦν ἐν ταις χερσίν αὐτοῦ ἅπασαν τήν ἐξουσίαν, το πρόσωπον τοῦτο δὲν εἶναι ο Βασιλεὺς, ἀλλ’ ο Πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ο Πρωθυπουργός. Ου μόνον δὲ τήν ἐκτελεστικὴν λειτουργίαν του Βασιλέως, ἀλλὰ και τήν νομοθετικὴν λειτουργίαν τοῦτου τε και τῆς Βουλῆς συγκεντροῖ πράγματι ο Πρωθυπουργός, ὅστις δικαίως ἐχαρακτηρίσθη ἄλλοτε ποτὲ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Βουλῇ ως “δεσπότης”. Οὗτος κατά τύπους μόνον διορίζεται υπό του Βασιλέως, κατά το ἀρθρον 31 του Συντάγματος, πράγματι δ’ ὁμως ἐκλέγεται υπό του λαοῦ διά καθολικῆς και ἐμμέσου ψηφοφορίας, των βουλευτῶν αποτελούντων, οὕτως εἰπεῖν, τους ἐκλέκτορας, τους υπό του λαοῦ ἐκλεγμένους ἐκλογεῖς του δευτέρου βαθμοῦ. “Ἡ Αγγλία”, ἔγραφεν ο Βagehot, “ἔχει πρῶτον δημόσιον λειτουργόν αἰρετόν, ως ἡ Αμερικὴ, ἐκλεγόμενον οὐχὶ ἀμέσως

υπό του λαού, αλλ' υπό των αντιπροσώπων του λαού". Τούτο είνε επίσης αληθές εν Ελλάδι. Τίς δυναται να είπει, ότι ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος δεν εξελέγη υπό του λαού δι' εμμέσου ψηφοφορίας κατά τας εκλογάς της 28 Νοεμβρίου 1910 και της 11 Μαρτίου 1912, συγκεντρώσας, πράγματι, την εξάσκησιν της τε εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας του Κράτους; Δεν δυνάμεθα να είπομεν υπό επιστημονικήν έποψιν, αποφεύγοντες, εννοείται, πάσαν παραβολήν των προσώπων, ό,τι έλεγεν ο Θουκυδίδης περί των αρχαίων Αθηνών και του Περικλέους ότι το ημέτερον πολίτευμα εγένετο "λόγω μεν βασιλευομένη Δημοκρατία, έργω δε υπό του πρώτου ανδρός αρχή;"».

§ 11. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

Δ. Η αξιακή προσέγγιση του θετικού δικαίου

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Η αξιακή τάξη που ανέπτυξε ο πολιτισμός στην ιστορική του εξέλιξη καθόρισε, άλλοτε θετικώς άλλοτε αρνητικώς άλλοτε ειλικρινώς και άλλοτε προσχηματικώς, το περιεχόμενο του δικαιικού κανόνα. Τη σχετική εξέλιξη έως το σημείο αυτό –για να αναδειχτεί σαφέστερα η επόμενη ιστορική φάση– μπορούμε να συμπύξουμε ως εξής:

- α. Ξεκινήσαμε με μια εισαγωγική και ενδεικτική παρουσίαση ορισμένων κρίσιμων στιγμών του φυσικού δικαίου, δηλαδή της αντίληψης ότι ο δικαίος κανόνας οφείλει την ισχύ του στο γεγονός πως εκφράζει *πανανθρώπινες, αναλλοίωτες θεμελιακές αρχές*, που πηγή τους έχουν την *ανθρώπινη φύση*, σύμφωνα με το αξιακό σύστημα, η οποία κυριαρχεί σε ορισμένο χρόνο και σε ορισμένη κατά δίκαιο συγκροτημένη συμβίωση ανθρώπων.
- β. Η επίκληση όμως των αρχών, που στήριξαν στην ιστορία την επικράτηση του φυσικού δικαίου, *σπάνια υπηρέτησαν τον εξουσιαζόμενο*. Υπήρξαν προσχηματικές, χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή για να *νομιμοποιήσουν* ή πάντως για να *δικαιοποιήσουν* μια απάνθρωπη εξουσία (π.χ. Καθολική Εκκλησία με την Ιερά Εξέταση, το Κράτος του Θεού, Führerprinzip κ.ο.κ.).
- γ. Η προηγούμενη παρατήρηση (β) εμπεριέχει την εξήγηση της μεγάλης στροφής στην περί δικαίου αντίληψη. Με αξιοποίηση του πλούτου των ιδεών του *φιλοσοφικού θετικισμού* αναδείχτηκε και εν πολλοίς επικράτησε ο *νομικός θετικισμός*. Το *ανασφαλές φυσικό δίκαιο* υποχωρεί μπροστά στην *ασφάλεια της αντίληψης* ότι «ο νόμος είναι νόμος» και ότι η ισχύς του δικαιικού κανόνα δεν εξαρτάται από το *όποιο* αξιακό περιεχόμενο κρίνει ως έγκυρο ο εφαρμοστής του αλλά αποκλειστικά και μόνο από την *τήρηση* των θεσπισμένων (συνταγματικών) *δικαιοπαραγωγικών διαδικασιών*. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι ο νομικός θετικισμός στο δίκαιο της πολιτείας ανθεί και δικαιώνεται με την επικράτηση της συνταγματικής μοναρχίας. Η Βουλή, δηλαδή ο νομοθέτης, αποτέλεσε την εγγύηση του λαού απέναντι

στην εξουσία του μονάρχη, ο οποίος, χωρίς τη συναπόφαση της αντιπροσωπείας του λαού (Βουλή), δεν μπορούσε να αποφασίζει μέτρα που αφορούσαν την προσωπική ελευθερία και την ιδιοκτησία των υπηκόων. Το θετικό δίκαιο, δηλαδή οι νομοθετικές αποφάσεις της Βουλής, σε εκείνη τη φάση, είχαν υπέρ αυτών, τόσο το τεκμήριο του *αξιακού* όσο και το τεκμήριο του *δημοκρατικού κύρους*. Ο νομικός θετικισμός συνδέεται με μια εκδοχή νομοθέτη, που είναι ο κατεξοχήν εγγυητής της δικαιοσύνης.

- δ. Αλλά και ο νομικός θετικισμός *περιήλθε σε βαθιά κρίση* με την επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων, των οποίων ο νομοθέτης με τους κανόνες θετικού δικαίου που παρήγαγε όχι μόνο δεν ήταν *δίκαιος* νομοθέτης αλλά κατέλυε και τις πιο στοιχειώδεις προϋποθέσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η ιστορική και πολιτιστική δικαίωση του νομικού θετικισμού υποχωρεί όταν ο ίδιος ο νομοθέτης αδικεί. Τότε περιέρχεται σε κρίση. Η *κρίση τον νομικού θετικισμού* βρήκε πολιτική έκφραση, τόσο στην πολιτειακή πρακτική όσο και στην περί δικαίου αντίληψη. Κλασικό είναι το παράδειγμα του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος της Γερμανίας (1933-45).
- ε. Η κρίση του νομικού θετικισμού, δηλαδή η αμφισβήτηση ότι η ισχύς και το κύρος του δικαιοκού κανόνα έχουν διαδικαστικές και μόνο προϋποθέσεις. Εκφράζεται κυρίως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην (τότε) «δυτική» Γερμανία. Με βάση τον Θεμελιώδη Νόμο του 1949 εκφέρεται η *μεγάλη αμφισβήτηση τον θετικισμού* και αξιώνεται η αποκατάσταση του δικαίου στη βάση ενός αξιακού συστήματος που άρχισε πια να διαμορφώνεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού. Όπως ο νομικός θετικισμός θέλησε ν' αντιπαρατεθεί με την *ανασφάλεια του φυσικού δικαίου*, έτσι και με την, μετά το 1945, σημειούμενη επιστροφή σε αξιακές αρχές, ιδίως σε αυτήν της *δικαιοσύνης* ή (και) του *ορθολογισμού*, οι πολιτείες και η θεωρία θέλουν να αντιμετωπίσουν την *ανασφάλεια του θετικισμού*, δηλαδή του *άδικου νομοθέτη*.
2. Η τελευταία αυτή φάση της εξέλιξης της περί δικαίου αντίληψης, που συνιστά μία –θα λέγαμε υπό όρους– *ανασυγκρότηση της σχέσης θετικού δικαίου και του κόσμου των αξιών*, με *επίκεντρο την ιδέα της δικαιοσύνης*, είναι το αντικείμενο των σκέψεων που ακολουθούν.
- α. Το θέμα μας εδώ είναι αν η ισχύς –όχι του δικαίου γενικώς αλλά– του *θετικού δικαίου* προϋποθέτει, παράλληλα προς την τήρηση των δικαιοπαγωγικών διαδικασιών, το δεοντολογικό του περιεχόμενο να εναρμονίζεται και με τις *κρατούσες αξιακές δικαιοκές αρχές*, σήμερα πια θα λέγαμε με το *κεκτημένο του ευρωπαϊκού δικαιοκού πολιτισμού*.
- β. Σε επίπεδο *θεωρητικού λόγου*, το ερώτημα είναι αν η αξιακή ποιότητα του περιεχομένου του θετικού δικαίου συνιστά, *παράλληλα* προς την τήρηση των θεσπισμένων διαδικασιών, *εννοιολογική του προϋπόθεση*, αν δηλαδή ένας *νόμιμα* ψηφισμένος αλλά *άδικος* νόμος συνιστά *ισχύον δίκαιο* που μας *δεσμεύει*. Ή: *πόσο άδικος* πρέπει να είναι ένας *νόμιμα* θεσπισμένος νόμος για να *μην του αναγνωρίζεται* νομική δεσμευτικότητα.

- γ. Έτσι, μετά το φυσικό δίκαιο και μετά την απόρριψή του από τον απόλυτο νομικό θετικισμό, τίθεται το ερώτημα, γιατί και πώς η πρακτική και η θεωρία αναζητούν μια νέα αξιακή προσέγγιση όχι του δικαίου γενικά αλλά του *θετικού δικαίου*.¹¹¹
- δ. Από αυτήν την τρίτη –στη δική μας ιστορική κατάταξη της σχέσης του δικαίου με τον κόσμο των αξιών– και εν πολλοίς *παρούσα* φάση, της περί δικαίου αντίληψης, θ' αναφερθούμε με συντομία στα εξής δύο μόνο θέματα: *πρώτον*, στην υπόδειξη ορισμένων σημείων της πιο σύγχρονης *πολιτειακής πρακτικής*, που εκφράζει την αποκατάσταση του *θετικού δικαίου* με τον κόσμο των αξιών (βλ. παρακ. II) και, *δεύτερον*, σε μια σύντομη και τελείως ενδεικτική αναφορά σε εκπροσώπους της, μετά το 1945, φιλοσοφίας του δικαίου που αναζητούν την *αποκατάσταση* της σχέσης του δικαιοκικού κανόνα με τον κόσμο των αξιών (βλ. παρακ. III).

II. Η πρώτη αποκατάσταση της σχέσης του (θετικού) δικαίου με το αξιακό σύστημα

1. Η ανασυγκρότηση της σχέσης του θετικού δικαίου με τον κόσμο των αξιών γίνεται φανερό ήδη σε Συντάγματα που τέθηκαν σε ισχύ μετά από δικτατορικά (φασιστικά ή και άλλης φύσης) καθεστώτα. Μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η ανασυγκρότηση της σχέσης τους με το αξιακό σύστημα του αναδυόμενου ευρωπαϊκού αξιακού νομικού πολιτισμού συντελείται με δύο τρόπους.

- α. Ο ένας τρόπος είναι η *παραπομπή* σε αξιακές αρχές που καλούνται να ισχύσουν *παράλληλα* με το *θεσπισμένο*, δηλαδή το *θετικό δίκαιο*. Χαρακτηριστικό είναι το Σύνταγμα (ο «Θεμελιώδης Νόμος») της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας του 1949 και ειδικότερα, το άρθρο 20 § 3 το οποίο ορίζει τα εξής: «Η νομοθετική εξουσία δεσμεύεται από τη συνταγματική τάξη, η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία από το νόμο και το δίκαιο». Ποιο νόημα θα είχε εδώ η διάκριση ανάμεσα στο «νόμο» και στο «δίκαιο», αν δεν δεχτούμε ότι ο συντακτικός νομοθέτης αποδέχεται τη δυνατότητα *νόμιμης* θέσπισης αδικού νόμου, δηλαδή αδικού θετικού δικαίου. Εύστοχα επισημαίνει σχετικά, ο φωτισμένος Γερμανός δάσκαλος του δικαίου, ο επιφανής ποινικολόγος Günter Bemmman τα εξής: Ο δικαστής είναι από το λειτουργημά του υποχρεωμένος να υπηρετεί το δίκαιο. Δεν συμβαίνει όμως όλοι οι νόμοι να αποτελούν έκφραση του δικαίου. Ενδεχομένως υπάρχουν και άδικοι νόμοι, ή –όπως σημειώνει ο Bemmman– «νόμιμο άδικο», δηλαδή νόμοι που θεσπίζουν το άδικο ως ισχύον δίκαιο. Τότε, συνεχίζει ο Bemmman, ο δικαστής βρίσκεται μπροστά σε ένα δίλημμα, αν θα εφαρμόσει τον άδικο νόμο ή θα απονεμίει *δίκαιο δίκαιο*.¹¹²

- β. Η άλλη πρακτική είναι η *νομική κατοχύρωση (θετικοποίηση)* μιας αξιακής αρχής. Έτσι, γίνεται δεκτό, ότι τα σύγχρονα και θεσπισμένα θεμελιώδη

111 Βλ. R. Dreier, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 820. H.-P. Schwintowski, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 41 επ.

112 Βλ. G. Bemmman, «Der Richter und das übergesetzliche Recht», στο: ο ίδιος, *Beiträge zur Strafrechtswissenschaft*, γ' έκδ. 2004, σ. 11 κε.

δικαιώματα αποτελούν αξιακά συστήματα που κατέστησαν *περιεχόμενο της θεσπισμένης πολιτειακής πράξης*. Αρκεί στο σημείο αυτό να αναφέρουμε, ενδεικτικά, την ανάδειξη του απαραβίαστου της *ανθρώπινης αξιοπρέπειας* (Menschenwürde) σε σταθερό στοιχείο του σύγχρονου συνταγματικού δικαίου.

2. Ερχόμαστε τώρα στο ερώτημα, πώς η θεωρία ανέπτυξε αυτήν την ανασυγκρότηση της σχέσης του θεσπισμένου δικαιοκού κανόνα, δηλαδή του *θετικού δικαίου* με τον κόσμο των *αξιών*. Πρέπει βέβαια στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε το εξής: Η αμφισβήτηση ή η απόρριψη του θετικού δικαίου, επειδή το δεοντολογικό του περιεχόμενο δεν ανταποκρινόταν σ' ένα σύστημα αξιών, δεν προέκυψε πρωτογενώς από το επιστημονικό εργαστήρι. Με τη σκέψη αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι τέτοιες αμφισβητήσεις δεν προκύπτουν από μια *θεωρητική ή μεθοδολογική σύγκρουση* στο πλαίσιο της νομικής επιστήμης του δικαίου γύρω από το ερώτημα *αν αρκεί η τήρηση των δικαιοπαραγωγικών διαδικασιών* για να γίνει ένας κανόνας δεκτός ως ισχύων δικαιοκού κανόνας ή *απαιτούνται και αξιακά χαρακτηριστικά* του δεοντολογικού του περιεχομένου. Η συχνή αμφισβήτηση ή και άρνηση αποδοχής του νομικού κύρους του θετικού δικαίου ήταν συνέπεια *ιστορικοπολιτικών γεγονότων*, δηλαδή είτε της παρακμής είτε και της ουσιαστικής κατάλυσης της δημοκρατικής πολιτείας, με «νόμιμα» θεσπισμένο άδικο ή και μιας ενδοκοινωνικής *πολιτικής σύγκρουσης*. Αυτά ακριβώς τα ιστορικοπολιτικά γεγονότα ή, πιο σωστά, *η έκβασή τους*, αποτυπώθηκαν και στις διάφορες μορφές που πήρε η δογματική αντιπαράθεση μεταξύ *απόλυτου* νομικού θετικισμού που αρνείται παντελώς την εξάρτηση του κύρους του νόμιμα ψηφισμένου κανόνα δικαίου, από την αξιακή ποιότητα του δεοντολογικού του περιεχομένου και της αξιακής νομιμοποίησης του δικαίου. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε επίπεδο *επιστημονικού νομικού λόγου* η αμφισβήτηση ενός απόλυτου θετικισμού εκφράστηκε με την αποδοχή της αρχής ότι η ισχύς ενός κανόνα ως κανόνα δικαίου ασφαλώς εξαρτάται από την τήρηση των θεσπισμένων δικαιογενεσιουργικών διαδικασιών αλλά όχι μόνο. Εξαρτάται και από τη συνδρομή ορισμένων *αξιακών χαρακτηριστικών* του δεοντολογικού του περιεχομένου.¹¹³ Η νέα αυτή ιστορική περίοδος του θετικού δικαίου και της θεωρίας του αποτυπώνεται σε σημαντικά έργα φιλοσόφων και φιλοσόφων του δικαίου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Gustav Radbruch,¹¹⁴ Herbert Lionel Adolphus

113 Ο R. Dreier, βλ. *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 891, κατατάσσει τους λόγους αμφισβήτησης ή άρνησης του θετικού δικαίου σε δύο κατηγορίες: στους λόγους που στηρίζονται στο επιχείρημα του άδικου περιεχομένου ενός κανόνα και σ' εκείνους που στηρίζονται στο επιχείρημα ότι ο κανόνας του θετικού δικαίου παραβιάζει «αρχές» (Prinzipien).

114 Για τον G. Radbruch γίνεται στη συνέχεια εκτενέστερα λόγος. Βλ. 3, υποσ. 120.

Hart,¹¹⁵ John Rawls,¹¹⁶ Roland Dworkin,¹¹⁷ Jürgen Habermas,¹¹⁸ H. Jonas¹¹⁹ και άλλους. Από τους εκπρόσωπους αυτής της στροφής της θετικιστικής επιστήμης του δικαίου σε μια σχέση με τον κόσμο των αξιών επιλέγουμε να σταθούμε στους Gustav Radbruch και John Rawls, ενδεικτικούς, νομίζουμε, των δρόμων που ακολούθησε στη φάση αυτή η νομική σκέψη.

3. Η ηθική, η εννοιολογική και τελικά η ιστορική αναστάτωση που επέφερε ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός στον «ασφαλή νομικό θετικισμό», όπως τον είχε διαμορφώσει στο δημόσιο δίκαιο η γερμανική νομική επιστήμη, βρήκε την πρώτη και κλασική του έκφραση στο έργο του Gustav Radbruch (1878-1949).¹²⁰

- α.** Ο Gustav Radbruch αρνείται τη θετικιστική θεωρία του Kelsen,¹²¹ που υποστηρίζει ότι η διάκριση μεταξύ *είναι* και *δέοντος* παραμένει αγεφύρωτη. Αυτή η άποψη αφαιρεί από την έννοια του δικαιοκικού κανόνα *κάθε αξιακό στοιχείο* μετά την εμπειρία του εθνικοσοσιαλισμού στην πατρίδα του. Περαιτέρω ομολογεί ότι ο νομικός θετικισμός, δηλαδή η αρχή ότι ο «νόμος είναι νόμος», ασχέτως του αξιολογικού του περιεχομένου, «στέρνησε τον νομικό κόσμο από τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει νόμους με *ανυπαίρετο* και *εγκληματικό περιεχόμενο*».¹²²

115 Βλ. το έργο του *The Concept of Law*, β' έκδ. 1961, επιμ. των P. Cane - T. Hamte - J. Stapleton, N. York 1994. Παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφία του δικαίου κατατάσσει τον Hart στους θετικιστές, αμφιβάλλουμε ότι η κατάταξη αυτή χαρακτηρίζει την περί δικαίου αντίληψή του. Δίχως να επικαλείται, όπως ο G. Radbruch, την ιδέα του δικαίου, ο Hart διακρίνει μεταξύ *δικαικού* εξαναγκασμού και *άδικου* (αυθαίρετου) εξαναγκασμού, διαφοροποιούμενος από τον αυστηρό νομικό θετικισμό, δεν αποσυνδέει τον δικαιοκικό κανόνα από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις του χώρου εφαρμογής του.

116 Για τον J. Rawls, βλ. εκτενέστερα, παρακ. III, 1 αυτής της παραγράφου.

117 Βλ. κυρίως το έργο του *Taking Rights Seriously*, Ithaca 1978. Ο R. Dworkin προχωρεί με μεγάλα βήματα στην επανασύνδεση του θετικού δικαίου με τον κόσμο των αξιών, υποστηρίζοντας την ταυτότητα νομικών και ηθικών κριτηρίων και επομένως ότι δεν υφίσταται διαφορά μεταξύ δικαίου και ηθικής.

118 Βλ. κυρίως το έργο του *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurtheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Frankfurt a.M. 1992. Ο J. Habermas υποστηρίζει ότι το κράτος δικαίου δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς *ριζοσπαστική* δημοκρατία, αλλά και το δίκαιο έχει ως λειτουργία τη σταθεροποίηση της κοινωνικής τάξης (σ. 13, 42, 61). Αφετηρία του και κυρίαρχη σκέψη του Habermas είναι τελικά η εναρμόνιση του θετικού δικαίου με αρχές του φυσικού δικαίου (σ. 21).

119 Βλ. το έργο του «Das Prinzip Verantwortung» στον τόμο: H. Jonas, *Philosophische Untersuchungen und metaphysische Vermutungen*, Frankfurt a.M. 1992. Η περί δικαίου αντίληψή του έχει αφετηρία τη θεωρία του Kant περί κατηγορικής προσταγής: «Πράττε έτσι, ώστε οι αρχές που προσδιορίζουν την πράξη σου, με τη θέλησή σου, να καθίστανται περιεχόμενο ενός γενικού φυσικού δικαίου» (I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Akademieausgabe*, τ. 4, σ. 421).

Ο Jonas διαφοροποιεί τη φράση του Kant ως εξής: «Πράττε έτσι, ώστε οι συνέπειες των πράξεών σου να συμβιβάζονται με την αένα και γνήσια ανθρώπινη ζωή στη γη». Είναι προφανές ότι με την έννοια της ευθύνης ο Jonas βρίσκεται έξω από τη λογική του θετικισμού και επαφίεται στον άνθρωπο για τη διαφύλαξη της δικαιοσύνης.

120 Βλ. G. Radbruch, *Rechtsphilosophie*, 1932, που επανεκδόθηκε το 1999 από τους R. Dreier και S. L. Paulsse. Οι παραπομπές γίνονται στην επανέκδοση του 1999.

121 Βλ. παραρ. § 10, III και IV.

122 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 215.

- β. Το κριτήριο, που κατά τον Radbruch είναι συγκαθοριστικό για την αποδοχή της ισχύος ενός κανόνα θετικού δικαίου, είναι η *δικαιοσύνη* η οποία ταυτίζεται με την *ιδέα του δικαίου*.¹²³ «Υπάρχουν λοιπόν» σημειώνει στη συνέχεια «δικαιικές αρχές ισχυρότερες από οποιαδήποτε δεσμευμένη κανονιστική διάταξη, έτσι ώστε ένας νόμος που παραβιάζει αυτές τις δικαιικές αρχές χάνει την ισχύ του».¹²⁴
- γ. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, πριν ο εθνικοσοσιαλισμός αναδείξει την εγκληματικότητά του, ο Gustav Radbruch εκινείτο και αυτός στο πλαίσιο του νομικού *θετικισμού*! Έτσι, ο αμείλικτος αρνητής του νομικού θετικισμού, μετά τις εμπειρίες του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, το υπερασπίστηκε, έστω υπό όρους. Στη θετικιστική φάση της νομικής του φιλοσοφίας, μεταξύ άλλων, τόνιζε και τα εξής: «Όσο άδικος και αν από άποψη περιεχομένου μπορεί να είναι ο δικαιοκός κανόνας» –εννοεί βέβαια το θετικό δίκαιο– «έχει αποδειχτεί ότι εκπληρώνει και μόνο ως εκ της υπέρξεώς του (ισχύος του), το σκοπό του, που είναι η *ασφάλεια του δικαίου*».¹²⁵ Χαρακτηριστικά ο Radbruch, στη θετικιστική περίοδο της ζωής του, μας ομολογεί ότι περιφρονεί τον ιερέα που κηρύττει εναντίον των πεποιθήσεών του, ενώ τιμά τον δικαστή που, παρά την αντίθεση του κανόνα με το δικό του περί δικαίου αίσθημα, παραμένει πιστός στο νόμο.¹²⁶
- δ. Μόλις έγιναν προφανή τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλιστικού νομοθέτη, συγκρούστηκε στη σκέψη αλλά και στη συνείδηση του Radbruch ο θετικισμός, τον οποίο ως τότε ασπαζόταν, με την ηθική του απόγνωση. Με τη λύση που έδωσε στην εσωτερική του φιλοσοφική (και ηθική) σύγκρουση, κατ' ανάγκη θυσιάσε μέρος της ασφάλειας του δικαίου που εξασφαλίζει ο νομικός θετικισμός. Αποδεχόμενος, παραλλήλως προς τις διαδικαστικές προϋποθέσεις του δικαιοκού κανόνα και την αξιακή του ποιότητα, ως προϋπόθεση ισχύος του, δεν αποφεύγει τον κίνδυνο η μεταφυσική να βρει πάλι τρόπο διείσδυσης στη δικαιοκή ζωή της πολιτείας. Έτσι, επιχειρώντας τελικά να συνδυάσει την *ιδέα* του δικαίου, δηλαδή την *αξία της δικαιοσύνης*, με την προάσπιση της ασφάλειας που παρέχει ο νομικός θετικισμός, υποστηρίζει πια ότι το *θετικό δίκαιο*, ακόμη κι αν είναι άδικο, *ισχύει*, εκτός αν ο βαθμός σύγκρουσής του με τη δικαιοσύνη είναι τόσο υψηλός, ώστε να πρέπει να θεωρηθεί *εσφαλμένο* (unrichtiges) δίκαιο.¹²⁷ Ακόμη πιο έντονα ο Radbruch υπερασπίζεται το θετικισμό, μέσα βέβαια στο πλαίσιο της ιδέας του δικαίου, όταν σε κάποια άλλη στιγμή δέχεται ότι η *ασφάλεια* του δικαίου είναι *συστατικό στοιχείο* του δικαίου, δηλαδή της *δικαιοσύνης*.
- ε. Εδώ βέβαια, και σύμφωνα με όσα μόλις σημειώθηκαν, θα μπορούσε κα-

123 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 209 επ.

124 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 210.

125 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 84 επ.

126 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 84 επ. Βέβαια η θέση αυτή θα μπορούσε ίσως να θυμίσει τη στάση του Σωκράτη, ο οποίος ήπιε το κώνειο, όχι γιατί πίστευε στο αξιακό περιεχόμενο της καταδίκης του, αλλά γιατί θεωρούσε και την άδικη εις θάνατον απόφαση νομικά ισχυρή. Με αυτόν τον τρόπο παρέμεινε πιστός στο νόμο.

127 Βλ. G. Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), σ. 216.

νείς να χαρακτηρίσει τη δικαιοκή θεωρία του Radbruch ως αντιφατική. Οι προφανείς όμως διακυμάνσεις του νομικοφιλοσοφικού λόγου του δεν μπορούν τελικά να χρεωθούν στον ίδιο, δεν συνιστούν εγγενείς αντιφατικότητες της σκέψης του. Αντιθέτως, πρέπει κανείς να του αναγνωρίσει πως οφείλονται στο γεγονός ότι η συνειδησιακή (και συνακόλουθα φιλοσοφικοδικαιοκή) του εξέλιξη υπαγορεύτηκε, και μάλιστα εύλογα, από την ιστορική εξέλιξη. Εύλογα υπήρξε αυτή κριτήριο του νομικοφιλοσοφικού του στοχασμού. Έτσι, ο νομικοφιλοσοφικός θετικιστής προδόθηκε από τον εγκληματικό νομοθέτη κι έτσι ανέλαβε και τις επιστημονικές (φιλοσοφικές) του ευθύνες. Όταν η διακύμανση των ιδεών ανταποκρίνεται στη διακύμανση της ιστορίας, τότε αυτό δεν συνιστά ασυνέπεια αλλά συνέπεια. Ασυνέπεια θα ήταν το ακριβώς αντίθετο.

III. Σύγχρονες προσεγγίσεις: Προς ένα σύστημα του «ορθού λόγου»

1. Οι φιλοσοφικές, αλλά και πολιτικές, προσπάθειες ανασυγκρότησης της σχέσης του τεθειμένου από την πολιτεία δικαίου (του θετικού δικαίου) με τον κόσμο των αξιών, δεν συνιστούν πάντοτε, όπως π.χ. στη σκέψη του Gustav Radbruch, την αντίδραση κατά των νομοθετικών εγκλημάτων πολλών καθεστώτων του 20ού αιώνα (εθνικοσοσιαλισμός, φασισμός, σταλινισμός κ.λπ.). Και πριν από αυτές τις περιπέτειες που πέρασε η έννοια του δικαίου, και ήδη προς τα τέλη του 19ου αιώνα, ο απόλυτος, δηλαδή *αξιακά αδιάφορος*, νομικός θετικισμός βρέθηκε σε κρίση, καθώς με τη θέση του *κοινωνικού ζητήματος* προβάλλεται και αξίωση αποκατάστασης της δικαιοσύνης μέσα στον εκβιομηχανιζόμενο κόσμο, ιδίως στην Ευρώπη.

2. Η συνεχώς διευρυνόμενη απόσταση μεταξύ *πλουσίου* και *πιωχού*, έθεσε επιτακτικά το θέμα της ανασυγκρότησης της σχέσης του *θετικού δικαίου* με τον *κόσμο των αξιών*, αναδεικνύοντας πρωταρχική την έννοια της *δικαιοσύνης* ως αξιακής αρχής της ιδέας του δικαίου. Η θέση του τότε κοινωνικού ζητήματος δεν εμπεριείχε αμφισβήτηση ότι το σύστημα της ελεύθερης αγοράς είναι εκείνο που εξασφαλίζει περισσότερο από κάθε άλλο την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών. Κοινωνικές αδικίες αποδίδονταν σε κενά ή δυσλειτουργίες του κατά τα άλλα αποδεκτού κεφαλαιοκρατικού συστήματος.¹²⁸

3. Καμία φιλοσοφική και ειδικότερη νομικοφιλοσοφική προσέγγιση του προβλήματος της αποκατάστασης της σχέσης του θετικού δικαίου με τον κόσμο των αξιών δεν είχε την απίχνηση που απέκτησε με την κρίσιμη φιλοσοφικοδικαιοκή παρέμβαση του John Rawls.¹²⁹ Αφετηριακή –και χαρακτηριστική– για

128 Βλ. D. Horster, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 147.

129 Βλ. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge/Mass. 1971, § 4, σ. 43 επ. Για το έργο του J. Rawls βλ. κυρίως Κ. Α. Παπαγεωργίου, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης*, Αθήνα 1994. D. Horster, *ό.π.* (υποσ. 30), σ. 147. Οι παραπομπές που ακολουθούν γίνονται στην ελληνική μετάφραση του έργου (*Θεωρία της δικαιοσύνης*, Αθήνα 2001, σ. 28). Τη μετάφραση επιμελήθηκε ομάδα επιστημόνων υπό τον γενικό συντονισμό του Κ. Α. Παπαγεωργίου. Σημαντική βοήθεια στον αναγνώστη παρέχει το κείμενο του Παπαγεωργίου με τίτλο «Γιατί να διαβάσουμε τη θεωρία της δικαιοσύνης;», σ. 677-691. Βλ. για τον J. Rawls και τον «εξισωτικό» του φιλελευθερισμό, Σπ. Μα-

όλο το έργο είναι η πρώτη φράση του βιβλίου του για τη θεωρία της δικαιοσύνης: «Η δικαιοσύνη αποτελεί την πρώτιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών, όπως ακριβώς και η αλήθεια των συστημάτων σκέψης. Μια θεωρία, όσο κομψή και απέριτη και αν είναι, πρέπει να απορρίπτεται ή να αναθεωρείται, εφόσον αποδεικνύεται αναληθής. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι νόμοι και οι θεσμοί, οσοδήποτε αποτελεσματικοί και καλοσυντηρημένοι κι αν είναι, πρέπει να τροποποιούνται ή να καταργούνται εφόσον είναι άδικοι».¹³⁰

- α. Με την κρίσιμη φιλοσοφική του παρέμβαση ο John Rawls¹³¹ κάνει –όπως εύστοχα συμπυκνώνει ο Μιχάλης Σταθόπουλος–¹³² «μια αξιοθαύμαστη προσπάθεια να πείσει, προσεγγίζοντας ορθολογικά την έννοια της δικαιοσύνης, αλλά και να ικανοποιήσει συγχρόνως (δαισθητικά), το αίσθημα του δικαίου, που άλλοι ορθολογιστές το αγνοούν ή το περιφρονούν». Ο Rawls επιστρέφει στη λογική του κοινωνικού συμβολαίου (Locke, Rousseau), μόνο που, ως αφετηριακή κατάσταση, δεν θεωρεί τους *συγκεκριμένους* συσχετισμούς δυνάμεων, αλλά μια *υποθετική πρωταρχική θέση* (original position). Με αυτήν την *πρωταρχική θέση* ο Rawls επιζητεί να απαλλάξει την κανονιστική έκφραση της δικαιοσύνης από ρυθμίσεις (κανόνες) επινοούμενες από τα ίδια τα σκεπτόμενα υποκείμενα, που προσδιορίζουν τον δίκαιο ή τον άδικο χαρακτήρα της ρύθμισης. Έτσι κατασκευάζει υποθετικά υποκείμενα, που αγνοώντας *ποια* ρύθμιση στηρίζει *ποιο* συμφέρον, υπό μία δηλαδή έννοια *a priori*, καθορίζουν τους όρους μιας δίκαιης λειτουργίας της πολιτείας.¹³³ Η από τα υποθετικά αυτά σκεπτόμενα υποκείμενα νοηματοδοτούμενη δικαιοσύνη της πολιτείας και των θεσμών της, καθίσταται και ορθολογική, εφόσον κατά τη νοηματοδότηση αυτή τηρηθούν οι εξής τέσσερις αρχές της ρύθμισης: Η *δημοσιότητα* της διαδικασίας της ρύθμισης, η *καθολικότητα* της εφαρμογής της ρύθμισης, η *δυνατότητα* της πρωταρχικής ρύθμισης να *αναιρεί ασυμβατότητες* μεταξύ *αντίθετων συμφερόντων* και *υποδεέστερων αρχών*, και, τέλος, η *τελική ιεραρχική τελεσιδικία* της ρύθμισης.¹³⁴
- β. Και στη φιλοσοφική σκέψη του John Rawls κυριαρχεί το αγωνιώδες δίλημμα, σύμφυτο με κάθε έννομη συμβίωση ανθρώπων και με το φαινόμενο της εξουσίας, αν ο ορθολογισμός (του νομοθέτη) ή η δαισθητική σύλληψη της ιδέας του δικαίου, π.χ. από τον δικαστή, εξασφαλίζουν καλύτερα την κοινωνική ειρήνη. Και στον John Rawls το θέμα παραμένει τελικά εκκρεμές. Άλλωστε, η αέναη εκκρεμότητα είναι το χαρακτηριστικό κάθε θεμελιώδους ερωτήματος.

κρίς, Φιλελευθερισμός, ό.π. (υποσ. 19), σ. 203 επ., ο οποίος καταγράφει τις «νεωτερικές» καταβολές του J. Rawls ως εξής: α) η παράδοση των θεωριών του Κοινωνικού Συμβολαίου (Locke, Rousseau και Kant,) β) ιδιαίτερα η καντιανή δεοντολογική θεωρία της ηθικής δικαιοσύνης, γ) το φιλελεύθερο ιδεώδες όπως τέθηκε φιλοσοφικά και εμπειρικά από τον John Stuart Mills στο *Περί ελευθερίας*, δ) οι θεωρίες της δημοκρατίας (βλ. σ. 206, Πίνακας 13).

130 Βλ. και Μ. Σταθόπουλος, «Η θεωρία της δικαιοσύνης του John Rawls», στο: *ΚριτΕ*, 2002, τ. 1, σ. 49. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Ι. Μεθοδολογικά θεμέλια*, 2000, σ. 193 επ.

131 Βλ. J. Rawls, ό.π. (υποσ. 129).

132 Βλ. Μ. Σταθόπουλος, ό.π. (υποσ. 130).

133 Βλ. J. Rawls, ό.π. (υποσ. 129), § 4, σ. 28.

134 Βλ. J. Rawls, ό.π. (υποσ. 129) § 23, σ. 166 επ. Βλ. τη συμπύκνωση των θέσεων του J. Rawls από τον Σπ. Μακρή, *Φιλελευθερισμός*, ό.π. (υποσ. 19), σ. 210.

4. Μια άλλη μορφή σχετικοποίησης του θετικισμού στο δίκαιο, εκτός της καθαρά αξιακής, δηλαδή της θεμελιούμενης σε *ηθικές κατηγορίες*, είναι εκείνη που δεν αρκείται στη διαδικαστική αρτιότητα της δικαιοπαραγωγής – και στο σημείο αυτό ταυτίζεται με τη στροφή που σημειώνεται από εκείνους οι οποίοι επαναφέρουν το αξιακό θέμα στον καθορισμό του κανόνα θετικού δικαίου. Ταυτοχρόνως *δυσπιστεί* έναντι της επίκλησης ηθικών κατηγοριών για την αναγνώριση του κύρους του θετικού κανόνα δικαίου. Απορρίπτει δηλαδή την ουσιαστική αναδρομή στο φυσικό δίκαιο και δέχεται ως αναγκαία, για την ισχύ ενός δικαιικού κανόνα, προϋπόθεση το συμβατό του δεοντολογικού περιεχομένου του κανόνα με τον *ορθό λόγο* (*Vernunftsrecht*).¹³⁵ Στο σημείο αυτό, χρήσιμο είναι να επαναφέρουμε στη μνήμη μας τη συστηματική κατάταξη του δικαίου του ορθού λόγου που διατύπωσε ο Rudolf Stammler, μία κατάταξη που φωτίζει το *συνολικό ιστορικό νόημα τον φυσικού δικαίου*. Ο Stammler αποσαφηνίζει ότι ο όρος «φύση» μπορεί να έχει δύο σημεία αναφοράς ή *τη φύση του ανθρώπου*, οπότε γίνεται λόγος για το *φυσικό δίκαιο εν στενή εννοία*, ή *τη φύση του δικαίου*, οπότε πρόκειται για το δίκαιο ως έκφραση του *ορθού λόγου*.¹³⁶

α. Η αναγωγή του δεοντολογικού περιεχομένου ενός κανόνα στη *λογική*, στο *εύλογο*, τελικά δηλαδή στην *αιτιοκρατία* (ή αιτιοκρατικότητα), αποτελεί μια ερμηνευτική και γενικότερα πνευματική στάση που δυσπιστεί τόσο απέναντι στη θετικιστική όσο και στη φυσικοδικαιική θεμελίωση του δικαίου.

β. Με την αναγωγή στην αιτιοκρατική σκέψη ο νομικός λόγος γίνεται διαφανέστερος και γι' αυτό επιστημονικά *ελέγξιμος*. Έτσι, όπως παρατηρεί ο G. Spendel, ένας σημαντικός εκπρόσωπος αυτής της αντίληψης, ο *κανόνας της ισότητας*, αν προσεγγιστεί με κριτήριο το τι νόημα προσδίδει στον κανόνα ο ορθολογισμός, γίνεται ασφαλέστερα κατανοητός ως «ισότητα μεταξύ ίσων και ανισότητα μεταξύ ανίσων». ¹³⁷

5. Στο πλαίσιο της ορθολογικής προσέγγισης του δικαίου, όπου η αποδοχή του ως κανόνα ισχύοντος δικαίου, εξαρτάται από τον ορθολογισμό του δεοντολογικού του περιεχομένου, διαμορφώθηκαν διάφορες αποκλίνουσες μεταξύ τους τάσεις, όπως συνέβη άλλωστε και κατά την ιστορία του φυσικού δικαίου. Έτσι:

α. Κατά μία άποψη, η εμμονή στον δικαιικό ορθολογισμό, στο δίκαιο του ορθού λόγου, στη λογική, στην αιτιοκρατία (*Rationalismus*), σκοπό έχει την *προφύλαξη* της ερμηνείας του δικαίου και συνακόλουθα της έννομης λειτουργίας της πολιτείας, άρα και των πολιτών, από την *ασάφεια και την ανασφάλεια μεταφυσικών κριτηρίων*, όπως το «περί δικαίου αίσθημα», που έχουν ρίζα στο υποσυνείδητο. ¹³⁸

β. Κατά μία άλλη άποψη, η εμμονή στον ορθολογισμό νοείται επίσης και ως

135 Βλ. G. Spendel, *Für Vernunft und Recht. Zwölf Studien*, Tübingen 2004.

136 Βλ. R. Stammler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 11 επ.

137 Βλ. G. Spendel, *ό.π.* (υποσ. 135), σ. 1-11.

138 Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος αυτής της αντίληψης είναι ο Franz von Liszt, όπως τον αναλύει ο μαθητής του Gustav Radbruch, *ό.π.* (υποσ. 120), κυρίως σ. 6.

άρνηση μιας βολονταριστικής (και άρα ανεξέλεγκτης) νοηματοδότησης του δεοντολογικού περιεχομένου του δικαιικού κανόνα.¹³⁹ Στη δικαιοπαραγωγική δύναμη της βούλησης αντιπαρατίθεται η δικαιοπαραγωγική δύναμη της νόησης (ή της διανόησης), στο βούλομαι το σκέπτομαι.

6. Τέλος, άξια μνείας, στο πλαίσιο αυτής της εισαγωγικής και κατ' ανάγκην ελλειπτικής προσέγγισης, είναι η άποψη πως ο ορθολογικός και συνακόλουθα αιτιοκρατικός χαρακτήρας ο οποίος πρέπει να διέπει το δεοντολογικό περιεχόμενο του δικαιικού κανόνα, υπηρετεί κατεξοχήν την αποτροπή του εμπεριεχομένου κινδύνου που περιέχεται σε μια *εμπειριστική προσέγγιση* των αναγκαίων ποιοτικών χαρακτηριστικών των δικαιικών κανόνων. Η προσέγγιση αυτή πάντως δεν είναι, κατά την αντίληψη αυτή, ασυμβίβαστη με την ορθολογιστική προσέγγιση, εφόσον η εμπειρική διάγνωση ή κρίση τελεί υπό την προϋπόθεση της επιβεβαίωσής της, μέσα από τη νοτική διαδικασία, από την (επιστημονική) σκέψη, από τον ορθολογισμό.¹⁴⁰

§ 12. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

Ε. Άδικο θετικό δίκαιο στη δημοκρατία;

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Από τον προβληματισμό γύρω από την αξιακή προσέγγιση του θετικού δικαίου, που μόλις επιχειρήθηκε (§ 11) προκύπτει το εύλογο ερώτημα, μήπως ο αξιακός έλεγχος του θετικού δικαίου είναι άνευ σημασίας ή και μη νοητός στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Μήπως κάθε κανόνας δικαίου, ψηφισμένος σε δημοκρατικό πολιτειακό πλαίσιο είναι *ex officio* δίκαιος; Μήπως η άρνηση μιας τέτοιας εκδοχής συνιστά και αμφισβήτηση της δημοκρατικής νομιμοποίησης του δικαίου και της πολιτείας που το θεσπίζει;

2. Οι σκέψεις που ακολουθούν στηρίζονται στην, ίσως αξιωματική, παραδοχή ότι ο κίνδυνος της αυθαιρεσίας *υπάρχει πάντοτε και παντού*, όπου ο άνθρωπος ενεργεί εξουσιαστικά. Και δεν αμφισβητείται βέβαια το ότι και στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, ο αρμόδιος και δημοκρατικά νομιμοποιημένος φορέας ενός θεσμού λειτουργεί εξουσιαστικά. Είναι λογικά προφανές και ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι και στη δημοκρατία μπορεί να υπάρξει νόμιμη, αλλά άδικη, εξουσιαστική ενέργεια. Το πώς θα αξιολογηθούν συγκριτικά, η ασφάλεια που παρέχει η νομοθετική διαδικασία (θετικό δίκαιο) με την αναφορά του ερμηνευτή σε αξιακά συστήματα, εξαρτάται τελικά από την κρίση, τι είναι αλλά και τι θεωρείται σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή *ποιο επικίνδυνο* ή και *πιθανό*: η ενδεχόμενη αυθαιρεσία *του νομοθέτη* που παράγει θετικό δίκαιο ή η επίκληση φυσικοδικαιικών αρχών; Η κρίση αυτή είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη μορφή και το πολιτικό περιεχόμενο μιας εξουσίας *μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα*, δηλαδή εν τόπω και χρόνω.

139 Βλ. σχετικά G. Spengel, *ό.π.* (υποσ. 135), σ. 6 κε.

140 Βλ. G. Spengel, *ό.π.* (υποσ. 135), σ. 11 κε.

II. Το μαχητό τεκμήριο υπέρ του «δικαίου» χαρακτήρα του θετικού δικαίου στη δημοκρατία

1. Δεχόμαστε πως στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτείας, πρωταρχικός είναι ο ρόλος του θετικού δικαίου, το οποίο και κατ' αρχήν, δεσμεύει τον εφαρμοστή του δικαίου.¹⁴¹ Αυτό, ιστορικά τουλάχιστον, είναι εύλογο. Ο εκδημοκρατισμός της πολιτείας συμπίπτει με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όπου ο λαός, διά της Βουλής, θεσπίζει το δίκαιο της επιλογής του, υπό τη μορφή του θετικού δικαίου αμυνόμενος κατά εκείνου του «δικαίου» που θεμελιώνεται στην αυθαιρεσία της δικαιοφανούς μεταφυσικής αξίας. Έτσι ο νομικός θετικισμός διασφαλίζει, κατ' αρχήν, την ισχύ της δημοκρατικά νομιμοποιημένης βούλησης της πολιτείας.

2. Η επάρκεια του θετικού δικαίου και η αντίστοιχη μείωση της πρακτικής σημασίας της επίκλησης του φυσικού δικαίου, είναι ανάλογη προς το βαθμό εκδημοκρατισμού των πολιτειών και ως προς το βαθμό ανάπτυξης τον νομικού πολιτισμού.¹⁴² Στη δημοκρατική πολιτεία, οι ανεπάρκειες του θετικού δικαίου απορροφώντας κατά κανόνα, από το θετικοποιημένο αξιακό σύστημα του εκάστοτε ισχύοντος Συντάγματος (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ελευθερία, ισότητα, κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος κ.ο.κ.). Συνεπώς, όσο το θετικό δίκαιο ανταποκρίνεται στο αξιακό σύστημα μιας κοινωνίας, τόσο δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της επίκλησης εξωνομοθετικών ή εξωσυνταγματικών αξιακών αρχών, δηλαδή δεν δημιουργούνται οι ανάγκες επίκλησης κανόνων φυσικού δικαίου.¹⁴³ Εφόσον όμως ανακύπτουν ανεπάρκειες του θετικού δικαίου, επιβάλλεται η σχετικοποίηση του διαισθητικού κριτηρίου ως αποκλειστικής προϋπόθεσης της ισχύος του και η αποδοχή και αξιακών προϋποθέσεων για την αναγνώρισή του ως ισχύοντος δικαίου.

3. Βέβαια, όταν ο ερμηνευτής του δικαίου καλείται να αντιμετωπίσει αόριστες και αξιολογικές έννοιες που εμπεριέχονται σε κανόνες του θετικού δικαίου, όπως, π.χ., η απαγόρευση των ανήθικων συμβάσεων κατά το άρθρο 178 και 179 ΑΚ, θα καταστρώσει τα επιχειρήματά του, στηριζόμενος και στο αξιολογικό περιεχόμενο του φυσικού δικαίου, όπως π.χ. στην ηθική, στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή και στον ορθό λόγο κ.ο.κ. Αυτή όμως η αναγωγή κατά την ερμηνεία του θετικού δικαίου υπό δημοκρατικό πολίτευμα σε φυσικοδικαιικές σκέψεις, αποτελεί, κατά κανόνα, προσπάθεια νομιμοποίησης των ερμηνευτικών συμπερασμάτων και όχι τεκμήριο υπέρ του φυσικού δικαίου. Με άλλα λόγια, μόνο η

141 Ο Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 199 κε., υποστηρίζει ότι κατά κανόνα το δικαίωμα αντίστασης κατά της αρχής δεν ισχύει σε ένα πραγματικά δημοκρατικό πολίτευμα. Το θέμα του φυσικού δικαίου στο πλαίσιο της δημοκρατικής πολιτείας τίθεται με σαφήνεια από τον Μ. Σταθόπουλο, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 20 κε.

142 Βλ. Μ. Σταθόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 13 κε. Βλ. και Η. Ρ. Schwindowski (υποσ. 30), σ. 38.

143 Ο Μ. Σταθόπουλος, *βλ. ό.π.* (υποσ. 31), σ. 9, θέλοντας να διασώσει την ασφάλεια που παρέχει ο θετικισμός –και αυτό δεν μπορεί κανείς να το αμφισβητήσει– εντάσσει την αξιακή αντίληψη του δικαίου στην ποιότητά του, ενώ στην έννοια του δικαίου, την οποία σαφώς διακρίνει από την ποιότητά του, εντάσσει το κανονιστικό περιεχόμενο, την υποχρεωτικότητα και το εξαναγκάσιμο του κανόνα, διότι αυτά είναι που διασφαλίζουν την κοινωνική ειρήνη. Ερωτάται βέβαια αν το άδικο δίκαιο την εξασφαλίζει.

προφανής αξιακή ανεπάρκεια του θετικού δικαίου δικαιολογεί στις δημοκρατικές πολιτείες την επίκληση και του φυσικού δικαίου, δίχως αυτό να σημαίνει ότι εξ αυτού και μόνον αποκτά νομιμοποίηση και ισχύ.

4. Το θετικό δίκαιο –τελικά αυτό δεχόμαστε– είναι η σε νόμο ή έθιμο συγκεκριμενοποίηση της κρατούσας περί δικαίον ιδέας σε μια πολιτεία. Μόνο στο μέτρο που το θετικό δίκαιο κινείται μέσα σε αυτό το αξιολογικό πλαίσιο, γίνεται δεκτή η εγκυρότητα και η ισχύς του. Αυτή τη σχετικοποίηση του δημοκρατικού αξιακού θετικισμού που προκύπτει από την αναγωγή του στον κόσμο των αξιών οφείλουμε βέβαια να προστατεύσουμε από τυπικά εύλογες αντιρρήσεις. Δεν αρνούμαστε ότι η αναγωγή ενός αξιολογικού κριτηρίου σε πρόσθετη προϋπόθεση ισχύος του θετικού δικαίου ενδέχεται να ανοίξει το δρόμο για μια επικίνδυνη επιστροφή στη μεταφυσική και, συνακόλουθα, στην ανασφάλεια και την αυθαιρεσία. Ο κάθε εφαρμοστής του δικαίου, ο δικαστής, ο διοικητικός υπάλληλος, θα μπορεί να αρνείται την εφαρμογή του νόμου επειδή κρίνει πως ο νόμος αυτός τάχα αντιφάσκει προς τις θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης. Βρισκόμαστε, τελικά, μπροστά σε ένα *δίλημμα που αποτελεί μόνιμο περιεχόμενο της ιστορίας του δικαίου και των πολιτειών*.

5. Τελικά: Το ερώτημα που μας απασχόλησε, δεν έχει μόνο μία εκδοχή απάντησης και πάντως *καμία δεν είναι οριστική*. Και αυτό γιατί τα αξιακά συστήματα, που ισχύουν στις κοινωνίες, ούτε ήταν ούτε είναι αμετάβλητα αλλά ιστορικά προσδιοριζόμενα. Αλλά ούτε και το ερώτημα, αν το εκάστοτε αξιακό σύστημα διασφαλίζεται περισσότερο από τον *νομοθέτη* (νομικός θετικισμός) ή από τον *εφαρμοστή του δικαίου* (αξιακή ερμηνεία του δικαίου) είναι δυνατόν να απαντηθεί γενικώς και αορίστως, αλλά μόνο με βάση τα ποιοτικά δεδομένα μιας συγκεκριμένης πολιτείας σε ορισμένη εποχή εξέλιξης του νομικού της συστήματος και του νομικού της πολιτισμού.

6. Όπως όλα τα θεμελιώδη, έτσι και η απάντηση στο ερώτημα *ποιος εγγυάται* περισσότερο την ιδέα του δικαίου, δηλαδή τη δικαιοσύνη, ο νομοθέτης ή ο εφαρμοστής του δικαίου, αντανakλά την έκφραση του ιστορικού νοήματος μιας εποχής. Η αέναη αυτή εκκρεμότητα που προκύπτει από την έννοια της ιστορίας αποτελεί εγγύηση ή, πάντως, *έκφραση της εξελικτικότητας του κόσμου*.

§ 13. Το δίκαιο και ο κόσμος των αξιών:

ΣΤ. Συμπεράσματα

Μια κριτική σύνοψη αλλά και αξιολόγηση των όσων εκτέθηκαν, οδηγούν τον συγγραφέα στα εξής, μεταξύ άλλων, συμπεράσματα:

1. Το φυσικό δίκαιο αποδεσμεύει την έννομη τάξη από την προϋπόθεση της τήρησης μιας θεσπισμένης *διαδικασίας παραγωγής νομικών κανόνων*. Έτσι, σ' αυτό το πλαίσιο της περί δικαίου αντίληψης, η θεμελίωση του κανόνα δικαίου συντελείται με την αναγωγή σε αξιακά συστήματα, κυρίως με ό,τι κάθε εποχή και κοινωνία θεωρεί ως ηθικές κατηγορίες. Στο όνομα όμως των αρχών που

κατά καιρούς επέβαλε η κοσμική αλλά και η εκκλησιαστική εξουσία πολλές φορές και δικαίως ανέλεγκτα συντελέστηκε ό,τι συνιστά κατάργηση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου.

2. Θα ήταν όμως *μονόπλευρη* και *βεβιασμένη* η άποψη, πως η έννοια του φυσικού δικαίου είχε μόνο αρνητικό ρόλο στην ιστορία της έννομης συμβίωσης των ανθρώπων. Η Γαλλική Επανάσταση, με ιδεολογικό και φιλοσοφικό θεμέλιο το τρίπτυχο *ισότητα, ελευθερία, αδελφότητα*, οι ποικίλοι αντιμοναρχικοί αγώνες εκδημοκρατισμού της πολιτείας στην Ευρώπη, αλλά και η αντίσταση κατά σύγχρονων δικτατοριών, *πi άλλο συνιστούσαν, παρά επίκληση ενός φυσικού δικαίου που εκφράστηκε με την άρνηση παραδοχής της δικαιοκράτειρας σε ισχύον αλλά άδικο σύστημα θετικού δικαίου.*

3. Στην ανασφάλεια, στις εμπειρίες και στον δικαιοκίνδυνο του φυσικού δικαίου ο νομικός θετικισμός έρχεται να προσφέρει την *ασφάλεια του δικαίου*. Ο νομικός θετικισμός υποσχέθηκε την αντιμετώπιση της ανασφάλειας του φυσικού δικαίου με την *απεξάρτηση του δικαιοκινδύνου από αξιακές προϋποθέσεις.*

4. Τελικά, στην ιστορική εξέλιξη του δικαίου έφτασε η στιγμή όπου και ο νομοθέτης *πρόδωσε τον αξιακό κόσμο*. Κι αυτό διότι η αποδοχή της δικαιοκράτειρας του θετικού δικαίου προϋποθέτει τόσο δημοκρατικό όσο και αξιακά προσανατολισμένο, δηλαδή *δίκαιο* νομοθέτη. Κλασικό, και όχι το μόνο, είναι το παράδειγμα των νομοθετικών εγκλημάτων του εθνικοσοσιαλισμού, όπου λίγο ενδιέφερε το θέμα αν η κρατική εξουσία έπληττε ομάδες ή κοινωνίες με πράξεις ενός *άδικου* νομοθέτη ή από *άδικο* φυσικό δίκαιο.

5. Έτσι δημιουργείται μια νέα, αλλά υπό όρους, αναζήτηση δρόμων *προς την αξιακή προσέγγιση του θετικού βέβαια δικαίου*. Κανείς δεν αρνείται πως και η σύγχρονη αυτή αξιακή (και συνακόλουθα ίσως και διορθωτική) προσέγγιση του θετικού δικαίου εμπεριέχει θεωρητικά τον κίνδυνο, *η οποία αξιακή μεταφυσική δοξασία να εκτοπίσει την ασφάλεια που κατ' αρχήν παρέχει ο νομικός θετικισμός στην απόλυτη μορφή του*. Έτσι κι αλλιώς οι έννοιες της δικαιοσύνης ή περί την φύση του ανθρώπου, αλλά και του *ορθολογισμού* κ.ο.κ. ερμηνεύτηκαν κατά καιρούς έτσι ώστε να περιλαμβάνουν τις *προσωπικές απόψεις του ερμηνευτή*, ή –θα προσθέταμε εμείς– ότι ο ισχυρός επιβάλλει το δίκαιο.

6. Τελικά, η ιστορία του δικαίου επιβεβαιώνει ότι καμία από τις περί δικαίου αντιλήψεις, δηλαδή ούτε ο δρόμος του απόλυτου *θετικισμού* ούτε εκείνος που με την ανεπιφύλακτη αποδοχή του *φυσικού δικαίου* προφυλάσσει από το *άδικο* *θετικό δίκαιο*, αλλά ούτε και ο *δικαιικός ορθολογισμός* ή η σύγχρονη αναζήτηση της αξιακής ποιότητας του θετικού δικαίου μπόρεσαν να αποτρέψουν το *άδικο* ή, πάντως, την αίσθηση του ανθρώπου ή των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων ότι ισχύει *άδικο δίκαιο* ή και *άδικο δίκαιο*. Το *άδικο*, στην ιστορία του δικαίου, κυριάρχησε τόσο υπό το κράτος του *φυσικού δικαίου*, όσο και υπό το κράτος του *θετικού δικαίου*, ακόμη και των νέων ποικίλων αξιακών του προσεγγίσεων. Το ίδιο συμβαίνει και με τον *δικαιικό ορθολογισμό*. Αυτή η θέση γίνεται πιο σύνθετη αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι δεν υπάρχουν *απόλυτες αξίες* αλλά ούτε ένας και μοναδικός «ορθολογισμός» και, επομένως, το ποιο αξιακό σύστη-

μα ισχύει, εξαρτάται από τον εκάστοτε συγκεκριμένο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων αλλά και του σταδίου πολιτιστικής εξέλιξης μιας κοινωνίας.

7. Τώρα βέβαια, στα κράτη μέλη της ενωσιακής διαδικασίας αναδεικνύεται ένα γενικότερα δεκτό ευρωπαϊκό αξιακό σύστημα, ένας κοινός τόπος δικαιικού πολιτισμού, αυτό που νοείται με τον όρο του πολιτιστικού και του δικαιικού ευρωπαϊκού κεκτημένου. Αυτό το νέο πλαίσιο βελτιώνει βέβαια τη σχέση δικαιοσύνης και δικαίου, η ανεύρεση όμως μιας δικαιικής αντίληψης, με την καθολική της αποδοχή ως δίκαιης, παραμένει μια υπόθεση ασυμβίβαστη με τη νομοτέλεια της κοινωνικής συμβίωσης.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ

ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

II. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ»

§ 14. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Τρίτης Ενότητας

1. Η έννοια του *πολιτικού* είναι κατεξοχήν κεντρική έννοια και αφετηριακό θέμα της *πολιτικής επιστήμης*. Είναι ασφαλώς και θέμα της φιλοσοφίας, αφού κλάδο της συνιστά η *πολιτική φιλοσοφία*. Θεμελιώδης όμως είναι και η σημασία της έννοιας του *πολιτικού* για την προσέγγιση όλων των θεμάτων που αναπτύσσονται στο παρόν έργο, δηλαδή των εννοιών του *δικαίου*, του *θεσμού*, της *πολιτείας*, του *Συντάγματος*, του *πολιτεύματος* και, ειδικότερα, του *δημοκρατικού πολιτεύματος*, της *διάκρισης των λειτουργιών* και κατεξοχήν της θεωρίας του *κοινοματικού θεσμού*.

2. Η προσέγγιση της *έννοιας του πολιτικού* σε μια σύντομη εισαγωγή στη θεωρία της πολιτείας είναι ιδιαίτερα προβληματική. Η βιβλιογραφία είναι ατελείωτη, οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι περίπου τόσες όσοι είναι εκείνοι που τις επιχειρήσαν. Γι' αυτό περιοριζόμαστε και εδώ σε ελάχιστες αναφορές, με σκοπό να *υποψιάσουμε* τον μη μεμυημένο αναγνώστη για την εμβέλεια, την ιστορία και τις θεωρητικές συγκρούσεις που προκάλεσε στην ιστορία της ανθρωπίνης σκέψης η έννοια του *πολιτικού*. Θα αναφερθούμε λοιπόν σε τρία θέματα:

- α.** Σε ένα πρώτο βήμα καταγράφονται ορισμένες εισαγωγικές σκέψεις που απαντούν στο ερώτημα: «Περί τίνος πρόκειται;» (βλ. § 15).
- β.** Στη συνέχεια παρουσιάζονται, ανάμεσα στις πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του *πολιτικού*, ενδεικτικά μόνο πέντε και αναζητείται, παρά τη διαφορετικότητά τους, ένας *ενδεχόμενος κοινός μεταξύ τους νοηματικός τόπος* (βλ. § 16).
- γ.** Τέλος, ο συγγραφέας προτείνει μια δική του προσέγγιση που αναπτύσσεται στη βάση της σχέσης του *πολιτικού με το δίκαιο* (βλ. § 17).
- δ.** Στο πλαίσιο ενός έργου που επιχειρεί κάποιες εισαγωγικές προσεγγίσεις της πολιτείας και των θεσμών της, εύλογο είναι η έννοια του *πολιτικού* να εξεταστεί και ως στοιχείο της δημοκρατικής λειτουργίας της πολιτείας, έστω ως είδος παραρτήματος αυτής της ενότητας (βλ. παρακ. § 18).

§ 15. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Αν ανατρέξει κανείς στο έγκυρο πολιτειολογικό λεξικό *Evangelisches Staatslexikon* και δει πώς εισάγει την έννοια του *πολιτικού* ο συγγραφέας του λήμματος και επιφανής πολιτικός επιστήμονας Ulrich von Alemann, θα διαβάσει μεταξύ άλλων και τα εξής: «Η λέξη προέρχεται από την ελληνική λέξη πόλις και ανάγεται στο φαινόμενο της κοινωνικής συμβίωσης [...]. Από τον 15ο ως τον 17ο αιώνα συναντάται ως *policy* ή *policey* και χαρακτηρίζει τη συνολική τάξη της πολιτείας» κ.λπ.

2. Η παραπάνω περιγραφή δεν βρίσκεται μακριά από τα πεδία, στα οποία μας οδηγεί ένας προσεκτικός στοχαστικός βηματισμός. Πράγματι, είναι εύστοχη η χρήση του όρου «συνολική τάξη της πολιτείας», ως αντικείμενο ή περιεχόμενο του *πολιτικού*. Διότι η πολιτική δεν νοείται μόνο στη *δικαιική και θεσμική της νομοτέλεια*. Δεν λειτουργεί ως προς τα πάντα, καθ' υπόδειξη του *τεθειμένου δικαίου*. Η λειτουργία της πολιτείας ως ένα σημείο μόνο είναι προγραμματίσιμη και εντάξιμη σε συγκεκριμένους νομικούς κανόνες και θεσμούς. Άλλωστε η πολιτική βούληση είναι πολλές φορές *ανθόρμητη*. Η πολιτεία, δηλαδή, λειτουργεί και με βάση τη συναρπαστική δυναμική νομοτέλεια της *εν κοινωνία συμβίωσης των ανθρώπων*. Φαινόμενα όπως η παραγωγή εξουσίας, οι συγκρούσεις, οι συναινέσεις, το γενικό συμφέρον, το κομματικό σύστημα, δεν είναι πάντοτε, ούτε πλήρως, υποτάξιμα στον νομοθέτη, αλλά ούτε αποτελούν και έκφραση μιας *legibus solutus*, δηλαδή αυτόνομης δράσης και πρωτοβουλίας της κοινωνίας. Τα φαινόμενα αυτά επικράτησε να καλούνται –και θεωρούνται– *πολιτικά*, ή, με άλλη διατύπωση, να αποτελούν έκφραση της *πολιτικής νομοτέλειας* της πολιτείας.

3. Βέβαια η *θεσμικοδικαϊκή* και η *πολιτική νομοτέλεια* δεν νοούνται διαζευκτικά. Και η *δικαιική* ύλη μπορεί να είναι –και συνήθως είναι– και *πολιτική*, αλλά και μια *πολιτική ύλη*, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να υπαχθεί σε *δικαιικούς κανόνες*. Μια διαζευκτική αντίληψη της δικαιοκτικής και της πολιτικής νομοτέλειας αποπροσανατολίζει στο μέτρο που αποσιωπάται ότι οι έννοιες *δίκαιο*, *πολιτική*, *θεσμός*, *πολιτεία*, *Σύνταγμα*, *πολίτευμα*, *πολιτικό κόμμα* κ.ο.κ., παρά τη νοηματική τους ετερότητα και αυτοτέλεια, αποτελούν ταυτοχρόνως και μια ενότητα, *αφού όλες αυτές οι έννοιες δεν θα ήταν νοητές έξω από το φαινόμενο της κατά δίκαιο κοινωνικής συμβίωσης, που συντελείται σε μία έννομη αλλά και πολιτική τάξη πραγμάτων τα οποία συναποτελούν την πολιτεία*.

4. Τα παραπάνω καθιστούν, νομίζουμε, προφανή τη μεθοδολογική ανάγκη, πριν εκτεθούν οι σκέψεις περί θεσμού, πολιτείας, Συντάγματος, πολιτεύματος, διάκρισης των λειτουργιών και κομματικού φαινομένου, να προταχτεί μια σύνομη προσέγγιση όχι μόνο του *δικαίου*, που μόλις επιχειρήθηκε, αλλά και του *πολιτικού*.

5. Μόλις σημειώθηκε ότι η γνώση της έννοιας του *πολιτικού* είναι ιδιαιτέρως κρίσιμη για την προσέγγιση της έννοιας της πολιτείας και βασικών της θεσμών. Εικόνα αυτής της σημασίας της έννοιας του πολιτικού για τους θεσμούς της πολιτείας αποκτούμε, εάν δούμε πού και πώς χρησιμοποιείται η έννοια σε σύγ-

χρονα Συντάγματα. Έτσι, παίρνοντας ως το εγγύτερο για εμάς παράδειγμα, το ελληνικό Σύνταγμα του 1975/1986/2001, παρατηρούμε, σε σχέση με τη χρήση της έννοιας του πολιτικού, τα εξής: το άρθρο 29 του Συντάγματος αναφέρεται στα *πολιτικά* κόμματα, το άρθρο 85 ρυθμίζει την *πολιτική* ευθύνη της Κυβέρνησης, το άρθρο 82 § 1 την αρμοδιότητα για τη *γενική πολιτική* της χώρας, το άρθρο 13 § 1 κάνει λόγο για *πολιτικά* δικαιώματα, το άρθρο 5 § 2 για *πολιτικές* πεποιθήσεις, κ.ο.κ. Αλλά και πέρα από αυτές τις περιπτώσεις: Νόμιμος σκοπός του δικαιώματος της απεργίας είναι, κατά το άρθρο 23 § 2, η διαφύλαξη και η προαγωγή των οικονομικών και των εργασιακών εν γένει συμφερόντων των εργαζομένων. Ο ν. 330/1976 όμως, σε συνάρτηση με τη διάταξη αυτή, απαγορεύει την *πολιτική* απεργία. Και ακόμη, το ΣτΕ ορίζει ως *κυβερνητικές πράξεις* που δεν προσβάλλονται ενώπιόν του αυτές που ανάγονται στη διαχείριση της *πολιτικής* εξουσίας.¹⁴⁴ Κρίσιμη, τέλος, έχει καταστεί η έννοια και στη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, όπου έχει αναπτυχθεί το δόγμα της *political question*, για να χαρακτηριστούν τα όρια μεταξύ του δικαστικής ελέγχιμου πεδίου και του πεδίου των δικαστικά μη ελέγξιμων *πολιτικών* επιλογών, της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁴⁵ Τέλος, ανακύπτουν ερωτήματα όπως: τι είναι *πολιτικό* πρόβλημα, *πολιτικό* σωματείο, *πολιτικό* θέατρο.

6. Τα ενδεικτικά παραδείγματα, στα οποία μόλις έγινε αναφορά, δείχνουν ότι με τον όρο του *πολιτικού* χαρακτηρίζονται πολλά και ανομοιογενή πράγματα. Διατυπώνονται αντιδιαστολές όπως: πολιτικό-νομικό, πολιτικό-επιστημονικό, πολιτικό-καλλιτεχνικό, πολιτικό-ιδιωτικό. Η πολιτική, ως ιδιότητα δηλαδή, λαμβάνει ποικίλα νοηματικά περιεχόμενα ανάλογα με το υποκείμενο ή με τη θεματική στην οποία αφορά.

7. Τέλος, σημειώνουμε ότι δεν υπάρχουν πολλές έννοιες που να έχουν *παραιοποιηθεί* και τελικά να έχουν *προδοθεί* ως προς το αρχέγονο νόημά τους, τόσο όσο η *έννοια της πολιτικής*, ιδιαίτερα στον επιστημονικό και τον πολιτικό λόγο. Έχει αξιοποιηθεί τόσο από τη θεωρία της *ειρήνης*, όσο και από τη θεωρία του πολέμου, τόσο από τη θεωρία *ανταρικών* όσο και από τη θεωρία *δημοκρατικών* καθεστώτων, αλλά και από τη θεωρία των *αξιών* και της *αγοράς*. Γι' αυτό, αλλά και λόγω της ιστορίας της και της σημασίας της, επιβάλλεται, κατά την προσέγγισή της, συνείδηση, *πνευματικής* και, ειδικότερα, *ερμηνευτικής ευθύνης*. Όποιος άλλωστε σκύψει πάνω από τη δόκιμη επιστημονική βιβλιογραφία περί πολιτικής, θα διαπιστώσει ότι η ιστορία του νοήματος της πολιτικής θα μπορούσε να γραφτεί και ως *ιστορία της παγκόσμιας φιλοσοφίας*.

§ 16. Επιλογές νοηματικών προσεγγίσεων του πολιτικού

I. Επιλογές

Στην έννοια του *πολιτικού* έχουν προσδοθεί ποικίλα περιεχόμενα και έτσι ο

144 Βλ. σχετικά Ι. Σαρμά, *Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του ΣτΕ*, 1990, σ. 347-352.

145 Βλ. αντί πολλών, T. Burchental, *Public International Law*, 1990, σ. 193 κε.

όρος έχει καταγράψει τη δική του ιστορική περιπέτεια.¹⁴⁶ Στο πλαίσιο αυτού του εισαγωγικού μέρους επιλέγουμε μεταξύ πολλών πέντε μόνο επιστημονικές προσεγγίσεις της έννοιας του *πολιτικού*, ενδεικτικές για τις φάσεις ή τους σταθμούς που συνόδεψαν την περιπέτεια της ιστορικής του εξέλιξης: την κανονιστική θεωρία (παρακ. ΙΙ), τη θρησκευτική-ανθρωπιστική θεωρία (παρακ. ΙΙΙ), τη θεωρία της *δύναμης* (παρακ. ΙV), τη *διαλεκτική* θεωρία (παρακ. V) και τη θεωρία της *θεμελιώδους σύγκρουσης* (παρακ. VI).

ΙΙ. Η κανονιστική θεωρία

1. Αναζητώντας τις αρχέγονες ρίζες της έννοιας του *πολιτικού*, θα οδηγηθούμε κατ' ανάγκη στην πολιτική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων, και θα σταθούμε ενδεικτικά αλλά όχι τυχαία στον Αριστοτέλη για να προσεγγίσουμε τη λεγόμενη *κανονιστική θεωρία* της πολιτικής.

2. Ο Αριστοτέλης διακρίνει την πρακτική του φιλοσοφία σε *ηθική* και σε *πολιτική*. Με τον όρο *ηθική* χαρακτηρίζει το δεοντολογικό σύστημα στο οποίο πρέπει να υπάγεται η *ατομική* συμπεριφορά του ανθρώπου. Το αντίστοιχο σύστημα δεοντολογίας που καθορίζει τη *δραστηριότητα της πόλης-κράτους*, χαρακτηρίζει με τον όρο *πολιτική*. Η αντίληψη αυτή περί της έννοιας του πολιτικού θεωρεί την πόλη-κράτος ως την προϋπόθεση για μια *αγαθή ζωή*, για το *εν ζην* ως ενότητα *ηθικής και πολιτικής νομιμότητας*.¹⁴⁷ Η πολιτική περιλαμβάνει αιώνιες αλήθειες (φυσικό δίκαιο) και αποβλέπει στην έντεχνη σύνταξη και καθοδήγηση ανθρωπινων ομάδων με βάση την ικανότητα επιβολής: «ἐστὶ δε το πολιτικόν αγαθόν το δίκαιον, τούτο δ' ἐστὶ το κοινὴν συμφέρον».¹⁴⁸ Κρίσιμο στοιχείο αυτής της κανονιστικής θεωρίας είναι ο τελεολογικός της χαρακτήρας. Η πολιτική ως εξουσία δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά εμπεριέχει νοηματικά την υπόδειξη της σω-

146 Από τα ελληνόγλωσσα έργα βλ. κυρίως: Χ. Ανθόπουλος, «Η θεωρία του παρτιζάνου και ο Carl Schmitt. Σημειώσεις πάνω στην πολιτική και τον πόλεμο», *Θέσεις*, Γεν.-Μάρτιος 1985, σ. 85 κε. Γ. Βλάχος, *Εισαγωγή στις πολιτικές θεωρίες των νεωτέρων χρόνων*, Α, 1977· Μ. Δεκλερή, «Η εμπειρική θεωρία του Harold Lasswell για την πολιτική και το δίκαιο», *ΤοΣ*, 1979, σ. 202 κε. L. Ferrajoli, «Η βία και η πολιτική στη σημερινή αυταρχική δημοκρατία», *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου* και *Έρευνας*, άνοιξη 1984, σ. 21 κε.· ο ίδιος, *Βία και πολιτική*, 1985· Ι. Ξ. Κοντιάδης, «Εκθρός» και «πολέμιος» εις την σύγχρονον πολιτικήν θεωρίαν και την ελληνικήν αρχαιότητα, 1969· Ν. Κουτσιαράς (επιμ.), «Κοινωνικές επιστήμες: Σε αναζήτηση του πολιτικού», ειδ. αφιέρωμα περιοδ. *Διαβάζω*, 1993. Βλ. τον πρόσφατο τόμο με έργα του Χ. Π. Παμπούκη, *Λόγος κοινός - Κείμενα για την πολιτεία, την πολιτική, την παιδεία και την εθνική αυτονομία*, Αθήνα 2008, σ. 78· Γκ. Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση* (μτφρ. Γ. Παπαδάκη), 1975· Μ. Ντυβερζέ, *Εισαγωγή στην πολιτική*, 1972· Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (α+β), 1975· Π. Σούρλας, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής*, 1989. Από τη γαλλόφωνη σχετική βιβλιογραφία, βλ. J.-L. Chabot, *Introduction à la politique*, 1991, για τα πεδία ανάπτυξης του πολιτικού φαινομένου, δηλαδή το κράτος και την κοινωνία. Βλ. ακόμη R. Aron, *Histoire et dialectique de la violence*, 1973· B. Badie - G. Hermet, *Politique comparée*, 1990· G. Duprat, *Connaissance du politique*, 1990· M. Duverger, *Sociologie de la politique*, 1984.

147 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252 b, 1253 a 37. Βλ. γενικότερα για τα περί πολιτικής στην αρχαία ελληνική γραμματεία Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Περί της πολιτικής*, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, κυρίως σ. 13 κε., 36 κε., 124 κε., 265 κε.

148 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1282 b, 15-20 και *ό.π.* (υποσ. 147).

στής κοινωνικής συμπεριφοράς, με προσανατολισμό την εξασφάλιση *ορισμένων αξιολογικού περιεχομένου αγαθών* – γι' αυτό και ο χαρακτηρισμός της ως κανονιστικής θεωρίας. Η αξιακή σύλληψη της πολιτικής από τον Αριστοτέλη κυριάρχησε στην πολιτική φιλοσοφία. Ρήξη με τον Αριστοτέλη επιφέρει ο Niccolò Machiavelli που ανάγει την πολιτική ως εξουσία, σε αυτοσκοπό (παρακ. IV).

3. Συναφές προς το προηγούμενο είναι ότι στη θεωρία του Αριστοτέλη ο καθορισμός της πολιτικής γίνεται σε σαφή *αντιδιαστολή προς την οικιακή οικονομία και την ιδιωτική ζωή*. Αυτή η αντιδιαστολή *ιδιωτικότητας* και *πολιτικής* έχει ιδιαίτερη αξία, τόσο για την πολιτική θεωρία, όσο και για την πολιτική και συνταγματική πράξη ακόμη και σήμερα. Είναι η πρώτη συστηματική προσπάθεια *διαφοροποίησης της δημόσιας από την ιδιωτική σφαίρα*, που σημαίνει την αναγνώριση δύο ετερογενών μεν αλλά αλληλοεξαρτώμενων χώρων μέσα στο σύστημα της κατά δίκαιο κοινωνικής συμβίωσης.¹⁴⁹ Όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο (βλ. 18, II), όταν η διάκριση πολιτικού (δημόσιου) και ιδιωτικού χώρου συσκοτίζεται, η πολιτική χάνει –πάντως στη δημοκρατία– την αξιοπιστία της.

4. Η ολοκλήρωση της εικόνας που έχει η έννοια του πολιτικού στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι ο χαρακτηρισμός του ανθρώπου με τη γνωστή ρήση: *ζών πολιτικόν*. Με τη διατύπωση αυτή αναδεικνύεται η συνοχή της *ηθικής* και της *αγαθής ζωής*.¹⁵⁰ Χωρίς όμως οργανωμένη κοινωνική ζωή, δηλαδή χωρίς την πόλη, οι βασικές αυτές αρχές δεν είναι νοητές.¹⁵¹ Άρα η πόλη, δηλαδή το πολίτευμά της, πρέπει να έχει εκείνες τις ιδιότητες που είναι κατάλληλες να διασφαλίζουν στον άνθρωπο το *εν ζην* και την ιδιότητα του *αγαθού*. Αυτή η καταλληλότητα της πόλης διασφαλίζεται από ένα πολίτευμα που αποτελεί σύνθεση βασιλείας και δημοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτό το *ιδανικό* πολίτευμα –και μόνο αυτό– χαρακτηρίζεται ως *πολιτεία*.

III. Η θεοκρατική θεωρία

1. Συγγενής, προς την αριστοτελική αντίληψη περί του πολιτικού είναι η σκέψη του Johannes Althusius (1557-1638) που, παράλληλα με το πρακτικό νομικό του επάγγελμα ως νομικού συμβούλου της πόλης Emden (1604), ήταν από το 1586 ως το 1604 και καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Herborn. Δύο είναι τα κύρια έργα του Althusius: το *Dicaeologicae libri tres. Totum et universum jus, quo utimur methodice complectendes, cum parallelis hujus et Judaici juris, tabulisque insertis...* και το –ίσως και σημαντικότερο– *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrate. Cui in fine adjuncta est Oratio panegyrica de utilitate, necessitate et antiquitate scholarum*, Herborn 1603.¹⁵²

149 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, ό.π. (υποσ. 147).

150 Αριστοτέλης, ό.π. (υποσ. 147), 1253 a: «Εκ τούτων ουν φανερόν ότι των φύσει η πόλις τελείν και ότι ο άνθρωπος φύσει πολιτικόν ζώνον».

151 Βλ. Αριστοτέλης, ό.π. (υποσ. 147), 1253 a.

152 Το πρώτο έργο πρωτοκυκλοφορεί το 1617 στο Herborn αλλά εν χρήσει είναι η β' επανέκδ. που κυκλοφόρησε το 1967 στις εκδόσεις Aalen. Ως προς το δεύτερο έργο, η δεύτερη και συμπληρωμένη έκδοση δημοσιεύεται το 1610 στο Groningen και η τρίτη, εκ νέου συμπληρωμένη, κυκλοφορεί το 1614 στο Herborn. Αυτή είναι και η τελευταία έκδοση που επιμελήθηκε

2. Τον τελικό σκοπό του έργου του Althusius πληροφορούμεθα από τον ίδιο. Τον επισημαίνει στον Πρόλογο του έργου του *Politica methodice digesta...*: Σκοπό λοιπόν του έργου του, ο Althusius, θεωρεί τη διαμόρφωση μιας «επιστήμης της πολιτικής», στην οποία εντάσσει τα κατεξοχήν πολιτικά στοιχεία, ενώ ταυτοχρόνως απαλλάσσει από τέτοια στοιχεία, τις άλλες επιστήμες, κυρίως τη θεολογία, τη φιλοσοφία και το δίκαιο. Οι επιστήμες αυτές, όπως τις δίδασκε ο Althusius, *επιβαρύνονται*, και *παραμορφώνονται* από την παρεμβολή πολιτικών σκέψεων και επιχειρημάτων. Στο ίδιο έργο επιχειρεί να δώσει απαντήσεις στα μεγάλα ζητήματα της εποχής του, που ήταν ίσως η πιο ταραγμένη τής, ως τότε, ευρωπαϊκής ιστορίας. Μια εποχή βιαίων πολιτικών, κυρίως θρησκευτικών, συγκρούσεων, υπό την επίδραση της διδασκαλίας του Καλβίνου, που ήταν άλλωστε κυρίαρχος στο Πανεπιστήμιο όπου δίδασκε και τελικά συστηματοποίησε μια ηθικοφιλοσοφική κανονιστική «επιστήμη της πολιτικής».¹⁵³

3. Οι ρίζες της φιλοσοφίας του Althusius είναι θεολογικές και ανάγονται στη διδασκαλία του Καλβίνου. Κύρια θέση, με θεολογική αναγωγή αλλά και πολιτικό περιεχόμενο, είναι η απόλυτη κυριαρχία του Θεού. Ο Θεός δηλαδή: i) δεν είναι *στοιχείο* του κόσμου, αλλά διάσταση πάνω από αυτόν, ii) ο Θεός είναι καθοριστική *δύναμη του γίνεσθαι*, που εκείνος προδιαγράφει, iii) πηγή του δικαίου, δηλαδή της ιδέας της δικαιοσύνης, είναι ο *θείος λόγος*, που ταυτοχρόνως βέβαια σημαίνει ότι ο Althusius δέχεται την κυριαρχία ενός θείου φυσικού δικαίου.

4. Η έννοια της *πολιτικής* αποδίδεται στην πρώτη φράση του έργου του *Politica* κλπ. ως εξής: «Πολιτική, είναι η γνώση του πώς συντελείται η ανθρωπινή συμβίωση, σύμφωνα με κανόνες που ρυθμίζουν τη λειτουργία της και τη διατήρησή της».¹⁵⁴ Τα κύρια θέματα της πολιτικής, δηλαδή της πρακτικής φιλοσοφίας του Althusius είναι: i) η *consociatio*, δηλαδή η *δημιουργία* και η *δομή* των κοινωνιών στις οποίες ζει ο άνθρωπος, ii) ο *decalogus*, δηλαδή οι *αρχές* και οι *νόμοι* που πρέπει να καθορίζουν τη λειτουργία των κοινωνιών και, τέλος, iii) *majestas*, δηλαδή η *δημιουργία*, η *άσκηση* και ο *περιορισμός* της εξουσίας του ανθρώπου επί ανθρώπων. Επομένως πολιτική, κατά τον Althusius, είναι η γνώση του εαυτού μας σε σχέση προς τη συνύπαρξη με άλλους ανθρώπους.¹⁵⁵ Οι δύο *έννοιες* κλειδί για τη διάγνωση του νοήματος που δίνει στον όρο *πολιτική* ο Althusius είναι, όπως μόλις σημειώθηκε, η *consociatio* (που σημαίνει κοινόβιο) και ο *symbioticus* (που σημαίνει: ουσία της κοινωνικής συμβίωσης). Η συμβίωση δεν συνίσταται στην απλή «συνύπαρξη» με άλλους, αλλά βασίζεται

ο ίδιος. Επανεκδόθηκε (φωτοτυπικά) το 1961 στις εκδόσεις Aalen όπου ξανακυκλοφόρησε το 1981. Οι παραπομπές γίνονται στην τελευταία αυτή έκδοση. Για το έργο του Althusius, βλ. αντί πολλών, H. H. Esser, «Calvin und Althusius. Analogie und Differenzen ihrer politischen Theorien», στο: K.-W. Dahm - W. Krawitz - D. Wyduckel, *Politische Theorie des Johannes Althusius*, ειδ. τεχ. 7 του περιοδικού *Rechtstheorie*. Βλ. επίσης P.-J. Winters, «Johannes Althusius», στο: M. Stollens (επιμ.), *ό.π.* (υποσ. 73), σ. 29 κε.

¹⁵³ Βλ. και P.-J. Winters (υποσ. 152), σ. 30 κε., 52 κε., όπως και E. Wolf, *Das Problem der Naturrechtslehre*, γ' έκδ., Karlsruhe 1964.

¹⁵⁴ Βλ. *Politica* I, 2.

¹⁵⁵ Βλ. *Politica* I, 1.

σε μια κοινή ιδέα, σε μια –όπως την αποκαλεί ο Althusius– «regula vivendis» που συνιστά τη συνεκτική ratio της συμβίωσης που γι' αυτόν είναι ο νόμος του Θεού. Η συμβίωση αυτή διασφαλίζεται, είτε από *συμφωνημένους* κανόνες (εδώ αναδύεται μια έννοια κοινωνικού συμβολαίου), είτε από σιωπηρά αποδεκτούς κανόνες, που δεν είναι άλλο παρά κανόνες φυσικού δικαίου. Με τον όρο symbioticus ο Althusius θυμίζει την *αριστοτελική* περί του πολιτικού *κανονιστική θεωρία*: Ο άνθρωπος, και κατά τον Althusius, είναι *ύπαρξη κοινωνική*, που δεν μπορεί παρά να διαβιώνει με άλλους ανθρώπους, διότι μόνο έτσι η ανθρώπινη ζωή ανταποκρίνεται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.¹⁵⁶ Η επιστήμη διερωτήθηκε μήπως ο Althusius έχει αριστοτελικές αναγωγές.¹⁵⁷ Νομίζουμε πως η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να είναι αρνητική. Η διαφορά των δύο πολιτικών φιλοσοφιών είναι κρίσιμη, αλλά και προφανής. Η διαφορά μεταξύ Αριστοτέλη και Althusius πρέπει να αναζητηθεί στο σημείο αναγωγής, δηλαδή στην εξήγηση, γιατί ο άνθρωπος είναι ύπαρξη (κατά Αριστοτέλη: ζώο) πολιτική. Στον Αριστοτέλη, αυτό προκύπτει από τη *φύση του ανθρώπου*, ενώ στον Althusius, η *κοινωνική* ιδιότητα του ανθρώπου είναι σύμφυτη με τον θείο προσδιορισμό της ύπαρξής του.

IV. Η θεωρία της δύναμης

1. Τελείως διαφορετική από την κανονιστική θεωρία τόσο του Αριστοτέλη όσο και του Althusius είναι η *θεωρία της δύναμης*. Ιστορικά, η θεωρία αυτή εκφράζεται, μεταξύ άλλων, και από τους N. Machiavelli, Th. Hobbes και M. Weber και συνδέεται με την *ακμή των φυσικών επιστημών* στους νεότερους χρόνους. Η ακμή αυτή ήταν καθοριστική για τη θεώρηση της έννοιας του *πολιτικού* και της *πολιτικής*. Το περιεχόμενο της έννοιας μετατοπίστηκε βαθμιαία και σταθερά από το *χώρο της δεοντολογίας* όπου την έχει τοποθετήσει η κανονιστική θεωρία, στα *μέσα πραγματίωσης*, που σημαίνει τελικά στη *δύναμη*.

2. Ο κατεξοχήν θεμελιωτής της άποψης, ότι η έννοια του *πολιτικού* συνδέεται άρρηκτα με την έννοια της *δύναμης* και ότι η πολιτική εξουσία αποσυνδέεται από οποιοδήποτε αξιολογικό και τελεολογικό στοιχείο, καθιστάμενη έτσι *αυτοσκοπός*, είναι ο Φλωρεντίνος πολιτικός φιλόσοφος του 15ου και του 16ου αιώνα Nicollo Machiavelli (1469-1527).¹⁵⁸ Η έννοια του πολιτικού ως εξουσιαστικού φαινομένου διατρέχει όλο του το έργο, όχι όμως παντού με την ίδια εννοιολογική συνάρτηση. Την εποχή του Machiavelli αναπτύχτηκε γενικότερα ένα λογοτεχνικό είδος που επικεντρώθηκε στην έξαρση των *αρετών του ηγέτη*. Το είδος αυτό του λόγου ονομάστηκε «Κάτοπτρα Ηγεμόνων».¹⁵⁹

3. Δύο είναι τα έργα του Machiavelli (1469-1527) που κυρίως ενδιαφέρουν

156 Βλ. *Politica*, ό.π.

157 Βλ. και P.-J. Winters (υποσ. 152), σ. 32 και υποσ. 14, στη σ. 30.

158 Για το έργο του Machiavelli βλ. ενδεικτικά L. Strauss, *Thoughts on Machiavelli*, 1958· M. Hulling, *Citizen Machiavelli*, 1983· G. Ritter, *Die Dämonie der Macht*, β' έκδ. 1948. Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 19), σ. 85 κε.

159 Βλ. Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 19), σ. 533.

την ιστορική εξέλιξη της έννοιας του πολιτικού: το *Il Principe*, 1513¹⁶⁰ και το *Discorsi sopra la prima deca di Titus Livius* που γράφτηκε στα χρόνια από το 1513 έως το 1522 και εκδόθηκε στη Ρώμη μετά το θάνατό του, το έτος 1531.¹⁶¹

4. Ο *Ηγεμόνας* είναι αφιερωμένος στον άρχοντα του Urbino, Lorenzo de Medici και περιλαμβάνει αρχές που του εισηγείται να τηρεί για την κατάκτηση, τη διατήρηση και την άσκηση της εξουσίας του.¹⁶²

α. Για το σκοπό αυτό προτείνει τεχνικές και στρατηγικές, με αποκλειστικό κριτήριο τη μέθοδο που καθιστά τον άρχοντα ικανό να *μπορεί να διατηρήσει την πολιτική του ισχύ*. Χαρακτηριστικά αυτού του έργου είναι η παράθεση παραδειγμάτων που αναφέρονται σε σφάλματα του ιστορικού παρελθόντος από τα οποία συνάγει κανόνες *πολιτικής ευφυΐας*. Βασική έννοια στη σκέψη του Machiavelli (και) στο έργο αυτό είναι η *virtu*, που σημαίνει μεν αρετή όχι όμως ως στοιχείο ενός κώδικα ηθικής συμπεριφοράς αλλά ως *ορμή δημιουργίας*. Όποιος ζητά από τον «*Ηγεμόνα*» μεγαλοψυχία, πραότητα και τήρηση των ηθικών κανόνων, τον καταδικάζει σε αποτυχία. Στο έργο αυτό ταυτίζεται λοιπόν η πολιτική με την *ισχυρή εξουσία*.¹⁶³

β. Ίσως θα μπορούσε όμως κανείς να πει, πως σε αντίθεση με το έργο του *Discorsi*, για το οποίο γίνεται αμέσως παρακάτω λόγος, ο *Ηγεμόνας*, όπως μόλις σημειώσαμε, αποτελεί συλλογή συμβουλών για τον άρχοντα που θέλει να διατηρήσει την εξουσία του και *δεν είναι έργο με το οποίο εκφράζει την προσωπική του φιλοσοφία για το περιεχόμενο της πολιτικής*. Ουσιαστικά βέβαια ο *Ηγεμόνας* αποτελεί ένα ριζοσπαστικό μαχητικό κείμενο υπέρ της *εκκοσμίκευσης της πολιτικής εξουσίας*, και υπέρ της απόλυτης *απαλλαγής της Ιταλίας από την εξουσία της καθολικής Εκκλησίας*, έτσι ώστε η πολιτική εξουσία να πάψει να είναι υπηρέτης ενός *εκκλησιαστικού φυσικού δικαίου*. Στο έργο του αυτό ο Machiavelli τελικά εντάσσει την *πολιτική* σε ένα ιδιαίτερο πεδίο ανθρώπινης δράσης που δεν υπόκειται στις καθιερωμένες –προφανώς εννοεί: από την Εκκλησία καθιερωμένες– αρχές.

γ. Ήδη στο δεύτερο μέρος του έργου αυτού ο Machiavelli, χρησιμοποιώντας τη, ως ιστορική εξέλιξη νοούμενη, μορφολογία των πολιτευμάτων του Αριστοτέλη, καταλήγει με τη δική του λογική στην εξουσία του *Ηγεμόνα*: Προηγείται η ηγεμονία του ισχυρότερου και σοφότερου. Ακολουθεί η παρακμή που προκαλούν οι κληρονόμοι του. Η παρακμή των κληρονόμων οδηγεί

160 Για το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε και παραπέμπεται η γερμανική μετάφρασή του από τον R. Zorn που εκδόθηκε με τον τίτλο *Der Fürst* στον εκδοτικό οίκο Alfred Kroner στη Στουτγάρδη, στ' έκδ. 1978. Βλ. και την εκτενή Εισαγωγή του R. Zorn *ό.π.*

161 Για το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε και παραπέμπεται η γερμανική μετάφραση του Rudolf Zorn που εκδόθηκε από τον οίκο Alfred Kroner στη Στουτγάρδη, β' έκδ. 1977. Βλ. και την Εισαγωγή σ' αυτό από τον R. Zorn. Εκτός των δύο για την παρούσα θεματική κρίσιμων έργων του, ο Machiavelli είχε συγγράψει άλλα δύο έργα. Το ένα *Περί της τέχνης του πολέμου* και το άλλο για την *Ιστορία της Φλωρεντίας*.

162 Βλ. την *αφιέρωση* που κάνει ο Machiavelli, *ό.π.* (υποσ. 160), σ. 1 και 2.

163 Βλ. N. Machiavelli, *ό.π.* (υποσ. 160), ενδεικτικά σ. 67 κε. (Κεφ. XVII), σ. 71 κε. (Κεφ. XVIII), σ. 98 κε. (Κεφ. XXIII).

στην ηγεμονία μιας αριστοκρατικής διακυβέρνησης από εκείνους που με ευγένεια, θάρρος, πνευματική μεγαλοσύνη και πλούτο προείχαν των άλλων. Τελικά, μετά τον αχόρταγο πλουτισμό και την άσκηση βίας από τους διαδόχους τους, οδηγείται το κράτος στη δημοκρατία, η οποία όμως γίνεται αναρχία των μαζών, και για τον λόγο αυτό οδηγείται το κράτος και πάλι στην απόλυτη κυριαρχία του *Ηγεμόνα*. Ομολογεί βέβαια στη συνέχεια ο Machiavelli πως από μια τέτοια περιπετειώδη εξέλιξη δεν μπορεί το κράτος να βγει ανέπαφο. Είναι συνθήως θέμα χρόνου η κατάρρευσή του.¹⁶⁴ Από την εμπειρία που προσφέρει η ιστορική εξέλιξη του κράτους, όπως την αποτύπωσε ο Machiavelli, προκύπτουν και οι «συμβουλές» του προς τον ηγεμόνα, που διατυπώνει στο ομώνυμο έργο του.

5. Σε αντίθεση με τον *Ηγεμόνα*, το *Discorsi* αποτελεί ένα κείμενο που ο Machiavelli ενεπνεύστηκε από τη μέλετη της ρωμαϊκής ιστορίας όπως την εκθέτει ο Titus Livius. Για το έργο αυτό, από τα κρισιμότερα στην ιστορία της πολιτικής σκέψης, χρήσιμες είναι ίσως οι εξής παρατηρήσεις: Και εδώ κεντρική είναι η έννοια της *virtu* (αρετής), με νόημα όμως τροφοδοτημένο με κάποια αξιακά στοιχεία. Η αρετή βέβαια κι εδώ σημαίνει δυναμική, ηρωισμό και ικανότητα για μεγάλα πολιτικά επιτεύγματα, κυρίως για την ίδρυση και τη διατήρηση ανθούντων κρατών. Η *virtu* όμως δεν είναι ιδιότητα μόνο των ηγεμόνων αλλά συνιστά ταυτοχρόνως και *αρετή του πολίτη*.¹⁶⁵ Από την έννοια της πολιτικής που πηγάζει (και) από αυτό το έργο του Machiavelli, συνάγεται και η *πρωταρχικότητα* της διατήρησης της κρατικής ισχύος, τελικά του ίδιου του κράτους, που, αν δεν επιτυγχάνεται αλλιώς, δικαιολογεί και αγριότητες και απάτες και υποκρισίες.¹⁶⁶

6. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι με τα δύο αυτά έργα του ο Machiavelli δημιουργεί τη θεμελιακή έννοια της *Staatsräson* (*raison d'Etat*), ως πυρήνα της έννοιας του *πολιτικού*. Κι εδώ δίνεται ο αγώνας για την εκκοσμίκευση της εξουσίας, της απαλλαγής της δηλαδή από τον ασφυκτικό κλοιό της Εκκλησίας.¹⁶⁷

7. Η σύγκριση της περί *virtu* θεωρίας του Machiavelli με ορισμένες κυνικές συμβουλές που δίνει στον Ηγεμόνα –π.χ. την εξολόθρευση μιας οικογένειας του απελθόντος ηγεμόνα, την καταστροφή μιας πόλης που νικήθηκε αλλά είχε εθιστεί στην ελευθερία, το επιτρεπτό της απιστίας στο όνομα του συμφέροντος του κράτους– δημιουργεί την αίσθηση μιας βαθιάς και αγεφύρωτης αντίφασης μέσα στη σκέψη του.¹⁶⁸ Η αντίφαση αυτή κάπως «απεικονίζεται» με την εξής, συχνά επαναλαμβανόμενη σκέψη του: «Ένας ηγεμόνας που θέλει να επιβληθεί,

164 Βλ. N. Machiavelli, *Discorsi*, I, 2.

165 Βλ. π.χ. *ό.π.* (υποσ. 164), σ. 365 (Τρίτο βιβλίο, κεφ. 30).

166 Βλ. π.χ. *ό.π.* (υποσ. 164), σ. 132 (Πρώτο βιβλίο, κεφ. 51).

167 Τα έργα του Machiavelli ήταν καταγραμμένα σε λίστες των απαγορευμένων από την Καθολική αλλά και από τη Λουθηρανική και την Ορθόδοξη Εκκλησία βιβλίων. Για τις Εκκλησίες αυτές ο Machiavelli ήταν ο «διαβολικός συγγραφέας». Βλ. M. Stolleis, «Rechtspublizistik-Politik-Naturrecht im 17. und 18. Jahrhundert» στο: M. Stolleis (επιμ.), *Staatsdenker in der frühen Neuzeit*, München 1995, σ. 9 επ., ιδίως εδώ σ. 14.

168 Βλ. R. Stammeler, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 6 κε.

πρέπει να μάθει πώς μπορεί να μην είναι καλός». ¹⁶⁹ Η φράση αυτή έδωσε λαβή να χαρακτηριστεί το έργο αυτό του Machiavelli ακόμα και ως *σάτιρα*. ¹⁷⁰

8. Δεν νομίζουμε πως η αντιφατικότητα είναι εκείνο με το οποίο μπορούμε να ενοχοποιήσουμε το έργο του Machiavelli. Στο δικό του πολιτικοθεωρητικό οικοδόμημα ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως κακός ¹⁷¹ και μόνο οι νόμοι τον καθιστούν καλό. ¹⁷² Έτσι ο Machiavelli δημιουργεί την έννοια, ή, πιο σωστά, διατυπώνει την αρχή πως η βούληση του κράτους, η αιτία ύπαρξής του (*Raison d'être de l'Etat, Staatsräson*) αποτελεί το ύψιστο κριτήριο κάθε ανθρώπινης βούλησης. ¹⁷³ Ο Machiavelli, ξεκινώντας από αυτήν την τοποθέτηση, θεωρεί ότι κριτήριο της ποιότητας των μέσων άσκησης εξουσίας από τον Ηγεμόνα είναι η καταλληλότητά τους για τη διατήρηση ενός ισχυρού κράτους. Φτάνει δε στο σημείο να υποστηρίζει ότι, ακόμη και η θρησκεία δεν είναι άλλο παρά θεσμός υποστηρικτικός του κράτους. ¹⁷⁴

9. Η κριτική που δικαιολογεί (και επιβάλλει) το έργο του Machiavelli είναι η παντελής έλλειψη αναγωγής των νόμων σε αξίες, ιδίως στην αξία του δικαίου. Το κριτήριο της «αιτίας ύπαρξης του κράτους» (*Staatsräson*) που επιβάλλει το σεβασμό στο νόμο, τελικά αναιρεί την ελευθερία της βούλησης των υπηκόων που μόνο αυτή θα μπορούσε να είναι πηγή ανάδειξης αξιών. Οι λίγες αυτές εισαγωγικές σκέψεις για τον Machiavelli θα μπορούσαν να ολοκληρωθούν με την εύστοχη παρατήρηση, ότι με το έργο του «γεννιέται η επιστήμη του κράτους ως μια επιστήμη που αποποιείται τη μεσαιωνική ηθική και τη λυσσαλέα εμμονή του Πάπα να υποβιβάσει την *πολιτική* διαχείριση σ' ένα εξωτερικό επιφανόμενο του πνευματικού βίου των ανθρώπων». ¹⁷⁵

10. Το πολιτικό ως νοηματική έκφραση της ισχύος συναντούμε και στο έργο του Thomas Hobbes, *Leviathan*, όπου αποτυπώνεται η αντίληψη πως non veritas sed voluntas facit legem (η θέληση και όχι η αλήθεια κάνει το νόμο). Η κύρια συμβολή του Hobbes στη διαμόρφωση της έννοιας της πολιτικής είναι η εκκοσμίκευσή της, καθώς ο *Leviathan* συμβολίζει το τέλος ενός παλιού κόσμου απέναντι στην παπική εξουσία και την κρατική μεσαιωνική εκκλησία. ¹⁷⁶

11. Στην έννοια της *δύναμης* (*Macht*) και της *εξουσίας* (*Herrschaft*) επικεντρώνει το νόημα του *πολιτικού* ο μεγάλος κοινωνιολόγος Max Weber (1864-1920). Και ο Weber αποξενώνει το πολιτικό εξουσιαστικό φαινόμενο από οποιοδήποτε σύστημα αξιών και, όπως και ο Machiavelli, το αντιλαμβάνεται ως αυτοσκοπό. Γενικότερα, ο Weber ως γνωσιοθεωρητικό δεδομένο αναγνωρίζει ότι έχει

169 *Il Principe*, σ. 3, 5, 15, 17, κ.ά.

170 Βλ. R. Stammer, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 6.

171 *Discorsi*, I, 1 και *Il principe* 17, 18.

172 *Discorsi*, I, 3.

173 Βλ. R. Stammer, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 7.

174 *Discorsi*, I, 11.

175 Βλ. Σπ. Μακρής, *Φιλελευθερισμός*, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 86.

176 Βλ. Σπ. Μακρής, *Φιλελευθερισμός*, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 97. Για τον Hobbes, έχει γίνει ήδη λόγος παραπ., Ενότητα Δεύτερη, § 15, 4, ε.

το χαρακτήρα του *συμβάντος*, του *συμβαίνοντος*, του *γεγονότος*, αυτού δηλαδή που έχει επέλθει. Μπορούμε εδώ να κάνουμε λόγο για έναν *παγκόσμιο εμπειρισμό*.¹⁷⁷

- α. Η κρατική εξουσία είναι μια ειδική μορφή της *δύναμης*.¹⁷⁸ Δύναμη είναι η δυνατότητα που έχει κάποιος, στο πλαίσιο ενός πεδίου κοινωνικών σχέσεων, να μπορεί να επιβάλει τη δική του βούληση και μάλιστα άσχετα με το πού στηρίζεται η δύναμη της επιβολής, έστω δηλαδή και αν η βούληση αυτή συναντά αντίρρηση. *Εξουσία*, κατά τον Weber, είναι η δυνατότητα εξασφάλισης υποταγής σε μια προσταγή με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Γι' αυτό, όπως σωστά επισημαίνεται, το κράτος, κατά τον Weber, διαθέτει το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φυσικής βίας.
- β. Κάθε δύναμη έχει, κατά τον Weber, την ανάγκη της *αυτοδικαίωσης* (*Selbstrechtfertigung*), γιατί μόνο έτσι αναδεικνύεται η διαφορά μεταξύ *δύναμης* και *υποταγής*. Η μετάβαση από τη δύναμη στην εξουσία συντελείται τη στιγμή ακριβώς που οι άλλοι, δηλαδή εκείνοι που δεν είναι υποκείμενα αλλά αντικείμενα της δύναμης, αποδέχονται το δικαιολογημένο, τελικά τη δικαίωση της εξουσίας. Τον Weber δηλαδή απασχολεί και το ερώτημα για ποιους λόγους οι εξουσιαζόμενοι υποτάσσονται στην εξουσία.¹⁷⁹
- γ. Η δυνατότητα να επιτύχει κανείς υποταγή (των άλλων) στην εξουσία (του) μπορεί να προκύπτει, κατά τον Weber, από διάφορα *κίνητρα* του υποτασσόμενου. Ενδέχεται η υποταγή να εξυπηρετεί *συμφέροντα* του υποτασσόμενου ή να οφείλεται στον *εθισμό* του ή και σε μια *προσωπική τάση* ή και *συμπάθεια* του εξουσιαζόμενου προς τον εξουσιαστή.¹⁸⁰
- δ. Με βάση τα τρία κίνητρα που μόλις αναφέραμε ο Max Weber διακρίνει τρεις μορφές εξουσίας ως *νομιμοποιημένης βίας*: i) Η πρώτη μορφή είναι η *νόμιμη* εξουσία (*legale Herrschaft*), που στηρίζεται σε έναν *τυπικά* άψογο κανόνα, άσχετα από την αξιακή ποιότητα του περιεχομένου του, και που εκδόθηκε είτε από σώμα εκλεγμένο είτε από σώμα διορισμένο. Εδώ η υποταγή δεν αναφέρεται σε ένα ή σε πολλά πρόσωπα *αλλά στην ίδια την προσταγή που περιέχει ο κανόνας*, ο οποίος άλλωστε δεσμεύει και εκείνους που τον *εξέδωσαν*. ii) Η δεύτερη μορφή νομιμοποιημένης εξουσίας είναι η *πα-*

177 Βλ. από τα έργα του M. Weber κυρίως *Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft, Wissenschaft als Beruf* και *Politik als Beruf*. Και οι τρεις αυτές εργασίες αναδημοσιευμένες στο: D. Kaepler (επιμ.), *Schriften 1894-1922*, Stuttgart. Βλ. επίσης ο ίδιος, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, γ' έκδ. 1947. Για τον Weber, βλ. και Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 79 κε. Για την κριτική που άσκησε ο Marcuse στον Max Weber ο Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 19), σ. 105, παραπέμπει στην παρατήρηση του Habermas (με την ελληνική μετάφραση) πως ο «Marcuse είναι πεπεισμένος ότι σ' αυτό που ο Max Weber ονόμασε "εξορθολογισμό" δεν πραγματώνεται η "ορθολογικότητα" σαν τέτοια, αλλά στο όνομα της ορθολογικότητας επιβάλλεται τελικά μια καθορισμένη μορφή ανομολόγητης πολιτικής κυριαρχίας».

178 Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, ό.π. (υποσ. 177), σ. 603. Βλ. αντί πολλών, τη συνοπτική αλλά και περιεκτική εισαγωγή στη σκέψη του Weber που επιχειρεί ο Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 79 κε.

179 Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, ό.π. (υποσ. 177), σ. 611.

180 Βλ. M. Weber, «Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft», στο: D. Kaesler, ό.π. (υποσ. 177), σ. 717. Βλ. και Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 96 κε.

ραδοσιακή εξουσία (traditionelle Herrschaft), που θεμελιώνεται στην πίστη του εξουσιαζόμενου προς την *αγιότητα* των φορέων μιας εξουσίας.

iii) Η τρίτη μορφή νομιμοποιημένης εξουσίας είναι η *χαρισματική εξουσία* (Charismatische Herrschaft) που προκύπτει από τη γοητεία που ασκεί η δύναμη υποβολής, την οποία διαθέτει ο φορέας της εξουσίας, είτε γιατί διαθέτει *μαγικές δυνάμεις* είτε γιατί στη συνείδηση του εξουσιαζόμενου λειτουργεί ως ήρωας είτε γιατί είναι συναρπαστικός συγγραφέας ή ομιλητής. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις της τελευταίας μορφής νομιμοποίησης της εξουσίας είναι οι προφήτες, οι δημαγωγοί, οι ήρωες των πολέμων κ.ο.κ.¹⁸¹

- ε. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Max Weber εστιάζει την έννοια του πολιτικού όχι τόσο στο ποιοτικό περιεχόμενο μιας πολιτικής ενέργειας αλλά στο μέσο που διαθέτει, δηλαδή στη *φυσική δύναμη επιβολής*. Πολιτικός, κατά τις διάφορες εκδοχές της *θεωρίας της δύναμης*, είναι ο συγκεκριμένος αγωγός για την κατάληψη και τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. *Πολιτικό* είναι το ερώτημα όταν αναφέρεται σε κατανομή, διατήρηση και μετακίνηση δυνάμεων. Αυτή η ταύτιση ισχύος (κράτους) και πολιτικής σημαίνει και την *αρχή της μονοπώλησης της πολιτικής από το κράτος*, η οποία θεμελιώνεται στο πλάσμα πως οι φορείς δύναμης δεν υπάρχουν σε άλλες (π.χ. κοινωνικές) διαδικασίες. Η ταύτιση κράτους και πολιτικής συμπορεύεται με τη μονοπώληση του *φυσικού καταναγκασμού* από το κράτος.

V. Οι θεωρίες της θεμελιώδους σύγκρουσης

1. Ως κύριο –ή και μόνο– χαρακτηριστικό του πολιτικού θεωρούν ο Carl Schmitt –αλλά και ο Karl Marx– το συγκρουσιακό φαινόμενο.

- α. Πολιτικό στη μαρξιστική θεωρία είναι η σύγκρουση της εργατικής τάξης με την καπιταλιστική μέθοδο παραγωγής. Η πολιτειοθεωρητική αυτή κατεύθυνση, για την οποία εδώ γίνεται απλή μνεία –ο Karl Marx δεν έχει διατυπώσει συστηματική θεωρία περί του πολιτικού– δεν πρέπει βέβαια να θεωρηθεί ως ενιαία (μονολιθική). Αν και το σύνολο των οπαδών της ξεκινά από τα πολιτικά κείμενα των Marx και Engels, έχουν εν τούτοις διαμορφωθεί –στο πλαίσιο της μακροχρόνιας πορείας του εργατικού κινήματος– ποικίλες ερμηνείες των κειμένων αυτών.
- β. Οι διαφωνίες των συγγραφέων εδώ δεν οφείλονται μόνο στις αντιφάσεις που γεννήθηκαν στο μαρξιστικό κίνημα, αλλά και στο γεγονός ότι οι Marx και Engels δεν κληροδότησαν, στην κριτική σκέψη, κάποια συστηματική θεωρητική ανάλυση των πολιτικών σχέσεων στο σύνολό τους. Η μέθοδος των αναλύσεών τους (ιστορικός-διαλεκτικός υλισμός) διαφέρει πάντως ριζικά από τη μεθοδολογία της εμπειρικής-αναλυτικής θεωρίας: η εφαρμογή των μεθόδων των γνήσιων φυσικών επιστημών στο χώρο των κοινωνικών επιστημών *χαρακτηρίστηκε από τους κλασικούς του μαρξισμού ως ιδεολογικό όπλο της αστικής τάξης*.

γ. Οι οπαδοί της διαλεκτικής-κριτικής θεωρίας συμφωνούν κατ' αρχάς στην

181 Βλ. M. Weber, «Die drei reinen Typen», ό.π. (υποσ. 176), σ. 717-725.

αναγωγή της έννοιας της πολιτικής στο κράτος. Έτσι, ως πολιτική χαρακτηρίζεται το σύνολο των ιστορικών πρακτικών που έχουν σημείο αναφοράς το κράτος. Οι διαφωνίες προκύπτουν αργότερα, κατά το χαρακτηρισμό συγκεκριμένων κοινωνικών φαινομένων ως πολιτικών. Ο σκοπός παραμένει εν τούτοις κοινός: η απελευθέρωση των ανθρώπων από τους υπάρχοντες κοινωνικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς καταναγκασμούς, με την ανατροπή των δομών εξουσίας του αστικού κράτους.¹⁸²

2. Αποφασιστική, κυρίως για την ερμηνεία συνταγματικών κειμένων, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Carl Schmitt αντιλαμβάνεται την έννοια του πολιτικού.¹⁸³ Ο Schmitt υπήρξε ένα μεγάλο αναλυτικό και κριτικό πνεύμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Η κριτική του προσέγγιση όμως, στον πλουραλισμό και τον κοινοβουλευτισμό, δεν κατέτεινε στην εδραίωση της δημοκρατίας αλλά στην ανάδειξη των όποιων αντιφάσεων περιείχε. Επίκεντρο της προσπάθειάς του ήταν να ξεπεράσει ερμηνευτικά τον δημοκρατικό χαρακτήρα του Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919. Αφετηρία του Schmitt ήταν ότι κράτος χωρίς έναν «φύλακα του Συντάγματος», που λειτουργεί ως ουδέτερη και συνεκτική δύναμη ενάντια στον κομματικό πλουραλισμό, δεν μπορεί να νοηθεί. Έτσι θεμελίωσε τις θεωρητικοπολιτικές προϋποθέσεις του ολοκληρωτικού κράτους του Γ' Ράιχ, στο οποίο –αυτός και αρκετοί μαθητές του– πρόσφεραν τελικά την αναγκαία θεωρητική στήριξη.

α. Πολιτικό –κατά τον Carl Schmitt– είναι κάθε τι που περιέχει αντιθετικότητα

182 Βλ. σχετικά λ.χ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τ. Α', 1975, σ. 45 κε. Σύντομη αλλά περιεκτική και κατατοπιστική έκθεση της βασικής πολιτειολογικής θέσης του Νίκου Πουλαντζά, ότι «οι ταξικοί αγώνες δεν περιορίζονται πλέον μόνο στο επίπεδο της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά επεκτείνονται και στο κράτος, μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς, μετατρέποντάς το σ' ένα στρατηγικό πεδίο εξουσίας για τον έλεγχο της πολιτικής ηγεμονίας», συνεισφέρει ο Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 19), σ. 196 κε.

183 Για τον Schmitt βλ. και παραπάνω στο πλαίσιο των αναφορών μας στον γερμανικό θετικισμό, § 10, III. Η μεγάλη σύγχρονη πολιτειολογική συζήτηση για την έννοια του πολιτικού αρχίζει με τις σχετικές εργασίες του Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, 1963 (το έργο μεταφράστηκε και στα ελληνικά από την Α. Λαβράνου και εκδόθηκε, με Πρόλογο της μεταφράστριας και επιμέλεια του καθηγητή Γ. Σταμάτη, με τον τίτλο *Η έννοια του πολιτικού*, 1988). Το κείμενο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1927 στο *Heidelberger Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* και αμέσως, το 1928, στη σειρά «Politische Wissenschaft» που εκδιδόταν, τότε, στο Βερολίνο, από την Deutsche Hochschule für Politik in Berlin και το Institut für Auswärtige Politik in Hamburg, τχ. 5, σ. 1 κε. Για τη σύγχρονη συζήτηση πάνω στην έννοια του πολιτικού, όπως την πρωτοτοποθέτησε ο C. Schmitt, βλ. κυρίως το συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο H. Quaritsch *Complexio oppositorum, über Carl Schmitt, Vorträge und Diskussionsbeiträge des Sonderseminars der Hochschule für Verwaltungswissenschaften Speyer*, 28, Berlin 1988, καθώς και W. v. Simson, «Carl Schmitt und der Staat unserer Tage», *AöR*, 1989, σ. 185-220 και V. Holzhauser, *Konsens und Konflikt, Der Begriff des Politischen bei Carl Schmitt*, 1990. Για το θέμα «Ισχύς και απόφαση» βλ. το έργο του Π. Κονδύλη, με τον ίδιο τίτλο, Αθήνα 1991. Για την περί πολιτείας και Συντάγματος θεωρία του Schmitt, μέσα από την κριτική που της ασκεί ο Kelsen, βλ. R.-Chr. van Ooyen, «Die Funktion der Verfassungsgerichtsbarkeit in der pluralistischen Demokratie und die Kontroverse um den, "Hüter der Verfassung"», στο: H. Kelsen, *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?*, επιμ. και Εισαγωγή του R.-Chr. van Ooyen, Tübingen (x.x.), σ. XV.

τα ή συγκρουσιαικότητα. Όπως στην αισθητική υπάρχει η αντίθεση μεταξύ *ωραίου και άσχημου*, όπως στην ηθική η αντίθεση μεταξύ *καλού και κακού*, έτσι και στην πολιτική υπάρχει η διάκριση μεταξύ *εχθρού και φίλου* (θεωρία της εχθρικής αντίθεσης). Το κριτήριο αυτό είναι άσχετο, αυτόνομο ως προς τα προηγούμενα και ως προς άλλα κριτήρια αντίθεσης. Αποτελεί *απόλυτη και αγεφύρωτη* αντίθεση. Ως εχθρό δεν εννοεί, και δεν θα μπορούσε να εννοεί, τον *ιδιωτικό*, τον προσωπικό εχθρό, αλλά τον *δημόσιο*. Με άλλες λέξεις τον *πολέμιο* και όχι τον *εχθρό*, τον *hostis* και όχι τον *inimicus*.¹⁸⁴

- β.** Η έννοια του *εχθρού* στη σκέψη του Schmitt δεν είναι ούτε συμβολική ούτε μεταφορική. Σημαίνει μια σχέση που εμπεριέχει την πραγματική (και τη λογική) δυνατότητα της σύγκρουσης, τελικά και του *πολέμου*. Μια σχέση που *ab initio* δεν εμπεριέχει το ενδεχόμενο της σύγκρουσης, *δεν μπορεί ποτέ να καταστεί σχέση πολιτική*. Γι' αυτό η έννοια του πολιτικού στον Carl Schmitt αναδεικνύεται κυρίως στην αντιπαλότητα μεταξύ δύο κυρίαρχων κρατών. Η σχέση εχθρού-φίλου αναπτύσσεται κυρίως μεταξύ κρατών και ετερογενών λαών. Στο σημείο αυτό της σκέψης του Schmitt ίσως να ενυπάρχουν οι πρώτες αφετηρίες του αντισιμιτισμού του.
- γ.** Το νόημα που δίνει ο Schmitt στην έννοια του πολιτικού γίνεται ιδιαίτερα ορατό, αν επισημάνει κανείς τη σχέση που, κατά τη γνώμη του, έχει με το δίκαιο, ειδικότερα με το Σύνταγμα, το οποίο δεν θεωρεί διάσταση νομική αλλά πολιτική, το αντιλαμβάνεται δηλαδή ως την *θεμελιώδη απόφαση του φορέα της συντακτικής εξουσίας για τη μορφή και τον τρόπο συγκρότησης μιας πολιτείας*. Άρα και ο μόνος νοητός προστάτης του Συντάγματος δεν μπορεί παρά να είναι μια *πολιτική αρχή* (όπως ο αρχηγός του κράτους) και όχι μια *δικαστική αρχή* (όπως π.χ. ένα Συνταγματικό Δικαστήριο). Κρίσιμη βέβαια προϋπόθεση της ύπαρξης της πολιτείας για τον Schmitt είναι η εσωτερική πολιτική της *ενότητα*. Πολιτική *ενότητα* όμως σημαίνει *αναίρεση της πολιτικής*. Αυτό, δίχως να το λέει, τελικά θέλει για τον εσωτερικό χώρο της πολιτείας ο Schmitt, αφού θεωρεί ως προϋπόθεση της ύπαρξης της πολιτείας την αποπολιτικοποίηση, δηλαδή την *ουδετεροποίηση* του εσωτερικού της χώρου. Αυτήν την ουδετεροποίηση, δηλαδή την πολιτική ενότητα που αποκλείει τις πολιτικές αντιπαλότητες, διασφαλίζει ο (πολιτικός) αρχηγός του κράτους, ως προς το εσωτερικό της πολιτείας (*ουδέτερη εξουσία*).¹⁸⁵
- δ.** Η έννοια του πολιτικού, στον Carl Schmitt, αναδεικνύεται έτσι στην ολοκληρωτική πολιτεία, ακριβώς γιατί η *ενότητά* της δεν δίνει τα περιθώρια εσωπολιτειακής αντίθεσης ή σύγκρουσης. Στη φιλελεύθερη πολιτεία παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο: κάθε θρησκευτική, ηθική ή οικονομική αντίθεση μετασχηματίζεται σε πολιτική αντίθεση, όταν αποκτά ένταση και διάσταση, *που επιτρέπει, την κατάταξη των ανθρώπων σε φίλους και εχθρούς* (δηλαδή πολέμιους). Το πολιτικό στοιχείο δεν βρίσκεται στον αναπτυσσόμενο ενδοκοινωνικό αγώνα, αλλά στην κοινωνική στάση, στην επίγνωση

184 Βλ. σχετικά Ι. Ξ. Κοντιάδης, «Εχθρός» και «πολέμος», ό.π. (υποσ. 146).

185 Αυτό προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη της *Verfassungslehre*, ό.π. (υποσ. 14), όσο ειδικότερα και από το έργο του *Der Hüter der Verfassung*, 1931, δ' επανέκδ., Berlin 1996.

της θέσης του υποκειμένου μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό και στο χρέος της σωστής διάκρισης ανάμεσα στον *φίλο* και στον *πολέμιο*.

§ 17. Το «κοινωνικά επίμαχο» ως νοηματικό περιεχόμενο του πολιτικού

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Οι προσεγγίσεις της έννοιας του πολιτικού δεν ήταν και δεν θα μπορούσε να είναι κάτι περισσότερο από μια ενδεικτική μόνο αναφορά σε ορισμένες από τις πολλές θεωρίες που αναπτύχθηκαν. Το ερώτημα που θέλει να θέσει και να προσπαθήσει να απαντήσει ο συγγραφέας είναι αν η έννοια του *πολιτικού*, παρά την ποικιλότητα των νοηματοδοτήσεών της αλλά και την ιστορική *εξελικτικότητα* κάθε νοηματοδότησης, που σημαίνει κάθε έννοιας, αναδεικνύει και κάποια *σταθερά εννοιολογικά στοιχεία*: ένα είδος *νοηματικού πυρήνα*, ικανού, τουλάχιστον στις θεωρητικές προσεγγίσεις που μόλις επιχειρήθηκαν, να διαπιστωθεί.

2. Ένα τέτοιος κοινός νοηματικός πυρήνας νομίζουμε ότι υπάρχει.

α. Ένα κοινό στοιχείο όλων των προσεγγίσεων της έννοιας του *πολιτικού* θα μπορούσε να θεωρηθεί το γεγονός ότι η λέξη *πολιτικός* (-ή, -ό) συναντάται, ως παράγωγο της πρωταρχικής για την αρχαία Ελλάδα βαθμίδας, ήτοι της έννομης οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης, της αρχαιοελληνικής *πόλης*. Από τότε ως σήμερα και παρά τις διακυμάνσεις και τις αλλοιώσεις που είχε το περιεχόμενο της έννοιας, σταθερό της στοιχείο παρέμεινε η λεκτική και νοηματική της αναγωγή σε κάποια πλευρά του *φαινομένου μιας οργανωμένης κοινωνικής ομάδας* ή και με φαινόμενα που προκύπτουν από την ύπαρξη και τη λειτουργία μιας τέτοιας ομάδας κυρίως, της δικαίως, δηλαδή της πολιτειακά, οργανωμένης κοινωνίας. Πάντως, η καταγωγή του όρου *πολιτική*, από την έννοια της πόλης, *προσδίδει στον όρο ένα νόημα* που τον συνοδεύει διαχρονικά και με το οποίο επιχειρείται η επισήμανση του δημόσιου στοιχείου σε αντιδιαστολή με το ιδιωτικό και της *πρωταρχικότητας* του πρώτου μέσα στην πολιτεία. Αυτό επιβεβαιώνεται και στις τέσσερις προσεγγίσεις του *πολιτικού*, που προηγουμένως αναφέραμε: καθορισμός του κοινωνικού δέοντος (Αριστοτέλης), δύναμη (Max Weber), κράτος-σύγκρουση τάξεων (διαλεκτική-κριτική θεωρία), κορυφαίες συγκρουσιακές στιγμές (Carl Schmitt).

β. Ο εννοιολογικός καθορισμός του πολιτικού –και αυτό μοιάζει να είναι ένα δεύτερο κοινό στοιχείο των βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων στις οποίες έγινε νύξη– έχει *χαρακτήρα δημιουργικό* και όχι απλά περιγραφικό. Χαρακτηρίζει δηλαδή ερμηνευτικά κρίσιμες ιδιότητες του πεδίου ή του κοινωνικού φαινομένου ή του κανόνα ή της διαδικασίας που χαρακτηρίζεται ως *πολιτικό*. Η χρήση του όρου αποτέλεσε και αποτύπωση διεκδικήσεων κοινωνικών ομάδων και τάξεων (πολιτικοποίηση). Έτσι, η έννοια της πο-

λιτικής χρησίμευε, ανάλογα με το εκάστοτε ζητούμενο, στη διαδικασία αποχωρισμού ενός χώρου από τον άλλο: του δημόσιου από τον ιδιωτικό (Αριστοτέλης), των πηγών δύναμης από τους άλλους παράγοντες της κοινωνικής οργάνωσης (Max Weber), ή ακόμα των σχέσεων μεταξύ πολέμων από άλλες *μη πολιτικές* σχέσεις, ώστε να κατοχυρωθεί το κράτος ως το αποκλειστικό πεδίο της πολιτικής (Carl Schmitt).

Υ. Ο περαιτέρω προβληματισμός, στις θεωρητικές προσεγγίσεις, της έννοιας του πολιτικού που μνημονεύτηκαν παραπάνω, ίσως να επιτρέπει και την επισήμανση μιας ακόμη κοινής τους συνιστώσας. Πρόκειται για την *υφή των επιπτώσεων* που έχει η ιδιότητα του *πολιτικού*. Και θα μπορούσε ίσως κανείς να πει πως οι συνέπειες που απέρρεαν από την ιδιότητα του πολιτικού λειτούργησαν και λειτουργούν, προς την κατεύθυνση της ανάδειξης μιας *ιδιαιτερότητας* του χαρακτηριζόμενου πεδίου. Υπό την έννοια αυτή, η έννοια του πολιτικού λειτούργησε και λειτουργεί είτε ως *περιχαράκωση* αρμοδιοτήτων είτε ως κρίσιμη *αξιολόγηση* είτε ως κανονιστική *ιεράρχηση*.

3. Συγκρατούμε, από τα όσα μόλις επισημάνθηκαν, την κοινή εννοιολογική ρίζα με τις έννοιες *πόλη*, *πολιτεία* και *πολίτης*. Η συνάρτηση αυτή, και αν ακόμη είχε μείνει στην αριστοτελική της διατύπωση, θα είχε ασφαλώς μέγιστο φιλοσοφικό και γενικότερα θεωρητικό ενδιαφέρον. Η συνάρτηση όμως αυτή δεν αποτελεί μόνο κεφάλαιο της ιστορίας της φιλοσοφίας της πολιτείας *αλλά επιβιώνει και σήμερα* και νοηματοδοτεί τη σύλληψη της λειτουργίας του πολιτικού φαινομένου στο πλαίσιο κάθε πολιτειακού ή συμπολιτειακού μορφώματος. Τόσο η *πόλη* όσο και η *πολιτεία* είναι έννοιες που ως περιεχόμενο έχουν την εν κοινωνία και κατά δίκαιο συμβίωση ενός συνόλου ανθρώπων. Η έννοια του *πολίτη* εκφράζει θεσμικά την αναγνώριση της φύσης του ανθρώπου ως *όντος πολιτικού* και τον συνακόλουθο θεσμικό και πολιτικό ρόλο του στο πλαίσιο της πολιτείας. Το *πολιτικό* –και αυτό αποτελεί μια πρακτικά χρήσιμη πλευρά του– είναι η *λειτουργία* και η *δυναμική* της σχέσης πολιτείας και πολίτη. *Δημοκρατική πολιτεία* είναι η πολιτεία, η οποία, στο πλαίσιο του νοηματικού σχήματος, που μόλις επιχειρήθηκε, αποδέχεται ως μόνη νομιμοποιημένη, δηλαδή *έγκυρη*, εξουσία, εκείνη που προκύπτει από τη *δημοκρατική πολιτική*. Από την πολιτική δηλαδή που ανάγεται τελικά *στον πολίτη*, από τη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας.

II. Το «κοινωνικά επίμαχο»

1. Η μελέτη των περιπτώσεων όπου ο θεσμικός, πολιτειολογικός και νομικός λόγος καταφεύγει στην έννοια του *πολιτικού* ή της *πολιτικής*, μας δείχνει ότι η θεωρία της σύγκρουσης, που διατυπώνει ο Carl Schmitt, αποτελεί μια παράμετρο που δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει. Αν όμως υιοθετήσουμε τη θεωρία της σύγκρουσης, ως *αποκλειστικό* κριτήριο για τη διάγνωση του πολιτικού, δεχόμαστε πως αυτό που κυριαρχεί στο κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι είναι η τελεσίδικα *συγκρουσιακή στιγμή* που *οροθετεί την κανονιστική εμβέλεια του θεσμικού, του πολιτειολογικού και, εδώ, κυρίως του νομικού λόγου*. Αν δηλαδή τοποθετήσουμε εκεί το πεδίο, όπου η *πολιτική νομοτέλεια* καθίσταται, έναντι κυρίως του νομικού λόγου, *πρωταρχική*, παραγνωρίζουμε ότι η κορυφαία και αξιοποι-

ήσιμη στιγμή μέσα στο δικαϊκό και δημοκρατικά οργανωμένο κοινωνικό γίγνεσθαι δεν είναι κατ' ανάγκην η θεμελιώδης σύγκρουση αλλά το σημείο όπου ένα θέμα αναδεικνύεται ως *κοινωνικά επίμαχο*, άρα και *δημοκρατικά εκκρεμές*. Και αυτό γιατί η *τελεσιδική σύγκρουση*, σε επίπεδο νομικού τουλάχιστον λόγου, δεν είναι πια αξιοποιήσιμη, αφού η τελεσιδικία σημαίνει αδυναμία άρσης της. Και το *κοινωνικά επίμαχο* εμπεριέχει στοιχεία σύγκρουσης, τα οποία όμως αφήνουν το δρόμο ανοιχτό προς μια γενικότερα αποδεκτή πολιτική έκβαση. Η θεωρία της δύναμης εξ ορισμού δεν επιτρέπει ούτε καν την ορατότητα του κοινωνικά επίμαχου.

2. Αν τυχόν δεχτεί κανείς ότι στη δημοκρατική πολιτεία, το πολιτικό πράγματι ταυτίζεται με το *κοινωνικά επίμαχο*, τότε πολιτικό είναι εκείνο το θεματικό πεδίο της συμβίωσης, που το δίκαιο δεν μπορεί να καθυποτάξει στο αντικειμενικό κανονιστικό του κριτήριο. Πρόκειται για πεδίο στο οποίο είναι δυσχερές ή αδύνατη μία επιλογή μορφής άρσης επίμαχης εκκρεμότητας, που να μπορεί να διεκδικήσει την ιδιότητα του νόμιμου. Έτσι, η προτεινόμενη θεωρία του *κοινωνικά επίμαχου* ασφαλώς εμπεριέχει την έννοια μεταβατικών συγκρουσιακών στιγμών. Εκτοπίζει όμως μια σύλληψη πολιτειακών διαδικασιών που στηρίζεται, αποκλειστικά και μόνο, στην προοπτική της απόλυτης και οριστικής σύγκρουσης, δηλαδή μιας εκδοχής που υποδέχεται στη λογική της τη νομιμοποίηση της ισχύος, δηλαδή της βίαιης επιβολής του ισχυρότερου (Carl Schmitt). Ίσως έτσι δημιουργούνται οι εννοιολογικές και συνακολούθως οι ερμηνευτικές προϋποθέσεις, ώστε το *κοινωνικά επίμαχο* να εμπεριέχει ως ενδεχόμενη εκδοχή της εξέλιξής του και την (κατ' ανάγκην δημοκρατική) συναίνεση.

3. Στο σημείο αυτό πρέπει να θέσουμε το ερώτημα που αναδύεται από τη θεώρηση της έννοιας του πολιτικού: Μπορεί κανείς να θεωρήσει ή να διεκδικήσει για μια περί του πολιτικού αντίληψη ένα αμετάβλητο, δηλαδή σταθερό περιεχόμενο; Αν η έννοια του πολιτικού είχε αμετάβλητο νοηματικό πυρήνα, δεν θα ήταν πια νοητή ούτε η δημοκρατική αρχή και, συνακόλουθα, ούτε η τελεολογική εξέλιξη της ερμηνείας της έννομης τάξης. Έτσι, το τι είναι *κοινωνικά επίμαχο*, είναι απ' τη φύση του *εξελίξιμο* και ως προς τις δύο νοηματικές συνιστώσες του, υπόκειται δηλαδή όχι μόνο στην ιστορία της πολιτικής αλλά και στην ιστορία του δικαίου! Γι' αυτό και το περιεχόμενο της έννοιας του πολιτικού *αναπροσδιορίζεται* αενάως από τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά δεδομένα, που προσδιορίζουν *hic et nunc*, τόσο το πολιτικό πεδίο του *κοινωνικά επίμαχου*, όσο και την *τελεολογικά προσδιοριζόμενη* κανονιστική εμβέλεια του δικαίου έναντι του πολιτικού, ως του *κοινωνικά επίμαχου*. Άρα τα όρια μεταξύ του πεδίου του πολιτικού, ως του *κοινωνικά επίμαχου*, και του πεδίου όπου συντρέχει κανονιστική ικανότητα του δικαίου είναι ρευστά, ακριβώς διότι τόσο το πολιτικό, ως το *κοινωνικά επίμαχο*, όσο και η ρυθμιστική ικανότητα του δικαίου, που ρυθμίζει το επίμαχο, τελούν σε αέναη ιστορική εξέλιξη.

4. Με αφετηρία τις παραπάνω σκέψεις, επιχειρούμε στη συνέχεια να αναζητήσουμε τις συνέπειες, μιας περί του πολιτικού αντίληψης, ως του *κοινωνικά επίμαχου*, ειδικότερα στο επίπεδο της ερμηνείας του Συντάγματος.

- α.** Αν δεχτούμε ότι πολιτικό χαρακτήρα έχει κάθε πράξη, απόφαση, διαδικασία κ.ο.κ., που αποτελεί έκφανση, στοιχείο ή συνέπεια της δικαιοκράτειας οργανωμένης κοινωνίας, αυτό δεν συνεπάγεται ότι ο όρος του πολιτικού μπορεί να χρησιμοποιηθεί για μια στεγανή αντιδιαστολή μεταξύ *πολιτικού* και *δικαίου*. Η χρήση δηλαδή του όρου *πολιτικός* (-ή, -ό) σε νομικά και θεσμικά κείμενα φαίνεται να έχει την έννοια ότι για το, ως πολιτικό χαρακτηριζόμενο, πεδίο (πράξη, απόφαση, διαδικασία κ.ο.κ.), αναγνωρίζεται η *πρωταρχικότητα της νομοτέλειας του κοινωνικά επίμαχου* στη δικαιοκράτεια οργανωμένη κοινωνία και που έτσι οριοθετεί το πεδίο της *νομοτέλειας* το οποίο *προσδιορίζει τα όρια των κανονιστικών δυνατοτήτων του δικαίου*.
- β.** Πρόκειται βέβαια εδώ για μια εξειδικευμένη πια φύση της έννοιας του *πολιτικού*, όπως έχει πολιτογραφηθεί στην πολιτειολογία και ειδικότερα στην ερμηνεία του *θεσμικού* και του *νομικού* πολιτειολογικού λόγου. Πρέπει να σημειωθεί, λοιπόν, ότι η διάκριση δικαίου και πολιτικής, δηλαδή η εξέλιξη ενός κοινωνικά *επίμαχου* πεδίου της κατά δίκαιο συμβίωσης σε πεδίο επιδεκτικό κανονιστικής ρύθμισης *δεν αναιρεί τη θέση ότι και το δικαίκο φαινόμενο είναι φαινόμενο πολιτικό*. Όταν η πολιτική επιλογή έχει πάρει τη μορφή δικαιοκράτειας κανόνα, στο πεδίο όπου αυτό συμβαίνει, το δίκαιο αποκτά, πέρα από την πολιτική του νομοτέλεια, *μια σχετική αυτονομία*. Ακριβώς διότι οφείλει να κατοχυρώσει μια *hic et nunc* δεσμευτική απόφαση της πολιτείας. Έτσι μια από τις εκδοχές του *κοινωνικά επίμαχου* γίνεται *περιεχόμενο της νομιμότητας*.
- 5.** Από τις σκέψεις που προηγήθηκαν ελπίζεται ότι έχει καταστεί σαφής η ανάγκη *διαφοροποίησης* ανάμεσα στη νομοτέλεια του πολιτικού φαινομένου και στη νομοτέλεια του εφαρμοσμένου κανονιστικού λόγου που προκύπτει από το δίκαιο. Άλλοτε το δίκαιο, δηλαδή ο κοινός νομοθέτης, αλλά και ο συνταγματικός νομοθέτης, αναγνωρίζουν την *κανονιστική του ανεπάρκεια* να παρέμβει στο κοινωνικά επίμαχο πεδίο. Άλλοτε πάλι θεωρεί είτε *δημοκρατικό* είτε *εύλογο* είτε και πολιτειακά *επιθυμητό* να αφήσει το κοινωνικά επίμαχο πεδίο στην *αυτονομία της πολιτικής δυναμικής*. Έτσι:
- α.** Όταν το άρθρο 85 του ελληνικού Συντάγματος κάνει λόγο για *πολιτική* ευθύνη των μελών της κυβέρνησης, αυτό δεν σημαίνει ότι οι συνέπειές της δεν μπορούν να ρυθμιστούν από το δίκαιο, αλλά ότι η *υφή* της δεν είναι προσδιορίσιμη από το δίκαιο. Εδώ το πολιτικά επίμαχο υποτάσσεται κανονιστικά στον δικαιοκράτεια κανόνα. Αυτό είναι εφικτό, όταν το συγκεκριμένο κοινωνικά επίμαχο πεδίο, η κοινωνικά επίμαχη κοινωνική ύλη είναι ιστορικά και κοινωνικά ώριμη να γίνει περιεχόμενο δικαιοκράτειας κανόνα, που στη δημοκρατική πολιτεία σημαίνει ότι έγινε με νομιμοποιημένη επιλογή.
- β.** Ο *πολιτικός* χαρακτήρας του κόμματος, κατά το άρθρο 29 § 1, δεν σημαίνει ότι το κόμμα δεν επιδέχεται δικαιοκράτεια ρύθμιση αλλά ότι η *υφή* και ο σκοπός του προκύπτουν από μια εξωδικαιοκράτεια νομοτέλεια. Ο θεσμός του κόμματος, με την υπαγωγή του σε νομική ρύθμιση, δεν αποβάλλει την πολιτική του νομοτέλεια, δεν παύει να είναι κοινωνικά επίμαχο πεδίο, απλά η τυχόν μεταβολή που θα επιχειρηθεί περνά από κανονιστικές διαδικασίες.

- γ. Ο καθορισμός της αρμοδιότητας της κυβέρνησης για τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας, κατά το άρθρο 82 § 1 του ελληνικού Συντάγματος, κατεχοχόν *επίμαχο* πεδίο, παραμένει, ευτυχώς, *επίμαχο*. Απλά το Σύνταγμα καθορίζει την αρμοδιότητα, δηλαδή το όργανο που διαχειρίζεται τα καίρια θέματα κατά τη λειτουργία της πολιτείας.
6. Ας σταθούμε τώρα περισσότερο στην αντιδιαστολή ανάμεσα σε *νομικά* και *πολιτικά* ζητήματα και επιχειρήματα κυρίως κατά την άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας των δικαστηρίων. Υποστηρίζεται πως η διάκριση αυτή είναι εφικτή και είναι εκείνη που χαράζει τα όρια της δικαιοδοτικής λειτουργίας έναντι των δύο άλλων *πολιτικών* λειτουργιών, της νομοθετικής και της εκτελεστικής λειτουργίας. Εδώ περιοριζόμαστε στις εξής μόνο παρατηρήσεις:
- α. Κάθε νομικό ζήτημα είναι και πολιτικό, ενώ ένα πολιτικό ζήτημα μπορεί να είναι, αλλά δεν είναι κατ' ανάγκην, υποτάξιμο σε δικαιική ρύθμιση. Άρα δεν είναι κατ' ανάγκην νομικό. Η *κοινωνικά επίμαχη* κοινωνική ύλη στην εξέλιξή της μπορεί να καταστεί περιεχόμενο δικαιικού κανόνα, από τη στιγμή που η συναίνεση (ή η πλειοψηφική απόφαση) *ήρε την εκκρεμότητα των επίμαχων*. Αλλά και το δίκαιο προϋποθέτει την οργανωμένη κοινωνία και (συνήθως) καθορίζει τους όρους οργάνωσής της, γι' αυτό *έχει υφή πολιτική*. Άλλωστε το δίκαιο, ιδίως αν δεχτεί κανείς το *πολιτικό* ως πεδίο *πολιτικά επίμαχο*, εκφράζει συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων. Η εκτόπιση της πολιτικής διάστασης του δικαίου, από τον οπτικό ορίζοντα του ερμηνευτή, τελικά καθιστά αδύνατη την ολοκλήρωση της ερμηνείας του δικαίου.
- β. Πόσο διάχυτη είναι η πολιτική διάσταση, σε όλες τις διαδικασίες στο πλαίσιο της δικαιικά οργανωμένης κοινωνίας, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι, ακόμη και κατά την άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας, ο δικαστής –πολλές φορές– είναι, από τον ίδιο τον νομικό κανόνα που καλείται να εφαρμόσει, υποχρεωμένος να λάβει αποφάσεις που θα αποτελέσουν στη συνέχεια, υπό ευρεία έννοια, πηγή δικαίου, διότι δίνει νομική υπόσταση σε θέμα που ανάγεται η κοινωνική εκκρεμότητα. «Η δικαιοσύνη αποτελεί ταυτοχρόνως και τμήμα της νομοθετικής λειτουργίας» σημειώνει επιγραμματικά ο Hans Dichgans.¹⁸⁶ Αυτό συμβαίνει γιατί η αναγκαία γενικότητα των νόμων αξιώνει πολλές φορές από τον δικαστή αξιολογήσεις, εξειδικεύσεις, δηλαδή έργο όχι μόνο εφαρμογής αλλά και δημιουργίας δικαίου. Η δημιουργία δικαίου όμως είναι και *πολιτική διαδικασία*.

§ 18. Η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Η αντίληψη του *πολιτικού*, ως χαρακτηρισμού του *κοινωνικού επίμαχου*, αποκτά ένα ειδικότερο ενδιαφέρον, αν προσεγγίσει κανείς την πολιτική ως *διαδικα-*

186 Βλ. H. Dichgans, στο: *Menschenwürde und freiheitliche Rechtsordnung, Festschrift für Willi Geiger*, 1974, σ. 945.

σία της δημοκρατίας. Πρόκειται για την πολιτική ως διαδικασία, που ιστορικά μεν γεννά την εξουσία, διαδικαστικά δε την οργανώνει, τη διαμορφώνει και την εκφράζει.

2. Αν δημοκρατία¹⁸⁷ σημαίνει *πολιτική νομιμοποίηση* των πολιτειακών αποφάσεων, είτε έμμεσα, δηλαδή μέσα από αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, είτε άμεσα, δηλαδή με μορφές ατομικής ή συλλογικής συμμετοχής των πολιτών, το κοινωνικά επίμαχο ουσιαστικά σημαίνει και διαθεσιμότητα της κοινωνικά επίμαχης ύλης στη λαϊκή κυριαρχία. Το τι είναι *κοινωνικά επίμαχο* το καθορίζει ο Δήμος.

- α.** Η δημιουργία κανόνα δικαίου σημαίνει πως, καταρχήν, υπέρ του δεοντολογικού του περιεχομένου, λειτουργεί το –όχι αμάχητο– τεκμήριο, ότι η ρυθμιζόμενη ύλη δεν είναι τόσο επίμαχη, όσο πριν από τη νομικοποίησή της. Εδώ μπορεί να γίνει λόγος για το εν στενή εννοία επίμαχο που αναιρείται ή πάντως «ησυχάζει» μέσα από την κανονιστική δικαιοποίηση (νομικοποίηση) του περιεχομένου του.
 - β.** Βέβαια η νομικοποίηση τμήματος της κοινωνικής ύλης δεν καθιστά τον κανόνα δικαίου ανεπίδεκτο αμφισβήτησης. Η αμφισβήτησή του καθιστά και πάλι την κοινωνική του ύλη *πολιτικά επίμαχη* – εδώ: αυτή έχει μια (προσωρινή) κανονιστική τελεσιδικία, παραμένει όμως πολιτικά επίμαχη εν ευρεία εννοία.
 - γ.** Με τη νομικοποίηση του τμήματος της επίμαχης κοινωνικής ύλης και για όσο χρόνο δεν καθίσταται και υπό τη νομική της μορφοποίηση ξανά επίμαχη (π.χ. κατάργηση, αναθεώρηση ή και αντικατάσταση μιας νομικής ρύθμισης), ο χώρος του επίμαχου και υπό τις δύο του εκδοχές προσδιορίζει τη λειτουργία της δημοκρατίας.
 - δ.** Η επεξεργασία του κοινωνικά επίμαχου στην πολιτεία γίνεται στη βάση κανόνων που και εξασφαλίζουν αλλά και θέτουν όρια στη φύση του, από την πλειοψηφία του Δήμου. Οι κανόνες αυτοί, που ρυθμίζουν τον τρόπο επεξεργασίας και λύσης του εκάστοτε κοινωνικά επίμαχου, δηλαδή *τον πολιτικού*, αποτελούν τους κανόνες της δημοκρατίας.
- 3.** Ο πολιτικός χώρος, ως δημόσιος χώρος, όπου συντελείται η αέναη αναίρεση, η επαναφορά του κοινωνικά επίμαχου, αποτελεί μια κρίσιμη βάση, ή –αλλιώς ειπωμένο– ένα από τα δημιουργικά αίτια που *συνέχει* τη δικαιοκράτη οργανωμένη *συμβίωση των ανθρώπων*.
- α.** Τη συνοχή των συμβιούντων, δηλαδή την κοινωνική συνοχή, δημιουργούν και στηρίζουν και άλλες μορφές δημιουργικών αιτίων, πλην των πολιτικών, όπως είναι η θρησκεία, η οικονομία κ.ο.κ.
 - β.** Η *ποιοτική* διαφορά μεταξύ *πολιτικής* αφενός και θρησκείας ή οικονομίας κ.ο.κ. αφετέρου, βρίσκεται στην τελολογία των ποικίλων δημιουργικών

187 Ο συγγραφέας προβληματίστηκε αν το θέμα αυτό εντάσσεται στα περί πολιτικής ή στα περί δημοκρατίας. Τελικά νομίζει ότι η ένταξή του σ' αυτήν την Ενότητα διευκολύνει την προσέγγιση της ούτως ή άλλως δύσκολης έννοιας της πολιτικής. Περί δημοκρατίας βλ. παρακ. Ενότητα Όγδοη.

συνεκτικών παραγόντων της κοινωνίας, δηλαδή στην ιστορική τους ratio μέσα στη νομοτέλεια του ιστορικού φαινομένου. Έτσι λ.χ. η ratio της *θηρσκειάς* είναι μια κοινά αποδεκτή και συμβολαιοποιημένη «εξήγηση» όσων, από τα περιβάλλοντα τον άνθρωπο φαινόμενα, υπερβαίνουν τα όρια των γνωστικών του δυνατοτήτων, ενώ π.χ. η ratio της *οικονομίας* είναι η κοινωνική συνοχή που διασφαλίζει τη διαθεσιμότητα των αγαθών, η οποία είναι απαραίτητη είτε για την επιβίωση είτε για το ευ ζην μιας κοινωνίας. Η αντίστοιχη ratio της *πολιτικής*, ως συνδετικού παράγοντα της κοινωνικής συμβίωσης, αποτελεί μια κατηγορία αντιπαλοτήτων με ratio την επιδίωξη συμμετοχής στην εξουσία επί της κοινωνίας και σκοπεύει στην αποδοχή (νομιμοποίηση) της εξουσιαστικής απόφασης, δηλαδή της λύσης ή της εκ νέου θέσης του κοινωνικά επίμαχου.

4. Ο αρχέγονος χαρακτήρας της πολιτικής διατηρεί ως σήμερα τον πυρήνα του νοήματός του: την ταύτισή του δηλαδή με το *forum publicum* (*δημόσιος χώρος*) και τη διάκριση από τον ιδιωτικό. Όπως τονίζει επιγραμματικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ο *ιδιωτικός* χώρος χαρακτηρίζεται από την «απόλυτα ελεύθερη και ανεξέλεγκτη ατομιστική και συμφεροντοκρατική δικαιοκρατία, η οποία απορρέει από τις ατομικές ελευθερίες, που συγχωρείται να παράγει συλλογικές δεσμεύσεις και καθήκοντα, μέσω και διά του πλάσματος, της εκούσιας συμμετοχής των ασκούντων τα κυρίαρχα πολιτικά τους δικαιώματα πολιτών».¹⁸⁸

Όσο η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου σχετικοποιείται, τόσο συρρικνούνται η έννοια της πολιτικής. Τελικά δηλαδή η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας, ήτοι ως διαλεκτική σχέση εξουσίας και δικαίου, έχει δύο δέσμες προϋποθέσεων:

α. Διαδικασίες ανάληψης και ανάδειξης *δημόσιας ευθύνης*.

β. Προσανατολισμό προς το *δημόσιο* και το *γενικό* συμφέρον και όχι προς το *ιδιωτικό* και *ατομικό*, με όλες τις αποχρώσεις αυτού του προσανατολισμού.

5. Και οι δύο δέσμες προϋποθέσεων, που πρέπει να συντρέχουν ώστε η πολιτική να συνιστά *λειτουργία της δημοκρατίας*, δηλαδή για να ακριβολογούμε όταν χρησιμοποιούμε τον όρο του *πολιτικού*, καταλήγουν τελικά στον *δημόσιο χαρακτήρα της*. Στο σημείο αυτό έχουν, νομίζουμε, θέση οι εξής παρατηρήσεις:

α. Η μελέτη της λειτουργίας της σύγχρονης δημοκρατίας οδηγεί στη διαπίστωση πως η παραγόμενη εξουσία δεν είναι πάντοτε διαφανής. Η διαπλοκή πολιτικού χρήματος με την εξουσία, η χρήση της δύναμης των ΜΜΕ αλλά και η τάση της Εκκλησίας, κυρίως της καθολικής, να επηρεάζει τις

188 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Η κοινωνία των πολιτών ως «χώρος ελευθερίας»*. Πολιτικές αναγνώσεις μιας μυθοπλασίας, Αθήνα 2008 (χειρόγραφο υπό έκδοση), και ειδικότερα βλ. την ενότητα: «Περί ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας». Στη συνειδητοποίηση της σταδιακής κατάργησης του δημόσιου χώρου σημαντικές είναι οι συμβολές του Χ. Παμπούκη, *ό.π.* (υποσ. 146), σ. 13, όπου επιγραμματικά και εύστοχα παρατηρεί: «Εάλω ο δημόσιος χώρος» και παρακάτω (σ. 20) ολόσωστα τονίζει ότι «... κυρίως είναι η πρυτανεία του ιδιωτικού συμφέροντος πάνω στο γενικό!». Τέλος δε, σημειώνει το αίτημα «... να σταματήσει η προϊούσα κατάλυση του δημόσιου χώρου...» (σ. 24).

πολιτικές αποφάσεις, δημιουργούν *αδιαφανείς χώρους παραγωγής εξουσίας*. Πρόκειται όμως σε αυτές τις περιπτώσεις για *πολιτική εξουσία* ή –ίσως πιο σωστά– για ιδιωτική ισχύ εκτός από την πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας;

- β. Ως προς την έννοια του δημοσίου χαρακτήρα της πολιτικής πρέπει να σημειωθεί πως δεν προκύπτει από την αναφορά του σε ένα άθροισμα ιδιωτικών χώρων αλλά από το μετασχηματισμό του αθροίσματος αυτού *σε νέα κατηγορία*, η οποία διακρίνεται από τους κατ' ιδίαν ιδιωτικούς χώρους.
- γ. Τέλος, τότε και μόνο η πολιτική συνιστά λειτουργία της δημοκρατίας, όταν είναι *διακρίσιμη* από άλλους δημιουργικούς συνεκτικούς παράγοντες της κοινωνίας, όπως από τη θρησκεία ή την οικονομία κ.ο.κ., υλοποιώντας κατά τη δική της νομοτέλεια την έννοια του δημόσιου χώρου.¹⁸⁹

6. Όσα μόλις εκτέθηκαν και κινήθηκαν σε επίπεδο του *καθαρού λόγου* έχουν κατανάγκην χαρακτήρα *αξιωματικό*. Η χρήση του καθαρού λόγου εμπεριέχει, για όσους δεν είναι εθισμένοι στην αφηρημένη σκέψη, *δύο κινδύνους*. Ο ένας είναι ο κίνδυνος της *τυποποίησης* και ο άλλος της *εξιδανίκευσης*. Ως *τυποποίηση* νοείται η *σχηματική κατάταξη μιας ύλης* με βάση γενικά και απόλυτα χαρακτηριστικά, δίχως να λαμβάνονται υπόψη οι μεικτές μορφές που προσλαμβάνει αυτή η ύλη, δηλαδή η πραγματικότητα. Ως *εξιδανίκευση* νοείται ένα είδος τυποποίησης που συνοδεύεται από την *a priori* αναγνώριση της απόλυτης ποιότητας της. Τόσο η τυποποίηση όσο και η εξιδανίκευση καθιστούν την αλήθεια *δυσανάγνωστη*. Γι' αυτό και είναι αναγκαίο να επιχειρήσει κανείς *απομυθοποίηση* και προς τις δύο κατευθύνσεις. Προς το σκοπό αυτόν δεν χρειάζεται να αναιρεθούν τα ευρήματα του καθαρού λόγου, απλά να ενταχθούν στη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα. Η ύπαρξη μιας τάχα *γενικής βούλησης του λαού*, που η δημοκρατία καλείται διαδικαστικά να συναγάγει και να διατυπώσει, θέτοντας ή αναιρώντας το κοινωνικά επίμαχο, δεν είναι νοητή *ακριβώς διότι είναι ανύπαρκτη*. Ο λαός εν λειτουργία έχει υπόσταση και υπόκειται στη νομοτέλεια της κοινωνίας. Νοητή είναι μόνο η διαδικασία αναζήτησης συμβιβασμού στο πεδίο του κοινωνικά επίμαχου μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων.

II. Η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας και η κρίση της

1. Πιο επικίνδυνη από την *τυποποίηση* στην οποία οδηγεί η διαγνωστική διαδικασία, η οποία χρησιμοποιεί αποκλειστικά και μόνο τον *καθαρό λόγο*, μοιάζει να είναι η *εξιδανίκευση* που επίσης συνεπάγεται ο αμιγώς καθαρός λόγος. Κι εδώ μένει *έξω από το γνωστικό πεδίο* η ιστορική πραγμάτωση. Η ενότητα νοήματος και ενέργειας διασπάται. Γι' αυτό οφείλουμε στη συνέχεια κάποια εναύσματα για την *απομυθοποίηση* μιας πιθανής εξιδανίκευσης. Ο λόγος εδώ αφορά

189 Ο Ευ. Βενιζέλος, *Προς μία μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία*, Αθήνα 2008, σ. 105, κάνει λόγο για μια δημοκρατία ως πραγματικό πεδίο της πολιτικής και αξιώνει την «ουσιαστική επαναφορά της πολιτικής στο προσκάνιο». Κρίσιμες ιδιαιτερότητες της νομιμοποιητικής λειτουργίας της συμμετοχικής δημοκρατίας καθιστά σαφείς ο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Συμμετοχική δημοκρατία και εξειδικευμένη γνώση*, Αθήνα 2007, σ. 15 κε.

στην κρίση της πολιτικής ως δημοκρατικής ένταξης και αναίρεσης του επίμαχου της κοινωνικής ύλης.

2. Η δημοκρατία, ως διαδικασία αναζήτησης και οργάνωσης *συμβιβασμών* μεταξύ των αντιθέσεων μέσα στην *κοινωνία της πολιτικής διαφορετικότητας*, δηλαδή στο πεδίο του κοινωνικά επίμαχου, προϋποθέτει –σε πρώτο στάδιο– τη διαμόρφωση και την αποτύπωση των διαφορετικών πολιτικών εκδοχών, είτε σε επίπεδο αντιπροσωπευτικής λειτουργίας είτε σε επίπεδο κοινωνίας είτε στο επίπεδο του πολίτη. Άρα ζητούμενοι είναι οι όροι *έγκυρης έκφρασης* της πολιτικής διαφορετικότητας στην αντιμετώπιση της κοινωνικά επίμαχης ύλης. Στη διαδικασία αυτή είναι ανάγκη η πολιτική βούληση να είναι *ελεύθερη*. Στη δημοκρατία, η μη ελεύθερη βούληση πολιτευματικά *δεν συνιστά καν κρίσιμη πολιτική βούληση*. Η παραγωγή της είναι αθέμιτη και η εγκυρότητά της ανύπαρκτη. Εδώ πρέπει να εντοπιστεί μια σοβαρή παθολογία της σύγχρονης δημοκρατικής διαδικασίας, που θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει ως *ιδιωτικοποίηση της πολιτικής*.¹⁹⁰ Ο ίσως προκλητικός αλλά, όπως πιστεύει ο συγγραφέας, ακριβής όρος της *ιδιωτικοποίησης της πολιτικής* παραπέμπει στο φαινόμενο της επαγγελματοποίησης του πολιτικού λειτουργήματος και την εξαγορασιμότητα πολιτικών αποφάσεων. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια των ισχυρών της ιδιωτικής οικονομίας να διεισδύσουν έμμεσα αλλά καθοριστικά στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και κρίσιμων γι' αυτούς πολιτειακών αποφάσεων.

3. Η προσέγγιση του προβλήματος οφείλει να εκκινήσει από την έννοια και τη θεωρία του *πολιτικού χρήματος*, όπως πειστικά την προτείνει και τη θεμελιώνει ο επιφανής κοινωνιολόγος και πολιτικός φιλόσοφος Κωνσταντίνος Τσουκαλάς.¹⁹¹

α. Ποιες είναι, κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, οι αφετηρίες που δημιουργήσαν το «*πολιτικό χρήμα*» κι επομένως σε τι συνίσταται το «*πολιτικό χρήμα*»; Η σύγχρονη *μάχη για την εξουσία*, στην οποία πρωταρχικό ρόλο παίζουν βέβαια τα *πολιτικά κόμματα*, κυρίως τα λεγόμενα «*κόμματα εξουσίας*», δεν είναι πια ούτε καν *νοητή* χωρίς την *ύπαρξη μεγάλων χρηματικών ποσών* στα χέρια των συλλογικών ή και ατομικών (κόμμα, βουλευτής) πολιτικών

190 Βλ. κυρίως Δ. Θ. Τσάτσος, *Η εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 7). Επιβεβαίωση της ορθότητας της άποψης του συγγραφέα περί ιδιωτικοποίησης της πολιτικής αποτελεί η παρατήρηση του Χ. Παμπούκη, ό.π. (υποσ. 146), σ. 29: «Υπάρχει όμως και μια άλλη μεγάλη ζημιά που γίνεται: ο μετασχηματισμός της πολιτικής από λειτουργήμα σε δύσκολο και άχαρο επάγγελμα». Φυσικά η κρίση της πολιτικής δεν συνίσταται μόνο στην ιδιωτικοποίηση της πολιτικής. Βλ. κυρίως Μ. Σπουρδαλάκης, *Το κομματικό φαινόμενο. Εξέλιξη και συγκυρία*, σ. 42 κε. Βλ. επίσης Chr. Landfried, *Die Krise der Parteidemokratie in Deutschland*, σ. 67 κε. Σωστά γίνεται επίκληση και άλλων παρακμιακών φαινομένων, όπως είναι η κρίση της αντιπροσωπευτικότητας αλλά και η μειωμένη σαφήνεια της ιδεολογικής ταυτότητας των πολιτικών χώρων. Παρ' ότι τα αίτια της κρίσης λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία, εδώ περιοριζόμαστε στην αναζήτηση των αιτίων της *ιδιωτικοποίησης της πολιτικής*, όρο που από το 1976 ο συγγραφέας θεώρησε αναγκαίο για να κωδικοποιηθεί «*συνθηματικά*» ένα φαινόμενο που απειλεί την ουσία της πολιτικής καθ' εαυτήν.

191 Βλ. κυρίως Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο λόγο και στην ιστορία. Κείμενα 1969-1996* (Εισαγωγή - Πρόλογος Π. Καφετζής) τ. Α', Αθήνα (χ.χ.) σ. 127-135 και Κ. Τσουκαλάς - Π. Καφετζής, «Περί πολιτικής διαφθοράς», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2006, τχ. 34, σ. 5-45, ιδίως σ. 33 κε.

φορέων.¹⁹² Προσθέτουμε στο σημείο αυτό την παρατήρηση ότι η επίσημη και νομοθετημένη κρατική επιδότηση των πολιτικών κομμάτων, μαζί με τις όποιες συνδρομές των κομματικών μελών, ελάχιστες από τις (επίσημα ή κεκαλυμμένα) συντελούμενες δαπάνες καλύπτουν.

- β.** Η *αναγκαιότητα* της –κατ’ ανάγκην εξωθεσμικής και βέβαια μη δηλούμενης– χρηματοδότησης προκύπτει από το αντικειμενικό γεγονός ότι ο αγώνας για την εξουσία στη σύγχρονη κοινωνία καταφεύγει, για να προσεγγίσει όσο γίνεται πιο μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος, σε μια τεχνοκρατικά σύγχρονη, πολυέξοδη και πολυπρόσωπη οργάνωση, που σημαίνει σε ένα εξαιρετικά υψηλού κόστους επικοινωνιακό όργιο.
- γ.** Προφανής σκοπός αυτού του *επικοινωνιακού οργίου* είναι η *καθυπόταξη* της συνείδησης του πολίτη-εκλογέα κατά τη *διαμόρφωση* της πολιτικής του βούλησης στις εκτυφλωτικές και ως προς την αλήθεια, περί τα *rei publicae*, αποπροσανατολιστικές *επενέργειες* και *παρενέργειες* του.

Με την πρόφαση της ορατότητας και της διαφάνειας του δημοσίου χώρου παράγεται μια ηθελημένα παραποιημένη εικόνα των δημοσίων πραγμάτων, κατάλληλη να επηρεάσει προς μια ορισμένη κατεύθυνση τις συνειδησιακές διαδικασίες του πολίτη-εκλογέα.

- δ.** «Κάθε πολιτικός οργανισμός και κάθε κόμμα» –σημειώνει σε άλλο σημείο της επιστημονικά, πολιτικά και πολιτειακά βαρυσήμαντης κατάθεσής του ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς– «έχουν ως κύριο στόχο τους την κατάκτηση και τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας. Η ενεργός και νόμιμη άσκηση της εξουσίας δίνει στους νομείς της την αποκλειστική πρόσβαση στις ανεπίσημες πηγές της συνεχούς ροής του πολιτικού χρήματος. Ο έλεγχος αυτού του χρήματος επιτρέπει την αυτοχρηματοδότηση των κατεχοχίν μέσω με τα οποία συσσωρεύεται, εμποδώνεται και αναπαράγεται η πολιτική εξουσία ... Οι φορείς της πολιτικής εξουσίας ... χρειάζονται τεράστια ποσά για να προωθήσουν τις πολιτικές τους πιθανότητες. Έτσι η οικειοποίηση του πολιτικού χρήματος εμφανίζεται από την πλευρά τους απόλυτα “λογική”».¹⁹³
- 4.** Οι θεμελιώδεις αυτές παρατηρήσεις του Κωνσταντίνου Τσουκαλά δίνουν στον συγγραφέα εναύσματα για να προχωρήσει και σε κάποιες περαιτέρω σκέψεις:
- α.** Το *πολιτικό χρήμα* συνδέει την ιδιωτική οικονομία με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας αλλά όχι μόνο μέσω των εκάστοτε *εν ενεργεία* φορέων της αλλά και –για λόγους μελλοντικής διασφάλισης της σχέσης– με όσους εικάζεται ή πιθανολογείται ότι *θα καταστούν* (ή: *θα καταστούν ξανά*) φορείς εξουσίας.
- β.** Στο *πολιτικό χρήμα*, κατά την άποψή μας, δεν εντάσσεται το *νόμιμο χρήμα* που εισρέει στο πολιτικό κόμμα είτε μέσω της *νομοθετημένης* διαδικασίας *χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων* είτε από τις όποιες *συνδρομές των μελών* τους. Το πολιτικό χρήμα είναι εξ ορισμού *παράνομο* και *ένοχο χρήμα*

192 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 191), σ. 127 κε.

193 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 191), σ. 129.

και ως τέτοιο έχει ειδικές και βαρύνουσες επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα. Ακόμη κι αν αντικειμενικά η νόμιμη κρατική ή ιδιωτική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων ή (και) οι αμοιβές των αξιωματούχων της πολιτείας «εκάλυπταν» τις «αντικειμενικές» (;) ανάγκες διαβίωσης των φορέων και άσκησης πολιτικής, αυτό δεν θα απέτρεπε τη λειτουργία του πολιτικού χρήματος. Το πάθος για πλουτισμό δεν ικανοποιείται με την εξασφάλιση των προϋποθέσεων διαβίωσης.

- γ. Διακινδυνεύοντας μια απόκλιση από τη θεωρία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, νομίζουμε ότι το πολιτικό χρήμα *δεν αποβάλλει τον ένοχο χαρακτήρα του*, ότι ο αγώνας για την εξουσία δεν θα καθίστατο χωρίς αυτό «αδύνατος» και ότι ο «αναγκαίος» χαρακτήρας του πολιτικού χρήματος δημιούργησε στους εισπράττοντες φορείς της εξουσίας (παρούσας ή και μέλλουσας) την αίσθηση ότι η αποδοχή και η ιδιοποίηση της προσφοράς έχει καταστεί «λογική».¹⁹⁴ Αντίθετα, όπως εύστοχα και πειστικά σημειώνει για το θέμα ο Ξενοφών Κοντιάδης, «η χρηματοδότηση των κομμάτων και η εκλογή των βουλευτών και άλλων αιρετών προϋποθέτουν την εμπλοκή τους σε αθέμιτες ενέργειες σε ένα πλαίσιο αμοιβαίας συνενοχής».¹⁹⁵

5. Γενικότερα ο συγγραφέας θέλει να τονίσει τα εξής:

- α. Μια πραγματικότητα *δεν αποενοχοποιείται* από τη δύναμη που παράγει επειδή έχει καταστεί, ή θεωρείται ότι έχει καταστεί, ανυπέρβλητη και αμετακίνητη. Αν αυτό δεν γίνει δεκτό, νομίζουμε ότι επαναεισάγουμε τη θεωρία του Georg Jellinek περί της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού*.¹⁹⁶
- β. Το *πολιτικό χρήμα* παραμορφώνει αναιρώντας τον δημόσιο χαρακτήρα και ιδιωτικοποιώντας έτσι την πολιτική. Εισάγεται η διαπραγμάτευση, δηλαδή η συναλλαγή με τους φορείς της εξουσιαστικής, αλλά όχι μόνο,¹⁹⁷ πολιτικής. Πώς και σε ποια πεδία λειτουργεί, άμεσα ή έμμεσα, η χρήση πολιτικού χρήματος; Ή, όπως εύστοχα σημειώνει ο έγκυρος μελετητής των πολιτικών φαινομένων Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, μέσα σε μια παράλληλη λογική, πού και πώς συντελείται αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «*μετάθεση εξουσίας*»;¹⁹⁸

194 Αντίθετα, ο Τσουκαλάς δεν εντάσσει στην περί πολιτικού χρήματος θεωρία του το «ηθικά», όπως λέει, στοιχείο και αφήνει έξω από την πραγματικά συναρπαστική του θεώρηση, το στοιχείο της ενοχής. Βλ. όμως και Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 191), όπου σωστά επισημαίνει ότι ο δημόσιος χώρος της πολιτικής δράσης πρέπει να προφυλάσσεται καταστατικά από την οποιαδήποτε παρέμβαση ή επιρροή των ιδιωτικών συμφερόντων.

195 Βλ. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, 2009, σ. 146 επ.

196 Τη θεωρία περί της κανονιστικής δύναμης, δηλαδή της υπό όρους δικαιοπαραγωγικής ικανότητας μιας πραγματικής κατάστασης, αναπτύσσει ο G. Jellinek σε πολλά έργα του. Βλ. π.χ. *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 331, *Gesetz und Verwaltung. Staatsrechtliche Untersuchungen auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage*, Freiburg 1887, σ. 328, 335, 341. Για την έννοια αυτή του G. Jellinek έγραψε και ο νεότερος αδελφός του, Walter Jellinek, «Über die normative Kraft des Faktischen», στο: *Juristenzeitung*, 1959, σ. 347.

197 Μπορεί κανείς να φανταστεί, τουλάχιστον θεωρητικά, την εισροή πολιτικού χρήματος και σε κόμματα που δεν είναι κόμματα εξουσίας, έναντι μιας χρήσιμης για τον χρηματοδότη σιωπής.

198 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Μεταθέσεις εξουσίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, ανάπτυπο, Αθήνα 2008. Βλ. επίσης Ξ. Ι. Κοντιάδης - Χ. Ανθόπουλος, «Κρίση, παρακμή ή αναξιπιστία των πολι-

III. Μορφολογία της κρίσης

1. Στη βάση των σκέψεων που προηγήθηκαν, επιχειρείται ακολούθως η εντόπιση συγκεκριμένων πεδίων ανάπτυξης του κρισιογόνου για την πολιτική φαινομένου της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής. Θα γίνει αναφορά σε τρία: α) Στο πεδίο των πελατειακών σχέσεων μεταξύ βουλευτή και εκλογέα (παρακ. 2) β) στο πεδίο της άδηλης χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων και των ατομικών πολιτικών φορέων (παρακ. 3), και γ) στο πεδίο της σχέσης των ΜΜΕ, ιδίως των ιδιωτικών, με τους πολιτικούς φορείς (παρακ. 4).

2. Την «πελατειακή σχέση» γενικά, ο μεν Χ. Π. Παμπούκης ορίζει ως συρρίκνωση του πολίτη στη «διάστασή του ως καταναλωτή», ο δε Α. Weingrod, ως το φαινόμενο της χρήσης δημοσίων θέσεων και αγαθών από την «πολιτική ηγεσία». Εδώ προφανώς νοούνται οι πολιτικά ισχυροί και όχι μόνο ο αρχηγός του κόμματος, για ίδιους σκοπούς και με τη μορφή της συναλλαγής, όπου έναντι της προνομιακής μεταχείρισης παρέχεται η ψήφος.¹⁹⁹ Ειδικότερα:

α. Στην Ελλάδα το πολιτικό προσωπικό, ιδιαιτέρως ο βουλευτής, αξιοποιεί κατά κανόνα την *ανεπάρκεια* της δημόσιας διοίκησης και τη *διαφθορά* της, διασφαλίζοντας υπέρ αυτού την ασυμβίβαστη με το συνταγματικό του λειτουργήμα ιδιότητα ως *μόνον* και *αναγκαίου διεκπεραιωτή διοικητικών κυρίως αναγκών των εκλογέων*.²⁰⁰

β. Η ψήφος προτίμησης είναι *ανταποδοτική* για τις προσφερθείσες υπηρεσίες, αλλά και *διασφαλιστική* για τις προσδοκώμενες. Βέβαια ο πελάτης-εκλογέας δεν αξιώνει μόνο ό,τι νόμιμο του οφείλει η διοίκηση. Αξιώνει και παράνομες υπηρεσίες.

γ. Οι πολλές εξαιρέσεις, που ασφαλώς θα υπάρχουν, *ούτε* τον κανόνα αναιρούν *ούτε* όμως –και αυτό είναι *πολύ κρίσιμο*– κλονίζουν την *πεποίθηση* πολλών εκλογέων, ίσως των περισσότερων, ότι *μόνο η πελατειακή σχέση* θα τους δώσει τη λύση του συγκεκριμένου προβλήματος που, κατά το νόμο, θα του όφειλε άνευ ετέρου η Διοίκηση.²⁰¹

3. Μετά τα φαινόμενα των πελατειακών σχέσεων, ερχόμαστε σε ένα *δεύτερο μεγάλο πεδίο ιδιωτικοποίησης της πολιτικής*. Πρόκειται για τη *δειξοδύση* ισχυρών

τικών θεσμών», στο: οι ίδιοι (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα 2008, σ. 13 κε.

199 Βλ. Χ. Π. Παμπούκης, *ό.π.* (υποσ. 146), σ. 78· Α. Weingrod, *Patrons, Patronage and Political Parties. Comparative Studies in Society and History*, 7:4 (Οκτώβριος 1968), σ. 377-400.

200 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα 1976. Βλ. σχετικά επίσης Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα 1989.

201 Ο Κ. Χρυσόγονος φωτίζει ένα φαινόμενο παράλληλο προς το «πελατειακό σύστημα». Υπάρχουν κόμματα, σημειώνει χαρακτηριστικά, που αποσκοπούν στην *παιρνωία* δημοσίων αξιωμάτων, δηλαδή έχουν ως στόχο να αναδείξουν τους επικεφαλής τους στην ηγετική κρατική θέση (π.χ. ως πρόεδρο ή πρωθυπουργό), έτσι ώστε αυτός να τους ανταμείψει στη συνέχεια με τη διανομή σε αυτούς των υπολοίπων κρατικών θέσεων, βλ. Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2005, σ. 266.

συγκροτημάτων της ιδιωτικής οικονομίας, δηλαδή του πολιτικού χρήματος στις πολιτικές διαδικασίες. Επ' αυτού:

- α. Η επιστήμη καταγράφει τη χρήση πολιτικού χρήματος στις κοινωνικοπολιτικές και θεσμικές διαδικασίες ως *πολιτική διαφθορά*. Πρόκειται κατ' ουσία περί ανταλλαγής χρήματος ή άλλων υλικών αγαθών για μια προνομιακή μεταχείριση από την πλευρά ατόμων που κατέχουν –εμείς προσθέτουμε: συνήθως λόγω της κομματικής τους ιδιότητας– δημόσια θέση.²⁰² Κρίσιμος τόπος, όπου συντελείται αυτή η διείσδυση, είναι η άδηλη *ιδιωτική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων*, δηλαδή η εισροή πολιτικού χρήματος, τόσο στον συλλογικό φορέα, όσο και στον ατομικό ως χρηματοδότηση του εκλογικού αγώνα των κατ' ιδίαν υποψηφίων.²⁰³
- β. Το τελευταίο γίνεται προφανές κατά την προεκλογική περίοδο, όταν ο υποψήφιος δεν είναι οικονομικά ισχυρός για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της εκλογικής του προβολής, και γι' αυτό δεν μπορεί να αντιμετωπίσει επί ίσους όρους τους οικονομικώς ισχυρότερους ανταγωνιστές του.
- γ. Το φαινόμενο *κορυφώνεται* στην εποχή μας, με την προσπάθεια ισχυρών συγκροτημάτων της ιδιωτικής οικονομίας, όχι μόνο να επηρεάζουν αλλά ουσιαστικά, καμιά φορά και ορατά, να συμμετέχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Εδώ μπορεί κανείς να κατατάξει την προθυμία της ιδιωτικής

202 Βλ. ειδικότερα για την έννοια της διαφθοράς Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 195), σ. 45 κε. J. Blondel, *Party Government* (Political Parties, Old Concepts and New Challenges), Oxford 2002. Δ. Χαράλαμπος, ό.π. (υποσ. 200). Βλ. C. Friedrich, «Corruption concept in historical perspective», στο: *Political Corruption: A Handbook*, Arnold J. Heidenheimer - Michael Johnson - Victor T. LeVine (επιμ.), New Brunswick 1989. Επίσης στο ίδιο έργο βλ. J. van Klaveren, «Corruption: The special case of the United States». Βλ. επίσης U. v. Alemann - R. Kleinfeld, «Begriff und Bedeutung der politischen Korruption a.s.w.», στο: A. Benz - W. Seibel (επιμ.), *Zwischen Kooperation und Korruption*, Baden-Baden 1992, σ. 259-292.

203 Βλ. επίσης στη σειρά που ίδρυσε και διευθύνει ο συγγραφέας αυτού του πονήματος «Schriften zum Parteiensrecht», Baden-Baden (Nomos Verlag) τους τόμους: 21 (Gr. Stricker, «Der Parteienfinanzierungsstaat», 1998), 20 (Fr. Boyken, «Die neue Parteienfinanzierung», 1998), 12 (Ομοσπονδιακή Καγκελαρία [επιμ.], «Empfehlungen der Kommission unabhängiger Sachverständiger zur Parteienfinanzierung», 1994). Το πρόβλημα άρχισε ήδη με την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας της κρατικής «επιχορήγησης» των πολιτικών κομμάτων, που αποτέλεσε και το έναυσμα ενασχόλησης του νομοθέτη πολλών κρατών με τον κομματικό θεσμό, και αυτό εύλογα. Μόνο η *σαφήνεια* γύρω από τα χαρακτηριστικά που οφείλει να έχει ένας πολιτικός οργανισμός για να έχει την ιδιότητα –του χρηματοδοτήσιμου– πολιτικού κόμματος, επιτρέπει ρυθμίσεις που διασφαλίζουν και τη δημοκρατική αρχή και την αποφυγή πολιτικών *αυθαιρεσιών* στη διαδικασία της ελεύθερης διαμόρφωσης και έκφρασης της πολιτικής βούλησης ενός λαού. Για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. κυρίως Ch. Landfried, *Parteienfinanzen und politische Macht. Eine Vergleichende Studie zur Bundesrepublik, zur Italien und den USA*, Baden-Baden 1990. Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos (επιμ.), *Parteienfinanzierung in Europäischen Vergleich*, Die Finanzierung der politischen Parteien in den Staaten der Europäischen Gemeinschaft (Band 4 der Schriften zum Parteienrecht, hrsg von D. Th. Tsatsos), Baden-Baden 1992. Εκεί βλ. κυρίως: G. Papadimitriou, *Parteienfinanzierung in Griechenland*, σ. 127 κε. και D. Th. Tsatsos, *Parteienfinanzierung und Verfassung*, σ. 13 κε. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι «το πρόβλημα της χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων αποτέλεσε και το έναυσμα της ανάπτυξης του δικαίου των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων».

οικονομίας, να ανταποκριθεί σε πρωτοβουλίες ιδιωτικοποίησης, μεγάλων ουσιαστικά, δημόσιων οργανισμών.

4. Τελειώνουμε τη μορφολογία της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής με την αναφορά σε μία *τρίτη*, ειδική μορφή διείσδυσης της ιδιωτικής οικονομίας στην πολιτική ή, πιο σωστά: εξάρτηση της πολιτικής από την ιδιωτική οικονομία, που είναι η *παρέμβαση των, κυρίως ιδιωτικών, ΜΜΕ στις πολιτικές διαδικασίες*.²⁰⁴ Εδώ –αφήνοντας ως αυτονόητο έξω από την ανάλυση την έτσι κι αλλιώς συντελούμενη κραυγαλέα παράβαση της αρχής των *ίσων ευκαιριών*, που πάγια θεωρείται πλέον θεμέλιο του ευρωπαϊκού δικαίου των πολιτικών κομμάτων– περιορίζομαστε σε *δύο* μόνο *πραγματολογικές* παρατηρήσεις:

α. Η πρώτη παρατήρηση: Τα ΜΜΕ, εκτός από την επιρροή τους στο εκλογικό αποτέλεσμα σε επίπεδο κομμάτων, ενισχύουν τα –*από αυτά επιλεγμένα*– μέλη του πολιτικού προσωπικού στην προεκλογική και όχι μόνο περίοδο. Στην επαρχία πάντως έχει δημιουργηθεί μια ειδική πελατειακή σχέση μεταξύ των ιδιωτικών ΜΜΕ και των υποψηφίων, οι οποίοι, επ’ αμοιβή, δηλαδή ως πελάτες, εξασφαλίζουν την προβολή τους. «Η μιντιοκρατία...», σημειώνει ο Χ. Π. Παμπούκης, «... είναι η χρήση της δύναμης της δημόσιας επικοινωνίας και της ενημέρωσης για την επίτευξη σκοπών άλλων, ιδιοτελών και την χαλιναγωγήση της πολιτείας».²⁰⁵

β. Τέλος –εδώ πάλι η πολιτική επιστήμη στηρίζει τη *συνταγματική σκέψη*– *πρόκειται για την παρατήρηση του Α.-Ι. Δ. Μεταξά για την «αποκρατικοποίηση» του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, που, στην ουσία της, πέρασε από τα αρμόδια ελεγκτικά όργανα της πολιτείας στα ιδιωτικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*.²⁰⁶ *Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σαφές φαινόμενο ιδιωτικοποίησης της πολιτικής.*

204 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η δημοκρατία σε δοκιμασία*, Αθήνα 2008, σ. 16 κε.

205 Βλ. Χ. Παμπούκης, *Η σύγχρονη και δίκαιη πολιτεία*, σ. 5 (ανάτυπο). Ενώ ο συγγραφέας συμφωνεί με τη σκέψη του που εκτίθεται στο κείμενο, διστάζει να δεχτεί την αισιόδοξη άποψη του Χ. Παμπούκη ότι τα ΜΜΕ «βοήθησαν στη βελτίωση της ενημέρωσης και την απελευθέρωση του ατόμου στις σύγχρονες κοινωνίες μας». Βλ. και Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 195), σ. 21-35.

206 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, ό.π. (υποσ. 198), σ. 40, στοιχ. γ’.

ΤΡΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

III. Ο ΘΕΣΜΟΣ

§ 19. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Τέταρτης Ενότητας

1. Μετά τις έννοιες *δίκαιο* και *πολιτική*, σειρά έχει η προσέγγιση της έννοιας του *θεσμού*, έννοιας κρίσιμης για την, εισαγωγική πάντοτε, προσέγγιση της πολιτείας. Η λέξη *θεσμός* βέβαια χρησιμοποιείται στην πολιτική καθομιλουμένη για να χαρακτηρίσει *ό,τι ο καθένας θέλει να αναδείξει ως σημαντικό*. Ο γράφων μάλιστα άκουσε από πωλητή επίπλων, για μια πολυθρόνα που του άρεσε, ότι η πολυθρόνα εκείνη δεν είναι κοινή. Είναι θεσμός!

2. Οι σκέψεις που ακολουθούν περιορίζονται σε μία μόνο παράγραφο (§ 20) η οποία διαιρείται σε δύο ειδικότερες υποπαραγράφους: Όπως συνήθως, έτσι και για την έννοια του θεσμού, αναγκαία είναι η απόπειρα μιας εισαγωγής, μιας πρώτης γνωριμίας με την έννοια (βλ. παρακ. § 20, I). Επειδή όμως στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας βρίσκεται η πολιτεία, κρίθηκε χρήσιμο να δούμε ποιες είναι οι επιπτώσεις της σύμπτωσης σ' έναν κανόνα τόσο της δικαιοσύνης όσο και της θεσμικής ιδιότητας (ή: ποιότητας) (βλ. παρακάτω § 20, II).

§ 20. Γύρω από την έννοια του θεσμού στο πλαίσιο της κλασικής πολιτειολογίας

I. Εννοιολογικά

1. Ο όρος «θεσμός», ως έννοια, έχει πολλαπλό και σύνθετο νόημα. Προέρχεται από το ρήμα «τίθημι». Αρχικά συναντούμε τον όρο στις αρχαιοελληνικές επιγραφές με τις οποίες γνωστοποιούνται οι «νόμοι» της πόλης που πρέπει να γνωρίζουν οι πολίτες. Ο όρος χαρακτηρίζει ατομικές ή συλλογικές, τόσο ιδιωτικές (π.χ. οικογένεια) όσο και δημόσιες (π.χ. το πολιτικό κόμμα) συμπεριφορές και δράσεις, η ομοιομορφία των οποίων οδήγησε σε μια τυποποίηση. Αυτή η τυποποίηση είναι το περιεχόμενο του θεσμού.²⁰⁷ Ο θεσμός δεν είναι βέβαια

μόνο νομική έννοια αλλά και αντικείμενο, τόσο της πολιτειολογίας και της πολιτικής επιστήμης όσο και της κοινωνιολογίας,²⁰⁸ βρίσκεται δε σε μόνιμη χρήση, τόσο στην πολιτική πρακτική όσο και στην πολιτειολογία και τη συνταγματική θεωρία. Ο όρος *θεσμός* στη νομική και πολιτική «καθομιλουμένη» χρησιμοποιείται για το χαρακτηρισμό του *κανονιστικά θεμελιώδους*. Γίνεται, όπως μόλις σημειώθηκε, λόγος για το θεσμό: της οικογένειας, του πολιτικού κόμματος, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, της Βουλής, της κληρονομικής διαδοχής, της εμπορικής εταιρίας κ.ο.κ.

2. Ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου, όταν κάνει λόγο για *θεσμό*, και παραβλέποντας τις ιδιαιτερότητες που η έννοια αποκτά όταν χρησιμοποιείται για την ερμηνεία του δικαίου, εννοεί: α) ένα *πολιτισμικό κοινωνικό φαινόμενο*, β) που για ποικίλους λόγους αναδεικνύει μια *κανονιστική υπόσταση*, γ) λειτουργεί υπό την προϋπόθεση μιας *ευρύτερης αποδοχής του* και δ) έχει τυποποιηθεί αναδεικνύοντας έτσι έναν *αντικειμενικό χαρακτήρα*. Ειδικότερα:

- α.** Ο θεσμός είναι φαινόμενο του πνευματικού *πολιτισμού* (Kultur) και προϋποθέτει την *κοινωνία*, της οποίας είναι και δημιουργήμα και θεματική έκφραση. Εάν πάρουμε ως παράδειγμα το θεσμό του πολιτικού κόμματος και τον δούμε εκτός του τυχόν προβλεπόμενου, γι' αυτό και ειδικού εθνικού νομικού πλαισίου, είναι προφανές ότι αποτελεί *οργανωτικό δημιουργήμα της κοινωνίας* και ότι το περιεχόμενο της πολιτικής του λειτουργίας εκφράζει – θετικά ή και αρνητικά – *πολιτικό πολιτισμό*.²⁰⁹
- β.** Ο θεσμός αναδεικνύει και μια *κανονιστική υπόσταση*.²¹⁰ Αυτό σημαίνει πως ο θεσμός είναι νοπτός και αναγνώσιμος ως *σύστημα* ή υποσύστημα *δεοντολογικών αρχών*, δίχως να έχει σημασία ποια είναι κάθε φορά η πηγή των

208 Ως κείμενα εμβάθυνσης συνιστώνται: R. Zippelius, *Rechtsphilosophie*, München 1982, σ. 7 κε. Από τα παλαιότερα κλασικά έργα: M. Hauriou, *Die Theorie der Institution und zwei andere Aufsätze* (μτφρ. R. Schnur), 1965· C. Schmitt, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, 1934. Η σύγχρονη κρίση του όρου έχει τις ρίζες της στον Savigny, *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814, 8 και 30. Βλ. επίσης Κ. Καστοριάδης, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, 1985 (μτφρ. Σ. Χαλικιά - Γ. Σπαντιδάκη - Κ. Σπαντιδάκη επιμ.). Στο πλαίσιο της πολιτειολογίας και του συνταγματικού δικαίου δεν διαπιστώνεται ακρίβεια ούτε ομοιογένεια στον ορισμό της έννοιας του θεσμού! Βλ. επίσης Η. Abels, *Einführung in die Soziologie*, τ. Β', β' έκδ. 2004, σ. 153 κε. Για τη γαλλική πανεπιστημιακή διδασκαλία βλ. αντί πολλών, M. Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, τ. 1, 1955, σ. 16 κε. Για τις δυσχέρειες ορισμού της έννοιας του θεσμού, αλλά και για μια πρώτη εννοιολογική προσέγγισή του, βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, 1989, σ. 22 κε.

209 Βλ. Kl. Eder, «Institution», στο: Wulf (επιμ.), *Handbuch Historische Anthropologie*, Weinheim 1997, σ. 159.

210 Την κοινωνική διάσταση του θεσμού τονίζει ιδιαιτέρως ο E. Durkheim, ο οποίος μάλιστα συνδέει τα θεσμικά φαινόμενα με την κατανομή των αναγκαίων εργασιών μέσα στην κοινωνία και την κοινωνική αλληλεγγύη που καθιστά προφανή την ανάγκη θεσμικής οργάνωσης της κοινωνίας. Βλ. E. Durkheim, *Die Regel der soziologischen Methode*, 1895, δ' έκδ., Neuwied 1976, σ. 99 κε.

δεοντολογικών αρχών από τις οποίες συγκροτείται. Μένοντας στο ίδιο παράδειγμα, βλέπουμε ότι πολιτικό κόμμα χωρίς στοιχειώδεις κανόνες εσωτερικής λειτουργίας και χωρίς μια προς τα έξω ορατή πολιτική δεοντολογία δεν αποτελεί πολιτικό κόμμα, αλλά άλλου τύπου –πολιτική ίσως– ομάδα ή και κίνημα (κοινωνικό forum) ή τέλος αυτό που στη βάνουση καθομιλουμένα καλείται «μπουλούκι».

γ. Ο θεσμός έχει ως προϋπόθεση την κοινωνική του *εγκυρότητα*, δηλαδή την κοινή συνείδηση της *αναγκαιότητάς* του, δηλαδή της έμπρακτης αποδοχής του, πάντως το λιγότερο την κοινωνική του *αναγνώριση* και *αναγνωρισιμότητα*. Χωρίς τη συνδρομή αυτής της προϋπόθεσης ο θεσμός δεν *λειτουργεί* στην κοινωνία, δηλαδή δεν συνιστά *θεσμό* στην κυριολεξία του όρου. Επιστρέφοντας στο παράδειγμα του πολιτικού κόμματος, είναι επίσης προφανές ότι η πολιτική του λειτουργία, στο χώρο του πολιτικού πολιτισμού, δεν είναι νοπή χωρίς κοινωνική εγκυρότητα –εδώ μπορεί να γίνει λοιπόν λόγος για *πολιτική αξιοπιστία*– ή, πάντως, χωρίς την αναγνώριση της ευρείας, έστω και περιορισμένης, αλλά προφανούς λειτουργίας του.

δ. Ο θεσμός είναι κανονιστικό και δεοντολογικό μόρφωμα, νοπό με τον αντικειμενικό του χαρακτήρα και, συνακόλουθα, με την αντιδιαστολή του προς το *συγκεκριμένο υποκείμενο* στην κοινωνία.²¹¹ Η αντιδιαστολή του *ατομικού* θέματος από το *θεσμικό* θέμα συμβολίζει γλωσσικά αυτό που επιχειρούμε στο σημείο αυτό να εξηγήσουμε. Και εδώ το παράδειγμα του πολιτικού κόμματος θα μπορούσε να ενισχύσει το εύλογο αυτής της εννοιολογικής προϋπόθεσης. Ένα μονομελές κόμμα δεν συνιστά κομματικό θεσμό. Αλλά και ένα απολύτως προσωπικό κόμμα επίσης δεν συνιστά κομματικό θεσμό, αλλά απλά κομματικό φαινόμενο. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ούτε ένα κόμμα, που δεν έχει πρόταση αναγνωρίσιμη από την κοινωνία, αποτελεί πράγματι κόμμα που μπορεί να διεκδικήσει (πάντως δημοκρατική) θεσμική ποιότητα.²¹²

3. Μετά από μια σύντομη προσέγγιση της έννοιας του θεσμού *γενικά*, προχωρούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που θέλουν να αναδείξουν τη σημασία της έννοιας του θεσμού στην *έννομη* τάξη της πολιτείας. Οι ρίζες της έννοιας του θεσμού στη σύγχρονη πολιτειολογία βρίσκονται στα έργα των Γάλλων πολιτειολόγων L. Duguit (1859-1922) και M. Hauriou (1856-1920). Ο «θεσμός», όπως μόλις σημειώθηκε, ανάγεται στο ρήμα *τίθημι* ή *θέτω* (αντίστοιχα *institution* από το ρήμα *instituo*), γεγονός που παραπέμπει σε μια διαδικασία με έναν μόνιμο (τεθειμένο) και αντικειμενικό (αποπροσωποποιημένο) χαρακτήρα.

211 Βλ. E. Durkheim, *ό.π.* (υποσ. 210), σ. 105 κε. Βλ. όμως και E.-W. Sumner (1840-1910), *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Wores, and Morals*, 1906, επανέκδ. 1959 στη Ν. Υόρκη, σ. 66 επ., που αναδεικνύει τη δημιουργία θεσμών μέσω της μελέτης των αναγκών του ανθρώπου. Ο αγώνας της επιβίωσης δεν ήταν ατομικός αλλά συλλογικός. Οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν μετασχηματίστηκαν σε ένα συλλογικό φαινόμενο. Έτσι δημιουργήθηκαν αυτά που ο Sumner χαρακτηρίζει ως Folkways.

212 Βλ. παρακ. § 55, II.

- α. Κατά μία άποψη,²¹³ το νόημα του θεσμού βρίσκεται στην υπέρβαση της πλουραλιστικής κεντρόφυγης κοινωνικής νομοτέλειας. Μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από πολλαπλότητα σκοπών, τάσεων, δυνάμεων, συσπειρώσεων και συμφερόντων, και που γι' αυτό έχει και κεντρόφυγες δυνάμεις, διαμορφώνονται κάποιες πιο μόνιμες (τυποποιημένες) διαδικασίες, μέσα από τις οποίες η κοινωνία, παρά την πλουραλιστική και κεντρόφυγη συνιστώσα, διατηρεί τη συνοχή της *στη βάση θεσμών* (π.χ. οικογένεια, κοινότητες, σωματεία, κόμματα κ.ά.). Μέσα σ' αυτήν τη λογική ο θεσμός λειτουργεί ως *embiblement of objective order*.
- β. Μια νεότερη πρόταση επιχειρεί την προσέγγιση της έννοιας του θεσμού, αντιδιαστέλλοντάς την με την έννοια του *συγκεκριμένου ή των συγκεκριμένων προσώπων*. Υπέρ αυτής της αντίληψης συνηγορεί και ο καθημερινός πολιτικός και νομικός λόγος. Έτσι, το *πρόσωπο* του αρχηγού του κράτους αντιδιαστέλλεται προς το *θεσμό* του αρχηγού του κράτους, τα *πρόσωπα* που αποτελούν το πολιτικό κόμμα αντιδιαστέλλονται προς το *θεσμό* του πολιτικού κόμματος. Η προσέγγιση αυτή, που αναζητεί την ουσία του θεσμού, στην αντιδιαστολή του με το προσωπικό στοιχείο των *δικαιικών* φαινομένων και πολιτειακών εκφάνσεων, βρίσκεται πολύ κοντά στο νόημα, που συνήθως δίνεται στη σύγχρονη *δημοκρατική* πολιτεία, αφού παραπέμπει στη *δημοκρατική ιστορική φάση του κρατικού φαινομένου*, δηλαδή στη φάση της *αποπροσωποποίησης* της κρατικής εξουσίας. Θα μπορούσε κανείς να πει πως η μετάβαση από την απόλυτη στη συνταγματική μοναρχία, κατ' αρχήν είναι η μετάβαση από την *προσωπική* στη *θεσμική* σύλληψη της εξουσίας.

II. Το «θεσμικό» ως το μη «ατομοκεντρικό»

1. Όταν λέμε πως μια διαδικασία, καθοριστική για τη λειτουργία ενός πεδίου της πολιτείας, ως μορφής μιας κατά δίκαιο συμβίωσης, έχει τα χαρακτηριστικά του θεσμού, δεν ισχυριζόμαστε πως ο *θεσμικός* του χαρακτήρας είναι και το μόνο του καθοριστικό στοιχείο. Η θεσμική διάσταση ενός δικαιικού συστήματος ή ενός υποσυστήματος, *δεν είναι διάσταση κατ' ανάγκην αποκλειστική*. Μπορεί να συνυπάρχει και με μια άλλη διάσταση. Ένας δικαιικός κανόνας, που θεσπίζει ένα ατομικό και νομικά οργανωμένο *δικαίωμα*, μπορεί ταυτοχρόνως να έχει κι έναν λειτουργικό χαρακτήρα. Μπορεί, δηλαδή, παράλληλα με τον ατομοκεντρικό του χαρακτήρα, να αναπτύσσει και έναν κοινωνικολειτουργικό.

2. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη διάταξη του Συντάγματος, που ορίζει ότι ο τύπος είναι ελεύθερος (άρθρο 14 § 2). Τον κανόνα αυτόν μπορούμε να τον προσεγγίσουμε από δύο οπτικές γωνίες. Η μία είναι το ερώτημα: ποια *δικαιώματα* παρέχονται στους φορείς αυτής της κοινωνικής δραστηριότητας (δικαίωμα έκδοσης, κυκλοφορίας, διάδοσης κ.λπ.), δηλαδή ποια *προστασία* μπορεί να βρει το υποκείμενο του δικαιώματος (δηλαδή ποια είναι τα όρια της ελευθερίας του και πώς προστατεύονται, έναντι της κρατικής και της κοινωνικής εξουσίας); Η

213 Βλ. W. Friedmann, *Legal Theory*, 1960.

άλλη είναι το ερώτημα: ποια είναι η αντικειμενική πολιτική και κοινωνική λειτουργία του ελεύθερου τύπου ως διαδικασίας *αναγκαίας για τη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας*; Με αυτό το ερώτημα, επιχειρούμε την αναζήτηση του *θεσμικού νοήματος* της ελευθερίας του τύπου.

3. Η παραπάνω άποψη που αναζητά το νόημα του θεσμού, στην αντιδιαστολή του προς το *συγκεκριμένο ή προσωπικό* στοιχείο, κατά τη λειτουργία της πολιτείας, οδηγεί και στην εξής λογική: Όσο το κοινωνικό γίνεσθαι το συλλαμβάνουμε στο δικαιοκτικό επίπεδο των προσώπων που ενεργούν, τόσο αδυνατούμε να εντάξουμε, αποκλειστικά και στεγανά αυτό το γίνεσθαι στην πιο μόνιμη και σταθερή συνιστώσα της έννομης πολιτειακής τάξης. Αυτή η παρατήρηση αντιστοιχεί και σε μια πραγματικότητα: αν η κοινωνία είναι μια μορφή λειτουργικής συνοχής των ανθρώπων, μιας συνοχής δηλαδή που προϋποθέτει κοινωνική συναίνεση, πάνω σε κάποιες αποπροσωποποιημένες διαδικασίες, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε αυτές ακριβώς τις διαδικασίες ως θεσμούς.

4. *Επιστρέφοντας στο εισαγωγικό ερώτημα που θέσαμε πρέπει να δούμε σε τι τελικά διαφέρει, π.χ., η Βουλή από το θεσμό της Βουλής, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας από το θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας, το Συμβούλιο της Επικρατείας από το θεσμό του Συμβουλίου της Επικρατείας, η ελευθερία του τύπου από το θεσμό της ελευθερίας του τύπου κ.ο.κ.*

α. Ας πάρουμε ως βάση το παράδειγμα της Βουλής. Η Βουλή, ως όργανο της πολιτείας, διέπεται από νομικούς κανόνες τόσο του Συντάγματος όσο και άλλων κανόνων, όπως είναι ο Κανονισμός, ο εκλογικός νόμος κ.ο.κ. Ταυτοχρόνως όμως η σημασία της, για την όλη λειτουργία της δημοκρατίας, η θέση που απέκτησε στην κοινωνική συνείδηση ως θεμέλιο του δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού πολιτικού συστήματος, την καθιστά *θεσμό*. Η θεσμική της ιδιότητα, ή πιο σωστά η θεσμική της *ποιότητα*, προκύπτει από τον νοηματικό, λειτουργικό και πολιτικό της πυρήνα και όχι μόνο από την αναγωγή της σε κανόνες δικαίου που την γεννούν και την οργανώνουν.

β. Αν σε μια συνταγματική αναθεώρηση αναθεωρηθεί κάποιος από τους κανόνες που ρυθμίζουν την ανάδειξή της, τον τρόπο λειτουργίας της ή τις αρμοδιότητές της, αλλοιώνεται το όργανο «Βουλή» στη νομική του συγκρότηση και οργάνωση, *δεν θίγεται όμως η ιδιότητά της ως θεσμού*. Θα μπορούσε ίσως κανείς να πει πως ένας θεσμός δεν νομοθετείται, δεν επιβάλλεται, δεν εισάγεται, αλλά ιστορικά προκύπτει και τότε (ενδεχομένως) γίνεται δεκτός ως περιεχόμενο ενός (ή περισσότερων) δικαιοκτικών κανόνων. Μια δημόσια λειτουργία αποκτά τελικά την ιδιότητα του θεσμού, κατά την ιστορική δοκιμασία που εξελίσσεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο.

γ. Διευρύνεται κάπως η δυνατότητα να αντιληφθούμε την έννοια του *θεσμού*, αν μεταφερθούμε, από τα θέματα *οργάνωσης* της πολιτείας, όπως ήταν το παράδειγμα της Βουλής, στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ως παράδειγμα, θέτουμε το ερώτημα, πότε ο τύπος σημαίνει *θεμελιώδες δικαίωμα* (ελευθερία του τύπου) και πότε σημαίνει *θεσμό* ή *θεσμική εγγύηση*

(institutionelle Garantie).²¹⁴ Από την πλευρά των υποκειμένων του δικαιώματος της ελευθερίας του τύπου (άτομο, δημοσιογράφος, εφημερίδα κ.ο.κ.), ο τύπος προσδιορίζεται από τους δικαιοκούς κανόνες, που τον οργανώνουν και ορίζουν τις προϋποθέσεις της επίκλησης του σχετικού δικαιώματος. Από την πλευρά της σημασίας αυτής της ελευθερίας (και των περιορισμών της), για τη λειτουργία και την αξιοπιστία της δημοκρατικής πολιτείας, ο τύπος, δηλαδή η ελευθερία του τύπου, αποτελεί *θεσμό*. Ο διττός αυτός χαρακτήρας της ελευθερίας του τύπου, ως *θεσμού* και ως *θεμελιώδους δικαιώματος*, είναι κάτι που συγκαθορίζει την *ερμηνεία* των σχετικών περί ελευθερίας του τύπου διατάξεων. Έτσι, ο ερμηνευτής που καλείται να επιλύσει ένα οριακό θέμα στο δίκαιο του τύπου, ένα θέμα δηλαδή που δεν μπορεί να λυθεί, χωρίς την αναζήτηση του *πρωταρχικού σκοπού* της ερμηνευόμενης διάταξης, θα βρεθεί μπροστά στο εξής δίλημμα: κυριαρχεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο χαρακτήρας του τύπου ως *υποκειμενικού δικαιώματος* ή ο αντικειμενικός του χαρακτήρας ως *θεσμού*;

5. Οι παρατηρήσεις, που προηγήθηκαν, δεν θα έπρεπε να δημιουργήσουν την εντύπωση πως η θεσμική ποιότητα εκτοπίζει την καθαρά κανονιστική ποιότητα πως μια τέτοια ρύθμιση είναι διαζευκτικά: *ή δικαίωμα ή θεσμός, ή όργανο της πολιτείας ή θεσμός*. Είναι *και τα δύο*, ανάλογα με το *τι θέλουμε να επισημάνουμε* με την προσέγγισή μας. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι και η πολιτεία –αν ξεφύγουμε από τις αντιλήψεις που βλέπουν το νόημά της στη στεγανή και ξεκάθαρη αντιδιαστολή εξουσίας και κοινωνίας– είναι θεσμός, και μάλιστα ο *θεσμός των θεσμών*. Μόνο, άλλωστε, μια θεσμική αντίληψη της πολιτείας, επιτρέπει τη δημοκρατική της οργάνωση και τη θεσμική αντίληψη των επιμέρους θεμάτων της.

6. Η συζήτηση για την έννοια του θεσμού ασφαλώς θα συνεχιστεί, γιατί αγγίζει ευαίσθητες πτυχές της έννομης, εν κοινωνία και κατά δίκαιο, συμβίωσης των ανθρώπων. Πριν ολοκληρωθούν αναφορές στο θέμα αυτό, χρήσιμο είναι ένα ακόμη βήμα προσέγγισης. Ως σήμερα δεν απαντήθηκε το ερώτημα ποιος είναι ο νοηματικός πυρήνας της θεσμικής *ιδιότητας* ή *ποιότητας*. Τι είναι αυτό που *προάγει* μια ρύθμιση από το κοινό δικαιοκ επίπεδο στο θεσμικό, από το υποκειμενικό δικαίωμα σε θεσμό;

α. Όπως θα δούμε στην Πέμπτη Ενότητα αυτών των μαθημάτων, αν ακολουθήσουμε τον ορισμό του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου, πολιτεία υπάρχει από τη στιγμή που η κοινωνία και το δίκαιο συγκροτούν ενιαίο λειτουργικό πεδίο. Από μια κοινωνία χωρίς αναφορά στο δίκαιο, λείπει η κύρια συνεκτική της προϋπόθεση, τόσο η *αξιακή* όσο και η *κανονιστική*. Η κοινωνία νομιμοποιεί το δίκαιο, και το δίκαιο θέτει τους όρους λειτουργίας της κοινωνίας. Αντιθέτως, για την έννοια του κράτους αρκεί να συντρέχει *άσκηση εξουσίας* σε συγκεκριμένη επικράτεια και επί ορισμένου λαού. Η *ποιοτική αναβάθμιση του κράτους* προϋποθέτει τη συνδρομή του πρόσθετου χαρακτηριστικού ως *δημοκρατικού*. Αυτό, στην έτσι νοούμενη πολιτεία, υπάρχει «εκ γενετής».

- β.** Από την προηγούμενη σκέψη προκύπτει, νομίζω, ότι η σχέση *κοινωνίας και δικαίου*, δημιουργεί ή ισχυροποιεί, σε όλα τα επίπεδα, τη νομιμοποίηση των δικαικών ρυθμίσεων. Όπως το κράτος *προάγεται σε πολιτεία*, έτσι και μια κρίσιμη και θεμελιώδης δικαική ρύθμιση *καθίσταται θεσμός*. Όταν την εξουσία συνοδεύει η κοινωνική συναίνεση, δηλαδή μία πέραν από την αναγκαία και την τυπική δημοκρατική νομιμοποίηση της ισχύουσας νομιμότητας, η δικαική ρύθμιση καθίσταται τμήμα της κοινωνικής συνείδησης.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

§ 21. Εισαγωγή στο θέμα «πολιτεία» και συστηματική διάρθρωση της Πέμπτης Ενότητας

Ι. Οι λόγοι επικέντρωσης στον κλασικό ορισμό του Georg Jellinek

1. Όταν μια εισαγωγική και συνάμα διδακτική προσπάθεια, για θέματα θεωρίας της πολιτείας και ορισμένων βασικών της θεσμών, φτάνει στην ίδια την έννοια της πολιτείας, οι θεματικές επιλογές, που και στην Ενότητα αυτή, είναι υποχρεωμένος να κάνει ο συγγραφέας, γίνονται εξαιρετικά δύσκολες και καμιά φορά διλημματικές. Κι αυτό γιατί το θέμα «έννοια της πολιτείας» άπτεται με ολόκληρους κλάδους της πολιτειολογίας, όπως είναι π.χ. η «ιστορία της διαμόρφωσης της σύγχρονης πολιτείας» ή η «ιστορία των περί πολιτείας θεωριών» ή η «θεωρία του σύγχρονου Συνταγματικού Κράτους», είτε η «παραδοσιακή πολιτεία στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας» κ.ά.

2. Ο συγγραφέας, τόσο για υποκειμενικούς όσο και για αντικειμενικούς λόγους, επέλεξε, από τις πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις της πολιτείας, την κριτική παρουσίαση του κλασικού ορισμού που έδωσε ο Georg Jellinek στην πολιτεία. Ο υποκειμενικός λόγος που στήριξε αυτήν τη συγκεκριμένη θεματική επιλογή –και αυτό πρέπει να δηλωθεί ευθέως– συνίσταται στο ότι η πρώτη γνωριμία του συγγραφέα με τα θέματα της πολιτειολογίας οφείλεται στον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο. Τόσο η κριτική, που άσκησε ο Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος στον Georg Jellinek, όσο και ο νέος ορισμός, που ο ίδιος διατύπωσε, έχουν βαθύτατα γοητεύσει, πείσει και εμπνεύσει τον συγγραφέα. Και αυτό για πολλούς λόγους. Κυρίως όμως διότι έτσι ο Θ. Δ. Τσάτσος ανέδειξε το φιλοσοφικό (και ιδεολογικό) υπόβαθρο της διδασκαλίας του Jellinek.

3. Πέραν του υποκειμενικού λόγου αυτής της επιλογής μπορεί κανείς να προβάλει και αντικειμενικότερα επιχειρήματα υπέρ αυτής της θεματικής επιλογής.

- α. Το κύριο αντικειμενικό επιχείρημα της επιλογής μας συνίσταται στο γεγονός ότι ο ορισμός που έδωσε στην πολιτεία ο Jellinek καθόρισε τη φιλοσοφία, αλλά και το ιδεολογικό υπόβαθρο της σύγχρονης διδασκαλίας

του δημοσίου δικαίου στην Ευρώπη,²¹⁵ και ειδικότερα στην Ελλάδα.²¹⁶

- β. Ένας επίσης σημαντικός λόγος αυτής της θεματικής επιλογής είναι ότι, όπως θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε, η περί πολιτείας θεωρία του Georg Jellinek, όπως εκφράζεται στον ορισμό που της δίνει, είναι στενά συνυφασμένη με τη δημιουργία, τη δομή, την εξέλιξη και τη νομιμοποίηση του κράτους στην Ευρώπη. Η Γενική πολιτειολογία του Jellinek, μεταφράστηκε στα γαλλικά, τα ιταλικά, τα ρουμανικά, τα τσέχικα, τα ιαπωνικά, και μπορούμε να πούμε πως όχι μόνο υπήρξε αλλά και παραμένει η πολιτειολογία στην Ευρώπη και όχι μόνο.

II. Η δομή της ανάπτυξης

1. Οι σκέψεις και οι αναφορές, που επιχειρούνται σε αυτήν την Πέμπτη Ενότητα, για την έννοια της πολιτείας στη βάση της θεματικής επικέντρωσης, που μόλις εξηγήθηκε, έχουν την εξής συστηματική δομή:

- α. Σ' ένα πρώτο βήμα οφείλεται η αποσαφήνιση της διαφοράς μεταξύ των εννοιών *κράτος* και *πολιτεία* (§ 22).
- β. Πριν εκτεθεί και αναλυθεί κριτικά ο ορισμός της πολιτείας του Jellinek, χρήσιμο κρίθηκε να γίνουν ορισμένες σύντομες αναφορές στο πώς ο συγγραφέας αυτός αντιλαμβάνεται γενικότερα τη σχέση της *ισχύος*, της *εξουσίας* και της *νομιμότητας*, προσεγγίζοντας έτσι το θεμέλιο της περί πολιτείας και δικαίου θεωρίας του (§ 23). Για το θέμα αυτό κατεξοχήν χρήσιμη είναι η προσέγγιση δύο θεμάτων. Πρώτον, η επανεξέταση του θετικισμού του Jellinek και των ιστορικά κρίσιμων αποκλίσεών του, από τη διδασκαλία του δασκάλου και προτύπου του, Paul Laband (§ 23, II) και, δεύτερον, η πολιτειολογικά κρίσιμη θεωρία του περί της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού* (§ 23, III-VI).
- γ. Αμέσως μετά –στην § 24– εκτίθεται η έννοια, δηλαδή η θεωρία της πολιτείας που δίδαξε ο Jellinek και ειδικότερα: τα εννοιολογικά της στοιχεία, οι

215 Τα τελευταία χρόνια συντελείται μια εντυπωσιακή «επιστροφή» του Georg Jellinek στη σκέψη των σύγχρονων πολιτειολόγων. Με επιμέλεια των Stanley L. Paulson και Martin Schulte, *Georg Jellinek - Beiträge zum Leben und Werk* (Siebek, Tübingen) 2000, δημοσιεύονται είκοσι μία συμβολές από διακεκριμένους δημοσιολόγους και πολιτειολόγους, που –και αυτό είναι χαρακτηριστικό– δεν προέρχονται μόνο από τη Γερμανία, αλλά και από την Ιταλία, την Αυστρία και την Πολωνία. Αλλά και σε επίπεδο μονογραφίας σημειώνω τη σχετικά πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Jens Kersten, *Georg Jellinek und die klassische Staatslehre* (Mohr, Tübingen) 2000, την εκτενέστερη και ίσως πληρέστερη ως σήμερα ανάλυση της σημασίας της διδασκαλίας του Jellinek. Ο Kersten, που ασχολείται και με τα βιογραφικά του Jellinek, αξιοποιεί τόσο την αλληλογραφία μεταξύ Jellinek και Anschütz όσο και την αχανή βιβλιογραφία για τον Jellinek.

216 Έτσι διδάσκεται, με λίγες παραλλαγές, από τους πιο γνωστούς ερευνητές και δασκάλους του ελληνικού συνταγματικού δικαίου: Ν. Ν. Σαρίπολος, *Περί πολιτείας*, 1921, σ. 1· Η. Ζεγγέλης, *Το εν Ελλάδι κρατούν κοινοβουλευτικόν δίκαιον*, 1906, 1912, σ. 19· Χρ. Σγουρίτσας, *Συνταγματικών δικαίων*, τ. Ι, 1965, σ. 3. Στον ίδιο ορισμό, όμως βασίστηκε και η πανεπιστημιακή διδασκαλία του πολιτειακού δικαίου κατά τη δικτατορία (21.4.1967-24.7.1974). Τον κλασικό ορισμό περί πολιτείας δίδαξε και ο Αρ. Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικών δικαίων*, Πανεπιστημιακά Παραδόσεις, τ. Α', 1967, σ. 39.

ιστορικές της ρίζες, καθώς και τα θεωρητικά και ιδεολογικά μηνύματα που εμπεριέχει, εξέπεμψε και εκπέμπει ο ορισμός του.

- δ. Στο σημείο αυτό –στην § 25– δίνεται ο λόγος στον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο που, κατά τη γνώμη του συγγραφέα, ανατρέπει εννοιολογικά, θεωρητικά και ιδεολογικά τον ορισμό του Georg Jellinek, προτείνοντας δικό του πρωτότυπο ορισμό της πολιτείας, ο οποίος, ενώ είναι πια παλιός (1928), διατηρεί και ως σήμερα ακέραιη την σημασία του.
- ε. Από τη *μορφολογία της πολιτείας*, που δεν πρέπει να συγχέεται με τη *μορφολογία του πολιτεύματος*, την οποία πραγματευόμαστε στην Όγδοη Ενότητα, γίνεται ιδιαιτέρως σύντομη αναφορά στη διάκριση *ενιαίων* πολιτειών και *συνδέσμων* (ή ενώσεων), πολιτειών κυρίως για να στηριχτούν κάποιες σκέψεις που ακολουθούν για την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία (§ 26).
2. Το θέμα *πολιτεία* αποκτά μια νέα σημασία στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας. Γι' αυτό κρίθηκε απαραίτητο να γίνει μια πρώτη προσέγγιση του θέματος, κυρίως για να αναδειχτεί η *ετερότητα* του *ενωσιακού*, δηλαδή του συμπολιτειακού φαινομένου από την *παραδοσιακή* πολιτεία. Συναφές αναδεικνύεται και το θέμα της *ερμηνευτικής επάρκειας του κλασικού πολιτειολογικού λόγου* για τη (μεταπολιτειολογική;) προσέγγιση του ευρωπαϊκού ενωσιακού, δηλαδή του συμπολιτειακού, φαινομένου (§ 27).

§ 22. Οι όροι «κράτος» και «πολιτεία»

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Τόσο ο όρος *κράτος* όσο και ο όρος *πολιτεία* δημιουργήθηκαν ως χαρακτηρισμοί της *έννομης συμβίωσης των ανθρώπων*. Πολλές φορές η χρήση των όρων γίνεται ως εάν να επρόκειτο για *συνώνυμα*. Η ιστορία όμως των όρων αυτών αναδεικνύει θεμελιώδεις μεταξύ τους διαφορές. Πρακτική επιβεβαίωση της τυχαίας ή διαισθητικής χρήσης των δύο όρων είναι το ελληνικό Σύνταγμα 1975/1986/2001: Η εναλλαγή των όρων *κράτος* και *πολιτεία*, στο κείμενο του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986/2001, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται πάντοτε σε μια συνειδητή εννοιολογική διαφοροποίηση. Ενώ, π.χ., στον τίτλο του τρίτου μέρους γίνεται λόγος για «οργάνωση και λειτουργίες της πολιτείας» και αμέσως παρακάτω (Τμήμα Α΄) για «σύνταξη της πολιτείας», το άρθρο 36 § 1 ορίζει ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας «εκπροσωπεί διεθνώς το *κράτος*» και στην ίδια παράγραφο γίνεται λόγος για το «συμφέρον και την ασφάλεια του *κράτους*». Στον τίτλο όμως του τρίτου μέρους, η χρήση του όρου *πολιτεία* είναι κατάλληλη για να καλύψει *όχι μόνο εξουσιαστικά φαινόμενα* (π.χ. άρθρο 26: νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική λειτουργία), αλλά και *φαινόμενα κοινωνικής οργάνωσης*, όπως είναι π.χ. τα πολιτικά κόμματα στο άρθρο 29. Αντίθετα, η χρήση του όρου *κράτος* στο άρθρο 36 § 1, λεκτικά τουλάχιστον, περιορίζει την εκπροσωπευτική λειτουργία του Προέδρου της Δημοκρατίας, αφού αφήνει έξω από την εκπροσωπευτική του λειτουργία, την

εκπροσώπηση του λαού και των κοινωνικών δυνάμεων, κάτι που ασφαλώς δεν θέλησε ο συντακτικός νομοθέτης.

2. Ο όρος *πολιτεία* είναι πλατωνικός και αριστοτελικός, άρα και παλαιότερος του όρου *κράτος* και χαρακτηρίζει στην Αρχαιότητα το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο όρος *κράτος* εμφανίζεται την εποχή του Machiavelli και σημαίνει δύναμη. Κράτος και εξουσία, δίχως να είναι συνώνυμα, παραπέμπουν στο ίδιο φαινόμενο. Ειδικότερα:

- α. Πριν αναζητήσουμε τη νοηματική σχέση, που συνδέει αλλά και διαφοροποιεί τους δύο όρους, πρέπει να σημειωθεί ότι ο νοηματικός και ορολογικός δυϊσμός *πολιτεία* και *κράτος* αποτελεί μια γλωσσική (εννοιολογική) διαφοροποίηση, που είναι *προνόμιο και πολυτέλεια της ελληνικής γλώσσας*. Όπως θα δούμε στη συνέχεια (παρακ. ΙΙ), η ξενόγλωσση πολιτειολογία θα συνειδητοποιήσει κάποια στιγμή το πρόβλημα που προκύπτει, επειδή ακριβώς δεν διαθέτει αυτόν τον ορολογικό δυϊσμό.
- β. Είναι επίσης χρήσιμη η αποσαφήνιση ότι οι έννοιες *κράτος* και *πολιτεία* δεν καλύπτουν όλες τις ιστορικές μορφές έννομης και εξουσιαστικής οργάνωσης της συμβίωσης ανθρώπων. Αυτό το γεγονός αναδεικνύει κατά τρόπο συναρπαστικό ο μεγάλος Χαϊδελβεργιανός κοινωνιολόγος των αρχών του 20ού αιώνα Alfred Weber, στη μικρή αλλά πολλαπλά θεμελιώδη μελέτη του, *Die Krise des modernen Staatsgedanken in Europa*.²¹⁷ Τόσο το σύγχρονο κράτος όσο και η ιδέα του κράτους (*Staatsgedanken*), σημειώνει ο A. Weber, είναι από την πλευρά της απώτατης ουσίας τους *κάτι το ευρωπαϊκό*.²¹⁸ Η αρχαία ελληνική πόλη αλλά και οι όροι *urbs*, *civitas*, *nomen latinum*, *socii imperium* κ.ο.κ. διαφέρουν από την έννοια του κράτους, τόσο από την άποψη της συγκρότησής τους, όσο και κατά το γεγονός ότι το κράτος είναι έννοια στενότερη μεν της πολιτείας, αλλά ως σύλληψη πιο ολοκληρωμένο μόρφωμα, αναγόμενο σε μια θεωρητική προσέγγιση *ευρωπαϊκής υφής*.²¹⁹ Η Ευρώπη είναι ο ιστορικός χώρος όπου αναπτύχτηκε μια πολιτική βούληση και μια γραφειοκρατία, με αναγωγή στην έννοια και τη φιλοσοφία του κράτους.²²⁰ Αυτά όλα συμπίπτουν με την Αναγέννηση και προϋποθέτουν το καπιταλιστικό σύστημα. Τα κατ' ιδίαν εξουσιαστικά μορφώματα του Μεσαίωνα είναι το αποτέλεσμα του εκάστοτε «αναγκαστικού τεμαχισμού» της «μεσαιωνικής οικουμένης».²²¹ Η έννοια του κράτους τελικά, που αποτελεί και το αντικείμενο της πολιτειολογίας του Georg Jellinek, έχει (και) κατά τον Alfred Weber πατρίδα την Ευρώπη.

217 Βλ. A. Weber, *Die Krise des modernen Staatsgedanken in Europa* Stuttgart, Berlin-Leipzig, 1921, ιδίως σ. 12 επ.

218 Βλ. A. Weber, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 12.

219 Βλ. A. Weber, *ό.π.* (υποσ. 217), σ. 12 κε.

220 Βλ. A. Weber, *ό.π.* (υποσ. 217), σ. 13.

221 Βλ. A. Weber, *ό.π.* (υποσ. 217), σ. 13.

II. Από το «κράτος» στην «πολιτεία»

1. Ο όρος *κράτος* (Staat) σημαίνει, στο αρχέγονο νόημά του, *δύναμη*, ενώ στο ιστορικό του διάβα απέκτησε το νόημά του στο πλαίσιο της έννομης συμβίωσης ανθρώπων, ως *θεσμοποιημένη* παραγωγή και επιβολή της βούλησης εκείνων, που διαθέτουν στη συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινωνία τη *δύναμη επιβολής*.²²² Με την ανάπτυξη, την ολοκλήρωση και την πλήρη επιβολή της μοναρχίας, δηλαδή του πολιτεύματος που, όπως θα δούμε παρακάτω, ταύτιζε θεσμικά και πολιτικά την έννοια, τη λειτουργία και το συμβολισμό του κράτους με το πρόσωπο του μονάρχη, η έννοια του κράτους στεγανοποιείται *απέναντι στην έννοια του λαού*. Ο τελευταίος περιορίζεται στο ρόλο του συνόλου των *υπηκόων*, στο ρόλο δηλαδή εκείνων που υπόκεινται στην κρατική βούληση και ως κράτος ενσαρκώνει ο μονάρχης. Για την ακρίβεια, λοιπόν, ο όρος *κράτος*, όπως ολοκληρώθηκε εννοιολογικά μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι και με πηγή τη θεωρία και την πρακτική του μοναρχικού κράτους, *δεν χαρακτηρίζει το συνολικό φαινόμενο της έννομης συμβίωσης των ανθρώπων, αλλά μόνο τη θεσμοποιημένη εξουσία, που έχει τη δύναμη της επιβολής*. Είναι, λοιπόν, ακριβέστερο, τον όρο *κράτος* να τον χρησιμοποιούμε *είτε για να είμαστε ιστορικά ακριβείς*, όταν αναφερόμαστε δηλαδή σε μια εποχή, που ως έννομη οργάνωση της συμβίωσης δεν θα μπορούσε παρά το κράτος και μόνο να εννοείται, είτε στη σύγχρονη συνταγματικά οργανωμένη κρατική εξουσία, όταν θέλει κανείς να τη διακρίνει από το *συνολικό φαινόμενο της έννομα οργανωμένης συμβίωσης που αποδίδεται με τον όρο πολιτεία*.

2. Ο όρος *πολιτεία*, με ρίζα τον όρο και την έννοια της (αρχαίας) πόλης, παρ'έμπει στο *συνολικό φαινόμενο της κατά δίκαιο οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης*. Είναι, στο σημείο αυτό, χαρακτηριστική η αμνηχανία της γερμανικής θεωρίας του συνταγματικού δικαίου, επειδή εκτός από τον όρο *κράτος* (Staat) δεν γνωρίζει γερμανικό όρο για να αποδώσει την έννοια της *πολιτείας*. Έτσι, ο *σημαντικότερος* ίσως συνταγματολόγος, τουλάχιστον του ευρωπαϊκού χώρου, που αναδείχτηκε μετά τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, Konrad Hesse, καταφεύγει για να χαρακτηρίσει το *συνολικό φαινόμενο της κατά δίκαιο συμβίωσης στον όρο πολιτική ενότητα* (politische Einheit) και *κοινότητα* (Gemeinwesen). Ο Hesse, όταν ορίζει το Σύνταγμα, κάνει λόγο για τη *βασική νομική τάξη της (ανθρώπινης) κοινότητας*. Το κράτος (Staat), κατά την απολύτως πειστική ορολογική αποσαφήνιση του Hesse, αποτελεί *τμήμα και όχι το όλο* σύστημα της κατά δίκαιο οργανωμένης συμβίωσης.²²³ Το ίδιο ορολογικό πρόβλημα της γερμανικής γλώσσας οδηγεί τον H.-H. von Arnim στην εύστοχη παρατήρηση, πως η χρήση του όρου *Staat* (κράτος), δεν σημαίνει ότι η πολιτειολογία περιορίζεται στα θέματα της θεσμοποιημένης εξουσίας, στα κρατικά όργανα κ.λπ., αλλά επεκτείνεται και στη λειτουργία της κοινωνίας, ως συστατικού στοιχείου της όλης έννομης πο-

222 Το ερώτημα «τι είναι κράτος», τίθεται σήμερα, προσφέρει μια μεγάλη ποικιλία προσεγγίσεων, τις οποίες αναδεικνύουν οι Th. Fleiner και L. R. Basta Fleiner, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 14 κ., 31 κ. (κυρίως έως σ. 84).

223 Είναι ενδιαφέρον ότι οι επιμεληθέντες την post mortem έκδοση του γερμανόφωνου έργου του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου, H. Mosler, H. Schneider και H. Strebel, έδωσαν στο έργο τον τίτλο *Peri Politeias*. Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 10.

λιτικής τάξης – εμείς θα λέγαμε της *πολιτείας*.²²⁴ Η οργάνωση άλλωστε της εξουσίας και η λειτουργία της, από την εποχή της αποδοχής της δημοκρατικής αρχής, είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη λειτουργία της κοινωνίας. Τελικά η σύγχρονη σύλληψη της έννομης οργάνωσης της ανθρώπινης συμβίωσης δεν μπορεί να νοηθεί στο πλαίσιο μιας στεγανής μεταξύ τους διάκρισης της κοινωνίας από το κράτος. Κύριο παράδειγμα αυτής της αλληλεξάρτησης είναι η οικονομία, ως λειτουργία, τόσο του κράτους, όσο και της κοινωνίας. Αλλά και με κριτήριο την παραγωγή και την άσκηση εξουσίας είναι προφανές ότι αυτή έχει πηγή βέβαια το λαό και ασκείται από κρατικά όργανα, αλλά επίσης παράγεται και ασκείται και από κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο τύπος, τα ΜΜΕ, τα πολιτικά κόμματα, ο συνδικαλισμός, η Εκκλησία κ.ο.κ.

3. Η ανάγκη και συνάμα η ορθότητα της διάκρισης των όρων κράτους και πολιτείας γίνονται ιδιαιτέρως ορατές, αν μελετήσουμε την ιστορική εξέλιξη της θεματικής που έχει το περιεχόμενο των ευρωπαϊκών Συνταγμάτων. Ενώ δηλαδή τα Συντάγματα, ως και τις αρχές του 20ού αιώνα, ρυθμίζουν μόνο την οργάνωση και τη λειτουργία της εξουσίας, είναι δηλαδή πράγματι «Συντάγματα του κράτους» (*Staatsverfassung, Staatsrecht*), τα σύγχρονα Συντάγματα –και τα ελληνικά (κυρίως μετά 1952) – επεκτείνουν το ρυθμιστικό τους πεδίο πολύ πέραν της οργάνωσης και της λειτουργίας της κρατικής εξουσίας, περιλαμβάνοντας πια και ρυθμίσεις που αφορούν την ένταξη και τη λειτουργία κοινωνικών θεσμών, δυνάμεων και διαδικασιών (π.χ. διατάξεις περί πολιτικών κομμάτων, περί συνδικαλισμού κ.ο.κ.). Έτσι από το *Σύνταγμα του κράτους* περνάμε στο *Σύνταγμα της πολιτείας*.

III. Επιλογικές σκέψεις: Η χρήση του όρου «πολιτεία» στο πλαίσιο της θεωρίας του Georg Jellinek

1. Η παρουσίαση της ιστορίας του νοηματικού περιεχομένου που δόθηκε στον όρο *πολιτεία*, ξεπερνά κατά πολύ, τόσο τις δυνατότητες, όσο και το σκοπό αυτής της συγγραφικής προσπάθειας.²²⁵ Ο τρόπος πάντως που ορίστηκε κατά

224 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6) και H.-H. V. Arnim, *ό.π.* (υποσ. 3). Αξίζει να σημειωθεί πως ο όρος *πολιτεία* πολιτογραφείται έγκυρα και κατά την εκφορά επίκαιρου επιστημονικού λόγου με αντικείμενο σύγχρονα προβλήματα. Βλ. π.χ. X. Π. Παμπούκης, *ό.π.* (υποσ. 146).

225 Την εξέλιξη των περί πολιτείας (και δικαίου) θεωριών στη συνάρτησή τους με την ιστορία της φιλοσοφίας εκθέτουν οι R. Gröschner - C. Dierckmeier - M. Henkel και A. Wiehart σε μορφή διαλόγου μεταξύ τους. Βλ. οι ίδιοι, *Rechts- und Staatsphilosophie: Ein dogmenphilosophischer Dialog*, Berlin κ.α. 2000. Σε ιδιαίτερη εμβάθυνση στον φιλοσοφικό και ιστορικό στοχασμό για την πολιτεία οδηγεί το έργο του Ι. Κοντιάδη, *Η επικράτεια εις την γενικήν πολιτειολογίαν και την θεωρίαν του κράτους*, με Πρόλογο του Μ. Δ. Στασινόπουλου, 1970 (post mortem). Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, 1981· ο ίδιος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, 1986· ο ίδιος, *Είδωλα πολιτισμού*, 1991· Π. Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος* (μτφρ. Ε. Αστερίου), 1986· M. Carnoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, 1990· H. Laski, *Το κράτος στη θεωρία και την πράξη* (μτφρ. Κ. Αποστόλου), 1982· ο ίδιος, *Εισαγωγή στην πολιτική* (μτφρ. Γ. Καραγιάννης), 1984· H. Lefèvre, *Η μαρξιστική θεωρία του κράτους* (μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος), 1977· E. Μπαλιμπάρ - I. Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη*, 1991, σ. 105-171. Βλ. ακόμη O. Duhamel - E. Pissier, *Histoire des idées politiques*, 1989. Κλασική βέβαια παραμένει η δικαιική προσέγγιση της έννοιας του κράτους από τον R. Bäumlin, *Staat, Recht und Geschichte*, 1961.

καιρούς η *πολιτεία* υπαγορεύτηκε κυρίως από τους εκάστοτε συσχετισμούς των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, που προσδιορίζουν πάντοτε τον θεσμικό και τον αξιακό πολιτισμό μιας εποχής.

2. Η αναγωγή της μορφής και του αξιακού (ή μη αξιακού) περιεχομένου, του ορισμού της πολιτείας, παραμένει πάντα ατελής, αν δεν ολοκληρωθεί με την κριτική διερεύνηση του συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικού σημείου αναφοράς του, δηλαδή του πολιτικού λόγου που γέννησε τον σχετικό επιστημονικό λόγο. Έτσι:

α. Τα εννοιολογικά στοιχεία της πολιτείας δεν δημιουργήθηκαν ως κατηγορίες του καθαρού λόγου, αλλά προέκυψαν από *επαγωγική συναγωγή γενικών χαρακτηριστικών από συγκεκριμένους ιστορικούς χώρους*. Με άλλα λόγια: η εννοιολογική διαμόρφωση της πολιτείας παρακολουθεί την ιστορικοπολιτική της εξέλιξη. Όποιος ορίζει την πολιτεία, γενικά και ανεξάρτητα, από τις ιστορικές της εκφάνσεις, επιχειρεί να αποδώσει αφηρημένα μια υπαρκτή και συγκεκριμένη μορφή της, *θέλοντας ή να τη θωρακίσει ή να την κλονίσει*.

β. Ο πολιτειολόγος δηλαδή, είτε το ομολογεί είτε όχι, αναλύοντας την πολιτεία παίρνει κριτική, απολογητική, υπερασπιστική θέση απέναντι σε συγκεκριμένα και συνήθως επίμαχα κοσμοθεωρητικά και πολιτικά ερωτήματα που την αφορούν. Έτσι, ο λόγος του πολιτειολόγου είναι ταυτόχρονα λόγος πολιτικός, τελικά δηλαδή καταλήγει να είναι και *πολιτική στάση*.

3. Κατά την ανάλυση του ορισμού που δίνει ο Georg Jellinek στην πολιτεία, κοντοστάθηκε ο συγγραφέας μπροστά στο ερώτημα, αν μπορεί, ειδικά στο σημείο αυτό, να χρησιμοποιεί τον όρο *πολιτεία* ή μήπως –προκειμένου περί της θεωρίας του Jellinek– να χρησιμοποιεί την κατά λέξη μετάφραση του όρου *Staat*, που είναι ο όρος *κράτος*. Προτιμήθηκε και εδώ, η συνεπής προς το όλο αυτό έργο εμμονή στον όρο *πολιτεία* και κατά την προσέγγιση του ορισμού του Jellinek. Το *κράτος* του Jellinek άλλωστε δεν ταυτίζεται, όπως μόλις είδαμε, με το *κράτος* του παραδοσιακού θετικισμού.

§ 23. Οι φιλοσοφικοδικαιικές αφητηρίες της Πολιτειολογίας του Georg Jellinek

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Πριν από την προσέγγιση του ορισμού που δίνει ο Georg Jellinek στην πολιτεία, προτάσσουμε, από τον πλούτο του γενικότερου θεωρητικού του προβληματισμού, δύο μόνο αλλά κρίσιμα σημεία για την κατανόηση του νοήματος που δίνει στην πολιτεία ο θεμελιωτής της σύγχρονης πολιτειολογίας.²²⁶

α. Ο Georg Jellinek κατατάσσεται στους μεγάλους του γερμανικού πολιτειολο-

²²⁶ Βλ. κυρίως και αντί πολλών, J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 214) με πλήρη τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης St. L. Paulson - Martin Schulte (επιμ.), *ό.π.* (υποσ. 214). Βλ. και Γ. Πάσχος, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 39 κε.

γικού (και συνταγματικού) θετικισμού.²²⁷ Χαρακτηριστική είναι η αξιολόγηση της προσωπικότητας του Jellinek που διατυπώνει ο μεγάλος ερμηνευτής του Συντάγματος της Βαϊμάρης Gerhart Anschütz: «Το ευρύτατο, πιο σωστά παγκόσμιο, πνεύμα του Jellinek προκύπτει και από την ικανότητά του, να επισημαίνει και να συντηρεί τη στενή σχέση μεταξύ της νομικής επιστήμης και των άλλων πνευματικών επιστημών».²²⁸ Εδώ επιχειρούμε ν' αναδείξουμε την κρίσιμη και δημιουργική συμβολή του στη στροφή του θετικισμού σε μια κατεύθυνση μιας πρώτης «εκλογίκευσής» του. Αυτές οι αποκλίσεις του Jellinek από τον παραδοσιακό γερμανικό θετικισμό είναι μια χρήσιμη επισήμανση για τον ορισμό που έδωσε στην πολιτεία (βλ. παρακ. II).

- β. Μια δεύτερη μεγάλη στιγμή της πορείας της σκέψης του Jellinek είναι η θεωρία του περί της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού* (βλ. παρακ. III-V)

II. Η προοδευτική επίδραση του Georg Jellinek στον παραδοσιακό πολιτειολογικό θετικισμό

1. Όπως ήδη μνημονεύτηκε παραπάνω, με ευκαιρία την προσέγγιση των αφηγηριών του ελληνικού πολιτειολογικού θετικισμού,²²⁹ βασικός εκφραστής και κύριο πρόσωπο αναφοράς τού ως τότε παραδοσιακού (κλασικού) πολιτειολογικού θετικισμού, του τέλους του 19ου αιώνα, είναι ο Paul Laband.²³⁰ Μερικές από τις σχετικές θέσεις του είναι οι εξής: *Πρώτον*, απορρίπτεται, ως στερούμενη οποιασδήποτε σημασίας, κάθε *επιστημονική* ανάλυση του *δικαίου* της πολιτείας και της ερμηνείας του. Για το δόγμα του πολιτειακού δικαίου είναι απολύτως

227 Ο Georg Jellinek γεννήθηκε στις 16.6.1851 στη Λειψία, γιος του ραβίνου Adolf Jellinek (1821-93), ενός των σημαντικότερων Αυστριακών ισραηλιτών, διανοουμένων της εποχής. Από το 1857 η οικογένεια μεταφέρεται στη Βιέννη. Φαίνεται ότι η ευρύτατη παιδεία του Georg, που ασχολήθηκε με επιστημονικά αντικείμενα πολύ πέρα από το δημόσιο δίκαιο (ιστορία του δικαίου, φυσική γεωγραφία, κριτική του υλισμού, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Μεσαίωνα, φιλοσοφική ιστορία κ.ά.), οφείλεται στην επιρροή του πατέρα του. Ο Georg αντιμετωπίζει στην αρχή απλώς επιφυλακτικά και προσεκτικά τον αναπτυσσόμενο αντισημιτισμό στην Αυστρία, ως τη στιγμή βέβαια που ο αδελφός του Hermann συλλαμβάνεται και εκτελείται, με την κατηγορία ότι ξεσήκωνε την κοινή γνώμη εναντίον του αντισημιτισμού. Τα οικογενειακά αυτά βιώματα σαφώς επέδρασαν στη διαμόρφωση του έργου του, με το οποίο, όπως θα δούμε, σχετικοποιείται ο γερμανικός πολιτειολογικός θετικισμός του οποίου εκφραστής ήταν και ο ίδιος. Η Νομική Σχολή της Βιέννης, μόλις το 1878, τον ανακηρύσσει υφηγητή του δημοσίου δικαίου και της φιλοσοφίας του δικαίου. Τα πεδία του αντικειμένου του όμως επεκτείνονται μόλις το 1882 στο διεθνές δίκαιο και στη γενική πολιτειολογία. Από τον Δεκέμβριο του 1890, μετά από βραχύβια καθηγεσία στη Βασιλεία, καταλαμβάνει τακτική έδρα στην παγκοσμίου τότε κύρους Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, όπου και συνέγραψε τη *Γενική πολιτειολογία*. Με τη μετάβασή του στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, όπου ήδη βρίσκονταν οι Max Weber, Alfred Weber, Kuno Fischer, Wilhelm Windelband, Ernst Troeltsch, Emil Lask κ.ά., ολοκληρώνεται η φήμη αυτού του Πανεπιστημίου ως «δημοκρατία των σοφών». Απεβίωσε στις 12.1.1911, δηλαδή στα 69 του χρόνια στη Χαϊδελβέργη. Βλ. αντί πολλών, J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 18 κε., 23 κε.

228 Βλ. G. Anschütz, *DJZ*, 1911, σ. 196 επ.

229 Βλ. παραρ. § 10, IV.

230 Βλ. P. Laband, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*, τ. I, ε' έκδ. 1911.

αδιάφορες οι ιστορικές, πολιτικές και φιλοσοφικές αναγωγές. Δεύτερον, έχει συντελεστεί οριστικά το τέλος του φυσικού δικαίου. Τρίτον, αποκλειστικό θέμα προσέγγισης της πολιτείας είναι η «βούληση του κράτους» ως εκτελεστικής βούλησης του μονάρχη, που προηγείται του δικαίου.²³¹ Όλα αυτά βέβαια απέδιδαν και την ουσία της πρώτης φάσης της γερμανικής (και όχι μόνο) μοναρχίας.

2. Επιστημονικά καθοριστική υπήρξε η ακαδημαϊκή και φιλοσοφική «συνάντηση» του Laband με τον Jellinek, τον οποίο συνάρπασε ο θετικιστικός νομικός λόγος του πρώτου και ο οποίος στα πρώτα χρόνια της ακαδημαϊκής του πορείας διαδραμάτισε ιστορικό ρόλο στην εξέλιξη του παραδοσιακού πολιτειολογικού θετικισμού. Έτσι, από τα πρώτα του έργα ο Jellinek με θαυμασμό παρακολουθεί και υιοθετεί το θετικισμό του Laband.²³² Όπως ο Laband, έτσι και ο Jellinek, θεωρούν το βουλόμενο και βουλευόμενο κράτος ως το μόνο αντικείμενο της επιστήμης του πολιτειακού δικαίου.²³³ Ο παραδοσιακός πολιτειολογικός θετικισμός²³⁴ του μεγάλου Αυστριακού διανοητή και πολιτειολόγου αρχίζει όμως να υφίσταται ρωγμές με την αποφασιστική για τη σκέψη και το έργο του μετάβαση το 1891 από τη Βιέννη στο μεγάλο πνευματικό κέντρο της Γερμανίας, στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, ως διάδοχος στην έδρα του επίσης μεγάλου κλασικού της γερμανικής πολιτειολογίας J. C. Bluntschli.²³⁵

α. Η περί δικαίου και πολιτείας θετικιστική σκέψη του Jellinek υφίσταται ένα πρώτο ρήγμα το 1898, όταν ο προοδευτικός αριστεροφιλελεύθερος πολιτειολόγος και μέλος του Ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου Albert Haenel, δημοσίευσε τις γνωστές μελέτες του για το γερμανικό συνταγματικό δίκαιο.²³⁶ Ο Haenel, επεξεργαζόμενος τη διαφορά τυπικού και ουσιαστικού νόμου, εισάγει στη μέθοδο προσέγγισης θεμάτων πολιτειακού δικαίου επιχειρήματα και σκέψεις, που καθιστούν τα κοινωνικά και τα πολιτικά δεδομένα παράγοντες τόσο της αντίληψης περί πολιτείας όσο και της ερμηνείας του δικαίου της. Ήταν η πρώτη μεγάλη αμφισβήτηση του Laband που μέτρνησε και που δεν έμεινε χωρίς συνέπειες. Γι' αυτό ο Laband, συνδεδεμένος πια και προσωπικά με τον Jellinek και θεωρώντας την κριτική που υπέστη ο θετικισμός του από τον A. Haenel ιδιαίτερα επώδυνη για την κυριαρχία των απόψεών του, απευθύνθηκε με επιστολή του προς τον Jellinek και του ζή-

231 Βλ. P. Laband *ό.π.* (υποσ. 230), Πρόλογος, σ. VII.

232 π.χ. βλ. G. Jellinek, *Gesetz und Verordnung*, 1887.

233 Βλ. Chr. Schönberger, *Ein Liberaler Zwischenstaatswille und Volkswille: George Jellinek und die Krise des Staatsrechtlichen Positivismus und die Jahrhundertwende* στο: St.-L. Paulson - M. Schulte, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 3 κε. Δεν πρέπει βέβαια ν' αποσιωπηθεί πως ο Georg Jellinek στα νεανικά του χρόνια υπήρξε μαθητής και θαυμαστής του Paul Laband, του «δασκάλου όλων μας», όπως τον αποκαλούσε ο Jellinek, ο οποίος και κράτησε αρκετά από τη θεωρία του δασκάλου του.

234 Βλ. A. Fijal - R.-R. Weingärtner, «Georg Jellinek-Universalgelehrter und Jurist», στο: *Juristische Schulung*, 1987, σ. 97 επ. Ο Γ. Πάσχος, *ό.π.* (υποσ. 19), σ. 39 κε., σωστά επισημαίνει την «ιδιαιτέρη ευαισθησία» του Jellinek για τα γνωσιοθεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η μελέτη του κρατικού φαινομένου. Για τον όρο «πολιτειολογικός θετικισμός» βλ. ο ίδιος, σ. 40.

235 Βλ. Chr. Schönberger, *ό.π.* (υποσ. 233), σ. 3.

236 Βλ. A. Haenel, *Studien zum Deutschen Staatsrechte*, t. II/Z: *Das Gesetz im formellen und materiellen Sinne*, 1888.

τησε να *συγγράφει κριτική παρουσίαση* του νέου βιβλίου του Haenel²³⁷ υπερασπιζόμενος τις μεταξύ τους κοινές –όπως ως τότε νόμιζε– απόψεις για το θετικισμό.²³⁸ Ο Jellinek, όχι μόνο δεν ανταποκρίθηκε στην παράκληση του Laband, αλλά προχώρησε κι έκανε ένα πρώτο βήμα αποστασιοποίησής του από τον μεγάλο θετικιστή, αναγνωρίζοντας δημόσια ότι ο Haenel *με επιτυχία* ανέδειξε τις «εσωτερικές αντιφάσεις» του πολιτειακού δικαίου του Laband.²³⁹

- β. Έτσι επήλθε ρήξη μεταξύ Jellinek και Laband, που οδηγεί τον πρώτο σε δικούς του πια δρόμους, πάντοτε βέβαια στο πλαίσιο της θετικιστικής σκέψης. Στη Γερμανία όμως, με την ανατολή του 20ού αιώνα, οι προϋποθέσεις της λειτουργίας του κράτους άρχισαν να αλλοιώνονται: ιδρύονται και δραστηριοποιούνται κοινωνικοί φορείς, συγκροτούνται πολιτικά κόμματα, ανθεί η εκβιομηχάνιση και ξεκινάει το εργατικό κίνημα. Οι νέες αυτές συνθήκες δεν μπορούσε παρά να κλονίσουν τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές προϋποθέσεις ενός άκρατου πολιτειολογικού *κρατικού θετικισμού*. Η ανεπάρκεια του παραδοσιακού θετικισμού άρχισε να αναδύεται.
3. Για την αυτονόμηση του Haenel από τον Laband θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής:
 - α. Στηρίζει πια τον πολιτειολογικό του λόγο όλο και περισσότερο στη *θεωρία* και τη *φιλοσοφία*, απομακρυνόμενος από έναν θετικισμό, που μεθοδολογικά προσδιοριζόταν από το ιδιωτικό δίκαιο των πανδεκτών. Στηρίζεται τόσο στη *φιλοσοφία του δικαίου*, όσο και στην κοινωνιολογία και τη *συγκριτική μέθοδο* της επιστήμης του δικαίου.²⁴⁰
 - β. Στην εξέλιξη της σκέψης του Georg Jellinek συνέβαλε βέβαια και το πνευματικό περιβάλλον του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, όπου κυριαρχούσε ένας φιλελεύθερος πολιτικός προτεσταντισμός, διαμετρικά αντίθετος από την ατμόσφαιρα του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, που είχε διαμορφωθεί κάτω από την ισχυρή προσωπικότητα του Paul Laband. Αλλά και τα χρόνια της Βιέννης είχαν αφήσει ίχνη στη σκέψη του Jellinek, έτσι ώστε να εξηγείται η από μέρους του *κοινωνιολογική και φιλοσοφική εκλογίκευση του παραδοσιακού θετικισμού*. Αυτήν την εκλογίκευση συνόψισε με εμπνευσμένη σαφήνεια ο Robert Piloty στη νεκρολογία που δημοσίευσε τον Ιανουάριο του 1911 για τον Jellinek. «Ο Georg Jellinek αναγνώριζε βέβαια την αξία αυτής της σχολής σκέψης» –εννοώντας το θετικισμό του Laband– «διέβλεπε όμως τον κίνδυνο για το δημόσιο δίκαιο, τον κίνδυνο δηλαδή που διατρέχει κάθε επιστήμη, όταν αυτή απομονώνεται και επέρχεται αποξένωση από τον κόσμο, οπότε τότε συντελείται η αποστέωσή της».²⁴¹

237 Βλ. παραπ. υποσ. 235.

238 Βλ. P. Laband, *Brief an Jellinek vom 23. October 1886* (Ομοσπονδιακό αρχείο, κληρ. Jellinek, Nr. 51).

239 Βλ. G. Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, 1892, β' έκδ. 1905, υποσ. 1.

240 Βλ. λεπτομερή έκθεση αυτής της εξέλιξης στη σκέψη του G. Jellinek, στο: Chr. Schönberger, *ό.π.* (υποσ. 232), σ. 13 κε.

241 Βλ. R. Piloty, στην *Frankfurter Zeitung, Morgenblatt*, σ. 1.

4. Κυρίως μετά το 1900, ο Jellinek καθιερώνεται πια ως ο μεγάλος κλασικός της πολιτειολογίας στην Ευρώπη. Η παρουσία του, ακόμα και στη σημερινή, νομική κυρίως, διδασκαλία είναι σημαντική. Λειτουργεί δηλαδή στη νομική, κυρίως όμως στην πολιτειολογική σκέψη διαχρονικά. Χαρακτηριστικό θέμα με το οποίο ο Jellinek έμεινε παρών, πλην του ορισμού της πολιτείας είναι και η συστηματοποίηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων με βάση το νομικό καθεστώς (status) που δημιουργεί το δικαίωμα ως προς τη σχέση του υποκειμένου του με την πολιτεία.²⁴² Αυτό ισχύει τόσο για τη δομική σύλληψη του κρατικού φαινομένου όσο και για τη συστηματοποίηση των δικαιωμάτων έναντι του κράτους, τα οποία συνδέονται με τα τρία status του πολίτη.²⁴³

5. Οι αποκλίσεις της διδασκαλίας του Jellinek από τον παραδοσιακό θετικισμό γίνονται εύκολα ορατές, σε τρία, μεταξύ άλλων πολλών, ζητήματα: Πρόκειται για τη σχέση *δικαίου* και *κράτους* (παρακ. 6) και για τη σχέση *κράτους* και *λαού* (παρακ. 7), τέλος δε, για τον αποκλεισμό, οποιασδήποτε νομικής παρέμβασης στο πεδίο του αδυνάτου (παρακ. 8).

6. Το πρώτο θεμελιώδες θέμα, στο οποίο ο Jellinek αποτολμά να αμφισβητήσει το «αλάθητο» του Laband είναι η σχέση *κράτους* και *δικαίου*.

α. Για τη σχέση αυτή υπενθυμίζουμε ότι, κατά τον Laband, το κράτος προηγείται (και υπερέχει) του δικαίου. Το κατεξοχήν πεδίο έκφρασης της κρατικής βούλησης είναι η *διοίκηση*, που είναι στεγανά διαχωρισμένη από τους *υπηκόους*. Το πεδίο της διοίκησης αποτελεί μια σφαίρα *χωρίς δίκαιο*.²⁴⁴ Και πιο γενικά, το κράτος, με τους κανόνες δικαίου που παράγει, δημιουργεί αυτόνομους ιδιωτικούς χώρους, που προκύπτουν από το γεγονός ότι δεν ρυθμίστηκαν από κανόνες που θέσπισε το κράτος. Στα πεδία αυτά –πάντοτε κατά τον Laband– δεν δημιουργούνται νομικές αξιώσεις (δικαιώματα).²⁴⁵ Τα πεδία αυτά συνιστούν πεδία –υπό μία έννοια φυσικής– ελευθερίας, που προκύπτουν από το γεγονός ότι δεν θεσπίστηκαν δικαιοκοί κανόνες από το κράτος, ενώ θα μπορούσαν, και πάντως στο μέλλον μπορούν, να θεσπιστούν. Η ελευθερία του πολίτη αποτελεί *τυχαίο αποτέλεσμα* (Reflexwirkung) των επιλογών της κρατικής εξουσίας.²⁴⁶

β. Στο θέμα αυτό σημειώνεται μια σημαντική απόκλιση του Jellinek, ο οποίος ερμηνεύει την ελευθερία των πολιτών θετικά και της αναγνωρίζει μια αυτόνομη έναντι του κράτους σημασία. Η θεωρία του Jellinek, για ένα «σύστημα υποκειμενικών δημόσιων δικαιωμάτων»²⁴⁷ είναι η άλλη πλευρά, δηλαδή η αναγκαία συνέπεια της *αντιδοξμευσης* του κράτους με κανό-

242 Βλ. G. Jellinek, *ό.π.* (υποσ. 239).

243 Για την εξάπλωση του έργου του G. Jellinek βλ. J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 1-5.

244 Βλ. αντί πολλών την ανάλυση του D. Jesch, *Gesetz und Verwaltung. Eine Problemstudie zum Wandel des Gesetzmässigkeitsprinzips*, 1961, β' έκδ. 1968, σ. 15 κε.

245 245- Βλ. P. Laband, *ό.π.* (υποσ. 229), τ. I, σ. 150 κε.

246 Βλ. Chr. Schönberger, *ό.π.* (υποσ. 233), σ. 20 κε.

247 Βλ. παραπ. υποσ. 237, καθώς και την ανάλυση της σχετικής σκέψης του P. Laband στο: C. F. von Gerber, *Grundzüge des deutscher Staatsrechts*, γ' έκδ. 1880, σ. 227 κε.

νες δικαίου, δηλαδή της *εκούσιας υποταγής* –αλλά πάντοτε υποταγής– του κράτους στους κανόνες που το ίδιο θέσπισε. Ενώ όμως ο Laband κάνει λόγο για κατά βούληση «αυτοδέσμευση» του κράτους με κανόνες δικαίου, ο Jellinek βλέπει αυτήν την αυτοδέσμευση ως τη φυσική λειτουργία του κράτους, που μόνο έτσι μπορεί να την ολοκληρώσει *δικαιούκα* και λειτουργικά.²⁴⁸ Σ' αυτήν ακριβώς την –ασφαλώς θετικιστική πάντοτε– αντίληψη για τη σχέση κράτους και δικαίου, που σημαίνει βέβαια και «κράτους και δικαιωμάτων», βασίζεται η διδασκαλία του Jellinek για τα τρία πιθανά περιεχόμενα που μπορεί να έχει η ατομική ελευθερία για την οποία αυτοδεσμεύεται το κράτος:²⁴⁹ το *status negativus*, που υποχρεώνει το κράτος σε αποχή και απουσία από το προστατευόμενο πεδίο, το *status positivus*, που υποχρεώνει το κράτος να *εξασφαλίσει* τις προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος, και το *status activus*, που παρέχει στο υποκείμενο του δικαιώματος τη *δυνατότητα* ν' ασκήσει το παρεχόμενο δικαίωμα.

7. Αλλά και στη σχέση *κράτους* και *λαού* ο Jellinek διαφοροποιείται από τον ακραίο θετικισμό του Laband.

α. Ο Jellinek στην *Πολιτειολογία* του αναγνωρίζει και υιοθετεί δύο οπτικές (Standpunkte), από τις οποίες μπορεί κανείς να δει το κράτος: την *κοινωνική* και τη *νομική*.²⁵⁰ Με την τοποθέτησή του αυτή, ο συγγραφέας ουσιαστικά παραπέμπει στα όρια των δυνατοτήτων της νομικής κρίσης για το κράτος.

β. Για τον Jellinek, η δικαιοκή αυτοδέσμευση του κράτους λειτουργεί υπέρ του φαινομένου *λαός*, που αποκτά αυτόνομη σημασία στη σύλληψη του κράτους. Εδώ το σχίσμα που επιφέρει ο Jellinek στον κλασικό θετικισμό ολοκληρώνεται. «Όλη η εσωτερική κρατική τάξη» –σημειώνει– «αποτελεί έννομη (ή δικαιοκή) τάξη, διότι υπάρχει όχι χάριν μιας αφηρημένης έννοιας *κράτος*, αλλά χάριν της ανθρώπινης ικανότητας που το ιδρύει...».²⁵¹

8. Ο Jellinek θεωρεί ότι το *πολιτικά αδύνατο* (μη πραγματοποιήσιμο), οφείλει να μένει έξω από οποιονδήποτε νομικό λογισμό.²⁵² Το τι ακριβώς εννοεί ο Jellinek με τον όρο του «αδύνατου» (unmöglich), προκύπτει από τα σχετικά παραδείγματα που παραθέτει. Έτσι, υποστηρίζει²⁵³ ότι δεν έχει νόημα η δικαιοκή εξέταση ζητημάτων που προκύπτουν, π.χ., όταν ο ανώτατος άρχοντας (Kaiser) απολύει τον ομοσπονδιακό καγκελάριο, δίχως να προτείνει διάδοχό του. Ο πυρήνας της σκέψης αυτής του Jellinek για το δίκαιο είναι ότι δεν χρειάζεται να αποδυναμώνεται ρυθμίζοντας θέματα τελείως θεωρητικά, αλλά να αξιοποιείται για το πεδίο της συγκεκριμένης πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, γιατί μόνο εκεί συντρέχουν οι προϋποθέσεις *ισχύος* του δικαιοκού κανόνα.

248 Βλ. παραπ. υποσ. 246.

249 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Γ', Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σ. 192 κε.

250 25ο. Βλ. G. Jellinek, *ό.π.* (υποσ. 239), σ. 63.

251 Βλ. J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 33 κε.

252 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 17.

253 Βλ. την ανάλυση των σχετικών σκέψεων του G. Jellinek από τον J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 197.

9. Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Jellinek στηρίζει, από το 1900 και μετά, το πολιτειολογικό του έργο σ' έναν θετικισμό που δεν απομλώνει το δίκαιο, όπως κάνει η σχολή Paul Laband, με στεγανά από την κοινωνία και την ιστορία.

III. Η «κανονιστική δύναμη του πραγματικού»

1. Η κατανόηση της Πολιτειολογίας του Georg Jellinek, ειδικά του ορισμού που δίνει στην πολιτεία, εκτός από τη γνώση του σχίσματος που επέφερε στον κλασικό θετικισμό του Laband, προϋποθέτει και μια προσέγγιση της θεωρίας του για τη δικαιοπαραγωγική ικανότητα ενός πραγματικού δεδομένου, δηλαδή του *πραγματικού* (Normative Kraft des Faktischen).²⁵⁴

2. Ο Jellinek υποστήριξε ότι, υπό προϋποθέσεις, μια *πραγματική κατάσταση*, και πιο συγκεκριμένα *το γεγονός της επιβολής της*, αναπτύσσει *κανονιστική ενέργεια*.²⁵⁵ Η προσέγγιση αυτής της θεωρίας είναι η πιο εύλογη εισαγωγή στη σκέψη του Jellinek. Αξίζει λοιπόν να σταθούμε στην αρχή αυτή.²⁵⁶ Η ανάπτυξη της επιχειρείται στη βάση τριών βημάτων: α) τη συνοπτική έκθεση του περιεχομένου της (βλ. παρακ. 3), β) την προσέγγιση των προϋποθέσεων της δικαιοπαραγωγικής δύναμης του πραγματικού (βλ. παρακ. 4) και, τέλος, γ) την ιστορική και ηθική δοκιμασία που υπέστη αυτή η θεωρία (βλ. παρακ. 5).

3. Η αρχή της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού* διατρέχει όλο το έργο του Georg Jellinek, υφιστάμενη, κατά την εξέλιξή του, κάποιες διαφοροποιήσεις.²⁵⁷

254 Η ελληνική επιστήμη της συνταγματικής θεωρίας έχει να επιδείξει μια πολύ σοβαρή και κριτική παρουσίαση της θεωρίας περί της «κανονιστικής δύναμης του πραγματικού», εκείνη του Φίλιππου Σπυρόπουλου. Βλ. τη θεμελιώδη μελέτη του, «Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού», ΤοΣ, 1983, σ. 105 επ. (108).

255 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 337 κε· ο ίδιος, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Wien 1882, σ. 21 κε· ο ίδιος, *Gesetz und Verordnung, Staatsrechtliche Untersuchungen auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage*, Freiburg 1887, σ. 328, 335, 341· ο ίδιος, *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung. Eine staats- rechtliche-politische Abhandlung*, Berlin 1906, σ. 21 κε., χωρίς άμεση αναφορά του όρου, την ουσία του οποίου όμως προϋποθέτει. Για την *κανονιστική δύναμη του πραγματικού*, όπως τη συλλαμβάνει ο G. Jellinek βλ. την εργασία του γιου του, Walter Jellinek, «Über die normative Kraft des Faktischen», στο: *Juristenzeitung*, 1959, σ. 347 κε. Κυρίως βλ. τη σημαντικότερη, κατά τη γνώμη μας, σχετική μονογραφία για το έργο του G. Jellinek γραμμένη από τον J. Kersten, ό.π. (υποσ. 215), σ. 367 κε. Βλ. επίσης M. La Torre, «Der Kampf des "neuen" Rechts gegen das "alte", Georg Jellinek als Denker der Modernität», στο: St. L. Paulson - M. Schulte, ό.π. (υποσ. 215), σ. 35, 36· H.-A. Wolff, «Verfassungswandlung und geschriebenes Verfassungsrecht im Werke Georg Jellineks», στο: St.-L. Paulson - M. Schulte, ό.π. (υποσ. 215), σ. 133 κε., ειδικά εδώ σ. 149· J. von Bernstorff, «Georg Jellinek- Völkerrecht als moderne öffentliches Recht im fin de siècle?», στο: St.-L. Paulson - M. Schulte, ό.π. (υποσ. 215), σ. 183 κε., ειδικά εδώ σ. 196· P. Landau, «Rechtsgeltung bei Georg Jellinek», στο: St.-L. Paulson - M. Schulte, ό.π. (υποσ. 215), σ. 299, εδώ σ. 300, κυρίως και εκτενώς, σ. 302.

256 Βλ. εκτενή και κριτική ανάλυση της αρχής της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού στον J. Kersten, ό.π. (υποσ. 215), σ. 367 κε.

257 Όχι μόνο στην *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 354 αλλά και στα έργα του: *Recht, Unrecht und Strafe*, σ. 57 (την αναφορά σ' αυτό το έργο του G. Jellinek λαμβάνουμε από τον J. Kersten, ό.π. [υποσ. 215], σ. 367 και εκεί: υποσ. 93, καθότι δεν μπορέσαμε να πάρουμε στα χέρια μας

Παρά την εξέλιξη που είχε η θεωρία αυτή στο έργο του Jellinek μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι έχει σταθερό αφετηριακό και νοηματικό πυρήνα:

- α. Η δικαιοπαραγωγική και η δικαιοκαταργητική δύναμη των κοινωνικών γεγονότων. Εδώ ως κρίσιμη θεωρείται ιδιαιτέρως η δικαιοπαραγωγική δύναμη της συνθήκης.²⁵⁸
 - β. Σε επίπεδο *συνταγματικό*, χρησιμοποιεί, αντί του όρου *πραγματικό*, την έννοια της *necessitas*, ως της πολιτικής ανάγκης για δικαιοπαραγωγή.²⁵⁹
 - γ. Το βαθύτερο νόημα της αρχής της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, βρίσκει ο Jellinek στην *ψυχολογική* στάση (αντίδραση) του ανθρώπου απέναντι στα πραγματικώς συμβαίνοντα.²⁶⁰ Ο άνθρωπος καταγράφει μέσα του ό,τι μονίμως τον περιβάλλει και ό,τι βιώνει, και μάλιστα όχι μόνο ως γεγονός αλλά ταυτοχρόνως και ως κανόνα που περιλαμβάνει το κριτήριο, με το οποίο αξιολογεί τις διαφοροποιήσεις τόσο αυτών που τον περιβάλλουν όσο και αυτών που βιώνει.²⁶¹
 - δ. Ο μετασχηματισμός του *πραγματικού* σε *κανονιστικό*, εκτός από την ψυχολογική (δηλαδή υποκειμενική) εξήγηση, στην οποία μόλις αναφερθήκαμε, προϋποθέτει και από μία *εξήγηση*. Ως παραδείγματα τέτοιων *εξηγήσεων* που παραθέτει ο Jellinek, αναφέρουμε ενδεικτικά την *αναγνώριση* του πραγματικού ως κανονιστικού, την *παραδοχή* ότι από το ίδιο το πραγματικό *προκύπτει* η πεποίθηση πως από αυτό αναδεικνύεται ένα *αντίστοιχο κανονιστικό*.
 - ε. Από τα παραπάνω προκύπτει –και αυτό είναι σημαντικό να σημειωθεί– ότι ο Jellinek *δεν υποστηρίζει* πως το πραγματικό *από μόνο του*, δηλαδή ήδη ως γεγονός, έχει την ικανότητα να μετασχηματίζεται σε κανονιστικό, αλλά πρέπει να συνοδεύεται και από άλλα δεδομένα που προσδίδουν στο γεγονός, δηλαδή στο *πραγματικό*, κανονιστική ενέργεια.
4. Το *πραγματικό* παράγει δίκαιο υπό προϋποθέσεις. Σε πολιτειολογικό επίπεδο, ο Jellinek θέτει το ερώτημα *πώς η κρατική τάξη* (die Staatsordnung) μετασχηματίζεται σε *έννομη τάξη* (Rechtsordnung).
- α. Η απάντηση που δίνει είναι χαρακτηριστική: «Δύο είναι τα ψυχολογικά σημεία που προκαλούν το *μετασχηματισμό* της κρατικής σε έννομη εξουσία. Το πρώτο, το συντηρητικό, είναι η μετουσίωση της *πραγματικά* ασκούμενης σε *κανονιστικά* ασκούμενη εξουσία. Το δεύτερο, το προοδευτικό ή δημιουργικό, είναι το γεγονός ότι γεννιέται *δίκαιο* που ανάγεται στην παράσταση ενός, πάνω από το θετικό δίκαιο, κειμένου δικαίου που είναι *ορθολογικό, εξελικτικό*, που *ωθεί* προς το μέλλον (Vorwärtstreibend) και *τείνει προς τη μεταβολή* του ισχύοντος νομικού καθεστώτος».²⁶²

αυτό το βιβλίο)· ο ίδιος, *Staatsverbindungen*, ό.π. (υποσ. 255), σ. 21 κε· ο ίδιος, *Gesetz und Verordnung*, ό.π. (υποσ. 255), σ. 341.

258 Βλ. G. Jellinek, *Gesetz und Verordnung*, ό.π. (υποσ. 255), σ. 341.

259 Βλ. G. Jellinek, *Verfassungsänderung*, ό.π. (υποσ. 255), σ. 21 κε.

260 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatlehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 337.

261 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatlehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 338 κε., 341 κε., 543.

262 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatlehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 354.

- β. Είναι προφανές ότι, κατά τον Jellinek, τα ψυχολογικά κριτήρια πρέπει να συντρέχουν, τόσο στην αρχή της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, όσο και κατά τη δημιουργία της άποψης περί ορθού δικαίου στο κράτος. Έτσι αναδεικνύεται στη σκέψη του Jellinek η σχέση μεταξύ ισχύος και δικαίου, πραγματικού και κανονιστικού. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Jens Kersten, η σχέση αυτή έχει τα εξής στοιχεία: i) η ισχύς κατά το δίκαιο συνιστά έννοια που ναι μεν διαφέρει από αυτό αλλά δεν πρέπει όμως κατ' ανάγκην να νοούνται ως μεταξύ τους αντίθετες· ii) το πρόβλημα της ισχύος δεν προσδιορίζει μόνο τη δημιουργία, την ανατροπή του καθεστώτος και την οριστική κατάλυση ενός κράτους, αλλά και την εκάστοτε εν λειτουργία κρατική ή (και) έννομη εξουσία στην πολιτεία (δηλαδή εδώ στο κράτος).²⁶³ iii) ως προς τη δικαιιοποίηση της διαδικασίας της ισχύος, ο Jellinek δεν εκκινά από μια στατική σχέση δικαίου και ισχύος, αλλά αντιλαμβάνεται αυτήν τη σχέση ως εξελικτική στο πλαίσιο της εξέλιξης του πνευματικού πολιτισμού.²⁶⁴
- γ. Τελικά, και σύμφωνα με τις ως τώρα αναφορές μας, στη σκέψη του Jellinek προκύπτει ότι η έννομη συγκρότηση της ισχύος συνίσταται σε μια διαδικασία κοινωνικοψυχολογικού χαρακτήρα που συντηρείται στη βάση δύο προτύπων, του εθισμού και της εκλογίκευσης.²⁶⁵
- δ. Το πεδίο στο οποίο ο Jellinek κατεχοχίν εφαρμόσε την αρχή της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, είναι το φαινόμενο της ανατροπής του καθεστώτος ενός κράτους (Staatsumwälzung).²⁶⁶ Επ' αυτού η βασική και συνεπής προς την όλη θεωρία του²⁶⁷ σκέψη είναι η εξής: Αυτός ή αυτοί που κατέλαβε ή κατέλαβαν και ασκεί ή ασκούν βίαια την εξουσία (usurpator) μπορεί μεν να νομιμοποιηθεί ή να νομιμοποιηθούν, αλλά αυτό δεν συμβαίνει ούτε πάντοτε ούτε και αναγκαίως. Ειδικότερα: Με τον όρο *necessitas* (ανάγκη) ο Jellinek προσδίδει ένα ειδικό νόημα στα *τετελεσμένα γεγονότα*. Η *necessitas* υποκαθιστά το κανονιστικό. Ο κανόνας δηλαδή προκύπτει από την ανάγκη που θα υπηρετήσει. Η νομή (Besitz) της εξουσίας είναι η πρώτη προϋπόθεση της δικαιιοποίησής της. Κατά τη θεωρία αυτή λοιπόν η εξουσία δεν γεννιέται «νομιμοποιημένη» αλλά νομιμοποιείται εκ των υστέρων. Αυτή η νομιμοποίηση συνιστά και την αναγνώρισή της. Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι δεν νοείται έννομη τάξη που να μην μπορεί να βασιστεί στη νομή της εξουσίας, και δεν νοείται νομή της εξουσίας που δεν δικαιοποιείται (νομιμοποιείται/δικαιοποιείται).²⁶⁸
5. Η αρχή της κανονιστικής δύναμης τον πραγματικού απέκτησε πολύ συγκεκριμένη ιστορική –μοιραία θα λέγαμε– σημασία στο πλαίσιο της «νόμιμης» μετά-

263 Βλ. J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215).

264 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 344 και J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 375.

265 Βλ. G. Jellinek, *Gesetz und Verordnung*, *ό.π.* (υποσ. 255), σ. 216 και J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 375.

266 Βλ. J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 377 κε.

267 Με αναφορές στον Dahrendorf ο J. Kersten υποστηρίζει το αντίθετο, βλ. *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 378.

268 Βλ. J. Kersten, *ό.π.* (υποσ. 215), σ. 381 κε.

βασης της γερμανικής δημοκρατίας στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Η σημασία αυτή, που απέκτησε η θεωρία της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, αποτυπώνεται στην εξέλιξη των θεμελίων, επί των οποίων ο κλασικός ερμηνευτής του γερμανικού Συντάγματος της Βαϊμάρης (1919), Gerhard Anschütz, νομιμοποίησε ερμηνευτικά την επανάσταση που έλαβε χώρα στη Γερμανία και η οποία το 1918 ανέτρεψε τον αυτοκράτορα και οδήγησε στη σύγκληση δημοκρατικής συνέλευσης που ψήφισε το Σύνταγμα το 1919.²⁶⁹

α. Η έννοια της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού συνοδεύει και στηρίζει τη σκέψη του Gerhard Anschütz από το 1921 (πρώτη έκδοση του έργου του) ως την ιδ' έκδοσή του, τον Φεβρουάριο του 1933. Στην τελευταία αυτή έκδοση συντελείται όμως κάτι *πολιτειολογικά* πρωτοφανές, αλλά και *πολιτικά, ιστορικά και ανθρώπινα* συγκλονιστικό: ο Anschütz εγκαταλείπει *απορριπτικά* τη βασική του θεμελίωση του 1921 και κάνει μια δραματική στροφή. Στον πρόλογο της έκδοσης του 1933 *αποποιείται* πλέον την αρχή της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, γιατί θα μπορούσε βέβαια να χρησιμοποιηθεί στη σταδιακή πολιτειακή ανατροπή που αρχίζει το 1933 από το ναζιστικό κίνημα του Hitler. Η συγκλονιστική στιγμή για τον Anschütz πρέπει ασφαλώς να ήταν εκείνη, που αισθάνθηκε την επιστημονική και ηθικοπολιτική υποχρέωση, να αποστασιοποιηθεί ρητά και δημόσια από την παραδοχή της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, καθώς επροκειτο να κυκλοφορήσει την ιδ' έκδοση της κατ' άρθρο ερμηνείας του Συντάγματος της Βαϊμάρης, όταν ήδη διαφαινόταν, παρά τη *νομιμοφανή* ανάδειξη του Hitler στην Καγκελαρία, ότι άρχιζε η κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Έτσι σημειώνεται στον Πρόλογο του κλασικού αυτού έργου από τον συγγραφέα του η ιστορική φράση: «Δεν είναι πια αδύνατο, το έργο της Βαϊμάρης, να υποκύψει στην κανονιστική εξουσία ενός *οποιοιδήποτε* πραγματικού, ακριβώς όπως και το Σύνταγμα της αυτοκρατορίας καταλύθηκε από την επανάσταση» (εννοεί του 1918).²⁷⁰

β. Προφητικά, απορρίπτοντας πια το θεμέλιο της περί κράτους και Συντάγματος σκέψης του, που ήταν η αρχή της *κανονιστικής δύναμης του πραγματικού*, συνεχίζει τον αγωνιώδη συλλογισμό του: «Είναι επίσης δυνατόν το Σύνταγμα της Βαϊμάρης να μην καταργηθεί μεν υπο actu, αλλά σταδιακά ως προς ορισμένα κάθε φορά μέρη του, και μάλιστα, είτε νόμιμα είτε παράνομα, πάντως σε βαθμό που η εργασία που αφιερώνεται σ' ένα έργο σχολιασμού του Συντάγματος της Βαϊμάρης» –εδώ εννοεί το δικό του σύγγραμμα– «να χάνει το νόημά της και να έχει ιστορική μόνο πια σημασία. Η απόφαση» συμπεραίνει ο Anschütz «να επανεκδώσει κανείς το σχολιασμό του Συντάγματος της Βαϊμάρης, συμπληρωμένο μάλιστα για πολλοστή φορά, προϋποθέτει κάποια εμπιστοσύνη και βεβαιότητα».²⁷¹

6. Κλείνοντας το θέμα της θεωρίας περί κανονιστικής δύναμης του πραγματικού προσθέτουμε τις εξής ακόμα παρατηρήσεις:

269 Βλ. G. Anschütz, την α' έκδ. του έργου του *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, 1921, σ. 11.

270 Βλ. G. Anschütz, *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, ιδ' έκδ. 1933, σ. vi.

271 Βλ. G. Anschütz, *ό.π.* (υποσ. 270).

- α. Η βασική κριτική κατά του θεωρητικού θεμελίου, της αρχής της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού, διατυπώνεται από τον H. Kelsen, που υποστηρίζει πως ο κόσμος του *δέοντος*, από τον κόσμο του *είναι*, *χωρίζονται αγεφύρωτα*.²⁷² Γι' αυτό δεν μπορεί από το *είναι* (το πραγματικό) να προκύψει το *δέον* (κανονιστικό).²⁷³
- β. Η εξέταση της θεωρίας της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού θέτει το ζήτημα, *ποια μπορεί να είναι η στάση του νομοθέτη απέναντι σε μια πραγματικότητα*. Οφείλει να δεχτεί μια αναγκαία πραγματικότητα και να εκφράσει τη λογική της σε κανόνες δικαίου;
- γ. Το θέμα ξεφεύγει από τις δυνατότητες και τα όρια αυτού του συγγραφικού εγχειρήματος. Γι' αυτό περιοριζόμαστε να επισημάνουμε τον βαθυστόχαστο δρόμο σκέψης που ανοίγει με την επιγραμματική του διατύπωση ο Φίλιππος Σπυρόπουλος:²⁷⁴ «Όσο κι αν είναι κανείς επιφυλακτικός, με βάση τη δημοκρατική αρχή, να αναγνωρίσει δικαιιογενετική δύναμη στην, με βίαιη μεταβολή, επερχομένη νέα πολιτειακή και κοινωνική πραγματικότητα ... τόσο ανεπιφύλακτα θα πρέπει να δεχτεί τη δικαιιοπαραγωγική ικανότητα της κοινωνικής πραγματικότητας στην κανονικά λειτουργούσα δημοκρατία». Αναφερόμενος ο Φίλιππος Σπυρόπουλος στον κοινωνιολογικό ορισμό που έδωσε ο Jellinek στην πολιτεία, ξέχωρα από τον αντίστοιχο νομικό ορισμό, τονίζει: «Αν νομικά θεωρείται το κράτος κυρίαρχο, στην πραγματικότητα υπόκειται στις δυνάμεις της κοινωνικής ζωής. Όλες οι υποθετικές τυπικές-νομικές παραστάσεις για την παντοδυναμία του κράτους εξαφανίζονται, αν στρέψουμε το βλέμμα μας από τον κόσμο της νομικής δυνατότητας σ' εκείνον της κοινωνικής πραγματικότητας».²⁷⁵
- δ. Βέβαια –και ασφαλώς αυτό υπονοεί ο Σπυρόπουλος– η κανονιστική δύναμη του πραγματικού όριο έχει το Σύνταγμα της πολιτείας και την εξελισσιμότητά του. Πέραν αυτού του ορίου σημαίνει *κατάλυση του δικαίου*.

§ 24. Η πολιτεία κατά τον Georg Jellinek

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων

1. Η *Γενική πολιτειολογία* του Georg Jellinek έζησε τρεις εκδόσεις και συνεχείς επανεκδόσεις. Οι προσεγγίσεις που ακολουθούν είναι κατά κανόνα επηρεασμένες τόσο από τον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο, τον πρώτο πρωτότυπο κριτικό της *Πολιτειολογίας* του Jellinek και στον οποίο γι' αυτό δίνουμε παρακάτω ευθέως το λόγο, όσο και από τον σημαντικότερο σύγχρονο αναλυτή του όλου έρ-

272 Βλ. παραπ. § 10.

273 Αποδίδοντας αυτήν την κριτική ο Κ. Τσάτσος, *Το πρόβλημα των πηγών του δικαίου*, παρατηρεί: «πρόκειται περί τυπικού παραδείγματος του λογικού σφάλματος το οποίον ενέχει η προσπάθεια μετατροπής ενός όντος εις δέον», 1941, σ. 56-58.

274 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 254), σ. 122.

275 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 254), σ. 105-122, ειδικά εδώ 119.

γου του Jellinek, Jens Kersten.²⁷⁶ Ο διαμορφωτής της κλασικής πολιτειολογίας έχει διατυπώσει δύο ορισμούς της πολιτείας, έναν κοινωνιολογικό κι έναν νομικό. Είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι διαχωρίζει στεγανά τους δύο αυτούς ορισμούς. Με τον πρώτο προσπαθεί να δει την πολιτεία έξω από κάθε δεοντολογικό (νομικό) στοιχείο, και με τον δεύτερο, να προσφέρει μια νομική εννοιολογική αφηρητή στο συνταγματικό δίκαιο της εποχής του. Νομικά, ο Jellinek ορίζει την πολιτεία ως «*λαός που ζει σε ορισμένη χώρα (επικράτεια) οργανωμένο σε νομική προσωπικότητα, εξοπλισμένη με πρωτογενή εξουσία*». Κοινωνιολογικά εξάλλου, δηλαδή χωρίς παρεμβολή δικαιοκτών στοιχείων, ο Jellinek ορίζει την πολιτεία ως ενότητα ανθρώπων που ζουν σε ορισμένη χώρα και η οποία είναι εξοπλισμένη με πρωτογενή εξουσία. Η διαφορά ανάμεσα στους δύο ορισμούς είναι χαρακτηριστική: από τον κοινωνιολογικό ορισμό λείπει η έννοια *λαός* και η έννοια *νομική προσωπικότητα*. Κοινό στοιχείο πάντως είναι η σύλληψη της πολιτείας μόνο ως κράτους, δηλαδή ως *σχέσης εξουσίας*.

2. Η διττή προσέγγιση του κράτους από τον Jellinek συνιστά μια σημαντική αποστασιοποίησή του από τον κλασικό θετικισμό όπως τον έμαθε στο πλαίσιο της στενής πνευματικής του σχέσης με τον Paul Laband. Δεν απομακρύνεται δηλαδή από την ερμηνευτική πρωταρχικότητα της κρατικής βούλησης (Staatswille), όπως αυτή αποτυπώνεται στο εκτελεστικό πεδίο από τον μονάρχη. Παρ' όλα αυτά όμως, εισάγει στο πεδίο της μελέτης της πολιτειολογίας, έστω θεματικά αυτονομημένα, και την, εξωνομική βέβαια, διάσταση της κοινωνίας.

3. Για την κατ' ανάγκην επιλεκτική προσέγγιση του νομικού ορισμού που δίνει ο Jellinek στην πολιτεία, στην οποία και επικεντρώνονται οι σκέψεις που ακολουθούν, θα σταθούμε στα εξής και μόνο θέματα:

- α.** Στα εννοιολογικά στοιχεία του ορισμού (II).
- β.** Σε μια υπαινικτική αναφορά, στην ιστορική ρίζα της θεωρίας του Jellinek και μια επιλογή σχετικών σχολίων (III).
- γ.** Σε μια πρώτη καταγραφή ορισμένων θεωρητικών και ιδεολογικών μηνυμάτων, που εξέπεμψε και εκπέμπει ο ορισμός του Jellinek (IV), και τέλος
- δ.** Στη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων (V).

II. Για τα εννοιολογικά στοιχεία του νομικού ορισμού που δίνει ο Georg Jellinek στην πολιτεία

1. Από τον νομικό ορισμό, στον οποίο επικεντρώνονται οι αναλύσεις που ακολουθούν, προκύπτουν τέσσερα στοιχεία: ο *λαός* (βλ. 2), η *χώρα* (βλ. 3), η *νομική προσωπικότητα* (βλ. 4) και η *πρωτογενής εξουσία* (βλ. 5).

2. Το πρώτο εννοιολογικό στοιχείο της πολιτείας είναι ο *λαός*, παρά το γεγονός ότι ο Jellinek προτάσσει στις σχετικές του αναπτύξεις τη χώρα. Ως *λαός* εν-

²⁷⁶ Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *Εισαγωγή* κ.λπ., ό.π. (υποσ. 5), έκδ. 1928 και 1929· ο ίδιος, *Αι γενικαί αρχαί* κ.λπ., ό.π. (υποσ. 31)· ο ίδιος, *Peri Politeias...*, ό.π. (υποσ. 31), σ. 11 κε., και J. Kersten, ό.π. (υποσ. 215), σ. 145 κε.

νοεί τους ανθρώπους που ζουν στην αυτή χώρα και υπάγονται, είναι δηλαδή μέλη της πολιτείας ως σύνολο.²⁷⁷

- α. Ο λαός, αφού είναι στοιχείο του πολιτειακού φαινομένου, καθιστά κάθε άνθρωπο, που αποτελεί μέρος του, μέλος ενός συλλογικού υποκειμένου που –αυτό και όχι το άθροισμα των μελών του– είναι η πηγή της εξουσίας στην πολιτεία. Στο σημείο αυτό η διάσταση λαός εμφανίζεται είτε στην *υποκειμενική* είτε στην *αντικειμενική* του εκδοχή. Υπό την υποκειμενική του εκδοχή ο λαός είναι η ενότητα των ανθρώπων που είναι μέλη, δηλαδή μετέχουν ως συλλογικό υποκείμενο του *εξουσιάζοντος* κράτους στο πλαίσιο της όλης πολιτείας. Υπό την *αντικειμενική* του εκδοχή ο λαός είναι ο δέκτης, δηλαδή το αντικείμενο της κρατικής εξουσίας.²⁷⁸ Ευθέως αναφέρεται στο σημείο αυτό ο Jellinek στον J.-J. Rousseau, ο οποίος διακρίνει μεταξύ του *ενεργού πολίτη* (*citoyen*), που συνδιαμορφώνει τη βούληση της πολιτείας, και του *υπηκόου*, που υπόκειται στην κρατική εξουσία.²⁷⁹ Βέβαια η διαφορά μεταξύ Jellinek και Rousseau είναι προφανής, διότι στον πρώτο την εξουσία νομιμοποιεί η έννοια της πολιτείας, ενώ στον δεύτερο το πλάσμα (*fictio*) της γενικής βούλησης.
- β. Το γεγονός ότι στην εξέλιξη της πολιτειολογικής σκέψης κυριαρχεί ο λαός στην αντικειμενική του εκδοχή, δηλαδή ως σύνολο υπηκόων, συνδέεται με την τάση να περιοριστεί το πολιτειακό φαινόμενο στην *κυβέρνηση*. Έτσι όμως το μέλος της πολιτείας διασπάται μεταξύ των εξουσιάζοντων αφενός και υπηκόων που είναι αντικείμενα της εξουσίας αφετέρου. Το σχήμα αυτό κυριάρχησε στα μη δημοκρατικά πολιτεύματα. Αλλά και στα δημοκρατικά πολιτεύματα, έτσι κι αλλιώς μέρος μόνο των πολιτών μετέχει στη διαμόρφωση της εξουσίας.
- γ. Ένα *άθροισμα ανθρώπων*, που υπόκεινται μόνο στο *αντικειμενικό θεσμικό τους καθεστώς*, δηλαδή μια πολιτεία συγκείμενη μόνο από υπηκόους, δεν είναι νοητή, διότι έτσι θα λείπει ο εσωτερικός δεσμός μεταξύ τους, κι επομένως η ενότητα που προϋποθέτει ο λαός ως στοιχείο της πολιτείας.²⁸⁰ Εδώ ο Jellinek τελεί υπό την επιρροή του Αριστοτέλη, κατά τον οποίο μόνο οι *έχοντες πολιτικά δικαιώματα* μπορούν να θεμελιώσουν μια έννομη τάξη της πόλης.²⁸¹ Ο Jellinek δέχεται πως η ιδιότητα του πολίτη (*citoyen*), δηλαδή του *μέλους της πολιτείας*, προϋποθέτει πως η κρατική εξουσία του αναγνωρίζει μια νομική προσωπική σφαίρα, υπό τη μορφή δημόσιων υποκειμενικών δικαιωμάτων (αξιώσεων) κατά της κρατικής εξουσίας (*subjektive öffentliche Rechte*).²⁸² Άλλα δημόσια υποκειμενικά δικαιώματα πλνν εκείνων που ρητά αναγνωρίζει στον πολίτη η κρατική εξουσία δεν είναι νοητά. Νοητά είναι μόνο τα ιδιωτικά δικαιώματα, δηλαδή όσα παρέχει το ιδιωτι-

277 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 406. Βλ. σχετικά και Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 68.

278 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 406 και 407.

279 Βλ. J.-J. Rousseau, *Contrat Social*, I, 6.

280 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 418.

281 Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, V 10, 1134 a.

282 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 408-409.

κό δίκαιο στον ιδιώτη ή στα νομικά πρόσωπα του ιδιωτικού δικαίου, όχι βέβαια κατά της δημόσιας εξουσίας αλλά κατά άλλων ιδιωτών.

- δ.** Η έννοια των παρεχόμενων από την κρατική εξουσία, και κατά την κρίση της, υποκειμενικών δημοσίων δικαιωμάτων στον πολίτη προϋποθέτει βέβαια την απόρριψη της φυσικοδικαιικής έννοιας της ανθρώπινης ελευθερίας, δηλαδή εκείνης που προκύπτει από τη φύση του ανθρώπου.²⁸³ Έτσι, όπως ήδη σημειώθηκε, διαμορφώνονται *τρία νομικά καθεστώτα* από το σύστημα των δημοσίων υποκειμενικών δικαιωμάτων του πολίτη: το *status negativus* (υποχρέωση της πολιτείας σε αποχή από σφαίρες ελευθερίας του μέλους του λαού), το *status activus* (πεδίο όπου το μέλος του λαού δικαιούται σε ενεργητική πολιτική δράση) και το *status positivus* (υποχρέωση της πολιτείας σε παροχή ή ενέργεια).²⁸⁴ Το αρνητικό καθεστώς (*status negativus*) αποτελεί ένα περιορισμένο καθεστώς ελευθερίας (*status libertatis*). Το ενεργητικό καθεστώς (*status activus*) θεμελιώνει τη διεκδικητική δυνατότητα του πολίτη (*status civitatis*).²⁸⁵ Η υπαγωγή του ατόμου στην εξουσία της πολιτείας – αυτό είναι το συμπέρασμα των σκέψεων του Jellinek που προηγήθηκαν – προϋποθέτει την ένταξή του μέσα στην ενότητα *λαός* και την κατ' αρχήν υπαγωγή του στο καθεστώς του *πολίτη*, που συνιστά την ειδική νομική σχέση ανθρώπου και εξουσίας σύμφωνα με το σύστημα των δημοσίων υποκειμενικών δικαιωμάτων που θεσπίζει η εξουσία. Μόνο στα μέλη του λαού αναγνωρίζεται η ειδική εκείνη σχέση προς την πολιτειακή εξουσία, η οποία συνεπάγεται για τον καθένα δικαιώματα και υποχρεώσεις, στο βαθμό βέβαια που τα δικαιώματα αυτά και οι υποχρεώσεις προβλέπονται από το ισχύον σύστημα του δημόσιου δικαίου της συγκεκριμένης πολιτείας.
- ε.** Από μια τέτοια σύλληψη του *λαού ως στοιχείου της πολιτείας*, προκύπτουν διάφορα συμπεράσματα, από τα οποία σημειώνουμε ενδεικτικά τα εξής:
- i.** Ο λαός είναι *έννοια στενότερη* από το σύνολο των ανθρώπων που ζουν σε ορισμένη χώρα. Το εύρος της έννοιάς του καθορίζεται κάθε φορά από το νομικό πλαίσιο της πολιτείας (προϋποθέσεις ένταξης στο εκλογικό σώμα).
 - ii.** Ο λαός *διαφέρει και από το έθνος*. Στο έθνος υπάγονται άνθρωποι που τους ενώνει κοινή καταγωγή, γλώσσα, πολιτισμός.
 - iii.** Η έννοια του λαού προκύπτει από τη *σχέση εξουσιαζομένου κι εξουσιαστή*, όπως τη διαμορφώνει με το δημόσιο δίκαιο κάθε πολιτεία.
 - iv.** Ο Georg Jellinek στον νομικό του ορισμό, εμμένει στον όρο *λαός* δίχως να τον βλέπει στην κοινωνική του συγκρότηση. Τον κοινωνιολογικό ορισμό της πολιτείας, όπως ήδη σημειώθηκε, θεωρεί ως μια τελείως *άλλη*, στεγανά διαχωρισμένη απ' τη νομική, οπτική της, που πραγμα-

283 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 418.

284 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 406 κε., καθώς και Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 67 κε. Βλ. επίσης την ανάλυση των σχετικών χωρίων της *Πολιτειολογίας* του G. Jellinek στο: J. Kersten, ό.π. (υποσ. 215), σ. 286 κε.

285 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 420.

τεύεται άλλωστε τελείως ξεχωριστά από τη νομική της οπτική. Στον νομικό του ορισμό ως προς την έννοια του *λαού*, παραπέμπει σημειολογικά σε μια, *πλασματική* βέβαια, πολιτική ενότητα, ακριβώς για να μη νομιμοποιήσει την κοινωνική του συγκρότηση ως στοιχείου της πολιτείας και έτσι να μην αναγνωρίσει ως θεσμικά κρίσιμη τη δυναμική εσωτερική διαμόρφωση της κοινωνίας σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους ομάδες. Ο Jellinek δηλαδή δεν δέχεται την ανταγωνιστικά δομημένη κοινωνία ως εννοιολογικό χαρακτηριστικό της νομικής έννοιας της πολιτείας. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί μια απόκλιση από την ίδια του τη σκέψη, αφού ο ίδιος, όπως ήδη επισημάναμε, άσκησε κριτική στον Paul Laband, επειδή στη θετικιστική του αντίληψη για το δίκαιο αγνοεί τα κοινωνιολογικά και πολιτικά δεδομένα.

3. Το δεύτερο εννοιολογικό στοιχείο του ορισμού της πολιτείας είναι η χώρα.

α. *Χώρα* είναι η εδαφική έκταση πάνω στην οποία *αναπτύσσεται η σχέση εξουσιαστική και εξουσιαζόμενων*. Με άλλα λόγια είναι ο χώρος, τα όρια του οποίου συμπίπτουν με τα όρια ισχύος των επιταγών της πολιτείας. Η πολιτεία δεν έχει σχέση κυριότητας με τη *χώρα* (*dominium*), αλλά σχέση κυριαρχίας (*imperium*). Γι' αυτό και ο χώρος άσκησης της κρατικής εξουσίας χαρακτηρίζεται ως επικράτεια (*territorium*). Η *χώρα*, δηλαδή η επικράτεια, είναι, κατά τον Jellinek, *βασική προϋπόθεση* για την άσκηση της κρατικής εξουσίας, ακόμη και όταν η σχέση εξουσιαστική-εξουσιαζόμενων επεκτείνεται και σε εκείνους τους υπηκόους που διαμένουν εκτός της πολιτείας. Το νομικό καθεστώς της *επικράτειας* είναι κατά τον Jellinek διττό. Συνιστά τόσο *υποκειμενικό* (βλ. παρακ. β) όσο και *αντικειμενικό* (βλ. παρακ. γ) καθεστώς (*status*).²⁸⁶

β. Με την αναφορά στο *υποκειμενικό status* της επικράτειας ο Jellinek θέλει να εξηγήσει την έννοια της *επικράτειας*, σε συνδυασμό με την πολιτεία, ως υποκείμενο εξουσίας, η άσκηση της οποίας επί ανθρώπων προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται *σ' έναν ιστορικά συγκεκριμένο χώρο* (*Sesshaftigkeit*). Ταυτοχρόνως η επικράτεια είναι γενικώς «μια στιγμή» της πολιτείας, και είναι στοιχείο (προϋπόθεση) της ασκούμενης εξουσίας. «Η αξίωση σεβασμού της επικράτειας» –τονίζει ο Jellinek– «δεν προκύπτει από το γεγονός ότι η πολιτεία έχει επικράτεια, αλλά από το ότι είναι *επικράτεια*. Η προσβολή της επικράτειας δεν αποτελεί παρενόχληση της κατοχής ενός χώρου από την πολιτεία, αλλά *προσβολή της προσωπικότητας της πολιτείας*».²⁸⁷ Ως *αντικειμενικό status* της επικράτειας θεωρείται ο χώρος άσκησης της εξουσίας. Ο Jellinek χρησιμοποιεί εδώ τη μεταφορική έννοια της «σκηνής επί της οποίας παίζει το ρόλο της η εξουσία». Εδώ πια η προστασία της επικράτειας δεν συνιστά μόνο προστασία του λαού, αλλά παντός προσώπου που βρίσκεται εντός των ορίων της.

286 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 394-406 και αναλυτικά Ι. Κοντιάδης, ό.π. (υποσ. 146), καθώς και τη σχετική κριτική ανάλυση του J. Kersten, ό.π. (υποσ. 215), σ. 282 κε. και του Γ. Πάσχου, ό.π. (υποσ. 19), σ. 67 κε.

287 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 395.

4. Τρίτο εννοιολογικό στοιχείο του νομικού ορισμού, που δίνει ο Jellinek στην πολιτεία, είναι η *νομική της προσωπικότητα*.

- α. Στο βάθος το εννοιολογικό αυτό στοιχείο έχει προκύψει από τις αναφορές του Jellinek στην έννοια του λαού και ιδίως των πολιτών ως μελών του ενιαίου καθεστώτος (Verband) στο οποίο υπάγονται.²⁸⁸ Νομικό πρόσωπο είναι μια ένωση προσώπων που αποτελεί *ξεχωριστό από τα μέλη της* υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και που *δεν ταυτίζεται με τα άτομα που την συνθέτουν*, δηλαδή δεν εξαρτάται από τη μεταβολή των προσώπων της ένωσης. Η ενότητα αυτή έχει μία και ενιαία βούληση που, κατά τον Jellinek, αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της έννοιας της πολιτείας.
- β. Η χρήση της έννοιας του νομικού προσώπου επιβάλλει δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, η πολιτεία υπάρχει άσχετα από την εναλλαγή των προσώπων που αποτελούν το λαό. Γι' αυτό η *συνέχειά της δεν διακόπτεται από τις μεταβολές των φορέων της*. Δεύτερον, η πολιτεία έχει μία και *ενιαία βούληση*, η οποία κατά τον ορισμό του Jellinek *δεν καθορίζεται αναγκαία από το λαό*, αλλά που παρ' όλα αυτά είναι καθοριστική (leitender Wille), ακόμη και για το ποιοι συναποτελούν το λαό της.

5. Το πρόβλημα της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας, προφανώς εννοιολογικό στοιχείο της πολιτείας, κατά τον Jellinek, ο μεγάλος πολιτειολόγος δεν το εξετάζει σε άμεση συνάρτηση με τα στοιχεία της έννοιας της πολιτείας, όπως αυτά μόλις εκτέθηκαν. Είναι όμως τελικά στη σκέψη του απόλυτα συνδεδεμένο με τον ορισμό της πολιτείας. Άλλωστε, όπως παρατηρεί, κάθε ανθρώπινος σύλλογος με ενιαίο σκοπό χρειάζεται μια διεύθυνση, μια ηγεσία, που να έχει μια κοινή βούληση κατευθύνουσα την πραγματοποίησή της.²⁸⁹

- α. Τέτοιες «εξουσίες» όμως μπορεί να είναι δύο ειδών: η «κυριαρχούσα» ή «πρωτογενής» (herrschende) και η «μη κυριαρχούσα» εξουσία. Η πρώτη προϋποθέτει τη δυνατότητά της να επιβάλλει τη βούλησή της προς τα έσω και προς τα έξω, κάτι που δεν χαρακτηρίζει τη δεύτερη. Από την πρώτη δεν μπορεί ν' αποχωρήσει κανείς, από τη δεύτερη μπορεί. Η κυριαρχούσα εξουσία είναι εκείνη η οποία είναι και *πρωτογενής*. Η διαπίστωση ότι *μόνο η πρωτογενής εξουσία* είναι ιδιότητα της πολιτείας, δεν αφορά μόνο τα απολυταρχικά κράτη αλλά αργότερα κυριάρχησε και σε δημοκρατικές εκδοχές πολιτειών.
- β. Το αυτοεξουσιαζόμενο κράτος δεν είναι ακόμη *κυρίαρχο*. Η έννοια της κυριαρχίας, στην ιστορικά συμβολική της λειτουργία, προϋποθέτει την αυτεξουσιότητα του κράτους, υπό τη μορφή του *άβατον* της εξουσίας, τόσο έναντι *εσωτερικών* όσο και *εξωτερικών* παραγόντων.²⁹⁰ Η έτσι νοούμενη *πρωτογενής* εξουσία καθιστά, στην ιστορική εξέλιξη, την κυριαρχία εννοιολογικό στοιχείο της πολιτείας.

γ. Πρωτογενής είναι τελικά η εξουσία όταν δεν προέρχεται, *δεν πηγάζει ούτε*

288 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 406-409.

289 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 429.

290 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 451.

υπόκειται σε άλλες εξουσίες, αλλά αποκλειστικά από το δικό της υποκείμενο και έχει το μονοπώλιο του εξαναγκασμού. Περιλαμβάνει τη δυνατότητα να παράγονται απόλυτες επιταγές και να εξαναγκάζεται ο δέκτης των επιταγών να συμμορφώνεται προς το περιεχόμενό τους. Εδώ γεννιέται η έννοια της κυριαρχίας. Προς τα έξω η πρωτογενής εξουσία επιβάλλει στις άλλες πολιτείες (εδώ κράτη) ή φορείς εξουσίας την αποχή από παρεμβατικές ενέργειες στην άσκησή της (*εξωτερική κυριαρχία*). Προς τα μέσα σημαίνει την πλήρη υπαγωγή της κοινωνικής ζωής στις πολιτειακές (εδώ κρατικές) επιταγές (*εσωτερική κυριαρχία*).²⁹¹

- δ. Η έννοια της κυριαρχίας εξελίχτηκε από έννοια *εμπειρική* και *πολεμική* σε έννοια *νομική*. Το νόημά της δεν είναι στατικό αλλά ιστορικό, που σημαίνει ότι τελεί σε συνεχή εξέλιξη. Για τον Jellinek, η κυριαρχία δεν είναι ιδιότητα του μονάρχη, αλλά της πολιτείας.²⁹² Στο βάθος της θεωρίας του Jellinek περί κυριαρχίας ως πρωτογενούς εξουσίας ενυπάρχει και η απαγκίστρωση της κοσμικής (πολιτειακής) εξουσίας από την επιρροή της Εκκλησίας.
- ε. Η κυριαρχία δεν μοιάζει να είναι κατά τον Jellinek αναγκαία εννοιολογική προϋπόθεση της πολιτείας. Γι' αυτό και ως προς το ομοσπονδιακό κράτος δέχεται πως οι ομόσπονδες χώρες είναι *μη κυρίαρχα κράτη*.²⁹³
- στ. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως τα εννοιολογικά στοιχεία της πολιτείας δεν μπορεί να βοηθούν σε μια στεγανή μεταξύ τους σχέση. Ούτε ο λαός μπορεί να νοηθεί χωρίς επικράτεια ούτε η επικράτεια χωρίς το λαό, ούτε το νομικό πρόσωπο χωρίς λαό ούτε η εξουσία χωρίς λαό και επικράτεια.

III. Κριτικές επισημάνσεις για τον ορισμό της πολιτείας του Georg Jellinek

1. Μια γενικότερη κριτική στα θεμέλια του ορισμού του Jellinek άσκησε ο μεγάλος καντιανός Αυστριακός πολιτειολόγος της σχολής της Βιέννης, Hans Kelsen. Ο Kelsen που δέσποσε, μετά τον Jellinek, με την *καθαρά περί δικαίου θεωρία* του (*Reine Rechtslehre*), χαρακτήρισε την Πολιτειολογία του Jellinek ως την πλέον ολοκληρωμένη συμπύκνωση της πολιτειολογίας του 19ου αιώνα, την οποία χαρακτήρισε ως την επιστημονικά *τελειότερη*. Ο Kelsen, όμως, ξεκινώντας από την *απόλυτη* διάκριση μεταξύ *όντος* και *δέοντος* και ταυτίζοντας την πολιτεία με το δίκαιο, ενέταξε και τα δύο στον κόσμο του δέοντος. Γι' αυτό διαφώνησε με τη θεωρία του Jellinek, στο μέτρο που η τελευταία υποστηρίζει: α) την παράλληλη ισχύ ενός κοινωνιολογικού και ενός νομικού ορισμού της πολιτείας και β) τη συνύπαρξη οντολογικών (π.χ. λαός, χώρα) και δεοντολογικών στοιχείων (π.χ. σύστημα επιταγών που θεσπίζει το νομικό πρόσωπο). Ως

291 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 435-489, 476. Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, ό.π. (υποσ. 216), σ. 40 κε. Επίσης βλ. Γ. Πάσχος, ό.π. (υποσ. 19), σ. 70 κε., που σημειώνει πως η εξουσία κατά τον Jellinek είναι *πρωτογενής, ακαταγώνιστη, ενιαία και αδιαίρετη*.

292 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 475 επ. με την επίδραση του F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 278, σ. 442.

293 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 489 κε.

προς τα δύο αυτά σημεία ο Kelsen θεωρεί τη σκέψη του Jellinek γνωσιολογικά αφελή.

2. Η εννοιολογία του Jellinek γίνεται πιο αντιληπτή και άρα κριτικά προσεγγίσιμη, αν ενταχτεί σε συγκεκριμένο ιστορικό τόπο και χρόνο. Άλλωστε οι πολιτειακές θεωρίες είναι κατεξοχήν εκείνες που δεν αναπτύσσονται εκτός τόπου και χρόνου, αλλά μέσα σε ένα ορισμένο ιστορικό κλίμα. Είτε αποτελούν το θεωρητικό επιστέγασμα μιας συγκεκριμένης μορφής πολιτείας είτε εμπεριέχουν το θεμέλιο της απόρριψής της ή της αναζήτησης νέας μορφής της.

α. Ο ορισμός του Jellinek εμπίπτει στην πρώτη κατηγορία των πολιτειακών θεωριών. Ο Jellinek έγραψε το έργο του την εποχή που κυριαρχούσε, τόσο μέσα όσο κι έξω από τον γερμανικό χώρο, η *συνταγματική μοναρχία*. Βασική πολιτική και δομική αρχή αυτής της πολιτειακής μορφής είναι η κατανομή της νομοθετικής λειτουργίας ανάμεσα στον μονάρχη και στην άρχουσα κοινωνική τάξη, δηλαδή στη συλλογική της έκφανση.²⁹⁴ Εκτελεστική λειτουργία, διοίκηση και κυβέρνηση, ήταν στα χέρια του μονάρχη, που την ασκούσε μέσω των υπουργών, τους οποίους αυτός μόνος διορίζει και έπαινε. Ως πρότυπο τέτοιας πολιτείας αναφέρεται συνήθως το πρωσικό πολίτευμα κατά το Σύνταγμα της 31.1.1850. Αυτή η νομικοθεσμική αντίληψη περί της δομής της πολιτείας αποτύπωνε έναν στεγανό διαχωρισμό της εξουσίας από την κοινωνία. Οι πολιτειακές συνέπειες ενός τέτοιου στεγανού διαχωρισμού έγιναν αισθητές στην Πρωσία το 1860, όταν η Βουλή αρνήθηκε να εγκρίνει κυβερνητικό σχέδιο νόμου για την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Η εκτελεστική λειτουργία, δηλαδή ο μονάρχης, ως ενσάρκωση και προσωποποίηση της πολιτείας, εξέδωσε *αυτοδύναμα* και κατά συνταγματική αυθαιρεσία το περιεχόμενο του σχετικού νόμου, με το σκεπτικό πως η άρνηση της έγκρισης από τη Βουλή *θα οδηγούσε στην αδράνεια της πολιτείας*. Εδώ ο στεγανός διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας λειτούργησε *υπέρ της πρωταρχικότητας της κρατικής εξουσίας μέσα στην πολιτεία*.

β. Αυτήν ακριβώς την πρωταρχικότητα της εξουσίας έρχεται να διδάξει ο ορισμός του Jellinek: *την εξουσία ως αυτοσκοπό*, αποδεσμεύοντάς την όμως από τον μοναρχικό θετικισμό. Ο ορισμός αυτός όμως δεν αποτέλεσε μόνο την απλή θεωρητική καταγραφή των συστατικών στοιχείων μιας ιστορικά δοσμένης πολιτείας (εδώ: κράτους). Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ορισμός αυτός επέδρασε και επιδρά, μεθοδολογικά και ιδεολογικά, πάνω στη νομική παιδεία και μέσα απ' αυτήν συγκαθορίζει πάνω από έναν αιώνα, έμμεσα και την πολιτειακή πράξη, δηλαδή τη λειτουργία της πολιτείας. Δύσκολα μπορεί κανείς ν' αμφισβητήσει τον Friedrich Julius Stahl, όταν ισχυρίζεται ότι «αν κράτος είναι μια ένωση ανθρώπων κάτω από μία ανώτατη εξουσία», τότε «ως κράτος μπορεί να θεωρηθεί και μια ομάδα ληστών». Αυτό το κράτος θα ήταν χωρίς αναφορά σε δικαιοτικές αξίες, κάτι που όπως σημειώνει ο Stahl δεν απέχει από την ουσία του ορισμού του Jellinek, ασφαλώς όμως –θα λέγαμε– απέχει από τη φιλοσοφία του.²⁹⁵

294 Βλ. παρακ. § 40.

295 Βλ. Fr. J. Stahl, *Staatslehre*, Berlin 1910, σ. 18 υποσ. 1.

3. Στις γενικότερες παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, θα μπορούσε κανείς, έχοντας κυρίως υπόψη του τις σχετικές σκέψεις του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου,²⁹⁶ να παρατηρήσει και τα εξής:

- α.** Ως *πρώτο σημείο κριτικής προσέγγισης* προσφέρεται η έννοια του *λαού*. Ο Jellinek και όσοι δέχονται τη θεωρία του, ορίζουν ως *λαό* το σύνολο των ανθρώπων που μόνιμα ζουν σε μια επικράτεια και υπάγονται στο δημόσιο δίκαιο της συγκεκριμένης πολιτείας.²⁹⁷
 - i)** Όπως λέει ο Αριστοτέλης,²⁹⁸ λαός είναι «το σύνολο των φθειρομένων και γινομένων». Με την έννοια λαός όμως γίνεται αναφορά σε ένα *στατικό σύνολο*, δίχως να τίγεται το ζήτημα των συνεκτικών στοιχείων αυτού του συνόλου, που μπορεί να είναι στοιχεία υλικά ή ηθικά. Αυτό συνάγεται και από την αντιδιαστολή του όρου *λαός* προς τον όρο *έθνος*, του οποίου η έννοια συγκροτείται κατεξοχήν από στοιχεία που *συνδέουν τους ανθρώπους μεταξύ τους* (κοινή θρησκεία, κοινή καταγωγή, κοινή γλώσσα κ.λπ.).
 - ii)** Όπως μας δείχνει και η ιστορία του πολιτειακού φαινομένου, το κύριο συνεκτικό στοιχείο των ανθρώπων, που μέσα στην ιστορική εξέλιξη οδηγήθηκαν στη συμβίωση, *είναι η κοινή οικονομία*. Ως κοινή οικονομία εδώ, θεωρείται το σύνολο των οικονομικών πράξεων και διαδικασιών που κατατείνουν στην ικανοποίηση ανθρώπινων αναγκών και συσχετίζονται έτσι με την επιδίωξη κοινών ή ανταγωνιστικών σκοπών. Η αλληλεξάρτηση αυτή και η ανάπτυξη, μέσα στις διαδικασίες της κοινής οικονομίας, *δηλαδή η δημιουργία ισχυρών και αδυνάτων*, η δημιουργία *σχέσεων εξάρτησης*, είναι προσδιοριστικές για κάθε λαό, είναι δηλαδή προσδιοριστικές για κάθε σύνολο ανθρώπων που ζει σε μια ορισμένη επικράτεια. Ο καταλληλότερος όρος, για να αποδοθεί το σύνολο αυτό, ο όρος που και εννοιολογικά αποδίδει την ιστορικά επιβεβαιωμένη νομική δομή κάθε τέτοιου συνόλου, είναι ο όρος *κοινωνία*.
 - iii)** Ο όρος *κοινωνία* όμως δεν υπάρχει στον νομικό ορισμό του Jellinek ούτε βέβαια και στους ορισμούς της παραδοσιακής ελληνικής διδασκαλίας του συνταγματικού δικαίου. Αν όμως ως στοιχείο της πολιτείας θεωρηθεί η κοινωνία και όχι η στατική έννοια *λαός*, τότε θα *αναβαθμιστεί* νοηματικά και συνεπώς ερμηνευτικά (που σημαίνει πρακτικά) και ο ρόλος της κοινής οικονομίας και όλων των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων, που συνάγονται από αυτήν. Αλλά και πέρα απ' αυτό, η βούληση του λαού και η θέση του ατόμου μέσα στην πολιτεία δεν θα αξιολογείται σχηματικά με βάση μια ισοπεδωτική σύλληψη, ως μιας ενότητας, του συνόλου των ανθρώπων που ζουν σε μια επικράτεια. Η έννοια της κοινωνίας φωτίζει τη συγκεκριμένη και πάντα μεταβαλλόμενη εσωτερική τάξη αυτού του συνόλου, που σημαίνει και το *συσχετισμό των δυνάμεων και των συμφερόντων* που γεννιούνται, αναπτύσσονται και δρουν μέσα

296 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *Αι γενικάί αρχαί...*, ό.π. (υποσ. 31), σ. 70-79.

297 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, ό.π. (υποσ. 31), σ. 70 κε.

298 Πολιτικά III, i.

στην οικονομική αλλά και τη συνολική κοινωνική διαδικασία. Μια τέτοια όμως σύλληψη *θα κλώνιζε την αυτοτέλεια της εξουσίας*, όπως ιδεολογικοποιήθηκε και καθόρισε τη λειτουργία των κρατικών οργάνων και τη σχέση εξουσίας και λαού στις μοναρχικές πολιτείες ή και στις δημοκρατικές πολιτείες, που επιχειρούν να οριοθετήσουν τα όρια της λαϊκής κυριαρχίας μέσα από μια νομική παιδεία εκπορευόμενη από τη φιλοσοφία αυτού του ορισμού.

- iv) Η στατική λοιπόν και ισοπεδωτική σύλληψη του στοιχείου «σύνολο ανθρώπων που ζουν στην επικράτεια» (λαός) και η αποφυγή της αξιοποίησης της έννοιας της κοινωνίας, είναι χαρακτηριστική για την ιστορική και πολιτική αξιολόγηση του νομικού ορισμού του Jellinek.
- β. Το επόμενο εννοιολογικό στοιχείο, στον ορισμό του Jellinek, που επιτρέπει κριτική, είναι η έννοια της *χώρας*. Ο κλασικός ορισμός απαιτεί ορισμένη χώρα (επικράτεια) ως εδαφικό πεδίο άσκησης της κρατικής εξουσίας και θεωρεί το στοιχείο αυτό ως *sine qua non* στοιχείο της έννοιας της πολιτείας.
- i) Η ύπαρξη ορισμένης χώρας *είναι πράγματι ο κανόνας*, αν εξετάσουμε τις συγκεκριμένες ιστορικές μορφές της πολιτείας. Δεν φαίνεται όμως να είναι λογικά απαραίτητο στοιχείο του ορισμού.²⁹⁹ Η έτσι νοούμενη επικράτεια δεν αποδίδει σχέση κυριότητας (*dominium*) ανάμεσα στην εξουσία και στη χώρα. Είναι, αντίθετα, η χωρική έκταση, μέσα στην οποία ασκείται η εξουσία πάνω στη βούληση εκείνων που ανήκουν στο λαό (*imperium*). Επομένως είναι *σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο* κι όχι *σχέση ανθρώπου προς πράγμα*. Είναι δηλαδή η χώρα, το πεδίο μέσα στο οποίο η εξουσία διαθέτει έννομη ικανότητα επιβολής.
 - ii) Αν έτσι όμως συλλάβουμε τον όρο επικράτεια, τότε στο στοιχείο «ορισμένη χώρα» απομένει σχετική μόνο σημασία και πάντως δεν αποτελεί πια στοιχείο *sine qua non* της πολιτείας. Έτσι, π.χ., η εκτέλεση αλλοδαπών δικαστικών αποφάσεων, που προβλέπει το αστικό δικονομικό δίκαιο, εμφανίζει μια πολιτεία να αναπτύσσει έννομη ικανότητα επιταγής *και έξω από τη δική της επικράτεια*. Έννομη ικανότητα επιταγής έχουν στο παρελθόν αναπτύξει και οι εξόριστες κυβερνήσεις χωρών που τελούσαν υπό παράνομη εχθρική κατοχή (π.χ. Ελλάδα 1943-44).
 - iii) Η εδαφικότητα της περί πολιτείας αντίληψης (*Teritorialität*) προσκρούει σήμερα πια και *στη δημιουργία νέων μορφών έννομων τάξεων*. Το Σύνταγμά μας στο άρθρο 28 § 2 προβλέπει, υπό όρους, τη δυνατότητα να αναγνωριστούν σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες πολιτειακές, και στο άρθρο 28 § 3 επιτρέπει, υπό όρους πάλι, θέσπιση περιορισμών στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας. Έτσι, η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ως αποτέλεσμα να ισχύουν στην επικράτεια της ελληνικής πολιτείας, πράξεις της ενωσιακής εξουσίας, και μάλιστα χωρίς την εκάστοτε επικύρωση από τα άμεσα όργανα της εθνικής εξουσίας.

γ. Η συγκρότηση του λαού *σε νομικό πρόσωπο* είναι το επόμενο στοιχείο του νομικού ορισμού του Jellinek.³⁰⁰ Με το εννοιολογικό αυτό στοιχείο, ο κλασικός ορισμός επιχειρεί να κατοχυρώσει τρία βασικά χαρακτηριστικά της πολιτείας:

- i) Τη δημιουργία *φορέα* δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ενός δηλαδή υποκειμένου που θα παράγει τις επιταγές του δικαίου.
- ii) Τη *συνέχεια* της πολιτείας, που σημαίνει τη δεσμευτικότητα των πράξεων της εξουσίας παρά την πάροδο του χρόνου και την εναλλαγή των προσώπων.
- iii) Την παραγωγή κανόνων δικαίου από το νομικό πρόσωπο που καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας του, δηλαδή τη διαδικασία παραγωγής της βούλησής του.
- iv) Μέσα από την έννοια του νομικού προσώπου εισέρχεται στον ορισμό της πολιτείας η δικαιοκή συγκρότηση του λαού κι έτσι και η έννοια του δικαίου. Το νομικό πρόσωπο, ως υποκείμενο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, καθορίζει τη σχέση του προς το λαό, και δη προς τα μέλη του νομικού προσώπου: δηλαδή προς τους *πολίτες* της πολιτείας. Εδώ ακριβώς εμφανίζεται και διασφαλίζεται ο *διαχωρισμός εξουσίας και λαού, κράτους και κοινωνίας*. Ο διαχωρισμός αυτός λειτουργεί διασφαλιστικά για την εξουσία.

δ. Τελευταίο εννοιολογικό στοιχείο του ορισμού είναι η *πρωτογενής εξουσία*.

- i) Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, πρωτογενής χαρακτηρίζεται η εξουσία που προέρχεται άμεσα και αποκλειστικά από το δικό της υποκείμενο και έχει το μονοπώλιο του εξαναγκασμού. Η πολιτεία που ασκεί πρωτογενή εξουσία είναι *κυρίαρχη πολιτεία*, γιατί εξ ορισμού είναι εκείνη που καθορίζει ακόμα και την αρμοδιότητά της. Καμία πράξη της – επομένως ούτε και ο καθορισμός της αρμοδιότητάς της – δεν μπορεί να έχει άλλο υποκείμενο εκτός από την ίδια. Έτσι, εννοιολογικό στοιχείο της πολιτείας, κατά τον Jellinek, είναι η *κυριαρχία*, τόσο η *εξωτερική*, που σημαίνει την ικανότητα της πολιτείας να επιβάλλει την αποχή άλλων πολιτειών από την άσκηση κυριαρχίας στη δική της επικράτεια, όσο και η *εσωτερική* κυριαρχία, που σημαίνει την απόλυτη και αδέσμευτη από άλλον εσωτερικό φορέα εξουσίας άσκησή της.
- ii) Είναι βέβαιο ότι *πολιτεία χωρίς εξουσία δεν είναι νοητή*. Μέσα από το μηχανισμό της εξουσίας (νομοθεσία, διοίκηση, δικαιοσύνη κ.λπ.) προσδίδεται στην κοινωνία μια τάξη που την συνέχει και την διατηρεί ως ενότητα. Το εννοιολογικό όμως πρόταγμα της πρωτογενούς εξουσίας και του μονοπωλίου του εξαναγκασμού, δηλαδή της απόλυτης κυριαρχίας, παραγνωρίζει δύο παράγοντες: Πρώτον, παραγνωρίζει ότι τόσο η διεθνής έννομη τάξη (το διεθνές και το ευρωπαϊκό-ενωσιακό δίκαιο) όσο

300 Βλ. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 406-409 και σχετικά Θ. Δ. Τσάτσος, *Αι γενικά αρχαί...*, ό.π. (υποσ. 31), σ. 74 κε.

και η διεθνής πραγματικότητα υποτάσσουν τις πολιτείες σε μια δεοντολογία, σε δεδομένα και αναγκαιότητες που βρίσκονται ιεραρχικά πάνω από την πολιτειακή κυριαρχία της μεμονωμένης πολιτείας. Παραγνωρίζει, δεύτερον, ότι και προς τα έσω η κυριαρχία έχει, εκ των πραγμάτων, όρια. Τα όρια αυτά είναι μια κοινωνική τάξη, μια κοινωνική πραγματικότητα, που ως ένα σημείο μόνο μπορεί να συμπιεστεί από αντίθετες προς αυτήν νομικές επιταγές της πολιτείας. Τελικά εξουσία *de facto* ασκούν και οι κοινωνικές δυνάμεις και έτσι στη σύγχρονη πολιτεία η εξουσία κατέστη «κοινωνικά διάχυτη» (Αριστόβουλος Μάνεσης). Η παραγνώριση αυτής της πραγματικότητας, όταν από θεωρία μετατρέπεται σε πράξη, στερεί την πολιτειακή εξουσία από την αποτελεσματικότητά της και της αφαιρεί την επιδιωκόμενη ιστορική διάρκεια.

IV. Θεωρητικά και ιδεολογικά μηνύματα από τον ορισμό της πολιτείας του Georg Jellinek

1. Αυτό που έχει στη συνέχεια ιδιαίτερη σημασία είναι η αναζήτηση και καταγραφή των θεωρητικών και ιδεολογικών μηνυμάτων που προέκυψαν από τον ορισμό που έδωσε ο Georg Jellinek στην πολιτεία. Γενικά και εισαγωγικά θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η θεωρία του Jellinek, παρά τα θαρραλέα για την εποχή τους βήματα, που έγιναν προς την κατεύθυνση της σχετικοποίησης του γερμανικού θετικισμού τον 19ο αιώνα,³⁰¹ στερεί, τελικά, τη νομική έννοια της πολιτείας από κάθε αξιακή τελεολογία. Αποτελεί έκφραση ενός ανενεωμένου μεν πολιτειολογικού θετικισμού, όπου όμως η πολιτειακή εξουσία παραμένει αυτοσκοπός. Η δικαίωσή της αναζητείται μέσα στην ίδια. Ο ορισμός αυτός καλύπτει τελικά τόσο τη δημοκρατική όσο και τη μη δημοκρατική πολιτεία. Αυτός ο πολιτειολογικός θετικισμός είχε, και εν πολλοίς έχει, επιπτώσεις στη νομική παιδεία, και επομένως στον τρόπο που ασκούν το λειτουργήμα τους οι φορείς των πολιτειακών θεσμών. Στην ερμηνεία της έννοιας, π.χ. δημόσια τάξη, θα κυριαρχήσει ως κριτήριο μόνο και μόνο η ανάγκη μιας απρόσκοπτης εξουσίας, που σημαίνει: της πολιτείας ως αυτοσκοπού.

2. Η θεωρία του Jellinek παρά τη διττή –δηλαδή τόσο νομική όσο και κοινωνιολογική– προσέγγιση της πολιτείας, προσφέρει τη θεωρητική υποδομή για τη διαιώνιση του απόλυτου διαχωρισμού της εξουσίας από την κοινωνία, του δικαίου από την πολιτική. Ο διαχωρισμός αυτός ήταν προϋπόθεση για τη λειτουργία των μοναρχικών πολιτευμάτων αλλά και εκείνων των σύγχρονων πολιτευμάτων, που επιχειρούν να διασφαλίσουν την εξουσία έναντι κάθε επιρροής των αναπτυσσόμενων κοινωνικών δυνάμεων, δηλαδή έναντι εκείνων των κοινωνικών διαδικασιών που, εφόσον λειτουργούν, συνιστούν νέα κέντρα πολιτικών αποφάσεων. Με άλλα λόγια: από το συνολικό πολιτικό φαινόμενο της πολιτείας, απομονώνονται τα κρατικά (εξουσιαστικά) στοιχεία που ανάγονται σε αποκλειστικούς εννοιολογικούς παράγοντες της έννοιας της πολιτείας. Πολιτεία –που για τον Jellinek σημαίνει μόνο κράτος– είναι, τελικά, η δύναμη που μπορεί να πα-

301 Βλ. παραπ. § 23, 1.

ράγει και να επιβάλλει αυτόνομα δίκαιο που, έτσι παραγόμενο, είναι εξ αυτού και μόνο του λόγου νομιμοποιημένο.³⁰²

3. Μια περαιτέρω θεωρητική συνέπεια που έχει η αποδοχή του ορισμού της πολιτείας από τον Jellinek, μια συνέπεια με κρίσιμες πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, είναι η άρρηκτα με τον ορισμό αυτό συνδεδεμένη *αρχή της πολιτικής ουδετερότητας της κρατικής εξουσίας*. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε βέβαια, πολύ πριν από τον Jellinek, στο έργο του Benjamin Constant,³⁰³ θεωρητικού υπέρμαχου της γαλλικής μοναρχίας του 18ου αιώνα.³⁰⁴ Ο Jellinek, όσο γνωρίζω, δεν αναφέρεται ρητά σ' αυτήν, αλλά ο ορισμός του την προϋποθέτει. Ειδικότερα:

- α.** Αποστολή της εξουσίας, κατά τον Benjamin Constant, στο πρόσωπο του μονάρχη είναι η διατήρηση της *κοινωνικής συνοχής*. Απέναντι στις κοινωνικές συγκρούσεις η εξουσία οφείλει *πολιτική ουδετερότητα*. Λειτουργεί ως *ουδέτερος διαιτητής*. Πολιτική ουδετερότητα όμως σημαίνει και *αξιολογική ουδετερότητα*. Προϋποθέτει πάντως *άρνηση της νομιμοποιητικής λειτουργίας, που έχουν οι κοινωνικές δυνάμεις* και τα αξιακά συστήματα, τα οποία αυτές αναδεικνύουν. Χρόνια μετά, ο Carl Schmitt, βασιζόμενος και αναφερόμενος στις αντιλήψεις αυτές, δημιούργησε την έννοια του «προστάτη του Συντάγματος» (Hüter der Verfassung), με την οποία τροφοδότησε εννοιολογικά και έτσι ενίσχυσε πολιτικά το θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, προετοιμάζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη «νομιμοποίηση» της εξέλιξης της γερμανικής πολιτείας στην *πολιτεία του Führer* (Führerstaat).
- β.** Με τη θεωρία της πολιτικής ουδετερότητας ο ρόλος της εξουσίας εμφανίζεται ως συνεκτικός των διαφόρων συγκρουσιακών τάσεων, που αναπτύσσονται στο επίπεδο της κοινωνίας και που θέτουν σε κίνδυνο την ενότητα, δηλαδή τη συνοχή του κράτους. Και εδώ ενισχύεται, λοιπόν, η *άρχουσα πολιτική δύναμη* που ασκεί την εξουσία, αφού της προσφέρεται η ιδιότητα της *ουδέτερης* για να λειτουργεί ως *κάτι άλλο*, έξω από τις διάφορες αντιμαχόμενες δυνάμεις, έξω από κάθε κριτική, *δηλαδή έξω από την πολιτική, άρα έξω και από την αμφισβήτηση*.
- γ.** Έτσι ο Jellinek με τον ορισμό του «εξασφαλίζει» τη μοναρχία με τη θεωρία του *pouvoir neutre* και την τοποθετεί *πάνω και έξω* από την ενδοκοινωνική δυναμική. Με αυτήν την εννοιολογική αναγωγή της πολιτείας στο επίπεδο

302 Βλ. παραρ. § 10, V. Επίσης βλ. αντί πολλών, W. Rosenbaum, *Naturrecht und positives Recht* (Soziologische Text. 83 - Luchterhand), Darmstadt 1972, σ. 26 κε., 56 κε., 60 κε. Έξω από κάθε έννοια δικαίου και της νομικά οργανωμένης πολιτείας τοποθετεί την έννοια της κυριαρχίας (Souveranität) ο Carl Schmitt: Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει, αν συντρέχει «κατάσταση εξαιρετικής ανάγκης» και το τι πρέπει τότε να συμβεί. Η αδυναμία πρόβλεψης της κατάστασης εξαιρετικής ανάγκης, του συγκεκριμένου περιεχομένου της και των επιπτώσεών της δημιουργεί, κατά τον C. Schmitt, πλήρη αδυναμία νομικής πρόβλεψης. Βλ. Carl Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveranität*, 1934.

303 Βλ. B. Constant, *Ouvres. Bibliothèque de la Pléiade*, Gallimard, 1957, κυρίως ch. II, σ. 1078 επ. (La nature du pouvoir Royal dans une Monarchie Constitutionnelle).

304 «Le pouvoir royal (l'entende celui du chef de l'Etat, quelque titre qu'il part) est un pouvoir neutre», βλ. B. Constant, ό.π. (υποσ. 303), σ. 1071.

δο της πολιτικής ουδετερότητας, αγνοείται η κοινωνική διάσταση της άσκησης της εξουσίας από την άρχουσα πολιτική δύναμη και έτσι θεωράκιζεται η κρατική εξουσία απέναντι σε μορφές εξάρτησής της από τον συγκεκριμένο λαό στην κοινωνική του δυναμική.

4. Δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ότι η περί πολιτείας θεωρία του Jellinek καθώς θεωράκισε πολιτειοθεωρητικά το κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας, δηλαδή το αστικό κράτος, επικράτησε και μέσα από τις διδακτικές και εξεταστικές διαδικασίες των πανεπιστημίων. Αυτό σημαίνει πως είναι καθοριστική για την επικρατούσα διδασκαλία του συνταγματικού δικαίου, και γενικότερα της νομικής παιδείας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πως αυτή η περί πολιτείας αντίληψη επηρέασε τη νομική μας ζωή, κι αυτό ακριβώς γιατί η εκάστοτε συγκεκριμένη περί πολιτείας αντίληψη κατευθύνει άλλοτε άμεσα κι άλλοτε έμμεσα τη σκέψη του νομοθέτη, του δικαστή, του υπαλλήλου, του στρατιωτικού, του αστυνομικού, αλλά και του αποδέκτη των ενεργειών και των αποφάσεών τους (πολίτη). Η κατεύθυνση της σκέψης σημαίνει και κατεύθυνση της πράξης, που με τη σειρά της συνεπάγεται την κατεύθυνση της πολιτειακής και επομένως και της πολιτικής πράξης. Υπάρχουν παραδείγματα καθαρά νομικών προβλημάτων, των οποίων η λύση ή η επ' αυτών δικανική κρίση, εξαρτάται από την πολιτειοθεωρητική επιλογή του εφαρμοστή του δικαίου. Το παράδειγμα που επιλέχτηκε για να επιβεβαιώσει αυτήν τη θέση αντλήθηκε από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί αν είναι συνταγματικά θεμιτή, άρα και έγκυρη, η κρατική επιχορήγηση των πολιτικών κομμάτων κατά τον Θεμελιώδη Νόμο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, δηλαδή το Σύνταγμα της και, πιο συγκεκριμένα, αν η κρατική χρηματοδότηση των κομμάτων παραβιάζει τη δημοκρατική αρχή.³⁰⁵ Το αιτιολογικό θεμέλιο του Δικαστηρίου υπήρξε η περί πολιτείας θεωρία του εισηγητή Δικαστή, που υιοθέτησε το Δικαστήριο. Οι πολιτειολογικά αλλά και για το διατακτικό της απόφασης καθοριστικά κρίσιμες σκέψεις του Δικαστηρίου ήταν, νομίζουμε, οι εξής:

- α. Τα πολιτικά κόμματα μετέχουν στη διαμόρφωση τόσο της κρατικής όσο και της λαϊκής (κοινωνικής) βούλησης. Στην πρώτη περίπτωση μετέχουν ως καθαρά εκλογικοί θεσμοί, στη δεύτερη, ως πολιτικοί σχηματισμοί στο επίπεδο της κοινωνίας, με έργο την πολιτική εργασία (ενημέρωση, προβληματισμός κ.λπ.) στο διάστημα ανάμεσα σε δύο εκλογές.
- β. Στην πρώτη περίπτωση, όπου τα κόμματα λειτουργούν ως αναγκαίοι, για την πραγμάτωση μιας κρατικής λειτουργίας, θεσμοί, το Δικαστήριο έκρινε πως η κρατική επιχορήγηση, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, είναι σύμφωνη με τη δημοκρατική αρχή. Ενώ στη δεύτερη, όπου τα κόμματα λειτουργούν αποκλειστικά σε επίπεδο λαού, έκρινε πως η κρατική χρηματοδότηση δεν είναι συνταγματική.
- γ. Η απόφαση αυτή –αυτό συνάγεται σαφώς– είχε ως πολιτειολογική αφετη-

305 Πρόκειται για την πρώτη σχετική απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της 19ης Ιουλίου 1966 (BVerfGE 20, σ. 56 κε.). Σχετικά βλ. και την κριτική του συγγραφέα στην απόφαση αυτή στο: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, τόμ. 26, 1966, σ. 352 κε.

ρία τη στεγανή διάκριση και απόλυτη ετερότητα εξουσίας (κράτους) και κοινωνίας, δηλαδή την περί πολιτείας θεωρία του Georg Jellinek. Η στεγανή διάκριση κράτους και κοινωνίας, σαν να μην εξαρτάται το κράτος από την κοινωνία και η κοινωνία να μην καθορίζει τη βούληση του κράτους, θεμελιώνει και το περιεχόμενο της δικαστικής απόφασης. Εδώ πια γίνεται σαφές ότι μια πολιτειολογική εκδοχή έχει συνεισφέρει στη θεμελίωση *πολύ συγκεκριμένων νομικών συμπερασμάτων*. Γι' αυτό και στο παραπάνω παράδειγμα η πολιτειολογική θεωρία αποτέλεσε στοιχείο του σκεπτικού μιας δικαστικής απόφασης.

- δ. Με βάση την παραπάνω θεωρητική διάκριση, συντελέστηκε μια αντίστοιχη διαφοροποίηση ανάμεσα στις δύο δραστηριότητες των πολιτικών κομμάτων, στην *εκλογική* (δηλαδή βοηθητική κρατικής λειτουργίας) και στη *γενική*. Οι συγκεκριμένες νομικές συνέπειες, που ορίζονται στην απόφαση, διαφοροποιήθηκαν αντίστοιχα με βάση αυτήν ακριβώς την πολιτειολογική θέση που, όπως θα δούμε, προκύπτει από τη διδασκαλία του Georg Jellinek.
- ε. Η πολιτειολογική σκέψη ή, πιο σωστά, η *εγκατάλειψη* της αρχικής πολιτειολογικής αφετηρίας, που είχε το Δικαστήριο στην πρώτη σχετική με τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων απόφασή του, επέφερε αλλοίωση της σχετικής νομολογίας του. Η εγκατάλειψη της θεωρίας της στεγανής διάκρισης κράτους και κοινωνίας αναίρεσε τη θεμελιακή για την πρώτη απόφαση διάκριση μεταξύ *εκλογικής* και *γενικής* δράσης κι έτσι οδήγησε σε νέα ερμηνεία της σχετικής διάταξης του Συντάγματος.³⁰⁶

§ 25. Η πολιτεία ως η ιστορικά εκάστοτε εν λειτουργία συνένωση δικαίου και κοινωνίας

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Μετά την παρουσίαση μιας περί πολιτείας (κράτους, εξουσίας, ισχύος και δικαίου) αντίληψης που ουσιαστικά κυριάρχησε επί έναν αιώνα³⁰⁷ και δημι-

306 Το Δικαστήριο, στα πρώτα μετά την πρώτη απόφασή του (βλ. υποσ. 216) χρόνια, έμεινε στην ίδια πολιτειολογική θέση (έτσι, π.χ. οι αποφάσεις του της 3ης Δεκεμβρίου 1968 – BVerfGE 24, 300, της 24ης Ιουλίου 1979 – BVerfGE 52, 63, της 14ης Ιουλίου 1986 – BVerfGE 73, 40). Ιστορική είναι η στροφή του Δικαστηρίου με την απόφασή του της 9ης Απριλίου 1992 (BVerfGE 85, 264, 285 επ.), στην οποία ρητά αρνείται την παλιά του νομολογία και λαμβάνει ως αφετηριακή του (πολιτειολογική) θέση ότι η *προεκλογική δράση* των πολιτικών κομμάτων δεν διαφέρει στην πολιτειολογική της διάσταση από τη *γενική δράση* τους ανάμεσα σε δύο εκλογές και ότι, γι' αυτό, κριτήριο του θεμιτού της κρατικής χρηματοδότησης δεν είναι το θέμα, σε τι είδος δραστηριότητες εμπίπτουν οι χρηματοδοτούμενες. Η απόφαση αυτή του Δικαστηρίου δημοσιεύτηκε και στα εξής περιοδικά: *Neue Juristische Wochenschrift*, 1992, σ. 2545 κε., *Europäische Grundrechtszeitschrift*, 1992, σ. 153 κε., *Juristenzeitung*, 1992, σ. 794 κε., *Die öffentliche Verwaltungsblatt*, 1992, σ. 746 κε.

307 Από την παλαιότερη ελληνική βιβλιογραφία, βλ. κυρίως Δ. Βεζάνης *Το κράτος* (Πανεπιστημιακά παραδόσεις), 1949· ο ίδιος, *Γενική πολιτειολογία*, τ. Α' 1959, Γ' 1953, Γ' 2 1965, Γ' 3 1956, Γ' 4 1957, Γ' 5 1961, Γ' 6 1963· Ν. Καζάζης, *Αι περί δικαίου και πολιτείας θεωρίες, κατά την ιστορικήν και φιλοσοφικήν αυτών πρόοδον και ανάπτυξιν*, 1881· Ι. Κοκκώνης, *Περί πολιτειών, περί των εις σύ-*

ούργησε μια θεώρηση περί εξουσίας, η οποία, έστω έμμεσα, επηρεάζει και το παρόν, οφείλεται μια θετική πρόταση, η υπόδειξη ενός άλλου δρόμου. Η πολιτεία δεν εξελίσσεται βάσει της σχετικής θεωρητικής και φιλοσοφικής συζήτησης, αλλά στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης, των νέων δεδομένων και των νέων αναγκών του ανθρώπου. Η πολιτεία, θεωρητικά, δεν μπορεί να αποκλίνει από τη συγκεκριμένη και εν εξελίξει ιστορικότητά της. Τώρα που η ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία σηματοδοτεί μια νέα εποχή για την πολιτεία, η θεωρητική υποδομή που θα προταθεί πρέπει να μπορεί να συγκροτεί έναν επιστημονικό λόγο κατάλληλο να συνοδεύσει τις πραγματικές ιστορικές εξελίξεις.

2. Όσο κι αν ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου κατηγορηθεί για υποκειμενική επιλογή, θα προτείνει ως βάση θεωρητικής προσέγγισης της σύγχρονης πολιτείας, κυρίως αυτής που σήμερα είναι ενταγμένη στην ευρύτερη έννομη τάξη της *Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*, έναν ορισμό πολύ παλιό, που διατύπωσε το 1928 –σε ηλικία 21 ετών– ο τότε υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος στην επί υφηγεσία διατριβή του που είχε τίτλο *Εισαγωγή εις το πολιτειακόν δίκαιον*.

3. Η κατανόηση της θεωρίας του Θ. Δ. Τσάτσου προϋποθέτει την κριτική του κλασικού ορισμού που έδωσε ο Georg Jellinek στην πολιτεία (§ 24). Στη βάση αυτής της κριτικής, ο Θ. Δ. Τσάτσος προχωρεί στη θεμελίωση ενός απολύτως νέου ορισμού, δηλαδή θεωρίας της πολιτείας, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι πολιτεία είναι «η εν λειτουργία συνένωσις δικαίου και κοινωνίας».

II. Ο περί πολιτείας λόγος του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου

Αντί για οποιαδήποτε προσπάθεια απόδοσης της διδασκαλίας του αφήνουμε τον αναγνώστη να επικοινωνήσει απευθείας με τον φιλοσοφικό λόγο του Θ. Δ. Τσάτσου. Γι' αυτό και στη συνέχεια παραθέτουμε τις σχετικές περικοπές από το έργο του.³⁰⁸

«Εάν το δίκαιον παρέμενεν αμετάθετον εις τον κόσμον τον δέοντος και αμετάθετος και η κοινωνία εις τον κόσμον τού είναι, η συνένωσις αμφοτέρων ήθελεν είναι ανέφικτος.

Ό,τι ανθρώπινον θα παρέμενεν αμιγές οιασδήποτε αξίας και πάσα εξ άλλων αξία είδωλον ανενεργόν. Αλλ' ο άνθρωπος ανυψούμενος υπεράνω του φυσικού κόσμου και κτώμενος βαθμιαίως συνείδησιν γενικήν εξυψούται υπεράνω της αιτιώδους συναφείας και αποβαίνει ελεύθερος.

Ελεύθερος, συνδέεται προς τας αξίας διά της εις γενικότητα εξυψωθείσης συνειδήσεως αυτού, καθισταμένων ούτω των συνειδητοποιουμένων αξιών, δυνάμεων, των οποίων η ενέργεια, δηλαδή το κύρος, προσδιορίζει εκάστοτε τον άνθρωπον, τας μερικές κοινωνίας, την καθολικήν κοινωνίαν και τελικώς την ιστορίαν.

Το δίκαιον ως αξία έχει τριπλούν κύρος. Έχει το κύρος του ενδεχομένου εξαναγκασμού. Έχει το κύρος της χρησιμότητος και τέλος έχει το κύρος της ορθότητος.

ναξιν και συντήρησιν αυτών, και περί πολιτικής κυβερνήσεως, τ. Β' (δημοσιεύτηκε στο Παρίσι), 1829.
308 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 96-98.

Το κύρος του ενδεχομένου εξαναγκασμού –ο οποίος δεν συμπίπτει προς γυμνήν βίαν, διότι ο εξαναγκασμός υποτάσσεται εις τον νόμον, ενώ η γυμνή βία είναι ανθαίρετος–, είναι το κατ' ελάχιστον όριον απαιτούμενον. Χωρίς το εκ του εξαναγκασμού κύρος το θετικόν δίκαιον παύει να ισχύει.

Πέραν όμως της εν πάση περιπτώσει απειλής του εξαναγκασμού, προσδίδει κύρος εις το θετικόν δίκαιον η συνείδησις της χρησιμότητος. Το θετικόν δίκαιον ενδέχεται να μη είναι το άριστον δυνατόν αλλ' είναι πάντοτε προτιμότερον από την παντελή έλλειψιν ισχύοντος δικαίου. Υπό την έννοιαν ταύτην είναι το δίκαιον απαραίτητον.

Τέλος η αναφορά του θετικού δικαίου εις το εκάστοτε ορθόν δίκαιον προσδίδει εις το ισχύον δίκαιον κύρος απόλυτον. Η αναφορά εις το εκάστοτε ορθόν δίκαιον είναι ή θετική ή αρνητική, τούτο δ' εξ ολοκλήρου ή εν μέρει. Εκ της τοιαύτης αναφοράς του θετικού δικαίου εις το ορθόν ανακύπτουσι θεμελιώδη προβλήματα. Αλλά καθ' οιανδήποτε εκδοχήν εάν η πρωταρχική επιταγή, εις ην αναφέρεται το σύστημα του θετικού δικαίου, δεν αναφέρεται αρνητικώς εξ ολοκλήρου εις το ορθόν δίκαιον, το κύρος της ορθότητος της πρωταρχικής ταύτης επιταγής καταυγάζει ολόκληρον το σύστημα των επιταγών, το οποίον απορρέει εξ αυτής.

Εκάστη επιταγή δικαίου εφαρμοζομένη, δι' εξαναγκασμού ή λόγω σεβασμού προς το κύρος αυτής, συνενοείται και προσδίδει το νόημά της εις την κοινωνικήν σχέσιν, την οποίαν ρυθμίζει. Η συνένωσις δηλαδή της κοινωνίας και του δικαίου δεν περιορίζεται εις το σημείον εκείνον, εις ό ανακύπτει εκ της κοινωνίας η πρωταρχική επιταγή αλλ' η κοινωνία και το δίκαιον συνενοούνται, καθ' όλην την έκτασιν της εφαρμογής αυτού. Αφ' ης η συνένωσις δικαίου και κοινωνίας διαλυθεί, η Πολιτεία είναι ανύπαρκτος. Ως εκ τούτου, η Πολιτεία υπάρχει μόνον ως λειτουργία συνεχής και αδιάκοπος. Αδρανής η Πολιτεία δεν είναι νοπή. Άρα, η Πολιτεία είναι κατ' εξοχήν ενέργεια.

Το τέλος της Πολιτείας δύναται να επέλθει εκ διαφόρων αιτίων. Συνήθως επέρχεται διά του πολέμου, οσάκις ο νικητής υποτάσσει τον ηττημένον ή δι' επανάστασεως. Η επανάστασις τότε μόνον σημαίνει το τέλος της Πολιτείας, οσάκις εξαφανίζει εξ ολοκλήρου το σύστημα του δικαίου και το αντικαθιστά δι' εννόμου τάξεως, νέας εξ αρχής. Άλλως η επανάστασις, εφ' όσον αναπτύσσει το σύστημα του δικαίου εντός των ουσιαστικών ορίων της ήδη θεθειμένης πρωταρχικής επιταγής ουδέν άλλο πράττει ειμή επιφέρει βιαίως την μεταβολήν εκείνην, ήτις ηδύνατο να επέλθει και διά βαθμιαίων μεταρρυθμίσεων.

Εκ των ανωτέρω συνάγονται τα εξής:

- α.** Η πολιτεία είναι η εν διαρκεί λειτουργία συνένωσις της καθολικής κοινωνίας και του δικαίου, όπερ ως σύνολον ενέχεται δυνάμει εν τη πρωταρχική επιταγή.
- β.** Καθολική μεν κοινωνία είναι σύνολον ανθρώπων αλληλοεξαρτημένων προς ικανοποίησιν του συνόλου των αναγκών αυτών, ισχύον δε δίκαιον είναι το σύνολον των προς πρωταρχικήν επιταγήν αναγομένων επιταγών των προς ένα ή πολλούς ανθρώπους απευθυνομένων των έχουσών περιεχόμενον φύσει εφικτόν διά πράξεως εξωτερικής ή παραλείψεως τοιαύτης, ης η παράβασις συνεπάγεται αν όχι τον εν ορισμένη χώρα εξαναγκασμόν του απειθούντος πάντως την μη παροχήν αυτώ εννόμον προστασίας.

- γ. Το σημείον, εις ο θεμελιούται η συνένωσις εξ ολοκλήρου δικαίου και κοινωνίας, είναι το σημείον, εις ο ανακύπτει, ως συνισταμένη της δυναμικής ισορροπίας της κοινωνίας, ως νόημα ιστορικόν, η πρωταρχική του δικαίου επιταγή. Η βούλησις η διέπουσα την επιταγήν ταύτην ως και πάσαν επιταγήν επί ταύτης στηριζομένην είναι το θέλημα της Πολιτείας». ³⁰⁹

III. Συμπεράσματα

1. Παρά το γεγονός ότι η περί πολιτείας θεωρία του Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσου είναι επηρεασμένη από μια έντονη ιδεαλιστική αντίληψη, κομίζει ένα πρωτοποριακό στοιχείο: αφενός την *καταλυτική κριτική στην αντιδιαστολή κράτους και κοινωνίας*, δηλαδή στον θεμέλιο λίθο της θεωρίας του Georg Jellinek, και αφετέρου τη χρήση του όρου *πολιτεία* για το συνολικό πολιτικό φαινόμενο της κατά δίκαιο οργανωμένης συμβίωσης. Άλλωστε ο ορισμός του Θ. Δ. Τσάτσου ανοίγει δρόμους. Η λειτουργική συνένωση δικαίου και κοινωνίας εκφράζει την ιστορική συσχέτιση δεοντολογικού και οντολογικού στοιχείου. Εξαρτάται από το πώς νοούμε το δίκαιο για να κριθεί, αν και πώς ο ορισμός αυτός θα μπορούσε να λειτουργήσει αποδεσμευτικά από έναν απόλυτο και αδιαπραγμάτευτο νομικό θετικισμό, που δεν συγκρούεται μόνο με τον εγγεληνό ιδεαλισμό αλλά δείχνει το δρόμο προς τη διαλεκτική, ανάμεσα στο *δίκαιο* και στον *κόσμο των αξιών*, η οποία παράγεται από την κοινωνία και *εξελίσσεται* μαζί της.

2. Παρεκκλίνοντας κάπως, όχι από την ουσία αλλά από την ορολογία του Θ. Δ. Τσάτσου, δεχόμαστε πως η έννοια της πολιτείας προκύπτει από την αναζήτηση –τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτική– της *σχέσης δικαιικής εξουσίας και κοινωνίας*. Τόσο η οργάνωση της πολιτείας, όσο και η θέση του ατόμου, ή του πολίτη μέσα σ’ αυτήν δεν είναι τίποτε άλλο από τη δικαιική έκφραση τής –κατ’ ανάγκην και πολιτικής– σχέσης εξουσίας και κοινωνίας.

§ 26. Ενιαία πολιτεία και σύνδεσμοι πολιτειών

I. Για τα κριτήρια της κατάταξης

1. Το όλο πολιτειακό φαινόμενο εμφανίζεται υπό δύο κυρίως μορφές: Εκείνη της *ενιαίας πολιτείας* και εκείνη των διαφόρων μορφών *ενώσεων ή συνδέσμων πολιτειών*.³¹⁰

309 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *Αι γενικαί αρχαί, ό.π.* (υποσ. 31), σ. 96-98. Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρουσα μια σχετική περικοπή από τον Θ. Ν. Φλογαίτη, *Εγχειρίδιον συνταγματικού δικαίου*, Αθήνησι 1879, σ. 5: «Σημειωτέον δε ότι εξεταζομένη ως υποβεβλημένην εις κυβέρνησιν και πολιτεύμα η κοινωνία καλείται πολιτεία ή *πολιτειακή κοινωνία*, το δε μέλος της πολιτείας ονομάζεται πολίτης...».

310 Για τη διάκριση των πολιτειών σε ενιαίες πολιτείες και συνδέσμους πολιτειών, δηλαδή για το ζήτημα της ομοσπονδιακότητας, βλ. από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία: H. Brugmans - P. Duclos, *Le fédéralisme contemporain. Critères, institutions, perspectives*, 1963· M. Croisat, *Le fédéralisme dans les démocraties contemporaines*, 1992· S. Schepers, *Le droit fédéral en Europe. Un essai historique*, 1991. Από την αγγλόφωνη βιβλιογραφία: M. Cappelletti - M. Seccombe - J. Weiler, *Integration through Law. Europe and the American Federal Experience*, τ. I, II, 1986· K. C. Wheare,

2. Η μορφή της πολιτείας αποτελεί και αυτή αντικείμενο της απόφασης του συντακτικού νομοθέτη. Έτσι π.χ. το ελληνικό Σύνταγμα, από την όλη του λογική, προϋποθέτει *ενιαία πολιτεία*, με πηγή εξουσίας έναν *ενιαίο λαό* που ζει σε μια *ενιαία χώρα*. Αυτή όμως δεν είναι η μόνη δυνατή και υπαρκτή μορφή πολιτείας. Η ιστορική εξέλιξη διαφόρων κυρίαρχων πολιτειών, διαφορετικών μεταξύ τους, με κοινά όμως ιστορικά, οικονομικά, εθνικά, γεωγραφικά ή και θρησκευτικά στοιχεία, τις οδήγησε σε μια βαθμιαία προσέγγιση, με δεσμούς δικαίου μεταξύ τους και, τελικά, στην *πολιτειακή τους συγκρότηση* με έναν κοινό φορέα εξουσίας, δηλαδή με την υπαγωγή των σχετικοποιημένων βέβαια εξουσιών τους σε ενιαία *ομοσπονδιακή εξουσία*, αλλά και με την ταυτόχρονη *διατήρηση της πολιτειακής τους ιδιότητας* μέσα στο πλαίσιο της ομοσπονδιακής πολιτειακής τάξης. Κλασικό παράδειγμα η Γερμανία, με αφετηρία το Σύνταγμα του 1871, στη συνέχεια το Σύνταγμα του 1919 (που καταλύθηκε το 1933) και, τέλος, τον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης του 1949.

3. Η προσέγγιση πολιτειών μεταξύ τους, όταν συντρέχουν οι ιστορικές προϋποθέσεις ή η ιστορική ανάγκη, προσλαμβάνει κάθε φορά και ειδικότερες νομικές μορφές. Προς την ενιαία πολιτεία αντιδιαστέλλεται ο *σύνδεσμος πολιτειών* που δεν εμφανίζεται ιστορικά ως ενιαία θεσμική μορφή, αλλά παρουσιάζει ποικίλη τυπολογία.

II. «Ομοσπονδία πολιτειών» και «ομοσπονδιακή πολιτεία»

1. Από την τυπολογία των συνδέσμων πολιτειών δύο πρέπει να εξαρθούν:

- α.** Η πρώτη κατηγορία είναι οι λεγόμενες *ομοσπονδίες πολιτειών*, που ανακριβώς συναντώνται και με τον όρο *συννομοσπονδίες* (Staatenbund). Έτσι χαρακτηρίζονται οι ενώσεις πολιτειών όπου τα συνεκτικά στοιχεία μεταξύ των μελών δεν φτάνουν ως τη δημιουργία ενός νέου ενιαίου πολιτειακού υποκειμένου. Ομοσπονδίες πολιτειών υπήρξαν στην ιστορία οι Κάτω Χώρες (1579-1795), οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (1776-87), η Ελβετία (1815-48), η Γερμανία (1815-66).
- β.** Η δεύτερη κατηγορία συνδέσμου πολιτειών είναι οι *ομοσπονδιακές πολιτείες*, που ανακριβώς καλούνται και *ομοσπονδίες*, των οποίων τα νομικά συνεκτικά στοιχεία *δημιουργούν τελικά έναν νέο, ενιαίο, υπερκείμενο πολιτειακό φορέα*. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, η Αυστρία, οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, η Ελβετία, κ.ά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ομοσπονδιακός χαρακτήρας τόσο των ΗΠΑ όσο και της Γερμανίας και της Ελβετίας, αποτελεί εξέλιξη ομοσπονδίας πολιτειών. Εξαίρεση αποτελεί η Ομοσπονδία των Κάτω Χωρών, που το 1795 δεν εξελίχτηκε σε ομοσπονδιακή πολιτεία, αλλά διαλύθηκε.

Federal Government, 1953. Από τη γερμανόφωνη βιβλιογραφία: H. Buelck, «Föderalismus als nationales und internationales Ordnungsprinzip», VVDStRL, 21, 1964, σ. 1 κε.· G. Kirsch (επιμ.), *Föderalismus*, 1977· R. Kunze, *Kooperativer Föderalismus in der Bundesrepublik. Zur Staatspraxis der Koordinierung von Bund und Ländern*, 1968· H. Laufer - F. Pilz (επιμ.), *Föderalismus*, 1973· L. Neidhart, *Föderalismus in der Schweiz*, 1975 (για την ελβετική περίπτωση).

2. Το χαρακτηριστικό μορφολογικό περιεχόμενο των Συνταγμάτων, που προσδίδουν στην έννομη τάξη τη μορφή ομοσπονδιακής πολιτείας, συνίσταται σε μια *ορισμένη κατανομή αρμοδιοτήτων* (νομοθετικών, εκτελεστικών και δικαστικών) μεταξύ των ομόσπονδων κρατών και της ομοσπονδιακής, δηλαδή της κεντρικής, πολιτείας. Η κατανομή αυτή διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση.
3. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί, ότι η δημιουργία ομοσπονδιακών πολιτειών είναι *διαδικασία ιστορική*, που επικυρώνεται από μια αντίστοιχη νομική ρύθμιση. Μια, από τη φύση της, ενιαία πολιτεία, όπως η ελληνική, δεν μπορεί με μια *νομική κατασκευή* να διαιρεθεί σε επιμέρους κρατίδια και να μετασχηματιστεί σε ομοσπονδιακή πολιτεία, σαν να επρόκειτο για μια *διοικητική αναδιάρθρωση*. Ένας τέτοιος βιασμός της ιστορικής φυσιογνωμίας του ελληνικού πολιτειακού χώρου θα έθετε σε κίνδυνο την ενότητα της ελληνικής πολιτείας.

§ 27. Ευρωπαϊκή συμπολιτεία και ευρωπαϊκή μεταπολιτειολογία

Ι. Η αναντιστοιχία

1. Μέσα από συγκεκριμένες και, ιστορικά και αντίστοιχα θεσμικά, ιδιαίτερες συνθήκες, αναδείχτηκε μια νέα μορφή συνδέσμου πολιτειών που δεν συνιστά ούτε ομοσπονδία πολιτειών ούτε ομοσπονδιακή πολιτεία. Πρόκειται για το *sui generis* μόρφωμα που δημιούργησε η *ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία*.
2. Ο επιστημονικός, δηλαδή ο πολιτειολογικός λόγος που συνοδεύει την ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία, χρησιμοποιεί –αυτό είναι προφανές– την ορολογία του λόγου που δημιουργήθηκε, και έκτοτε, εξελισσόμενος και αυτός, συνοδεύει τη μελέτη της *παραδοσιακής πολιτείας*, δηλαδή χρησιμοποιεί *κρατικογενείς έννοιες* στο *κρατικογενές τους νόημα*. Όμως η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αποτελεί πολιτεία αλλά *Συμπολιτεία*, δηλαδή φαινόμενο *έτερο εκείνου της πολιτείας*. Γι' αυτό και οφείλουμε να προσεγγίσουμε το ερώτημα, αν και υπό ποιες προϋποθέσεις διασώζεται η επιστημονική ακρίβεια, όταν χρησιμοποιούμε τον κλασικό πολιτειολογικό λόγο, δηλαδή το λόγο που δημιούργησε η θεωρία και η πρακτική της *πολιτείας*, προκειμένου να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία.³¹¹
3. Η θέση αυτού του ζητήματος είναι αναγκαία όχι μόνο για τη διάσωση της εσωτερικής συνέπειας του λόγου μας, αλλά και διότι πολλές από τις διχογνωμίες γύρω από θεμελιώδη προβλήματα της λειτουργίας και της ερμηνείας των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών οφείλονται στη νοηματική ασάφεια των χρησιμοποιούμενων εννοιών. Αυτή προκύπτει από την *άκριτη μεταφορά* τους από το πρωταρχικό κρατικογενές τους πεδίο στο ετερογενές πεδίο της ενωσιακής δι-

311 Βλ. πιο αναλυτικά Δ. Θ. Τσάτσος, *Η έννοια της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Αθήνα 2007· ο ίδιος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Αθήνα 2007, σ. 71 κε. Κλασικό παράδειγμα για την πολιτειολογική προσέγγιση του ενωσιακού φαινομένου θα βρει ο αναγνώστης στον P. Häberle, *Europäische Verfassungslehre*, 5. aktualisierte und erweiterte Auflage, Baden-Baden 2008.

αδικασίας. Δύο είναι, νομίζουμε, τα συλλογιστικά βήματα που επιτρέπουν την προσέγγιση αυτής της προβληματικής:

- α. Στην αρχή οφείλεται η ανάδειξη της θεσμικής *ιδιαιτερότητας* της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας για να γίνει ορατή η θεμελιώδης *ετερότητά της* έναντι της πολιτείας (βλ. παρακ. II).
- β. Από τις σκέψεις, που ως τώρα διατυπώθηκαν, προκύπτουν νομίζω και οι προϋποθέσεις αντιμετώπισης και του επόμενου θέματος, με το οποίο και ολοκληρώνεται η παρούσα Πέμπτη Ενότητα, δηλαδή το θέμα, *αν ο λόγος της παραδοσιακής πολιτειολογίας είναι σε θέση να παραμείνει επιστημονικά ακριβής εφαρμοζόμενος και κατά την προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας* (βλ. παρακ. III).

II. Η θεσμική ιδιαιτερότητα της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας

1. Ζητούμενο λοιπόν είναι η *ανάδειξη της θεμελιώδους ιδιαιτερότητας* του ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου, έναντι του κλασικού πεδίου εφαρμογής, των πολιτειολογικών εννοιών της, που είναι η πολιτεία.

2. Ο ιστορικός χώρος Ευρώπη είναι μια πρωτόγνωρη σύνθεση *ιστορικής ενότητας αφενός, και διαφορετικότητας* εκδηλούμενης στην πολυκρατικότητα του χώρου, αφετέρου.

- α. Η *ενότητα* προκύπτει από μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινή συνείδηση. Πρώτο συμβολικό και μυθολογικό δείγμα αυτής της ιστορικής συνείδησης είναι ο συναρπαστικός μύθος της απαγωγής της *Ευρώπης*, κόρης του βασιλιά της Φοινίκης, από την ύψιστη θεότητα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, τον Δία, που, με τη μορφή ταύρου, την απήγαγε και τη μετέφερε στην Κρήτη. Ο συμβολισμός αυτός σαφώς παραπέμπει στη *γεφύρωση δύο διαφορετικών κόσμων* και, συνακόλουθα, στην προσπάθεια για ενότητα. Αλλά και η επιλεκτική αναδρομή της μετέπειτα ιστορίας της έννοιας της Ευρώπης παραπέμπει στην ενότητα.³¹² *Στον Μεσαίωνα* οι παραπομπές στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας συμπίπτουν με την πολιτική ανάγκη συσπείρωσης *κατά εξωευρωπαϊκών κινδύνων*. Σιγά σιγά το Ισλάμ γίνεται το κίνητρο συσπειρωτικών σκέψεων και σημείο αμυντικών συνθηκών στον ευρωπαϊκό χώρο. Μετά τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η συνείδηση της ανάγκης του ξεπεράσματος των πολεμικών μετώπων ήταν, μαζί με άλλους πιο συγκεκριμένους στόχους (π.χ. συνδιαχείριση του άνθρακα και του χάλυβα), διάχυτη και οδήγησε στην άρθρωση της κοινής επιδίωξης για μια μορφή ευρωπαϊκής ενότητας. Οι ιστορικές ανάγκες της συνοχής βρίσκουν έδαφος *αποδοχής* στα συνεκτικά πολιτιστικά, φιλοσοφικά, θρησκευτικά στοιχεία, που συ-

312 Για την ιστορική εξέλιξη της ιδέας της Ευρώπης, βλ. κυρίως B.- H. Foerster, *Die Idee Europa* 1300/1946, Μόναχο 1963· A. Haratsch - Chr. Koenig - M. Pechstein, *Europarecht*, 8^η έκδ., Tübingen 2006, σ. 2 κε· J. Isensee, «Europadie politische Erfindung eines Erdteils», στο: ο ίδιος, *Europa als politische Idee und als rechtliche Form*, β^η έκδ. 1994. Βλ. επίσης N. Davies, *Europe*, Oxford University Press 1996 και J. M. Roberts, *A History of Europe*, 1996· P. Häberle, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 65 κε.

γκροτούν την *έννοια της Ευρώπης*. Αυτά είναι γνωστά και προφανή. Όπως επίσης προφανής είναι και η δυναμική της συνοχής, που προκύπτει ιδίως σήμερα τόσο από τη συνείδηση ενός *κοινού αξιακού συστήματος*,³¹³ όσο και από *κοινές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες*, συμπεριλαμβανομένων και των αναγκών ασφάλειας και άμυνας.

- β. Ο ευρωπαϊκός ιστορικός χώρος όμως, παράλληλα προς τα συνεκτικά στοιχεία της ενότητας και της ομοιογένειας που τον χαρακτηρίζουν και που συμβολίζεται με τον ιστορικό όρο *Ευρώπη*, είναι και εκείνος στο πλαίσιο του οποίου δημιουργήθηκαν οι πρώτες μορφές των *σύγχρονων κρατών* και της σύγχρονης έννοιας του κρατικού (συνήθως: εθνικού) Συντάγματος κ.ο.κ. Η Ευρώπη, δηλαδή, είναι ο κλασικός ιστορικός χώρος μιας ποικιλίας μορφών και περιεχομένων, που βρίσκει έκφραση στην ευρωπαϊκή *πολυκρατικότητα*. Οι λαοί είναι συνειδησιακά ταυτισμένοι με το κράτος ως θεσμική κατοχύρωση και έκφραση της *«πατρίδας τους»*, της *γλώσσας τους*, της *ιστορίας τους*, των *παραδόσεών τους*, σε πολλές περιπτώσεις του *θρησκευτικού δόγματος* που επικρατεί, ακόμα δε και της *εθνικής τους φυσιογνωμίας*. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως το δόγμα της εθνικής κυριαρχίας (το κυρίαρχο κράτος) διατυπώνεται από τον *Ευρωπαϊό* Jean Bodin με σημείο αναφοράς τα ευρωπαϊκά κρατικά μορφώματα της εποχής.³¹⁴
3. Σε αυτό ακριβώς τον συναρπαστικό *δυϊσμό ενότητας* και *πολυκρατικά* αποτυπούμενης *διαφορετικότητας* συνίσταται η ιστοριοπολιτική ιδιαιτερότητα του ενωσιακού χώρου. Αυτόν τον ιστοριοπολιτικό *δυϊσμό* υιοθετεί και το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο προοίμιο της Συνθήκης της Λισαβόνας («Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση») της 13.12.2007. Έτσι:
 - α. Στην § 6 του προοιμίου της Συνθήκης τονίζεται ότι η ενίσχυση της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών (ενότητες) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το «σεβασμό της ιστορίας τους, του πολιτισμού τους και των παραδόσεών τους» (πολυκρατικότητα).
 - β. Στην § 3 του προοιμίου γίνεται λόγος για την ιστορική ανάγκη του ξεπεράσματος της διαίρεσης της Ευρωπαϊκής Ηπείρου.
4. Ο *ιστοριοπολιτικός δυϊσμός*, που αναδεικνύει ο ευρωπαϊκός χώρος, υπαγορεύει –πάντως οφείλει να υπαγορεύει– και το πλαίσιο της *θεσμικής συγκρότησης*, της *εκάστοτε ανασυγκρότησης (αναθεώρησης)*, της *οργάνωσης*, της *λειτουργίας* και της *ερμηνείας* της ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Όποιες και αν υπήρξαν ή υπάρξουν στο μέλλον δομικές εξελίξεις, η θεσμική αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας πρέπει κατ' ανάγκην να έχει ως βάση το ερώτημα, αν ο ιστοριοπολιτικός *δεδομένος* ιστοριοπολιτικός *δυϊσμός* βρήκε ή βρίσκει *έκφραση*

313 Για την αναζήτηση κοινών δημοκρατικών «τόπων» μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών στη βάση ενός κοινού δημόσιου πολιτισμού, ο οποίος αντανακλάται στην οργάνωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως κοινότητας αξιών βλ. P. Habermas, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 104 κε. Κ. Α. Λάβδας και Δ. Ν. Χρυσόχου (επιμ.), *Ευρωπαϊκή ενοποίηση και πολιτική θεωρία: Η πρόκληση του ρεπουμπλικανισμού*, Αθήνα 2004, και Κ. Α. Λάβδας, «Republican Europe and Multicultural Citizenship», *Politics*, 21, 1, 2001.

314 Βλ. J. Bodin, *Six livres de la république*, Παρίσι 1576.

στη θεσμική της λογική και οργάνωση αλλά και στην ερμηνεία του δικαίου της και στην πολιτική της λειτουργία. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παίρνοντας για πρώτη φορά θέση στο θέμα της θεσμικής ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, υιοθέτησε, το 1997, την εισήγηση που φέρει την υπογραφή του Iñigo Méndez de Vigo και του συγγραφέα αυτού του βιβλίου και αποφάνθηκε ότι η Ευρώπη μπορεί να οργανωθεί θεσμικά μόνο ως *ένωση κρατών και ένωση λαών* στους οποίους βέβαια είναι οργανωμένοι οι πολίτες. Αυτή μας την άποψη υιοθετούν όχι μόνο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αλλά και οι διακυβερνητικές διασκέψεις που έκτοτε έλαβαν χώρα.³¹⁵

III. Ένας μεταπολιτειολογικός λόγος

1. Όπως μόλις εκτέθηκε (II), οι ιδιαιτερότητες του ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου, τον διαφοροποιούν ριζικά από το κρατικό φαινόμενο. Τίθεται όμως ζήτημα, εάν είναι εφικτή η ερμηνεία και η αξιολόγηση των ενωσιακών θεσμών, στη βάση της παραδοσιακής εννοιολογίας, δηλαδή της *κρατικογενούς πολιτειολογίας*, που είναι το αντικείμενο αυτού του έργου ή μήπως καθίσταται πλέον αναγκαίος ένας *διαφοροποιημένος ευρωπαϊκός μεταπολιτειολογικός λόγος*, δηλαδή μια μεταπολιτειολογία ικανή να στηρίξει τη σύλληψη των προβλημάτων του ενωσιακού φαινομένου.³¹⁶

315 Βλ. την εισήγηση αυτή στο: Δ. Θ. Τσάτσος, *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Εισαγωγή και επιμ. Αργυρή Πασσά), Αθήνα 2005, σ. 77 κε. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από 18.11.1999 «για την προετοιμασία της αναθεώρησης των Συνθηκών και της Διακυβερνητικής Διάσκεψης», το οποίο βασίστηκε στην Έκθεση Γ. Δημητρακόπουλου - G. Leinen, Doc. A5-0058/1999, Απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από 13.4.2000 περί «των προτάσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τη Διακυβερνητική Διάσκεψη», που βασίστηκε πάλι σε Έκθεση των Γ. Δημητρακόπουλου - J. Leinen 2000, Doc. A5-0086/2000. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από 31.5.2001 «περί της Συνθήκης της Νίκαιας και του μέλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης», που στηρίχθηκε στην Έκθεση I. Méndez de Vigo/A. Seguro, δεν επαναλαμβάνει την αρχή, παραπέμπει όμως στις προηγούμενες εκθέσεις. Βλ. επίσης και το άρθρο 1-1 του Σχεδίου Συντάγματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου αποτυπώνεται ρητά ο θεσμικός αυτός дуΐσμός της: «Εκφράζοντας τη βούληση των πολιτών και των κρατών της Ευρώπης να οικοδομήσουν το κοινό τους μέλλον...». Το дуΐσμό αυτόν υιοθετεί και η Κ. Nicolaidis, «We all the peoples of Europe...», στο: *Foreign Affairs* 83, 2004, σ. 101 κε.: «Intergovernmentalists must accept that the EU is a community of citizens, not only of States...». Βλ. επίσης S. Baykal, «Unity in Diversity? The Challenge of Diversity for the European Political Identity, Legitimacy and Democratic Governance: Turkey's EU Membership on the ultimate Test Case», στο: Jean Monnet Working Paper 09/05 (<http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/papers05.html>).

316 Για τη χρήση του όρου «μεταπολιτειολογία» –σε συνδυασμό με τις επιφυλάξεις του συγγραφέα για τον όρο «μετακρατικότητα» που χρησιμοποιεί ο Δ. Ν. Χρυσόχου– βλ. παραπ. (υποσ. 25). Κορυφαία επιβεβαίωση της ανάγκης ενός ευρωπαϊκού μεταπολιτειολογικού λόγου είναι το ήδη (υποσ. 311) αναφερθέν έργο του P. Habermas. Αυτόν τον ευρωπαϊκό μεταπολιτειολογικό λόγο αναζητά και προτείνει στην Ελλάδα με πρωτοποριακό τρόπο ο Δ. Ν. Χρυσόχου, ό.π. (υποσ. 25), επιβεβαιώνοντάς τον. Αδόκιμο και απολύτως αποπροσανατολιστικό είναι το νόημα που δίνει στην έννοια «μεταδημοκρατία» ο Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Εισαγωγή-μτφρ. Αλ. Κιουπκιόλης, Αθήνα 2006. Ο Κράουτς χρησιμοποιεί την πρόθεση «μετά...» για να παραπέμπει στην παρακμή της δημοκρατίας, στην απόσταση μεταξύ των τηρουμένων διαδικασιών και της εφαρμογής του συστήματος, δηλαδή των μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών επιλογών. Η πρόθεση «μετά» παραπέμπει όμως σε νέα ιστορική φάση του θεσμικού φαινομένου και όχι κατ' ανάγκη

2. Το ερώτημα που μόλις τέθηκε δεν είναι μόνο *θεωρητικό* και *ερμηνευτικό*. Είναι ταυτοχρόνως και *βαθύτατα πολιτικό*, διότι χωρίς τη συνειδητοποίησή του ο πολιτικός λόγος μπορεί να είναι όχι μόνο *αδιαφανής* αλλά και *παραπλανητικός*. Και πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί επίσης ότι το θέμα αυτό δεν είναι *ούτε υποθετικό*. Από την ανάγνωση τόσο του επιστημονικού όσο και του πολιτικού λόγου περί Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας *καθίσταται προφανές* ότι, για την προσέγγιση των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών, πράγματι χρησιμοποιούνται ευρύτατα έννοιες της *κρατικογενούς πολιτειολογίας*: «Δημοκρατία», «Κυριαρχία», «Ολοκλήρωση», «Ομοσπονδιακό μοντέλο», «Κοινοβούλιο» κ.ο.κ. Οι έννοιες αυτές, όπως διαμορφώθηκαν στον κλασικό κρατικογενή πολιτειολογικό λόγο, μεταφέρονται και χρησιμοποιούνται στην επιστημονική και πολιτική προσέγγιση των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών. Η προσέγγιση λοιπόν του ενωσιακού φαινομένου επιχειρείται μ' έναν *δάνειο* λόγο.

3. Ποια όμως είναι τα *αίτια* που στον επιστημονικό αλλά και στον πολιτικό λόγο κατά την προσέγγιση των ενωσιακών θεσμών τελικά επικράτησε η χρήση του δανείου, δηλαδή του κρατικογενούς πολιτειολογικού λόγου;

- α.** Η έννομη συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας άρχισε να μη βασίζεται πια αποκλειστικά και μόνο στις κατηγορίες του διεθνούς δικαίου. Αυτό παρατηρείται ήδη στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, περισσότερο όμως στις Συνθήκες του Άμστερνταμ και της Νίκαιας. Η μορφή που έκτοτε λαμβάνει η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία με τη διαμόρφωση των ενωσιακών θεσμών μετά την απόφαση του Συμβουλίου Κορυφής των Βρυξελλών στις 21-22 Ιουνίου 2007 και τελικά με τη «Μεταρρυθμιστική Συνθήκη», συνιστά έτσι κι αλλιώς μια νέα, έναντι του παρελθόντος, ιστορική φάση της ενωσιακής διαδικασίας. Σχετίζεται με την ανατολή μιας ιστορικής περιόδου, κατά την οποία η νομική της συγκρότηση *παύει να βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στις κατηγορίες του διεθνούς δικαίου*.
- β.** Η ύλη της ενωσιακής διαδικασίας παρουσιάζει πλέον, και μάλιστα σε συνεχώς εντεινόμενο βαθμό, κάποια *χαρακτηριστικά πολιτειακής υφής*. Η άσκηση ενωσιακής εξουσίας, που εν πολλοίς υποτάσσει άμεσα στις αποφάσεις της τόσο τα κράτη μέλη, όσο και τους πολίτες τους, επιστράτευσε τις αρχές οι οποίες, στο πλαίσιο του κράτους, νομιμοποιούν την εξουσία και προστατεύουν τον πολίτη. Γι' αυτό ακριβώς και γίνεται δεκτό ότι η ευρωπαϊκή ενωσιακή τάξη αποκτά μια *μερική συνταγματική ποιότητα*. Έτσι εξηγείται η προσφυγή του ενωσιακού νομοθέτη σε έννοιες και ρυθμίσεις, που ανάγονται σε κατηγορίες του *κρατικογενούς ευρωπαϊκού συνταγματικού λόγου*.
- γ.** Τελικά, διερωτάται κανείς μήπως σε κάποιες περιπτώσεις η άκριτη μεταφορά κρατικογενών εννοιών, στην προσέγγιση του ενωσιακού φαινομένου, εκτός των περιπτώσεων που οφείλονται σε επικίνδυνη άγνοια, γίνεται και σκόπιμα, είτε για να *εξωραϊστεί* είτε ακόμη και για να *διαβληθεί* η εικόνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη συνείδηση των Ευρωπαίων πολιτών.

στην παρακμή του. Έτσι η «μετα» πολιτειολογία παραπέμπει στην ανάγκη της προσαρμογής της πολιτειολογίας σε ένα νέο και έτερο αντικείμενο, από εκείνο, για τη μελέτη του οποίου διαμορφώθηκε η επιστήμη της πολιτειολογίας.

- δ. Η μετάβαση, από την αμιγή λογική του διεθνούς δικαίου σε μια νέα λογική, που προσεγγίζει μερικώς τον *ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό*, σημαίνει για την πολιτειολογία, ως παραδοσιακή επιστήμη της πολιτείας, μια εξέλιξη, ίσως μάλιστα και μια μερική αλλοίωση ή, έστω, επέκταση του αντικειμένου της, σ' ένα νέο πρωτόγνωρο επίπεδο έννομης συμβίωσης των ανθρώπων. *Ζητούμενο λοιπόν είναι μια μεταπολιτειολογική προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας*.³¹⁷
4. Τι είναι όμως ακριβώς αυτό που καθιστά, παρά την αποδοχή της μερικής συνταγματικής ποιότητας της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, τις κρατικογενείς (συνταγματικές) έννοιες *ανεπαρκείς*, αν δεν προηγηθεί της χρήσης τους στο ενωσιακό πεδίο μια προς τις ιδιαιτερότητες αυτού του πεδίου *προσανατολισμένη ανανοηματοδότησή τους*;
- α. Οι έννοιες αυτές διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο του πολιτειακού φαινομένου, δηλαδή είναι δημιουργήματα του κρατικογενούς πολιτειολογικού λόγου. Πιο απλά: οι έννοιες αυτές δημιουργήθηκαν για να χαρακτηρίσουν *κρατικογενή φαινόμενα* και έτσι διαμορφώθηκε το ιστορικό τους νόημα.³¹⁸

317 Την άποψη αυτή ο συγγραφέας έχει εκθέσει αναλυτικά ήδη σε προηγούμενες εργασίες του. Έτσι βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Οι επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης*, 1997, σ. 36 κε.· D. Th. Tsatsos, *Die Europäische Unionsgrundordnung*, Baden-Baden 2002, σ. 22 κε. και 49 κε. Προς την ίδια κατεύθυνση και ο Σπ. Α. Παππάς, «Morale and Change in the Union», στο: *Everything Flows: Essays on Public Affairs and Change*, Landmarks in association with ECPA, Brussels.

318 Το θέμα της χρήσης του κρατικογενούς πολιτειολογικού λόγου στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών έχει απασχολήσει τον συγγραφέα σε ελληνική δημοσίευσή του, του έτους 1997 (βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Οι επίμαχες έννοιες*, ό.π. [υποσ. 317], σ. 69 κε.). Βλ. και Κρ. Μ. Ιωάννου, «Δημοκρατία και Ευρωπαϊκές Κοινότητες», στο: *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1980, σ. 24. Βλ. και τη σχετική σκέψη του Μ. Herdegen, *Europarecht*, ζ' έκδ. 2005, σ. 46, που θεωρεί τη μεταφορά των εννοιών «εύλογη», σημειώνει όμως ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση απέχει από το να έχει αποκτήσει «κρατική» ποιότητα. Βλ. P. Häberle, ό.π. (υποσ. 311), σ. 124 κε. και τη σχετική ανάλυση της σκέψης του Häberle από τον Μ. Kotzur, «Wechselwirkungen zwischen Europäischer Verfassungs- und Völkerrechtslehre», στο: *Τιμητικός Τόμος για P. Häberle*, 2004, σ. 289 κε. Βλ. επίσης J.-H. Weiler, *The Constitution of Europe. Do the new clothes have an Emperor? And Other Essays on European Integration*, Cambridge University Press, 1999, σ. 268. Με το ίδιο παράδειγμα εργάζεται και ο P. Harris, *Foundations of Political Science*, β' έκδ. 1976, σ. 71. Βλ. και την πρόσφατη μελέτη επί του θέματος του R. Wahl, «Erklären staatstheoretische Leitbegriffe die Europäische Union?», στο: H. Dreier (επιμ.), *Rechts- und staatstheoretische Schlüsselbegriffe: Legitimität - Repräsentation - Freiheit. Symposium für Hasso Hofmann zum 70. Geburtstag*, Berlin 2005, σ. 113 κε., καθώς και τη συμβολή του A. v. Bogdandy, «Zur Übertragbarkeit staatsrechtlicher Figuren auf die Europäische Union», στο: *Τιμητικός Τόμος για P. Badura*, 2004, σ. 1033 κε. οι οποίοι όμως δεν αναφέρονται ούτε στον J. H. H. Weiler ούτε στη γερμανόφωνη εργασία του συγγραφέα, μολονότι η τελευταία προηγήθηκε της δικής τους δημοσίευσης. Η συζήτηση για το θέμα αυτό γενικεύεται με τη δημοσίευση του Σχεδίου Συντάγματος για την Ευρώπη. Βλ., π.χ., *Europäische Grundrechtszeitschrift (EuGRZ)*, 2004, σ. 541 κε. Βλ. επίσης Brun-Otto Bryde, «Konstitutionalisierung des Völkerrechts und Internationalisierung des Verfassungsrechts», στο: *Der Staat*, 2003, σ. 61 κε. Βλ. επίσης R. Comella, *New Governance fatigue? Administration and Democracy in the European Union*, Jean Monnet Working Paper 06/06 (<http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/papers06.html>). L. Dobson - A. Follesdal (επιμ.), *Political Theory and European Constitution*, London, New York, Routledge 2004.

- β.** Η πολιτεία –εδώ ενδιαφέρει κυρίως η ομοσπονδιακή της μορφή– σε αντίθεση με το ενωσιακό φαινόμενο, αποτελεί οργανωτική έκφραση ενός *ενιαίου λαού*, συνήθως και *έθνους*, με τη δική του *ιστορία*, τις δικές του *παραδόσεις*, συνήθως με τη δική του *γλώσσα*, με τα *σύννορά του*, με τον δικό του *θεμελιώδη νόμο*, πολλές φορές αλλά όχι αναγκαία, με τη δική του *θρησκεία* κ.ο.κ. Η εσωτερική ομοιογένεια της παραδοσιακής πολιτείας δεν μπορεί ποτέ να συγκριθεί με οποιοδήποτε, ακόμη και με το πιο συνεκτικό ομοσπονδιακό μοντέλο ενωσιακής διαδικασίας. Αυτό είναι το θεσμικό οικοδόμημα, που υπήρξε το έναυσμα αλλά και το *αντικείμενο της παραδοσιακής πολιτειολογίας* και του εννοιολογικού της οπλοστάσιου.
- γ.** Εύλογα ο Γιώργος Παπαδημητρίου υποστηρίζει ότι οι κρατικογενείς έννοιες (όπως π.χ. είναι η «δημοκρατία») διατηρούν τον κρατικογενή *νοηματικό τους πυρήνα*.³¹⁹ Τι σημαίνει όμως *πυρήνας*; Πρέπει να τονιστεί ότι απαιτείται το εκάστοτε ανοιχτό θέμα των ορίων αυτού του νοηματικού πυρήνα να αντιμετωπίζεται και με ερμηνευτικό *θάρρος* και με *επιφυλακτικότητα* και να επιδιώκεται μια λεπτή ισορροπία που εδώ ερμηνευτικά απαιτείται. Ας πάρουμε σαν παράδειγμα την έννοια της δημοκρατίας. Δεχόμαστε ως ορθές δύο θέσεις: πρώτον, την άποψη ότι η έννοια της δημοκρατίας έχει μεν έναν νοηματικό πυρήνα, αλλά ότι το νόημά της συγκεκριμενοποιείται και ολοκληρώνεται από τις ιστοριοπολιτικές ιδιαιτερότητες του χώρου εφαρμογής της. Δεύτερον, ότι η κρίσιμη ιδιαιτερότητα του ευρωπαϊκού χώρου συνίσταται σε μια πρωτόγνωρη σύνδεση πολιτισμικής και πολιτικής *ομοιογένειας* από τη μια, και μιας πολιτισμικής και πολιτικής *πολυμορφίας* και πολυκρατικότητας από την άλλη. Υπό τον όρο της αποδοχής των δύο παραπάνω θέσεων πρέπει πια να αντιμετωπιστεί ένας πραγματικός έλεγχος του πυρήνα *της κρατικογενούς έννοιας της δημοκρατίας*, σταθμίζοντάς τον με τις ιδιαιτερότητες της ενωσιακής διαδικασίας.
- 5.** Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις προκύπτει ότι η απλή μεταφορά του κλασικού πολιτειολογικού λόγου στο *μεταπολιτειολογικό* ευρωπαϊκό ενωσιακό φαινόμενο, χωρίς τον απαραίτητο έλεγχο, αν, στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι κρατικογενείς έννοιες μπορούν να εφαρμοστούν χωρίς νοηματική προσαρμογή τους στην ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία, *προδίδει* τη θεσμική ιδιαιτερότητα της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας με αποπροσανατολιστικές *ερμηνευτικές* αλλά και *πολιτικές* συνέπειες. Έτσι περνάμε από τον πολιτειολογικό στον μεταπολιτειολογικό λόγο.³²⁰ Δύο τελείως ενδεικτικά παραδείγματα: Η μεταπολιτειο-

319 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα 2002, σ. 32 κε.

320 Ο Δ. Ν. Χρυσόχου, *ό.π.* (υποσ. 25), σ. 39 κε., πειστικά προτείνει ως κρίσιμη τη δημιουργία μεταπολιτειολογικού λόγου, καθώς επιμένει στο θέμα της μετάλλξης της έννοιας της κυριαρχίας. «Η συζήτηση που ακολουθεί» –σημειώνει ο Δ. Ν. Χρυσόχου– «θέτει το ζήτημα των μεταλλάξεων της κυριαρχίας και της ανάδυσης νέων μορφών θεσμοθετημένης συνδιάθεσης μεταξύ κρατών και πολιτών. Στόχος της είναι να προσφέρει μια νέα μεταπολιτειολογική οπτική στη μελέτη ενός σύνθετου συστήματος διακυβέρνησης, το οποίο αποτελεί το πιο προωθημένο πλαίσιο θεσμοθετημένης και αμοιβαίως επωφελούς συνεργασίας στην ιστορία της διεθνούς οργάνωσης. Επιχειρεί επίσης να τοποθετήσει τη θεωρητική συζήτηση στη σημερινή της πολιτική συγκυρία, με αφορμή το δημόσιο διάλογο για το Μέλλον της Ευρώπης. Το ενδιαφέρον εδώ εστιάζεται στην

λογική έννοια της κυριαρχίας (βλ. IV) και η μεταπολιτειολογική υπέρβαση της ομοσπονδιακότητας (βλ. V).

IV. Η μεταπολιτειολογική έννοια της κυριαρχίας

1. Η έννοια της κυριαρχίας είναι κρίσιμη για να κατανοήσει κανείς τη θεωρητική και την πολιτική συζήτηση γύρω από την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, αφού συχνά γίνεται λόγος για *απογύμνωση* του κράτους μέλους από την κυριαρχία του και τίθεται το ερώτημα σε ποιον βαθμό *συγκεντρώνεται κυριαρχία στο ενωσιακό κέντρο*. Πώς λειτουργεί εδώ η μετάβαση από τον πολιτειολογικό στον μεταπολιτειολογικό λόγο;

2. Ο προβληματισμός γύρω από το σύγχρονο νόημα της *κυριαρχίας* συνδέεται άρρηκτα με την αξιολόγηση των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³²¹ Η

ένταση με την οποία διαπλέκονται μεταξύ τους έννοιες και ερμηνείες της σύγχρονης διακυβέρνησης. Το ζητούμενο είναι οι κοινοί θεσμοί να ανταποκριθούν στο δημόσιο αίτημα για διευρυμένη πολιτική συμμετοχή, προκειμένου να διευθετηθούν τα δημοκρατικά αιτήματα των πολιτών, μεταφέροντας τους κανονιστικούς προσανατολισμούς τους «πέραν του εθνικού κράτους» ή σε ένα δημόσιο χώρο ικανό να παράγει διαβούλευση και πολιτική παράλληλα με αυτό. Η συζήτηση που ακολουθεί αντλεί το περιεχόμενό της μέσα από νέες τάσεις θεωρητικής ανασύνθεσης της «ανήσυχης» μέχρι σήμερα πορείας της ΕΕ προς μια μετακρατική ή και μετακυριαρχική πολιτεία. Μια από αυτές τις τάσεις συνδέονται με τη θεωρητική απεικόνιση της ΕΕ ως «συναρχίας». Το εν λόγω υπόδειγμα, μέρος της δομικής λογικής που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των σύνθετων πολιτικών συστημάτων της ύστερης νεωτερικότητας, αναφέρεται σε μια έντονα θεσμοθετημένη μορφή αμοιβαίας συλλογικής διακυβέρνησης, μεταξύ αλληλεπιδρώντων και συγκυρίαρχων δρώντων. Την καινοφανή αυτή ιδιότητα, που είναι αναμφίβολα μετα-βεσφαλιανής έμπνευσης, και την οποία συναντάμε σήμερα με τον πλέον αντιπροσωπευτικό τρόπο στην οργάνωση και λειτουργία του πολιτικού συστήματος της ΕΕ, μπορούμε να την εκλάβουμε ως μια από τις πιο ενδιαφέρουσες «στιγμές» της θεωρητικής συζήτησης σχετικά με το μετασχηματισμό του εθνικού κράτους και την ανάπτυξη νέων μορφών συνδιάθεσης στην Ευρώπη. Κι αυτό, γιατί ο λόγος περί συναρχίας αναφέρεται σε ένα καθεστώς οργανωμένης συγκυριαρχίας, το οποίο έρχεται αντιμέτωπο με το κλασικό βεσφαλιανό δόγμα της κυριαρχικής κρατικότητας, προτείνοντας μια πιο ευέλικτη μορφή πολιτικής ενότητας, μέσω της συνάσκησης ακόμη και θεμελιωδών εξουσιών». Ο ίδιος, *Δοκίμιο για τη διεθνή θεωρία: νέες μορφές κυριαρχίας και συναρχίας*, Αθήνα 2006.

Ο συγγραφέας προσυπογράφει ανεπιφύλακτα τις σκέψεις του Δ. Ν. Χρυσόχου.

321 Οι σκέψεις αυτής της υποπαραγράφου στηρίζονται ιδιαίτερος σε δύο επιστημονικά κείμενα. Αφενός στο έργο του Αντώνη Μανιτάκη, *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία* (Σειρά: «Διεθνείς Σχέσεις», Διεύθυνση: Σ. Ντάλης), Αθήνα 2004 και αφετέρου στο έργο του Δ. Ν. Χρυσόχου, *Η άδηλος κυριαρχία*, Αθήνα 2008, και ειδικά σ. 111 κε. Βλ. επίσης Α. Πεπονής, *Για τη λαϊκή κυριαρχία*, 1976, σ. 24 κε· Ι. Α. Μπακόπουλος, «Οι επιπτώσεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ σε θέματα εθνικής κυριαρχίας», *ΤοΣ*, 1997, σ. 55 κε., ιδίως σ. 69 κε. Βλ. επίσης Αρ. Ι. Μάνσης, «Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21ου αιώνα», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 68 (1993), σ. 460 κε· Πρ. Δαγτόγλου, *Ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο*, 1^η έκδ. 1985, σ. 55 κε. Για τη διάσταση «δημοκρατία» ως πρόβλημα της ΕΕ, ως ευρύτερο δηλαδή πολιτικό και θεσμικό πρόβλημα, βλ. Γ. Α. Μαγκάκης, «Δημοκρατία: Το υπαρξιακό πρόβλημα της ΕΕ», *Ελευθεροτυπία* της 18ης Σεπτεμβρίου 1996, σ. 9. Βλ. επίσης Ρ. Haberle, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 289 επ., 625 επ· Α. S. Milward, *The European Rescue of the Nation - State*, London 1994· Ν. Walker, «State Sovereignty in the European Union», στο: *European Forum Discussion Paper*, Robert Schuman Center, 2001· Μ. Loughlin, *The Idea of Public Law*, 2004, σ. 74, καθώς και τις πολύ ενδιαφέρουσες συμβολές στον συλλογικό τόμο Ν. Walker (επιμ.), *Sovereignty in Transition*, Oxford 2003.

«ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» (Integration), όπως αντιλαμβάνεται τον όρο η κρατούσα γνώμη, νοείται και χρησιμοποιείται με ανεπεξέργαστο το κρατικογενές της νόημα και, με μονοδιάστατο τρόπο, αποκτά τη σημασία της πορείας προς μια πολιτειολογικά *πλήρη ένωση*. Υπό το πρίσμα μιας τέτοιας θεώρησής της, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αντιμετωπίστηκε και αντιμετωπίζεται ακόμη ως περιορισμός τόσο της *εξωτερικής*, όσο και της *εσωτερικής κυριαρχίας των κρατών μελών*. Ως περιορισμός της *εξωτερικής κυριαρχίας* εμφανίζεται η θεσμική συμμετοχή ενός κράτους, στην ενωσιακή τάξη, επειδή οι δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτήν *περιορίζουν την πλήρη ελευθερία των κρατών* κατά τη διαμόρφωση της στάσης τους στη διεθνή κοινωνία. Κυρίως η συμμετοχή στο ενωσιακό οικοδόμημα εμφανίζεται ως περιορισμός της *εσωτερικής κυριαρχίας*, αφού τμήμα των πολιτικών αποφάσεων μεταβιβάζεται *από τα κράτη μέλη στο ενωσιακό κέντρο*. Οι δύο αυτοί κύκλοι της κυριαρχίας είναι βέβαια αλληλένδετοι, ιδίως υπό την έννοια ότι ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας συνεπιφέρει και περιορισμό της εσωτερικής κυριαρχίας.

3. Ο Αντώνης Μανιτάκης στοιχειοθετεί μια ενδιαφέρουσα αλλά «προκλητική» και «παράδοξη», όπως ο ίδιος την χαρακτηρίζει, υπόθεση εργασίας για την προσέγγιση της έννοιας της *κυριαρχίας* στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας:

α. «Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» –σημειώνει– «οικοδομείται και θα εξακολουθήσει να οικοδομείται με βασικό υλικό τη μετάβαση αρμοδιοτήτων “κυριαρχίας” εκ μέρους των κρατών προς μια νέα, πρωτοφανή στην ιστορία των κρατών, πολιτική ενότητα που, ενώ ενθυλακώνει και ασκεί αρμοδιότητες κυρίαρχες, δεν γίνεται η ίδια “κυρίαρχη”. Η υπόθεση είναι “προκλητική”, διότι η κρατική κυριαρχία εκλαμβάνεται γενικά ως εμπόδιο και αρνητικό όριο στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. “Παράδοξη”, διότι ευρωπαϊκή και εθνική κυριαρχία θεωρούνται έννοιες ανταγωνιστικές. Η ανάπτυξη της πρώτης προϋποθέτει τη συρρίκνωση της δεύτερης, αφού είναι λογικά αδύνατο να συνυπάρχουν και να ασκούνται στην ίδια επικράτεια δύο πλήρεις κυριαρχίες».

β. Εύστοχα –και σε αυτό θα επανέλθουμε αμέσως παρακάτω– ο Μανιτάκης διαπιστώνει: «Γενικότερα, οι σχέσεις κρατικής κυριαρχίας και ομοσπονδιακής οργάνωσης της εξουσίας είναι προβληματικές: στο μεν ομοσπονδιακό κράτος, η κυριαρχία συγκεντρώνεται στην κεντρική εξουσία και αφαιρείται από τα ομόσπονδα κρατίδια, στη δε ομοσπονδίωση –όρος με ασαφές, είναι αλήθεια, ακόμη θεσμικό περιεχόμενο, υπονοεί πάντως μια μορφή πολιτικής ενότητας διακριτή και διαφορετική από το κράτος– ούτε η κρατική ούτε η λαϊκή κυριαρχία συμβιβάζονται μαζί της, αφού η ίδια συνιστά μια πρωτότυπη μορφή πολιτειακής οργάνωσης που επιδιώκει να συνενώσει λαούς, χωρίς να θυσιάσει ή να εξαφανίσει καθιερωμένες ιστορικά πολιτικές, εθνικές και πολιτισμικές ταυτότητες».

γ. Με το συμπέρασμά του ο Μανιτάκης υιοθετεί την άποψη του συγγραφέα, ότι «πολιτειακή» –πιο σωστά: θεσμική– «προοπτική που αρμόζει στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ανταποκρίνεται στην ιδιαιτερότητά της είναι

εκείνη που στηρίζεται, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Τσάτσος, σε μια “μεταμοσπονδιακή λογική”, τη μόνη που “σέβεται” την εθνική και λαϊκή κυριαρχία των κρατών μελών, καθώς και τη θεσμική μεταξύ τους ισοτιμία!».³²²

4. Κυρίως στην *ιστορική εξελικτικότητα* της κυριαρχίας επιμένει με κρίσιμες σκέψεις ο Δημήτρης Ν. Χρυσόχου και προτείνει αποδέσμευση της πολιτειολογικής σκέψης από το αρχέγονο νόημά της, προτείνοντας τον όρο: *άδηλος κυριαρχία*. Τη θεωρία περί άδηλης κυριαρχίας του Δ. Ν. Χρυσόχου θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει ως εξής:³²³

- α. Με τον όρο *άδηλος κυριαρχία* ο Δ. Ν. Χρυσόχου αποδίδει τις δομικές μεταλλάξεις της «κυριαρχικής κρατικότητας» στη σύγχρονη Ευρώπη, διερευνώντας τα όρια και τις δυνατότητες οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, πέραν του εδαφικού κράτους ή παράλληλα προς αυτό. Η έννοια θέλει να σηματοδοτήσει τα βαθύτερα αίτια που ωθούν τα κράτη να συμμετέχουν, ως συγκυρία σε γενικότερα συστήματα (πλαίσια), αποδίδοντας και το δικό τους ουσιώδες περιεχόμενο στην εξελικτική πορεία της διεθνούς οργάνωσης.
- β. Με τον τρόπο αυτό τα κράτη αναμετρώνται με τις προκλήσεις ενός ραγδαία μεταβαλλόμενου κόσμου, η πορεία του οποίου παραμένει εξίσου *άδηλη με τη φύση της κρατικής κυριαρχίας*: του δομικού υλικού με το οποίο οικοδομήθηκε, στο οποίο βασίστηκε η εξέλιξή του, και από το οποίο εξαρτάται ο μελλοντικός προορισμός του. Αυτή ακριβώς η άδηλη ποιότητα, που εδώ και αιώνες χαρακτηρίζει τη μεταβλητή οντολογία της κρατικής κυριαρχίας –η ικανότητά της να μεταλλάσσεται δίχως να εξαφανίζεται, να (ανα)προσαρμόζεται δίχως να παραιτείται– παρατηρεί επιγραμματικά ο Χρυσόχου, αποτελεί απόδειξη ότι θα συνεχίσει να επηρεάζει τις ροές και τα όρια της οργανωμένης συλλογικής συμβίωσης, σε πολλαπλά επίπεδα. Ανεξάρτητα από την έκβαση των μετασχηματισμών που της επιφυλάσσει ο χρόνος, η κρατική κυριαρχία θα εξακολουθεί να αντιπαλεύει μια ενδημικά ρευστή πραγματικότητα, αναμετρώντας τις δυνάμεις της με τα κελεύσματα των καιρών.
- γ. Όσο πρώιμο κι αν είναι σήμερα να ανακηρύσσει κανείς το «τέλος» της κρατικής κυριαρχίας, άλλο τόσο επιτακτικό είναι να προσεγγίσει τις προσαρμογές της μέσα από διαλεκτικές εντάσεις, αντινομίες και αντιθέσεις που διέπουν τις οντολογικές μεταβολές της –και θα μπορούσε κανείς να προσθέσει– και τις μεταβολές των ιστορικών δεδομένων που την προσδιορίζουν. Η κρατική κυριαρχία παραμένει έτσι μια *άδηλη αλλά καθοριστική* ποιότητα, η οποία φωτίζει το πέρασμα από ένα μακρινό «βεσφαλιανό σύμπαν» προς νέους πολιτικούς αστερισμούς.
- δ. Η μεταπολιτειολογική διέξοδος από το φαινομενικό αδιέξοδο που οδηγεί μια ανιστόρητη χρήση της έννοιας της κυριαρχίας δεν γίνεται πάντοτε δεκτή. Έτσι, κρίθηκε ότι η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αφού περιορίζει την εθνική και (συνακόλουθα) τη λαϊκή κυριαρχία, υποσκάπτει τα θε-

322 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 320), σ. 13-14 επ.

323 Βλ. Δ. Ν. Χρυσόχου, *ό.π.* (υποσ. 321), κυρίως κεφ. Β΄.

μέλια της κρατικής υπόστασης των μελών της.³²⁴ «Τα ευρωπαϊκά κράτη» –σημειώνει ο Karl Doehring– «πρέπει να επιλέξουν, αν στο μέλλον θα διατηρηθούν ως κράτη, οπότε η Ευρώπη θα είναι ένας χαλαρός σύνδεσμος κρατών, ή αν θα προχωρήσουν στη δημιουργία ομοσπονδιακού κράτους, οπότε και θα εγκαταλείψουν τη διεθνοδικαιική τους κυριαρχία».³²⁵ Εδώ ακριβώς τίθεται το ζήτημα, αν στη βάση των εννοιών της «κυριαρχίας» και του «ομοσπονδιακού κράτους» είναι εφικτή μια επιστημονικά ακριβής αποτύπωση της τελεολογίας της ενωσιακής διαδικασίας. Το δίλημμα που επιχειρεί να κατασκευάσει ο Doehring³²⁶ είναι ψευδές. Και αυτό, διότι αγνοεί το ρόλο της ιστορικής εξελισιμότητας των εννοιών, αφού την έννοια της κυριαρχίας τη χρησιμοποιεί με το *αρχέγονο* και *απολιθωμένο* νόημά της. Ο ψευδής χαρακτήρας του διλήμματος, μπροστά στο οποίο προσπαθεί να μας θέσει ο Doehring, αποκαλύπτεται, αν η εξέταση του προβλήματος της κυριαρχίας, ως *προβλήματος της ενωσιακής διαδικασίας*, εκκινήσει από μια ιστορική επανεξέταση της έννοιάς της.

5. Η έννοια της κυριαρχίας δεν δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της επιστημονικής φαντασίας, αλλά *υπήρξε δημιουργήμα* μιας ιστορικής εξέλιξης με συναρπαστικές διακυμάνσεις.³²⁷

324 Αναλυτικά για τη σχέση ενωσιακής διαδικασίας και κυριαρχίας βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, ενδεικτικά, Ι. Α. Μπακόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 20), σ. 55 κε.· Γ. Παπαδημητρίου, «Το Σύνταγμα και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης», *Δημοσιεύματα Συνταγματικού Δικαίου*, τχ. 3, 1982, σ. 41-85· ο ίδιος, *ό.π.* (υποσ. 7), σ. 20 κε. Βλ. επίσης Μ. Κυπραίος, *Σχέση Συντάγματος και ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου*, 1987, σ. 168 κε.· Κ. Στεφάνου, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, στ' έκδ., Αθήνα 2002, σ. 126 κε.· Κ. Π. Παπανικολάου, «Συνταγματισμός και κυριαρχία. Αναζητώντας τη συνταγματική εγκυρότητα του ευρωπαϊκού δικαίου. Η ερμηνεία του άρθρου 28 ΕΛΛΣ», *ΤοΣ*, τχ. 27 2001, σ. 275 κε. Από τη σχετική αχανή επιστημονική συζήτηση στον γερμανόφωνο χώρο βλ. ενδεικτικά D. Murswiek, «Maastricht und der pouver constituant», στο: *Der Staat* τχ. 2, 1993, σ. 165 κε., καθώς και το σκεπτικό της σχετικής απόφασης του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου (BVerfGE), τ. 89, σ. 155 κε. Πειστική και ανατρεπτική της λογικής του Συνταγματικού Δικαστηρίου κριτική ασκεί ο Chr. Tomuschat, «Die Europäische Union unter der Aufsicht des Bundesverfassungsgerichts», στο: *Europäische Grundrechtszeitschrift (EuGRZ)*, 1993, σ. 489 κε. Βλ. επίσης M. Fromont, «Europa und nationales Verfassungsrecht nach dem Maastricht- Urteil-Kritische Bemerkungen», στο: *Juristenzeitung (JZ)*, 1995, σ. 800 κε.· Κ. Χρυσόγονος, «Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εθνική κυριαρχία. Η απόφαση Μάαστριχτ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου και οι επιπτώσεις της», στο: *EEEurΔ.*, 1995, σ. 103 κε. και N.-P. Engel, «Die Wirksamkeit europäischen und nationalen Rechts», στο: *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung «Das Parlament»*, B 15-16, 1997, σ. 33 κε.

325 Βλ. χαρακτηριστικά K. Doehring, «Staat und Verfassung in einem zusammenwachsenden Europa», στο: *Zeitschrift für Rechtspolitik (ZPR)*, 1993, σ. 98 κε., όπου ο εκπρόσωπος ενός βαθύτατου πολιτειοθεωρητικού συντηρητισμού θέτει ουσιαστικά το δίλημμα: «η Ευρώπη η εθνική κυριαρχία».

326 Βλ. παραπ. υποσ. 325.

327 Από τον πρώτο –θεωρητικά (πολιτειολογικά) κρίσιμο– ορισμό της «κυριαρχίας» του Jean Bodin στο έργο του *Six livres de la république*, Παρίσι 1576, ως τη σύγχρονη εποχή, η έννοια της κυριαρχίας εξελίχτηκε παράλληλα με την εξέλιξη της έννοιας του κράτους. Η αναδρομή σε αυτήν την προϊστορία βρίσκεται έξω από τις ανάγκες και τις δυνατότητες αυτής της Εισαγωγής. Βλ. όμως και C. Schmitt, *Πολιτική θεωλογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ. - σημειώσεις - Επιλεγόμενα Π. Κουσουλή, Αθήνα 1994. Από τους Έλληνες κλασικούς

- α. Αρχίζει με την άκαμπτη σύλληψή της από τον Bodin³²⁸ το 1576 που, περιγράφοντας τις τότε κρατικές μορφές, την όρισε ως «απόλυτη και διαρκή εξουσία μιας πολιτείας». Στη συνέχεια η ιστορική εξέλιξη του πολιτειακού φαινομένου υπαγορεύει τη σχετικοποίησή της. Στις μέρες μας, τα Συντάγματα των κυρίαρχων κρατών επιτρέπουν μεταβίβαση τμημάτων της κυριαρχίας τους σε υπερεθνικούς οργανισμούς.³²⁹
- β. Από την αχανή προβληματική που δημιουργεί η ιστορική αντίληψη περί κυριαρχίας, χρήσιμη θεωρώ την εξής παρατήρηση: Η κυριαρχία, στην ιστορική της εξέλιξη, δεν εξέφραζε, ούτε κυρίως ούτε μόνο, κάτι το *ιδεατό*, δηλαδή μια αναλλοίωτη έννοια του καθαρού λόγου, αλλά κυρίως απεικόνιζε μια *πραγματικότητα*. Ευλόγως, λοιπόν, την εποχή κατά την οποία το κράτος μπορούσε αυτοδυνάμως να ικανοποιήσει τις ανάγκες της κοινωνίας, η πλήρης ανεξαρτησία της εξουσίας του έναντι άλλων κρατών είχε αναχθεί σε απόλυτο δόγμα, *συστατικό της έννοιας του κράτους*.³³⁰ Υπό αυτήν την ιστορι-

του συνταγματικού δικαίου βλ. π.χ. Αλ. Σβώλος, «Πολιτική εξουσία και κυριαρχία», στο: *Νομικαί Μελέται*, τ. Α', 1957, σ. 269 κε· Χρ. Σγουρίτσας, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', 1965, σ. 15 κε· Αρ. Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικόν δίκαιον*, Πανεπιστημιακά παραδόσεις, 1967, σ. 45 κε· του ιδίου, *ό.π.* (υποσ. 20), σ. 460 κε.

328 Βλ. J. Bodin, *ό.π.* (υποσ. 25).

329 Βλ. για τους συνταγματικούς αυτοπεριορισμούς της κυριαρχίας στα άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης U. Battis - D. Tsatsos - D. Stefanou (επιμ.), *Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht*, 1995. Οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις διαφέρουν μεταξύ τους, συμπίπτουν όμως ως προς το αυτοπεριοριστικό τους αποτέλεσμα: Άρθρο 28 §§ 2 και 3 του Ελληνικού Συντάγματος, άρθρο 20 του Συντάγματος της Δανίας, άρθρο 93 του Συντάγματος της Ισπανίας, άρθρο 92 του Συντάγματος της Ολλανδίας, άρθρο 29 § 4 εδ. 3 του Συντάγματος της Ιρλανδίας κ.ά. Για το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος βλ. Α. Παπαδοπούλου, «Η συνταγματική οικοδόμηση της Ευρώπης από τη σκοπιά του ελληνικού Συντάγματος», στο: Αντ. Μανιτάκης - Α. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003, σ. 147 κε· Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Ελληνικό συνταγματικό δίκαιο και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Κριτική θεώρηση των σχέσεων πριν και μετά το Μάαστριχτ*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996.

330 Για την ιστορική εξέλιξη του δόγματος της κυριαρχίας βλ. αντί πολλών, C. Ophüls, «Wandlungen des Souveränitätsbegriffs», στο: *Recht im Wandel, Festschrift für C. Heymanns Verlag*, 1965, σ. 527 κε. Το κλασικό δόγμα της κυριαρχίας σε σχέση με τη θεώρησή της ως γνωρίσματος του κράτους έχει απασχολήσει πολύ τη γερμανική πολιτειολογική σκέψη. Βλ. τελείως επιλεκτικά: H. Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 1928· H. Quaritsch, «Staat und Souveränität», τ. Α': *Die Grundlagen*, 1970, σ. 20-43, ιδίως σ. 36· R. Herzog, *Allgemeine Staatslehre*, 1971, σ. 87 κε· H. Kurz (επιμ.), *Volkssouveränität und Staatssouveränität*, 1970, όπου και έχουν συγκεντρωθεί σημαντικές μελέτες περί κυριαρχίας, που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1897 και 1957. Επίσης βλ. τη γενική εικόνα που δίνει ο H.-P. Ipsen, *Europäisches Gemeinschaftsrecht*, 1972, σ. 227 κε. Επίσης βλ. E. Grabitz, «Der Verfassungsstaat in der Gemeinschaft», στο: *Deutsches Verwaltungsblatt (DVBl)*, 1977, σ. 786 κε. και P. Dagtoglou, «Το λήμμα "Souveränität"», στο: H. Kunst - H. Herzog (επιμ.), *Evangelisches Staatslexikon*, 1975. Για τα προβλήματα που δημιουργεί η μεταφορά του όρου «κυριαρχία» στην αξιολόγηση των ευρωπαϊκών θεσμών βλ. αντί πολλών, A. Bleckmann, «Nationales und Europäisches Souveränitätsverständnis. Strukturalistisches Modelldenken im Europäischen Gemeinschaftsrecht und im Völkerrecht», στο: G. Ress (επιμ.), *Souveränitätsverständnis in den Europäischen Gemeinschaften*, 1980, σ. 33 κε· H. Krüger, *Allgemeine Staatslehre*, 1966, σ. 851 κε· ο ίδιος, «Souveränität und Staatengemeinschaft», στο: *Berichte der deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*, τχ. 1. Το θέμα οδηγεί βέβαια στην ιστορική διαδικασία συγκρότησης και νόησης της πολιτείας που, κι αυτή με τη σειρά της, οδηγεί στη νοηματική και ιστορική σχέση λαού και πολιτείας. Για

κή προϋπόθεση, είχε σωστά λεχθεί ότι «κράτος και κυριαρχία είναι συνώνυμες έννοιες».³³¹

γ. Το περιεχόμενο της έννοιας της κυριαρχίας όμως *διαρκώς διαφοροποιείται*, αφού βρίσκεται σε άμεση διαλεκτική σχέση με τις συνεχώς διαμορφούμενες αλλά και συνεχώς αναδιαμορφούμενες και σε κάθε ιστορική στιγμή επικρατούσες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές *συνθήκες*. Έτσι οι ιστορικές προϋποθέσεις της κυριαρχίας, στο αρχέγονο νόημά της, *δεν συντρέχουν πλέον αναλλοίωτες*.³³² Κι αυτό, διότι δεν συντρέχει πλέον η απόλυτη *πολιτειακή αυτάρκεια του κράτους*. Την αυτάρκεια αυτή διαδέχεται μια συνεχώς αυξανόμενη *αλληλεξάρτηση* με ό,τι αυτή συνεπάγεται, τόσο για την πολιτεία γενικώς, όσο και για την έννοια της κυριαρχίας.

6. *Τη συρρίκνωση της πολιτειακής αυτάρκειας του κράτους*, ως ιστορικής αιτίας επανεξέτασης της έννοιας της κυριαρχίας και της ανανοηματοδότησής της, έρχεται να επιβεβαιώσει ο μετασχηματισμός του νοήματος και της λειτουργίας του διεθνούς δικαίου. Εγκυρότερη μαρτυρία αυτού του ιστορικού μετασχηματισμού, από εκείνη που μας προσφέρει ο κλασικός νομικός και φιλοσοφικός λόγος του Δημήτρη Ευρυγένη, δύσκολα μπορεί να υπάρξει. Όσο κι αν κύριο θέμα των σκέψεων του Δημήτρη Ευρυγένη δεν ήταν η *έννοια της κυριαρχίας*, αλλά ο βαθύς μετασχηματισμός της λειτουργίας του διεθνούς δικαίου, οι αξιολογήσεις και τα συμπεράσματά του ισχύουν και ως προς την έννοια της κυριαρχίας.³³³

α. «Το διεθνές δίκαιον» υποστηρίζει ο Ευρυγένης, «είναι παραλλήλως ο νομικός ρυθμός ο οποίος προσαρμόζεται εις τα δεδομένα μιας ολονέν στενωτέρας αλληλεξαρτήσεως των εθνών. Αλληλεξαρτήσεως την οποίαν επιβάλλει με καταναγκασμόν νόμου της φύσεως πλήθος παραγόντων. Την επιβάλλει, εν πρώτοις, η *οικουμενική διάστασις των υλικών και ηθικών αναγκών του συγχρόνου ανθρώπου*. Και μερική έστω απομόνωσις ενός έθνους από την

τον προβληματισμό αυτό βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Περιπέτειες σημασιών: από τον λαό στο έθνος*, Μέρος Β', κεφ. Α', στοιχ. δ', «Η κοσμοϊστορική ανακάλυψη της κοινωνίας».

331 Βλ. X. S. Combotheca, «Der Begriff der Souveränität», στο: H. Kurz (επιμ.), *Volkssouveränität und Staatssouveränität*, 1970, σ. 6 κε.

332 Βλ. για το μη αναλλοίωτο των προϋποθέσεων της κυριαρχίας, Γ. Παπαδημητρίου, *Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση. Επίκαιροι προβληματισμοί*, Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σ. 34 κε. Για τη θεωρία της «κρατικοκεντρικής συναίνεσης» και της «μετακρατικοκεντρικής» στροφής βλ. Δ. Ν. Χρυσόχου, *ό.π.* (υποσ. 321), σ. 15 κε. και 111 κε. Βλ. γενικότερα D. Held - G. Thompson, *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge 1996 και R. Kagan, *Of Paradise and Power - America and Europe in the New World Order*, N. York 2005.

333 Βλ. Δ. Ευρυγένης, «Δικαιώματα του ανθρώπου, θετικών δίκαιον, φυσικών δίκαιον», *Αρμενιόπουλος*, τχ. 21, 1967, σ. 3 κε., εδω σ. 4 κε. Ο τονισμός ορισμένων όρων ή φράσεων της περικοπής δεν υπάρχει στο κείμενο του Ευρυγένη, υπηρετεί όμως τον τονισμό των σημείων που είναι κρίσιμα για την επιχειρηματολογία του συντάκτη αυτής της Εισαγωγής. Βλ. για τον Δ. Ευρυγένη, Β. Σκουρής, «Τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου στην επιστημονική σκέψη, τη δικαιοδοτική κρίση και τον πολιτικό λόγο του Δ. Ευρυγένη», στο: *Επιστημονικό Μνημόσυνο Δ. Ευρυγένη*, Αθήνα 1987, σ. 47 κε. Παράλληλες και οι σκέψεις του Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 324), σ. 21 κε. Βλ. και τις σχετικές αναλύσεις προς την ίδια, ως ένα σημείο, κατεύθυνση του Αντ. Μανιτάκη, *ό.π.* (υποσ. 322), σ. 26 κε.

παγκόσμιον αγοράν των υλικών και πνευματικών αγαθών δεν είναι πλέον δυνατή άνευ επωδύνων και ίσως επικινδύνων στερήσεων. Την διεθνή αλληλεξάρτησιν υπαγορεύει, αφ' ετέρου, η *οικουμενικότης της γειτονίας των εθνών*. Χάρις εις την συνεχή τελειοποίησιν των παλαιών και την εφεύρεσιν νέων διαρκώς μέσων συγκοινωνίας και τηλεπικοινωνίας η έννοια της αποστάσεως απισχνούται μέχρις εκμηδενίσεως. Κάθε εθνική ομάς ευρίσκεται εις ουσιαστικήν γειτονίαν με τας λοιπάς ανεξαρτήτως των γεωγραφικών ή πολιτικών της συνόρων. Γνωρίζει τα προβλήματά των, μετέχει δυνάμει εις την ζωήν των. Τέλος, την στενήν αλληλεξάρτησιν των εθνών υπαγορεύει η *οικουμενικότης των κινδύνων* τους οποίους ταύτα διατρέχουν. Ο κίνδυνος είναι τόσοσ μέγας και τόσοσ κοινός ώστε να δημιουργή εις όλα τα έθνη πιεστικήν αίσθησιν *ταυτότητος πεπρωμένων...*».

β. Στη βάση και σε συνέχεια της προηγούμενης σκέψης ο Ευρυγένης διατυπώνει τις προφανείς συνέπειες της αποδοχής της: «... Όλοι καθόμαστε στο ίδιο τραπέζι», γράφει ο ποιητής. «Όχι ολιγώτερον θεαματικοί αλλά και ουσιαστικοί είναι οι μετασχηματισμοί οι οποίοι αφορούν ειδικώς το διεθνές δίκαιον. Εις την κλασικήν του αντίληψιν ο κλάδος ούτος είχε ως κύριον αν όχι ως αποκλειστικόν αντικείμενον τας εξωτερικάς σχέσεις των κρατών. Αι συγκροτούσαι την διεθνούς δικαίου κοινωνίαν πολιτείαί ήσαν οργανισμοί, ο εσωτερικός βίος των οποίων ήτο σχεδόν στεγανός εις τας νομικάς επιδράσεις του διεθνούς δικαίου. Το σύγχρονον διεθνές δίκαιον εισδύει βαθύτατα εις την εσωτερικήν έννομον τάξιν». Και τώρα ακολουθεί μια βαρυσήμαντη για το θέμα της κυριαρχίας σκέψη του μεγάλου νομικού: «Η μέχρις ασυδοσίας *νομική παντοδυναμία της Πολιτείας επί του πεδίου της εσωτερικής εννόμου τάξεως* δεικνύει σημεία *προϊούσης κάμψεως*. Ο χώρος της αποκλειστικής αρμοδιότητος, το *domaine réservé*, ήτοι ο κατά παράδοσιν νομικώς απαραβίαστος υπό του διεθνούς δικαίου χώρος της εσωτερικής εννόμου τάξεως, *αρχίζει να εμφανίζη ρήγματα ή να συστέλλεται* υπό την πίεσιν ενός σταθερώς αναπτυσσομένου και ισχυροποιημένου γενικού διεθνούς δικαίου... Το φαινόμενον τούτο, το οποίον θα ηδύνατο ν' αποκληθή *προϊούσα διεθνοποίησις του εσωτερικού βίου των πολιτειών*, είναι γενικώτερον. Είναι *καθολικόν πολιτιστικόν φαινόμενον της εποχής μας*. Η δε νομική του άποψις, ήτοι η νομική διεθνοποίησις των εσωτερικού χαρακτήρος σχέσεων, αποτελεί εν ευρεί μέτρω αντανάκλασιν της πίεσεως την οποίαν ασκεί επί του δικαίου εν γένει και του διεθνούς δικαίου ειδικώτερον, η *μεταβολή των πραγματικών συνθηκών*, δηλαδή η διεθνοποίησις των κοινωνικών σχέσεων κατά την πραγματικήν των μορφήν και ουσίαν. Το σύγχρονον κράτος ευρίσκεται ούτω ενταγμένον, εκόν άκον, εις την διεθνή έννομον τάξιν η οποία καθορίζει, χαλαρώς ίσως ακόμη αλλ' εις *ωρισμένους τομείς αρκούντως σαφώς, τα ακραία όρια της εσωτερικής συμπεριφοράς του*».

γ. Συνοψίζοντας τις σκέψεις του Ευρυγένη μπορεί κανείς να φτάσει στο εξής συμπέρασμα: Η οργάνωση του κοινωνικού βίου σε δύο στεγανά μεταξύ τους επίπεδα, στο εθνικό και στο διεθνές, αποτελεί λογική και ιστορική προϋπόθεση του δόγματος της κυριαρχίας, *τείνει να ξεπεραστεί από την πραγματικότητα*. Έτσι και το δόγμα της ουσιαστικής αντιδιαστολής, μεταξύ εσωτε-

ρικού και διεθνούς δικαίου, αποβάλλει σταδιακά την αυστηρότητά του και δεν αντέχει πάντως τη δοκιμασία που του επεφύλαξε η νέα θεσμική λογική, που ανέδειξε η ενωσιακή τάξη.

6. Η ριζική μεταβολή των ιστορικών δεδομένων, όπως ανάγλυφα την ανέδειξε με τις σκέψεις του ο Δημήτρης Ευρυγένης, είναι η ιστορική αιτία του μεγάλου μετασχηματισμού, που υφίσταται το κρατικό φαινόμενο, καθώς μεταβάλλονται ριζικά οι ιστορικοί όροι λειτουργίας του. Αυτό που συμβαίνει όλο και περισσότερο, είναι ακριβώς η *μετεξέλιξη* των εσωπολιτειακών προϋποθέσεων διαχείρισης βασικών αναγκών μιας κοινωνίας σε *διεθνείς προϋποθέσεις*, δηλαδή σε προϋποθέσεις που δεν μπορεί να εξασφαλίσει η μεμονωμένη πολιτεία, όπως π.χ. άμυνα, οικονομία, προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προστασία περιβάλλοντος κ.ο.κ.
7. Με όσα μόλις σημειώθηκαν, φτάνουμε από άλλο δρόμο στη διάγνωση του περιορισμού της *πολιτειακής αυτοδυναμίας* του σύγχρονου κράτους, δηλαδή σε μια ιστορικά επιγενόμενη αλλά εγγενή πλέον μερική ανεπάρκειά του, με ό,τι αυτό σημαίνει για το νόημα που διατηρεί η έννοια της κυριαρχίας. Η μη αποδοχή αυτής της εξέλιξης λειτουργεί *παραπλανητικά* για την ερμηνεία του ενωσιακού φαινομένου, στο μέτρο που δημιουργεί *αυξημένες αβεβαιότητες* και *επιφυλάξεις*, του Ευρωπαίου πολίτη απέναντι στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη. Έτσι:
 - α. Καταγγέλλεται κατά την εκφορά τόσο του επιστημονικού όσο και του πολιτικού λόγου η *συρρίκνωση* της κυριαρχίας των κρατών μελών της Ένωσης, με μέτρο όμως το *αρχέγονο* ιστορικό της νόημα. Όσοι επιχειρούν αυτήν τη νοηματική διαστρέβλωση, αποβλέπουν στο να απευθυνθούν στις εύλογες ευαισθησίες που κλείνει μέσα της η *έννοια του πατριωτισμού*, έννοια στενά συνδεδεμένη με την εικόνα μιας απόλυτης κυριαρχίας, όπως την είχε διατυπώσει ο Jean Bodin. Η «καταγγελία» όμως περί απώλειας της κυριαρχίας των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν θα ήταν πειστική αν, ενόψει της ριζικής μεταβολής των όρων και των ορίων της κρατικής επάρκειας, *είχε προηγηθεί η αναγκαία ανανομηματοδότηση της έννοιας της κυριαρχίας*. Τότε δεν θα μπορούσε πια να γίνει λόγος για *συρρίκνωση* ή ακόμη και κατάλυση(!) της κυριαρχίας, αλλά για μια *ιστορική αλλοίωση του περιεχομένου της έννοιάς της, τέτοια που να καλύπτει τη νέα πραγματικότητα*.
 - β. Τελικά δηλαδή δεν συντρέχει *έλλειμμα* κυριαρχίας, αλλά *μείωση του πεδίου και του εύρους της ίδιας της έννοιας της κυριαρχίας*. Πρέπει δηλαδή να γίνει σαφές ότι η ενωσιακή διαδικασία δεν έγινε για κάποιο σκοπό που η υλοποίησή του –«δυστυχώς»– επέφερε συρρίκνωση της κυριαρχίας των κρατών μελών. Αντιθέτως, η *συρρίκνωση των ενδοπολιτειακών δυνατοτήτων* των μεμονωμένων πολιτειών κατέστησε αναγκαία την ενωσιακή διαδικασία. Η τελευταία δεν υπέστη συρρίκνωση της εφαρμογής της αλλά ανανομηματοδότηση του περιεχομένου της.³³⁴

334 Η προσαρμογή προς τις θεσμικές υποχρεώσεις που προκύπτουν από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση για τα κράτη μέλη δημιούργησαν σε ορισμένα κράτη συνταγματικές διχογνωμίες και σε άλλα προκάλεσαν συνταγματική αναθεώρηση. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. αντί πολλών, Γ. Παπαδημητρίου, «Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και το εθνικό Σύνταγμα», στο: Ν. Μαρα-

γ. Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι το ερώτημα, εάν τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υφίστανται μείωση της κυριαρχίας τους,³³⁵ δεν είναι αποτελεσματικό κριτήριο για την κατανόηση της ενωσιακής τάξης.³³⁶ Η κυριαρχία, με το παραδοσιακό της νόημα, δεν είναι καθοριστικός όρος για την ύπαρξη και την ποιότητα της κρατικότητας των μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³³⁷

8. Το λογικά επόμενο ερώτημα είναι πώς επήλθε ιστορικά η μείωση της επάρκειας ενός *απολύτως* κυρίαρχου κράτους που δεν έχει καμία διεθνή ή άλλη δέσμευση για συνδιαχείριση της εξουσίας.

α. Πρώτα πρώτα βρισκόμαστε προ πολλού μπροστά σε μια *ιστορική αλλοίωση της κρατικότητας*. Η διεθνοποίηση της οικονομίας έχει ως επακόλουθο την ανεπάρκεια των μεμονωμένων –εδώ ευρωπαϊκών– κρατών να διασφαλίζουν στην απομόνωσή τους, εκτός δηλαδή ενός διεθνούς ή υπερεθνικού πλαισίου, όπως π.χ. αυτό της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, μια

βέργιας - Μ. Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 1995, σ. 127-152. Βλ. γενικά για το ζήτημα αυτό, P. Häberle, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 647 επ.· U. Battis - D. Tsatsos - D. Stefanou, *ό.π.* (υποσ. 27). Για τις επιπτώσεις της ΣΕΕ στη βρετανική συνταγματική τάξη βλ. D. Elles, «UK Constitutional and Parliamentary Aspects of the Maastricht Treaty», στο: D. O' Keffe - P. M. Twomey (επιμ.), *Legal Issues of the Maastricht Treaty*, 1994, σ. 341. Για τη γαλλική συνταγματική τάξη βλ. J. Rideau, «La recherche de l'adéquation de la Constitution française aux exigences de l'Union Européenne», στο: *Revue des Affaires Européennes*, no 3, 1992, σ. 7 κε. και Ch. Walter, «Die drei Entscheidungen des französischen Verfassungsrates zum Vertrag von Maastricht über die Europäische Union», στο: *Europäische Grundrechtszeitschrift (EuGRZ)*, 1993, σ. 183 κε.· C. Crewe - H. Ruiz Fabri, «Le Conseil constitutionnel et l'intégration européenne», στο: *RUDH*, 1992, σ. 277 κε. Για την Ισπανία βλ. A. Lopez Castilio - J. Polakiewicz, «Verfassung und Gemeinschaftsrecht in Spanien», στο: *Europäische Grundrechtszeitschrift (EuGRZ)*, 1992, σ. 277 κε.

335 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 332), σ. 23.

336 Ο Αντώνης Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 322), ομιλεί για την «τύχη» που έχει η κυριαρχία, στο πλαίσιο της ενωσιακής διαδικασίας, περί «μεταμόρφωσης», «μετουσίωσης» και «επαναστασιασμοδότησης» της κυριαρχίας, τιμώντας και παλαιότερη άποψη του συγγραφέα αυτού του βιβλίου (Δ. Θ. Σάτσος, *Επίμαχες έννοιες της ευρωπαϊκής ενωσιακής τάξης*, Αθήνα - Κομοτηνή 1997). Αναφερόμενος ο Μανιτάκης (σ. 21) και στην «παγκόσμια οικονομική ενσωμάτωση (ή παγκοσμιοποίηση)» πλησιάζει –δίκως να γίνεται πιο συγκεκριμένος– τη θεωρία που αναπτύσσεται στο έργο αυτό, ότι το κύριο θέμα δεν είναι η συρρίκνωση της έννοιας αλλά του *κυριαρχήσιμου μιας πολιτείας*. Πιο ορατή γίνεται η σκέψη του Μανιτάκη, όταν επικεντρώνεται –μεταξύ άλλων– στην πρώτη στιγμή, που είναι εκείνη της *θεσμικής εκκίνησης* η οποία συμπίπτει με την υπογραφή των Ιδρυτικών Συνθηκών. Εδώ ο Μανιτάκης δείχνει προς μια απόλυτη κυριαρχία, επικαλούμενος και την αρχή ότι τα κράτη είναι *les maîtres des traites*. Εδώ όμως δεν βρισκόμαστε μπροστά στην απόλυτη έκφρασή της με ταυτόχρονη συνδρομή των προϋποθέσεων «μιας μελλοντικής απάρνησής της» (σ. 26). Η δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ήταν *νομικά* ελεύθερη απόφαση, *όχι όμως και ιστορικά*. Βαθύτερο αίτιο της ίδρυσης ήταν η συνείδηση της ανεπάρκειας της μεμονωμένης πολιτείας, να προσφέρει στους πολίτες της τα αγαθά που θα πρόσφερε η υπαγωγή της σε μια έννομη τάξη πολιτειών. Και ως προς τη «μεταβίβαση αρμοδιοτήτων», νομίζει ο συγγραφέας πως ισχύει ό,τι ειπώθηκε και προηγουμένως. Αυτό που τελικά εκχωρείται είναι ό,τι κρίνεται πως αλυσitelώς μπορεί να διαχειριστεί η μεμονωμένη πολιτεία. Τελικά το υπό προοπτική ιστορικό δίλημμα εδώ είναι: ή να «εκχωρηθεί» κάποιο τμήμα κυριαρχίας ή να μην μπορεί να ασκηθεί από τη μεμονωμένη πολιτεία αποτελεσματικώς.

337 Έτσι ο H.-P. Ipsen, *ό.π.* (υποσ. 330), σ. 227.

στοιχειωδώς επαρκή για τους πολίτες τους λειτουργία της οικονομίας.³³⁸

β. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονούμε ότι, στο πλαίσιο της ενωσιακής διαδικασίας, η κυριαρχία ούτε εκχωρείται μονομερώς ούτε αποφέρει «κυριαρχικό κέρδος» σε ένα κράτος σε βάρος ενός άλλου, αλλά κατατείνει να εξοπλίσει τους ενωσιακούς θεσμούς με εκχωρημένες στην ενωσιακή εξουσία *από όλα τα κράτη* αρμοδιότητες. Έτσι, η εκχωρημένη κυριαρχία *υπόκειται σε συνδιαχείριση* από ενωσιακά όργανα, στα οποία όλα τα κράτη μέλη ή μετέχουν (όπως π.χ. στο Συμβούλιο των Υπουργών) ή συμπροσδιορίζουν τη σύνθεσή τους (όπως π.χ. η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ή το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο). Η λογική αυτή βρίσκεται κοντά στη διδασκαλία του Helmut Quaritsch, ο οποίος, στην κλασική του μονογραφία περί κυριαρχίας, απομυθοποιεί την έννοια, επιχειρεί να την αποδεσμεύσει από τη σύγχρονη ιδεολογική της λειτουργία, οπότε αφαιρεί τα «θριαμβολογικά» της στοιχεία και έτσι καταλήγει αβίαστα να ομολογήσει ότι η κυριαρχία δεν είναι νοητή ως «ανικανοποίητη βούληση» και ότι το νόημα της κυριαρχίας ταυτίζεται με τις *εκάστοτε ιστορικές προϋποθέσεις άσκησης της*.³³⁹

γ. Συμπέρασμα: Τα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης, στα οποία υπάρχει αυτάρκεια του παραδοσιακού εθνικού κράτους, για εξασφάλιση των αναγκών αγαθών ή υπηρεσιών στην κοινωνία, αναδεικνύονται *μέσα από τη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα*. Το πού υπάρχει *ανάγκη ενωσιακής αρμοδιότητας* και το πού δεν υπάρχει είναι κρίση εμπειρική, βαθιά πολιτική και εν τέλει ιστορική. Κρίση συνεπώς που υπόκειται σε διακυμάνσεις.³⁴⁰ Τελικός κριτής της ανάγκης της βαθμιαίας ενίσχυσης των ενωσιακών αρμοδιοτήτων, ή και ενδεχομένως της μείωσής τους, είναι τα εκλογικά σώματα των κρατών μελών.

9. Οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν θεμελιώνουν το συμπέρασμα ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση *δεν αντιτίθεται αναγκαίως ούτε προς την αρχή της εθνικής ούτε προς την αρχή της εσωτερικής κυριαρχίας των κρατών*, όπως τουλάχιστον εννοιολογικά και ουσιαστικά διαμορφώθηκαν στην ιστορική εξέλιξη του κράτους. Αρκεί λοιπόν να αναζητήσει κανείς μια μεταπολιτειολογική προσέγγιση της αρχής της κυριαρχίας, που θα απαλλάξει την έννοια αυτή από τα ιστορικά

338 Βλ. U. Beck, «Globalization», U.K. Policy Press, 2000· H. Schmidt, *Globalisierung*, München 1998· J. Z. Stiglitz, *Globalization and its Discontents*, N. York 2002· J. Bagwati, *In Defence of Globalization*, Oxford University Press 2004.

339 Βλ. H. Quaritsch, *ό.π.* (υποσ. 330), σ. 277. Ο J. Frowein αντικαθιστά τον όρο «κυριαρχία» για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον όρο «μερική κυριαρχία» («Die Verfassung der Europäischen Union aus der Sicht der Mitgliedstaaten», στο: *Europarecht (EuR)*, 1995, σ. 315 κε., ιδίως σ. 316 κε.). Αντίθετα, δεν πείθει η αντίληψη εκείνη που, αντί να αναζητεί την ανανομηματοδότηση της κυριαρχίας, προτείνει την εκπαρθύρωσή της από τον ευρωπαϊκό θεσμικό λόγο. Έτσι όμως ο R. Wahl, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 129 κε. Προς την ίδια κατεύθυνση ο L. M. Diez Picazo, «Les pièges de la souveraineté», στο: R. Dehousse (επιμ.), *Une Constitution pour l'Europe*, Παρίσι 2002, σ. 49-58.

340 «Συνεπώς» –παρτηρεί ο Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 324), σ. 23– «η κυριαρχία είναι όχι μόνο ιστορικά αλλά και θεματικά έννοια σχετική».

εκείνα φορτία, τα οποία είναι αναντίστοιχα πλέον στη λογική της σημερινής πραγματικότητας.

Β. Η μεταπολιτειολογική υπέρβαση της ομοσπονδιακότητας

1. Αντίστοιχα προβλήματα υπέρβασης του παραδοσιακού πολιτειολογικού λόγου ανακύπτουν και σχετικά με την έννοια της ομοσπονδιακότητας. Έτσι γίνεται πολύς λόγος για το εάν ιστορικός στόχος της *ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης* (Integration) είναι το «ομοσπονδιακό κράτος» ή η «ομοσπονδία κρατών», δίχως όμως να εξετάζεται αν η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, ως θεσμική κατηγορία, είναι εντάξιμη στην ομοσπονδιακή κρατική λογική και στις διακρίσεις της.³⁴¹ Ιδιαίτερη λοιπόν προσοχή οφείλεται στη διαφορά ανάμεσα στην κρατικογενή (μη διεθνοδικαιική) έννοια της *ομοσπονδιακότητας* και στο *ενωσιακό φαινόμενο*, και αυτό διότι είναι θεμελιώδης και κρίσιμη, αλλά και διότι είτε δεν είναι προφανής είτε σκόπιμα εμφανίζεται ως μη προφανής. Ο συγγραφέας έχει προ πολλού και εκτενέστερα εκθέσει τους λόγους που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ακριβώς επειδή το ομοσπονδιακό κρατικό φαινόμενο διαφέρει ριζικά από τη θεσμική σύλληψη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, είναι αδόκιμη η χρήση κρατικογενών πολιτειολογικών εννοιών, ως έχουν, για την προσέγγιση του ενωσιακού φαινομένου.³⁴² Ειδικότερα:

- α. Θα πρέπει από την πρώτη στιγμή να συνομολογηθεί ότι ο δυϊσμός μεταξύ ενός ενιαίου και κεντρικού υποκειμένου και των κατ' ιδίαν ομόσπονδων χωρών, είναι εκ πρώτης όψεως χαρακτηριστικό και της ομοσπονδιακής λογικής. Στην τυπολογία του ομοσπονδιακού μοντέλου όμως, αυτός ο θεσμικός δυϊσμός προκύπτει από την απάντηση που δίνεται στο ερώτημα, *ποιο υποκείμενο είναι το (μόνο) κυρίαρχο*, το κράτος μέλος του ομοσπονδιακού σχήματος ή το συλλογικό υποκείμενο; Στο *μεν ομοσπονδιακό κράτος* το κεντρικό κράτος είναι αποκλειστικά κυρίαρχο, οι δε ομόσπονδες χώρες διαθέτουν *μεν* αυτονομία, *όχι* όμως και κυριαρχία. Στην *ομοσπονδία κρα-*

341 Βλ. D. Sidjanski, Η αναζήτηση μιας πρωτότυπης ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, Σειρά: *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική* (Διεύθυνση: Σ. Ντάλης), Αθήνα 2002, σ. 20 κε.· J. Pinder, «The new european federalism: The idea and the achievements», στο: M. Burguess - A.-G. Gagnon (επιμ.), *Comparative Federalism and Federation*, 1993, σ. 45 κε. Βλ. επίσης T. Bortel - Th. Risse, «Who is afraid of European Federation? How to constitutionalise a Multilevel Governance System», στο: Ch. Joerges - V. Meny - J. H. Weiler (επιμ.), *What Kind of Policy? Responses to Joschka Fischer*, European University Institute, 2000, σ. 45 κε. και R. Howse - K. Nicolaidis (επιμ.), *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*, Oxford University Press, 2001.

342 Για πρώτη φορά ο συγγραφέας διατυπώνει αυτήν την άποψη στη μελέτη του *Επίμαχες έννοιες*, ό.π. (υποσ. 318), σ. 13 κε. Βλ. άλλωστε Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 332), σ. 34 κε. Βλ. επίσης U. Fasterath, «Nicht Staatenbund nicht Bundesstaat», άρθρο στην εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 16.9.1994 και H.-P. Schneider, «Die Europäische Union als Staatenverbund oder als multinationale civitas europa», στο: *Gedächtnisschrift für E. Grabitz*, 1995, σ. 676 κε., κυρίως σ. 718. Βλ. επίσης A. Lopez-Pina, Das Föderales Prinzip in der Europäischen Union στα δημοσιεύματα του Forum Constitutions Europe (Humboldt Universität, 21.6.2001). Th. Oppermann, «Eine Verfassung für die Europäische Union- Der Entwurf des Europäischen Konvents», στο: *Deutsches Verwaltungsblatt* (DVBL) 2003, σ. 1168.

τών συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Το συλλογικό υποκείμενο δηλαδή εκφράζει, στο πλαίσιο Διεθνούς Συνθήκης, μια ομόφωνη κοινή βούληση ή σε ορισμένα θέματα ασκείται μια συμφωνημένη πολιτική, δεν έχει όμως καμία απολύτως κυριαρχική αρμοδιότητα. Η κυριαρχία των κρατών που μετέχουν στην ομοσπονδία *παραμένει αθέρατη*. Τόσο η ομοσπονδία κρατών, όσο και το ομοσπονδιακό κράτος, εκφράζουν την *ακριβώς αντίθετη θεσμική λογική* από εκείνη της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας. Εκεί τα κράτη μέλη παραμένουν κυρίαρχα, εκχωρούν όμως ορισμένα κυριαρχικά τους δικαιώματα στο ενωσιακό κέντρο, που στο μέτρο που αποκτά τα δικαιώματα αυτά λειτουργεί ως κυρίαρχο υποκείμενο. Το υποκείμενο αυτό έχει, θα μπορούσε κανείς να πει, ορισμένα «δάνεια κυριαρχικά δικαιώματα», τα οποία και ασκεί. Δεν είναι τυχαία η επινόηση της έννοιας «συνδιαχείριση της κυριαρχίας», που είναι κάτι αδιανόητο για το ομοσπονδιακό μοντέλο ή, πιο σωστά, συνιστά την *απόλυτη άρνησή του*.

- β. Αλλά και πέρα από τη διαφορά στη βασική θεσμική λογική του ομοσπονδιακού από το ενωσιακό φαινόμενο, στο *ομοσπονδιακό κράτος* δεν είναι νομική η *εκούσια αποχώρηση* ομόσπονδης χώρας, ενώ στην *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, πάντως με το άρθρο 1-60 § 1 της εν τω μεταξύ καταργηθείσας από το Συμβούλιο Κορυφής των Βρυξελλών 21/22.6.2007 Συνταγματικής Συνθήκης, ορίζονται οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα κράτος μέλος μπορεί να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Αλλά και η Συνθήκη της Λισαβόνας (Μεταρρυθμιστική Συνθήκη) που βρίσκεται την ώρα αυτή σε εκκρεμότητα στο άρθρο 50, δέχεται υπό όρους την αποχώρηση μέλους.³⁴³ Αλλά και αντιστρόφως: Στην *ομοσπονδία κρατών*, που στηρίζεται σε μια Διεθνή Συνθήκη, ένα κράτος μέλος μπορεί υπό τους όρους της νομίμου καταγγελίας να αποχωρήσει από την ομοσπονδία. Και εδώ η διαφορά με τη θεσμική λογική της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας είναι επίσης απόλυτη, *διότι εκεί η αποχώρηση δεν είναι αυτονόητο δικαίωμα καταγγελίας*, αλλά προϋποθέτει, όπως μόλις σημειώσαμε, την *τήρηση ανστηρών προϋποθέσεων*. Στη περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρέπει να δεχτούμε πως η αποχώρηση κρατους μέλους είναι πολιτικά απίθανη και θεσμικά δυσχερής.
- γ. Στα ομοσπονδιακά κράτη κατ' αρχήν δεν συναντά κανείς θέματα, στα οποία η απόφαση προϋποθέτει *ομοφωνία* όλων των ομόσπονδων χωρών, ενώ αυτό *συμβαίνει στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, σε ελάχιστες έστω περιπτώσεις (π.χ. έγκριση νέου μέλους κ.λπ.), αλλά συμβαίνει.
- δ. Σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου Κορυφής στις 21/22.6.2007 στις Βρυξέλλες, στη μελλοντική «Μεταρρυθμιστική Συνθήκη», που τελικά υπογράφηκε στη Λισαβόνα το 2007 αλλά δεν έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία κύρωσής της, δεν περιλαμβάνεται ρητή αναφορά στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου που υπήρχε στη Συνταγματική Συνθήκη. Στην ομοσπονδιακή θεσμική λογική όμως, η ρητή υπεροχή του ομοσπονδιακού δικαίου αποτελεί απαραίτητο θεσμικό της χαρακτηριστικό.

343 Βλ. εκτενώς W. Heintschel von Heinegg, στο: Chr. Vedder - W. Heintschel von Heinegg (επιμ.), *Europäischen Verfassungsvertrag. Kommentar*, Baden-Baden 2007, σκόλ. στο άρθρο 1-60, σ. 255 κε.

- ε. Η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία συνδέει κράτη που καθένα τους έχει διαφορετική ιστορία, διαφορετική εθνική φυσιογνωμία, ενδεχομένως διαφορετική θρησκεία, κατά κανόνα διαφορετική γλώσσα. Στα ιστορικά γνωστά ομοσπονδιακά κράτη όμως μετέχουν μέλη με μεγάλη εθνική πολιτιστική ομοιογένεια, κοινό ιστορικό πλαίσιο και τις πιο πολλές φορές κοινή γλώσσα.
2. Με βάση τις σκέψεις που μόλις προηγήθηκαν, η πολιτειολογία πρέπει να επανεξετάσει το λόγο της. Ο πολιτειολόγος που θέλει, με επιστημονική ακρίβεια και, συνεπώς, χωρίς τον κίνδυνο πολιτικής αδιαφάνειας, να προσεγγίσει και να παρουσιάσει το ενωσιακό φαινόμενο –επομένως και το πρόβλημα του δημοκρατικού της χαρακτήρα– πρέπει να προβληματιστεί, και οι δημοσιογράφοι και ο πολιτικοί οφείλουν να ενημερωθούν και, με τη σειρά τους, να ενημερώσουν. Όπως ήδη σημειώθηκε αλλά και όπως θα δούμε ως προς την έννοια της δημοκρατίας, η άκριτη μεταφορά εννοιών της πολιτειολογίας του κράτους στη μεταπολιτειολογική θεώρηση, *αντί να φέρνουν πιο κοντά το ενωσιακό φαινόμενο στον Ευρωπαϊό πολίτη τον απομακρύνουν απ' αυτόν*.³⁴⁴
3. Το όλο θέμα όμως συνοψίζει με πολύ χιούμορ, ο Joseph H. H. Weiler, αναλύοντας τα προβλήματα τού, όπως σημειώνει, λεγόμενου «δημοκρατικού ελλείμματος» της ευρωπαϊκής ενωσιακής έννομης τάξης. Μια σχετική συζήτηση, παρατηρεί ο Weiler, «μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρόβλημα μετάφρασης: η κύρια γλώσσα της σύγχρονης δημοκρατίας, η γραμματική της, το συντακτικό της και το λεξιλόγιό της κινείται γύρω από το κράτος, το έθνος και το λαό – γύρω από το δῆμο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως γίνεται δεκτό, *δεν είναι κράτος*. Το αποτέλεσμα είναι μια περιγραφή πορτοκαλιών να επιχειρείται με το βοτανολογικό λεξιλόγιο που αναπτύχθηκε για τα μήλα».³⁴⁵

344 Βλ. πάντως τον Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 332), σ. 34. Βλ. για την εξέλιξη των κρατών και τον σταδιακό μετασχηματισμό της έννοιας του κράτους ενδεικτικά, R. Cooper, *The Post-Modern State on the World Order*, London 1996· R. W. Rhodes, *Understanding Governance*, 1997· J. Rifkin, *Το ευρωπαϊκό όνειρο* (μτφρ. Α. Λιβανού), Αθήνα 2005, σ. 261 κε. Βλ. επίσης J. Caporaso, «The European Union and Forms of State, Westphalian, Regular or Post-modern?», στο: *Journal of Common Market Studies*, vol. 34, 1996, σ. 29 κε.

345 Βλ. J.-H. Weiler (επιμ.), *Sovereignty in Transition*, Oxford 2003, σ. 268. Τη διαφορετικότητα μεταξύ εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης υποστηρίζει ρητά και ο Σπ. Α. Παππάς, «Η αρμοδιότητα έκδοσης κανονιστικών και “εκτελεστικών” πράξεων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή», στο: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικράτειας. 75 χρόνια*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2004, σ. 1305 κε.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

§ 28. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Έκτης Ενότητας

1. Επιφυλασσόμενοι στη συνέχεια αυτής της Ενότητας για μια εγγύτερη και λεπτομερέστερη προσέγγιση του *συνταγματικού* φαινομένου, σπεύδουμε, ήδη στο σημείο αυτό, ακριβώς για να διαφυλάξουμε την επικοινωνία μας με τον αναγνώστη, να σημειώσουμε προκαταβολικά και ελλειπτικά για τον όρο «Σύνταγμα» τα εξής: Πρόκειται για τον, αυξημένης έναντι όλων των άλλων πολιτειακών κανόνων τυπικής ισχύος, θεμελιώδη νόμο της πολιτείας, ο οποίος καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας της, τη σχέση κρατικής εξουσίας και κοινωνίας και τέλος τη θέση της, είτε σε υπερεθνικά συστήματα, όπως είναι π.χ. η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, είτε στη διεθνή έννομη τάξη. Το Σύνταγμα, έτσι νοούμενο, είναι εκείνο κυρίως που καθιστά τη συγκεκριμένη εκάστοτε πολιτεία *θεσμικά και πολιτικά διαγνώσιμη*.

2. Στην προσέγγιση και την παρουσίαση της έννοιας και της λειτουργίας του Συντάγματος είναι αφιερωμένος ένας ολόκληρος επιστημονικός κλάδος, η *θεωρία του Συντάγματος*. Η νομική του ερμηνεία αποτελεί αντικείμενο του συνταγματικού δικαίου. Το παρόν έργο βέβαια δεν μπορεί να προσφέρει μια συγγραφική (και διδακτική) προσέγγιση, που να εκτείνεται πέραν της αναφοράς σε *ορισμένα* και *μόνον* θέματα. Είναι εστιασμένη, κυρίως, σε όσα έχουν μια άμεση χρησιμότητα για την κατανόηση της πολιτείας. Με αυτά τα κριτήρια έγιναν οι εξής θεματικές επιλογές:

- α.** Προηγείται μια σύντομη, κατά το δυνατόν κατατοπιστική, εισαγωγή στο θέμα «Σύνταγμα» (βλ. παρακ. § 29).
- β.** Ο όρος *Σύνταγμα* έχει την ιστορία του. Το σύγχρονο όμως θεσμικοπολιτικό του νόημα δεν συμπίπτει με ολόκληρη την ιστορία του όρου. Γι' αυτό και στην επόμενη παράγραφο, αναζητείται ο χρόνος και ο τόπος, όπου ο όρος Σύνταγμα απέκτησε το κρίσιμο σύγχρονο νόημά του (§ 30).
- γ.** Από τον 17ο-18ο αιώνα το Σύνταγμα στην Ευρώπη (και όχι μόνο) έπαιξε *καταλυτικό* ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτείας, αναδειχθέν σε σημείο αναφοράς, όχι μόνο του επιστημονικού αλλά και του πολιτικού λόγου. Η πρωταρχικότητα αυτή του Συντάγματος αποδόθηκε με τον όρο «*συνταγματισμός*», πρώτα στη Γερμανία και μετά επεκτάθηκε, όπως θα δούμε,

και αλλού. Στη θεματική αυτή Ενότητα αφιερώνεται η επόμενη παράγραφος (§ 31).

- δ.** Ένα άλλο σημαντικό θέμα για την λειτουργία της πολιτείας είναι η *τυπολογία των τρόπων παραγωγής κανόνων συνταγματικού δικαίου*. Πρόκειται για δύο κυρίως τρόπους: i. Ένα Σύνταγμα δημιουργείται *πρωτογενώς*, ως ιστορική δικαιοπαραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για την συντακτική εξουσία. ii. Κανόνες του Συντάγματος παράγονται, μεταβάλλονται ή και –υπό προϋποθέσεις– καταργούνται, με βάση τα ουσιαστικά όρια και τις διαδικασίες που το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος ρητά προβλέπει (αναθεωρητική λειτουργία). Εμείς θα σταθούμε κυρίως στη *συντακτική εξουσία*. Πρόκειται για το πολιτειολογικά κρίσιμο ερώτημα, αν η *αξιακή ποιότητα* της πρωτογενούς συνταγματογένεσης βρίσκεται στην ελεύθερη επιλογή του φορέα της συντακτικής εξουσίας ή μήπως ο τελευταίος έχει κάποιες αξιακές εξαρτήσεις και συνακόλουθα ουσιαστικούς περιορισμούς (§ 32).
- ε.** Ακολουθεί μια σύντομη προσέγγιση και παρουσίαση της τυπολογίας του σημερινού Συντάγματος (§ 33).
- στ.** Ο *τρόπος* που εφαρμόζεται ένα Σύνταγμα, ο *τρόπος* δηλαδή που σε μια συγκεκριμένη πολιτεία μορφοποιείται το πολιτειακό γίγνεσθαι, συνιστά τη λεγόμενη *συνταγματική πραγματικότητα*. Ως ευστοχότερος θα χρησιμοποιηθεί εδώ ο όρος *πραγματικό Σύνταγμα*, που πειστικά πολιτογράφησε ο Αντώνης Μανιτάκης στον νεότερο ελληνικό πολιτειολογικά λόγο (βλ. παρακ. § 34).
- ζ.** Το Σύνταγμα, ως πολιτικός νόμος, ως ο νόμος των νόμων, έχει πέραν της συγκεκριμένης νομικής του λειτουργίας και άλλες επιπτώσεις στον πολιτειακό βίο. Ορισμένες επιπτώσεις του, που χαρακτηρίζονται ως *λειτουργίες του Συντάγματος*, προσεγγίζουμε στην § 35.
- η.** Τέλος, παρεμβάλλεται, ανορθοδόξως ίσως, από τη σκοπιά της πολιτειολογικής ύλης του περιεχομένου του παρόντος έργου και *το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος*. Το «ανορθοδόξως» παραπέμπει στο γεγονός ότι το θέμα της ερμηνείας του Συντάγματος ανήκει, παραδοσιακά, στη διδασκαλία του συνταγματικού δικαίου. Επειδή όμως η ερμηνεία του Συντάγματος και η κατανόηση της λειτουργίας της πολιτείας είναι δύο θέματα που συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, αποφασίστηκε να περιληφθεί το θέμα αυτό και στην πολιτειολογική προσέγγιση του Συντάγματος, έστω κι αν ο αναγνώστης το θεωρήσει ως *παράρτημα* ή *παρένθεση* (βλ. παρακ. § 36).

§ 29. Εισαγωγή στο θέμα «Σύνταγμα»

1. Η έννοια της *πολιτείας*, στην ιστορικά συγκεκριμένη της μορφή, καθίσταται αναγνώσιμη και διαγνώσιμη, δηλαδή *ορατή* και θεσμικά *αξιολογήσιμη*, μέσα από τον *θεμελιώδη νόμο* που τη διέπει και από τον οποίο προκύπτει ο σκοπός της, η συγκεκριμένη της λειτουργία, η σχέση εξουσίας και πολίτη, η θέση της στη διεθνή έννομη τάξη, τελικά δε, έστω και έμμεσα, και *η πολιτική της φιλο-*

σοφία. Για το χαρακτηρισμό αυτού του θεμελιώδους νόμου επικράτησε ο όρος *Σύνταγμα*. Το Σύνταγμα ούτε ως όρος έχει ένα αμετάβλητο, από τη στιγμή που πρωτοχρησιμοποιήθηκε, νόημα ούτε στις ιστορικά συγκεκριμένες κανονιστικές του μορφές έχει πάντοτε όμοιο περιεχόμενο. Παρά όμως τη νοηματική πολυμορφική εξέλιξη του Συντάγματος, μπορούμε προσωρινά να σημειώσουμε τρία *κρίσιμα χαρακτηριστικά* που αναδείχθηκαν ως τα σταθερά³⁴⁶ νοηματικά³⁴⁷ και ιστορικά του στοιχεία:

- α. Το Σύνταγμα έχει ως αντικείμενό του είτε τη σύνταξη είτε (και) την *έννομη οργάνωση ή επαναοργάνωση* μιας κοινωνικής συμβίωσης.
 - β. Το Σύνταγμα περιέχει πάντοτε *θεμελιώδεις*, σε σχέση με τους άλλους πολιτειακούς κανόνες, αρχές, δηλαδή ρυθμίζει ζητήματα *θεμελιακού χαρακτήρα* για την πολιτεία.
 - γ. Το Σύνταγμα έχει συνήθως *ανξημένη*, έναντι των άλλων πολιτειακών κανόνων, *νομιμοποίηση* και συνακόλουθα και *ιεραρχική τυπική ισχύ*, κάτι που κατά κανόνα συνδυάστηκε με την εφαρμογή *ειδικών διαδικασιών* παραγωγής, τροποποίησης ή κατάργησής του.
2. Αναζητώντας τη γνωστική διαδικασία, με την οποία μπορούμε να προσεγγίσουμε το ερώτημα *τι είναι Σύνταγμα*, ο διαμορφωτής της σύγχρονης δημοκρατικής συνταγματικής θεωρίας στη γερμανόφωνη, και όχι μόνο, Ευρώπη, Konrad Hesse κάνει λόγο για δύο μεθοδολογικούς δρόμους:³⁴⁸
- α. Μια *πρώτη* προσέγγιση είναι εκείνη που αποβλέπει στην *αφηρημένη* αντίληψη περί Συντάγματος, δηλαδή στην αντίληψη που δεν επικεντρώνεται ούτε στον συγκεκριμένο ιστορικό χώρο ούτε στον συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο ισχύος ενός Συντάγματος. Πρόκειται δηλαδή για το Σύνταγμα ως *κατηγορία του καθαρού λόγου*.
 - β. Μια δεύτερη εκδοχή προσέγγισης είναι εκείνη που στοχεύει στο Σύνταγμα, υπό την έννοια ενός *συγκεκριμένου* ιστορικού τύπου και χρόνου. Πρόκειται για το Σύνταγμα ως *κατηγορία του πρακτικού λόγου*. Η πρώτη προσέγγι-

346 Για την έννοια των σταθερών στοιχείων στο πολιτειακό δίκαιο βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 208-210.

347 Για το πολλαπλό νόημα, όχι μόνο νομικό, του όρου «Σύνταγμα» βλ. αντί πολλών, C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 11 κε., καθώς και το πρόσφατο έργο του Chr. Starck, *Verfassungen Tübingen*, 2009, σ. 312-317. Στην Ελλάδα η συζήτηση για την έννοια του Συντάγματος είναι πλούσια. Βλ. κατά πρώτον την κλασική ανάλυση της έννοιας του Συντάγματος στον Αρ. Μάνεση, *ό.π.* (υποσ. 31). Για μια πρωτότυπη, νέα και προς τη μετανεωτερική εποχή προσανατολισμένη προσέγγιση της έννοιας του Συντάγματος βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Το μέλλον της δημοκρατίας και η ανοχή του Συντάγματος*, 2003· ο ίδιος, *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου*, αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα 2008, σ. 35-60. Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ανάπτυξης της ιστορίας και της φιλοσοφίας του συνταγματισμού αφιερώνει εκτενέστατη ανάλυση της έννοιας ο Αντ. Μανιτάκης, *Ελληνικό συνταγματικό δίκαιο. Θεμελιώδεις έννοιες*, τ. Α', Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2004, σ. 87-152· ο ίδιος, *Τι είναι Σύνταγμα*, Αθήνα 2007 (παραπέμπεται ως: *Σύνταγμα*). Βλ. επίσης Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό δίκαιο*, β' έκδ. 2002, σ. 162 κε· Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 24 κε· Φ. Σπυρόπουλος, *Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο*, Αθήνα 2006.

348 Βλ. K. Löwenstein, *Verfassungslehre*, 1959, σ. III κε. και 127 κε.

ση του Συντάγματος, κατά την ίδια πάντοτε αντίληψη, είναι το περιεχόμενο της (γενικής) *θεωρίας του Συντάγματος*. Η δεύτερη εκδοχή το καθιστά αντικείμενο της επιστήμης του *συνταγματικού δικαίου*.³⁴⁹

3. Ως προς τη στεγανή αυτή διάκριση μεταξύ δύο μεθόδων προσέγγισης της έννοιας του Συντάγματος (ως κατηγορίας τόσο του καθαρού όσο και του πρακτικού λόγου), νομίζουμε ότι μπορεί κανείς ν' αποτολμήσει τη διατύπωση μιας αμφιβολίας για τη σκέψη αυτή του Hesse, με το επιχείρημα ότι η διάκριση που διατυπώνει δεν μπορεί να λειτουργήσει με την απόλυτη στεγανότητα με την οποία φαίνεται ότι προτείνεται. Το Σύνταγμα δεν είναι έννοια *a priori*. Γι' αυτό και η αφηρημένη της εκδοχή προκύπτει, κατ' ανάγκην από τη μελέτη κατά τόπο και χρόνο συγκεκριμένων Συνταγμάτων, της ιστορίας τους, των ιδιοτεροτήτων τους και της λειτουργίας τους. Προκύπτει δηλαδή *επαγωγικά*. Το Σύνταγμα όμως δεν συνιστά έννοια την οποία θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει διαζευκτικά, δηλαδή *είτε* ως άσχετη από την ιστορική εφαρμογή της, που σημαίνει ως σύλληψη και συνακόλουθα ως έννοια του καθαρού λόγου, *είτε* στην ιστορική κανονιστική της πραγμάτωση, δηλαδή ως έννοια του πρακτικού λόγου. Η διάκριση καθαρού και πρακτικού λόγου, στην περίπτωση του νοήματος του Συντάγματος, αναιρείται και τελικά συναιρείται από την ιστορία. Έτσι και το Σύνταγμα είναι νοητό μόνο ως *κανονιστική αποτύπωση* των ιστορικοπολιτικών, ηθικών και πολιτιστικών επιλογών του φορέα της συντακτικής εξουσίας και, αντιστοίχως, ως μιας έννοιας που ιστορικά εξελίσσεται.

4. Η επιστημονική συζήτηση για την έννοια του Συντάγματος πυροδοτήθηκε εκ νέου με την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας, την κίνηση για ένα *Ευρωπαϊκό Σύνταγμα* και τελικά την ψήφιση –τον Ιούλιο του 2004– μιας *Συνθήκης για ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη*. Ήταν η στιγμή που τέθηκε επί συγκεκριμένου, ιστορικής σημασίας, θέματος το ζήτημα, αν το Σύνταγμα είναι νοητό μόνο σε συνάρτηση με την πολιτεία ή και ως θεμελιώδης τάξη κανόνων μιας πολυκρατικής θεσμικής οντότητας.

α. Όπως θα δούμε εκτενέστερα στη συνέχεια, το σύγχρονο νόημά του απέκτησε το Σύνταγμα από την ιστορία του. Η έννοια διαμορφώθηκε κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες. Γι' αυτό και, όπως σωστά τονίστηκε, η ανέμελη χρήση του όρου Σύνταγμα υπό ιστορικές προϋποθέσεις που δεν υπήρχαν *τότε* αλλά δημιουργήθηκαν *τώρα* –όπως αυτό συμβαίνει με το θεσμικό πονυμ της ενωσιακής διαδικασίας και της «συνταγματοποίησης» της– επιβαρύνει τις «ταξιδιωτικές αποσκευές» του επιχειρούντος τέτοιο διανοητικό ταξίδι, γι' αυτό και θα έπρεπε να προσέξει «τι βάρος θα κουβαλήσει παραλαμβάνοντας, για εκεί που πάει, τον (παραδοσιακό) όρο Σύνταγμα».³⁵⁰

349 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 3.

350 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, «Το τέλος της «συνταγματοποίησης» της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή η αρχή μιας άλλης; Ανάπτυπο από το «ειδικό τεύχος - αφιέρωμα» του περιοδικού *ToΣ*. Βλ. επίσης Chr. Möllers, «Staat und Verfassung im Kontext der Europäisierung», στο: Chr. Callies (επιμ.), *Verfassungswandel im Europäischen Staaten- und Verfassungsverbund*, Tübingen 2007, σ. 9.

Την επισήμανση του κινδύνου που διατρέχει η ακρίβεια του επιστημονικού και πολιτικού λό-

β. Η διαδικασία, στην οποία δόθηκε ο τίτλος «συνταγματοποίηση», σε αυτή, την ιστορική φάση, ματαιώθηκε. Το γεγονός αυτό όμως δεν ματαίωσε τις εξελίξεις ούτε την ουσιαστικά συνταγματική τους υφή. Τα θεσμικά πράγματα της Ευρώπης, πάντως, με τις αποφάσεις του Συμβουλίου Κορυφής της 21-22.6.2007 στις Βρυξέλλες, και τη νέα *Μεταρρυθμιστική Συνθήκη* δεν αναιρούν τα δεδομένα που εμπλέκουν το εθνικό Σύνταγμα και την εθνική πολιτεία σε νέα, υπερκείμενα, κανονιστικά συστήματα.

§ 30. Στιγμές από την ιστορία του συνταγματικού φαινομένου

I. Ο όρος «Σύνταγμα»

1. Έναν –και μάλιστα πιθανώς τον πρώτο– ορισμό του όρου *Σύνταγμα* συναντούμε ήδη στον Αριστοτέλη: «τάξις ταις πόλεσιν η περί τας αρχάς τινά τρόπον νενέμνται και τι το κύριον της πολιτείας». Αλλά και στη Ρώμη συναντούμε τον όρο ως *rem publicam constituere* (constitution) ή και στις *lois fondamentales* του γαλλικού *ancien régime*.³⁵¹ Σημαντικότερη όμως από μια συνολική παρουσίαση της ιστορίας της έννοιας του Συντάγματος είναι η ανάδειξη της *κρίσιμης εκείνης στιγμής* της ιστορικής της εξέλιξης,³⁵² κατά την οποία *αποκτά πια τον πυρήνα του σημερινού της νοηματικού περιεχομένου* και καθίσταται έτσι η αρχή της σύγχρονης ιστορίας του Συντάγματος.

2. Στην ελληνική λέξη *Σύνταγμα* αντιστοιχεί ο γερμανικός όρος *Verfassung*. Ο αντίστοιχος όρος στα γαλλικά και τα αγγλικά είναι *constitution*. Ο όρος αυτός ή αποτυπώνει την πρωτογενή σύνταξη μιας πολιτείας ή εκφράζει μια υπάρχουσα *συντεταγμένη δομή* μιας *πολιτειακής ενότητας*. Η πιο συνηθισμένη χρήση του όρου *Σύνταγμα* είναι η *νομική*, αυτή δηλαδή που αποδίδει την έννοια του *θεμελιώδους νόμου* μιας πολιτείας. Έτσι, ο όρος διαμορφώθηκε ως έννοια συγγενής με τις έννοιες: *πολίτευμα*, *βασικός νόμος* ή και *μόνο νόμος*. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία ο όρος «Σύνταγμα» ως χαρακτηρισμός της θεμελιώδους

γου από τη χρήση πολιτειολογικών εννοιών για το χαρακτηρισμό μετα-πολιτειολογικών φαινομένων έχει ήδη από το 1997 επισημάνει ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 317), *Οι επίμαχες έννοιες...* Βλ. όμως και το πρόσφατο έργο του Chr. Starck, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 312 επ.

351 Βλ. Πολιτικά, Γ, 6 § 1278 b, καθώς και Δ', Ι § 5: «τάξις ταις πόλεσιν η περί τας αρχάς τινά τρόπον νενέμνται και τι το κύριον της πολιτείας». Ο Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 329), σ. 88, παραπέμπει σε ενδιαφέρουσες περικοπές του Ισοκράτη. Βλ. την αναγωγή στον Αριστοτέλη στο: E.-W. Böckenförde, *Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht*, Frankfurt a.M. 1992, σ. 29-52. Για την ιστορία της έννοιας «Σύνταγμα» σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. σε έναν τόμο έκδοσης δύο σημαντικών κειμένων των H. Mohnhaupt και D. Grimm, *Verfassung: zur Geschichte des Begriffs von der Antike bis zur Gegenwart*, β' έκδ., Berlin 1995.

Το μεν κείμενο του H. Mohnhaupt παραπέμπεται ως *Verfassung I* το δε κείμενο του D. Grimm ως *Verfassung II*. Ο Dieter Grimm είχε ήδη το 1991 ασχοληθεί σε βάθος με την έννοια και το μέλλον του Συντάγματος: *Die Zukunft der Verfassung*, 1991 (παραπέμπεται ως *Zukunft der Verfassung*). Βλ. H. Mohnhaupt, *Verfassung I*, σ. 10 κε. Βλ. επίσης Chr. Starck, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 362.

352 Βλ. H. Mohnhaupt, *Verfassung I*, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 36 κε.

έννοιας τάξης εμφανίζεται πάντως από το 1827 για το βραχύβιο Σύνταγμα της Τροιζήνας (Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος), ενώ τα προηγούμενα επαναστατικά Συντάγματα της Ελλάδας χαρακτηρίστηκαν χωρίς τη χρήση του όρου Σύνταγμα (*Νόμος της Επιδαύρου* ήτοι *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* κατά την εν Άστρει Β΄ Εθνικήν Συνέλευσιν).³⁵³ Η εισαγωγή του όρου Σύνταγμα στη νεοελληνική πολιτική και νομική ορολογία οφείλεται στον *Αδαμάντιο Κοραή*, που απέδωσε έτσι τον γαλλικό όρο *constitution*.³⁵⁴

II. Η συγκεκριμένη ιστορικότητα της έννοιας του Συντάγματος που καθορίζει το σύγχρονο νόημά του

1. Μια προσέγγιση που αναζητεί το σύγχρονο περιεχόμενο του όρου *Σύνταγμα* στην αρχαιοελληνική πόλη ή στη Ρώμη ή στις *lois fondamentales* του γαλλικού *ancien régime*, *αποπροσανατολίζει* και πάντως δεν οδηγεί στην κατανόηση του σύγχρονου νοήματός του. Αυτό προκύπτει, όπως νομίζουμε, και από τις εξής σκέψεις:

- α. Οι ρίζες του σύγχρονου νοήματος του Συντάγματος δεν μπορεί να αναζητηθούν παρά στην εποχή που η πολιτεία ερμηνεύεται γνωσιολογικά, δηλαδή στην έξοδο από τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, από τότε που η νομική τάξη της κοινωνικής συμβίωσης δεν στηριζόταν πια ούτε στη μεταφυσική ούτε στη θρησκεία και στο μύθο, αλλά ούτε και στην απόλυτη διάκριση κρατών και κοινωνίας.³⁵⁵ Με την έννοια αυτή, τα πρώτα συνταγματικά κείμενα, που μπορεί να είναι σημεία αναφοράς για την αναζήτηση του σύγχρονου νοήματος του Συντάγματος, είναι κείμενα διεκδίκησης της ελευθερίας, όπως τα συναντούμε στον αγγλοσαξονικό χώρο τον 17ο αιώνα (στην Αμερική: *Fundamental Order of Connecticut* της 14.11.1679, στην Αγγλία: *Agreement of the people* του 1647 και επί *Cromwell*, *Instrument of Government* του 1653).
- β. Το ιστορικό νόημα του Συντάγματος μας φανερώνεται ακόμη πιο καθαρά, αν ανατρέξουμε στον αγώνα της ανερχόμενης αστικής τάξης για τη χειραφέτηση και την αυτονομία της από τη φεουδαρχική μοναρχία. Η εξέλιξη αυτή κορυφώθηκε με τη διασφάλιση του οικονομικού (και πολιτικού) *status quo*, του τότε ακόμη υπηκόου, δηλαδή με την καθιέρωση του *απαρβαίστος της ιδιοκτησίας και της προσωπικής ελευθερίας χωρίς νόμο*. Η περιουσιακή και ατομική αυτή προστασία καθίσταται πρωταρχική δικαιοική αρχή των ευρωπαϊκών πολιτευμάτων του 18ου και του 19ου αιώνα. Τότε

353 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 24 κε.

354 Βλ. *Τα μετά θάνατον ευρεθέντα συγγράμματα*, Α. Μάμουκας (επιμ.), τ. Α΄, 1881, σ. 88-89.

355 Σωστά βέβαια ο Ε.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 30 και 32, βρίσκει αναγωγές της σύγχρονης έννοιας του Συντάγματος στη «*Magna Charta Libertatum*», 1215, αλλά και σε «συνταγματικά» κείμενα στο γερμανικό ιστορικό χώρο όπως π.χ. η *Wahlkapitulation* του Καρόλου του Ε΄ του 1519 κ.ά. Πρόκειται, κατά τον Böckenförde, πράγματι για περιπτώσεις και περιορισμούς της εξουσίας, δηλαδή ορισμένου τμήματος της κοινωνίας, που δεν πληρούν όμως την έννοια του Συντάγματος. Βλ. μια συνολική έκθεση ιστορικής εξέλιξης του συνταγματικού κράτους στο: H. Fenske, *Der moderne Verfassungsstaat*, 2001.

ακριβώς ο όρος *Σύνταγμα* αποκτά περιεχόμενο πιο συγκεκριμένο, λιγότερο περιγραφικό και στατικό και περισσότερο αξιολογικό και διεκδικητικό. Γίνεται, και γι' αυτούς τους λόγους, κάτι σαν εννοιολογικό στοιχείο του κράτους ή και ταυτίζεται με αυτό. Αυτό επιβεβαιώνει άλλωστε και το άρθρο 16 της γαλλικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789, όπου αναφέρεται ότι χωρίς διάκριση εξουσιών και θεμελιώδη δικαιώματα δεν υφίσταται Σύνταγμα: Ήταν η στιγμή που η ιστορία θεμελίωσε το σύγχρονο νόημα του Συντάγματος.

2. Τις παραπάνω επιφυλάξεις του συγγραφέα απέναντι στην τοποθέτηση της ιστορικής αφετηρίας του συνταγματικού φαινομένου στην Αρχαιότητα ή στον Μεσαίωνα³⁵⁶ επιβεβαιώνουν έγκυρες μαρτυρίες της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής θεωρίας. «Υπάρχει» –σημειώνει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Μανιτάκης– «μια ρήξη μεταξύ της “σύγχρονης” έννοιας του Συντάγματος που συνδέεται εκ καταγωγής με τη γαλλική και την αμερικανική επανάσταση, και της “αρχαίας”...». «Το Σύνταγμα» –σημειώνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος– «είναι προϊόν της ιστορίας. Το Σύνταγμα ως ιδεολογική και πολιτική διεκδίκηση και κατάσταση, ως πολιτισμικό δημιούργημα και ως νομικό φαινόμενο ανάγεται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (τέλη του 18ου αιώνα) και σ' έναν συγκεκριμένο τύπο κράτους. Η εμφάνιση του Συντάγματος δεν συντελείται βέβαια απροσδόκητα και ακαριαία. Προηγείται μια μακρά περίοδος ιστορικής ζύμωσης, κατά την οποία εμφανίζονται πολλά αποσπασματικά και πρόδρομα συνταγματικά φαινόμενα, κυρίως στην Αγγλία».³⁵⁷ Σπέρματα αυτού του νοήματος του Συντάγματος βέβαια συναντούμε και *πριν* από την εμφάνιση του συνταγματισμού. Αρκεί κανείς να θυμηθεί τη διασφάλιση του φορολογούμενου πολίτη απέναντι στον βασιλιά του με τη Magna Charta του 1214, του Ιωάννη του Ακτήμονα. Βέβαια, η σύγχρονη ιστοριοπολιτική σημασία του Συντάγματος ολοκληρώνεται καθώς εξελίσσεται και σε *δημοκρατική διεκδίκηση* στις ευρωπαϊκές συνταγματικές μοναρχίες του 19ου αιώνα, όταν δηλαδή άρχισε να διασφαλίζει την αστική τάξη απέναντι στη μοναρχική εξουσία.

§ 31. Ο συνταγματισμός

Ι. Ιστορική αναγωγή

1. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά το Σύνταγμα, ως θεμελιακή ρύθμιση, που οριοθετεί δικαίκα την εξουσία, μετουσιώνεται σε σταθερό *συστατικό στοιχείο της πολιτείας*. Γι' αυτό και η, γερμανική κυρίως, επιστήμη, χαρακτηρίζει τις πολιτείες του κεντροευρωπαϊκού χώρου, καθώς δεν γνωρίζει τη διάκριση *κρά-*

356 Τις επιφυλάξεις αυτές είχε διατυπώσει ο συγγραφέας ήδη από το 1994. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Α' (Θεωρητικό Θεμέλιο), 1994, σ. 180.

357 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 88 και Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 36. Βλ. επίσης D. Grimm, *Verfassung II*, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 119. Εύστοχα παρατηρεί ο Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 162, ότι ναι μεν το Σύνταγμα κατά κανόνα είναι κείμενο που φέρει τον ομώνυμο τίτλο, αλλά αυτό δεν συμβαίνει πάντοτε.

τους και πολιτείας ως «*συνταγματικά κράτη*» (Verfassungsstaat) και τη θεωρητικο-πολιτική και ιστορική τους έκφραση ως συνταγματισμό (Konstitutionalismus). Η θεωρία και η πρακτική του συνταγματισμού είναι κρίσιμη για την κατανόηση της σύγχρονης πολιτείας και ιδιαίτερα του ρόλου που διαδραμάτισε το συνταγματικό φαινόμενο στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού ενωσιακού θεσμικού πολιτισμού.

2. Ο συνταγματισμός, ως ιστορική κατάκτηση στην Ευρώπη, εκφράζει την εμφάνιση και την καθιέρωση της διάκρισης των λειτουργιών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως των πρώτων στοιχείων του ευρωπαϊκού δικαίου πολιτισμού.³⁵⁸ Οι ρίζες του συνταγματισμού, όχι ως όρου αλλά ως ιστορικής διαδικασίας, βρίσκονται στη συνταγματική εξέλιξη της Αγγλίας, παρά το γεγονός ότι εκεί οι συνταγματικοί θεσμοί δεν είχαν, κατά κανόνα, λάβει γραπτή, δηλαδή κωδικοποιημένη μορφή. Υπό την έννοια αυτή ο συνταγματισμός συνιστά κυρίως την αποκρυστάλλωση θεμελιωδών θεσμικών αρχών και δημοκρατικών εγγυήσεων και συνδέεται κατά κανόνα, αλλά όχι πάντοτε, με γραπτό Σύνταγμα.

3. Ο συνταγματισμός γεννιέται με τις πρώτες μορφές περιορισμού της μοναρχικής εξουσίας, ή –για να χρησιμοποιήσουμε τη χαριτωμένη παρομοίωση του R. Wahl³⁵⁹– από τότε που το μοναρχικό σπίτι έπαυσε να έχει έναν ιδιοκτήτη, αλλά εισήλθε σ' αυτό και δεύτερος κάτοικος, η αντιπροσωπεία του λαού. Στα πρώτα χρόνια –για να συνεχίσουμε με την παρομοίωση του R. Wahl– τους καλύτερους χώρους και την αρμοδιότητα να δίνει εντολές στο υπηρετικό προσωπικό και στους φρουρούς διέθετε ο αρχικός ιδιοκτήτης, ο μονάρχης. Στη συνέχεια όμως αυτή επιμερίστηκε και μεταξύ του υπηρετικού προσωπικού. Έκτοτε ο συνταγματισμός αναπτύσσεται παράλληλα με την ιστορική εξέλιξη της πολιτείας και σε συνάρτηση με τα νέα πεδία έντασης, που η πολιτική πραγματικότητα αναδεικνύει.

4. Ο συνταγματισμός, ως ιστορικοπολιτική αναγωγή του Συντάγματος σε θεμελιώδες χαρακτηριστικό του κράτους από το τέλος του 17ου-αρχή του 18ου αιώνα, δεν έμεινε μόνο στοιχείο της συνταγματικής ιστορίας (κυρίως) της Ευρώπης. Το συνταγματισμό, ως ιστορική διαδικασία μετασχηματισμού της απόλυτης μοναρχίας, γρήγορα άρχισε να συνοδεύει η επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, αλλά κυρίως η συνταγματική θεωρία. Η τελευταία ανέπτυξε μια αντίστοιχη και ομώνυμη θεωρία στη βάση της θεσμικής ομοιομορφίας των πολιτειών εκείνης της εποχής. Έτσι η επιστήμη ανέδειξε, στη βάση των θεσμικών εκφάνσεων του συνταγματισμού, έναν νέο νομικό (κοσμο)πολιτισμό. Χαρακτηριστικά έργα της εποχής φέρουν τίτλους όπως: *Γενικές αρχές του συνταγματικού κράτους* ή *Ενιαίο δίκαιο του κράτους* ή *Κλασικό συνταγματικό δίκαιο* ή *Κοινό συνταγματικό δίκαιο* κ.ο.κ.³⁶⁰ Στα έργα αυτά αναπτύσσεται ένα νομικό δόγμα, ένα εί-

358 Βλ. αντί πολλών, Αντ. Μανιτάκης, *Τι είναι Σύνταγμα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 20 κε. W. Kägi, *Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates*, Zürich 1945, σ. 80.

359 Βλ. R. Wahl, «Der Konstitutionalismus als Bewegungsgeschichte», στο: U. Müssigi (επιμ.), *Konstitutionalismus und Verfassungskonflikt*, Tübingen 2006, σ. 193 κε.

360 Βλ. τις αναφορές στα σχετικά συγγράμματα των Hauriou - Barthélemy - Duer - Triepel - Verdross κ.ά. στον W. Kägi, ό.π. (υποσ. 358), σ. 14, υποσ. 3.

δος «συνταγματικού δικαίου» που ισχύει για την ερμηνεία όλων των συνταγματικών κρατών και του νομικού τους πολιτισμού.

5. Η πρώτη μορφή του συνταγματισμού, δηλαδή ο περιορισμός της μοναρχικής εξουσίας υπέρ μιας αντιπροσωπευτικής συνέλευσης του λαού, συνδέεται συνήθως με το «δοτό Σύνταγμα», και μάλιστα στο πλαίσιο μιας αντίληψης ότι αποκλειστικός φορέας της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας είναι ο «παραχωρών» το Σύνταγμα μονάρχης (δοτό Σύνταγμα - συνταγματική μοναρχία).

α. Η αντίληψη αυτή είναι απλουστευτική και δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Τα δοτά Συντάγματα δεν συνιστούν *εκούσια προσφορά* του μονάρχη, αλλά είναι το ιστορικό αποτέλεσμα της αδυναμίας της απόλυτης μοναρχίας να *αντέξει την πίεση της άρχουσας τάξης*. Πρόκειται για το αποτέλεσμα ενός *συμβιβασμού* μεταξύ των δύο κύριων θεσμικών παραγόντων των πολιτειακών μορφωμάτων του τέλους του 17ου και του 18ου αιώνα, δηλαδή του μονάρχη και των κυρίαρχων δυνάμεων της κοινωνίας. Έτσι τα Συντάγματα δεν ήταν παρά *συνθήκες* για την οροθέτηση της μοναρχικής εξουσίας (Herrschaftsverträge).³⁶¹

β. Άλλωστε, αυτή μπορεί να είναι και η μόνη θεμελίωση του γεγονότος ότι ο μονάρχης δεν εδικαιούτο με *μονομερή πράξη* να ανακαλέσει δικαιώματα που είχαν παραχωρηθεί με το δοτό Σύνταγμα, αφού στη διαδικασία θέσης του σε ισχύ μετείχε και ο άλλος θεσμικός παράγοντας (συμβαλλόμενος!) υπέρ του οποίου και παραχωρήθηκε, δηλαδή η «οιονεί άρχουσα τάξη των υπηκόων». Γι' αυτό και τη διαδικασία αυτή δεν την επέβαλε ο μονάρχης αλλά την προέβλεπαν τα ίδια τα Συντάγματα.³⁶²

II. Το πρόβλημα της κυριαρχίας

1. Η θεσμική αντιμετώπιση της πηγής της κυριαρχίας υπήρξε κεντρικό πεδίο ανάπτυξης του συνταγματισμού.

α. Το συμβατικό στοιχείο, στην αντίληψη περί συνταγματικής μοναρχίας, ενισχύεται και από την εύστοχη διαπίστωση ότι η κυριαρχία είναι μια οριακή έννοια που πρέπει να τοποθετηθεί *μεταξύ δικαίου και πραγματικότητας*.³⁶³ Έτσι, στο σχήμα της συνταγματικής μοναρχίας, το Σύνταγμα εξακολουθούσε να αφήνει κανονιστικά εκκρεμές το πρόβλημα της κυριαρχίας υπέρ ενός εκ των δύο θεσμικών φορέων. Από πλευράς νομικού τύπου, ως κυρίαρχος εμφανίζεται ο μονάρχης, στην ουσία όμως τμήμα της κυριαρχίας είχε μεταβιβαστεί στον έτερο θεσμικό φορέα, το λαό, ουσιαστικά βέβαια στις κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις.³⁶⁴

361 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 30 κε.· W. Ebel, *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland*, β' έκδ. 1958, σ. 43 κε., 67 κε.

362 Βλ. παραδείγματα στο: E.-R. Hüber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, τ. Β', 1960, σ. 92 κε.

363 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 37.

364 Βλ. H. Krüger, «Souveränität», στο: *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, τ. 9, 1956, σ. 311.

- β.** Το πρόβλημα της θεσμικής ένταξης της κυριαρχίας στη συνταγματική μοναρχία επιχειρεί να λύσει θεωρητικά και εννοιολογικά, δηλαδή *συμβολικά*, το 1868 ο Otto von Gierke, υποστηρίζοντας το συνταγματικό πλάσμα ότι φορέας της κυριαρχίας είναι το ίδιο το Σύνταγμα. Οι δύο θεσμικοί παράγοντες, ο μονάρχης και ο λαός, αποτελούν στο σχήμα αυτό *όργανα* του Συντάγματος.³⁶⁵ Η προφανής πρόθεση της θεωρίας του Otto von Gierke ήταν η θεσμική σταθεροποίηση της πολιτείας με τον απεγκλωβισμό της κυριαρχίας από το αδιέξοδο πεδίο ένταξης μεταξύ μονάρχη και λαού και την τοποθέτησή της στο επίπεδο της *αρμοδιότητας* των δύο αυτών *οργάνων* του Συντάγματος. Με αυτήν την πολιτειοθεωρητική σύλληψη επιχειρεί ο Gierke να εξασφαλίσει για την πολιτεία την ερμηνευτική αναγνώριση ότι έχει ως μόνιμη και σταθερή νομιμοποιητική βάση το ίδιο το Σύνταγμα.³⁶⁶
- 2.** Από τις σκέψεις, που μόλις προηγήθηκαν, προκύπτει ότι τα δοτά Συντάγματα δεν διαφέρουν στην ουσία τους από τα Συντάγματα-Συνθήκες, παρά μόνο κατά το ότι, το συμβατικό στοιχείο των πρώτων είναι τυποποιημένο στο κείμενο του Συντάγματος.³⁶⁷

III. Η εξέλιξη

- 1.** Κοιτίδα των ιστορικών διαδικασιών που θεωρητικά αποδόθηκαν με τον όρο *συνταγματισμός*, όπως παραπάνω σημειώθηκε, υπήρξε η Αγγλία, παρ' ότι εκεί οι θεσμοί και η λειτουργία της πολιτείας δεν είχαν λάβει γραπτή και κωδικοποιημένη μορφή. Ο όρος *constitution* είναι μεταγενέστερος του όρου «*form of government*». Ο τελευταίος, ήδη από τον 17ο αιώνα, απέδιδε τη νομική οργάνωση της εξουσίας και εξέφραζε την επεκτεινόμενη υπαγωγή των πολιτικών διαδικασιών σε βασικούς κανόνες. Ο όρος *constitution* μεταφέρθηκε από τα μέσα του 18ου αιώνα στη *Βόρειο Αμερική*. Εκεί χαρακτηρίζει τους πρώτους γραπτούς «*Colonial Charters*», που περιχαρακώνουν νομικά την εξουσία των αποίκων έναντι της εξουσίας της βρετανικής μητρόπολης.³⁶⁸
- 2.** Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση του συνταγματισμού στη *Γαλλία*. Εκεί και ήδη πριν από την επανάσταση του 1789, εμφανίστηκαν οι προϋποθέσεις ανάπτυξης του συνταγματισμού. Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός του Συντάγματος που δίνεται στο πιο διαδεδομένο τότε διδακτικό εγχειρίδιο του Emmerich de Vattel.³⁶⁹ Κατά τον ορισμό αυτό: «Σύνταγμα είναι η θεμελιώδης μορφή που καθορίζει τον τρόπο άσκησης της δημόσιας αυθεντίας. Με τη ρύθμιση αυτή γίνονται ορατά: α) η μορφή υπό την οποία δρα το έθνος, ως πολιτικό νομικό πρόσωπο, β) πώς και από ποιον κυβερνάται ο λαός, γ) ποια είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των κυβερνωμένων. Το Σύνταγμα, στη βάση του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο καθορισμός της τάξης με την οποία το έθνος

365 Βλ. Otto v. Gierke, *Das deutsche Genossenschaftsrecht*, τ. 1, 1868, σ. 828 κε. και 833.

366 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 65· E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 37.

367 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 39.

368 Βλ. D. Grimm, *Zukunft der Verfassung*, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 104-107.

369 Βλ. E. Vattel, *De droit de gens*, 1754, κεφ. III, § 27.

σκοπεύει, συσπειρωμένο, να υλοποιήσει τους σκοπούς και τα πλεονεκτήματα της πολιτικής κοινωνίας».

3. Με τη Γαλλική Επανάσταση ο γαλλικός συνταγματισμός ολοκληρώνεται ως ιδέα και επιβάλλεται ως πολιτειολογική πραγματικότητα της πολιτείας. Ως απαρχή του συνταγματισμού στη Γαλλία πρέπει να θεωρηθεί αυτό που αποτυπώθηκε από τον θεωρητικό εκφραστή της συντακτικής εξουσίας του λαού, θεολόγο Emmanuel Abba Sieyès. Ο Sieyès σε ένα κείμενο-διακήρυξη, που σε πρώτη φάση είχε κυκλοφορήσει το 1789 ως ανώνυμο υπό τον τίτλο *Qu'est-ce que le Tiers-Etat?*,³⁷⁰ μεταξύ άλλων έγραφε: «Il est impossible de créer un corps pour un fin sans lui donner une organisation, des formes et des lois propres à lui faire remplir les fonction auxquelles on a voulu le destiner. C'est ce qu'on appelle la constitution de ce corps. Il est évident qu'il ne peut pas exister sans elle. Il l'est donc aussi que tout gouvernement commis doit avoir sa constitution». Αυτή η τελευταία φράση, πως κάθε «κυβέρνηση» (δηλαδή κρατική εξουσία) οφείλει να έχει το Σύνταγμά της, περικλείει την ουσία του συνταγματισμού, που στη Γαλλία περιέλαβε και ορισμένα ουσιαστικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η *λαϊκή κυριαρχία*, η *διάκριση των λειτουργιών* και τα *ανθρώπινα δικαιώματα*.³⁷¹ Αυτήν ακριβώς την *ουσιαστική* αντίληψη περί συνταγματισμού εξέφρασε και το άρθρο 16 της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της 20.8.1789: «Κοινωνία, στην οποία η προστασία των δικαιωμάτων δεν είναι εξασφαλισμένη, ούτε καθορισμένη η διάκριση των εξουσιών, δεν έχει Σύνταγμα».

IV. Ο συνταγματισμός στη γερμανική πολιτειολογία

1. Ο συνταγματισμός, όπως διαμορφώνεται από την πολιτική φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης, καθίσταται θεωρητικό κτήμα της επιστήμης στη Γερμανία. Εκεί δεν υιοθετείται με την αρχαϊκή του έκφραση, αλλά κυρίως με τα ουσιαστικά κριτήρια, όπως αυτά τελικά αποτυπώθηκαν στο άρθρο 16 της γαλλικής διακήρυξης. Η έννοια του Συντάγματος ταυτίστηκε με τον *περιορισμό της κρατικής εξουσίας*, τόσο υπέρ των *ελευθεριών των πολιτών*, όσο και υπέρ μιας συνεχώς διευρυνόμενης συμμετοχής των αντιπροσώπων του λαού στη διαμόρφωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας.³⁷²

2. Ο συνταγματισμός εκφράζει, τόσο ως πολιτειολογική σύλληψη όσο και ως πολιτική ιδεολογία, την *εκτόπιση της μεταφυσικής* από το πεδίο θεμελίωσης και οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, καθιστάμενος έτσι το πρώτο κρίσιμο βήμα εκδημοκρατισμού της πολιτείας. Ο εκδημοκρατισμός αυτός ταυτίζεται με την επικράτηση του *νομικού θετικισμού* στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου. Ο νόμος, ως η εξουσιαστική βούληση του *λαού*, είναι αφ' εαυτού δημοκρατικά

370 Έκδοση R. Zapperi, 1970, σ. 179.

371 Βλ. D. Grimm, *Zukunft der Verfassung*, ό.π. (υποσ. 351), σ. 107-109 και την εκεί –υποσ. 23, 24, 25– μνημονεύμενη ομιλία του Jean Joseph Mounier στις 9.7.1789.

372 Βλ. D. Grimm, *Zukunft der Verfassung*, ό.π. (υποσ. 351), σ. 109 κε. και γενικότερα για το συνταγματισμό Αντ. Μανιτάκης, ό.π. (υποσ. 347), κυρίως σ. 100 κε.

νομιμοποιημένος. Βέβαια εδώ ο θετικισμός, που συνδέεται με το συνταγματισμό, κάθε άλλο παρά αγνόησε τον συγκεκριμένο συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, αφού και ο ίδιος, τόσο ως επιστημονική θεωρία όσο και ως πολιτική ιδεολογία, αποτέλεσε έκφραση αυτού του συσχετισμού.³⁷³ Κατά τούτο δεν καλύπτεται θεωρητικά από τον απόλυτο και άκαμπτο θετικισμό του Paul Laband. Η επίγνωση των *πραγματικών προϋποθέσεων* ισχύος και λειτουργίας του Συντάγματος φαίνεται από τις σκέψεις που επιγραμματικά διατύπωσε ο Ferdinand Lassale όταν σημείωνε πως «η ενεργούσα δύναμη που κρύβεται μέσα στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις είναι εκείνη που καθιστά τους νομικούς θεσμούς αυτό που είναι: έναν βασιλέα, στον οποίο υπακούει ο στρατός και τα κανόνια – αυτό είναι ένα κομμάτι Σύνταγμα».³⁷⁴ Οι παραπάνω αντιλήψεις επιβεβαιώθηκαν από τον Lorenz von Stein το 1870, ο οποίος ως Σύνταγμα θεωρούσε τη «νομική μορφή την οποία πήρε η κοινωνική τάξη πραγμάτων, κυρίως δηλαδή η ιδιοκτησία και οι εργασιακές σχέσεις».³⁷⁵

3. Μια ειπωμένη φάση, της δημοκρατικοποιητικής λειτουργίας του συνταγματισμού, είναι η αντίληψη της κυριαρχίας ως αρχής που εντάσσεται στα *θεμελιώδη* του Συντάγματος. Η εξέλιξη αυτή της πολιτικής και θεσμικής σκέψης πηγάζει από το «λογικό δίκαιο» (*Vernunftsrecht*) του Διαφωτισμού. Σύμφωνα με αυτό, αφετηρία και σημείο αναφοράς κάθε πολιτικής και κοινωνικής τάξης αποτελεί το «κάθε ελεύθερο και ανεξάρτητο (*auf sich gestellte*) υποκείμενο».³⁷⁶ Η αντίληψη αυτή οδηγεί σ' έναν συνταγματισμό, όπου το Σύνταγμα δεν *οργανώνει* και *περιορίζει* μια *προϋπάρχουσα* πολιτική εξουσία, όπως αυτό συνέβαινε στη λογική του Otto von Gierke,³⁷⁷ αλλά που νομικά την *ιδρύει*, δηλαδή τη *συντάσσει*. Πρόκειται πια για συνταγματισμό, που εκφράζει μία αντίληψη του Συντάγματος, ως εγκαθίδρυση μιας «βιωτικής τάξης και τάξης αξιών» της *όλης πολιτειακής συγκρότησης*.³⁷⁸ Έτσι, στην εξέλιξή του, ο συνταγματισμός δεν σπνρίζεται αποκλειστικά στην έννομη τάξη του «ψηφισμένου νόμου» (θετικισμός). Σταδιακά η έννομη τάξη του συνταγματισμού στην ιδεατή της μορφή διαμορ-

373 Ο συσχετισμός των δυνάμεων που αποτυπώνεται σ' ένα Σύνταγμα αποτελεί την αφετηρία της αντίληψης του Συντάγματος ως *Συνθήκης*. Μιας αντίληψης που θέλει να ερμηνεύσει το συνταγματικό φαινόμενο σαν συμφωνία μεταξύ των (συνήθως) δύο θεσμικών πολιτικών δυνάμεων που αυτοδεσμεύονται: Τελικά, κατά τη θεωρία του Συντάγματος-Συνθήκης, στη συνταγματική μοναρχία ούτε ο μονάρχης μπορεί να «επιβάλει» *μόνος* ούτε ο λαός ν' αποφασίσει *μόνος* τη θέση σε ισχύ ενός Συντάγματος (βλ. π.χ. F. Chr. Dahlmann, *Die Politik, auf den Grund und das Mass der Zustände zurückführen*, γ' έκδ. 1847, σ. 9). Επίσης βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 63 κε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα Συντάγματος-Συνθήκης, σε ομοσπονδιακό όμως επίπεδο, είναι το Σύνταγμα της 26.7.1867 της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας (*Norddeutsche Bund*) όπου στο προοίμιο γίνεται σαφής λόγος για «συνθήκη» μεταξύ των μοναρχών που συνενώθηκαν σε ομοσπονδία.

374 Βλ. F. Lassale, «Über Verfassungswesen», 1862, στη συλλογή: *Gesammelte Reden und Schriften*, τ. Β', 1919/1967, σ. 31 και 33.

375 Βλ. L.v. Stein, *Handbuch der Verwaltungslehre*, Μέρος I, 1888, II. Σχετικά βλ. και D. Grimm, *Verfassung II*, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 131.

376 Βλ. W. Welzel, *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit*, δ' έκδ. 1962, σ. 108-114.

377 Βλ. παρακ. II, 2 αυτής της παραγράφου.

378 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 47 κε.

φώνεται και ως *τάξη αξιών*. Αυτή η εξέλιξη συμπίπτει με τη θεματική επέκταση του πεδίου ισχύος του Συντάγματος και πέραν της κρατικής οργάνωσης. Με αυτόν τον τρόπο εμπίπτει στη ρυθμιστική του ύλη, όχι μόνο η λειτουργία της πολιτειακής (κρατικής) εξουσίας και τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και η θεσμική δυναμική της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών (συνδικαλισμός, πολιτικά κόμματα, κ.ο.κ.).

4. Με κέντρο τη μετα-αυτοκρατορική Γερμανία (δηλαδή μετά το 1918), ο ιστορικά διαμορφωμένος συνταγματισμός *υπέστη ρωγμές*. Οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις, οι συνακόλουθες κοινωνικές αναταραχές και οι ιστορικές εντάσεις μείωσαν την ικανότητα (αποτελεσματικότητα) του Συντάγματος να υποτάσσει στο κανονιστικό του πεδίο τα νέα πραγματικά δεδομένα που καθόριζαν τη σχέση κράτους και κοινωνίας. Η εξέλιξη αυτή έδωσε το έναυσμα για *επανεξέταση του παραδοσιακού συνταγματισμού*. Από την εκτεταμένη σχετική συζήτηση, άξιος ιδιαίτερης μνείας είναι –όπως εκτενώς θα δούμε και παρακάτω– η πολιτειολογική αντίθεση, ανάμεσα στον Rudolf Smend³⁷⁹ και στον Carl Schmitt³⁸⁰ το Σύνταγμα της Βαϊμάρης που ίσχυε στη Γερμανία από το 1919, όταν και τύποις κατήργησε τη μοναρχία ως το 1933, οπότε άρχισε σταδιακά και «νομότυπα» να καταργείται από το Γ΄ Ράιχ, έθεσε δύο μεγάλους διανοητές της πολιτειολογίας γύρω από το μεγάλο θέμα της εποχής που ήταν τι μπορεί να υποκαταστήσει τη λειτουργία της μοναρχίας που καταργήθηκε; Ποιος θεσμός και ποια αντίληψη θα αντικαταστήσει την μοναρχική αρχή διασφαλίζοντας και την ενότητα που θεωρήθηκε ότι διασφαλίζει τη λειτουργία της πολιτείας;

5. Οι δύο θεωρητικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν από τον Smend και τον Schmitt είναι ακραία αντίθετες, τόσο πολιτειολογικά όσο και πολιτικά, παρά το γεγονός ότι και οι δύο προβάλλουν ως θεμέλιο της σκέψης τους αυτό που ο καθένας αντιλαμβάνεται ως *δημοκρατική νομιμοποίηση*.

α. Ο Rudolf Smend αντιλαμβάνεται τη λειτουργία της πολιτείας και τη συναφή λειτουργία του Συντάγματος στην υπηρεσία της ζωής μέσα στην οποία εκτυλίσσεται ο *πραγματικός* πολιτειακός βίος. Αυτή η κοινωνικοπολιτική εσωπολιτειακή λειτουργία τελικά υπερβαίνει τα εκάστοτε διάφορα ρεύματα που χαρακτηρίζει ως *διαδικασία ολοκλήρωσης* (Integrationsprozeß). Ως διαδικασία *ολοκλήρωσης* εννοεί την πραγμάτωση όλων των εκφάνσεων της ζωής της πολιτείας και που τελικά σημαίνει την υπέρβαση των υπαρκτών συγκρούσεων και τη διασφάλιση *της ενότητας της πολιτείας*.

β. Σε ακραία αντίθεση με τον Smend βρίσκεται η σκέψη του Schmitt. Την ανεπάρκεια του Συντάγματος, με το νόημα που είχε αποκτήσει, κατά την εξέλιξη του συνταγματισμού, αντιμετώπισε με την αναγωγή του νοήματος του Συντάγματος σε μια *καθολικά ισχύουσα θεμελιώδη (πραγματική!) απόφαση* για

379 Για τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία βλ. από τα έργα του R. Smend, *Verfassung und Verfassungsrecht*, 1928, σ. 78, 84 κε., δημοσιευμένο στο Staatsrechtliche Abhandlungen, und Andere Aufsätze, Bralin 1955, αλλά και Ungeschriebenes Verfassungsrecht im monarchischen Bundesstaat, στο: *Festgabe für Otto Mayer*, Tübingen 1916, σ. 245-270.

380 Βλ. *ό.π.* (υποσ. 214), αλλά και παρακ. § 35, I και II.

το είδος και τον τύπο της συγκεκριμένης πολιτικής ενότητας. Με την αντίληψη αυτή, βέβαια, ο Schmitt στερεί από το Σύνταγμα τη νομικά κατοχυρωμένη κανονιστική του λειτουργία, αφού αυτή αναπτύσσεται μόνο στο μέτρο που η εφαρμογή και η ερμηνεία του επιδέχονται αναγωγή σε μια θεμελιώδη πολιτική απόφαση του φορέα της συντακτικής εξουσίας (Grundentscheidung). Ο Schmitt –κι αυτό οδηγεί στην ίδια ακριβώς λογική– διακρίνει μεταξύ Συντάγματος (Verfassung) και συνταγματικού νόμου (Verfassungsgesetz). Το Σύνταγμα, ως νόμος, ισχύει μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής έννοιας του Συντάγματος, νοούμενου όμως οντολογικά και όχι κανονιστικά. Η βούληση που επικράτησε και εκφράστηκε με συνταγματικούς όρους αποτελεί την προϋπόθεση και τα όρια της κανονιστικής ισχύος του Συντάγματος ως νόμου. Οι αντιλήψεις αυτές του Schmitt δεν περιέγραψαν μόνο μία εξέλιξη αλλά και συνέτειναν στην αποδυνάμωση τον ιστορικού ρόλου του Συντάγματος ως νομικά δεσμευτικής εγγύησης της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Εύλογα αποδίδεται στο σκεπτικό αυτό η από μέρους του Schmitt θεωρητική και νομιμοποιητική στήριξη της σταδιακής αποδυνάμωσης του Συντάγματος, ως του νομικά δεσμευτικού κειμένου, από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς.

V. Περί «νέου» κύματος συνταγματισμού

1. Ο συνταγματισμός βιώνει τη νέα ιστορική του φάση, από το τέλος του Δεύτερου παγκόσμιου πολέμου και εφεξής. Εύστοχα γίνεται μάλιστα λόγος περί νέου κύματος συνταγματισμού.³⁸¹ Το Σύνταγμα γίνεται το επίκεντρο, η έκφραση και το σημείο αναφοράς ιστορικών εξελίξεων, τόσο μέσα στη σύγχρονη πολιτεία όσο και στις διαπολιτειακές σχέσεις, αλλά και πεδίο νέων ερμηνευτικών εντάσεων και θεσμικών αντιφάσεων. Το τελευταίο συμβαίνει όταν ο δικαίος κανόνας αδυνατεί να αντιμετωπίσει αδυσώπητα, ίσως και μη επιλύσιμα, διλήμματα. Η κοινωνία επικαλείται πάντα, περίπου για κάθε θέμα, το Σύνταγμα, του οποίου η ερμηνεία υπηρετεί την οπτική του θεσμικού παράγοντα που μπορεί να την επιβάλει.

2. Αν παρακολουθήσει κανείς τη συζήτηση για τη διαδικασία «συνταγματοποίησης» της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας, θα διαπιστώσει δύο, αντιφατικές μεταξύ τους, τάσεις: από τη μία παρατηρείται μια αναβάθμιση του εθνικού Συντάγματος, ένα είδος εθνικού συνταγματικού πατριωτισμού. Ταυτοχρόνως όμως συμβαίνει και το αντίθετο, δηλαδή μια υποβάθμιση του εθνικού Συντάγματος, που από πολλούς εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της αμφισβήτησης της έννοιας της κυριαρχίας³⁸² και, συνακόλουθα, του πρωτογενούς χαρακτή-

381 Θεμελιωμένη και πλούσια σε επιχειρήματα ανάδειξη της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 ως παραδείγματος του νέου κύματος συνταγματισμού μας προσφέρει ο Ξ. Ι. Κοντιάδης με δύο κυρίως έργα του. Αφενός το έργο του *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, κυρίως σ. 123 κε. (παραπέμπεται ως: *Νέος συνταγματισμός*), καθώς και με το *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 293 κε., με πλούσια βιβλιογραφική ενημέρωση (παραπέμπεται ως: «Δημοκρατία»). Βλ. επίσης Ευ. Βενιζέλος, *Το μέλλον της δημοκρατίας* κ.τ.λ., ό.π. (υποσ. 347), σ. 113 κε.

382 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 347), σ. 42.

ρα της συντακτικής εξουσίας. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις πρόσφατες ευρωπαϊκές θεσμικές εξελίξεις: η προσπάθεια μετονομασίας των Ευρωπαϊκών Συνθηκών σε *Σύνταγμα* απέτυχε. Όσοι έχουν το όραμα μιας Ευρώπης ως ομοσπονδιακού κράτους, το συνδέουν με το συμβολισμό ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Τελικά όμως επικράτησε μια αυξημένη *υπεράσπιση* των εθνικών Συνταγμάτων έναντι ακριβώς του κινδύνου της απίσχνανσης της σημασίας τους, λόγω ακριβώς της διαδικασίας συνταγματοποίησης της ευρωπαϊκής έννομης τάξης.³⁸³

3. Το νέο ρεύμα του συνταγματισμού εκδηλώνεται και σε συνάρτηση με τη δημιουργία νέων πολιτειών (ή αναβίωση παλαιών), που προκύπτουν από το διαμελισμό (διάλυση) μεγάλων ενώσεων, όπως της Σοβιετικής Ένωσης ή της Γιουγκοσλαβίας. Για τις νέες αυτές πολιτείες, το Σύνταγμα συμπυκνώνει, άλλοτε μεν την εθνική συνείδηση και άλλοτε συμβολίζει την ανεξαρτητοποίησή του έναντι του θεσμικού σχήματος στο οποίο υπάγεται.³⁸⁴

4. Στο φαινόμενο του συνταγματισμού εύστοχα περιλαμβάνεται και το φαινόμενο της συνταγματοποίησης διεθνών συνθηκών, όπως έγινε και με το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, το *περιεχόμενο* του οποίου ήταν περίπου ταυτόσημο με το κείμενο της Συνθήκης της Ζυρίχης του 1960. Γενικότερα, τα σύγχρονα Σύνταγματα συνταγματοποιούν αρχές του διεθνούς δικαίου,³⁸⁵ γεγονός που θα πρέπει να ερμηνευθεί ως συνέπεια της συνεχώς μειούμενης ικανότητας του μεμονωμένου (εθνικού συνήθως) κράτους, να αντιμετωπίσει μόνο του προβλήματα ή να ικανοποιήσει ανάγκες της κοινωνίας. Εδώ μπορεί κανείς να αναφέρει πεδία όπως: η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η προστασία των διοικουμένων, η οικονομία, η προστασία του περιβάλλοντος, η ενέργεια, κ.ο.κ. Ένα από τα χαρακτηριστικά του νέου κύματος του συνταγματισμού αποτελεί η επέκταση του θεσμού του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, κυρίως όμως η επέκταση του θεσμού των Συνταγματικών Δικαστηρίων.

5. Τέλος, κρίσιμο πεδίο ανάπτυξης του νέου κύματος συνταγματισμού αποτελεί η *κοινωνία της διακινδύνευσης*.³⁸⁶ Στο επίπεδο του Συντάγματος η διακινδύνευση εκφράζεται ως *πεδίο έντασης* μεταξύ δύο, συνταγματικά, πρωταρχικών αγαθών. Έτσι, το φαινόμενο της (νέας) τρομοκρατίας προκαλεί την αναγωγή σε δύο ισότιμα συνταγματικά αγαθά, την *ασφάλεια* και την *ελευθερία*,³⁸⁷ που κατά τη νομοθετική αντιμετώπιση της τρομοκρατίας εμφανίζονται, εάν πρόκειται για την πλήρη εφαρμογή του νοηματικού τους περιεχομένου, ως (μερικώς) ασυμβίβαστα. Η συνταγματική επιστήμη απαντά εδώ με τη σκέψη του Konrad Hesse: «Πρακτική αρμονία», που σημαίνει *ad hoc* διαλεκτική υπέρβαση της αντινομί-

383 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 43 επ.

384 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 42.

385 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 42 επ.

386 Βλ. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Νέος συνταγματισμός*, *ό.π.* (υποσ. 381), σ. 124· ο ίδιος, *Δημοκρατία*, *ό.π.* (υποσ. 381), σ. 312.

387 Βλ. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Δημοκρατία*, *ό.π.* (υποσ. 381), σ. 313 κε.

ας.³⁸⁸ Στην ίδια λογική μπορεί να εισαχθεί το πεδίο έντασης μεταξύ κράτους δικαίου (ελευθερία) και κοινωνικού κράτους (ισότητα).

§ 32. Η συντακτική εξουσία

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων

1. Συνταγματικοί κανόνες παράγονται, όπως ήδη παρατηρήθηκε, είτε πρωτογενώς ως κανονιστική αποτύπωση μιας ιστορικοπολιτικής απόφασης, που καταρχήν δεν υπόκειται σε προγενέστερους κανόνες δικαίου και πηγή της έχει τη *συντακτική εξουσία* (πρωτογενής συνταγματογένεση).³⁸⁹ Δευτερογενώς παράγονται, τροποποιούνται ή καταργούνται διατάξεις ισχύοντος Συντάγματος, βάσει διατάξεων του ίδιου του Συντάγματος, που προβλέπουν τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία *αναθεώρησης* του Συντάγματος, δηλαδή παραγωγής νέων ή μεταρρύθμισης ή κατάργησης ισχυόντων συνταγματικών κανόνων (*αναθεωρητική λειτουργία*). Η παράγωγη *συνταγματογένεση*, δηλαδή η αναθεωρητική λειτουργία, είναι κυρίως θέμα νομικό, που ρυθμίζεται κατά ποικίλους τρόπους στα διάφορα Συντάγματα.³⁹⁰ Αυτό που κυρίως θα μας απασχολήσει εδώ είναι η *πρωτογε-*

388 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 142 επ.

389 Για τη «συντακτική εξουσία» βλ. αντί πολλών, R. Carré de Margerg, *ό.π.* (υποσ. 4), σ. 483 κε. Είναι άξιο μνείας ότι δύο κλασικές για τη γαλλική θεωρία *pouvoir constituant* μονογραφίες είναι γερμανικές. Η παλαιότερη του Egon Zweig, *Die Lehre vom pouvoir constituant, Ein Beitrag zum Staatsrecht der Französischen Revolution*, 1905, και η νεότερη του E.-W. Böckenförde, *Die verfassungsgebende Gewalt des Volkes- Ein Grenzbegriff des Verfassungsrechts*, 1986.

Ο τελευταίος μάς παρέχει μια σύντομη εποπτεία της εξέλιξης των σχετικών θεωρητικών αναζητήσεων στην έκδοση των σχετικών του μελετών με τον τίτλο *Staat, Verfassung, Demokratie. Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht*, 1991, σ. 90-112. (Οι παραπομπές στον Böckenförde που ακολουθούν αναφέρονται στην έκδοση των μελετών του και όχι στην εκτενή του σχετική μονογραφία.) Τελειώς πρωτότυπη είναι η σχετική μελέτη του H.-P. Schneider, «Die verfassungsgebende Gewalt», στο: *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland* (επιμ. J. Isensee - P. Kirchhof), τ. VII, σ. 3-31. Βλ. επίσης: K. Loewenstein, *Volk und Parlament nach der Staatstheorie der französischen Nationalversammlung von 1789*, 1922, νέα έκδοση 1964, σ. 12 κε.· Carl Schmitt, *Die Diktatur*, 1928, σ. 142 κε.· ο ίδιος, *Politische Theologie*, 1934, σ. 49 κε. Θεμελιώδεις παραμένει και για σήμερα το έργο του W. Kägä, *ό.π.* (υποσ. 358). Βλ. επίσης νέες σκέψεις, σε βάση συγκριτική, του P. Häberle, «Die verfassungsgebende Gewalt des Volkes im Verfassungsstaat. Eine vergleichende Textstufenanalyse» (άρθρο δημοσιευμένο το 1987), τώρα στον τόμο που είναι συγκεντρωμένες πολλές πρόσφατες μελέτες του με τον τίτλο *Rechtsvergleichung im Kraftfeld des Verfassungsstaates*, 1992, σ. 139-175. Βλ. ακόμη H. v. Wedel, *Das Verfahren der demokratischen Verfassungsgebung*, 1976, ειδ. σ. 85 κε., με αναφορά στην «παραγωγή» Συνταγμάτων στη Γερμανία τα έτη 1848-49, 1918-19, 1948-49. Διδακτικά πολύ χρήσιμη είναι η συνολική παρουσίαση του ζητήματος από τον K. Stern, *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, τ. 1, 1984, σ. 140-153. Βλ. ακόμη P. Bastid, *Sieyès et sa pensée*, 1939· J. Chevallier, «La dimension symbolique du principe de légalité», *RDP*, 1990, σ. 1651 κε. για το ζήτημα των στενών σχέσεων ανάμεσα στις έννοιες της νομιμότητας και της νομιμοποίησης. Βλ. ακόμη, τον συλλογικό τόμο με τίτλο *L'idée de légitimité*, 1967, και ειδικά τις συμβολές των P. Bastid, R. Polin, A. Passerin D'Entrèves, N. Bobbio, S. Cotta, D. Sternberger και C. Eisenmann.

390 Για την αναθεώρηση του Συντάγματος βλ. κυρίως Θ. Δ. Τσάτσος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, 1958, σ. 14 κε., 151 κε.· Α. Χιωτέλης, «Οι αντισυνταγμα-

νής *συνταγματογένεση*, δηλαδή εκείνη που προκύπτει από την ύπαρξη και την ενεργοποίηση μιας *συντακτικής εξουσίας*.

2. Οι σκέψεις που ακολουθούν κατατάσσονται σε τρεις θεματικές:

- α. Προηγείται μια σύντομη εισαγωγή στην *έννοια* και την *ιστορία* της συντακτικής εξουσίας, όπως διαμορφώθηκε κατά την εποχή της πρώτης της διατύπωσης (βλ. παρακ. II).
- β. Μετά το ερώτημα *τι είναι* η συντακτική εξουσία, ακολουθεί το ερώτημα, ποιος είναι *υποκείμενο* (φορέας) της συντακτικής εξουσίας (παρακ. III).
- γ. Όταν έχει αποσαφηνιστεί ποιος είναι ο φορέας της συντακτικής εξουσίας, τίθεται το λογικά επόμενο ερώτημα: Με ποιες *μορφές* ενεργοποιείται η *δημοκρατική* συντακτική εξουσία; (παρακ. IV).
- δ. Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και ολοκλήρωση της έννοιας της συντακτικής εξουσίας στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Θα διαπιστώσουμε τη μετάβαση, από την αντίληψη, για μια *απολύτως ανεξάρτητη, έναντι, προγενέστερων δικαιοκτών κανόνων* συντακτικής εξουσίας, σε μια νέα αντίληψη, που *την εντάσσει στα κεκτημένα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού* (παρακ. II).

II. Η έννοια της συντακτικής εξουσίας όπως την διαμόρφωσε η ιστορία

1. Η ιστορική στιγμή που απέκτησε η συντακτική εξουσία το *σύγχρονο νόημά της*, είναι η Γαλλική Επανάσταση. Οι διαδικασίες δημιουργίας κανόνων συνταγματικού δικαίου στον ιστορικό μας χώρο και χρόνο κατατάχθηκαν, από τον Emmanuel Abba Sieyès, σε δύο βασικές κατηγορίες: η πρώτη, η *συντακτική εξουσία* (*pouvoir constituant*), αποτελεί *πρωτογενή* τρόπο γένεσης Συντάγματος, δίχως η δικαιογένεση αυτή να βασίζεται σε (ή να εξαρτάται από) άλλον κανόνα δικαίου. Προς τη συντακτική εξουσία αντιδιαστέλλει ο Sieyès τη *συντεταγμένη εξουσία* (*pouvoir constitué*), που είναι νομικά *δεσμευμένη*. Ειδικότερα

τικές διατάξεις του Συντάγματος: Ένα πρόβλημα αντινομιών μεταξύ πρωτογενών συνταγματικών διατάξεων», ΤοΣ, 1977, σ. 71 κε.· Α. Βαμβέτος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Ν.Δ. 1950, σ. 209 κε.· Α. Σβώλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, 1933· Αρ. Ι. Μάνεσης, *Θεωρία και πράξη Ι*, σ. 18 κε.· ο ίδιος, *Εγγνήσεις Ι*, σ. 111 κε., 137 κε., 217 κε., 235 κε.· Αντ. Μανιτάκης, *ΕλλΣυντΔίκ.*, ό.π. (υποσ. 329), σ. 245· Ευ. Βενιζέλος, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος* 1975, 1984· ο ίδιος, ό.π. (υποσ. 329), σ. 61 επ.· Ξ. Γιαταγάνας, «Η καταστρατήγηση του Συντάγματος», ΤοΣ, 1975, σ. 629 κε.· Ε. Δαρζέντας, *Αναθεωρητική λειτουργία και αναθεώρηση του Συντάγματος* 1958 της Γαλλίας, *Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή II*, 1988, σ. 133 κε.· Γ. Δασκαλάκης, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος και το νόημα του συντακτικού έργου*, 1950· Κ. Δημακόπουλος, «Γύρω από την έννοια του σκληρού πυρήνα της δημοκρατίας δυτικού τύπου», ΤοΣ, 1977, σ. 90 κε.· «Η αναθεώρηση του Συντάγματος» (ειδικό αφιέρωμα στο οποίο γράφουν οι Αρ. Ι. Μάνεσης, Β. Ρώτης, Β. Σκουρής, Γ. Παπαδημητρίου, Ευ. Βενιζέλος, Φ. Σπυρόπουλος, Γ. Αναστασιάδης, Κ. Μαυριάς, Β. Βολουδάκης, Κ. Χρυσόγονος), *Δίκαιο και Πολιτική*, τ. 13-14, 1987· Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Ι. Μεθοδολογικά θεμέλια*, 2000, σ. 193 κε.· Ηλ. Κυριακόπουλος, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος* (εμπνεύα του άρθρου 108), 1962, σ. 70 κε.

για τη διάκριση αυτή που, παρά την ηλικία της και τις ιστορικά υπαγορευμένες αλλοιώσεις του αρχικού της νοήματος, καθορίζει και σήμερα την αντίληψη περί δημιουργίας συνταγματικού δικαίου, ο Schmitt³⁹¹ σημειώνει: «Έτσι», δηλαδή με αυτήν την εννοιολογική διάκριση, «ο Sieyès δημιούργησε ένα παράδειγμα πολιτικής θεολογίας».

2. Ο Γάλλος ιερέας στην πόλη Chartres, Emmanuel Abba Sieyès, καθώς μετείχε καθοριστικά στην ιδεολογική διαμόρφωση της Γαλλικής Επανάστασης, διακήρυξε ότι πηγή της λαϊκής κυριαρχίας δεν ήταν πια ο μονάρχης αλλά το έθνος. Αυτό σήμαινε τη μετατόπιση της κυριαρχίας από το πρόσωπο του μονάρχη στο (απρόσωπο) έθνος. Με το κλασικό του κείμενο *Qu'est-ce que le Tiers État?*,³⁹² που κυκλοφόρησε στην αρχή ως ανώνυμη διακήρυξη σε 30.000 αντίτυπα, θεμελίωσε θεωρητικά, κι επομένως στήριξε πολιτικά, την απόλυτη αποδέσμευση της επαναστατικής έννομης τάξης από το παλαιό καθεστώς (*ancien régime*) του απόλυτα κυρίαρχου μονάρχη (*legibus solutus*). Σε αυτήν την αποδέσμευση στηρίχθηκε ο επαναστατικός (δικαιοδημιουργικός) χαρακτήρας της εθνοσυνέλευσης που συγκλήθηκε στις 17 Ιουνίου 1789. Με βάση το κείμενο του Sieyès η συνέλευση αναγνώρισε ότι ασκούσε –ως συντακτική εξουσία (*pouvoir constituant*)– την εξουσία του γαλλικού έθνους να καθορίζει, *αδέσμευτα από το παρελθόν καθεστώς (ancien régime)*, τις βάσεις της νέας πολιτειακής τάξης. Για τη διατύπωση (και εφαρμογή!) της θεωρίας της *pouvoir constituant* μπορούσε κανείς να πει πολλά. Για τους σκοπούς του παρόντος έργου οι εξής μόνο παρατηρήσεις:

- α.** Μόνο θεμέλιο της νέας πολιτειακής τάξης ήταν η θέληση του γαλλικού έθνους για την επικράτησή της. Υποκείμενο δηλαδή της εξουσίας ήταν το έθνος, με την έννοια του λαού, ως πολιτικής και ιστορικής ενότητας. Η *pouvoir constituant*, όπως σημειώθηκε, δεν υπέκειτο κατά τον Sieyès σε νομικές δεσμεύσεις, δηλαδή δεν ανάγεται σε κάποιον προϋπάρχοντα νομικό κανόνα. Είναι διαδικασία ιστορική που, αν και όχι νομική, είναι δικαιογενεσιουργική, ικανή δηλαδή είτε να δημιουργήσει μια νέα πολιτεία –εδώ εντάσσονται οι συντακτικές συνελεύσεις των κρατών που δημιουργήθηκαν τον 18ο αιώνα στη Βόρειο Αμερική– είτε να μετασχηματίσει μια προϋπάρχουσα πολιτεία, όπως έγινε με τη Γαλλική Επανάσταση.
- β.** Στον όρο *pouvoir constituant* ο Sieyès αντιδιαστέλλει τον όρο *pouvoir constitué* (συντεταγμένη εξουσία). Ο τελευταίος όρος αναφέρεται στις περιπτώσεις μερικής ή καθολικής αναθεώρησης του Συντάγματος, στο μέτρο και με τις διαδικασίες που το ίδιο προβλέπει. Πρόκειται για την *αναθεωρητική λειτουργία*. Η αναθεωρητική λειτουργία είναι διαδικασία νομική και υποκείμενό της είναι το αρμόδιο όργανο, του οποίου η εξουσία, δηλαδή η αρμοδιότητα, πηγάζει από ισχύον συνταγματικό δίκαιο.

391 Βλ. C. Schmitt, *Der Staat*, τ. 17, σ. 337.

392 Στο μέτρο που ο συντάκτης αυτού του έργου είναι καλά πληροφορημένος, δεν υπάρχει πλήρης έκδοση των έργων του Sieyès. Εκδόσεις του παραπάνω κειμένου γνωρίζει δύο. Η μία –γαλλική– επιμελημένη και σχολιασμένη από τον Roberto Zapperi (*Edition critique avec une introduction et des notes par R. Zapperi*, 1970) και η άλλη σε γερμανική μετάφραση και επιμέλεια από τους Eberhard Schmitt και Ralf Reichardt (*Politische Schriften 1788-1790*, 1975).

- γ. Το κείμενο του Sieyès θέτει τρία βασικά ερωτήματα: *πρώτον*, τι είναι η *τρίτη τάξη*; Στο ερώτημα αυτό απαντά ρητά: *είναι τα πάντα*. Δεύτερον, τι ήταν η *τρίτη τάξη* στο πλαίσιο της ως τώρα έννομης τάξης; Εδώ απαντά χαρακτηριστικά: *Τίποτε*. Τρίτον, τι θέλει η *τρίτη τάξη*; Η απάντησή του: *Να είναι (δηλαδή να γίνει) κάπ*. Η *τρίτη τάξη*, αν και περιλάμβανε 25.000.000 ανθρώπους, έναντι 200.000 ευγενών και ανώτερων κληρικών, αποτελούσε το *έθνος* και παρήγαγε όλο το κοινωνικό έργο, αλλά *δεν μετείχε στις πολιτικές διαδικασίες*. Ακριβώς γι' αυτό αξιώθηκε, με το κείμενο του Sieyès, η αναγνώρισή της, *ως της μόνης που ενσάρκωνε και εκπροσωπούσε το έθνος*. Το *έθνος* –όπως ο ίδιος ο Sieyès χαρακτηριστικά τόνισε– νοείται στη *φυσική* του κατάσταση έξω από την έννοια του κράτους και του Συντάγματος.³⁹³ Ο Sieyès συνέβαλε αποφασιστικά στην αυτοανακήρυξη της συνέλευσης της *τρίτης τάξης* σε *εθνική συνέλευση* στις 17 Ιουνίου 1789, στη συνέχεια όμως συμφιλιώθηκε και με το *Διευθυντήριο*, έγινε μέλος του και κατέληξε να ενισχύει την άνοδο του Ναπολέοντα στην εξουσία!
- δ. Η διάκριση μεταξύ της νομικά αδέσμευτης *συντακτικής εξουσίας* και της *συντεταγμένης εξουσίας* αποτέλεσε την αφετηρία του δημοκρατικού συνταγματικού κινήματος στην Ευρώπη, με βάση την ιδέα του πολιτικού φιλελευθερισμού. Ο Sieyès δεν ήταν νους θεωρητικός αλλά πρακτικός. Το θεωρητικό του εύρημα εξυπηρέτησε, *hic et nunc*, τον ιστορικό στόχο της Γαλλικής Επανάστασης. Στόχος του που πέτυχε ήταν η θωράκιση της εξουσίας του λαού έναντι ενός θεσμικού και νομικού παρελθόντος, που έχασε έτσι όχι μόνο πολιτικά αλλά και δικαιικά την υπόστασή του.
- ε. Με την αποκατάσταση της μοναρχίας στη Γαλλία το 1815, αναπτύχθηκε το δόγμα της *συντακτικής εξουσίας του μονάρχη*. Έτσι, το θέμα του *υποκειμένου* της συντακτικής εξουσίας (βλ. και παρακάτω ΙΙΙ) επρόκειτο για αρκετά χρόνια, ως και τις αρχές του 20ού αιώνα (π.χ. στη Γερμανία ως την επανάσταση του 1918), να αποτελέσει πεδίο διεκδίκησης των δημοκρατικών κινήμάτων απέναντι στη μοναρχία.³⁹⁴

ΙΙΙ. Ο φορέας της συντακτικής εξουσίας

1. Μετά την προσπάθεια μιας πρώτης προσέγγισης της ιστορίας και της έννοιας του όρου *συντακτική εξουσία*, ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στο ζήτημα του *υποκειμένου*, δηλαδή του *φορέα* της.
2. *Φορέας* ή *υποκείμενο* της συντακτικής εξουσίας στην ιστορία του σύγχρονου κράτους υπήρξε ο φορέας της κυρίαρχης δύναμης, «προσωποποιούμενης από ένα ή περισσότερα πρόσωπα».³⁹⁵ Η συντακτική εξουσία *μπορεί* να είναι, αλλά δεν είναι πάντοτε, η «κρατική εξουσία στην υπέρτατη έκφανσή της».³⁹⁶ Από τότε που ο συνταγματισμός καθόρισε τη *μορφή του κράτους*, *εύστοχα παρα-*

393 Βλ. και Κ. Stern, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 147.

394 Βλ. και Κ. Stern, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 147.

395 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 260· Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201) σ. 53.

396 Βλ. όμως και Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 61 επ.

τηρήθηκε πως κυρίαρχος (*souverän*) είναι αυτός που διαθέτει τη δύναμη να θέσει σε ισχύ ένα Σύνταγμα.³⁹⁷

3. Όπως, όμως, ήδη σημειώθηκε, ο όρος *συντακτική εξουσία* καταγράφηκε για πρώτη φορά στις θεμελιώδεις έννοιες του συνταγματικού δικαίου, από τον Sieyès, σε συνάρτηση με τη συντακτική εξουσία *του λαού*, ως αποκλειστικού της φορέα. Σκοπός της θεωρίας του Sieyès ήταν, όπως είδαμε, να μεταφερθεί η κυριαρχία από το πρόσωπο του μονάρχη στο έθνος, ως αποκλειστικού φορέα της κυριαρχίας και επομένως της συντακτικής εξουσίας. Ακριβώς για να *περιχαράκώσει* θεωρητικά (δηλαδή ιδεολογικά και πολιτικά) τον απόλυτο χαρακτήρα της συντακτικής εξουσίας, ο Sieyès απέδωσε στη συντακτική εξουσία του έθνους *ιδιότητες* *θείες*: *potestas constituens, norma normans, creatio ex nihilo*.³⁹⁸ Από τότε θεμελιώνεται η δημοκρατική θεωρία περί του λαού ως μόνου υποκειμένου της συντακτικής εξουσίας.³⁹⁹

IV. Μορφές ενεργοποίησης της συντακτικής εξουσίας

1. Όπου κυρίαρχη δύναμη υπήρξε η δύναμη του μονάρχη, η πρωτογενής παραγωγή Συντάγματος, δηλαδή η συντακτική εξουσία, έπαιρνε ή τη μορφή «παραχώρησης» (*octroi*) του κυρίαρχου μονάρχη προς το λαό ή τη μορφή «συνθήκης» (*contrat*) που αποτύπωνε τη συμφωνία (συμβιβασμό μεταξύ μονάρχη και λαού). Παράδειγμα τέτοιας «συνθήκης» ήταν το ελληνικό Σύνταγμα του 1844.⁴⁰⁰

2. Όπου κυρίαρχη δύναμη, καθοριστική της συντακτικής εξουσίας, υπήρξε ο λαός (ουσιαστικά δηλαδή μια ισχυρή λαϊκή πλειοψηφία), η ιστορία ανέδειξε ορισμένους τύπους διαδικασιών που τηρήθηκαν και τηρούνται *με πρότυπο τις διαδικασίες που τηρήθηκαν κατά τη Γαλλική Επανάσταση*. Ο Carl Schmitt⁴⁰¹ τις κατέγραψε. Αναφέρουμε ορισμένες μόνο:

α. *Συντακτικές εθνικές συνελεύσεις*. Πρόκειται για σώματα αντιπροσωπευτικά που εκλέγονται κατά τρόπο δημοκρατικό, επεξεργάζονται και ψηφίζουν νέο Σύνταγμα, χωρίς άμεση συμμετοχή του λαού. Παράδειγμα τέτοιας διαδικασίας είναι εκείνη από την οποία προέκυψε το Σύνταγμα της γερμανικής Δημοκρατίας του 1919 (Σύνταγμα Βαϊμάρης). Με την επανάσταση του 1918 είχαν διαμορφωθεί πια οι μεγάλες πολιτειακές επιλογές, δηλαδή η κατάργηση της μοναρχίας και η εγκαθίδρυση της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής ομοσπονδιακής δημοκρατίας. Η «Εθνοσυνέλευση της Βαϊμάρης» *διαμόρφωσε* το κείμενο, το *ψήφισε* και το *έθεσε σε ισχύ*.

β. *Συνελεύσεις ή επιτροπές, που είναι διορισμένες ή και δημοκρατικά εκλεγμένες, επεξεργάζονται σχέδιο Συντάγματος που υποβάλλεται στη συνέχεια σε δημοψήφισμα για έγκριση από το λαό*. Η διαδικασία αυτή τηρήθηκε μετά τον

397 Βλ. H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 4.

398 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 95.

399 Βλ. K. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 53 επ.

400 Βλ. σχετικά Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 94.

401 Βλ. Carl Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 84-87. Βλ. και K. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 55 επ.

Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στα νότια κρατίδια της υπό συγκρότηση τότε Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (Βαυαρία, Βάδη-Βυτεμβέργη, Έσση, Ρηνανία-Παλατινάτο). Ως «προπαρασκευαστικά σώματα» λειτούργησαν τότε οι αντίστοιχες τοπικές Βουλές.⁴⁰²

γ. Διαδικασίες με λαϊκή πρωτοβουλία. Μια τέτοια διαδικασία προβλέπει το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα της Ελβετίας (άρθρα 119 κε.), που επιτρέπει την καθολική αναθεώρηση χωρίς θεματικούς περιορισμούς. Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση, όπου το ίδιο το Σύνταγμα, ουσιαστικά, αναγνωρίζει τη δυνατότητα ενεργοποίησης της συντακτικής εξουσίας οποιαδήποτε στιγμή υπάρξει λαϊκή πρωτοβουλία, σύμφωνα με τους σχετικούς διαδικαστικούς κανόνες.

3. Από τη μελέτη των διαδικασιών, που είτε τηρήθηκαν από τους φορείς της συντακτικής εξουσίας είτε επιδιώχτηκε η δημιουργία της εντύπωσης ότι τηρήθηκαν, μπορεί κανείς να διατυπώσει ορισμένα συμπεράσματα:

α. Η ιστορική διαμόρφωση της συντακτικής εξουσίας δεν παρέμεινε στο δόγμα του λαού με *ενιαία βούληση*, όπως το διατύπωσε ο Rousseau και όπως διακηρύχτηκε από τον Sieyès, ο οποίος επιδίωκε να απογυμνώσει τη μοναρχία από οποιαδήποτε νομιμότητα και νομιμοποίηση, αναγνωρίζοντας ως αποκλειστικό φορέα της συντακτικής εξουσίας το *έθνος*. Οι διαδικασίες που τηρήθηκαν επέφεραν μια εξέλιξη, αφού διασφάλισαν –ή πάντως επιχειρήθηκε να δοθεί η εντύπωση ότι διασφάλισαν– την έκφραση του κοινωνικού και πολιτικού πλουραλισμού. Το ουσιαστικό περιεχόμενο του συντακτικού αποτελέσματος θεωρήθηκε *αποτύπωση του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων που επέβαλαν το συντακτικό έργο*.

β. Η επικράτηση δημοκρατικών –ή έστω δημοκρατικοφανών– διαδικασιών κατά τις νεότερες συντακτικές πρωτοβουλίες αποδεικνύει την πολιτική δύναμη της δικαιικής ιδέας και ειδικότερα της δημοκρατικής αρχής στον αναδυόμενο, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, δημοκρατικό ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό. Μπορεί βέβαια ν' αντιλέξει κανείς ότι ο πολιτισμός αυτός υπέκυψε αρκετές φορές με την κατάρυση των δημοκρατικών πολιτευμάτων (Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα). Την τελική ανατροπή αυτών των δικτατοριών δεν πρέπει όμως κανείς ν' αποσυνδέει από τη συνεκτική δύναμη του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού.

γ. Οι φορείς συντακτικών πρωτοβουλιών φαίνεται πως δεν αναζητούν νομιμοποίηση μόνο ως προς το *περιεχόμενο* του προτεινόμενου Συντάγματος [το καίριο αυτό θέμα των *ουσιαστικών δικαιικών ορίων* της συνταγματικής εξουσίας εξετάζεται στη συνέχεια (σημείο V)] αλλά και ως προς τη *διαδικασία* που τηρείται για την προπαρασκευή και ψήφισή του. Όπως παρατηρεί ο Ευάγγελος Βενιζέλος, «η πρωτογενής συντακτική εξουσία μπορεί να είναι νομικά αδέσμευτη και απεριόριστη, αλλά δεν μπορεί να είναι νομικά ανοργάνωτη και διάχυτη». Γι' αυτό –συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας– τελικά, και στην ελληνική ιστορία, η συντακτική εξουσία κατέφυγε σε «διαδι-

κασίες, κρατικά όργανα και νομικές πράξεις, που είναι λίγο ή πολύ γνωστά στην έννομη τάξη, ακόμη κι αν οι σχετικοί κανόνες δεν τηρούνται...».⁴⁰³

- δ. Αντίθετη με οποιαδήποτε δέσμευση της συντακτικής εξουσίας ως προς την τήρηση μιας (δημοκρατικής) διαδικασίας υπήρξε η σχολή του Carl Schmitt.⁴⁰⁴ Έτσι ο Böckenförde παρατηρεί:⁴⁰⁵ «Ο συντακτικός νομοθέτης μπορεί να θεσπίσει κανόνες οποιουδήποτε περιεχομένου». Το σχετικό επιχείρημα στηρίχτηκε στη διαπίστωση ότι η συντακτική συνέλευση, ακόμη κι όταν αυτοδεσμεύεται με διαδικαστικούς κανόνες, είναι απολύτως ελεύθερη να τους καταργεί ή να τους παραβιάζει. Και η μεν διαπίστωση ευσταθεί, το συμπέρασμα όμως πάσχει, στο μέτρο που η δικαιοκράτεια δεσμευτικότητα ενός κανόνα εξαντλείται, κατά την άποψη αυτή, στη δυνατότητα της πραγματικής του επιβολής. Παραβλέπεται όμως ότι, *όταν φορέας της συντακτικής εξουσίας είναι ο λαός*, η νομική οργάνωση της συντακτικής εξουσίας συνιστά νομοτελειακή συνέπεια της συντακτικής διαδικασίας, με βάση τη δημοκρατική αρχή. Όπως επιγραμματικά σημειώνει ο Hermann Heller,⁴⁰⁶ «χωρίς νομική ρύθμιση ένα πλήθος ανθρώπων δεν μπορεί να έχει ούτε βούληση, που να οδηγεί σε απόφαση, ούτε δύναμη, που να του προσδίδει την ικανότητα της δράσης και πάντως το λιγότερο που έχει είναι αυθεντία (Autorität)». Η δικαιοκράτεια, δηλαδή αξιακή, δέσμευση της συντακτικής εξουσίας, ακόμη και ως προς την τήρηση δημοκρατικών διαδικασιών που εξασφαλίζουν την εκπροσώπηση και τη σύμπραξη του λαού στην *πλουραλιστική* του διάσταση, δηλαδή την εκπροσώπηση των ποικίλων κοινωνικών ομάδων και τάσεων –κυρίως όμως των *πολιτικών κομμάτων*– αποτελεί στοιχείο του ιστορικού τύπου του «συνταγματικού κράτους» όπως διαμορφώθηκε στον σύγχρονο ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό. Υπό την έννοια αυτή σωστά επισημαίνεται πως, παρά την ουσιαστική διαφορά μεταξύ *συντακτικής* και *συντεταγμένης* εξουσίας, οι δύο αυτές μορφές παραγωγής συνταγματικού δικαίου έχουν μεταξύ τους, ως ένα βαθμό, προσεγγιστεί.⁴⁰⁷

V. Ο νοηματικός μετασχηματισμός της συντακτικής εξουσίας στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού

1. Όπως μόλις εκτέθηκε, το *κύριο χαρακτηριστικό* της πρωτογενούς συνταγματογένεσης από τους εκάστοτε φορείς της συντακτικής εξουσίας είναι ότι ο συντακτικός κανονιστικός λόγος δεν δεσμεύεται από κανέναν (προηγούμενο) δικαιοκράτεια, πλην εκείνου που η ίδια θεσπίζει. Τίθεται όμως πλέον το ερώτημα αν αυτό μπορεί να υποστηριχτεί και για τη σύγχρονη εποχή άκαμπτα.

- α. Μια θεωρία –αυτό ισχύει και για την περί της συντακτικής εξουσίας θεωρία του Sieyès– αναπτύσσεται υπό ορισμένα πάντοτε θεσμικοπολιτικά και

403 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 66 επ.

404 Βλ. C. Schmitt, ό.π. (υποσ. 214), σ. 82.

405 Βλ. E. Böckenförde, *Die Bindung der Verfassungsenderden Gesetzgebung an den Willen des historischen Verfassungsgebers*, 1979, σ. 80 κε.

406 Βλ. H. Heller, *Staatslehre*, επανέκδ. 1983, σ. 314.

407 Βλ. P. Häberle, ό.π. (υποσ. 311), σ. 104 επ.

ιστορικά δεδομένα. Έτσι και η πλήρης ανεξαρτησία της *pouvoir constituant* από οποιονδήποτε προηγούμενο δικαιοκτικό κανόνα ήταν η απάντηση του *αξιακού κόσμου* που αναδύθηκε, εκφράστηκε και επιβλήθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση (*liberté, égalité, fraternité*) στην προσωπική και αξιακά αυθαίρετη εξουσία του βασιλέα, δηλαδή του προηγούμενου καθεστώτος (*ancien régime*). Αντίθετα. Ο ιστορικός λόγος και το πολιτικό νόημα της διατύπωσης της θεωρίας του *pouvoir constituant* από τον Sieyès ήταν η αξιακή περιχαράκωση της δικαιογενετικής εξουσίας στην αξιακή της ποιότητα, δηλαδή της αξιακής νομιμοποίησης της γαλλικής επαναστατικής εθνοσυνέλευσης της 17ης Ιουνίου 1789, ως μόνου εκφραστή του κυρίαρχου γαλλικού έθνους. Γι' αυτό και η δικαιοκή αποδέσμευση της συντακτικής εξουσίας του έθνους από το *ancien régime* έπρεπε, για να υπηρετήσει η επιστήμη την ιστορικότητα της στιγμής, να θεωρηθεί *ενοσιολογικό* στοιχείο της *συντακτικής εξουσίας*. Έτσι η θεωρία για την πλήρη ανεξαρτησία της *pouvoir constituant* έναντι κάθε προϊσχύοντος «δικαίου» δεν θέλησε να αποδεσμεύσει τον συντακτικό νομοθέτη από τον αξιακό κόσμο, αλλά αντίθετα να του δώσει τη δυνατότητα να τον *ενστερνιστεί* και να τον *εκφράσει*.

- β. Τα δεδομένα μετά τη Γαλλική Επανάσταση μεταβάλλονται. Το *δίκαιο* που παράγει ο ανθρώπινος πολιτισμός, ιδίως στην Ευρώπη, *αποκτά αξιακή ιστορία*, άρα και ιστορικά κατοχυρωμένο αξιακό νόημα. Έτσι, από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά, κυρίως με το εργατικό κίνημα και τον εκδημοκρατισμό της πολιτείας, όπως αποτυπώνεται στην εξέλιξη του συνταγματισμού, οι ιστορικοπολιτικές προϋποθέσεις της παραδοσιακής συντακτικής εξουσίας, ως *άκαμπτα αδέσμευτες* από οποιοδήποτε *δικαιικό παρελθόν*, δεν υφίστανται πλέον. Αντίθετα, το ισχύον δίκαιο δεν παραμένει πάντοτε και στεγανά άσχετο από τον κόσμο των αξιών. Η συντακτική εξουσία δεν νομιμοποιείται αφ' εαυτής, από μόνη τη δύναμη του φορέα της, να επιβάλει την πολιτική του βούληση (Carl Schmitt). Προϋποτίθεται, για την αναγνώριση της αξιακής ποιότητας. Σήμερα μάλιστα αυτός ο κόσμος των αξιών βρίσκει τη δικαιοποίησή του στο λεγόμενο «ευρωπαϊκό κεκτημένο» (*acquis communautaire*) που επιχειρούν να κατοχυρώσουν τόσο το πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο όσο και η νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- γ. Τελικά δηλαδή, εάν δεν σταθούμε στο συγκεκριμένο τότε ιστορικά εύλογο περιεχόμενο της θεωρίας του Sieyès για μια απόλυτα αδέσμευτη συντακτική εξουσία αλλά στην ιστορική της *ratio*, σε αυτό δηλαδή που θέλησε να προασπίσει, τίθεται το θέμα της επανεξέτασης του παραδοσιακού νοήματος της συντακτικής εξουσίας υπό το πρίσμα βέβαια των σύγχρονων δικαιοκτικών πολιτιστικών δεδομένων.
2. Η αναζήτηση αξιακών δεσμεύσεων της σύγχρονης συντακτικής εξουσίας μπορεί να οδηγήσει προς δύο κατευθύνσεις: Αφενός προς δεσμεύσεις *διαδικαστικής φύσης* (βλ. παρακ. 3), αφετέρου προς δεσμεύσεις ουσιαστικές, που περιορίζουν ή οροθετούν το περιεχόμενο του συντακτικού λόγου (βλ. παρακ. 4-5).
3. Σε μια πρώτη προσέγγιση της ενδεχόμενης *διαδικαστικής* απόκλισης, του

σύγχρονου νοήματος της συντακτικής εξουσίας, από εκείνο, που είχε το 1789 στη Γαλλία, πλησιάζουμε με τη βοήθεια ορισμένων εισαγωγικών σκέψεων του Hans-Peter Schneider.

- α. Ο H.-P. Schneider⁴⁰⁸ διακρίνει τρία κριτήρια για τον εννοιολογικό προσδιορισμό της συντακτικής εξουσίας: Κατά το *κοινωνιολογικο-εμπειρικό κριτήριο*, ως συντακτική εξουσία νοείται εκείνη που διαθέτει την *υλική δύναμη* ή την αυθεντία για την επιβολή ενός Συντάγματος. Κατά το *πολιτικο-δικονομικό κριτήριο*, ως συντακτική εξουσία νοείται εκείνη που το *πολιτικό σύστημα* της παρέχει τη νομιμοποίηση να επιβάλει ένα Σύνταγμα. Τέλος, κατά το *νομικό κριτήριο*, η συντακτική εξουσία υπάγεται σε *τύπο και διαδικασίες*, όχι όμως σε ουσιαστικές νομικές δεσμεύσεις. Τα τρία αυτά κριτήρια είναι χρήσιμα αν τα αντιληφθούμε όχι ως τρία στεγανά, ως τρεις «μορφές συντακτικής εξουσίας», αλλά ως τρεις πλευρές (διαστάσεις) της ίδιας ιστορικής διαδικασίας. Η *διαδικασία*, που εξετάζουμε εδώ, είναι στοιχείο της ιστορικότητας του όλου συντακτικού διαβήματος.
- β. Ο καθορισμός της έννοιας της συντακτικής εξουσίας δεν έχει ούτε μόνο ούτε κυρίως γνωσιοθεωρητική σημασία. Ο ρόλος αυτής της νομτικής διεργασίας έχει πολύ συγκεκριμένο, κάθε φορά, ιστοριοκοινοτικό χαρακτήρα: με την αποδοχή ή τη διατύπωση ενός ορισμού δηλώνονται οι όροι υπό τους οποίους *αναγνωρίζεται σ' ένα υποκείμενο η δικαιопαραγωγική της ικανότητα*. Αυτή η *νομιμοποιητική ικανότητα* που αναπτύσσει η διατύπωση ή η αποδοχή ενός ορισμού της συντακτικής εξουσίας⁴⁰⁹ συμπίπτει με την αρχή ότι η δικαιογένεση, και ειδικότερα η γένεση ενός Συντάγματος, έχει ανάγκη μιας *διαδικαστικά ορατής ιστορικής αιτιολογίας*. Η ορατότητα αυτή αποτελεί τη διασφάλιση του αξιακού περιεχομένου της συνταγματογένεσης.
- γ. Η αναζήτηση της έννοιας της συντακτικής εξουσίας οφείλει να εκκινήσει από το δεδομένο ότι η ισχύς των Συνταγμάτων ούτε προέκυπτε ούτε προκύπτει μόνο από αυτό καθ' εαυτό το νομικό τους περιεχόμενο, αλλά και από την *ιστορική διαδικασία παραγωγής τους*, από τη διαδικαστικά συγκεκριμένη έκφραση της *βούλησης ενός φορέα* (του μονάρχη, μιας κοινωνικής τάξης, του λαού, η μιας διεθνούς συνθήκης), που είχε τη δύναμη να επιβάλει Σύνταγμα, να καθορίσει δηλαδή τους όρους *σύνταξης* (ή ανασύνταξης) μιας έννομης τάξης.
- δ. «Η συντακτική εξουσία» παρατηρεί ο Martin Kriele⁴¹⁰ «εμφανίζεται μόνο στην αρχή και στο τέλος ενός συνταγματικού κράτους, κατά τη δημιουργία του και κατά τη διάλυσή του... Η λαϊκή κυριαρχία είναι ανενεργός όσο υφίσταται το συνταγματικό κράτος».⁴¹¹ Η άποψη αυτή είναι ορθή μόνο στο μέτρο που εννοεί τη συγκεκριμένη *ιστορική δικαιογενεσιουργή διαδικασία*. Η

408 Βλ. H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 5 κε.

409 Βλ. H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 6 κε.

410 Βλ. *Einführung in die Staatslehre*, 1981, σ. 226.

411 Βλ. και Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 255, που υποστηρίζει ακριβώς αυτό που σημειώνει ο Kriele, λέγοντας ότι η συντακτική εξουσία «εξαντλείται μόλις εκπληρώσει την αποστολή της».

αναγωγή όμως στη συντακτική εξουσία, στο πολιτικό της σκεπτικό, στην πολιτική της φιλοσοφία, είναι *μόνιμη* και κατά τούτο, αποτελεί *μόνιμο παράγοντα ανάγνωσης, ερμηνείας και πραγμάτωσης του Συντάγματος*, γι' αυτό και δεν «εξαντλείται» μόλις εκπληρώσει την αποστολή της.

- ε. Η αποσαφήνιση της συντακτικής εξουσίας, έτσι ώστε να έχει τόση διαδικαστική διαφάνεια που να είναι αναγνώσιμη, έχει σημασία τόσο για την εφαρμογή όσο και για την ερμηνεία του Συντάγματος. Στο νοηματικό πεδίο του δικαίου –άρα και του Συντάγματος– ανήκει και η ιστορική του ratio. Η ιστορία έχει καταδείξει πως καμία έννομη τάξη δεν παρέλειψε να κατονομάσει το γενεσιουργό της ιστορικό γεγονός, δηλαδή την πηγή νομιμοποίησής της. Η αναγωγή αυτή όμως προϋποθέτει τη διαγνωσιμότητα της συντακτικής βούλησης, που άλλωστε δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συντρέχει χωρίς μια εύλογη διαδικασία. Η αναγωγιμότητα της συντακτικής βούλησης σε διαφανή ιστορική βούληση, ως ένα σημείο μόνο είναι πραγματοποιήσιμη εκτός του συστήματος, του τεθειμένου δικαίου. Οι κανόνες του δικαίου, ως ένα μόνο σημείο μπορούν να ανάγονται σε άλλους κανόνες δικαίου. Η αναγωγιμότητα των κανόνων του δικαίου σε άλλους ιεραρχικά ανώτερους κανόνες δικαίου (το διάταγμα στο νόμο, ο νόμος στο Σύνταγμα) έχει πραγματικά και συνακολούθως λογικά όρια, αφού είναι νοητή και αναγκαία μόνο μέσα στο πλαίσιο *κάθε έννομης τάξης*. Κάποια στιγμή όμως η (αλληπάλληλη) αναγωγή, όταν δεν δίνει κανονιστικό συμπέρασμα, οδηγεί έξω από το πεδίο του *δέοντος* και *πέραν στο πεδίο της ιστορικής πραγματικότητας*. Τελευταίο σημείο αναγωγής ενός δικαιοσύνητος συστήματος δεν μπορεί να είναι ένας – υποθετικός βέβαια– *θεμελιώδης κανόνας*,⁴¹² αλλά μόνο η *ιστορική διαδικασία* που επέφερε τη δικαιογένεση, δηλαδή επέβαλε μια συνταγματική τάξη.
4. Εκτός της δεσμεύσεως της σύγχρονης συντακτικής εξουσίας, από τη δημοκρατική ποιότητα της διαδικασίας της συνταγματογένεσης, τίθεται το θέμα των *ουσιαστικών αξιακών δεσμεύσεων* του συντακτικού λόγου. Είναι άραγε ο συντακτικός νομοθέτης αξιολογικά ουδέτερος και ελεύθερος να θεσπίσει *ό,τι βούλεται*; Για το μεγάλο αυτό θέμα σημειώνονται τα εξής σημεία για παραπέρα σκέψεις του αναγνώστη.
- α. Η έννοια της συντακτικής εξουσίας δεν μπορεί να αναζητηθεί απομονωμένη μόνο στο πεδίο του *δέοντος* (π.χ. σε μια Grundnorm ή σε κάποια μεταφυσική υπόθεση, όπως είναι ο *θείος λόγος*, η όποια *ιδέα* του κράτους κ.ο.κ.), ούτε μόνο στην ιστορική πραγματικότητα. Αποτελεί μια από τις ιστορικά πιο συναρπαστικές περιπτώσεις αναδείξεως του *αδιεξόδου που συνεπάγεται ο στεγανός διαχωρισμός όντος και δέοντος*. Η συντακτική εξουσία συνθέτει και τα δύο στοιχεία. Έτσι, αποτελεί διάσταση του ιστορικού γίνεσθαι, εκφράζοντας συγκεκριμένη βούληση (που τελικά συγκεκριμενοποιείται ως δικαιογένεση). Συνεπώς δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τα ιδεολογικά και πολιτισμικά στοιχεία, που υπήρξαν κίνητρο και διαμορφωτικός παράγοντας αυτής της

412 Έτσι όμως ο H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, ό.π. (υποσ. 47), σ. 205 κε. περί Grundnorm, βλ. κριτική στον H. Kelsen από Θ. Δ. Τσάτσο, ό.π. (υποσ. 31), βλ. επίσης και E.- W. Bockenforde, ό.π. (υποσ. 351), σ. 91.

πολιτικής βούλησης. Άρα, μπορούμε να πούμε πως συντακτική εξουσία είναι εκείνη, που κατά τρόπο πρωτογενή, δηλαδή ανεξάρτητο από άλλη εξουσία, δημιουργεί μια νέα, ή μεταβάλλει ριζικά προϋπάρχουσα, έννομη τάξη στο πλαίσιο των κοινωνικών, των οικονομικών, των ιδεολογικών και των πολιτιστικών δεδομένων. Τα τελευταία συναποτελούν, μαζί με τη συγκεκριμένη εξουσιαστική δυνατότητα ενός υπαρκτού φορέα, το ιστορικό αίτιο γένεσης του Συντάγματος.

- β.** Αυτή η σύνθετη –δηλαδή οντολογική και δεοντολογική– σύλληψη της συντακτικής εξουσίας, μπορεί να ολοκληρωθεί με την αναφορά σε δύο έννοιες, θεμελιακές, για το συνταγματικό δίκαιο. Πρόκειται για τις έννοιες της νομιμοποίησης και της νομιμότητας ενός Συντάγματος. Η νομιμοποίηση του Συντάγματος είναι διάσταση πολιτική και ιδεολογική. Η συντακτική εξουσία δεν ανάγεται, όπως μόλις εκτέθηκε, σε κανέναν άλλο θεσπισμένο κανόνα δικαίου, αλλά πηγάζει από ένα ιστορικό αίτιο, έχει δηλαδή ως ratio μια αντίληψη που προσδιορίζει τη συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία σε μια ενότητα ανθρώπινης πράξης και κοινωνικοπολιτικών παραγόντων, που γεννά την ιστορική βούληση. *Νομιμοποίηση του Συντάγματος είναι*, από την άποψη αυτή, *η περί εξουσίας αντίληψη που επικράτησε τελικά μέσα στη συντακτική διαδικασία*. Έτσι, μπορεί να γίνει λόγος για μοναρχική νομιμοποίηση, φιλελεύθερη νομιμοποίηση, δημοκρατική νομιμοποίηση, σοσιαλιστική νομιμοποίηση κ.ο.κ. Η νομιμότητα του Συντάγματος (και γενικότερα η έννοια της νομιμότητας) σημαίνει την αρμονία ενός κανονιστικού συστήματος προς μια νομικά υπέρτερη και γ' αυτό δεσμευτική επιταγή. Θέμα νομιμότητας επομένως δημιουργείται, κατ' αρχήν μόνο, για την αναθεωρητική λειτουργία, για την οποία οι επιλογές της συντακτικής εξουσίας αποτελούν τα όρια της νομιμότητάς της. Η νομιμότητα, λοιπόν, προϋποθέτει τη νομιμοποίηση, ακριβώς γιατί το δίκαιο προϋποθέτει την πρακτική και θεωρητική ιστορική διαδικασία που το γεννά. Η παραδοσιακή νομική παιδεία, που βασίστηκε στον απόλυτο πολιτειολογικό θετικισμό,⁴¹³ περιορίζει το ρόλο του νομικού μόνο στη μελέτη της νομιμότητας. Για την απάντηση στο ερώτημα, αν μια πράξη ενός πολιτειακού οργάνου είναι νομικά έγκυρη, αρκεί –έτσι σκέπτεται ο παραδοσιακός θετικιστής– να ερευνηθεί εάν αυτή πληροί τις προϋποθέσεις της νομιμότητας. Αν συμπίπτει, μια πολιτειακή πράξη να είναι ταυτόχρονα και νόμιμη και νομιμοποιημένη, ιδιαίτερο πρόβλημα δεν δημιουργείται. Το θέμα όμως αποκτά τη σημασία του, όταν μια πράξη πληροί μεν τις προϋποθέσεις της νομιμότητας, αλλά συγκρούεται με τους νομιμοποιητικούς όρους της εξουσίας. Πιστεύουμε λοιπόν πως, ιδιαίτερα στο πεδίο των πολιτειακών διαδικασιών, η συνταγματική πληρότητα και εγκυρότητα μιας πράξης προϋποθέτει τη σύμπτωση τόσο της νομιμότητας όσο και της νομιμοποίησής της.⁴¹⁴

- γ.** Μόλις παραπάνω είδαμε ότι, παρά τον πρωτογενή της χαρακτήρα, η συ-

413 Βλ. παραρ. § 23, II.

414 Για τη σχέση ανάμεσα στη νομιμότητα και στη νομιμοποίηση και ειδικά για την κρίση νομιμοποίησης που ανάγεται και σε κρίση νομιμότητας, βλ. τη μελέτη του Αρ. Μάνεσης, «Κρίση νομιμότητας και κρίση νομιμοποίησης του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους», στο: *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού*, 1982, σ. 145 κε.

ντακτική εξουσία, στη σύγχρονη εποχή του συνταγματισμού, δεν απομακρύνεται *διαδικαστικά* από τη δημοκρατική αρχή και πως η τήρηση της αρχής αυτής, κατά την πρωτογενή συνταγματογένεση, αναδείχτηκε ιστορικά σε στοιχείο νομοτελειακό και νομιμοποιητικό της συντακτικής εξουσίας. Τι συμβαίνει όμως ως προς το ίδιο ακριβώς ζήτημα αναφορικά με το *ουσιαστικό*, ήτοι το *αξιακό περιεχόμενο των δικαικών της επιλογών*; Ερχόμαστε δηλαδή στο δεύτερο ερώτημα, αν δηλαδή ο συντακτικός νομοθέτης υπόκειται, κατά τη συνταγματογένεση, σε *αξιακούς περιορισμούς*, αν δηλαδή η έννοια *Σύνταγμα* είναι *αξιολογικά ουδέτερη*. Αποτελεί άραγε το δικαίκο περιεχόμενό του, και πιο συγκεκριμένα η θεσμική του ποιότητα ένα πεδίο *στεγανά αυτοτελές* έναντι του κόσμου των αξιών; Κάνοντας ένα βήμα παρακάτω, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα: Αρκεί ένα θεμελιώδες νομικό κείμενο να έχει τη μορφή και το περιεχόμενο Συντάγματος, ώστε να θεωρηθεί πράγματι *Σύνταγμα*, έστω κι αν *προδίδει το αξιολογικό περιεχόμενο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, όπως αυτός διαμορφώθηκε από τη Γαλλική Επανάσταση, το ξεσκήκωμα της αστικής τάξης κατά της μοναρχίας, το δημοκρατικό κι εργατικό κίνημα, καθώς και τα μηνύματα των σύγχρονων εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων; Έτσι καταγράφεται (θεσμικά και νομολογιακά) στο ευρωπαϊκό κεκτημένο που παράγεται από την ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία;

- δ. Συμπερασματικά, για το ουσιαστικό αξιακό πρόβλημα της συντακτικής εξουσίας, μπορούμε να πούμε ότι ο σύγχρονος συντακτικός νομοθέτης πλέον (οφείλει να) κινείται μέσα σε έναν *υπαρκτό αξιακό δικαίκο πολιτισμό*, με άξονες την ανθρωπινή αξιοπρέπεια, την ελευθερία, την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη, με βάση τη δημοκρατική αρχή. Έτσι τίθεται πια, από την ίδια την ιστορικότητα του δικαίου, το ερώτημα, αν ο συντακτικός νομοθέτης *μπορεί να αγνοήσει αυτές ακριβώς τις αξιακές αρχές* που χαρακτηρίζουν τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό και οι οποίες είναι κατοχυρωμένες με διεθνείς συνθήκες.⁴¹⁵ Οι αρχές αυτές ανταποκρίνονται στη σύγχρονη (πάντως ευρωπαϊκή) δικαίκή συνείδηση, αποβάλλουν τον αυθαίρετο υποκειμενισμό της μεταφυσικής, αποτελώντας πια τους *ιστορικούς όρους* της οποιασδήποτε, δηλαδή και της πρωτογενούς, δικαιογένεσης.⁴¹⁶

5. Η εδώ υποστηριζόμενη άποψη, ότι *ουσιαστικό* όριο της παντοδυναμίας του συνταγματικού νομοθέτη αποτελεί το αξιακό σύστημα του –κυρίως ευρωπαϊκού– συνταγματικού πολιτισμού, ανταποκρίνεται, όσο πάει και περισσότερο, στη σύγχρονη συνταγματοπολιτική σκέψη.

- α. Ο «*pouvoir constituant*» σημειώνει χαρακτηριστικά ο E.-W. Böckenförde,⁴¹⁷ «όπως άλλωστε δηλώνει και το όνομά του, καθορίζεται από τη βούλησή του να καταληξει σε Σύνταγμα». Το Σύνταγμα όμως –έτσι θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε τη σκέψη του Böckenförde– δεν είναι μια έννοια αξιακά ουδέτερη. Το νόημά του, όπως σφυρηλατήθηκε από τον σύγχρονο συνταγμα-

415 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 107 κε.

416 Βλ. W. Kagi, *ό.π.* (υποσ. 358), σ. 57.

417 Βλ. E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 107 κε.

τισμό, είναι ιστορικά προσδιορισμένο ως δικαιοκή διεκδίκηση και διασφάλιση των θεμελιωδών αρχών συμβίωσης στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νομικού και θεσμικού πολιτισμού. Το Σύνταγμα, στην ιστορικά διαμορφωμένη έννοιά του, εκφράζει και περιορισμό της εξουσίας όταν γίνεται για τη διασφάλιση τέτοιων αξιακών αρχών. Στο μέτρο όμως που στο Σύνταγμα δεν μπορεί πια να δοθεί το οποιοδήποτε περιεχόμενο, αλλά περιεχόμενο που να διασφαλίζει μια μόνιμη, σταθερή και αποδεκτή έννομη τάξη, ο συντακτικός νομοθέτης περιορίζεται από την ίδια την έννοια του Συντάγματος, την παραγωγή του οποίου έχει τάξει ως σκοπό του.⁴¹⁸ Εάν η βούληση του φορέα της συντακτικής εξουσίας κινείται έξω από τέτοιους αξιακούς δικαιοκούς περιορισμούς, αγνοεί δηλαδή το πολιτιστικό πλαίσιο που θέτει θεμελιώδεις δικαιοκές αρχές της ανθρώπινης συμβίωσης (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ελευθερία, ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη, δημοκρατία), τότε η βούληση αυτή είναι ιστορικά ακατάλληλη για να αποτελέσει περιεχόμενο συνταγματικού κειμένου.

β. Η συντακτική εξουσία, σημειώνει ο Konrad Hesse,⁴¹⁹ δεν αποτελεί την όποια βούληση του συντακτικού νομοθέτη, αλλά ανθρώπινη ενέργεια ιστορικού χαρακτήρα, που συνίσταται στην αποτύπωση εκείνων των στοιχείων τα οποία απορρέουν από ευρεία κοινωνική συναίνεση.⁴²⁰ Χαρακτηριστικές για το θέμα αυτό είναι ορισμένες αποφάσεις του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, στις οποίες τονίζεται ότι οι συντακτικές εθνικές συνελεύσεις δεν μπορούν μεν να υπαχθούν σε εξωγενείς νομικές δεσμεύσεις, ούτε όμως μπορούν να απομακρυνθούν από ορισμένες υπερθετικές αξιακές δικαιοκές αρχές.⁴²¹ Η συντακτική εξουσία δηλαδή αποτελεί διάσταση ιστορική, που, συνακόλουθα, ούτε νομιμοποιεί ούτε νομιμοποιεί τις όποιες ατομικές ή συλλογικές δικαιοκές αυθαιρεσίες. Το δόγμα της απόλυτης ανεξαρτησίας της συντακτικής εξουσίας έναντι του προϋπάρχοντος δικαίου υπήρξε μεν χρήσιμο για τη στιγμή της αφετηρίας του ευρωπαϊκού δημοκρατικού κινήματος με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, χρήσιμο δηλαδή για την αποδέσμευση του δικαίου από το μοναρχικό καθεστώς και συνακόλουθα της νομικής αυθαιρεσίας, σήμερα πια δεν θεμελιώνεται ιστορικά. Ο ιστορικός ρόλος της συντακτικής εξουσίας δεν είναι, όπως το 1789, η επαναστατική έξοδος από τα προηγούμενα δικαιοκά δεδομένα, αλλά η διασφάλιση του δημοκρατικού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού. Γι' αυτό η συντακτική εξουσία είναι μεν αδέσμευτη αλλά μόνο στο πλαίσιο του αξιακού συστήματος του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού.

γ. Η άποψη, πως το αξιακό περιεχόμενο του Συντάγματος συνιστά εννοιολογική προϋπόθεση της συνταγματικής ιδιότητάς του, προκύπτει και από την ίδια την έννοια της πολιτείας, με το νόημα που της έδωσε ο Θεμιστοκλής Τσάτσος ως *εν λειτουργία συνένωσης δικαίου και κοινωνίας*.⁴²² Και αυτό γιατί, αν ως δίκαιο δεχτούμε τη νομιμοποίηση ενός αξιακού συστήματος, τότε η

418 Βλ. H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 389), σ. 11 και 19.

419 Βλ. K. Hesse, *Grundzüge*, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 17.

420 Βλ. και E.-W. Böckenförde, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 108.

421 Βλ. πχ. *BVerfGE* 1, σ. 14 κε., ιδίως σ. 61.

422 Βλ. παραρ. § 25.

κατά δίκαιο λειτουργία της κοινωνίας σημαίνει κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος, ελευθερία και δημοκρατία. Αν αυτά δεν συντρέχουν, δεν υπάρχει ούτε πολιτεία ούτε και Σύνταγμα.

δ. Ειδικά για την Ελλάδα γίνεται σωστά δεκτό πως «ο προσδιορισμός της έννοιας του Συντάγματος, διά του περιεχομένου του και κυρίως διά του αντιπροσωπευτικού ή δημοκρατικού πολιτεύματος γίνεται σαφής το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, αφού ως συνταγματικό πολίτευμα ορίζεται το πολίτευμα στο οποίο καθιερώνεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας».⁴²³ Αλλά και γενικότερα ένα «... κράτος αποκαλείται άρα συνταγματικό, επειδή με τη συνδρομή του Συντάγματος δημιουργείται μια συνταγματικά οργανωμένη πολιτεία, δηλαδή μια πολιτεία στην οποία η κρατική εξουσία είναι οροθετημένη, αντισταθμισμένη και αντιπροσωπευτική της βούλησης ίσων και ελεύθερων πολιτών...».⁴²⁴

ε. Τέλος, η θεσμική και αξιακή ουδετερότητα του περιεχομένου ενός Συντάγματος προσκρούει, τουλάχιστον για τα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και για όσα φιλοδοξούν να καταστούν μέλη, στο *πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο*. Η παραβίαση του ευρωπαϊκού αξιακού συστήματος από τα κράτη μέλη συνεπάγεται κυρώσεις, για δε τα υποψήφια μέλη τον αποκλεισμό τους. Βαρύνουσα μορφή παραβίασης, η βαρύτερη δυνατή, συντρέχει ασφαλώς και όταν το ίδιο το εθνικό Σύνταγμα έχει ή αποκτά περιεχόμενο αντίθετο με το αξιακό σύστημα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού.

6. Και μια επιλογική παρατήρηση: Ο επιστημονικός προσδιορισμός της έννοιας του Συντάγματος περνάει μέσα από μια εννοιολογία που είναι τόσο *αξιακή* (π.χ. ελευθερία, ισότητα κ.ο.κ.), όσο και *θεσμική* (π.χ. δημοκρατία, διάκριση λειτουργιών κ.ο.κ.). Η ερμηνεία αυτών των εννοιών όμως ως ένα σημείο είναι εντάξιμη σε αντικειμενικά νοηματικά όρια. Στο *πλαίσιο* αυτών των ορίων, ο υποκειμενικός παράγοντας, δηλαδή ο κάθε είδους ερμηνευτής, συγκαθορίζει, στη βάση της δικής του πολιτικής ή φιλοσοφικής *προεπιλογής*, την έκβαση της τελικής κρίσης. Αυτή η διαπίστωση όχι μόνο δεν αναιρεί τον επιστημονικό χαρακτήρα της προσέγγισης αλλά τον επιβεβαιώνει και τον καταξιώνει. Τον καταξιώνει, διότι μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει τη διαφάνεια του επιστημονικού λόγου και την αντίστοιχη ανάληψη των κοινωνικοπολιτικών ευθυνών του επιστήμονα γενικώς, του πολιτειολόγου δε ειδικότερα.⁴²⁵

423 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 98.

424 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 98.

425 Με τη σκέψη αυτή του συγγραφέα συνέδεσε ο Ευ. Βενιζέλος την εξαιρετικά τιμητική αφιέρωση του διδακτικού του εγχειριδίου (και) σε αυτόν, *ό.π.* (υποσ. 347). Βλ. όμως παλαιότερη τοποθέτηση του Αντ. Μανιτάκη, «Δικαιικοί καταναγκασμοί και κριτήρια ορθότητας της συνταγματικής ερμηνείας», στο: Δ. Θ. Τσάτσος - Δ. Μέλισσας (επιμ.), *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 197 κ., και τη μεταγενέστερη τοποθέτησή του στην οποία επανήλθε στο ίδιο θέμα απαντώντας αναλυτικά στις δικές μου θέσεις και ειδικά στο ζήτημα της προερμηνευτικής επιλογής, «Η πολύπαθη και αμφιλεγόμενη τέχνη της συνταγματικής ερμηνείας», στο *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, 1996, σ. 301, καθώς και την αντίθετη επιχειρηματολογία του Ευ. Βενιζέλου (στο ίδιο, σ. 75 κ.).

§ 33. Για τη σύγχρονη έννοια και την τυπολογία του Συντάγματος

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων

1. Όπως προέκυψε από τις αναφορές μας στην ιστορία της έννοιας του Συντάγματος (§ 30, ΙΙ), η εξέλιξή του δεν ανέδειξε μόνο έναν δυναμικό χαρακτήρα αλλά και μια *ευρεία τυπολογία*, βάσει της οποίας μπορούμε να κατατάξουμε τα σύγχρονα Συντάγματα. Η ευρεία τυπολογία, που αναπτύχθηκε, επιβεβαιώνει ότι το Σύνταγμα είναι έννοια ιστορική, που σημαίνει ότι δεν υπάρχει *a priori* ένας ιδεατός τύπος Συντάγματος. Ακόμα και Συντάγματα του ίδιου τύπου διαφέρουν μεταξύ τους, είτε κειμενολογικά είτε (και) στην πραγματικότητα, που προκύπτει από την εφαρμογή τους. Ειδικότερα:

- α. Το Σύνταγμα εκφράζει κανονιστικά την ενότητα της *συγκεκριμένης* πολιτείας και τη δικαιοσύνη της υπόστασιν. Το πώς όμως αυτό συντελείται, προκύπτει μόνο από την ιστορική και την πολιτική ιδιοσυστασία του *συγκεκριμένου χώρου στον συγκεκριμένο χρόνο* (εποχή), στον οποίο το Σύνταγμα γεννιέται και ισχύει. Οι συνέπειες της προσπάθειας των μεγάλων δυνάμεων, τα τελευταία χρόνια, να εξάγουν «συνταγματικά μοντέλα», στηρίζοντας την αποδοχή (ή και την επιβολή) τους σε άλλες χώρες, επιβεβαιώνουν ότι ένα Σύνταγμα δεν είναι ως εκ της κειμενολογικής του συγκρότησης *a priori* δημοκρατικό. Για να αναδείξει δημοκρατική ποιότητα, πρέπει να ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τις ιδιομορφίες του *συγκεκριμένου ιστορικού χώρου εφαρμογής του*. Αν αυτό δεν συντρέχει, τότε δεν μπορεί να λειτουργήσει ως κανονιστική έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας ούτε της ενότητας της πολιτείας ούτε της δικαιοσύνης της υπόστασιν, αλλά μόνο ως κανονιστική μορφή βίας. Από την προηγούμενη σκέψη προκύπτει πως η τυπολογία του Συντάγματος, που στη συνέχεια εκτίθεται, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τα ιστοριοπολιτικά χαρακτηριστικά του χώρου της κανονιστικής του ανάπτυξης. Δεν πρόκειται περί αφηρημένων εννοιολογικών διακρίσεων αλλά περί αποτύπωσης ιστορικών μορφών που το Σύνταγμα ελάμβανε και λαμβάνει στο ιστορικό γένεσθαι. Η τυπολογία λοιπόν που ακολουθεί δεν έχει την έννοια της έκθεσης τύπων Συντάγματος «προς επιλογήν».
- β. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η επιχειρούμενη τυπολογική κατάταξη των Συνταγμάτων, ακριβώς επειδή προκύπτει από την ιστορική πραγματικότητα, δεν σημαίνει ότι δύο Συντάγματα *του αυτού τύπου* (π.χ. δύο «αυστηρά» Συντάγματα) μπορεί να είναι ακριβώς τα ίδια. Ακόμη και αν υφίστανται δύο απολύτως ίδια κειμενολογικά Συντάγματα, ο ιστορικός χώρος εφαρμογής του καθένα από αυτά θα τους προσέδιδε τα δικά του χαρακτηριστικά κατά την εφαρμογή τους. Γι' αυτό, τελικά, ένας *τύπος Συντάγματος* έχει τόσες ειδικότερες εκφάνσεις όσες είναι και οι ιστορικές συνιστώσες (χρόνος και χώρος) των εφαρμογών του.

2. Από τα πολλά ζητήματα που θα μπορούσε κανείς να εντάξει στο θέμα της *σύγχρονης έννοιας και της τυπολογίας του Συντάγματος*, θα εξετάσουμε στη συνέχεια μόνο τα εξής:

- α. Η κατανόηση του όλου θέματος, που πραγματευόμαστε εδώ, προϋποθέτει μια προηγούμενη απαλλαγή μας από την αναζήτηση του οράματος ενός «άψογου» Συντάγματος (παρακ. II).
- β. Ακολουθεί μια πρόταση προσέγγισης της έννοιας του Συντάγματος και κάποιων τυπολογικών του διακρίσεων, όπως είναι σήμερα εν χρήσει (παρακ. III).
- γ. Τέλος, επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε τη θεματική εξέλιξη του περιεχομένου των σύγχρονων Συνταγμάτων (παρακ. IV).

II. Το «άψογο» Σύνταγμα και η κρίση του

1. Το κύριο χαρακτηριστικό του σημερινού συνταγματικού κράτους, και αντίστοιχα της σημερινής ιστορικής φάσης του συνταγματισμού, είναι η υποβάθμιση της κανονιστικής σημασίας του Συντάγματος. Η αναθεωρητική διαμόρφωση και η εφαρμογή του Συντάγματος εξαρτάται, ως επί το πλείστον, από κάθε τι που έστω και βραχυπρόθεσμα «διευκολύνει» τις εκάστοτε πλειοψηφούσες πολιτικές δυνάμεις. Κλασικά παραδείγματα: το εκλογικό σύστημα, οι εξουσίες του πρωθυπουργού ή του Προέδρου της Δημοκρατίας κ.ο.κ. Το περιεχόμενό του βέβαια προσδιορίζεται και από τις πολιτικές συγκυρίες. Τέτοια παραδείγματα ειδικών θεμάτων, που κατέστησαν περιεχόμενο συνταγματικού κανόνα, ενώ στην ουσία τους δεν είναι θεμελιώδη, υπάρχουν πολλά και στα περισσότερα Συντάγματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα 155 κε. του γερμανικού Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919 περί κοινωνικοποιήσεων, τα άρθρα 35 § 2, 36 § 4 κ.ά. του γερμανικού ομοσπονδιακού Συντάγματος του 1871, περί των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων των νότιων ομόσπονδων χωρών σε ορισμένα θέματα φόρων, ταχυδρομείου κ.ά. Ως τέτοια ιδιαιτερότητα του ελληνικού Συντάγματος θα πρέπει να χαρακτηριστούν, π.χ., οι μεταβατικές του διατάξεις που αφορούν την ισχύ (ή μη ισχύ) των νομοθετημάτων της δικτατορίας (1967-74) ή της μεταπολίτευσης (βλ. π.χ., τα άρθρα 111-119 του Συντάγματος 1975/1986/2001.)

2. Η «εργαλειοποίηση» του Συντάγματος στα χέρια της καθημερινής πολιτικής αποκτά βαρύνουσα σημασία σε χώρες χωρίς συνταγματικό δικαστήριο –όπως η Ελλάδα– και με κοινά δικαστήρια απρόθυμα να ασκούν τον από το Σύνταγμα προβλεπόμενο –κατά το άρθρο 93 § 4– έλεγχο, δηλαδή απρόθυμα να πειθαρχούν στη συνταγματική τους υποχρέωση άρνησης εφαρμογής νόμου που εκείνοι θεωρούν ότι αντίκειται στο Σύνταγμα. Παρ' όλα αυτά το Σύνταγμα διατηρεί, από πλευράς κανονιστικής αποτελεσματικότητας, το κύρος εκείνο που του προσδίδει η αυξημένη τυπική ισχύς του, το γεγονός δηλαδή ότι η θέσπιση, η τροποποίηση ή η κατάργηση των κανόνων του προϋποθέτει μια ιδιαίτερη διαδικασία, δυσχερέστερη από εκείνη που προβλέπεται για το κοινό δίκαιο και έτσι αναδεικνύεται ως «ο νόμος των νόμων».

3. Με όσες επιφυλάξεις διατυπώνονται για την ύπαρξη ενός a priori «άψογου» Συντάγματος αλλά και τον ιστορικό του χαρακτήρα, μπορούμε να περιγράψουμε –όχι να ορίσουμε– το Σύνταγμα ως σύστημα δικαιικών κανόνων οι οποίοι:

- α. αποτελούν το πλαίσιο, το κριτήριο και το όριο κάθε άλλης δικαιοπαραγωγής στην πολιτεία (νόμος των νόμων)·
- β. θεσπίζονται, τροποποιούνται και καταργούνται στη βάση μιας *ιδιαίτερης διαδικασίας*, συνήθως αυστηρότερης εκείνων από τις οποίες προκύπτουν οι άλλοι δικαιοκοί κανόνες·
- γ. ρυθμίζουν *μόνο τα θεμελιώδη* της πολιτείας, που σημαίνει τόσο τη λειτουργία του κράτους όσο και κοινωνικών ή πολιτικών (μη κρατικών) θεσμών·
- δ. προστατεύουν τον άνθρωπο ή (και) τον πολίτη από την κρατική ή και την κοινωνική δικαιοική αυθαιρεσία·
- ε. καθορίζουν τους όρους, υπό τους οποίους η πολιτεία προσδιορίζει τη θέση της στην υπερεθνική ή και διεθνή έννομη τάξη.

III. Ενδεικτικά παραδείγματα τυπολογίας του Συντάγματος

1. Στη βάση των σκέψεων και επισημάνσεων που μόλις επιχειρήθηκαν (I και II) κρίνεται χρήσιμη η προσέγγιση δύο συναφών θεμάτων: στο πρώτο εμπίπτει η αναφορά στη *δομή* και τη *λογική* των συνταγματικών κειμένων (παρακ. 2) και στο δεύτερο κάποια κριτήρια για τη συστηματική κατάταξη (τυπολογία) των Συνταγμάτων (παρακ. 3).⁴²⁶
2. Τα Συντάγματα, ως θεμελιώδη κανονιστικά κείμενα, έχουν ορισμένες *δομικές* και *νομικές* ιδιαιτερότητες. Μεταξύ πολλών, ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής:
 - α. Πρόσφατα στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της κριτικής της Αναθεώρησης του 2001, υποστηρίχτηκε ότι η σε ορισμένα θέματα επέκταση του Συντάγματος σε λεπτομερειακές ρυθμίσεις αποκλίνει από την παραδοσιακή δομή και λογική των συνταγματικών κειμένων που (οφείλουν;) να περιορίζονται στις γενικές ρυθμίσεις των θεμελιωδών θεμάτων. Ο ισχυρισμός αυτός βρίσκει απάντηση από τον Konrad Hesse που σημειώνει: «Οι συνταγματικές ρυθ-

426 Στην έννοια του Συντάγματος αναφέρονται διεξοδικά όλα τα σχετικά εγχειρίδια και γενικά έργα του συνταγματικού δικαίου που μνημονεύονται παραπάνω (§ 3). Παράλληλα όμως προς μια γενική παραπομπή που γίνεται στην υποσ. 347, αναφέρουμε εδώ εκείνα τα έργα, στα οποία κατά κύριο λόγο βασίστηκε η παρουσίαση των θεμάτων που επιχειρούμε παρακάτω. Αυτά είναι τα εξής: Αρ. Ι. Μάνεσης *Εγγυήσεις*, Ι, σ. 53 κε.· Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 3 κε.· ο ίδιος, *Die normative Kraft der Verfassung*, 1959· Κ. Δουζίνας, *Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας. Συνταγματισμός και κριτική θεωρία*, 1986· Αντ. Μανιτάκης, *ΕλλΣυντΔίκ.*, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 87-168· ο ίδιος, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, 1996, σ. 161 κε. και 201· Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 164 επ.· Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 35 επ. Από την αχανή γερμανική και γαλλική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: R. Carré de Malberg, *La loi, expression de la volonté générale*, πρόλογος G. Burdeau, 1984· G. Burdeau, *Une survivance: la notion de la constitution*, *Mélanges A. Mestre*, 1956, σ. 53 κε.· D. Rousseau, «Une résurrection: La notion de la constitution», *RDP*, 1990, σ. 5 κε.· D. Grimm, *ό.π.* (υποσ. 351), σ. 11 κε., 101 κε., 397 κε.· P. Badura, *Verfassung und Verfassungsgesetz*, *Festschrift für U. Scheuner*, 1973, σ. 19 κε.· E.-W. Böckenförde, *Geschichtliche Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung*, *Festschrift für R. Gmur*, 1983, σ. 7 κε.· R. Bastid, *L'idée de la constitution*, 1985· S. Rials, «Les incertitudes de la notion de constitution sous la Ve République», *RDP*, 1984, σ. 585 κε.

μίσεις δεν είναι ούτε πλήρεις ούτε καλύπτουν όλα τα θέματα. Ως προς αρκετά θέματα της έννομης τάξης της πολιτείας, τα Συντάγματα περιέχουν ρυθμίσεις ως την τελευταία λεπτομέρεια, όμως υπάρχουν και θέματα της συνταγματικής ύλης, ακόμη και τέτοια που ανάγονται στην πολιτειακή τάξη, ως προς τα οποία οι συνταγματικές ρυθμίσεις αποτελούνται από κανόνες πολύ γενικού περιεχομένου, αλλά και θέματα για τα οποία δεν προβλέπεται συγκεκριμένη ρύθμιση».⁴²⁷

- β. Οι κατά κανόνα γενικές και αφηρημένες ρυθμίσεις του Συντάγματος δημιουργούν την ανάγκη της συγκεκριμενοποίησής τους από τον κοινό νομοθέτη. Αυτό διασφαλίζει τη μακροβιότητα της συνταγματικής ρύθμισης, αφού η προσαρμογή της ρύθμισης προς τη συνεχώς εξελισσόμενη πραγματικότητα συντελείται από τον κοινό νομοθέτη. Υπάρχουν βέβαια και θέματα τα οποία αφήνει αρρύθμιστα το Σύνταγμα, όπως π.χ. το οικονομικό σύστημα της πολιτείας.⁴²⁸

3. Με βάση τα κριτήρια που συστηματοποιεί ο James Bryce,⁴²⁹ διαμορφώθηκε και επικράτησε μια *τυπολογία* του Συντάγματος που θεμελιώνεται σε τρεις αφετηρίες: α) στη μορφή των Συνταγμάτων, ως προς την οποία αυτά διακρίνονται σε *γραπτά* και *άγραφα* (βλ. παρακ. 4)· β) στο περιεχόμενό τους, ως προς το οποίο τα Συντάγματα διακρίνονται σε *τυπικά* και *ουσιαστικά* (βλ. παρακ. 5)· γ) στην ιεραρχική τους θέση στην έννομη τάξη, ως προς την οποία τα Συντάγματα διακρίνονται σε *αυστηρά* και *ήπια* (βλ. παρακ. 6)· δ) τέλος, εξετάζεται αν μέσα στο ίδιο και το αυτό Σύνταγμα οι κανόνες του ιεραρχούνται (βλ. παρακ. 7).

4. Η σύγκριση της συνταγματικής ιστορίας αλλά και του σημερινού συνταγματικού καθεστώτος μεταξύ Ηπειρωτικής Ευρώπης και Μεγάλης Βρετανίας, οδηγεί στη διάκριση *γραπτών* και *άγραφων* Συνταγμάτων.

- α. *Γραπτό* είναι το Σύνταγμα που θεσπίζει η πολιτεία σύμφωνα με τις καθορισμένες διαδικασίες και το οποίο αποτυπώνεται σε γραπτό κείμενο. Είναι συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, συστηματοποιημένο σε *κώδικα*. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις κατάτμησης του συνταγματικού έργου σε περισσότερα του ενός κείμενα, όπως συνέβαινε στη Γ' Γαλλική Δημοκρατία.
- β. «*Άγραφο Σύνταγμα κατά κυριολεξία*» –σημειώνει ο Κώστας Μαυριάς– «δεν απαντάται», και συμπληρώνει: «Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα τα Συντάγματα ήταν κυρίως εθιμικά».⁴³⁰ Η έννοια του *άγραφου Συντάγματος* είναι ταυ-

427 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 11.

428 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 12.

429 Βλ. James Bryce, *Studies in History and Jurisprudence*, 1901.

430 Βλ. K. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 164 και στη συνέχεια βλ. την υπ' αριθ. 176 υποσημείωσή του. Για το θέμα του συνταγματικού έθιμου βλ. κυρίως Αρ. Ι. Μάνεσης, «Το συνταγματικόν έθιμον», στο: *Συνταγματική θεωρία και πράξη Ι*, Αθήνα 1980, σ. 460-492. Ο Μάνεσης υποστηρίζει σχετικά με το συνταγματικό έθιμο ότι «... εθιμικόν δίκαιον δεν δύναται να υπάρξει ειμή μόνον εάν και καθ' όσον ο σχηματισμός του επιτρέπεται υπό της κρατικής εξουσίας. [...] Όσον αφορά την εθιμική θέσπιση συνταγματικών κανόνων δικαίου, αυτή υποδηλοί άσκησιν συντακτικής εξουσίας και δη πρωτογενούς και κυριάρχου εφ' όσον διενεργείται κατά τρόπον διάφορον από

τόσημη με την έννοια του *συνταγματικού εθίμου* στο συνταγματικό σύστημα της Μεγάλης Βρετανίας. Η ιστορικότητα εκείνου του χώρου διαμόρφωσε άγραφο συνταγματικό δίκαιο. Όμως το άγραφο Σύνταγμα όσο πάει και υποχωρεί σε παγκόσμια κλίμακα υπέρ του γραπτού, ακόμη και στο αγγλικό πολίτευμα, εκεί δηλαδή όπου πρωτοδημιουργήθηκε.

5. Για την ερμηνεία και την εφαρμογή του συνταγματικού δικαίου κρίσιμη είναι η διάκριση ανάμεσα στο *ουσιαστικό* και στο *τυπικό* Σύνταγμα. Πρόκειται για μια διάκριση που αναφέρεται άμεσα μεν στη ρυθμιζόμενη από τον συνταγματικό κανόνα *ύλη*, έμμεσα όμως και στην *τυπική ισχύ* του συνταγματικού κανόνα σε σχέση με άλλους κανόνες:

- α. Με τον όρο *ουσιαστικό Σύνταγμα* (ή ουσιαστικό συνταγματικό δίκαιο) χαρακτηρίζονται εκείνοι οι νομικοί κανόνες που κατατάσσονται στο συνταγματικό δίκαιο με κριτήριο τα θέματα της κοινωνικής ύλης που ρυθμίζουν. Συγκεκριμένα, εδώ, είναι δυνατόν να υπαχθούν όλοι οι κανόνες δικαίου, ανεξάρτητα από την πηγή και τη μορφή τους, τον τρόπο παραγωγής και την ιεραρχική τους θέση μέσα στο ισχύον σύστημα δικαίου, αρκεί να ρυθμίζουν *θεμελιώδη ζητήματα της πολιτείας*. Τα θέματα αυτά *ανάγονται κυρίως στη θεματολογία του Συντάγματος*, δηλαδή στη δομή και τη λειτουργία της πολιτείας, στη θέση του ατόμου ή της κοινωνικής ομάδας απέναντι στην εξουσία και στη νομική διαπλοκή της ελληνικής έννομης τάξης με την ευρωπαϊκή και τη διεθνή έννομη τάξη. Έτσι, στο ουσιαστικό Σύνταγμα δεν υπάγονται μόνο οι περισσότεροι από τους κανόνες του Συντάγματος 1975/1986, αλλά και πολλοί κοινοί νόμοι, όπως ο εκλογικός νόμος, ο νόμος που ρυθμίζει τα συνδικαλιστικά δικαιώματα των εργαζομένων, ο νόμος για το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (του άρθρου 100 του Συντάγματος) κ.ο.κ.
- β. Δεν νοείται οργανωμένη πολιτειακή συμβίωση ανθρώπων χωρίς ουσιαστικό Σύνταγμα, *είτε γραπτό είτε άγραφο*. Θα μπορούσε κανείς να πει πως η ίδια η πολιτεία συνίσταται στη συνταγματική της υπόσταση. Στις περισσότερες όμως πολιτείες, οι βασικοί από τους κανόνες του ουσιαστικού Συ-

του προβλεπόμενου υπό της ισχύουσας συνταγματικής τάξεως. Την άσκηση όμως συντακτικής εξουσίας προς αναθέωρση των τεθειμένων συνταγματικών κανόνων προβλέπει συνήθως και ρυθμίζει ειδικώς εκ των προτέρων ο συντακτικός νομοθέτης κατά την αρχικήν σύνταξιν της πολιτείας. Συνταγματικών εθίμον αποκλείεται κατ' αρχήν από το κράτος τυπικού Συντάγματος» (σ. 467-468). Πειστικά στη συνέχεια ο Μάνεσης απορρίπτει τη θεμελίωση του συνταγματικού εθίμου στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Τελικά και υπό προϋποθέσεις ο Μάνεσης δέχεται, κατ' εξαίρεση, το γνησίως *συμπληρωματικό συνταγματικό έθιμο*, αναφέροντας ως κλασικό παράδειγμα τέτοιου εθίμου τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και *πριν* αυτός εισαχθεί ρητά από το άρθρο 93 § 4 και 100 § 1 εδ. ε του Συντ. 1975, καθώς και η πάγια μη επέκταση του ελέγχου στα λεγόμενα «εσωτερικά τυπικά στοιχεία» της ψήφισής τους από τη Βουλή (σ. 488). Βέβαια ο Μάνεσης δεν μπορεί να ξεπεράσει τον αυστηρό του θετικισμό κι έτσι υποστηρίζει πως το συνταγματικό έθιμο είναι κανονιστικά υποδεέστερο από τον γραπτό κανόνα του Συντάγματος (σ. 490), ενώ δεν έχει αυξημένη τυπική ισχύ ούτε έναντι του κοινού νόμου (σ. 492). Βλ. επίσης Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 45. Τότε όμως το έθιμο καθ' υπερβολή καλείται «συνταγματικό».

ντάγματος είναι διατυπωμένοι σε *γραφικό κώδικα* και βρίσκονται, όσον αφορά την τυπική τους δύναμη, στην *υψηλότερη βαθμίδα της ιεραρχικής κλίμακας των κανόνων δικαίου*. Στην περίπτωση που οι κανόνες για τη δομή και τη λειτουργία της πολιτείας διατυπώνονται σε έναν νομικό κώδικα, που είναι το Σύνταγμα, ή και σε περισσότερα κείμενα (συνταγματικοί νόμοι, συντακτικές πράξεις κ.λπ.), συνήθως, με αυξημένη τοπική ισχύ, τότε πρόκειται για το *τυπικό Σύνταγμα*. Ο όρος *τυπικό Σύνταγμα* δεν αποδίδει το *περιεχόμενο* του κανόνα δικαίου αλλά τη *μορφή* του. Απαραίτητα στοιχεία του τυπικού Συντάγματος είναι συνήθως η *αυστηρότητά* του, δηλαδή η αυξημένη τυπική του ισχύς και ο *γραφικός τύπος*.

6. Ένας κανόνας συνταγματικού δικαίου μπορεί να αποτελεί, είτε *μόνο τυπικό* συνταγματικό δίκαιο είτε *μόνο ουσιαστικό* συνταγματικό δίκαιο είτε ταυτοχρόνως *τυπικό και ουσιαστικό* συνταγματικό δίκαιο.⁴³¹

- α.** Ο κανόνας π.χ. του άρθρου 105 § 1 εδ. γ του Συντάγματος, κατά τον οποίο, όσοι μονάζουν στο Άγιο Όρος «αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια μόλις προσληφθούν ως δόκιμοι ή μοναχοί, χωρίς άλλη διατύπωση», *ουσιαστικά δεν έχει συνταγματική «ποιότητα»*, αφού δεν ανάγεται στα καίρια θέματα της πολιτείας, και γι' αυτό αποτελεί *μόνο τυπικό συνταγματικό δίκαιο*.
- β.** Ο εκλογικός νόμος ρυθμίζει τη συγκρότηση της Βουλής και επομένως αφορά σε κρίσιμο θέμα της λειτουργίας της πολιτείας. Αποτελεί έτσι *χαρακτηριστικό νομοθέτημα ουσιαστικού συνταγματικού δικαίου*, που βρίσκεται όμως εκτός του κειμένου του Συντάγματος και γι' αυτό αποτελεί *μόνο ουσιαστικό και όχι και τυπικό συνταγματικό δίκαιο*.
- γ.** Οι περισσότερες διατάξεις του Συντάγματος, καθώς αναφέρονται στα καίρια θέματα της πολιτείας (οργάνωση κράτους, σχέση ατόμου και κοινωνικών ομάδων με το κράτος, σχέση της ελληνικής έννομης τάξης με τη διεθνή), αποτελούν *και τυπικό και ουσιαστικό* συνταγματικό δίκαιο.
- δ.** Η *πρακτική σημασία* της διάκρισης τυπικού και ουσιαστικού Συντάγματος γίνεται εμφανής όταν πρόκειται να ερμηνευθεί κανόνας που αποτελεί *μόνο ουσιαστικό* συνταγματικό δίκαιο, ένας κανόνας δηλαδή του κοινού δικαίου, ο οποίος, συμπληρώνοντας ή πιο σωστά εξειδικεύοντας μια συνταγματική ρύθμιση, ταυτόχρονα *πραγματώνει* το νόημα του Συντάγματος. Τόσο ο νομοθέτης που τον θεσπίζει, όσο και αυτός που στη συνέχεια τον ερμηνεύει για να τον εφαρμόσει πρέπει να μεριμνούν *ιδιαίτερως* για τη νοηματική του αρμονία με το Σύνταγμα. Η μέριμνα αυτή *αποτελεί κρίσιμη μορφή προστασίας του Συντάγματος*, αφού η εφαρμογή του υλοποιείται κυρίως μέσω τέτοιων νομοθετημάτων.

7. Κρίσιμη, ίσως η πιο κρίσιμη, για τον πολιτειακό βίο διάκριση του Συντάγματος είναι εκείνη που *αναφέρεται στις προϋποθέσεις θέσης, τροποποίησης και κατάργησης των κανόνων συνταγματικού δικαίου* και, συνεπώς, στην ιεραρχική

431 Βλ. αντί πολλών, Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 166.

θεση του συνταγματικού κανόνα μέσα στην έννομη τάξη της πολιτείας. Πρόκειται για τη διάκριση ανάμεσα στα *αυστηρά* και στα *ήπια* Συντάγματα.⁴³²

- α. *Αυστηρό* είναι το –αναγκαστικά γραπτό– Σύνταγμα, όταν για τη θέση, την τροποποίηση και την κατάργηση των κανόνων του ισχύουν *προϋποθέσεις διαφορετικές και αυστηρότερες από εκείνες που ισχύουν για τη θέσπιση, την τροποποίηση ή την κατάργηση του κοινού δικαίου*. Τις ειδικές αυτές προϋποθέσεις παρέμβασης σε ισχύοντες κανόνες του Συντάγματος ορίζει κυριαρχικά το ίδιο το Σύνταγμα. Η συνταγματική πρακτική στις διάφορες χώρες ανέδειξε ποικιλία τέτοιων προϋποθέσεων: αυξημένη πλειοψηφία, σύμπραξη περισσότερων οργάνων της πολιτείας, παρεμβολή βουλευτικών εκλογών, πάροδο ορισμένου χρόνου από τη θέσπιση ή την τελευταία αναθεώρηση του Συντάγματος κ.ά. Το αυστηρό Σύνταγμα συνήθως προβλέπει πως ορισμένες διατάξεις του, είτε οι *θεμελιώδεις* είτε κάποιες *που ρητά μνημονεύονται* στα περί αναθεώρησης άρθρα του δεν μπορούν ούτε να τροποποιηθούν ούτε να καταργηθούν. Η αυστηρότητα ενός Συντάγματος προϋποθέτει και συνεπάγεται, όπως σωστά τονίζεται, το «διαχωρισμό της νομοθετικής από την αναθεωρητική εξουσία».⁴³³
- β. *Ήπιο* είναι το Σύνταγμα, οι κανόνες του οποίου μπορούν να τροποποιηθούν ή να καταργηθούν μέσω της *κοινής νομοθετικής διαδικασίας*. Παράδειγμα μορφής ήπιου Συντάγματος ήταν το γερμανικό Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919, το οποίο ήταν δυνατό να αναθεωρηθεί με κοινό νόμο. Απολύτως ήπιο όμως, όπως σωστά επισημαίνει ο Κώστας Χρυσόγονος, δεν ήταν ούτε αυτό το Σύνταγμα, αφού κατά το άρθρο 76 προϋπόθεση για την αναθεώρησή του ήταν μια πλειοψηφία των 2/3 των μελών της Ομοσπονδιακής Βουλής.⁴³⁴
- γ. Ο *αυστηρός χαρακτήρας* ενός Συντάγματος, και κυρίως η πρόβλεψη διατάξεων που εξαιρούνται από τη δυνατότητα αναθεώρησης, γεννά το πρόβλημα της *αντοχής* που αναδεικνύει η αυστηρότητά του στην ιστορική εξέλιξη. Πόσο αντέχει ένα Σύνταγμα να συγκρούεται με την προφανή αλλά αντίθετη βούληση της πλειοψηφίας; Ποιο μπορεί να είναι το νόημα της αυστηρότητας ενός Συντάγματος, που απαγορεύει τη μεταβολή, π.χ., της μορφής

432 Βλ. π.χ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 259· Ευ. Βενιζελος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 46.

433 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 259. Παράδειγμα αυστηρού Συντάγματος είναι το ισχύον Σύνταγμα 1975/1986/2001. Στο άρθρο 110 ορίζονται οι διατάξεις, των οποίων *απαγορεύεται* η κατάργηση ή η αναθεώρηση και προβλέπεται η *διαδικασία* αναθεώρησης (τροποποίησης ή κατάργησης των λοιπών διατάξεων του Συντάγματος). Ο βαθμός αυστηρότητας των Συνταγμάτων ποικίλλει. Παράδειγμα απολύτως αυστηρού Συντάγματος ήταν το ελληνικό Σύνταγμα του 1844, το οποίο δεν προέβλεπε καμία απολύτως δυνατότητα αναθεώρησης και γι' αυτό άλλωστε καταλύθηκε με επανάσταση.

434 Ο συγγραφέας δεν συμφωνεί, ως προς το σημείο αυτό, με την παρατήρηση του Κώστα Χρυσόγονου, *ό.π.* (υποσ. 201) σ. 25, στο μέτρο που υποστηρίζει ότι η φύση ενός τυπικού νόμου ως ουσιαστικού συνταγματικού δικαίου «δεν έχει καμία σημασία». Και σωστά μεν ο Χρυσόγονος επισημαίνει ότι δεν επέρχεται εξ αυτού μεταβολή της θέσης του τυπικού νόμου στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου, όπως πιστεύει όμως ο συγγραφέας ο χαρακτήρας ενός κοινού τυπικού νόμου ως ουσιαστικού συνταγματικού δικαίου συμπεροσδιορίζει την *εμμηνεία* αυτού του τυπικού νόμου.

του πολιτεύματος, όταν είναι βέβαιο πως οι προϋποθέσεις για τη διατήρηση του πολιτεύματος *δεν είναι μόνο νομικές αλλά κυρίως ιστορικοπολιτικές*, αφού τελούν σε συνάρτηση με τους εξελισσόμενους και μετασχηματιζόμενους πολιτικούς συσχετισμούς; Άλλωστε και η όλη δομή της συγκεκριμένης πολιτείας, καθώς και η *συγκεκριμένη κάθε φορά* διαμόρφωση των θεσμών της, αντιστοιχούν επίσης στον συνολικό συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Το Σύνταγμα είναι, από την άποψη αυτή, η *κανονιστική απεικόνιση και καταγραφή* αυτού ακριβώς του συσχετισμού. Αυστηρά Συντάγματα δημιουργούνται επειδή το περιεχόμενο των μη αναθεωρήσιμων, δηλαδή των νομικά αμετάβλητων διατάξεων, ανταποκρίνεται στη βούληση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που ήταν, την ώρα της θέσπισής τους, καθοριστικές. Η νομιμότητα που δημιουργεί ένα αυστηρό Σύνταγμα λειτουργεί ως μέτρο διασφάλισης ορισμένων θεσμών, μέσω των οποίων κατοχυρώνονται, όχι μόνο οι κυρίαρχες κατά τη θέσπισή του αντιλήψεις και συμφέροντα, αλλά ενδεχομένως και μια *ευρεία πολιτική συναίνεση* πάνω σε αυτές. Με τον τρόπο αυτό δυσχεραίνονται μεταβολές και εξελίξεις, ακόμη και όταν επέρχονται ιστορικές μεταβολές, που συγκρούονται με τον σκληρό πυρήνα ενός αυστηρού Συντάγματος. Τότε όμως το δίκαιο έρχεται αντιμέτωπο με την πολιτική πραγματικότητα. Η ιστορία σε τέτοιες συγκρούσεις *δικαίου και πολιτικής πραγματικότητας* ανέδειξε πάντοτε την τελευταία ως ισχυρότερη. Έτσι, ο βαθμός αυστηρότητας του Συντάγματος μπορεί να λειτουργήσει και ως όριο ανάμεσα στη μεταρρυθμιστική εξέλιξη και στην επανάσταση.⁴³⁵

8. Ένα Σύνταγμα μπορεί να περιλαμβάνει κανόνες που να διαφέρουν μεταξύ τους τόσο από άποψη *ιεραρχίας* όσο και από *θεματική* άποψη. *Τυπική ιεράρχηση* μεταξύ των διατάξεων του *τυπικού* Συντάγματος κατ' αρχήν δεν υπάρχει. Όλοι οι κανόνες του τυπικού Συντάγματος είναι νομικά ισότιμοι, αλλιώς θα είχαμε περιπτώσεις ενδεχόμενης *αντισυνταγματικότητας συνταγματικών διατάξεων*.⁴³⁶ Το ζήτημα όμως αυτό διαφέρει από την ιεράρχηση του αυστηρού Συντάγματος, στο οποίο ο σκληρός κανονιστικός του πυρήνας προεξάρχει. Κατάλληλο παράδειγμα μας προσφέρει το άρθρο 110 § 1 του ελληνικού Συντάγματος, που *απαγορεύει την αναθεώρηση* των διατάξεων οι οποίες καθορίζουν τη «βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας», καθώς και των άρθρων 2 § 1 (απαραβίαστο της αξίας του ανθρώπου), 4 § 1, 4 και 7 (ισότητα), 5 § 1 και 3 (ελεύθερη ανάπτυξη προσωπικότητας, προσωπική ελευθερία), 13 § 1 (θρησκευτική ελευθερία) και 26 (διάκριση των λειτουργιών). Οι άλλες διατάξεις αναθεωρούνται, αν τηρηθεί η διαδικασία που προβλέπει το άρθρο 110 § 2 κε. Αυτό σημαίνει πως *ο ίδιος ο συντακτικός νομοθέτης*, για να κατοχυρώσει έναν σκληρό συνταγματικό πυρήνα από ενδεχόμενες συγκυριακές πλειοψηφίες, *ιεράρχησε τους κανόνες που περιέλαβε στο Σύνταγμα*. Από την ιεράρχηση αυτή όμως –και αυτό πρέπει να τονιστεί– δεν προκύπτει μια εσω-

435 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 256.

436 Βλ. για το ζήτημα αυτό Α. Χιωτέλης, «Οι αντισυνταγματικές διατάξεις του Συντάγματος», ΤοΣ, 1977, σ. 71 κε.· Φ. Σπυρόπουλος, «Προαγωγές σε θέσεις Προέδρου και Αντιπροέδρου του ΣτΕ», ΤοΣ, 1985, σ. 506 κε.

τερική ιεραρχία των συνταγματικών κανόνων που θα παρείχε στον δικαστή, κατά το άρθρο 93 § 4, τη δυνατότητα να ελέγχει τη *συνταγματικότητα* κάποιων συνταγματικών διατάξεων. Συνέπεια όμως αυτής της ιεράρχησης είναι η υποχρέωση του αναθεωρητικού νομοθέτη να μην επεκτείνει το αναθεωρητικό του διάβημα στο θεματικό πεδίο, που περιχαράκνει ο σκληρός πυρήνας του Συντάγματος.⁴³⁷

9. Θεματικά οι διατάξεις ενός Συντάγματος μπορεί να διακριθούν σε οργανωτικές και σε διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων.

- α.** Οι πρώτες αναφέρονται στη δομή της εξουσίας και στις αρμοδιότητες των πολιτειακών οργάνων και οι δεύτερες οροθετούν τη θέση του ανθρώπου, του πολίτη ή των κοινωνικών ομάδων μέσα στην πολιτεία.
- β.** Η διάκριση αυτή προέκυψε από τη θεωρία περί στεγανού διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας και περί της θεσμικής ετερογένειας των δύο αυτών πεδίων ανάπτυξης της πολιτείας. Εάν αποδεχτούμε αυτήν τη διάκριση ως στεγανή, τότε αποδυναμώνουμε ερμηνευτικά τόσο τον δημοκρατικό όσο και τον δικαιοκρατικό χαρακτήρα της έννομης τάξης. Και αυτό αφενός διότι εμποδίζουμε ερμηνευτικά την επέκταση της τελεολογίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην προάσπιση της δημοκρατίας, και αφετέρου τον δικαιοκρατικό της χαρακτήρα, διότι απορρίπτουμε τη δημοκρατική αρχή ως *sine qua non* στοιχείο των θεμελιωδών δικαιωμάτων.
- γ.** Γι' αυτό η παραπάνω διάκριση είναι χρήσιμη μόνο για την κατανομή της διδακτικής ύλης του συνταγματικού δικαίου και μόνο υπό την προϋπόθεση ότι δεν χρησιμοποιείται ως κριτήριο ερμηνείας του Συντάγματος. Σε κάθε περίπτωση άλλωστε η διάκριση αυτή είναι αρκετές φορές δυσχερής. Έτσι, σε μία και την αυτή διάταξη, μπορεί να συνυπάρχουν κανόνες και των δύο κατηγοριών. Π.χ., το άρθρο 6 § 2 του ελληνικού Συντάγματος ορίζει τις υποχρεώσεις των διωκτικών και δικαστικών αρχών έναντι του επ' αυτοφώρω ή δι' εντάλματος συλλαμβανομένου. Εδώ η οργάνωση του θεμελιώδους δικαιώματος περιλαμβάνει και τη θέσπιση μιας διαδικαστικής εγγύησης.

10. Αξιομνημόνευτη, στο πλαίσιο αυτό, είναι και μια άλλη διάκριση που έχει υποστηριχτεί. Αναφέρομαι σ' εκείνη ανάμεσα στο Σύνταγμα ως *ενέργεια ίδρυσης μιας πολιτείας* και στο Σύνταγμα υπό την *παθητική του σημασία*, όταν δηλαδή αποδίδει απλώς το περιεχόμενο των θεσμικών επιλογών που έγιναν κατά την ίδρυση της πολιτείας.⁴³⁸

- α.** Βέβαια, η άποψη αυτή δημιουργεί το ερώτημα πώς μπορεί, από τη στιγμή που σημείο αναφοράς της διάκρισης αυτής είναι το ιστορικοπολιτικό δημιουργικό γεγονός της πολιτειογένεσης, το Σύνταγμα, ως κανονιστική αποτύπωση των πραγματικών γενεσιουργών δυνάμεων, να αποτελεί το ίδιο (ως τι; ως κείμενο; ως σύμβολο;) και πηγή της πολιτειογένεσης.

437 Για εμβάθυνση στο θέμα της αναθεώρησης του Συντάγματος, βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Συνολικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21ου αιώνα: Συναινετική αναθεώρηση II*, 1998.

438 Βασισμένος σε αντίστοιχες σκέψεις του Mario Dogliari, τη διάκριση αυτή παρουσιάζει στην Ελλάδα ο Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 322), σ. 88 κε.

β. Η προηγούμενη παρατήρηση οδηγεί στην εξής επιπλέον διευκρίνιση: η σχέση μεταξύ της ίδρυσης και της σύνταξης μιας πολιτείας αφενός, και του Συντάγματος αφετέρου, δεν πρέπει να αναζητείται στην *πανηγυρική* της λογική. Έτσι, π.χ., ασφαλώς στο Προοίμιο του Συντάγματος της Επιδαύρου της 1ης Ιανουαρίου 1822 περιέχεται η κήρυξη της κρατικής υπόστασης του ελληνικού λαού, ιστορικά όμως οι πολιτικές προϋποθέσεις είχαν *ήδη συντρέξει*, και γι' αυτό, και *μόνο γι' αυτό*, το Σύνταγμα απέκτησε αυτό το περιεχόμενο.⁴³⁹

11. Τέλος, κρίσιμο για τη νομική αξιολόγηση των Συνταγμάτων είναι το κριτήριο εκείνο που έχει ως σημείο αναφοράς την *κανονιστική τους αξία*, βάσει του οποίου τα Συντάγματα διακρίνονται σε *κανονιστικά, ονομαστικά και περιγραφικά*.⁴⁴⁰ Ως «κανονιστικά» χαρακτηρίζονται «όσα Συντάγματα αναπτύσσουν δεσμευτική δύναμη και ρυθμίζουν αποτελεσματικά την πολιτική διαδικασία».⁴⁴¹ Ως *ονομαστικά* χαρακτηρίζονται εκείνα «που θεσπίζονται με την πρόθεση να εφαρμοστούν στο μέλλον αλλά προς το παρόν λείπουν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις».⁴⁴² Ως *περιγραφικά* τέλος, χαρακτηρίζονται εκείνα τα Συντάγματα που «απλώς τυποποιούν νομικά μια υπάρχουσα κατάσταση σε όφελος αποκλειστικά του πραγματικού κατόχου της εξουσίας, ο οποίος ελέγχει τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους».⁴⁴³ Ως προς τις διακρίσεις αυτές στη βάση της κανονιστικής αξίας ενός Συντάγματος, δύο μόνο παρατηρήσεις:

α. Η ίδια η ιστορία της χρήσης συνταγματικών κειμένων αποδεικνύει τις κρίσιμες αποκλίσεις, που συντελούνται στη «συνταγματική πρακτική» από τον ιδεατό τύπο του ισχύοντος και πολιτειακά ειλικρινούς Συντάγματος.

β. Η περί ης ο λόγος διάκριση επιτρέπει στον ερμηνευτή του Συντάγματος (αλλά και στους πολίτες;) ν' αρνείται τη συνταγματική ποιότητα σε όσα συνταγματικά κείμενα δεν εμπίπτουν στην κατηγορία των *κανονιστικών Συνταγμάτων*.

IV. Οι νέες θεματικές του Συντάγματος

1. Για την ολοκλήρωση των εισαγωγικών σκέψεων που έγιναν ως προς την έννοια και τις διακρίσεις του Συντάγματος, αναγκαία είναι και η αναζήτηση της εξέλιξης που έχει υποστεί το θεματικό του περιεχόμενο. Εκτός δηλαδή από την *παραδοσιακή του θεματολογία*, το Σύνταγμα επεκτείνεται και σε άλλα πεδία της πολιτικής τάξης: στη διαπλοκή της εθνικής έννομης τάξης με υπερεθνικούς ή διεθνείς νομικούς σχηματισμούς, στους οποίους μετέχει η ελληνική πολιτεία,

439 Βλ. όμως και Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 91, που κατά τη γνώμη μου υπερτιμά τον γενεσιουργό ρόλο του Συντάγματος, ενώ αλλού, π.χ. σ. 91, τονίζει το χαρακτήρα του ως «ληξιαρχική πράξη».

440 Τη γερμανική αυτή θεωρητική διάκριση μεταφέρει διδακτικά στην Ελλάδα ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 28 επ.

441 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 28.

442 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 28.

443 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 28 επ. με εκτενή και εύστοχα επιλεγμένη βιβλιογραφία.

αλλά και στα πεδία παραγωγής κοινωνικής εξουσίας (πολιτικά κόμματα, συνδικαλισμός, τύπος κλπ.). Έτσι:

- α. Ειδικά η θεματολογική προέκταση του Συντάγματος, σε πεδία οργάνωσης της κοινωνίας, έχει σχέση και με την εξέλιξη της ίδιας της πολιτείας. Η πολιτεία δεν είναι πια αποκλειστικά και μόνο το κράτος, δηλαδή ο μηχανισμός της κρατικής εξουσίας, αλλά γενικότερα το θεσμικό πλαίσιο για τις κοινωνικές διαδικασίες, είτε αυτές μετασχηματίζονται σε κρατική εξουσία (π.χ. συμμετοχή των πολιτικών κομμάτων στην προεκλογική διαδικασία) είτε απλώς επηρεάζουν την κρατική εξουσία (π.χ. συνδικαλισμός) είτε τέλος δημιουργούν αυτόνομη κοινωνική εξουσία (π.χ. τύπος).
 - β. Είναι λοιπόν φυσικό, σήμερα πια, κάτω από μια τέτοια συνολική σύλληψη του πολιτειακού φαινομένου, το Σύνταγμα να μην περιορίζεται στη ρύθμιση της οργάνωσης της κρατικής εξουσίας αλλά να επεκτείνεται και σε θέματα οργάνωσης της κοινωνίας, όπως π.χ. το άρθρο 29 περί πολιτικών κομμάτων ή οι διατάξεις του λεγόμενου οικονομικού συνταγματικού δικαίου (π.χ. άρθρο 106), με τις οποίες ρυθμίζεται η παρέμβαση του κράτους στις οικονομικές λειτουργίες της κοινωνίας.
2. «Το Σύνταγμα στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα» –γράφει πειστικά ο Ευάγγελος Βενιζέλος– «δείχνει να αντέχει και να ανταποκρίνεται σε μια σειρά από πιέσεις και προκλήσεις». Ως «πιέσεις» ο Βενιζέλος αντιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, τη διεθνοποίηση του συνταγματικού δικαίου, τη διαδικασία συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τη διεθνοποίηση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ά. Και καταλήγει χαρακτηριστικά: «Υπάρχει συνεπώς [...] μια νέα νεότητα του Συντάγματος, την ώρα που διέρχεται βαθιά κρίση, το φαινόμενο του εθνικού κράτους...».⁴⁴⁴

§ 34. Το «πραγματικό» Σύνταγμα

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Η κρίσιμη ρυθμιστική σημασία του Συντάγματος, ως του θεμελιώδους και πολιτικού νόμου που οργανώνει κανονιστικά την έννομη κοινωνική συμβίωση, επιβάλλει την εξέτασή του, όχι μόνο στη συγκεκριμένη, κάθε φορά κανονιστική του διάσταση, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο *εφαρμόζεται* μέσα στην πολιτεία. Πώς δηλαδή και υπό ποιους όρους *μορφοποιεί το πολιτειακό γίγνεσθαι και το ανάγει σε τάξη* και πώς γίνεται έτσι σημείο αναφοράς, τόσο της εξουσίας όσο και της κοινωνίας.⁴⁴⁵

444 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 42, 43.

445 Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 159 κε. Το αντικείμενο αυτής της παραγράφου πραγματεύεται διεξοδικά και πρωτότυπα ο Μανιτάκης, *ΕλλΣυνιδίκ.*, *ό.π.* (υποσ. 322), σ. 54-64· ο ίδιος, «Το πραγματικό Σύνταγμα ως ερμηνευτική παράμετρος και σιωπηρό όριο αναθεώρησης του Συντάγματος», στο: *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αθήνα 1996, σ. 161. Βλ. επίσης Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 25 κε.· ο ίδιος, «Συνταγματική πρακτική, αυτοτελής

2. Βασική αποστολή του Συντάγματος είναι η *καθυστάση του πολιτειακού γίγνεσθαι* (δηλαδή μιας κοινωνικής ύλης κατεξοχήν πολιτικής) στους κανόνες του. Και έτσι τίθεται το ερώτημα: Αυτό το πολιτειακό γίγνεσθαι, αυτή η τάξη πραγμάτων που προκύπτει από την *εφαρμογή* του Συντάγματος, δηλαδή από τη συγκεκριμένη *πραγμάτωσή του*, σε ποια νοηματική και κανονιστική, δηλαδή σε ποια ιστορική σχέση τελεί προς το κείμενο του αυστηρού και γραπτού Συντάγματος, προς το τυπικό δηλαδή Σύνταγμα; Ο λόγος λοιπόν περί *συνταγματικής πραγματικότητας* ή, για να υιοθετήσουμε τον ακριβέστερο όρο που προτείνει ο Αντώνης Μανιτάκης,⁴⁴⁶ περί του *πραγματικού Συντάγματος*.

3. Η προσέγγιση του θέματος του *πραγματικού Συντάγματος* έχει συστηματοποιηθεί ως εξής:

- α.** Πρώτο βήμα οφείλει να είναι η παρουσίαση της διάκρισης *τυπικού* και *πραγματικού* Συντάγματος (βλ. παρακ. II).
- β.** Στη συνέχεια, επιχειρείται η ένταξη της έννοιας της πολιτικής ως δημοκρατικής διαδικασίας στους προβληματισμούς περί πραγματικού Συντάγματος και το συναφές ερώτημα *τι αποτελεί σημείο αναφοράς της νομιμότητας*; Το τυπικό ή το πραγματικό Σύνταγμα; (βλ. παρακ. III).

II. Τυπικό και πραγματικό Σύνταγμα

1. Όπως μόλις σημειώθηκε, το Σύνταγμα ολοκληρώνει το ιστορικό του νόημα στο μέτρο που *πραγματώνεται*, δηλαδή στο μέτρο που υποτάσσει στους κανόνες του το πολιτειακό γίγνεσθαι. Τότε μορφοποιεί ένα σύνολο πραγματικών γεγονότων, σχέσεων και διαδικασιών σε πολιτική τάξη πραγμάτων. Έχουμε ήδη επισημάνει ότι το Σύνταγμα είναι, και δεν θα μπορούσε να είναι τίποτε άλλο παρά ένα *πλαίσιο* ρυθμίσεων. Και αυτό, γιατί η κανονιστική του δυνατότητα οροθετείται από την αδυσώπητη νομοτέλεια του αντικειμένου του, που είναι το κατεξοχήν πολιτικό φαινόμενο της κοινωνικής συμβίωσης. Γι' αυτό και ένα Σύνταγμα

έννοια», *Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου*, 1988, σ. 97 κε.· Ε. Δαρζέντας, «Ερμηνεία, πραγμάτωση και άμεση από το ΣτΕ εφαρμογή του Συντάγματος», *ΝοΒ*, 1989, σ. 401 κε.· Γ. Παπαδημητρίου, «Εκλογικό σύστημα και πραγματικό Σύνταγμα», *Συνταγματικά Επίκαιρα*, 1992, σ. 22 κε. Από την εκτεταμένη ειδική βιβλιογραφία βλ. κυρίως: D. Grimm, «Verfassungsfunktion und Grundgesetzreform», στο: M. Friedrich (επιμ.), *Verfassung, Beiträge zur Verfassungstheorie*, 1978, σ. 355-379· W. Kägi, *ό.π.* (υποσ. 358)· H.-P. Schneider, «Die Funktion der Verfassung», στο: D. Grimm (επιμ.), *Einführung in das öffentliche Recht. Verfassung und Verwaltung*, 1985, σ. 1-44· R. Smend, *Verfassung und Verfassungsrecht*, *ό.π.* (υποσ. 379), σ. 119-276. Ειδικότερα για τη σχέση τυπικού Συντάγματος και πραγματούμενου (πραγματικού) Συντάγματος βλ. κυρίως τη διάλεξη του Ferdinand Lassalle από το έτος 1862: «Über Verfassungswesen», ειδική έκδοση της *Wissenschaftliche Buchgesellschaft* του έτους 1958. Το ζήτημα αυτό αναπτύσσεται κυρίως μετά τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στο γερμανόφωνο συνταγματικό δίκαιο. Σχετικά βλ. K. Hesse, *Die normative Kraft der Verfassung*, 1959· G. Leibholz, «Verfassungsrecht und politische Wirklichkeit», *Das Wesen der Repräsentation und der Gestaltwandel der Demokratie im 20. Jahrhundert*, 1966· E.-H. Ritter, «Die Verfassungswirklichkeit - Eine Rechtsquelle?», *Der Staat*, 1968, σ. 352-370· P. Ardant, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, 1989, σ. 69 κε.· R. Romi, «Le Président de la République, interpréteur de la constitution», *RDP*, 1987, σ. 1265 κε.

446 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 445).

δεν έχει μόνο μία, αλλά *περισσότερες εκδοχές πραγμάτωσής του*. Έτσι, π.χ., ένα Κοινοβούλιο, ενώ υπόκειται στο ίδιο συνταγματικό καθεστώς, λειτουργεί διαφορετικά κατά περιόδους, ανάλογα με το πολιτικό και το θεσμικό σκεπτικό της εκάστοτε (κομματικής) πλειοψηφίας. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για το Υπουργικό Συμβούλιο, που άλλοτε λειτουργεί πρωθυπουργικοκεντρικά και άλλοτε συλλογικότερα, ανάλογα με τις σχετικές αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων που το συνθέτουν, αλλά και την πολιτική φυσιογνωμία του φορέα του πρωθυπουργικού λειτουργήματος. Έτσι η απάντηση στο ερώτημα, ποια ή ποιες από τις συνταγματικά θεμιτές εκδοχές πραγμάτωσής του θα έπρεπε να επιλεγεί, δεν μπορεί να είναι αυθαίρετη. Η επιλογή της εκδοχής πραγμάτωσής του προκύπτει από παράγοντες ιστορικά μεταβλητούς, όπως είναι π.χ. η ιδεολογία των φορέων των θεσμών, η ιεράρχηση των εκάστοτε μεγάλων κοινωνικών, οικονομικών η και εθνικών δεδομένων, ο βαθμός εξέλιξης του θεσμικού πολιτισμού κ.ά.

2. Η μορφή που παίρνει η πραγμάτωση του Συντάγματος μπορεί να θεωρηθεί ως *η οντολογική του εκδοχή*. Έτσι αναπτύχθηκε η θεωρία της διάκρισης ανάμεσα στο *τυπικό* και στο *πραγματικό* Σύνταγμα.

α. Σύμφωνα με αυτήν τη διάκριση, την οποία αξιοποίησε δημιουργικά για την ελληνική επιστήμη ο Αντώνης Μανιτάκης, το πραγματικό Σύνταγμα είναι ένα θεωρητικό εργαλείο που «γεφυρώνει την απόσταση που ενίοτε χωρίζει το τυπικό Σύνταγμα από την πολιτική πραγματικότητα, χωρίς όμως η γεφύρωση αυτή να οδηγεί σε άρνηση του περιεχομένου των συνταγματικών διατάξεων. Η νέα αυτή συνταγματική διάσταση [...] αποβλέπει στο να οργανώσει τη συνάντηση της αφηρημένης ρύθμισης με την πραγματικότητα και να επιβάλει την αναγωγή, από τον αφηρημένο καθορισμό του πολιτεύματος, στο συγκεκριμένο και πραγματικό τρόπο με τον οποίο αυτό λειτουργεί».⁴⁴⁷ Στην ουσία, βέβαια, η αναζήτηση της σχέσης τυπικού και πραγματικού Συντάγματος τελικό σκοπό έχει τη διαπίστωση της σημασίας που αποκτά η πραγμάτωση του Συντάγματος για το συγκεκριμένο νόημά του.

β. Το Σύνταγμα, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Μανιτάκης,⁴⁴⁸ «είναι η ίδια η πολιτική πραγματικότητα, ενώ εξελίσσεται ρυθμιζόμενη από τις διατάξεις του Συντάγματος». Στη συνέχεια όμως παρατηρεί πως τυπικό και πραγματικό Σύνταγμα «υπάρχουν και τα δύο στο χώρο του κανονιστικού».⁴⁴⁹ Η σκέψη αυτή θα μπορούσε να δημιουργήσει την ανησυχία μιας αντίφασης. Διαβλέποντας όμως ο Μανιτάκης τον κίνδυνο από την παραδοχή μιας κανονιστικής (!) πρωταρχικότητας του πραγματικού Συντάγματος, σωστά ταυτίζει αυτόν τον νομικό εμπειρισμό με μια έννοια συνταγματικής πραγματικότητας που, αν τυχόν της απέδιδε κανονιστική ιδιότητα, θα εδημιουργείτο ο κίνδυνος νομιμοποίησης αντισυνταγματικών πρακτικών.⁴⁵⁰

γ. Σωστά επίσης, ο Μανιτάκης, εφιστά την προσοχή στο γεγονός πως, αν έτσι νοήσουμε το πραγματικό Σύνταγμα, υποβιβάζουμε τη νομική λειτουργία

447 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 55-57.

448 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 56.

449 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 62.

450 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 63.

του τυπικού Συντάγματος σε ένα κείμενο που δεσμεύει μόνο στο μέτρο που αποτυπώνει πιστά τους εκάστοτε συσχετισμούς των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων.⁴⁵¹ Συμπερασματικά ο Μανιτάκης θεωρεί ως πραγματικό Σύνταγμα «τον ουσιώδη πυρήνα του Συντάγματος, που αποτελεσματικά εφαρμόζεται επειδή βασίζεται σε μια συλλογική πολιτική πεποίθηση, που αποτελεί τη συνισταμένη αντιλήψεων και επιδιώξεων αντίπαλων πολιτικών δυνάμεων».⁴⁵²

- δ. Το συμπέρασμα, που μόλις καταγράφηκε, παρά την έλξη που ασκεί η λογική του πρόσοψη, βασίζεται σε υπερμέτρως αισιόδοξες προϋποθέσεις, ιδίως αν πρόκειται να αποτελέσει βάση για την προσέγγιση του ελληνικού Συντάγματος. Η έννοια μιας «συλλογικής πολιτικής πεποίθησης», η οποία μάλιστα θα είναι η συνισταμένη αντίπαλων αντιλήψεων, δύσκολα προσφέρεται ως πραγματολογική προϋπόθεση μιας θεωρίας.

III. Πραγματικό Σύνταγμα και πολιτική

1. Οι γόνιμες αναζητήσεις του Αντώνη Μανιτάκη οδηγούν τον μελετητή τους σε παραπέρα προβληματισμούς. Η έρευνα της σχέσης του τυπικού Συντάγματος με το πραγματικό Σύνταγμα, που περιορίζεται, *πρώτον*, στην αναζήτηση του βαθμού επίδρασης του οντολογικού στοιχείου, δηλαδή του τρόπου πραγμάτωσης του Συντάγματος, πάνω στο νόημα του κανονιστικού περιεχομένου και, *δεύτερον*, στη μελέτη των ορίων ελαστικότητας του τυπικού Συντάγματος απέναντι στο πραγματικό, είναι έρευνα ατελής, ακριβώς διότι και το αφετηριακό της ερώτημα δεν είναι πλήρες. Το ερώτημα, ποιες εκδοχές πραγμάτωσης του Συντάγματος συνάδουν προς το νόημα ενός συγκεκριμένου τυπικού Συντάγματος, αποτελεί αντικείμενο μιας αξιολόγησης, η οποία, όπως εύλογα δέχεται και η θεωρία περί πραγματικού Συντάγματος, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς την πραγματολογική μελέτη του πολιτειακού γίγνεσθαι. Η τελική όμως κρίση –όταν υπάρχει αμφισβήτηση– χρειάζεται ένα κριτήριο άρσης της αμφισβήτησης, εναρμόνισης δηλαδή μεταξύ της προτεινόμενης εκδοχής και της κοινωνίας.

2. Η στεγανή και απόλυτη αντιδιαστολή μεταξύ τυπικού και πραγματικού Συντάγματος βασίζεται σε μια προϋπόθεση, που κατά τη γνώμη μας δεν συντρέχει. Στο ότι δηλαδή το νόημα του τυπικού Συντάγματος είναι *a priori* δεδομένο κι επομένως έτοιμο να δεχτεί τις όποιες (θεσμικές) αλλοιώσεις του από την –ιστορικά μεταβαλλόμενη– πραγματικότητα. Παραβλέπεται, δηλαδή, πως η νοηματοδότηση του τυπικού Συντάγματος, που αποτελεί προϋπόθεση για τη συγκριτική του αντιδιαστολή προς το πραγματικό Σύνταγμα, *είναι και αυτή μια πράξη επιλογής που κάνουν οι αρμόδιοι φορείς* και αποτελεί κατά τούτο και αυτή πράξη πραγμάτωσης του Συντάγματος! Με άλλα λόγια: η διάγνωση, πότε μια πραγματούμενη συνταγματική εκδοχή στηρίζεται και στο νόημα που αποκτά η νομική ρύθμιση κατά τη συνάντησή της με την πραγματικότητα, *δεν είναι εφικτή με το μεθοδολογικό εργαλείο του διαζευκτικού συλλογισμού*. Κατεξοχήν διαγνώ-

451 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 62.

452 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 57.

σμο είναι το Σύνταγμα, μόνο τη στιγμή που ανακύπτουν τα θέματα της εφαρμογής του.

3. Το πρόβλημα του *πραγματικού* Συντάγματος συνδέεται άρρηκτα και με την έννοια της *πολιτικής*, αν βέβαια τελευταία την ορίσουμε ως διαδικασία πραγμάτωσης του δημοκρατικού Συντάγματος.⁴⁵³ Τότε και η πολιτική αποτελεί καίριο πεδίο, όπου τίθεται το πρόβλημα της *νομιμοποίησης* του πραγματικού Συντάγματος. Η άποψη αυτή στηρίζεται στις εξής σκέψεις:

- α.** Ο σημερινός *homo politicus* δεν κρίνει και δεν τοποθετείται απέναντι στο θεσμό π.χ. της Βουλής ή της δικαστικής λειτουργίας ή το θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας μόνο στο επίπεδο της αφηρημένης ρύθμισης, αλλά κατεχοκύν στο επίπεδο της συγκεκριμένης πραγμάτωσης. Η σχέση εξουσίας και εξουσιαζομένου κορυφώνεται στο επίπεδο της πραγμάτωσης. Κρίσιμη στιγμή δηλαδή είναι εκείνη κατά την οποία ο συνταγματικός θεσμός συγκροτείται και εκφράζει θεσμικοπολιτικό λόγο, γίνεται δηλαδή *ορατός* και *αισθητός* μέσα από μια συγκεκριμένη θεσμική συμπεριφορά, μέσα από μια συγκεκριμένη πολιτική. Μόνο με την πραγμάτωση του Συντάγματος το τελευταίο αποκτά την ιστορικά ορατή *νοηματική του ολοκλήρωση*. Αν αυτό δεν γίνει δεκτό, αν δηλαδή περιορίσουμε το πεδίο αναφοράς της συναίνεσης στο αφηρημένο θεσμικό επίπεδο, θα πρέπει να δεχτούμε τη μεταφυσική της κρατικής αυθεντίας, της *auctoritas*, της *dignitas* του κράτους και των θεσμών. Και οι δύο αυτές ιδιότητες έχουν την ιστορική τους ρίζα στο μοναρχικό κράτος, όπου η προστασία του προσώπου του μονάρχη συνιστούσε και προστασία του κράτους και ως ιδέας και ως πραγματικότητας. Η κρατική αυθεντία εξ ορισμού επέβαλλε την κοινωνική της αποδοχή ως χρέος του υπηκόου. Και αυτό γιατί η αφηρημένη προβολή της κρατικής ή της θεσμικής ποιότητας της κρατικής ή της θεσμικής αυθεντίας ήθελε να λειτουργήσει *a posteriori*. Να είναι δηλαδή εγγενής ιδιότητα του θεσμού και να λειτουργήσει πριν δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις της κοινωνικής συναίνεσης.
- β.** Μια τέτοια όμως αντίληψη περί νομιμοποίησης έχει σοβαρές προεκτάσεις. Ανάγει την έννοια της πολιτείας ή του συγκεκριμένου συνταγματικού θεσμού σε αμάχητο τεκμήριο αποδοχής του. Η πολιτειακή αυθεντία, εδώ νοούμενη ως κρατική μόνο αυθεντία, ακόμη και η δημοκρατική, δεν χρειάζεται να επιδιώξει νομιμοποιητική συναίνεση. Την έχει, δηλαδή την διεκδικεί, και την προϋποθέτει εξ ορισμού. Αντίθετα, αν γίνει δεκτή η άποψη ότι *σημείο αναφοράς της συναίνεσης είναι η διαδικασία πραγμάτωσης του συνταγματικού θεσμού*, τότε η νομιμοποίηση μετατοπίζεται από την κρατική μεταφυσική στη λογική της λαϊκής κυριαρχίας.
- γ.** Η άποψη πως η διαδικασία νομιμοποίησης έχει ως σημείο αναφοράς την πολιτική ως την πραγμάτωση των συνταγματικών θεσμών ανταποκρίνεται προς μια βασική λογική παράμετρο του Συντάγματος, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στον ευρωπαϊκό θεσμικό πολιτισμό. Επιβεβαίωση αυτής της

453 Έτσι ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου, βλ. παραρ. § 28.

σκέψης προσφέρουν εκείνες οι ρυθμίσεις του Συντάγματος, οι οποίες παρέχουν στους φορείς των λειτουργημάτων τόσο γενικές οδηγίες, ώστε η άσκηση του λειτουργήματος να μην έχει χαρακτήρα μόνον εκτελεστικό αλλά κατ' ανάγκην και δημιουργικό. Ενδεικτικά αναφέρω ένα από τα πολλά παραδείγματα που προσφέρει το ελληνικό Σύνταγμα: κατά το άρθρο 30 § 1, «ο Πρόεδρος της δημοκρατίας είναι ρυθμιστής του πολιτεύματος». Από αυτήν τη διάταξη προκύπτει μια ολόκληρη δημοκρατική φιλοσοφία λειτουργίας και θεσμικής συμπεριφοράς του Προέδρου της Δημοκρατίας, μια φιλοσοφία που οφείλει πάντως να εκφράζει –αν μή τι άλλο– τις βασικές διαφορές που έχει ο Πρόεδρος μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από το θεσμό, π.χ., του κληρονομικού και ελέω Θεού μονάρχη. Άλλες οδηγίες πολιτικής συμπεριφοράς, ανταποκρινόμενης στον ρυθμιστικό του ρόλο, δεν παρέχει το Σύνταγμα στο φορέα του λειτουργήματος. Έτσι, στο πεδίο αυτό, η νομιμοποίηση του συνταγματικού θεσμού δεν ολοκληρώνεται με την αποδοχή των δομών και των αρμοδιοτήτων, αλλά κατά κύριο λόγο στο επίπεδο της πραγμάτωσης του θεσμού με συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά. Η συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά του φορέα του λειτουργήματος αποτελεί πραγμάτωση αλλά και ολοκλήρωση του θεσμικού οικοδομήματος του Συντάγματος.

4. Στο σημείο αυτό τίθεται το κύριο ερώτημα: τι είναι αυτό που γεννά τη νομιμοποίηση, τι είναι αυτό που εξασφαλίζει τη συναίνεση; Ο συγγραφέας υποστηρίζει τη θέση πως και γενικά αλλά και ειδικά στη χώρα μας, κατά την πρόσφατη και την παρούσα φάση του πολιτικού και θεσμικού της πολιτισμού, κριτήριο κοινωνικής συναίνεσης *αποτελεί η αξιοπιστία της πολιτικής* με την οποία πραγματώνονται οι θεσμοί. Για την έννοια της πολιτικής αξιοπιστίας έγινε εκτενώς λόγος παραπάνω.⁴⁵⁴ Οι σκέψεις που ακολουθούν βασίζονται σε όσα έχουν ήδη σημειωθεί, επικεντρώνονται όμως εδώ στο θέμα της κοινωνικής συναίνεσης:

- α.** Η έννοια της πολιτικής αξιοπιστίας είναι έννοια αντίστροφη προς εκείνη της *κρατικής αυθεντίας*. Πολιτική αξιοπιστία σημαίνει την εμπιστοσύνη που εμπνέουν η πολιτική και η θεσμική *πράξη*. Δημιουργείται, όταν ο *δηλούμενος* ρόλος είναι και ο *αληθινός*, δηλαδή ο *θεσμικά ηθελημένος*.
- β.** Η πολιτική αξιοπιστία είναι μορφή *πολιτικής επικοινωνίας*. Δεν γεννάται, όπως η κρατική αυθεντία, χωρίς τη βούληση του δέκτη, αλλά, σε αντίθεση με την κρατική αυθεντία, προϋποθέτει τη *συνειδησιακή αποδοχή* από εκείνους προς τους οποίους απευθύνεται η θεσμική πράξη ή συμπεριφορά. Η κρατική αυθεντία συνιστά εγγενή ιδιότητα του κράτους ή του συγκεκριμένου θεσμού, που έτσι εξ ορισμού αξιώνει αποδοχή. Η πολιτική αξιοπιστία είναι ιδιότητα που κατακτάται και που αξιολογείται από εκείνους, από τους οποίους ζητείται η νομιμοποιητική συναίνεση. Η συναίνεση που προκύπτει από την πολιτική αξιοπιστία της θεσμικής συμπεριφοράς δεν σημαίνει, αναγκαία, ούτε ταύτιση ούτε συμφωνία με τις συγκεκριμένες πολιτικές

454 Βλ. παραρ. § 18, II και III. Οι σκέψεις αυτές και κυρίως όσες ακολουθούν αποδίδουν τα συμπεράσματα ειδικής μελέτης του συγγραφέα: *Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik*, Berlin 1987, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές υποδείξεις.

επιλογές. Η κοινωνική *συναίνεση* προϋποθέτει μια πολιτική πραγμάτωση του συνταγματικού θεσμού, η οποία μέσω της επικοινωνίας της με την κοινωνική συνείδηση καθίσταται αποδεκτή βάση κοινωνικού συμβιβασμού.

- γ. Η κρατική *αυθεντία*, αντίθετα με την πολιτική αξιοπιστία, προϋποθέτει και παράγει μια αντίληψη νομιμοποίησης που δεν χρειάζεται θεμελίωση, γιατί η πολιτική της *ratio* ενυπάρχει στην έννοια του κράτους. Η πολιτική αξιοπιστία, αντίθετα, είναι νοητή μόνο ως αποτέλεσμα μιας θεμελίωσης ενός σκεπτικού. Επομένως και η νομιμοποίηση προκύπτει από την πειστικότητα αυτής της θεμελίωσης. Πιο απλά: η πολιτική αξιοπιστία, ως πηγή νομιμοποίησης, στο επίπεδο της πραγμάτωσης των συνταγματικών θεσμών, προκύπτει από τον πολιτικό λόγο που καθορίζει τη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας.

5. Η πολιτική αξιοπιστία, ως κριτήριο νομιμοποίησης, βρίσκει έρεισμα και στη λογική του Συντάγματος. Και κάτι ακόμη: Η πολιτική αξιοπιστία, κατά την πραγμάτωση των θεσμών, αποτελεί και προϋπόθεση και κριτήριο επιτέλεσης της ιστορικής λειτουργίας του Συντάγματος. Από τα πολλά στηρίγματα, που αυτή η θέση βρίσκει στο Σύνταγμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο:

- α. Το Σύνταγμα, στο άρθρο 29, προάγει τα πολιτικά κόμματα σε συνταγματικούς θεσμούς, περιγράφοντας τη συνταγματική τους αποστολή με τη φράση: «Η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Άλλη σχετική οδηγία για την πραγμάτωση του θεσμικού νοήματος του πολιτικού κόμματος δεν περιέχει η διάταξη. Όλο το βάρος πέφτει στην πολιτική αξιοπιστία του κομματικού θεσμού. Το βασικό κριτήριο νομιμοποίησης του θεσμού του πολιτικού κόμματος δεν είναι βέβαια η ιδεολογική του αποδοχή, αλλά η αποδοχή του ρόλου του. «Συναίνω» δεν σημαίνει «συμφωνώ». Σημαίνει ότι αποδέχομαι πως ο δηλούμενος ρόλος είναι ο θεσμικά *πθελημένος* και ο αληθινός.

- β. Τις ίδιες σκέψεις στηρίζουν και τα άρθρα 51 § 1 και 60 § 1, από τα οποία προκύπτει η αρχή της συνειδησιακής ανεξαρτησίας του βουλευτή. Η ρύθμιση αυτή συμπληρώνεται με τα προνόμια της ασυλίας και του ακαταδίωκτου, καθώς και με σειρά ασυμβιβάστων που θέλουν να προστατεύουν το αξίωμα από επικίνδυνες εξαρτήσεις. Το Σύνταγμα δηλαδή, καθώς εύλογα δεν θέλει και πάντως δεν μπορεί να καθορίσει ποιοτικά τη βουλευτική συμπεριφορά, δημιουργεί, με τις αρχές που μόλις αναφέρθηκαν, τις προϋποθέσεις για την πολιτικά αξιόπιστη επιτέλεση της συνταγματικής αποστολής του βουλευτή. Έτσι, ο θεσμός της Βουλής δεν κρίνεται ούτε μόνο ούτε κατά κύριο λόγο από την ποιότητα των σχετικών με αυτήν αφηρημένων συνταγματικών ρυθμίσεων, αλλά από την πραγμάτωσή της ως θεσμού, κατά τη συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία των μελών της και των κοινοβουλευτικών ομάδων. Και στο παράδειγμα αυτό φαίνεται πως η κοινωνική *συναίνεση* για το θεσμό της Βουλής δεν συντελείται στο πεδίο της ιδεολογικής συμφωνίας αλλά στο πεδίο της πολιτικής αξιοπιστίας ως ικανότητας να πείθει πως ο δηλούμενος πολιτικός ρόλος είναι και ο θεσμικά *πθελημένος*.

6. Ένα τελευταίο ερώτημα που πρέπει ακόμα να τεθεί είναι το *πότε* και το *πώς*

τίθεται το πρόβλημα της νομιμοποίησης ενός Συντάγματος, ως πρόβλημα πολιτικής αξιοπιστίας της πραγμάτωσής του.

- α. Η κρίση για τη νομιμοποιητική δύναμη του Συντάγματος τίθεται *a posteriori*, μετά την ιστορική, τοπική και χρονική λειτουργία του. Εδώ βρίσκεται και μια βασική διαφορά της *νομιμοποίησης* από τη *νομιμότητα*. Η νομιμότητα διαπιστώνεται πριν από τη συγκεκριμένη πραγμάτωση του θεσμού και αποτελεί προϋπόθεση αυτής της πραγμάτωσης. Η έρευνα της νομιμοποίησης, κατά την ώρα της πολιτικής επιλογής, δεν μπορεί να έχει άλλη έννοια παρά την απλή πρόγνωση του νομιμοποιητικού αποτελέσματος. Η τελική κρίση είναι ιστορική και κατά τούτο παραμένει ανοιχτή, για όσο υπάρχει αμφισβήτηση ή σύγκρουση γύρω από τη θεσμική πραγμάτωση που κρίνεται.
 - β. Η νομιμοποίηση είναι ανάλογη με τη δυνατότητα του κρινόμενου θεσμού να επιτυγχάνει, όχι βέβαια την κατάφαση αλλά τη συναίνεση εκείνων κυρίως των κοινωνικών δυνάμεων που διαφωνούν με τη συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Γι' αυτό και η νομιμοποίηση είναι μια αέναη ιστορική διαδικασία, χωρίς οριστική έκβαση, στο μέτρο που η αμφισβήτηση μπορεί να ανακύψει ξανά. Η δημοκρατία άλλωστε μπορεί να οριστεί και ως το σύστημα που βασίζεται σε μια αέναη διαδικασία νομιμοποίησης, ως το σύστημα που συνδέει την πορεία του με τη σχέση που αποκτά με την ιστορία.
7. Από τις πολλές πιθανές αντιρρήσεις που μπορεί να προκαλέσει αυτή η συλλογιστική, προλαμβάνω μόνο δύο:
- α. Ίσως αντενδύει κανείς ότι η έννοια της πολιτικής αξιοπιστίας, επειδή είναι ελαστική και επιδεκτική πολλαπλής ερμηνείας, μπορεί να καταστεί και επικίνδυνη. Η αντίρρηση βέβαια θα ήταν σωστή. Δεν ανατρέπεται, αλλά, όπως πιστεύω, και δεν ανατρέπει το κριτήριο της πολιτικής αξιοπιστίας. Το θέμα της νομιμοποίησης κρίνεται με βάση την εξελισσόμενη περί δικαίου συνείδηση. Γι' αυτό και η συνδρομή των προϋποθέσεων της νομιμοποίησης είναι θέμα ανοιχτό και τελεί μονίμως σε συνάρτηση με την ιστορική εξέλιξη. Άλλωστε το ιστορικά μεταβλητό ή έστω η ιστορική ρευστότητα, δεν χαρακτηρίζει μόνο την έννοια της πολιτικής αξιοπιστίας. Χαρακτηρίζει και άλλες θεμελιώδεις έννοιες ή αρχές του Συντάγματος, όπως την ελευθερία, τη δημοκρατία, την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη κ.ο.κ. Ευτυχώς, ούτε αυτές οι έννοιες είναι «επιστημονικά» διασφαλισμένες έναντι της ιστορικής εξέλιξης. Άλλωστε, τέτοιες ανοιχτές έννοιες λειτούργησαν θετικά, στο μέτρο που σηματοδότησαν ιστορικούς αγώνες και τους κατέστησαν ιδεολογικά διαφανείς.
 - β. Ίσως προβληθεί και το επιχείρημα πως μια τέτοια ιστορική αντίληψη περί νομιμοποίησης, που ανακύπτει εκ των υστέρων και κυρίως που μένει ανοιχτή, δεν έχει καμία χρησιμότητα, αφού δεν υπόκειται σε καμία απολύτως κυρωτική λειτουργία. Το επιχείρημα δεν θα ευσταθούσε. Και αυτό διότι οι έννοιες, όπως *κύρωση* ή *πρακτική σημασία* μιας συνταγματικής αρχής, πρέπει να επανεξεταστούν. Το Σύνταγμα δεν είναι ούτε αγορανομικός

κώδικας ούτε κώδικας οδικής κυκλοφορίας. Ιστορικούς συσχετισμούς καταγράφει το Σύνταγμα. Πέρα από τις άμεσες νομικές κυρώσεις, εκεί όπου τις προβλέπει, περνά τη δοκιμασία της μεγάλης κύρωσης που είναι η νομιμοποίησή του. Και αν νομιμοποίηση, όπως πιστεύουμε, είναι η πολιτικά αξιόπιστη πραγμάτωσή του, τότε θα ήταν λάθος να υποτιμηθεί η αξίωση των μελών αυτής της πολιτείας για πολιτική αξιοπιστία της θεσμικής συμπεριφοράς, η αξίωση για ταύτιση του δηλούμενου ρόλου με τον θεσμικά ηθελημένο ρόλο, η αξίωση για διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και πολιτικού κινήτρου.

8. Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε τα εξής:

- α.** Η έννοια του *πραγματικού Συντάγματος* είναι χρήσιμη μόνο σε εκείνα τα πεδία της συνταγματικής τάξης και μόνο στο μέτρο που το Σύνταγμα, λόγω της φύσης τού κάθε φορά συγκεκριμένου θέματος, αφήνει περισσότερες της μιας εκδοχές πραγμάτωσής του.
- β.** Το λεγόμενο *πραγματικό Σύνταγμα* έχει ως κριτήριο διαμόρφωσης και νοηματικής του επίδρασης πάνω στο τυπικό Σύνταγμα την αξιοπιστία της πολιτικής, με την οποία πραγματώνονται οι θεσμοί. Η πολιτική αξιοπιστία δεν μπορεί βέβαια ούτε να δημιουργήσει «συλλογική πολιτική πεποίθηση» ούτε να αποτελέσει «συνισταμένη αντιλήψεων και επιδιώξεων αντιπάλων πολιτικών δυνάμεων»,⁴⁵⁵ μπορεί όμως, υπό προϋποθέσεις, να εξασφαλίσει την ανοχή των διαφωνούντων και συνακολούθως την ενότητα της πολιτείας.
- γ.** Η πραγμάτωση των Συνταγμάτων ανέδειξε στην Ελλάδα έναν θεσμικό πυρήνα, ο οποίος, παρά τις στιγμιαίες βιαιότητες της πολιτευματικής μας εξέλιξης, τελικά επιβιώνει. Η εύστοχη αυτή παρατήρηση του Αντώνη Μανιτάκη⁴⁵⁶ αποτελεί συνέχεια της ιστορικής επιβεβαίωσης της θεωρίας των «σταθερών στοιχείων του ελληνικού πολιτειακού δικαίου» που διατύπωσε ο Θεμιστοκλής Τσάτσος το 1928.⁴⁵⁷

§ 35. Οι λειτουργίες του Συντάγματος

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Ο συγγραφέας δυσκολεύτηκε κατά τη διατύπωση του τίτλου αυτής της παραγράφου. Κατά κανόνα με τον τίτλο «Λειτουργίες του Συντάγματος» καταγράφονται και εννοούνται οι επιμέρους επιδράσεις που ασκεί το συνταγματικό φαινόμενο επί της λειτουργίας της –δημοκρατικής βέβαια– πολιτείας. Υπό την έννοια αυτή, όπως θα δούμε και παρακάτω, γίνεται ενδεικτικά λόγος για τη *συμβολική*, την *οργανωτική*, τη *σταθεροποιητική*, την *ενοποιητική* και την *ευρωπαϊκή* λειτουργία του Συντάγματος (παρακ. III).

455 Έτσι όμως ο Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 445), σ. 185-186.

456 *Ό.π.* (υποσ. 455), σ. 74.

457 Βλ. για τις σκέψεις αυτές Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 208 κε.

2. Αυτό όμως που λογικά προηγείται από την καταγραφή τέτοιων κατ' ιδίαν λειτουργιών του Συντάγματος είναι το θεμελιώδες τελεολογικό και θεσμικό του χαρακτηριστικό, ο θεμελιώδης ιστορικοπολιτικός και θεσμικοπολιτειακός του ρόλος. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως εδώ πρόκειται για εκείνες τις «στιγμές» του Συντάγματος που η νομιμοποιητική τους λειτουργία προσδιορίζει την «ποιότητα» της ίδιας της πολιτείας.

3. Το θέμα αυτό συνοδεύει όλη την ιστορία της θεωρίας του Συντάγματος και –συνακόλουθα– την ιστορία της λειτουργίας του και της ερμηνείας του. Επιλέγουμε από τον σχετικό διάλογο την αναφορά στην, κατά τη γνώμη μας, κορυφαία επιστημονική, ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση που και σήμερα έχει αφετηριακή σημασία για τη διάγνωση της θεμελιώδους τελεολογίας του Συντάγματος. Επιστρέφουμε έτσι στην πλούσια σε ιδέες αλλά μοιραία για τη δημοκρατία στην Ευρώπη εποχή του Συντάγματος της Βαϊμάρης στη Γερμανία από το 1918 (πτώση μοναρχίας) ως το 1933 (εκλογή του Hitler στην Καγκελαρία της χώρας). Πρόκειται για την πολιτικά δραματική, και για τη θεμελιώδη τελεολογία και λειτουργία του Συντάγματος, ιστορική σύγκρουση μεταξύ αφενός των Hans Kelsen, Hermann Heller και Rudolf Smend και αφετέρου του Carl Schmitt.⁴⁵⁸

II. Η θεμελιώδης τελεολογία του Συντάγματος

1. Το διάλογο, στον οποίο μόλις αναφερθήκαμε, θα μπορούσαμε να τον συστηματοποιήσουμε ως εξής: στην καθαρά νομική αντίληψη του Kelsen (παρακ. 2), στην κοινωνιολογική του Smend (παρακ. 3), στην πολιτική του Heller (παρακ. 4) και στη βρισκόμενη στον αντίποδα και των τριών αυτών θεωριών βολουνταριστική προσέγγιση του Schmitt (παρακ. 5).⁴⁵⁹

2. Για τον Hans Kelsen υπάρχει ένα ανυπέρβλητο χάσμα μεταξύ του οντολογικού και του δεοντολογικού κόσμου. Κάτι δεν μπορεί να μετέχει και στις δύο κατηγορίες. Ούτε και η πολιτεία, άρα ούτε και το Σύνταγμα. Δίκαιο και πολιτεία κατά τον Kelsen ταυτίζονται. Ο Kelsen εκκινεί από το δεδομένο ότι πάντα υπάρχει ένας πρωταρχικός κανόνας (Grundnorm) από τον οποίο προκύπτουν

458 Ο αναγνώστης θα βρει τις πηγές που αξιοποίησε ο συγγραφέας για να συνοψίσει μια συζήτηση στην οποία η μετέπειτα βιβλιογραφία επέμεινε: 1) Από την εργογραφία του H. Kelsen βλ.: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, Tübingen 1911. *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1925. *Reine Rechtslehre*, Leipzig/Wien 1934. 2) Από την εργογραφία του H. Heller βλ. κυρίως: *Staatslehre* (επιμ. G. Niemeyer), Leiden 1934, κυρίως σ.: 21 επ., 41 επ., 86, 130 επ., 182, 194, 313 και «Die Krisis der Staatslehre, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», BL 1926, σ. 289-316. 3) Από την εργογραφία του R. Smend βλ. κυρίως «Ungeschriebenes Verfassungsrecht im monarchischen Bundesstaat», *Τιμητικός Τόμος Otto Mayer*, Tübingen 1916, σ. 245-270, καθώς και *Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze*, Berlin 1955 και από τον συγκεντρωτικό αυτόν τόμο τη μελέτη του από το έτος 1928, «Verfassung und Verfassungsrecht», σ. 119-276. 4) Από την εργογραφία του C. Schmitt βλ. κυρίως *Verfassungslehre* 1928, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, Hamburg 1934, *Die Diktatur*, β' έκδ., München - Leipzig 1928.

459 Οι αναφορές που ακολουθούν στηρίζονται στα έργα που μνημονεύονται στην υποσ. 458 και βοηθούνται σημαντικά από τη συνθετική τους απόδοση στο έργο του P. Badura, βλ. επίσης παραπ. (υποσ. 1), σ. 96 επ.

όλοι οι κατ' ιδίαν κανόνες που ισχύουν στην πολιτεία. Αυτού του πρωταρχικού κανόνα *εξειδίκευση* αποτελεί και το Σύνταγμα. Με αυτήν την «καθαρή περί δικαίου» αντίληψή του ο Kelsen (*Reine Rechtslehre*) είναι φανερό πως θέλει να «προστατέψει» την πολιτειολογία και την ερμηνεία του Συντάγματος από οποιαδήποτε ιδεολογικοποίηση ή πολιτικοποίηση. Η απολύτως στεγανή διάκριση του δικαίου από την κοινωνική πραγματικότητα είναι καθοριστική για την ερμηνεία του δικαίου και συνακόλουθα για το χαρακτηρισμό της θεμελιώδους τελεολογίας του Συντάγματος. Όπως θα δούμε, τόσο ο Rudolf Smend όσο και ο Hermann Heller θα βρεθούν απέναντι στον Hans Kelsen.

3. Ο Rudolf Smend όχι μόνο αποστασιοποιείται από τον στεγανό διαχωρισμό δικαίου και κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά, αντίθετα, θεμελιώνει τη σκέψη του στην αλληλεξάρτηση αυτών των δύο χώρων. Ο Smend αντιλαμβάνεται τη λειτουργία της πολιτείας ως διαδικασία *ενοποίησης* (Integration). Έτσι, η τελική και θεμελιώδης τελεολογία του Συντάγματος, ως καθοριστικού κανόνα λειτουργίας της πολιτείας, είναι η *κοινωνικοποίηση* (Vergemeinschaftung) της *ατομικής βούλησης*. Στην αρκετά αφηρημένη αυτή σύλληψη φτάνει ο Smend, δεχόμενος ως αφετηριακή έννοια τη «ζωή» της πολιτείας, την πολιτεία ως *λειτουργία της κοινωνίας* που διαμορφώνεται από τις ατομικές πνευματικές δραστηριότητες των ατόμων. Αυτό όμως δεν οδηγεί σε ένα υπερατομικό πρόσωπο που θα καταργούσε, όπως συμβαίνει με την έννοια της «γενικής βούλησης» του Rousseau, το άτομο ως πολιτικό υποκείμενο. Η πραγματικότητα της πολιτείας προκύπτει μεν από ατομικές εκδηλώσεις ζωής, που διαμορφώνουν όμως ένα ενιαίο πεδίο πολιτικών ατομικών υποκειμένων με πνευματική συνοχή. Χρησιμοποιώντας ο Smend την έννοια «ζωή της πολιτείας», θέλει να τονίσει ότι οι ποικίλες εκφάνσεις της πολιτειακής δράσης (νόμος, διάταγμα, δικαιική απόφαση κ.ο.κ.) αποτελούν τμήματα ή «στιγμές» μιας ενοποιητικής διαδικασίας (Integrationsprozeß). Στο πλαίσιο αυτό τον όρο «Σύνταγμα» αντιλαμβάνεται ως την *έννομη* τάξη της πολιτείας, ακριβέστερα της ζωής μέσα στην οποία συμπεκνούνται η *πραγματική* λειτουργία της πολιτείας (ενοποιητική διαδικασία). Ο Smend παραμένει, από ένα σημείο και μετά, συνειδητά ασαφής, ιδίως ως προς τις ασφαλιστικές δικλίδες της λειτουργίας του Συντάγματος, υποστηρίζοντας τελικά ότι η *ενοποιητική διαδικασία* ως λειτουργία της πολιτείας και το αντίστοιχο *κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος* είναι σύνθεση διαδικασιών που αποτελούν ταυτοχρόνως και στοιχείο της αξιακής νομοτέλειας του πνεύματος.

4. Αντί για την *κοινωνική νομοτέλεια* της πολιτειακής ζωής από την οποία εκκινούσε ο Smend για τον προσδιορισμό της λειτουργίας της πολιτείας και συνακόλουθα της θεμελιώδους τελεολογίας του Συντάγματος, ο Hermann Heller ξεκινάει από την *πολιτική πραγματικότητα* και πιο συγκεκριμένα από το σύνολο των *πολιτικών διαδικασιών* στο οποίο διαμορφώνεται αυτή η *πολιτική πραγματικότητα*. Ο Heller διαμορφώνει τόσο μια «θεωρία του συνόλου της πολιτικής» όσο και μια εμπειρική προσέγγιση της συγκεκριμένης κάθε φορά κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Το κράτος ως *κοινωνικό μόρφωμα* αποτελεί τόσο μια «μορφή του πραγματικού», μια *ανθρώπινη και κοινωνική μορφή ζωής*, ως *νοηματικό* φαινόμενο εκφράζεται από δικαιικούς κανόνες που, παρά την κυρίως νοηματική τους υπόσταση, υπόκεινται και σε εμπειρική δοκιμασία υπό

την έννοια ότι το θετικό δίκαιο ελέγχεται συνεχώς ως προς τη λειτουργική του εξάρτηση και από την προσαρμοστικότητα του προς τους γενικούς κοινωνικούς συσχετισμούς. Από αυτήν την τοποθέτηση προκύπτει βέβαια η ιστορική σκέψη του Heller, που βρίσκει την κορυφαία της έκφραση στην παρατήρησή του ότι η πολιτειολογία οφείλει να συλλαμβάνει και να εντοπίζει το *γίγνεσθαι* μέσα στο ήδη γεγονός. Στο σημείο αυτό διαπιστώνει κανείς πως το νόημα της πολιτείας, άρα και η θεμελιώδης τελεολογία του Συντάγματος, αποκτά ένα νόημα (Sinn) που διαφοροποιεί την έτσι νοούμενη έννομη συμβίωση από άλλα έννομα ή αυθαίρετα συλλογικά υποκείμενα. Το νόημα αυτό δεν είναι άλλο από εκείνο που προκύπτει από το ρόλο που διαδραματίζει το πλαίσιο της συνοχής της κοινωνικής δράσης. Πρόκειται τελικά, όχι απλώς για ένα νόημα αλλά για ένα τέλος (σκοπό) που είναι η διασφάλιση ενός *status vivendi*.

5. Απόλυτη πολιτικοποίηση της πολιτείας, του δικαίου και συνακόλουθα και του Συντάγματος –τόσο της φύσης του όσο και της θεμελιώδους τελεολογίας του– εισάγει στην επιστήμη της πολιτειολογίας ο Carl Schmitt.⁴⁶⁰

- α.** Θεμέλιο του δικαιικού κανόνα (άρα και του Συντάγματος) είναι η αναγωγή του στη βούληση του (όποιου) νομοθέτη που απέδειξε τη δύναμη να την επιβάλει. Έτσι και πιο γενικά ο Schmitt εισάγει στη φιλοσοφία του δικαίου την έννοια της «σκέψης που προκύπτει από την συγκεκριμένη τάξη» (*Konkrete Ordnungsdenken*) και στη θεωρία του Συντάγματος την έννοια της «αποφασισιοκρατίας» (*Dezisionismus*). Κατά τον Schmitt η παραδοσιακή νομική (και συνακόλουθα η συνταγματική) σκέψη δεν είναι σε θέση να προσεγγίζει πολιτειακά ή συνταγματικά φαινόμενα. Η πολιτειακή ενότητα και η τάξη δεν διασφαλίζεται από τον αξιακό δικαιικό νόμο αλλά κυρίως από την πολιτική και όχι τη νομική υπόσταση της πολιτείας. Κι επειδή η βούληση του λαού είναι εκείνη που τελικά θεμελιώνει και εξασφαλίζει την *ενότητα* της πολιτείας, η ενότητα της γερμανικής πολιτείας εξαρτάται από την ύπαρξη του γερμανικού λαού. Αυτό σημαίνει πως η νομιμοποίηση μιας έννομης τάξης πηγάζει *εκ μόνου του γεγονότος* ότι η έννομη αυτή τάξη *υφίσταται*. Κάθε πολιτική ενότητα που υπάρχει –τονίζει ο Schmitt– βρίσκει την αξία της και τη δικαίωση της ύπαρξής της όχι στην ορθότητα ή τη χρησιμότητα των κανόνων που τη συγκροτούν αλλά στην ίδια την ύπαρξή της. Από τις παραπάνω σκέψεις του Carl Schmitt εύκολα συνάγεται η ουσία και συνακόλουθα η θεμελιώδης τελεολογία του Συντάγματος, που σημαίνει και η κύρια λειτουργία του: Το Σύνταγμα ισχύει πάντοτε αλλά και μόνο διότι ο συντακτικός νομοθέτης είχε την εξουσία, δηλαδή τη δύναμη ή το κύρος να το επιβάλει. Γι' αυτό ακριβώς και ο Schmitt ορίζει το Σύνταγμα, και, συνακόλουθα, και τη λειτουργία του, ως «συνολική απόφαση» για το είδος και τον τύπο της πολιτικής ενότητας, κάνοντας διάκριση ανάμεσα στην έννοια του Συντάγματος και στη νομική του έννοια που προκύπτει από τη *συγκεκριμένη νομική τον διαμόρφωση* (*Verfassung und Verfassungsrecht*).

460 Ως προς τα εδώ θιγόμενα θέματα ο αναγνώστης θα συναντήσει τις σχετικές σκέψεις του Carl Schmitt στα εξής έργα του: α) *Verfassungslehre*, Berlin 1928, κυρίως σ. 20 επ., β) *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, Hamburg 1934, σ. 11 επ., γ) *Die Diktatur*, β' έκδ., München - Leipzig 1928, σ. VI, X, 138.

β. Ο Carl Schmitt, για τη θεωρητική αντιμετώπιση του γερμανικού ιστορικού παραδείγματος, επικεντρώνεται στη θεμελιακή θεσμική σημασία της *μοναρχίας*. Το Σύνταγμα στη σκέψη του Schmitt αποτυπώνει κανονιστικά το κλασικό *αστικό* και *φιλελεύθερο κράτος*, όπως στον πυρήνα του διαμορφώθηκε, από τη *συνταγματική μοναρχία*, κυρίως με τη μορφή και το περιεχόμενο της γαλλικής μετεπαναστατικής (συνταγματικής) μοναρχίας. Σε αυτήν τη σύλληψη του θεμελιώδους ρόλου του Συντάγματος, η δημοκρατική αρχή έχει απλά και μόνο τη θέση της στην αρχή της πολιτευματικής ομοιογένειας των ομόσπονδων χωρών. Στην ίδια σύλληψη εντάσσεται η πλήρης ανεξαρτησία του συντακτικού νομοθέτη έναντι οποιασδήποτε αξιακής αρχής. Επίσης, το κράτος δικαίου δεν προϋποθέτει, κατά την ίδια πάντοτε αντίληψη, τη δημοκρατική δομή της πολιτείας. Το κράτος δικαίου είναι κεκτημένο του Συντάγματος, ενώ η δημοκρατία πολιτικά διαπραγματεύσιμη. Έτσι επέρχεται, κατά τον Schmitt, στη θεμελιώδη σύλληψη και τελεολογία του Συντάγματος του αστικού φιλελεύθερου κράτους ένας στεγανός διαχωρισμός της *ιδιωτικής* από την *πολιτική* ελευθερία. Έτσι, ως προς το σημείο αυτό, ο Konrad Hesse σε μια συνολικότερη αξιολόγηση της περί Συντάγματος θεωρίας του Schmitt τονίζει ότι οι ιδέες αυτές σημαίνουν το τέλος του δικαιοκρατικού πολιτισμού.⁴⁶¹ Ο θεμελιώδης ρόλος του Συντάγματος κατά τον Schmitt δεν είναι ούτε αξιακός ούτε εγγυητικός της δημοκρατίας, η δε στεγανή διάκριση ιδιωτικής και πολιτικής ελευθερίας υπήρξε μια πρώτη κανονιστική «διευκόλυνση» της σταδιακής κατάργησης του γερμανικού δημοκρατικού πολιτεύματος, από το 1933 και μετά.

III. Οι κατ' ιδίαν λειτουργίες του Συντάγματος

1. Οι σκέψεις που ακολουθούν έχουν αφετηρία κυρίως όσα μόλις σημειώθηκαν για τη θεωρία του Smend με αναγωγές στις σκέψεις του Heller. Υπό τους όρους αυτούς γίνεται προφανές ότι το θέμα των κατ' ιδίαν λειτουργιών του Συντάγματος, δηλαδή της θεμελιώδους τελεολογίας του στον πολιτειακό βίο, δεν ανάγεται μόνο στο αφηρημένο κανονιστικό του περιεχόμενο, αλλά, και ίσως κυρίως, στο *πραγματικό* Σύνταγμα, όπως το περιεχόμενό του μόλις εκτέθηκε (§ 34). Ειδικότερα:

- α.** Το θέμα των κατ' ιδίαν λειτουργιών του Συντάγματος, που προκύπτουν από τη θεμελιώδη τελεολογία του, έχει άμεση σχέση με το *πραγματικό Σύνταγμα* που μόλις αναπτύχθηκε στην προηγούμενη παράγραφο (§ 41). Ενώ δηλαδή το *πραγματικό Σύνταγμα* είναι η *πραγματική τάξη*, που συνεπάγεται η ισχύς του συνταγματικού κανονιστικού συστήματος, οι *κατ' ιδίαν λειτουργίες του Συντάγματος* είναι οι *γενικότερες επιπτώσεις της ισχύος του* στη λειτουργία της πολιτείας.
- β.** Έτσι, μπορούμε να πούμε πως το πραγματικό Σύνταγμα και οι λειτουργίες του κανονιστικού Συντάγματος έχουν αμφίδρομη σχέση: αφενός το πραγματικό Σύνταγμα προκύπτει και από τις λειτουργίες του κανονιστικού Συντάγματος, αφετέρου οι λειτουργίες του διαμορφώνονται στη βάση του

461 Βλ. K. Hesse, «Der Rechtsstaat im Verfassungssystem des Grundgesetzes», στο: *Staatsverfassung und Kirchenordnung, Τιμητικός Τόμος για τον R. Smend*, 1962, σ. 71.

συγκεκριμένου πραγματικού Συντάγματος. Διαφορετικά ειπωμένο αυτό, σημαίνει πως οι κατ' ιδίαν λειτουργίες του Συντάγματος είναι θέμα το οποίο αφορά στις επιπτώσεις που έχει όχι μόνο η ισχύς αλλά και η πραγμάτωση του Συντάγματος ως διαδικασίας ενοποίησης κοινωνίας και πολιτείας.

2. Με την παραπάνω έννοια, το Σύνταγμα αναπτύσσει μεταξύ άλλων και τις εξής βασικές λειτουργίες:

- α. Συμβολική λειτουργία:** Σωστά επισημαίνεται πως, ενώ υπάρχουν Συντάγματα που δεν αναπτύσσουν λειτουργίες, όπως εκείνες που θα εκτεθούν αμέσως παρακάτω, δεν υπάρχει Σύνταγμα χωρίς συμβολική λειτουργία. «Το Σύνταγμα είναι» όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος «το αναγκαίο πλέον σύμβολο της κρατικής υπόστασης και της εθνικής ανεξαρτησίας».⁴⁶² Ειδικά στην Ελλάδα η συμβολική αυτή λειτουργία δεν περιορίζεται σε αυτό, διότι λόγω της μακρόχρονης κρίσης της πολιτικής, ως διαδικασίας πραγμάτωσης των θεσμών, το Σύνταγμα, κατά κάποιον τρόπο, μυθοποιείται και θεωρείται ως το αντίβαρο της συγκεκριμένης πραγματικότητας, ως το κείμενο από το οποίο μπορεί να προκύψει η λύση οποιουδήποτε προβλήματος που ανακύπτει κατά τη δικαίως οργανωμένη κοινωνική συμβίωση. Κατεξοχήν συμβολική λειτουργία έχει π.χ. η επίκληση της «Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος» που προτάσσεται του κειμένου, η έννοια της «αξίας του ανθρώπου» (άρθρο 2 § 1), η έννοια της «ισότητας» των Ελλήνων ενώπιον του νόμου (άρθρο 4 § 1), ο αβασίλευτος χαρακτήρας της δημοκρατίας (άρθρο 1 § 1) κ.ά.
- β. Οργανωτική λειτουργία:** Με τον όρο αυτό εννοούμε την κανονιστική ικανότητα ενός Συντάγματος να συγκροτεί και να διατηρεί σε λειτουργία μια έννομη τάξη. Οργανωτικές εκδοχές υπάρχουν βέβαια πολλές. Ένα Σύνταγμα όμως οργανώνει την πολιτεία αποτελεσματικά, όταν η επιλεγόμενη οργανωτική εκδοχή ανταποκρίνεται και στις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης κοινωνίας. Έτσι είναι προφανές ότι μια κοινωνία, π.χ. 1.200.000.000 ανθρώπων, δεν μπορεί να οργανωθεί υπό τους κανονιστικούς όρους μιας ευρωπαϊκής χώρας, δίχως βέβαια το κριτήριο να είναι μόνο ποσοτικό. Κορυφαίες διατάξεις που συμπυκνώνουν την οργανωτική λειτουργία του ελληνικού Συντάγματος είναι το άρθρο 1 § 1, με το οποίο καθορίζονται τα κύρια χαρακτηριστικά της οργάνωσης της ελληνικής δημοκρατίας (κοινοβουλευτική, προεδρευόμενη), αλλά και το άρθρο 26 που θεσπίζει την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών.
- γ. Σταθεροποιητική ή εγγυητική λειτουργία:** Με τον όρο αυτό αποδίδουμε την καταλληλότητα του Συντάγματος να διασφαλίζει έναν τρόπο πραγμάτωσης του, που να επιτυγχάνει μια, όσο το δυνατό διαρκέστερη, κοινωνική συμβίωση στην κανονιστική βάση που θεσπίζει. Επειδή οι όροι της κοινωνικής συμβίωσης –οικονομικοί, πολιτιστικοί, πνευματικοί, ιδεολογικοί, πολιτικοί– εξελίσσονται, το Σύνταγμα με τις ρυθμίσεις του οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τα όρια της δυνατότητας καθυστόταξης του πολιτειακού γίγνε-

σθαι σε ανελαστικούς δικαιοκούς κανόνες. Στο μέτρο που αυτό συντρέχει, το Σύνταγμα (και η πραγμάτωσή του) *λειτουργεί σταθεροποιητικά*. Κατεξοχήν σταθεροποιητικά λειτουργούν οι διατάξεις που εξασφαλίζουν την αναθεώρηση του Συντάγματος, αλλά και ο θεσμός του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, όταν εφαρμόζεται από τα δικαστήρια. Έτσι, με τη σταθεροποιητική του λειτουργία, το Σύνταγμα δεν «περιχαράκωνει τις δοσμένες κοινωνικές δυνάμεις»,⁴⁶³ αλλά, αντίθετα, διατηρεί ανοιχτές τις δυνατότητες αλλαγής των μεταξύ τους συσχετισμών.

- δ. *Ενοποιητική λειτουργία*: Η επισήμανση αυτής της κρίσιμης λειτουργίας του Συντάγματος οφείλεται στον Rudolf Smend και έχει πολιτογραφηθεί στην πολιτειολογία, και ειδικότερα στη συνταγματική θεωρία, ως θεωρία της ενοποίησης (Theorie der Integration). Με την ενοποιητική λειτουργία του Συντάγματος τονίζεται η προσδοκία ότι οι πολιτειακές διαδικασίες, τόσο στο χώρο της εξουσίας, όσο και στο χώρο της κοινωνίας, πρέπει να ανταποκρίνονται σε μια βασική αποδοχή τους από τις πολιτικές δυνάμεις, έτσι ώστε το πολίτευμα να λειτουργεί σαν να γινόταν καθημερινά ένα επιβεβαιωτικό δημοψήφισμα.⁴⁶⁴ Βάση της ενοποιητικής λειτουργίας του Συντάγματος αποτελούν τα θεμελιώδη δικαιώματα, στο μέτρο που ασκούνται αλλά και που προστατεύονται αποτελεσματικά.
- ε. *Ευρωπαϊκή λειτουργία*: Η ένταξη μιας χώρας στην έννομη τάξη των «Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων» (Συνθήκη της Ρώμης του 1957), που εξελίχτηκε στην έννομη τάξη της «Ευρωπαϊκής Ένωσης», καθιστά τη λειτουργική της συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δηλαδή στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, βαρυσήμαντη λειτουργία του Συντάγματος της, όχι μόνο στην τυπική του διάσταση αλλά στο πεδίο πραγμάτωσης και εξέλιξής του. Χαρακτηριστικό αυτής της λειτουργίας του Συντάγματος για την Ελλάδα είναι το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος.

IV. Αρ. I. Μάνεσης: «Το Σύνταγμα ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας»

1. *Σημαντικότερη από τις λειτουργίες του Συντάγματος* που αναφέρθηκαν είναι εκείνη που σημειώνεται από τον Αριστόβουλο Μάνεση με την κλασική διατύπωση: «Το Σύνταγμα ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας». Πρόκειται για τη νομιμοποιητική λειτουργία του Συντάγματος.⁴⁶⁵
2. Αν δεχτεί κανείς ότι η ολοκλήρωση της πολιτικής ελευθερίας αποτελεί το δικαίωμα και το λειτούργημα του πολίτη να καθορίζει και να ανακαθορίζει την πολιτεία, τότε *βασική λειτουργία του Συντάγματος είναι η διαδικαστική εξασφάλιση αυτού του αέναου ανακαθορισμού*. Αυτή η λειτουργία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *δημοκρατική*, και είναι πάντως εκείνη, στην οποία συμπυκνώνεται το λειτουργικό νόημα του Συντάγματος. Αυτή ακριβώς η καίρια λειτουργία του Συντάγματος, τον νοηματικό πυρήνα της οποίας ανέδειξε θεωρητικά ο Μάνεσης, απορροφά και

463 Έτσι, όμως, ο Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 82.

464 Βλ. R. Smend, *ό.π.* (υποσ. 379), *Verfassung und Verfassungsrecht*, σ. 78, 84 κε.

465 Βλ. Αρ. I. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 82.

άλλες λειτουργίες του, όπως τη νομιμοποιητική, τη δικαιοκρατική και την εγγυητική.⁴⁶⁶ Η δημοκρατική λειτουργία του Συντάγματος *δεν είναι όμως στατική αλλά δυναμική*. Εξελίσσεται αναλόγως με τους νέους τομείς που η ιστορία αναδεικνύει ως τομείς δοκιμασίας της δημοκρατίας. Έτσι, καθώς η ανάπτυξη του βιομηχανικού κράτους, η αύξηση του πληθυσμού και ο πολλαπλασιασμός των αναγκών του ανθρώπου δημιούργησαν –στο πλαίσιο του φιλελεύθερου κράτους– οικονομικές εξαρτήσεις αναιρετικές, τελικά, της ελευθερίας, το νόημα της δημοκρατικής λειτουργίας του Συντάγματος διευρύνεται ιστορικά και περιλαμβάνει νέους όρους της ελευθερίας, όπως είναι π.χ. η κοινωνική δικαιοσύνη.

V. Συμπέρασμα

Η παρουσίαση μιας *θεωρίας λειτουργιών* του Συντάγματος που μόλις επιχειρήθηκε, δεν πρέπει να δημιουργήσει την εσφαλμένη εικόνα ότι μεταξύ τους ορθώνεται στεγανός διαχωρισμός. Οι λειτουργίες του Συντάγματος είναι μεταξύ τους παραπληρωματικές, δηλαδή κάθε μια ή προϋποθέτει ή συνεπάγεται την άλλη. Ούτε οι αρχές, στις οποίες συμπυκνώνεται κάθε λειτουργία, εκφράζουν μία και μόνο λειτουργία του Συντάγματος. Έτσι, π.χ., το άρθρο 1 § 1 που αναφέρθηκε ως συμπύκνωση της οργανωτικής λειτουργίας, αποτυπώνει ταυτόχρονα και τη σταθεροποιητική και την ενοποιητική του λειτουργία.

§ 36. Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και κατάταξη των θεμάτων

1. Το θέμα της ερμηνείας του Συντάγματος συνήθως δεν περιλαμβάνεται σε διδακτικά εγχειρίδια που αφορούν τη θεωρία της πολιτείας και των θεσμών της. Εντάσσεται κυρίως στη διδασκαλία του συνταγματικού δικαίου. Κι όμως, χωρίς τη βαθύτερη γνώση των εννοιών του Συντάγματος δεν μπορεί να υπάρξει ολοκληρωμένη ερμηνεία των κανόνων του και των προβλημάτων που αυτοί αναδεικνύουν.

2. Για τις ανάγκες της παρούσας προσπάθειας θεωρούμε αναγκαία τη σύντομη και επιλεκτική προσέγγιση των εξής και *μόνο* θεμάτων:

- α. Η προσέγγιση των ειδικών θεμάτων, που θέτει η ερμηνεία *του Συντάγματος*, προϋποθέτει μια προηγούμενη εικόνα του προβλήματος της ερμηνείας γενικά, δηλαδή ως γνωστικής και διαγνωστικής διαδικασίας αλλά και της *ερμηνείας του κοινού δικαίου* ειδικότερα (παρακ. II).
- β. Ένα επίσης προεισαγωγικό ζήτημα, για την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων της μεθόδου ερμηνείας του Συντάγματος, είναι η επισήμανση ορισμένων από τις *ιδιαιτερότητες του συνταγματικού κανόνα* έναντι του *κανόνα του κοινού δικαίου*. Αυτό είναι το επόμενο θέμα που θα μας απασχολήσει (παρακ. III).

- γ. Ισχυρά υποστηρίζεται η άποψη πως, παρά την ιδιαιτερότητά του έναντι του Συντάγματος, δεν συνιστά *μεθοδολογικό πρόβλημα έναντι της ερμηνείας* του κοινωνικού δικαίου, και γι' αυτό, το συνταγματικό κείμενο πρέπει να ερμηνεύεται κατά τους κανόνες *ερμηνείας* του κοινού δικαίου κανόνα. Στο σημείο αυτό της ανάπτυξης επιχειρούμε έναν διάλογο με την άποψη αυτή. Μη δεχόμενοι βέβαια τα συμπεράσματά της, επιχειρούμε να θεμελιώσουμε την *ανεπάρκεια* της μεθόδου ερμηνείας του κοινού δικαίου για την ερμηνεία του Συντάγματος (παρακ. IV).
- δ. Τέλος, επιχειρείται η σκιαγράφηση μιας μεθόδου ερμηνείας του Συντάγματος, που λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του συνταγματικού κανόνα (παρακ. V).

II. Περί ερμηνείας του δικαίου γενικά

1. Πριν μπούμε στο θέμα της ερμηνείας του Συντάγματος⁴⁶⁷ χρήσιμες είναι

467 Η εμβάθυνση, η συστηματοποίηση και η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας της ερμηνείας Συντάγματος έναντι του γενικότερου προβλήματος της ερμηνείας του κοινού δικαίου, είναι κυρίως έργο της γερμανικής συνταγματικής θεωρίας, η οποία έδωσε έναυσμα για μια αντίστοιχη συζήτηση όχι μόνο αλλά και στη χώρα μας. Βλ. κυρίως E. Forsthoff, *Die Umbildung des Verfassungsgesetzes, Festschrift für Carl Schmitt*, 1959, σ. 35-62 και *Zur Problematik der Verfassungsauslegung*, 1961, με τις οποίες τοποθετεί την ερμηνεία του Συντάγματος έξω από την έννοια της πνευματικής διαδικασίας, εντάσσοντάς την σε ένα είδος «τεχνικής». Απάντηση σε αυτήν τη θέση έδωσε ο A. Hollerbach, «Auflösung der rechtstaatlichen Verfassung? Zu Ernst Forsthoffs Abhandlung: Die Umbildung des Verfassungsgesetzes in der Festschrift für Carl Schmitt», *AöR*, 85, 1960, σ. 241-270. Απάντηση στον E. Forsthoff αλλά και σταθμός στην ιστορία της μεθόδου ερμηνείας του Συντάγματος, υπήρξαν οι μελέτες των P. Schneider και H. Ehmke, «Prinzipien der Verfassungsinterpretation» στα δημοσιεύματα της Ένωσης Γερμανών Δημοσιολόγων (VVDStRL, τ. 20, 1963, σ. 1 κε.). Βλ. τη χρήσιμη συλλογή των σχετικών γερμανικών μελετών στο: R. Dreier και Fr. Schwegmann με γενικό τίτλο: *Probleme der Verfassungsinterpretation, Dokumentation einer Kontroverse*, 1976. Στην Ελλάδα, η πρώτη μονογραφική αντιμετώπιση της ερμηνείας του Συντάγματος, ως ειδικού έναντι της ερμηνείας του δικαίου ζητήματος, οφείλεται στον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο, «Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω» (ανάτυπο από τον δεύτερο τόμο της *Επετηρίδος Επιστημονικών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών*), 1970. Ήδη το 1980 ο Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 183 κε., περιέλαβε στο πρώτο τεύχος του συγγράμματός του την αρχή μιας αυτοτελούς επεξεργασίας του θέματος την οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Τη συζήτηση επιχείρησε να θέσει σε νέα βάση (με τη θεωρία της προερμηνευτικής επιλογής που εισήγαγε στην ελληνική επιστήμη) ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου στο *Συνταγματικό Δίκαιο*, έκδοση 1985 (σ. 148 κε.). Σταθμό στην εξέλιξη της περί ερμηνείας του Συντάγματος συζήτηση στην Ελλάδα αποτελεί η μονογραφία του Φ. Σπυρόπουλου, *Η ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*, Αθήνα 1999. Πριν από τη μονογραφία του Σπυρόπουλου η συζήτηση έχει ήδη γόνιμα «οξυνθεί». Έτσι βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος», *ΤοΣ*, 1991, σ. 201 κε. Αντ. Μανιτάκης, «Η πολύπαθη και αμφιλεγόμενη τέχνη της συνταγματικής ερμηνείας», στο: *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 301. Πιο κοντά στις σκέψεις που εκτίθενται εδώ, βρίσκονται οι σχετικές αναλύσεις του Ευάγγελου Βενιζέλου. Βλ. κυρίως «Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ νομικής δογματικής και επιστημολογικής ειλικρίνειας», *ΝοΒ*, 1986, σ. 1529 κε.· ο ίδιος, «Η στάση της νομολογίας απέναντι στην ερμηνεία του Συντάγματος», *ΤοΣ*, 1989, σ. 425 κε.· ο ίδιος, «Σημειολογικές παρατηρήσεις πάνω στο Σύνταγμα του 1975», στο: *Αρμενόπουλος-Επιστημονική Επετηρίδα*, 1981, σ. 135 κε.· ο ίδιος, *Μαθήματα, ό.π.*

κάποιες αναφορές στο πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου γενικά. Ερμηνεία, εν ευρεία εννοία, είναι η γνωστική εκείνη διαδικασία που σκοπό έχει την ανεύρεση του νοήματος του λόγου, έτσι ώστε τελικά «νόημα και λόγος να εμφανίζονται μέσα από αυτήν ως αδιαίρετη ενότητα».⁴⁶⁸ Η ερμηνεία ενός και του αυτού κανόνα δικαίου δεν παραμένει κατ' ανάγκην αμετάβλητη. Υπό την έννοια αυτή, η ερμηνεία δεν είναι στατική αλλά δυναμική. Αυτό προκύπτει τόσο από το γεγονός, ότι η ρυθμιζόμενη κοινωνική και πολιτική ύλη, ως στοιχείο της ιστορίας, εξελίσσεται, όσο και από το ότι οι έννοιες που περιέχονται στους κανόνες και οι οποίες εκφράζουν νοήματα, καθορίζοντας έτσι το περιεχόμενο του λόγου, υπόκεινται και αυτές στην ιστορική εξέλιξη. Η ερμηνεία δηλαδή *δεν αποτελεί εφ' άπαξ διάγνωση του νοήματος του λόγου*, αφού αυτό το τελευταίο υπόκειται αενάως σε ιστορικό ανακαθορισμό. Η ίδια σκέψη μπορεί να αναδιατυπωθεί ως εξής: *Ο λόγος γενικά έχει ιστορικά στιγμιαίο νόημα* και συνακολούθως και η ερμηνεία του λόγου είναι *συνεχώς* και όχι εφάπαξ αναγκαία.

2. Αν όμως η ερμηνεία του λόγου είναι μονίμως αναγκαία, το ίδιο συμβαίνει και με την *ερμηνεία του νομικού λόγου*. Για την κατανόηση των συλλογιστικών βημάτων του ερμηνευτή ενός δικαιοκού κανόνα, χρήσιμες είναι οι εξής γενικές περί ερμηνείας του νομικού λόγου παρατηρήσεις:

- α.** Εκτός από το ενδεχόμενο της διάστασης ανάμεσα στο νόημα ενός κανόνα και στη λεκτική του διατύπωση, η ερμηνεία του νομικού λόγου είναι αναγκαία, αφού ο κανόνας είναι συνήθως γενικός και αφηρημένος, ρυθμίζει δηλαδή όχι μία αλλά περισσότερες, μη εκ των προτέρων προσδιορίσιμες, περιπτώσεις.
- β.** Η απάντηση στο κρίσιμο, για την εφαρμογή του κανόνα, ερώτημα, εάν ο συγκεκριμένος άνθρωπος ή η συγκεκριμένη σχέση ή το συγκεκριμένο πράγμα υπάγεται στον σχετικό κανόνα δικαίου (Subsumption), προϋποθέτει την ερμηνεία του κανόνα. Εδώ πρόκειται για τη *συγκεκριμένη* ερμηνεία του δικαίου, που συντελείται όταν για την υπαγωγή τής υπό κρίσιν περίπτωσης στον σχετικό κανόνα, ζητούμενο είναι αν η περίπτωση αυτή ρυθμίζεται από τον άλφα ή τον βήτα κανόνα δικαίου και πώς.
- γ.** Η ερμηνεία όμως μπορεί να είναι και αφηρημένη, όταν ζητούμενο είναι το νόημα ενός κανόνα, άσχετα με τη συγκεκριμένη του εφαρμογή. Περίπτω-

(υποσ. 347), σ. 275 επ.· Κ. Μαυριάς, «Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ πολιτικής αξιολόγησης και νομικού δόγματος», *ΤοΣ*, 1989, σ. 31 κε. Την ελληνική συζήτηση για την ερμηνεία του Συντάγματος εξέδωσαν οι Δ. Θ. Τσάτσος και Δ. Κ. Μέλισσας, *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995. Από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία βλ. αντί πολλών G. Lombardi, «L'interprétation de la constitution», στο: *Modern Constitution/Constitution Moderne, Association Internationale du Droit Constitutionnel*, 1ο συνέδριο, 1988, σ. 137 κε.· M. Miaille, «Le droit constitutionnel et les sciences sociales», *RDP*, 1984, σ. 276 κε.· M. Tropper, «Le problème de l'interprétation et la théorie de la supralégalité constitutionnelle», στο: *Mélanges Eisenmann*, 1975, σ. 133 κε. Βλ. όμως για τη μεθοδολογική σχέση της ερμηνείας με την ευρωπαϊκή ενωσιακή διαδικασία P. Haberle, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 259.

468 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 7. Η ερμηνεία ως «εξήγηση» είναι θέμα που δεν αφορά μόνο τους κανόνες αλλά κάθε διαγνωστική προσέγγιση. Βλ. σχετικά αντί πολλών Umberto Eco, *Τα όρια της ερμηνείας*, β' έκδ., Αθήνα 1993 (μτφρ. Μ. Κονδύλη).

ση τέτοιας αφηρημένης ερμηνείας συντρέχει όταν, π.χ., ζητούμενο είναι, αν ένας κανόνας δικαίου αντιφάσκει προς κάποιον άλλο κανόνα δικαίου.

III. Οι ιδιαιτερότητες του συνταγματικού κανόνα

1. Μετά από αυτούς τους επιλεκτικούς υπαινιγμούς, για το θέμα της ερμηνείας του νομικού λόγου γενικά, δηλαδή του κοινού δικαίου, ερχόμαστε στο θέμα της ερμηνείας του Συντάγματος, δηλαδή ενός διαφοροποιημένου έναντι του προηγούμενου προβλήματος διαγνωστικού διαβήματος. Τα ειδικότερα προβλήματα που θέτει η ερμηνεία του Συντάγματος προκύπτουν από την ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τους συνταγματικούς κανόνες σε σχέση με τους κανόνες του κοινού δικαίου.

2. Ανάμεσα σε αυτές τις ιδιαιτερότητες, τέσσερις είναι εκείνες που, κατά τον συγγραφέα, είναι κρίσιμες για την ανάδειξη της μεθοδολογικής ιδιαιτερότητας της ερμηνείας του Συντάγματος έναντι εκείνης του κοινού δικαίου.

α. Μια πρώτη ιδιαιτερότητα του συνταγματικού κανόνα συνδέεται με το λεγόμενο τυπικό συνταγματικό δίκαιο και προκύπτει από την *ιεραρχική του θέση, μέσα στο όλο σύστημα των κανόνων δικαίου*. Η αυξημένη τυπική ισχύς του κανόνα του τυπικού συνταγματικού δικαίου διαθέτει μια *ιδιαίτερη λειτουργική διάσταση*. Εκτός, δηλαδή, από τη συνηθισμένη ρυθμιστική λειτουργία που έχει κάθε κανόνας δικαίου, ο κανόνας του τυπικού Συντάγματος αποτελεί *όριο, μέτρο αλλά και πλαίσιο για τον κοινό νομοθέτη και για κάθε πολιτειακό όργανο*. Η τήρηση του συνταγματικού κανόνα είναι, έτσι, προϋπόθεση ισχύος του κανόνα του κοινού δικαίου. Οι κοινοί νόμοι δηλαδή, όπως άλλωστε και κάθε πολιτειακή πράξη, ισχύουν *μόνο, αν και στο μέτρο που*, οι ρυθμίσεις τους εναρμονίζονται με το ισχύον τυπικό συνταγματικό δίκαιο. Αφού όμως το Σύνταγμα παρέχει το πλαίσιο και το μέτρο του πολιτειακού και του πολιτικού βίου, είναι ανάγκη να εξασφαλίζει και την *εξελισσιμότητα* του βίου αυτού. Αλλιώς χάνει την κανονιστική του αποτελεσματικότητα. Βεβαίως, η εξελισσιμότητα του δικαίου δεν αποτελεί αποκλειστικό χαρακτηριστικό του συνταγματικού κανόνα. Η ιδιότητα όμως του τελευταίου, ως πλαισίου της πολιτειακής δικαιοσύνης και πολιτικής ζωής, του επιβάλλει κατεξοχήν, οι ρυθμίσεις του να επιτρέπουν την εξέλιξη του κοινού δικαίου. Γι' αυτό και η ερμηνεία των εννοιών, που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα, δεν μπορεί να μη λαμβάνει υπόψη την εξελισσιμότητα της λειτουργίας της κοινωνίας που ρυθμίζει το κοινό δίκαιο. Η ερμηνεία του Συντάγματος, επομένως, οφείλει να σέβεται την ιστορικότητα των εννοιών του. Με μια πιο άμεση διατύπωση, τα παραπάνω σημαίνουν: οι ρυθμίσεις του Συντάγματος πρέπει να ερμηνεύονται και με βάση την εξέλιξη της πολιτειακής και πολιτικής ζωής έτσι ώστε να μην οδηγούν το κοινό δίκαιο σε αδυναμία εξέλιξης.

β. Εύστοχα σημειώθηκε από τον W. Kägi,⁴⁶⁹ ότι η άενη σχέση και σύγκρουση μεταξύ *τόπου και χρόνου*, μεταξύ δικαίου και πολιτικής και μεταξύ κανόνα και συγκεκριμένης βούλησης, είναι ένα κύριο θέμα της συνταγματικής

ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται πιο κατανοητή μια *δεύτερη ιδιαιτερότητα* του συνταγματικού κανόνα, που άπτεται του γεγονότος ότι *θεσπίζεται με την προοπτική της διάρκειας*. Αυτό συνήθως εξασφαλίζεται με την πρόβλεψη πιο σύνθετων διαδικασιών για τη θέσπιση, την τροποποίηση ή την κατάργηση των κανόνων του τυπικού συνταγματικού δικαίου. Δεν συμβαίνει συνήθως το ίδιο, πάντως όχι στο ίδιο μέτρο, με τον κοινό νόμο, και πολύ περισσότερο με την κανονιστική διοικητική πράξη, που αναπροσαρμόζονται στα μεταβαλλόμενα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα, με ευχερέστερες και ταχύτερες διαδικασίες. Όσο πιο μεγάλη όμως είναι η εγγενής προοπτική διάρκειας ενός κανόνα δικαίου –και στο σημείο αυτό αναγόμαστε και στην προηγούμενη παρατήρησή μας– τόσο είναι και η ανάγκη της *νοηματικής του ευρύτητας*, διότι μόνο έτσι ο κανόνας θα μπορεί να επιτρέψει την προσαρμογή της ερμηνείας του στην επερχόμενη ιστορική εξέλιξη. Μόνον έτσι δηλαδή είναι εφικτή μια ερμηνεία που, στο πλαίσιο πάντοτε του νοηματικού πυρήνα των συνταγματικών ρυθμίσεων, θα αποτρέπει τη σύγκρουση του Συντάγματος με τον κοινό νομοθέτη, αλλά και με την ιστορία.

γ. Μια άλλη, *τρίτη ιδιομορφία* του συνταγματικού κανόνα έναντι του κανόνα του κοινού δικαίου, είναι η γενική διατύπωση ή –πιο σωστά– η «ελλειπτική» διατύπωση του πρώτου,⁴⁷⁰ που συνήθως έχει ως αποτέλεσμα τις αυξημένες δυσχέρειες υπαγωγής των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών στη σχετική συνταγματική διάταξη. Η ιδιότητα αυτή του συνταγματικού κειμένου ανταποκρίνεται στο γεγονός ότι το αντικείμενο της συνταγματικής ρύθμισης, που είναι η ίδια η λειτουργία της πολιτείας, δηλαδή η λειτουργία των πολιτειακών θεσμών τόσο των κρατικών όσο και των κοινωνικών, περιορίζει τις δυνατότητες του συνταγματικού νομοθέτη να προβλέπει πολύ συγκεκριμένα την εξέλιξη και τη δυναμική του πολιτικού και του πολιτειακού βίου. Η γενικότητα που χαρακτηρίζει τους κανόνες του Συντάγματος είναι εκείνη η οποία δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα όταν ζητούμενη είναι η λύση του απολύτως συγκεκριμένου, δηλαδή η μετάβαση από τη γενική διατύπωση σε μια πολύ συγκεκριμένη κανονιστική επιταγή. Με άλλες λέξεις: η εξειδίκευση του γενικού συνταγματικού κανόνα, με σκοπό την εφαρμογή του στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι ερμηνεία με δικαιопαραγωγικά στοιχεία. Μόνο έτσι είναι εφικτή η προσαρμογή της γενικής διάταξης, στις ιδιαιτερότητες της ρυθμιζόμενης από αυτήν κοινωνικής πραγματικότητας. Η διαδικασία της ερμηνευτικής εξειδίκευσης ενός συνταγματικού κανόνα, ακριβώς διότι έχει δικαιопαραγωγικά χαρακτήρα, έχει ως αποκλειστικό ερμηνευτικό κριτήριο το Σύνταγμα.

δ. Μια *τέταρτη ιδιαιτερότητα* του συνταγματικού κανόνα είναι η *συσσώρευση ιστορικών και κανονιστικών στιγμών στο κείμενο του Συντάγματος*. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει συνήθως στο κοινό δίκαιο, στο Σύνταγμα εμπεριέχονται διατάξεις και θεσμοί που έχουν πρωτοεμφανισθεί σε διαφορετικές περιόδους στη συνταγματική ιστορία και μέσα σε διαφορετικό θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο. «Στο κείμενο του Συντάγματος συνυπάρχουν, επομένως, δι-

470 Για τις ιδιαιτερότητες των συνταγματικών κανόνων βλ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 214. Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 281.

άφορες γενιές συνταγματικών διατάξεων, με αποτέλεσμα η συστηματική τους ερμηνεία να είναι περισσότερο δυσχερής από τη συστηματική ερμηνεία στο χώρο του κοινού δικαίου».⁴⁷¹

- ε. Μία τελευταία, *πέμπτη ιδιαιτερότητα* του συνταγματικού κανόνα, που είναι κρίσιμη για το πρόβλημα της ερμηνείας είναι ο κατεξοχήν πολιτικός χαρακτήρας της ύλης, που ρυθμίζεται από το Σύνταγμα. Οι τομείς που αποτελούν το αντικείμενο του συνταγματικού δικαίου, είναι τρεις: η οργάνωση της πολιτείας, δηλαδή της εξουσίας και της κοινωνίας, η σχέση του ατόμου ή των κοινωνικών ομάδων με την εξουσία και η σχέση της ελληνικής με τη διεθνή έννομη τάξη. Αυτή η θεματική επιβεβαιώνει τον κατεξοχήν πολιτικό του χαρακτήρα. Η νομοτέλεια της ύλης του λοιπόν είναι πολιτική. Αν, επομένως, στόχος, του κατεξοχήν αυτού πολιτικού νόμου, είναι η έννομη λειτουργία της πολιτικής ενότητας που ρυθμίζει, αντίστοιχη είναι και η θέση του πολιτικού αξιολογικού στοιχείου, κατά τον καθορισμό του νοήματος, μιας συνταγματικής επιταγής.

IV. Η εμμονή στην ερμηνεία του Συντάγματος με τη μέθοδο της ερμηνείας του κοινού δικαίου

1. Η ερμηνευτική ιδιαιτερότητα του συνταγματικού κανόνα δεν διαγνώστηκε από την πρώτη στιγμή της ιστορίας των Συνταγμάτων. Έτσι, η παραδοσιακή μέθοδος ερμηνείας του Συντάγματος είχε ως αφετηρία τη μέθοδο που αναπτύχθηκε για την ερμηνεία του (κοινού) νόμου και η οποία κινήθηκε μέσα στην εννοιολογία, την ιδεολογία και τη μεγάλη επιστημονική παράδοση του ιδιωτικού δικαίου.⁴⁷² Γι' αυτό πρέπει κανείς, σε ένα πρώτο βήμα, να θεωρεί ότι, επειδή και το Σύνταγμα, παρά τις ιδιαιτερότητές του, πρωτίστως και κυρίως είναι νόμος, η ερμηνευτική του προσέγγιση μπορεί να αξιώνει διαφοροποιήσεις, δεν μπορεί όμως να αποξενωθεί από τους βασικούς κανόνες ερμηνείας του κοινού νόμου. Τέτοιοι κανόνες διατυπώθηκαν από τον θεμελιωτή της λεγόμενης «ιστορικής σχολής» του δικαίου Friedrich Carl von Savigny (1778-1864) στο έργο του *System des heutigen römischen Rechts* (τ. Α', 1840, σ. 213 επ.). Ακριβώς όμως επειδή αφετηρία ερμηνείας του Συντάγματος αποτελεί η παραδοσιακή μέθοδος του Savigny, χρήσιμη είναι η υπενθύμιση των κύριων σημείων της: ο Savigny αναπτύσσει τέσσερα «στοιχεία», όπως ο ίδιος αποκαλεί τις τέσσερις μεθόδους ερμηνευτικής προσέγγισης του κανόνα.

2. Οι τέσσερις αυτές μέθοδοι αποτελούν, με τη σειρά που αναφέρονται, και μια λογικά ιεραρχημένη νοηματική προσέγγιση του ερμηνευτέου κανόνα.⁴⁷³

471 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 281 επ.

472 Βλ. Κ. Μαυριάς, ό.π. (υποσ. 347), σ. 206 επ. Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, ό.π. (υποσ. 467), σ. 49 κε. Βλ. και τις εργασίες των Χ. Ανθόπουλου, Γ. Κατρούγκαλου, Ξ. Κοντιάδη και Γ. Τασόπουλου, *Σύνταγμα και ερμηνεία. Η συμβολή του Δημήτρη Θ. Τσάτσου* (Εκδόσεις Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 2008). Κατά της υπέρβασης της παραδοσιακής μεθόδου ερμηνείας του δικαίου, προκειμένου περί συνταγματικών διατάξεων, είναι και ο Κ. Μαυριάς, ό.π. (υποσ. 347), σ. 215.

473 Βλ. Κ. Μαυριάς, ό.π. (υποσ. 347), σ. 207· Φ. Σπυρόπουλος, ό.π. (υποσ. 467), σ. 49 κε.

- α. *Γραμματική ερμηνεία.*⁴⁷⁴ Ως γραμματική ερμηνεία εννοεί την ερμηνευτική κρισιμότητα του νοήματος της λέξης με την οποία συντελείται η *μεταβίβαση της σκέψης του νομοθέτη στη δική μας σκέψη*. Η προσέγγιση αυτή ανάγει τη λεκτική διατύπωση σε κριτήριο νοηματικής προσέγγισης του κανόνα και καθορίζεται από τη νομοτέλεια της γλώσσας και των σχετικών της (γραμματικών και συντακτικών) κανόνων. Ας σημειωθεί εδώ ότι η γλώσσα, καθώς γίνεται όργανο εκφοράς νομικών νοημάτων, αποκτά τη *νοηματική ιδιαιτερότητα της νομικής επιστήμης*. Έτσι, π.χ., η λέξη *νόμος* δεν μπορεί να ερμηνευτεί, ούτε καν σε μια πρώτη προσέγγιση, με την έννοια του *φυσικού νόμου*, αλλά αποκλειστικά με τη νομική του έννοια. Το γραμματικό νόημα των λέξεων προκύπτει επίσης και *από το συνολικό νόημα* του Συντάγματος και, τέλος, από ενδεχόμενες νοηματικές ενδείξεις που περιέχονται στον συγκεκριμένο θεσμό που ερμηνεύεται. Η γραμματική ερμηνεία *σπανιότατα αρκεί* για τη διαπίστωση του νοήματος του ερμηνευόμενου κανόνα. Η σπάνια αυτή επάρκειά της είναι δυνατή μόνο στις περιπτώσεις, όπου το νόημα μιας νομικής λέξης ή φράσης είναι απόλυτα συγκεκριμένο (π.χ. στην περίπτωση των προθεσμιών, αν και εδώ γεννώνται σημαντικά ερμηνευτικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα η ημέρα έναρξης της προθεσμίας).⁴⁷⁵ Αντίθετα, με τη γραμματική ερμηνεία *δεν ολοκληρώνεται ο νοηματικός προσδιορισμός* του κανόνα, όταν το νόημα εκφράζεται αφηρημένα, δηλαδή με έννοιες αξιολογικές (π.χ. διακινδύνευση, ηθική, ανθρωπινή αξιοπρέπεια κ.λπ.). Στις περιπτώσεις αυτές η γραμματική ανάλυση των λέξεων δεν εξαντλεί την έρευνα του νοήματός τους.
- β. *Λογική ερμηνεία.*⁴⁷⁶ Ως λογική ερμηνεία εννοεί ο Savigny την ερμηνεία που στηρίζεται στη δομή της σκέψης του νομοθέτη. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση ελέγχει το πόρισμα της γραμματικής ερμηνείας *με κριτήριο το λόγο*. Η διορθωτική επέμβαση του λόγου στο πόρισμα της γραμματικής ερμηνείας μπορεί να είναι συστατική, αν ο νομοθέτης εκφράστηκε ευρύτερα από τη λογικά διαπιστούμενη βούλησή του, ή και διασταλτική, αν συνέβη ακριβώς το αντίθετο. Η λογική παρέμβαση στο γραμματικό συμπέρασμα γίνεται με επιχειρήματα (*argumenta*). Το επιχείρημα είναι ένας συλλογισμός που παράγει (ή αποκαλύπτει), στο επίπεδο της λογικής αλληλουχίας των γεγονότων ή των κρίσεων, όσα μένουν αναπάντητα στο επίπεδο της γραμματικής διατύπωσης.⁴⁷⁷ Έτσι π.χ.:
- i) Το *argumentum a contrario* (επιχείρημα εξ αντιδιαστολής) λειτουργεί, λ.χ., όταν ο κανόνας μεταξύ, δύο μόνο, δυνατών λύσεων απαγορεύει ρητά τη μία, οπότε τεκμαίρεται το επιτρεπτό της άλλης.
 - ii) Το *argumentum ad absurdum* (επιχείρημα με την εις άτοπον απαγωγή) λειτουργεί, π.χ., όταν από περισσότερες εκδοχές, όλες αποδεικνύονται ανέφικτες.

474 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 50 κε.

475 Βλ. π.χ. ΣτΕ 2081/81.

476 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 461), σ. 13 κε.

477 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 461), σ. 81 κε.

- iii)** Το *argumentum a majori ad minus* (επιχείρημα από το μείζον στο έλασσον) επιτρέπει τη συναγωγή του γραμματικά μη διατυπωμένου συμπεράσματος ότι, εφόσον ο νόμος επιτρέπει το μείζον ή το όλο, επιτρέπει και ό,τι μικρότερο ενυπάρχει στο μείζον ή στο όλο.
- iv)** Το *argumentum a minori ad majus* (επιχείρημα από το έλασσον στο μείζον) επιτρέπει τη συναγωγή του γραμματικά μη διατυπωμένου συμπεράσματος ότι, εφόσον ο νόμος απαγορεύει το έλασσον, απαγορεύει και το μείζον ή το όλο.
- γ. Ιστορική ερμηνεία.**⁴⁷⁸ Με την ιστορική προσέγγιση, ο Savigny υποδεικνύει τη διαπίστωση της πραγματικής κατάστασης που συνέτρεχε κατά το χρόνο γένεσης του νόμου και στην οποία (θεματολογικά) αναφέρονται οι ρυθμίσεις που αφορούν την κάθε φορά υπό κρίση έννομη σχέση. Και αυτή η προσέγγιση με κριτήριο τις ιστορικές συνθήκες διατύπωσης και διαμόρφωσης του ερμηνευτέου κανόνα λειτουργεί, όπως και η λογική, διορθωτικά ως προς τα συμπεράσματα της γραμματικής ερμηνείας. Η ιστορική προσέγγιση όμως δεν διατήρησε στους επιγόνους του Savigny ενιαία κριτήρια. Υποστηρίζεται τόσο η πρωταρχικότητα της βούλησης του συγκεκριμένου ιστορικού νομοθέτη, όσο και η πρωταρχικότητα μιας αντικειμενικής ιστορικής προσέγγισης που αποχωρίζει το νομοθέτημα από τον συντάκτη του. Όταν πάντως σήμερα γίνεται αναφορά στην ιστορική ερμηνεία, εννοούνται περισσότερα από όσα υπέδειξε ο Savigny. Εννοούνται τόσο η διαδικασία ψήφισης της διάταξης, όσο και οι κοινωνικές συγκρούσεις που αποτέλεσαν έναυσμα για τη θέσπισή της. Τέλος, εννοείται και η ιστορία της νομολογικής ή άλλης εφαρμογής του κανόνα. Στη δικαστική πρακτική, η ιστορική ερμηνεία δεν χρησιμοποιείται ευρέως. Ο δικαστής ανατρέχει σε αυτήν συνήθως μόνο όταν πρωτοεμφανίζεται ένας νόμος.
- δ. Συστηματική ερμηνεία.**⁴⁷⁹ Με την έννοια της συστηματικότητας, ο Savigny αναφέρεται στην εσωτερική λογική και την ιεραρχική σχέση που συνδέει και συνέχει τους νομικούς κανόνες, οι οποίοι υπάγονται νοηματικά και κανονιστικά σε μια συστηματικά γενικότερη νοηματική και κανονιστική ενότητα. Η προσέγγιση αυτή τοποθετεί τον ερμηνευόμενο κανόνα μέσα στο όλο σύστημα του δικαίου, τον αντιμετωπίζει ως τμήμα της ενότητας αυτής και συναρτά το νόημά του με το νόημα του συστήματος.
- 3.** Πέρα από αυτές τις τέσσερις βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του δικαίου, που διατυπώνει ο Savigny, η παραδοσιακή θεωρία της ερμηνείας του ιδιωτικού δικαίου προχώρησε και σε άλλες μεθοδολογικές αναζητήσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε εδώ την τελεολογική ερμηνεία,⁴⁸⁰ η οποία ανάγει το σκοπό της διάταξης σε βασικό κριτήριο διαπίστωσης του νοηματικού περιεχομένου του ερμηνευτέου κανόνα. Και ναι μεν η τελεολογία δεν συμπεριλαμβάνεται ρητά στο σύστημα του Savigny, ενυπάρχει όμως διάσπαρτη στο έργο του. Έτσι:

478 Βλ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 341), σ. 201· Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 461), σ. 51 κε.

479 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 461), σ. 62 κε.

480 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 461), σ. 13 κε.

- α. Ο Savigny τονίζει πως τα τέσσερα *στοιχεία* που προτείνει δεν αποτελούν τέσσερα είδη ερμηνείας, μεταξύ των οποίων ο ερμηνευτής επιλέγει κατά την κρίση του ένα, αλλά διαφορετικές γνωστικές δραστηριότητες που πρέπει να συντελούνται αμοιβαία συμπληρωματικά, για να επιτύχει το ερμηνευτικό εγχείρημα.
- β. Ο ίδιος ο Savigny ορίζει την ερμηνεία ως αναπαραγωγή του νοήματος το οποίο περιέχει ο *νόμος*. Αυτή η αναπαραγωγή δεν μπορεί να συντελείται ερήμην του σκοπού του νόμου. Ο Savigny κάνει λόγο για *ratio legis* και για το σκοπό (*Zweck*) του νόμου. Άλλωστε ούτε η γραμματική ούτε η λογική ούτε η ιστορική ούτε, τέλος, η συστηματική προσέγγιση του νόμου είναι τελικά δυνατή, χωρίς την κατευθυντήρια δύναμη του τελεολογικού ερωτήματος.
- γ. Και εδώ, όπως και στην ιστορική ερμηνεία, μπορεί να διακρίνουμε τη διαφοροποίηση ανάμεσα στα υποκείμενα του καθορισμού του *τέλους*, δηλαδή του σκοπού του κανόνα. Είναι ο συγκεκριμένος νομοθέτης, εκείνος δηλαδή που καθόρισε το *σκοπό* του κανόνα; Ή ο σκοπός αυτός προκύπτει από τον, αποξενωμένο πια από τον συντάκτη του κανόνα, ως τμήμα ενός συστήματος ή και ως ένα, αενάως από την ιστορική εξέλιξη, ανακαθοριζόμενο νόημα; Η κοινωνική πραγματικότητα ως βασικό σημείο αναφοράς της διαδικασίας εφαρμογής του συνταγματικού δικαίου υπαγορεύει την άποψη, ότι ζητούμενο δεν είναι η υποκειμενική σκέψη του νομοθέτη, αλλά το αντικειμενικό νόημα του συνταγματικού κανόνα ως στοιχείου της όλης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας.⁴⁸¹
4. Η κλασική, λοιπόν, μέθοδος ερμηνείας του Savigny, στηριγμένη κατά κύριο λόγο στη λογική και εντοπισμένη στο κλειστό λεκτικό και νοηματικό περιεχόμενο του νόμου, θεωρήθηκε για πολλά χρόνια *ως κατάλληλη μέθοδος και για την ερμηνεία του Συντάγματος*. Υπό την έννοια αυτή, η θεωρία του Savigny δεν έχει ακόμα καταστεί παρελθόν για την ερμηνεία του Συντάγματος. Έτσι, και το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, ιδίως στην πρώτη φάση της ιστορίας του, δεν μπόρεσε να την αγνοήσει. Το δικαστήριο αυτό μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις, αποσαφηνίζει ρητά την ερμηνευτική του μέθοδο, δηλώνοντας τους μεθοδολογικούς κανόνες που εφαρμόζει. Αντικείμενο της ερμηνείας –υποστηρίζει το δικαστήριο αυτό– είναι ο ίδιος ο νόμος, δηλαδή η βούληση του νομοθέτη όπως αντικειμενοποιήθηκε μέσα σ' αυτόν και μετασχηματίστηκε σε *βούληση του νόμου*.⁴⁸² Για τη διαπίστωση αυτής της *βούλησης του νόμου*, το δικαστήριο ακολουθεί τους παρακάτω ερμηνευτικούς κανόνες που βρίσκονται πολύ κοντά στον πυρήνα της διδασκαλίας του Savigny. Έτσι:
- α. Προηγείται η γραμματική, πιο σωστά η γλωσσική, ερμηνεία. Το δικαστήριο όμως τονίζει πως μόνη η γραμματική ερμηνεία δεν αρκεί. Προστρέχει έτσι στη συστηματική, την τελεολογική και την ιστορική ερμηνεία.⁴⁸³

481 Από την αχανή πια βιβλιογραφία, τη σχετική με τη μέθοδο του von Savigny, βλ. αντί όλων, H.- M. Pawlowski, *Methodenlehre für Juristen*, 1981, σ. 51.

482 Βλ. *BVerfGE*, τ. 1, σ. 229 κε., ειδ. σ. 312, τ. 8, σ. 274 κε., ειδ. σ. 307, τ. 10, σ. 234 κε., ειδ. σ. 244, τ. 11, σ. 126 κε., ειδ. σ. 129 κε., τ. 33, σ. 265 κε., ειδ. σ. 294, τ. 38, σ. 154 κε., ειδ. σ. 163.

483 Βλ. *BVerfGE*, τ. 30, σ. 1 κε., ειδ. σ. 19.

- β. Σε άλλη, πάλι, περίπτωση τονίζει το δικαστήριο ότι δεν θα δίσταζε να αγνοήσει τη λεκτική διατύπωση του νόμου, όταν και εάν διαπίστωνε πως το γράμμα του ερμηνευόμενου κανόνα δεν εκφράζει τη βούλησή του.⁴⁸⁴
- γ. Ειδικά για την προσφυγή στην ιστορία ενός κανόνα, το δικαστήριο διατυπώνει επιφυλάξεις. Η ιστορική μέθοδος χρησιμοποιείται βοηθητικά και μάλιστα τότε μόνο, όταν το ιστορικό συμπέρασμα ενισχύει το ερμηνευτικό συμπέρασμα που προέκυψε από την εφαρμογή άλλης μεθόδου, δηλαδή της γραμματικής, της συστηματικής ή της τελεολογικής.⁴⁸⁵
- δ. Παράλληλα προς τα παραπάνω, το δικαστήριο τονίζει την αρχή της «ενότητας του Συντάγματος», ως λογικής και ιδεολογικής ενότητας, που καλείται να προσδώσει μια «ενιαία τάξη» στην κοινωνία. Την ενότητα του Συντάγματος καθορίζουν ορισμένες πολύ βασικές του αρχές με αξιολογικό περιεχόμενο.⁴⁸⁶ Έτσι αποδέχεται το δικαστήριο πως ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, δηλαδή το δυτικογερμανικό Σύνταγμα, θεσπίζει μια «τάξη αξιών» (Wertordnung), που γίνεται καθοριστικό κριτήριο της ερμηνείας όλης της έννομης τάξης.

V. Η «συνταγματική» ερμηνεία του Συντάγματος

1. Η παραδοσιακή μέθοδος ερμηνείας του δικαίου, τελικά, δεν κατέστη επαρκής για την ερμηνεία του Συντάγματος. Οι ιδιαιτερότητες του Συντάγματος, όπως παραπάνω σημειώθηκαν, όλο και περισσότερο αποκαλύπτουν την ανεπάρκεια των κλασικών ερμηνευτικών μεθόδων και καθιστούν αναγκαία τη χρήση και άλλων μεθοδολογικών προσανατολισμών. Ακόμη και εκείνη η σύγχρονη ερμηνευτική σχολή, που προτείνει τη μεταφορά της κλασικής νομικής μεθόδου του Savigny και στο πεδίο ερμηνείας του Συντάγματος, δεν αντέχει ως το τέλος την υπεράσπιση της θέσης της.⁴⁸⁷
2. Οι κανόνες ερμηνείας του κοινού δικαίου αναπτύχθηκαν σε αναφορά με το νόμο, που από τη φύση και την αποστολή του είναι αρκετά συγκεκριμένος και εξαρτά τα νομικά αποτελέσματα από έναν, συνήθως, πλήρη προϋποθετικό

484 Βλ. BVerfGE, τ. 32, σ. 54 κε., ειδ. σ. 72.

485 Βλ. BVerfGE, τ. 1, σ. 299 κε., ειδ. σ. 312.

486 Βλ. BVerfGE, τ. 6, σ. 55 κε., ειδ. σ. 83.

487 Στη Γερμανία την άποψη αυτή υποστήριζε κυρίως ο E. Forsthoff με τις δύο βασικές σχετικές του εργασίες: *Die Umbildung des Verfassungsgesetzes* κ.λπ., και *Zur Problematik der Verfassungsauslegung* κ.λπ., ό.π. (και τα δύο έργα στην υποσ. 449). Ο Forsthoff υποστηρίζει ότι η ερμηνεία του Συντάγματος οφείλει να τηρεί αυστηρά τους τέσσερις μεθοδολογικούς κανόνες του Savigny, δίχως ωστόσο να αγνοούνται και οι ιδιαιτερότητες του Συντάγματος, οι οποίες όμως, κατά τον Forsthoff, δεν επιτρέπεται να απομακρύνουν την ερμηνευτική διαδικασία από τον κανόνα και να νοθεύουν έτσι, με μεθόδους άλλων επιστημών (των κοινωνικών), την καθαρή νομική μέθοδο. Η προσφυγή όμως και σε άλλες επιστήμες είναι αναπόφευκτη, όταν η ερμηνεία θεμελιώνεται και στις ιδιαιτερότητες του Συντάγματος. Βλ. και H. Ehmke, *Wirtschaft und Verfassung*, 1961, σ. 45 κε.· M. Kriele, *Theorie der Rechtsgewinnung*, 1976, σ. 77 κε. Άλλωστε και ο ίδιος ο Savigny, στο έργο που παραπάνω μνημονεύεται (σ. 60), εξαιρεί το ρωμαϊκό συνταγματικό δίκαιο από τους ερμηνευτικούς κανόνες που αυτό διατύπωσε. Για τη σχετική συζήτηση βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία Ξ. Κοντιάδης, *Δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 381), σ. 253 κε.

λόγο. Αντίθετα, όμως, με τις πολύ συγκεκριμένες διατάξεις των κοινών νόμων, το Σύνταγμα περιέχει κανόνες με ιδιαίτερα αφηρημένο χαρακτήρα. Πρόκειται για διατάξεις πλαίσια, για κατευθυντήριες διατάξεις, γενικές αρχές κ.λπ. Τα ιδιαίτερα λοιπόν χαρακτηριστικά του Συντάγματος, που το διαφοροποιούν από τον κοινό νόμο, όλο και περισσότερο εδραίωσαν τη διαπίστωση της ανεπάρκειας της παραδοσιακής μεθόδου για την προσέγγιση του νοήματος μιας συνταγματικής διάταξης.⁴⁸⁸ Ειδικότερα:

α. Η ανεπάρκεια της παραδοσιακής ερμηνευτικής μεθόδου προκύπτει και από το γεγονός ότι ο νόμος αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου συστήματος έννομης τάξης. Γι' αυτό και η παραδοσιακή μέθοδος εντάσσει τελικά τον ερμηνευτέο κανόνα μέσα σε ένα πλαίσιο, από το οποίο και αντλείται το κεντρικό του νόημα. Προκειμένου όμως περί του Συντάγματος, μια τέτοια «ένταξη» δεν είναι δυνατή.

β. Το Σύνταγμα της πολιτείας, όπως επιγραμματικά σημειώνει ο E.-W. Böckenförde,⁴⁸⁹ όντας το ίδιο πλαίσιο, δεν εντάσσεται πουθενά, «υπάρχει μόνο του!...». Ο Konrad Hesse⁴⁹⁰ σημειώνει χαρακτηριστικά πως υπάρχουν συνταγματικά ζητήματα ως προς τα οποία «ο συντακτικός νομοθέτης στην πραγματικότητα δεν έχει αποφασίσει, αλλά απλώς έθεσε ορισμένα μη πλήρη αφηρητικά σημεία» για την ερμηνευτική επιλογή.

γ. Η συζήτηση γύρω από την ερμηνευτική επάρκεια ή ανεπάρκεια των νομικών μεθόδων του Savigny και γύρω από τον στηριγμένο στις μεθόδους αυτές θετικισμό, εκφράζει και μια σημαντική ιδεολογική σύγκρουση. Πρόκειται για τη σύγκρουση με τον αστικό κρατισμό, που προασπίζει ένα είδος *καθαρότητας* και *αυτοτέλειας* της νομικής μεθόδου, για να διασφαλίσει τη στεγανότητα του δικαίου έναντι της ιστορίας, της οικονομίας, των κοινωνικών διεργασιών.

3. Η υπέρβαση της κλασικής και *καθαρής* νομικής μεθόδου, όταν αυτή δεν επιτρέπει την ολοκλήρωση του ερμηνευτικού διαβήματος, γίνεται αναγκαία και λόγω της ενότητας του αντικειμένου του Συντάγματος, που είναι η κοινωνία, η εξουσία και ο άνθρωπος. Αυτή η ενότητα του αντικειμένου καθιστά, για το διγνωστικό έργο του ερμηνευτή του Συντάγματος, αναγκαίες και τις άλλες σχε-

488 Τίμησαν ιδιαίτερα τις σκέψεις που ακολουθούν με την κριτική τους προσέγγιση οι συνάδελφοι Χ. Ανθόπουλος, Γ. Κατρούγκαλος, Ξ. Κοντιάδης και Γ. Τασόπουλος με την έκδοση των σχετικών αφιερωμάτων τους σε ενιαίο τόμο με θέμα: *Σύνταγμα και ερμηνεία...*, ό.π. (υποσ. 472). Ο Ξ. Ι. Κοντιάδης έγραψε κείμενο με θέμα «Συνταγματική ερμηνεία και δημόσια διαβούλευση. Η προσέγγιση του Δημήτρη Θ. Τσάτσου» (σ. 11 επ.). ο Χ. Ανθόπουλος αφιέρωσε το κείμενό του στο θέμα «Συνταγματική ερμηνεία και θεμελιώδη δικαιώματα. Η προσέγγιση του Δημήτρη Θ. Τσάτσου» (σ. 51 επ.). ο Γ. Α. Τασόπουλος ασχολήθηκε με το θέμα «Πολιτική αξιοπιστία και θεσμική συνέπεια» (σ. 93 επ.). τέλος δε, ο Γ. Κατρούγκαλος συνέβαλε με το θέμα «Δίκαιο και πολιτική στο έργο του Δημήτρη Θ. Τσάτσου» (σ. 151 επ.). Και από τη θέση αυτή ο συγγραφέας εκφράζει στους τέσσερις εκλεκτούς και αγαπητούς συναδέλφους τις βαθύτατες ευχαριστίες του. Βλ. επίσης K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 22 κε. και Α. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 34, 40.

489 E. Böckenförde, «Methoden der Verfassungsinterpretation», *NJW*, 1976, σ. 2089 κε., ιδίως σ. 2091.

490 K. Hesse, *ό.π.*, (υποσ. 6), σ. 22. Βλ. και Ξ. Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 488), σ. 16 επ.

τικές επιστήμες, όπως την ιστορία, την οικονομία, την πολιτική, την κοινωνιολογία και τη φιλοσοφία. Έτσι:

- α. Το *άνοιγμα* της ερμηνείας του Συντάγματος προς όλες τις επιστήμες που αναφέρονται στο αντικείμενο της νομικής ρύθμισης, με διαφορετικό όμως η καθεμία από αυτές τελικό ερώτημα, καλλιεργήθηκε την εποχή της Βαϊμάρης από τους Erich Kaufmann, Carl Schmitt, Rudolf Smend, Hans Heller και άλλων. Το *άνοιγμα* της ερμηνείας του Συντάγματος προς τις επιστήμες αυτές και η αποδοχή των πορισμάτων τους, ως έγκυρων στοιχείων για την ερμηνευτική διάγνωση που επιχειρεί ο νομικός, ανταποκρίνεται στη λειτουργία του Συντάγματος μέσα στην πολιτεία. Η αναίρεση της στεγανότητας δικαίου και πολιτικής, κράτους και κοινωνίας, συνεπάγεται την προαγωγή της κοινωνικοπολιτικής διάστασης του κρινόμενου συνταγματικού ζητήματος, σε νομικά κρίσιμο συμπληρωματικό κριτήριο ερμηνείας. Αυτές οι σκέψεις οδηγούν στην *απόρριψη ενός νομικισμού*, δηλαδή μιας αντίληψης που κινείται με βάση τη στεγανότητα ανάμεσα στη νομοτέλεια της κοινωνικοπολιτικής και της οικονομικής πραγματικότητας απέναντι στο ερμηνευόμενο δεοντολογικό περιεχόμενο του κανόνα. Έτσι ανοίγει ο δρόμος για μια νομική ερμηνεία, που θεωρεί την πολιτική της διάσταση όχι εκφυλισμό αλλά εμπλουτισμό της ίδιας της λειτουργίας της.⁴⁹¹

4. Η υπέρβαση του θετικισμού, δηλαδή μιας *καθαρής νομικής μεθόδου*, δεν σημαίνει ότι παύει το νομικό δέον να αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό του συνταγματικού κανόνα και το σημείο τελικής αναζήτησης του ερμηνευτή, δηλαδή την πρωταρχική αναφορά του. Στο σημείο αυτό χρήσιμες είναι δύο επισημάνσεις:

- α. Όταν οι ιδιαιτερότητες του Συντάγματος οδηγούν στη διατύπωση μιας μεθόδου, η οποία δεν εκκινεί από την πρωταρχικότητα του Συντάγματος ως νομικού και δεσμευτικού κειμένου, τότε η τόσο απλουστευτική πια αντίληψη της *υπέρβασης* της κλασικής ερμηνευτικής μεθόδου αποδυναμώνει ανεπίτρεπτα τον κανονιστικό χαρακτήρα του Συντάγματος. Αυτό συμβαίνει, π.χ., με εκείνη την ερμηνευτική μέθοδο που θεωρεί ως πηγή ερμηνευτικής αναζήτησης την ιδιομορφία του ίδιου του συνταγματικού ζητήματος το οποίο ανέκυψε. Έτσι ο H. Ehmke,⁴⁹² σημειώνει (η μετάφραση είναι ελεύθερη): «Αφού για τη νομική επιστήμη δεδομένο δεν είναι το σύστημα αλλά το πρόβλημα, δεν είναι δυνατό να εκκινεί η ερμηνεία από ένα εκ των προτέρων κατασκευασμένο σύστημα και να καταλήγει στην επιλογή των κρίσιμων προβλημάτων, αλλά, αντίθετα, πρέπει, με αφετηρία το δεδομένο πρόβλημα, να αναζητείται συνεχώς επιλογή του κατάλληλου νομικού συστήματος, ώστε να βρεθεί η κατάλληλη λύση του προβλήματος».

491 Βλ. Γ. Κατρούγκαλος, *ό.π.* (υποσ. 488) σ. 160, όπου πολύ σωστά χαρακτηρίζει τη στάση του συγγραφέα ως αντίθετη με το θετικισμό (και του Α. Μάνεση) και ως εισάγουσα την πολιτική ως στοιχείο της ρυθμιστικής ικανότητας του δικαίου. Βλ. όμως και Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 49 κε.

492 Βλ. H. Ehmke, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 55.

β. Αντίθετα, η εδώ προτεινόμενη ερμηνευτική γραμμή της διεύρυνσης της κλασικής νομικής μεθόδου, στο μέτρο που αυτό υπαγορεύεται από τις ιδιαιτερότητες του συνταγματικού νομικού λόγου, σέβεται απόλυτα τον κανονιστικό χαρακτήρα του Συντάγματος. Γι' αυτό και δεν είναι –διά γυμνού οφθαλμού– αντιληπτό ποια άποψη βάλλεται, όταν γίνεται λόγος για «τάση παραμόρφωσης της κανονιστικής σημασίας και λειτουργίας του Συντάγματος» και για το «ανησυχητικό σύμπτωμα του πολιτικού ή κοινωνιολογικού πανθείσμου».⁴⁹³ Από την ίδια ωστόσο πλευρά, και με αποδοχή δικών μας προγενέστερων σκέψεων, εύλογα τονίστηκε ότι «η ανάγκη υπέρβασης στο συνταγματικό δίκαιο της αυστηρής νομικής μεθόδου, που έλκει την καταγωγή της από το ιδιωτικό δίκαιο, γίνεται ακόμη πιο επιτακτική από το γεγονός ότι η επιστήμη του συνταγματικού δικαίου δεν είναι μόνο επιστήμη των κανόνων, αλλά και των θεσμών, και έτσι δεν περιορίζεται στη σχολαστική, τυπική ερμηνεία νομικών διατάξεων. Ενδιαφέρεται για την πραγματική διάρθρωση και λειτουργία των θεσμών, για την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, καθώς επίσης και για την προοπτική της εξέλιξής τους και την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες».⁴⁹⁴

5. Η υπέρβαση της κλασικής νομικής μεθόδου οδηγεί τον ερμηνευτή, κατ' ανάγκην, και έξω από τα όρια του συλλογισμού του Savigny, δίχως όμως αυτό να καθιστά την ερμηνεία «μη νομική».⁴⁹⁵ Η παρεμβολή της πολιτικής αξιολόγησης, με χρήση των διδαγμάτων των κοινωνικών επιστημών, στην ερμηνεία του Συντάγματος, όχι μόνο δεν αγνοεί το Σύνταγμα ως νόμο και δεν το εκλαμβάνει ως άρθρωση πολιτικής διακήρυξης αλλά σέβεται κατεξοχήν το νομικό του περιεχόμενο που συνίσταται σε *ύλη πολιτική*. Από τη φύση της λοιπόν η ερμηνεία του Συντάγματος, δηλαδή η διάγνωση του κανονιστικού του περιεχομένου, είναι μεθοδολογικά υποχρεωμένη να περιλαμβάνει και στοιχεία πολιτικής αξιολόγησης, η οποία, κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται αναπόσπαστο στοιχείο του ερμηνευτικού έργου.

α. Διάχυτη στη σκέψη του Αντώνη Μανιτάκη⁴⁹⁶ είναι η διάκριση μεταξύ νομικής και πολιτικής ερμηνείας του Συντάγματος. Η νομική ερμηνεία σέβεται την ιδιότητα του Συντάγματος ως νόμου με αυξημένη ισχύ, ενώ η πολιτική ερμηνεία θεωρεί το Σύνταγμα πολιτικό κείμενο, το οποίο εκφεύγει έτσι από τους κανόνες της νομικής επιστήμης. Εδώ, κατά τη γνώμη μας, παραποιείται ο ερμηνευτικός ρόλος της πολιτικής αξιολόγησης, την οποία

493 Έτσι όμως ο Αντ. Μανιτάκης, Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος, σ. 201 κε.

494 Αντ. Μανιτάκης, «Ερμηνεία του Συντάγματος», στο: Δ. Θ. Τσάτσος - Δ. Μέλισσας, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 210, όπου και αναφορά σε δικές μας σκέψεις.

495 Βλ. όμως και τις μεταγενέστερες διευκρινίσεις, Α. Μανιτάκης, «Ερμηνεία του Συντάγματος» στο: Δ. Θ. Τσάτσος - Δ. Μέλισσας, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 210, όπου κάνει λόγο για τον αναγκαστικά πολιτικό χαρακτήρα του αντικειμένου των οργανωτικών διατάξεων. Βλ. επίσης Ξ. Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 488), σ. 23 επ. Βλ. την αντικειμενική εικόνα της διαφωνίας του συγγραφέα με τον Αντ. Μανιτάκη στον Κ. Μαυριά, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 216 επ., και ο ίδιος, *την υποσ. 488* στη σ. 217 του βιβλίου του. Βλ. επίσης Γ. Κατρούγκαλος *ό.π.* (υποσ. 470), σ. 162 επ. Χ. Ανθόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 488), σ. 64 επ.

496 Βλ. *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 210 κε.

καθιστά αναγκαία το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος. Δεν γνωρίζω άλλωστε καμία άποψη που, έμμεσα ή άμεσα, να υποστηρίζει αυτό που ο Μανιτάκης χαρακτηρίζει ως *πολιτική ερμηνεία*. Πειστική, κατά τη γνώμη μας, απάντηση στην παραπάνω θέση δίνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος⁴⁹⁷ με τις εξής σκέψεις: «Η τεχνητή, επομένως, διαμόρφωση της αντιπαράθεσης μεταξύ “νομικής” και “πολιτικής” ερμηνείας του Συντάγματος υποκρύπτει ουσιαστικά την αντίθεση μεταξύ μεθοδολογικής μονομέρειας και μεθοδολογικής πολλαπλότητας. Υπό την έννοια αυτή, ως “νομική” ερμηνεία αυτοχαρακτηρίζεται εκείνη που πρόλαβε να κάνει χρήση του όρου αυτού, ενώ στη συνέχεια αποδίδει τη μομφή της “πολιτικής” και άρα νομικά μη πειστικής ερμηνείας σε κάθε αντίθετη ερμηνευτική εκδοχή. Μάλλον, όμως, ως “νομική” αυτοχαρακτηρίζεται εκείνη η ερμηνευτική εκδοχή που δεν αποδέχεται συζήτηση για ενδεχόμενα κενά, αντιφάσεις, αντιρρήσεις ή αντιθέσεις και αποκρύπτει τυχόν αβεβαιότητες ή αμφιβολίες του ερμηνευτή, ενώ ως “πολιτική” ερμηνεία χαρακτηρίζεται εκείνη που, παρ’ ότι υποστηρίζει την ορθότητα και τη θεμελίωση των πορισμάτων της, παραδέχεται ότι υπάρχουν και άλλες θεμιτά υποστηρίξιμες ερμηνευτικές εκδοχές, τις οποίες όμως θεωρεί λιγότερο πειστικές».

β. Συμπερασματικά παρατηρούμε: Ο θετικισμός, ως απροσδόκητη αναβίωση της δογματικής διάκρισης δικαίου και πολιτικής, δεν αποτελεί παρελθόν. Η ιδεολογική λειτουργία αυτής της αναβίωσης –όσο κι αν αυτό δεν ήταν η πρόθεση εκείνων που σκέπτονται έτσι– δεν πρέπει να αποσιωπηθεί. Η στήριξη μιας δήθεν «καθαράς νομικής μεθόδου» στο συνταγματικό δίκαιο κρατά τη διδαχή του μακριά από τα πραγματικά και μεγάλα προβλήματα της κοινωνίας. Έτσι στερεί την ερμηνεία του από κρίσιμα οντολογικά κοινωνικά δεδομένα, καθιστώντας τη διδαχή του, εν μέρει, αθεμελίωτη. Αντίθετα, με τη διεπιστημονική προσέγγιση –που, υπό την έννοια που αναλύσαμε, επιβάλλεται, όταν προκύπτει η ανάγκη πολιτικής αξιολόγησης– σχετικοποιείται η αυταρχική λειτουργία του δικαίου και συνακολούθως η αυταρχική μονομέρεια στην ερμηνεία του Συντάγματος. Το Σύμφατο είναι βέβαια δημιούργημα του συντακτικού ή του συντεταγμένου νομοθέτη, είναι *lex*, το νόημά του όμως δεν βρίσκεται αποξενωμένο από τη νομοτέλεια του αντικειμένου του, δηλαδή του ανθρώπου/πολίτη, της κοινωνίας και της εξουσίας. Αντίθετα, αυτή η νομοτέλεια, που είναι ερμηνευτικά αξιοποιήσιμη μόνο μέσα από τις επιστήμες του ανθρώπου, αναδεικνύει το νόημα του κανόνα, καθιστώντας το έτσι τμήμα της εξελισσόμενης ιστορικής πραγματικότητας.

6. Πριν επιχειρήσει ο συγγραφέας να προτείνει μια δική του προσέγγιση του προβλήματος της ερμηνείας του Συντάγματος, δεν μπορεί να παραλείψει την επισήμανση μιας βαθυστόχαστης μελέτης του θέματος στη βάση μιας «μεταθεωρητικής» προσέγγισης του ζητήματος που μας απασχολεί. Πρόκειται για τη θεωρία μιας «μεταθεωρίας» της Νέδας Α. Κανελλοπούλου. Η συγγραφέας, θέ-

497 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, «Η στάση...», ό.π. (υποσ. 467), σ. 1529 κε.

λοντας να ξεπεράσει τα αδιέξοδα της παραδοσιακής ερμηνευτικής αντίληψης ως προς το Σύνταγμα, προτείνει έναν δικό της δρόμο:⁴⁹⁸

- α. Εκκινεί από τα αδιέξοδα, στα οποία οδηγήθηκε η επιστήμη του συνταγματικού δικαίου όταν επιχειρεί να ερμηνεύσει καίρια συνταγματικά ζητήματα, που συνδέονται με τη διάκριση των λειτουργιών ή με τη διαπλοκή εσωτερικού, ευρωπαϊκού δικαίου (σ. 45-75), όπως ο ρόλος της συνταγματικής νομολογίας ή η συμβίωση των εθνικών Συνταγμάτων με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και –κυρίως– με το κοινοτικό και ευρωενωσιακό δίκαιο στη μετα-Μάαστριχτ εποχή.
 - β. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώνει πως το παραδοσιακό ή, όπως το ορίζει, το «μοντέρνο παράδειγμα» (σ. 34-45), πάνω στο οποίο εξακολουθεί να θεμελιώνεται το συνταγματικό δίκαιο, είναι προβληματικό και αλυσιτελές γιατί αντιστοιχεί σε μια πολιτειολογική μορφή, λιγότερο ή περισσότερο πεπερασμένη: Το παραδοσιακό ή «μοντέρνο» παράδειγμα συνδέεται με το λεγόμενο μοντέρνο κράτος, δηλαδή με το πρότυπο του εθνικού κράτους, όπως διαμορφώθηκε πολιτειολογικά στην πορεία από τον 14ο έως και τις αρχές του 20ού αιώνα, και διαπνέεται από την «αφαιρετική και δυαδική» –όπως την ονομάζει– λογική του ορθολογικού φυσικοδικαιισμού και της θετικιστικής θεωρίας του δικαίου (σ. 78-82). Στον αντίποδα αυτού του μοντέλου, καταγράφει δύο φαινόμενα: αφενός τη «διάτρηση της ιδεολογίας» (σ. 82-87), ως αποτέλεσμα του κοινωνικού κράτους και της προστασίας των μειονοτήτων, και αφετέρου την πολυδιάσπαση της εξουσίας (σ. 87-92) σε διεθνές και εσωτερικό επίπεδο, γύρω από τα οποία συντελείται σήμερα ο μετασχηματισμός της πολιτείας.
 - γ. Τελικά, επιχειρεί την ανάδειξη ενός νέου «παραδείγματος» του συνταγματικού δικαίου που, σε αντιπαράβολή με το «μοντέρνο» παράδειγμα, χαρακτηρίζει ως το «μετά-το-μοντέρνο παράδειγμα» και εγκαινιάζει το διάλογο, για το μετα-νεωτερικό ή μετα-εθνικό κράτος που αναπτύσσεται σήμερα στο πεδίο των θεωριών της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου. Το «μετά-το-μοντέρνο» παράδειγμα εμπνέεται από τις μεταμοντέρνες θεωρίες του δικαίου (συστημικές ή συστηματικές θεωρίες, θεωρίες της αποδόμησης του νομικού λόγου) και εκφράζει, ως προς τις πηγές του δικαίου (σ. 106-120) και ως προς την οργάνωσή τους (σ. 121-129), μια νέα αντίληψη, που στηρίζεται στον πλουραλισμό και στο «αβέβαιο, το αόριστο, το νεφελώδες, το εύπλαστο ή το εύελικτο», στην πολυσυστημία και στα πολλαπλά δίκτυα έννομων τάξεων, στα standards και στις διαβαθμιζόμενες λογικές, στις παράλληλες ή περιπεπλεγμένες ιεραρχίες και στις κυκλικές ή σπειροειδείς σχέσεις.
7. Κάθε ερμηνευτικό διάβημα, που αφορά συνταγματικό κανόνα –αυτή είναι η δική μας θέση– προϋποθέτει ότι ο ερμηνευτής έχει κάνει τη δική του προεργασία

498 Βλ. Νέδα Αθ. Κανελλοπούλου, *Ζητήματα μεθόδου του συνταγματικού δικαίου. Από τα αδιέξοδα της παραδοσιακής αντίληψης στο νεφελώδες «μετά-το-μοντέρνο»!*, Εκδόσεις Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 1995.

νευτική επιλογή.⁴⁹⁹ Στο πλαίσιο της πολιτείας, το Σύνταγμα δεν αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου συστήματος αλλά *το ίδιο το πλαίσιο και την αποτύπωση αυτού του συστήματος*. Έτσι, η ερμηνεία του Συντάγματος, στις μεγάλες διλημματικές της στιγμές, εκεί που η τελεολογική αναζήτηση φτάνει σε σταυροδρόμι, δεν έχει στη διάθεσή της, κατά την αναζήτηση αυτού του «τέλους», τη δυνατότητα αναγωγής σ' ένα ευρύτερο και υπερκείμενο νομικό σύστημα (όπως είναι π.χ. για το νόμο το Σύνταγμα), από το οποίο θα αναζητήσει το κριτήριο της επίλυσης του διλήμματος. Στο σημείο ακριβώς αυτό αποκαλύπτεται η ανάγκη αναγωγής της ερμηνείας σε μια πηγή, η οποία να αναδεικνύεται στη σκέψη του ερμηνεύοντος υποκειμένου, πριν αυτό το υποκείμενο προχωρήσει στον (δικό του!) τελικό προσδιορισμό του αμφίβολου νοηματικού πεδίου του κανόνα. Μέσω της αναγωγής αυτής θα καταστεί τελικά δυνατή η διάγνωση του νοήματος ενός συνταγματικού κανόνα, που ως εκείνη τη στιγμή αποτελούσε ένα ανέφικτο ζητούμενο. Αυτή η αναγωγή δεν μπορεί να έχει άλλο σημείο αναφοράς από μια *συνταγματική θεωρία*. Το θεμελιώδες ερώτημα, δηλαδή ποιο κριτήριο πρέπει να κατευθύνει την ερμηνεία του Συντάγματος, πώς δηλαδή πρέπει να σκεφτεί ο ερμηνευτής όταν βρεθεί σ' ένα σταυροδρόμι, όπου το ίδιο το Σύνταγμα δεν προσφέρει άλλες κανονιστικές ενδείξεις ή επιδέχεται δύο εξίσου εύλογες ερμηνείες, δεν είναι άλλο από την αναζήτηση μιας *συνταγματικής θεωρίας ως προερμηνευτικής αφετηρίας*, στην οποία εμπεριέχονται οι γνωστικές προϋποθέσεις για τη συναγωγή ενός ερμηνευτικού συμπεράσματος.⁵⁰⁰

499 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 284 επ., 297.

500 Ο συγγραφέας δεν υποστηρίζει, όπως φαίνεται να του αποδίδει ο Φ. Σπυρόπουλος, ό.π. (υποσ. 467), σ. 184 κε., ότι ο κάθε ερμηνευτής μπορεί να έχει τη δική του μία και μόνη συνταγματική θεωρία. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε άλλωστε σε μια ερμηνευτική αυθαιρεσία. Άλλο είναι η δυνατότητα διαφορετικών προσεγγίσεων για τη συναγωγή της θεωρίας ενός Συντάγματος, που για καθεμία απαιτείται η επιστημονική της θεμελίωση, κι άλλο η επιστημονικά θεμελιωμένη συνταγματική θεωρία. Η ανάγκη μιας θεωρίας, ως γνωστικής προϋπόθεσης της ερμηνευτικής διάγνωσης, αναπτύχθηκε σε βάθος από τον σύγχρονο φιλόσοφο H. G. Gadamer στο έργο του *Wahrheit und Methode*, 1972. Ο Gadamer αναδεικνύει τον «ερμηνευτικό κύκλο». Αναγνωρίζει ότι μια προηγούμενη θεωρία είναι «γνωστική προϋπόθεση», δηλαδή *sine qua non* στοιχείο της ερμηνείας, το οποίο όμως ταυτόχρονα προκαθορίζει και το πλαίσιο της ερμηνείας. Ο G. Radbruch είχε ήδη υποστηρίξει, το 1909, πως η ερμηνεία είναι «το συμπέρασμα του συμπεράσματός της». Για «προερμηνευτική αντίληψη» (*Vorverständnis*) στην ερμηνεία του δικαίου πρώτος μίλησε ο J. Esser, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*, 1970. Στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου τη σύνδεση της συνταγματικής ερμηνείας με μια προερμηνευτική συνταγματική θεωρία υποστήριξε και ο E.-W. Böckenförde, *Methoden der Verfassungsinterpretation*, ό.π., σ. 2089 επ. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι τη θεωρία της προερμηνευτικής συνταγματικής θεωρίας υιοθετούν και Αμερικανοί συνταγματολόγοι. Βλ. ενδεικτικά R. H. Fallon, «How to choose a constitutional theory», στο: *California Law Review*, 1999, σ. 535 επ. Ο Χ. Ανθόπουλος, *Συνταγματική ερμηνεία και θεμελιώδη δικαιώματα*, ό.π., σ. 52 επ., υιοθετεί και εμπλουτίζει με περαιτέρω επιχειρήματα την πρότασή μας για την ανάγκη μιας συνταγματικής θεωρίας ως αφετηρίας της συνταγματικής ερμηνείας και τη συσχετίζει με την αντίληψη του R. Dworkin για την «ηθική ανάγνωση» (*moral reading*) του Συντάγματος (βλ. R. Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, 1996, καθώς και ο ίδιος, *Justice in Robes*, 2006, σ. 49 επ., όπου ο επιφανής Αμερικανός συνταγματολόγος και θεωρητικός του δικαίου κάνει λόγο για «theory-embedded» προσέγγιση της συνταγματικής ερμηνείας). Βλ. την κριτική υπεράσπιση της θεωρίας του συγγραφέα για την προερμηνευτική επιλογή, κυρίως κατά των αιτιάσεων του Αντώνη Μανιτάκη, που πειστικά νομίζω καταδεικνύει ο Ευάγγελος Βενιζέλος ότι η προερμηνευτική επιλογή είναι

- α. Η αναγκαία προερμηνευτική επιλογή δεν μπορεί να είναι *αυθαίρετη*. Δεν μπορεί από την πολιτεία και το όλον του Συντάγματος να εξάγεται όποιο αποτέλεσμα θέλει ο ερμηνευτής. Η πολιτεία και το Σύνταγμα είναι νοητά στη συγκεκριμένη τους ιστορικότητα, εν τόπω και χρόνω. Γι' αυτό και η προερμηνευτική επιλογή δεν μπορεί να είναι γενική και αφηρημένη, να αναφέρεται δηλαδή στην *πολιτεία* και στο *Σύνταγμα* σαν σε στοιχεία του καθαρού λόγου. Μια θεωρία αποτελεί γνωστική προϋπόθεση της ερμηνείας ενός συγκεκριμένου Συντάγματος, δηλαδή *προερμηνευτική επιλογή*, μόνο όταν πηγάζει και *επιστημονικά στηρίζεται* στην ιστορικότητα του ερμηνευόμενου Συντάγματος και στη συνακόλουθη θεωρία που μπορεί να θεμελιωθεί στο ίδιο Σύνταγμα.⁵⁰¹
- β. Το ερμηνευτικό διάβημα προϋποθέτει ότι ο ερμηνευτής έκανε μεν προηγουμένως τη δική του επιλογή, εντάσσοντας μια δική του θέση μέσα στον πολιτισμικό και τον αξιολογικό πλουραλισμό, περιορίζεται όμως από την ιστορικότητα της συγκεκριμένης συνταγματικής τάξης. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Konrad Hesse,⁵⁰² η διαπίστωση του νοήματος της συνταγματικής διάταξης δεν είναι εφικτή χωρίς μια «προ-αντίληψη» (Vorverständnis) του ερμηνευτή και χωρίς να ληφθεί υπόψη και το συγκεκριμένο πρόβλημα, για το οποίο αναζητάται λύση.
- γ. Η προερμηνευτική επιλογή δεν μπορεί να παραμένει απόκρυφη διαδικασία στον εσωτερικό κόσμο του ερμηνευτή. Αντίθετα το προερμηνευτικό σκεπτικό οφείλει να δηλώνεται, δηλαδή να είναι διαφανές και αναγνώσιμο. Μόνο τότε ο ερμηνευτικός συλλογισμός και το συνακόλουθο συμπέρασμά του είναι ελέγξιμα και επαληθεύσιμα.⁵⁰³ Το Σύνταγμα πηγάζει από έναν κοινωνικοπολιτικό σχηματισμό τον οποίο και εκφράζει. Τελικός σκοπός του είναι η *έννομη* λειτουργία αυτού του κοινωνικοπολιτικού σχηματισμού. Έτσι, και η πηγή της προερμηνευτικής θεωρίας δεν μπορεί να αναζητηθεί έξω από τον τελικό σκοπό του Συντάγματος, δηλαδή έξω από την ιστορικά διαμορφωμένη νομοτέλεια του ρυθμιστικού του λειτουργήματος. Η προερμηνευτική επιλογή του ερμηνευτή οφείλει να είναι θεωρητικά και ιστορικά θεμελιωμένα και επομένως αιτιολογημένα.
- δ. Η ιστορική όμως εξέλιξη του κοινωνικοπολιτικού σχηματισμού φέρνει μαζί της νέα προβλήματα, νέες ανάγκες, νέα δεδομένα και νέες προτεραιότητες. Αν ο ερμηνευτής αγνοήσει αυτήν την εξέλιξη, των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων, κινδυνεύει να παρασυρθεί σε ερμηνείες που θα οδηγήσουν στην *αποξένωση του Συντάγματος από την ιστορία*, και, έτσι, σε μια αγεφύρωτη διάσταση δικαίου και πραγματικότητας. Γι' αυτό η προερμηνευτική επιλογή πρέπει να θεμελιώνεται, στη συγκεκριμένη εκάστοτε ιστορικότητα, σε αυ-

στοιχείο της όλης ερμηνευτικής διαδικασίας. Βλ. επίσης Ξ. Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 470), σ. 18 επ.
 501 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 209. Το αντίθετο θα σήμαινε αποδέσμευση της δικαιοκλής λειτουργίας από την ιστορία. Βλ. όμως και Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 191 κε.
 Βλ. επίσης Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 24.

502 Βλ. Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 24.

503 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 207.

τήν ακριβώς που αποτελεί και το πεδίο γένεσης, εξέλιξης και πραγμάτωσης του συγκεκριμένου Συντάγματος.

8. Ο συγγραφέας θα σταθεί σε τρεις από τις πολλές κρίσιμες και έγκυρες διαφωνίες που διατυπώθηκαν ως προς τη θεωρία του περί προερμηνευτικής επιλογής, δηλαδή περί της ανάγκης μιας προερμηνευτικής θεωρίας του Συντάγματος ως προϋπόθεσης του συγκεκριμένου ερμηνευτικού διαβήματος.

- α.** Ο Φίλιππος Σπυρόπουλος, στην κλασική για το θέμα μονογραφία του, μεταξύ άλλων πολλών, διατυπώνει την εξής κριτική παρατήρηση: Εάν το Σύνταγμα αναδεικνύει –όπως συμβαίνει συνήθως στα σύγχρονα ευρωπαϊκά Συντάγματα και όχι μόνο– τόσο τη δημοκρατική όσο και τη φιλελεύθερη και κοινωνική του συνιστώσα, τότε, ερωτά ο Σπυρόπουλος, «αν η συνταγματική αυτή θεωρία πρέπει να είναι σωρευτικά δημοκρατική, φιλελεύθερη ή κοινωνική κ.λπ. ή διαζευκτικά δημοκρατική, φιλελεύθερη ή κοινωνική κ.λπ. Οι αρχές της δημοκρατίας, του φιλελευθερισμού και του κοινωνικού κράτους τελούν, ως γνωστόν, σε αντινομία μεταξύ τους».⁵⁰⁴ Δεν θα συμφωνήσουμε, κι αυτό ξεκινώντας από μια σκέψη του ίδιου του Φίλιππου Σπυρόπουλου, που σωστά σημειώνει ότι μια συνταγματική θεωρία «δεν μπορεί να είναι για όλες τις περιπτώσεις είτε δημοκρατική είτε φιλελεύθερη είτε κοινωνική»⁵⁰⁵ και για να μην καθίσταται ερμηνευτικά αυθαίρετος, ο ερμηνευτής οφείλει κατά τον ερμηνευτικό αυτό συσχετισμό μεταξύ των τριών *κατ' ιδίαν* θεωριών να αναζητήσει ένα κριτήριο και μία μέθοδο, βάσει της οποίας θα συναιρούνται διαζευκτικά οι αντιθέσεις, μεταξύ αυτών των τριών *κατ' ιδίαν* θεωριών. Ο ερμηνευτής τελικά, έτσι κι αλλιώς, για ν' απαντήσει στο συγκεκριμένο *quid juris* θα κάνει τη συναίρεση. Γιατί να μην τη δηλώσει προηγουμένως ως γενική προερμηνευτική του επιλογή και να προσδώσει στην ερμηνεία διαφάνεια;
- β.** Μια ακραία απόρριψη της θεωρίας περί προερμηνευτικής επιλογής ως «τόσο αυτονόητης και τόσο κοινότοπης», διατυπώνει ο Αντώνης Μανιτάκης, και συμπληρώνει ότι «πρέπει να απορεί κανείς για τη σημασία που της αποδίδεται τελευταία στην Ελλάδα».⁵⁰⁶ Την απάντηση σε αυτή την άκαμπτη κριτική, δίνει ο Φίλιππος Σπυρόπουλος, που σημειώνει τα εξής:⁵⁰⁷ «Πράγματι, η ερμηνεία φέρει την προσωπική σφραγίδα του ερμηνευτή. Η διαπίστωση όμως αυτή, που σχετικοποιεί και την αξία του κάθε ερμηνευτικού αποτελέσματος, αφού του αφαιρεί την αίγλη της αντικειμενικότητας, δεν φαίνεται να είναι ούτε τόσο αυτονόητη ούτε τόσο κοινότοπη. Ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι ένας από τους τρόπους της γνώσης, όσο κι αν σήμερα απορρίπτεται, είναι αυτός που βασίζεται στην αυθεντία (*method of authoritarianism*)».
- γ.** Η προερμηνευτική συνταγματική θεωρία αυτήν ακριβώς την αυθεντική ή επίσημη εκδοχή *αντιμάχεται*, καλώντας τον ερμηνευτή να μην περιχαράκω-

504 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 190.

505 Βλ. Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 191.

506 Βλ. *Δικαιχοι καταναγκασμοί και κριτήρια ορθότητας της συνταγματικής ερμηνείας*, σ. 201.

507 Βλ. *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 191-192.

νει τη δική του αντίληψη «ως άδηλη διαδικασία του εσωτερικού κόσμου του», αλλά να την καταγράψει «στο προβαλλόμενο ερμηνευτικό σκεπτικό». Τότε και ο διάλογος και η διαφωνία θα είναι πιο διαφανείς και πιο ουσιώδεις, αφού θα μπορούν να επικεντρωθούν αμεσότερα στις *πρώτες αρχές*, δηλαδή στον πυρήνα της επιχειρηματολογίας. Αυτό ασφαλώς προϋποθέτει και αξιώνει από τους ερμηνευτές όχι μόνον απλή ειλικρίνεια αλλά και «διαλλακτικότητα», δηλαδή την ετοιμότητά τους να ακούσουν τα αντίπαλα επιχειρήματα και ενδεχομένως να παραδεχθούν ότι οι ίδιοι ξεκίνησαν από μια λανθασμένη προκατανόηση, με συνέπεια να πρέπει να την εγκαταλείψουν και να υιοθετήσουν μια διαφορετική άποψη που ανταποκρίνεται καλύτερα στα πράγματα.

- δ. Στη μέθοδο της «προερμηνευτικής θεωρίας» στέκεται ο Γιώργος Παπαδημητρίου,⁵⁰⁸ ο οποίος αντιπροτείνει στη σκέψη, για την αναγκαία αναγωγή σε μια προερμηνευτική θεωρία, την αναγωγή στην καθ' ύλην σχετική θεμελιώδη αρχή του Συντάγματος, δεχόμενος όμως πως όλες οι θεμελιώδεις αρχές «συγκεκριμενοποιούν και εξειδικεύουν την κορυφαία του αρχή», δηλαδή τη δημοκρατική αρχή. Στη σκέψη αυτή θα μπορούσε ίσως κανείς να παρατηρήσει τα εξής:

i) Εύλογη είναι η ανησυχία του Παπαδημητρίου για τους κινδύνους ενός ενδεχόμενου ερμηνευτικού πλουραλισμού. Ο πλουραλισμός αυτός όμως είναι εγγενής συνέπεια της πολιτικής και της ιδεολογικής φύσης των συνταγματικών εννοιών. Οι έννοιες αυτές –κυρίως η έννοια της δημοκρατίας– ως ένα μόνο σημείο επιδέχονται νομικο-κανονιστικό προσδιορισμό του περιεχομένου τους. Πέρα από το σημείο αυτό επιδέχονται ιστορικό προσδιορισμό, που είναι όμως διαγνώσιμος μόνο βάσει μιας ορατής και ελέγξιμης συνταγματικής θεωρίας.

ii) Γνώμη του συγγραφέα είναι πως η παραπάνω συλλογιστική αποτελεί εφαρμογή μιας προερμηνευτικής συνταγματικής θεωρίας. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρείται από την, εύλογη άλλωστε, εμμονή του, πως βάση της ερμηνείας αποτελεί το ισχύον Σύνταγμα. Η μέθοδος της προερμηνευτικής θεωρίας άλλωστε δεν αρνείται το ισχύον Σύνταγμα ως αφετηρία και αντικείμενο της ερμηνείας. Δίνει απλώς απάντηση στο ερώτημα πώς θα εργαστεί ο ερμηνευτής όταν διαπιστώνει συγκρούσεις μεταξύ περισσότερων εύλογων και ελέγξιμων ερμηνευτικών εκδοχών για την επίλυση ενός ζητήματος, η οποία είτε δεν προκύπτει από τις ρυθμίσεις του Συντάγματος είτε προϋποθέτει τη νοσηματοδότηση μιας αξιολογικής έννοιας, όπως: «αξία του ανθρώπου», «ελευθερία» ή ακόμη και «δημοκρατία».

9. Η θεωρία της προερμηνευτικής επιλογής μπορεί να δοκιμαστεί στο παράδειγμα ενός συγκεκριμένου Συντάγματος. Αν σταθούμε στο παράδειγμα του ελληνικού Συντάγματος και όταν η διατύπωση των διατάξεών του δεν επαρκεί για την ολοκλήρωση της ερμηνείας, η ερμηνευτική προσέγγιση βασίζεται σε

μία θεωρία τον ελληνικού Συντάγματος ως προερμηνευτική επιλογή, την οποία θα μπορούσε κανείς πολύ περιληπτικά να περιγράψει ως εξής:

- α. Στην Ελλάδα ο θεσμικός μετασχηματισμός, από την αυταρχική πολιτεία προς το φιλελεύθερο κοινωνικό καθεστώς, που σημαίνει τον εκδημοκρατισμό των κρατικών θεσμών και τη διαμόρφωση του κοινωνικού κράτους, εξελίσσεται με αναστολές και με παρεμβαλλόμενες οπισθοδρομήσεις. Με βάση αυτήν τη διαπίστωση προκύπτει ότι το Σύνταγμα του 1975/1986/2001 εκφράζει τη σύγκρουση των δύο αυτών ιδεολογιών.
- β. Ο πυρήνας της θεωρίας της συνταγματικής μοναρχίας και του φιλελευθερισμού ήταν (και είναι), ο σαφής χωρισμός κράτους και κοινωνίας. Συνέπεια της θέσης ότι *κράτος* και *κοινωνία* αποτελούν δύο ετερογενείς και μεταξύ τους στεγανούς χώρους της πολιτείας, είναι η αποδοχή της αρχής της *πολιτικής ουδετερότητας* του κράτους και η αντίστοιχη προσδιάζουσα, προς την αρχή αυτή, ερμηνεία των συνταγματικών θεσμών.
- γ. Στο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 είναι ορατή τόσο η θεωρία της στεγανής διάκρισης μεταξύ κράτους και κοινωνίας, όσο και η θεωρία της δημοκρατικής υπέρβασης αυτής της αντιθετικής σχέσης. Έτσι, και τα δύο αυτά ιστορικά δεδομένα, στη συγκρουσιακή τους σχέση, είναι παράγοντες καθοριστικοί για το συνολικό νόημα του νέου Συντάγματος. Στοιχεία μοναρχικής παράδοσης διαφαίνονται στο Σύνταγμα, με τη μέριμνα για την *προστασία του κράτους από την πολιτική* μέσω του άρθρου 29 § 3 Συντ. Αλλά και η δημοκρατική υπέρβαση αυτού του στεγανού διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας βρήκε έκφραση στο Σύνταγμα, τόσο μέσα από τη θεσμοποίηση της ενεργούς λαϊκής συμμετοχής στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης (π.χ. θεσμοποίηση πολιτικών κομμάτων, άρθρο 29 § 1 Συντ.), όσο και μέσα από τη θεσμοποίηση του συνδικαλισμού (άρθρο 23 § 1 Συντ.) με το δικαίωμα απεργίας, το οποίο αναγνωρίζεται ακόμη και στους δημόσιους υπαλλήλους (άρθρο 23 § 2).
- δ. Τα προηγούμενα σημαίνουν ότι το Σύνταγμα, στη θεωρητική του σύλληψη, περιέλαβε τη συνεχιζόμενη σύγκρουση μεταξύ των δύο αυτών ιδεολογιών, μια σύγκρουση που έχει ως βασικό νοηματικό της χαρακτηριστικό την ιστορική τάση υπέρβασης της στεγανής διάκρισης κράτους και κοινωνίας. Η θεωρητική αυτή επιλογή υπαγορεύεται από το ιστορικό αίτημα ουσιαστικοποίησης της δημοκρατικής αρχής, την οποία το Σύνταγμα προβάλλει ως την κύρια θεμελιώδη του αρχή στο άρθρο 1 §§ 2-3 και η οποία βρίσκεται σε άρρηκτο δεσμό με τη λογική της προέκτασης: την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το άρθρο 2 § 1 Συντ.
- ε. Η ιστορικότητα του ελληνικού Συντάγματος, όπως προσδιορίζεται και από τα δύο αυτά ιστορικά και μεταξύ τους αντιθετικά στοιχεία, που μόλις αναφέραμε, *υπαγορεύει και το πλαίσιο της προερμηνευτικής επιλογής*. Το κράτος, σε σχέση με την κοινωνία, δεν είναι το καθορίζον αλλά το καθοριζόμενο. Σε περίπτωση, λοιπόν, μιας ατελέσφορης ερμηνευτικής διαδρομής για τη λύση ενός ζητήματος, κριτήριο ερμηνείας είναι η αρχή ότι, εν αμφιβολία, ορθότερη είναι η λύση που συμβάλλει στη διαδικασία εκδημοκρατισμού,

δηλαδή η λύση που νοηματικά προϋποθέτει την υπέρβαση της αντίθεσης κράτους και κοινωνίας.

στ. Ειδικά για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η προερμηνευτική επιλογή που, κατά τη γνώμη μας, ενδείκνυται, είναι η σχετικοποίηση της αρχής *in dubio pro libertate*, από τον εμπλουτισμό της με την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης.

ζ. Ασφαλώς, η αναγκαία για την ερμηνεία του Συντάγματος προερμηνευτική επιλογή προϋποθέτει συμφωνία στη διαπίστωση πως, ως προς ορισμένα ζητήματα, μπορεί να υπάρχουν περισσότερες της μιας ερμηνευτικές εκδοχές. Επίσης, πως προ-απαιτούμενο της προϋπόθεσης είναι ο σεβασμός των κανόνων της ερμηνείας του δικαίου καθώς και των ιδιαιτεροτήτων και της ιστορικότητας του Συντάγματος. Όμως, όπως σωστά δέχεται και ο Konrad Hesse,⁵⁰⁹ τα νομικά ερμηνευτικά συμπεράσματα, ιδίως όταν αυτά αναφέρονται στο Σύνταγμα, δεν είναι δυνατόν να θεμελιώνονται αιτιοκρατικά πάντοτε και ως την τελευταία λεπτομέρειά τους, όπως ίσως συμβαίνει με τα αντίστοιχα συμπεράσματα των φυσικών επιστημών.⁵¹⁰

η. Για όσους λόγους αναφέραμε, η ερμηνεία του Συντάγματος *δεν ολοκληρώνεται πάντοτε με την εφαρμογή των παραδοσιακών μεθόδων*. Όταν αυτές οι μέθοδοι δεν αρκούν για την ολοκλήρωση της ερμηνευτικής διάγνωσης, ο ερμηνευτής μπορεί να καταφύγει σε ερμηνευτικά κριτήρια, τα οποία προκύπτουν από τον προβληματισμό που επιχειρήθηκε σχετικά με την ιδιαιτερότητα του συνταγματικού κειμένου.

10. Η θεωρία, αλλά, σε σημαντικό βαθμό, και η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κατέγραψαν ορισμένους τέτοιους κανόνες: Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής:

α. Η *αρχή της ενότητας του Συντάγματος*. Η αρχή αυτή εν αμφιβολία υπαγορεύει την επιλογή μιας ερμηνευτικής λύσης, που αποτρέπει την αντινομία μεταξύ συνταγματικών διατάξεων.⁵¹¹

β. Η αρχή της *τυπικής ισοδυναμίας όλων των κανόνων του Συντάγματος*. Η αρχή αυτή προκύπτει από το γεγονός πως αυξημένη τυπική ισχύ έχουν όλες οι

509 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 22.

510 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 22.

511 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 27. Δεν συμφωνούμε ότι η αρχή της *ενότητας του Συντάγματος* ταυτίζεται, όπως υποστηρίζει ο Φίλιππος Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 135, με την αρχή της *ενότητας του δικαίου* γενικά. Από τα παραδείγματα με τα οποία στηρίζει ο Σπυρόπουλος την άποψή του στεκόμαστε στην αρχή *lex superior derogat legi inferiori*, διότι αυτή η σχέση δεν ισχύει στο Σύνταγμα, αφού όλοι οι κανόνες του είναι *superior*. Αλλά και η αρχή *lex specialis derogat legi generalis* πρέπει, όταν εφαρμόζεται στην ερμηνεία του Συντάγματος, να γίνεται με μέγιστη προσοχή. Έτσι ως προς την τελευταία αυτή αρχή θα μπορούσε κανείς να πει πως ο «γενικός» κανόνας του άρθρου 51 § 2 του ελληνικού Συντάγματος («Οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος»), που εισάγει την *ελεύθερη εντολή*, κάμπτεται από τον «ειδικό κανόνα» του άρθρου 29, που καθιστά το πολιτικό κόμμα συνταγματικό θεσμό, και επομένως η υποταγή του βουλευτή στην οποιαδήποτε μορφή απόλυτης κομματικής πειθαρχίας (κατάργηση δηλαδή της ελεύθερης εντολής ως προς το κόμμα) είναι συνταγματική ως *lex specialis*;

διατάξεις του Συντάγματος. «Δεν μπορεί» σημειώνεται στο σχόλιο του στην απόφαση 292/1984 του ΣτΕ ο Φίλιππος Σπυρόπουλος «να υπάρξει διάταξη του Συντάγματος αυτού, που είναι άκυρη ή ανίσχυρη και συνεπώς μη εφαρμόσιμη, λόγω αντιθέσεώς της προς άλλες διατάξεις ή αρχές του ιδίου Συντάγματος».⁵¹²

- γ. Η αρχή της *πρακτικής αρμονίας*.⁵¹³ Η αρχή αυτή υπαγορεύει, όταν το Σύνταγμα προστατεύει δύο αγαθά που είναι κατ' αρχήν μεταξύ τους ασυμβίβαστα, την αναζήτηση της εναρμόνισής τους. Η εναρμόνιση αυτή δεν σημαίνει την κατά περίπτωση εκτόπιση του ενός αγαθού από το άλλο, αλλά μια τέτοια νοηματοδότηση που να καθιστά εφικτή την προστασία και των δύο αγαθών. Κατά τούτο ακριβώς διαφέρει η αρχή της πρακτικής αρμονίας από τη μέθοδο της στάθμισης των αγαθών, όπως αυτή εφαρμόζεται στη σύγκρουση των θεμελιωδών δικαιωμάτων.
- δ. Η αρχή της «*ενοποιητικής ολοκλήρωσης*».⁵¹⁴ Η έννοια της ενοποιητικής ολοκλήρωσης ως θεμελιώδους επιδίωξης του συνταγματικού κράτους οφείλεται στον Rudolf Smend.⁵¹⁵ Η αρχή αυτή προϋποθέτει την υπέρβαση του στεγανού χωρισμού κράτους και κοινωνίας, δικαίου και πολιτικής. Το ερμηνευτικό κριτήριο που προκύπτει κατά τη χρήση της, ως ερμηνευτικής αρχής, είναι πως, εν αμφιβολία, υπαγορεύεται η αναζήτηση εκείνης της ερμηνευτικής λύσης που συμβάλλει στη διατήρηση της πολιτειακής ενότητας μέσα από μια, όσο το δυνατό, ευρύτερη κοινωνική συναίνεση. Κατά την αρχή λοιπόν αυτή, για την οποία κρίσιμα στοιχεία είναι η κοινωνική συνείδηση και οι πολιτιστικές αξίες, τόσο το Σύνταγμα όσο και οι κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες είναι στοιχεία μιας «πνευματικής πραγματικότητας», που προσεγγίζεται ερμηνευτικά όχι μόνο με την κλασική νομική μέθοδο, αλλά και με τα διδάγματα των λοιπών κοινωνικών επιστημών.
- ε. Η αρχή της λειτουργικής ορθότητας.⁵¹⁶ Σύμφωνα με την αρχή αυτή, τα πολιτειακά όργανα οφείλουν, εν αμφιβολία, να ερμηνεύουν έτσι την αρμοδιότητά τους, ώστε να μην υπεισέρχονται στο χώρο αρμοδιότητας άλλου οργάνου.

512 Βλ. ΤοΣ, 1985, σ. 511. Βλ. εκτενώς για τις συνέπειες αυτές της αρχής Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 293.

513 Βλ. K. Hesse, (υποσ. 6), σ. 2. Εδώ ο Φ. Σπυρόπουλος, ό.π. (υποσ. 467), σ. 143, δέχεται ότι η ισχύς της αρχής της *πρακτικής αρμονίας* «σπάνια» βρίσκει τις προϋποθέσεις εφαρμογής της στο κοινό δίκαιο.

514 Βλ. K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6), σ. 28. Η ευρύτερη κοινωνική συναίνεση είναι αρχή που κατεξοχήν επιβάλλεται να προσδιορίζει την ερμηνεία του Συντάγματος. Η παρατήρηση του Φίλιππου Σπυρόπουλου, ό.π., υποσ. 467, σ. 154, ότι αυτό ισχύει στον ίδιο βαθμό και με την ίδια ερμηνευτική σημασία και στο κοινό δίκαιο δεν μας βρίσκει σύμφωνους. Η ύλη του κοινού δικαίου συνιστά η εξετασμένη ιδιωτική διαφορά ή και διαφορά με το δημόσιο. Η ύλη του Συντάγματος συνήθως κρίνει θέματα λειτουργίας της πολιτείας.

515 Βλ. την κλασική μελέτη του R. Smend, «Verfassung und Verfassungsgesetz» στο: *Staatsrechtliche Abhandlungen*, 1968, σ. 188-196.

516 Βλ. K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6), σ. 28. Στο σημείο αυτό δεχόμαστε την παρατήρηση του Φ. Σπυρόπουλου (ό.π., υποσ. 467, σ. 155), το σημειώνουμε όμως ως κριτήριο ερμηνείας του Συντάγματος που συντελείται άλλωστε με τη συνεκτίμηση και των άλλων αρχών που μνημονεύουμε.

στ. Το *τεκμήριο της συνταγματικότητας του νόμου*. Κατά την αρχή αυτή, ο νομοθέτης, θεοπίζοντας το δίκαιό του, τεκμαίρεται πως έχει ήδη προβεί στον έλεγχο της συνταγματικότητάς του και, συνεπώς, έως ότου πραγματοποιηθεί ο δικαστικός έλεγχος (βλ. άρθρο 93 § 4 του Συντάγματος 1975/86), ο νόμος τεκμαίρεται συνταγματικός. Η αρχή αυτή μοιάζει από πρώτη άποψη να μην αποτελεί κανόνα ερμηνείας του Συντάγματος, αλλά κανόνα ερμηνείας του νόμου. Εάν όμως δεχτούμε πως κάθε νομοθετική πράξη εμπεριέχει ερμηνεία του Συντάγματος και πως η έννοια της συνταγματικότητας προϋποθέτει τόσο την ερμηνεία του νόμου όσο και την ερμηνεία του Συντάγματος, τότε η παραπάνω αρχή είναι και αρχή ερμηνείας του Συντάγματος.

ζ. Η *αρχή της σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας των νόμων*. Κατά την αρχή αυτή, μεταξύ περισσότερων εφικτών ερμηνευτικών εκδοχών, για την έννοια ενός νόμου, επιλέγεται εκείνη η οποία εναρμονίζει το νόημα του νόμου με το νόημα του Συντάγματος.⁵¹⁷ Οι παραπάνω κανόνες επιτρέπουν στον ερμηνευτή, στις περιπτώσεις που το κείμενο του Συντάγματος δεν απαντά άμεσα στο ζητούμενο, να προβεί στην ερμηνευτική εξειδίκευση (Konrad Hesse), που σημαίνει στην ερμηνευτική συναγωγή του κανόνα που είναι και θεμελιωμένος και κατάλληλος για τη ρύθμιση του υπό κρίση ζητήματος.

11. Η θεωρία της προερμηνευτικής επιλογής βρήκε όχι μόνο άρνηση αλλά και θετική αποδοχή, πάντοτε βέβαια με δημιουργικές, εποικοδομητικές και κριτικές παρατηρήσεις από διακεκριμένους εκπροσώπους του κλάδου. Επισημαίνουμε εδώ τις σχετικές σκέψεις, μεταξύ άλλων, του Κώστα Μαυριά και του Ευάγγελου Βενιζέλου.

α. Έτσι, ο Κώστας Μαυριάς παρατηρεί ότι η άποψή μας για την ανάγκη της προερμηνευτικής επιλογής είναι ίσως χρήσιμη για τον έλεγχο των «πολιτικών αξιολογήσεων» όταν αυτές καθίστανται αναγκαίες. Και σημειώνει σχετικά τα εξής: «Ως κριτήριο ωστόσο ελέγχου των ιδεολογικών προεπιλογών του ερμηνευτή παρίσταται η καλούμενη προερμηνευτική θεωρία, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες, όπως επισημαίνει ο Δ. Τσάτσος, η ερμηνεία δεν μπορεί να στηριχτεί απευθείας και άμεσα στο Σύνταγμα». Στη συνέχεια, ορθά, κατά τη γνώμη μας, παρατηρεί: «Είτε αυτό δηλώνεται από τον ερμηνευτή του Συντάγματος είτε όχι, είτε αυτός έχει ή δεν έχει τη σχετική επίγνωση, η επιχειρούμενη ερμηνεία στηρίζεται σε μια συνταγματική ή μια περί πολιτείας θεωρία». Σε μια προερμηνευτική επιλογή, η οποία, λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη, κατά τόπο και χρόνο, ιστορικότητα του καταστατικού χάρτη, αποτελεί «γνωσιολογική και μεθοδολογική προϋπόθεση της ερμηνείας ενός συγκεκριμένου Συντάγματος και έχει ως πηγή, αλλά και όριο την ιστορικότητα που γέννησε το ερμηνευόμενο Σύνταγμα».⁵¹⁸

517 Βλ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 467), σ. 26-29 και 40.

518 Βλ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 467). Εδώ ο Φ. Σπυρόπουλος (*ό.π.* υποσ. 467), σ. 169 κε., υποστηρίζει πως η αρχή αυτή δεν συνιστά ιδιαιτερότητα του συνταγματικού κειμένου. Η κρίσιμη αυτή αρχή όμως αναδεικνύει το Σύνταγμα ως προϋποθέτον τη δυνατότητα των περισσότερων της μιας ερμηνείας του κοινού νόμου.

β. Αλλά και ο Ευάγγελος Βενιζέλος⁵¹⁹ σημειώνει: «Δεν αρκούν, συνεπώς, αυτά τα ερμηνευτικά κριτήρια, γιατί δεν θεραπεύουν τις πιθανές αντιφάσεις και αντιθέσεις. Για το λόγο αυτό υπάρχει ανάγκη από μία θεωρία για το Σύνταγμα, πριν από κάθε ερμηνευτική προσέγγιση. Άλλωστε, ούτως ή άλλως, σε κάθε ερμηνευτική προσέγγιση επιφυλάσσεται –έστω και ασυνείδητα– μία θεωρία για το Σύνταγμα, δηλαδή μία “προερμηνευτική επιλογή”, κατά την ορολογία του Δ. Θ. Τσάτσου (1985: 172 θεωρία για το Σύνταγμα σημαίνει όμως θεωρία για το κράτος, για τη λειτουργία του πολιτεύματος, για τη διαμόρφωση του συσχετισμού των δυνάμεων, σημαίνει δηλαδή στάση απέναντι στο πολιτικό γίνεσθαι, απέναντι στην ιστορία. Υπό την έννοια αυτή η θεωρία για το Σύνταγμα είναι προϋπόθεση μιας επιστημολογικής “ειλικρίνειας” κατά την ερμηνεία του Συντάγματος, η οποία απορροφά όλες τις ιδεολογικές προδιαθέσεις και επιλογές που εμπεριέχονται σε κάθε γνωσιολογική προσέγγιση του ιστορικού γίνεσθαι, μία όψη του οποίου είναι και το Σύνταγμα με τις ερμηνευτικές προκλήσεις που δέχεται. Κατά τον τρόπο αυτό ασκείται και ο διαπλαστικός ρόλος της ερμηνείας, που στο πεδίο του Συντάγματος είναι εξόχως ευρύς –όπως είδαμε– λόγω της ελλειπτικότητας και της πολυσημίας των διατάξεών του».

519 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π. (υποσ. 347), σ. 285.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΒΔΟΜΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

§ 37. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Έβδομης Ενότητας

1. Το πολίτευμα είναι η συγκεκριμένη μορφή που προσδίδει ένα Σύνταγμα στη λειτουργία μιας συγκεκριμένης πολιτείας.
2. Και στο θέμα αυτό η θεματική είναι αχανής. Για το εισαγωγικό αυτό έργο κρίθηκε χρήσιμη η προσέγγιση των εξής και μόνο ζητημάτων:
 - α. Οι σκέψεις, που εκτίθενται παρακάτω, εκκινούν από τις ιστορικές ρίζες, την *τυπολογία* του πολίτευματος, την εννοιολογική συγκρότηση του όρου *πολίτευμα* και τις διαφορές του έναντι συγγενών εννοιών όπως: *μορφή κράτους*, *κυβερνητικό σύστημα*, *πολιτικό σύστημα* και *πολιτικό καθεστώς* (§§ 38-40).
 - β. Μετά την εννοιολογική και ιστορική εισαγωγή, που θα έχει προηγηθεί, επιχειρείται το παρακινδυνευμένο τόλμημα μιας *εισαγωγής στην έννοια της δημοκρατίας*, με την ελπίδα ότι ο αναγνώστης θα αποκτήσει κάποια πρώτα ερεθίσματα (βλ. παρακ. § 41).
 - γ. Σε ένα επόμενο βήμα παρουσιάζονται ορισμένες από τις εν χρήσει *διακρίσεις του δημοκρατικού πολίτευματος* (βλ. παρακ. § 42).

§ 38. Εισαγωγή στην έννοια του πολίτευματος

Ι. Η έννοια «πολίτευμα»

1. Η *πολιτεία* στις συγκεκριμένες της ιστορικές εκφάνσεις, όπως δηλαδή αποτυπώνονται κάθε φορά στο *Σύνταγμα* της, δεν έχει θεσμικά πάντοτε την ίδια δομή και λογική. Διαφέρουν ως προς τον προσδιορισμό της πηγής, κυρίως όμως ως προς τις διαδικασίες παραγωγής και άσκησης της πολιτειακής εξουσίας. Υπό την έννοια αυτή, ως *μορφή πολίτευματος* νοείται και ο τρόπος που το συγκεκριμένο Σύνταγμα ορίζει την πηγή, την παραγωγή και την άσκηση της εξουσίας, που σημαίνει βέβαια και τη σχέση της εξουσίας με την κοινωνία. Η

θεωρία του πολιτεύματος και η μορφολογία των πολιτευμάτων αποτελεί, μετά το *Σύνταγμα*, το λογικά επόμενο βήμα για την κατανόηση της *πολιτείας*.⁵²⁰

2. Πολίτευμα είναι ο πρώτος όρος που χρησιμοποιεί ο συντακτικός νομοθέτης στο άρθρο 1 § 1 του ελληνικού Συντάγματος 1975/1986/2001. «Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία». Και η § 2 του ίδιου άρθρου συμπληρώνει την προηγούμενη διάταξη: «Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία». Παράλληλα, όχι όμως και πάντοτε ταυτόσημα, με τον όρο πολίτευμα χρησιμοποιούνται, τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτική, διάφοροι άλλοι όροι. Σημειώνω εδώ τους όρους *μορφή κράτους*, *κυβερνητικό σύστημα*, *πολιτικό σύστημα* και *πολιτικό ή πολιτειακό καθεστώς*.⁵²¹

3. Το *δημοκρατικό πολίτευμα* είναι σήμερα το κυρίαρχο πολίτευμα, μόνο εφόσον κριτήριο υπαγωγής ενός πολιτεύματος στην κατηγορία των δημοκρατικών, αποτελεί τόσο η ειλικρινής, όσο και η προσχηματική *συνταγματική επίκληση του δήμου ως πηγής νομιμοποίησης της εξουσίας*. Βέβαια, και στο πλαίσιο των ειλικρινών επικλήσεων του δήμου, η ειλικρίνεια αυτής της επίκλησης διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Όποιος επιχειρεί μία, έστω και επιλεκτική, προσέγγιση της έννοιας της δημοκρατίας, στο πλαίσιο της συνοπτικής εισαγωγής στο θέμα *πολιτεία* είναι έτσι κι αλλιώς εκτεθειμένος σε πολλαπλή, λόγω της ιδιομορφίας του θέματος, κριτική.

4. Από την αρχή πρέπει να σημειωθεί ότι η θεωρία δεν έχει ενιαία άποψη για τα κριτήρια διαφοροποίησης των συγγενών, προς το πολίτευμα, εννοιών. Έτσι, στο θέμα αυτό επικρατεί ασάφεια, που προκύπτει από την ποικιλία και την ανομοιογένεια των σχετικών μεταξύ τους αλλά τελικά διαφορετικών εννοιών: *πολίτευμα*, *μορφή κράτους*, *κυβερνητικό σύστημα*, *πολιτικό σύστημα* και *πολιτικό ή πολιτειακό καθεστώς*. Όπως το πολίτευμα έτσι και οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται για να εντοπίσουν –η κάθε έννοια με την *προβολή άλλου κριτηρίου*– τα κύρια χαρακτηριστικά της πολιτειακής μορφής, δηλαδή της έννομης κοινωνικής συμβίωσης. Ο όρος πολίτευμα συνδέεται περισσότερο με το είδος και τη θεσμική ποιότητα που το Σύνταγμα προσδίδει στην οργάνωση της έννομης κοινωνικής συμβίωσης, κυρίως στο πώς διαμορφώνεται η ηγεσία της πολιτείας και ποια είναι η πηγή της κρατικής εξουσίας και πώς ασκείται.

5. Στο ερώτημα, πώς είναι οργανωμένη μια πολιτεία, χωρούν και επιχειρούνται πολλαπλές προσεγγίσεις ανάλογες με ποιο κριτήριο αναζητείται το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτείας.

6. Όπως μόλις σημειώθηκε, μια πρώτη προσέγγιση της έννοιάς του είναι εφικτή μέσα από τα συνταγματικά κείμενα. Στο άρθρο 1 § 1 του Συντάγματος

520 Για την έννοια του πολιτεύματος βλ. ενδεικτικά Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 98 επ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 78, 82· ο Μανιτάκης ταυτίζει το Σύνταγμα ως συντεταγμένη τάξη με το πολίτευμα· ο ίδιος, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους: Με στοιχεία πολιτειολογίας*, β' έκδ., Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 181 κε· Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 325 επ.

521 Βλ. εκτενώς Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 182 κε.

1975/1986/2001 συναντούμε την εξής διατύπωση: «Το πολίτευμα⁵²² της Ελλάδας είναι...». Ξεκινώντας από αυτήν τη συνταγματική διατύπωση παρατηρούμε τα εξής:

- α. Με τον όρο πολίτευμα χαρακτηρίζουμε την απάντηση στα ερωτήματα: Πώς ένα συγκεκριμένο Σύνταγμα καθορίζει την *πηγή* της εξουσίας, τον τρόπο άσκησής της, και τη *σχέση εξουσίας και κοινωνίας* σε μια συγκεκριμένη πολιτεία.⁵²³
- β. Σε αυτήν ακριβώς τη βάση, άλλωστε, η αρχαιοελληνική σκέψη ανέδειξε τη διάκριση των πολιτευμάτων σε *μοναρχικά, ολιγαρχικά και δημοκρατικά*. Έτσι, ενώ ο όρος «δημοκρατία» χαρακτηρίζει το πολίτευμα, όπου πηγή της εξουσίας είναι ο λαός, οι όροι «κοινοβουλευτική δημοκρατία» ή «προεδρική δημοκρατία» ή «βασιλευσμένη δημοκρατία» ή «προεδρευόμενη δημοκρατία» χαρακτηρίζουν τον τρόπο οργάνωσης της δημοκρατίας, δηλαδή το *σύστημα διακυβέρνησης*.

II. «Πολίτευμα», «μορφή κράτους», «κυβερνητικό σύστημα», «πολιτικό σύστημα», «καθεστώς»

1. Σε τι διαφέρει όμως η έννοια του *πολιτεύματος* από την έννοια της *μορφής του κράτους*; Υπενθυμίζουμε ότι, στην πολιτειολογική προσέγγιση που επιχειρούμε, το *κράτος*, ως οργάνωση της εσωτερικά και εξωτερικά κυρίαρχης εξουσίας, είναι η *μία* μόνο από τις *δύο* διαστάσεις της πολιτείας και δεν ταυτίζεται με αυτήν. Το *κράτος* *δεν υπάρχει* εκτός της πολιτείας, αλλά ούτε η πολιτεία είναι νοπητή χωρίς κρατική εξουσία. Έτσι, το *πολίτευμα* είναι νοπητό, μόνο με σημείο αναφοράς την πολιτεία, ως *συν-λειτουργία κράτους και κοινωνίας*. Το ερώτημα επομένως, σωστά διατυπωμένο, είναι το εξής: Ποια είναι η σχέση του πολιτεύματος με τη *μορφή της πολιτείας*; Υπό ποιες μορφές εμφανίζεται η λειτουργία της πολιτείας; Ο λόγος λοιπόν περί των «μορφών της πολιτείας».

2. Όταν αναζητούμε τις δυνατές μορφές του πολιτειακού φαινομένου, αναφε-

522 Σωστά παρατηρεί ο Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), υποσ. 3, σ. 213, ότι «ο όρος *πολίτευμα* είναι αμετάφραστος σε άλλες γλώσσες και αποδίδεται συνήθως με τον όρο *régime politique* ή *régime* σκέτο, που δηλώνει όμως το καθεστώς».

523 Βλ. κυρίως Αρ. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 78, 83. Βλ. και από τη νεότερη ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου και της πολιτειολογίας, Α. Μανιτάκης «Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος και οι σχέσεις ΠτΔ και Πρωθυπουργού», *ΤοΣ*, 1982, σ. 370 κε.· ο ίδιος, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 134 και 181 κε.· Ευ. Βενιζέλος, *Για την τυπολογία των πολιτικών μορφών*, 1980, κυρίως σ. 159 κε.· ο ίδιος, *Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975*, 1980, ειδ. σ. 13 κε.· ο ίδιος, *Μαθήματα, ό.π.* (υποσ. 347), σ. 326 επ.· Γ. Κασμάτης «Δημοκρατία και πολιτικά κόμματα», *ΤοΣ*, 1992, σ. 201 κε.· Α. Λοβέρδος, *Κυβέρνηση, συλλογική λειτουργία και πολιτική ευθύνη*, 1991, σ. 288 κε.· Κ. Μαυριάς, «Δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός», *ΤοΣ*, 1992, σ. 251 κε.· Γ. Παπαδημητρίου, «Το πολίτευμα της “προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας” και η πεντάχρονη εφαρμογή του», στο: *Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1975*, 1981, σ. 247 κε.· ο ίδιος, «Ο αδιαφανής προσδιορισμός του πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986», *ΔκΠ*, τχ. 13-14, 1987, σ. 137 κε.· Π. Παυλόπουλος, «Η δημοκρατία ως εγγύηση της ελευθερίας», *ΤοΣ*, 1992, σ. 431 κε.

ρόμαστε στο πολιτειακό φαινόμενο αυτό καθεαυτό και όχι σε διαφοροποιήσεις των εσωτερικών του λειτουργιών. Έτσι, σωστά υποστηρίχτηκε, πως ο όρος *μορφές κράτους* ή, κατά την ορολογία που υποστηρίζουμε εδώ, ο όρος *μορφές πολιτείας* παραπέμπει στον *ενιαίο ή πολυπολιτειακό χαρακτήρα* της συγκεκριμένης έννομης τάξης, δηλαδή η διάκριση σε *ενιαίες πολιτείες* (ενιαία κράτη) ή *ομοσπονδιακές πολιτείες* (ομοσπονδιακά κράτη). Ένα και το αυτό πολίτευμα, π.χ. το προεδρευόμενο δημοκρατικό, μπορεί να είναι *τόσο* το πολίτευμα μιας ενιαίας πολιτείας (π.χ. Ελλάδα, Ιταλία κ.ά.) όσο και πολίτευμα μιας ομοσπονδιακής πολιτείας (π.χ. Γερμανία, Αυστρία κ.ά.).⁵²⁴

3. Στη συνέχεια ερωτάται ποια είναι η εννοιολογική σχέση *πολιτεύματος* *μορφής* κράτους και *κυβερνητικού συστήματος*;

α. Ο Αριστόβουλος Μάνεσης,⁵²⁵ ως πολίτευμα ορίζει τον συστηματικό τρόπο, με τον οποίο *συγκροτείται η κρατική εξουσία*, ως μορφή κυβέρνησης δε (δηλαδή κυβερνητικό σύστημα), εννοεί τον συστηματικό τρόπο, με τον οποίο *ασκείται η κρατική εξουσία*.

β. Στη διάκριση αυτή μεταξύ *πολιτεύματος* και *κυβερνητικού συστήματος* θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η παραγωγή και η συγκρότηση της εξουσίας, όσο και ο τρόπος άσκησής της, είναι διαδικασίες *αλληλένδετες*, και γι' αυτό η μεταξύ τους –έστω και μόνο θεωρητική– διάκριση δεν φαίνεται να παρουσιάζει την πρακτική εκείνη σημασία που δικαιολογεί την υιοθέτηση της αντίστοιχης εννοιολογικής και ορολογικής αντιδιαστολής. Γι' αυτό κι εδώ υιοθετείται η άποψη του Χρήστου Σγουρίτσα,⁵²⁶ ο οποίος ταυτίζει τελικά τις έννοιες *πολίτευμα* και *κυβερνητικό σύστημα*.

4. Μετά την αναζήτηση της εννοιολογικής σχέσης *πολιτεύματος* και *κυβερνητικού συστήματος*, ερχόμαστε στη σύγκριση *πολιτεύματος* με την έννοια του *πολιτικού συστήματος*.

α. Σωστά παρατηρήθηκε⁵²⁷ ότι ο όρος *πολιτικό σύστημα* είναι ευρύτερος του *πολιτεύματος*, ο οποίος χρησιμοποιείται κυρίως στην πολιτική θεωρία για να χαρακτηρίσει διαφορετικά αντικείμενα. Νομίζουμε πως ο όρος χρησιμοποιείται με ακρίβεια, αν με αυτόν εννοούμε –οροθετώντας τον προς την έννοια του *πολιτεύματος*– τη συστηματική οργάνωση θεσμών, πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που διαμορφώνουν την πολιτική βούληση της πολιτείας. Θα έπρεπε όμως στο θέμα αυτό της διάκρισης *πολιτεύματος* και *πολιτικού συστήματος* να επισημανθούν τα εξής:

β. Ο Αντώνης Μανιτάκης υποστηρίζει ότι: «Το πολιτικό σύστημα μπορεί να οριστεί με βάση ένα σύνολο από στοιχεία θεσμικού ή πολιτικού χαρακτή-

524 Contra Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 134-135.

525 Βλ. επίσης Αρ. Ι. Μάνεσης, *Πολιτική ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί*, τ. Α', 1978, σ. 15. Σύμφωνα και ο Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 327.

526 Βλ. Χ. Σγουρίτσα, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 25.

527 Βλ. αντί πολλών Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 186. Σύμφωνα και ο Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 328.

ρα, ανεξάρτητα από την τυπική ή μη εμφάνισή τους στο Σύνταγμα, που συνδράμουν όλα, κάθε ένα στον τομέα του, στην οργάνωση και άσκηση της πολιτικής εξουσίας και γενικά στη διακυβέρνηση μιας χώρας». Ως τέτοια «στοιχεία» ο Μανιτάκης μεταξύ άλλων αναφέρει: το κομματικό σύστημα και την επιρροή της εκκλησίας.⁵²⁸ Και τα δύο παραπάνω παραδείγματα, στα οποία αναφέρεται όμως, *άσχετα* αν αποτελούν και στοιχεία που ίσως εμπίπτουν και σε άλλη θεσμολογική κατηγορία, *εμπίπτουν πάντως και στην έννοια του πολιτεύματος*. Έτσι, το κομματικό σύστημα, δηλαδή η *ελεύθερη ίδρυση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων*, σε πολλά Συντάγματα αποτελεί *θεμελιώδη αρχή του πολιτεύματος*.⁵²⁹ Αλλά και η σχέση *Εκκλησίας με την πολιτεία* είναι, σε πολλά Συντάγματα, αυστηρά καθορισμένη. Επιρροή της Εκκλησίας πάνω στην πολιτεία, *πέραν των ορίων αυτών* θα συνιστούσε παραβίαση του πολιτεύματος.

- γ. Το εύρος της έννοιας *πολίτευμα* προκύπτει και από το αν κανείς αποδέχεται τη διάκριση *κράτους και πολιτείας*, που προτείνουμε στο εισαγωγικό αυτό έργο. Αν δεχτεί κανείς ότι η έννοια της πολιτείας περιλαμβάνει, τόσο την οργάνωση της *κρατικής εξουσίας*, όσο και εκείνη των *φορέων κοινωνικών εξουσιών*, τότε τα περισσότερα στοιχεία, που υπάγονται στην έννοια του πολιτικού συστήματος, *υπάρχουν και στην έννοια του πολιτεύματος*.
- δ. Το θέμα δεν έχει μόνο πολιτειολογικό ενδιαφέρον αλλά αφορά άμεσα και τη *νομική λειτουργία* της πολιτείας. Όσα *στοιχεία του πολιτικού συστήματος* αποτελούν τελικά –όπως υποστηρίζουμε– και *στοιχεία του πολιτεύματος*, συνιστούν και τα συνταγματικά δεδομένα θεμέλια και όρια της λειτουργίας της πολιτείας. Αυτό που νομικά προστατεύει το Σύνταγμα δεν είναι το πολιτικό σύστημα αλλά το *πολίτευμα*.
5. Τέλος, ερωτάται ποια η εννοιολογική σχέση *πολιτεύματος και πολιτικού καθεστώτος*.⁵³⁰ Ο Ph. Braud ορίζει ως *πολιτειακό* ή *πολιτικό καθεστώς* αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία, των οποίων «ο συνδυασμός και η αλληλεπίδραση είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή συνολικά του συστήματος».⁵³¹ Εδώ όμως προκύπτει θέμα ως προς το νόημα που προσδίδεται στον όρο *σύστημα*. Αν ως σύστημα νοούνται και στοιχεία του πολιτεύματος, τότε γιατί να χρησιμοποιούνται δύο όροι; Αν όχι, τότε το πολιτικό καθεστώς εκφράζεται από τον *συγκεκριμένο τρόπο λειτουργίας της πολιτικής*, που διαμορφώνεται, εντός του Συντάγματος, από την κοινωνία και τους οργανωτικούς της φορείς.

528 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 186.

529 Π.χ., άρθρο 21 του γερμανικού και άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος. Βλ. σχετικά: Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Β', σ. 112.

530 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 184 κε.

531 Την αναφορά στον Braud λαμβάνουμε από τον Μανιτάκη, *ό.π.* (υποσ. 520), σ. 184 και 213.

§ 39. Τυπολογία των πολιτευμάτων

Ι. Εισαγωγή

1. Μετά από μια σύντομη προσέγγιση της έννοιας του πολιτεύματος και της σχέσης του με συγγενείς όρους επιχειρείται στη συνέχεια μια *εισαγωγή στην τυπολογία του πολιτεύματος*. Η χρήση της έννοιας της «τυπολογίας» επιβάλλει να επαναλάβουμε εδώ την παρατήρηση που έκανε το 1879 ο Θ. Ν. Φλογαΐτης:⁵³² «Τα πολιτεύματα ήσαν, κατά την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα ιδίως, τοσαύτα, όσα και οι λαοί, δηλονότι έκαστος λαός είχε και διάφορον εν πολλοίς πολίτευμα, ανάλογον προς τας εθνολογικάς, γεωγραφικάς και ιστορικές περιστάσεις και περιπετείας αυτού, προς την πείραν, τις γνώσεις και τον πολιτισμόν αυτού, προς τον φυσικόν, τέλος, αυτού χαρακτήρα και την έμφυτον νοημοσύνην του».

2. Ιστορικά η έννοια του πολιτεύματος συνδέεται –όπως μόλις παρατηρήσαμε– με το ερώτημα *πού βρίσκεται η πηγή της εξουσίας*, πώς ασκείται η εξουσία και ποια η σχέση εξουσίας και κοινωνίας. Με βάση τα χαρακτηριστικά της πηγής, δηλαδή του *φορέα της εξουσίας*, η αρχαία ελληνική σκέψη διέκρινε τα πολιτεύματα με κριτήρια αν ο φορέας αυτός είναι *μονοπρόσωπος*, *ολιγοπρόσωπος* ή *πολυπρόσωπος*. Πάνω στο κριτήριο αυτό στηρίζεται και η διάκριση σε πολιτεύματα *μοναρχικά*, *ολιγαρχικά* και *δημοκρατικά*.

3. Το κριτήριο αυτό της διάκρισης των πολιτευμάτων το συναντούμε όχι για πρώτη φορά αλλά πάντως σε μια ολοκληρωμένη μορφή στον Αριστοτέλη.⁵³³ Εκεί το πολίτευμα χαρακτηρίζεται ως βασιλεία (μοναρχία) όταν η κρατική εξουσία ανήκει σε ένα πρόσωπο, ως αριστοκρατία όταν η κρατική εξουσία ανήκει σε έναν ορισμένο αριθμό προσώπων, και ως πολιτεία (δηλαδή δημοκρατία) όταν η κρατική εξουσία ανήκει στους πολλούς, σε μια συνέλευση στο δήμο. Η διάκριση όμως αυτή στον Αριστοτέλη δεν μένει τυπική, αλλά έχει τελικά και *αξιολογικό χαρακτήρα* που προκύπτει από τη θεωρία του περί *παρεκβάσεων του πολιτεύματος*. Έτσι, ως παραφθορά της βασιλείας χαρακτηρίζει την *τυραννίδα*, της αριστοκρατίας την *ολιγαρχία* και της πολιτείας (δημοκρατία) την *οχλοκρατία*. Η παρέκβαση συντελείται με τη *μεταβολή του σκοπού* εκείνων που έχουν την εξουσία, από σκοπό εξυπηρέτησης του *γενικού συμφέροντος* σε πρόθεση για εξυπηρέτηση *ιδιοτελών σκοπών*.

532 Βλ. *ό.π.* (υποσ. 309), σ. 7. Από την πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία βλ. αντί πολλών, την ανάλυση του Αντ. Μανιτάκη, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 191 επ.

533 Ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1281 a-b, 1302 a και 1317 a-b, με σαφήνεια δηλώνει ως κριτήριο της διάκρισης των πολιτευμάτων το ζήτημα τι ή ποιος ή ποιοι έχουν στα χέρια τους την κυριαρχία της πόλης. Αλλά και πριν από τον Αριστοτέλη ο ιστορικός Ηρόδοτος (III, 80/83) αναπτύσσει μια θεωρία τυπολογίας πολιτευμάτων, που στη σύγχρονη διδασκαλία δεν απέκτησε ποτέ τη διάδοση που είχε η αντίστοιχη διδασκαλία του Αριστοτέλη. Σε αντίθεση προς τον Αριστοτέλη, που βάσισε τη θεωρία του στη μέλετη πολιτευμάτων πολλών πόλεων της εποχής του, ο Ηρόδοτος, μιλώντας κι αυτός για μοναρχία, αριστοκρατία και δημοκρατία παραπέμπει μιν σε προϋπάρχουσες αναφορές σε αυτήν τη διάκριση, δίχως όμως να βασίζεται στη σύγχρονή του εμπειρία (βλ. και Max Imboden, «Die Staatsformen, Versuch einer psychologischen Deutung staatsrechtlichen Dogmen», στο: ο ίδιος, *Politische Systeme - Staatsformen*, Basel και Stuttgart 1964, σ. 139 επ., ιδίως σ. 145).

II. Η εξέλιξη

1. Η ιδέα της διάκρισης των πολιτευμάτων επέζησε του Αριστοτέλη.⁵³⁴ Έτσι, ο μεγάλος θεωρητικός της κυριαρχίας Jean Bodin, για τον οποίο έγινε εκτενέστερα λόγος παραπάνω, φυσικό ήταν, για τη δική του διάκριση των πολιτευμάτων, να σταθεί στο κριτήριο της κυριαρχίας (*majestas*). Η δική του τυπολογία των πολιτευμάτων βασίζεται όχι στις ιδιότητές τους ή των φορέων της εξουσίας, όπως αυτό συμβαίνει στον Αριστοτέλη, αλλά στο ποιος, στο πλαίσιο της πολιτείας, είναι ο φορέας της κυριαρχίας. Στον Bodin δηλαδή, η διάκριση σε μοναρχία, αριστοκρατία και δημοκρατία, δεν αφορούσε το κρατικό φαινόμενο και τη δομή του, παρά αποκλειστικά τη διακήρυξη της κρατικής εξουσίας ως *majestas*. Ο Bodin δεν χαρακτηρίζει κάθε πράξη ή συγκεκριμένη λειτουργία ως έκφραση της *majestas*. Υπάρχουν και λειτουργίες του κράτους που υπάγονται στην *majestas*, που συνιστούν την *gubernatio*.⁵³⁵

2. Η αρχέγονη αυτή έννοια του πολιτεύματος έχει *αλλοιωθεί*. Μια διαφορετική λογική τυπολογία των πολιτευμάτων απομακρύνει την πολιτειολογία από το κριτήριο τόσο του φορέα της εξουσίας (Αριστοτέλης κ.ά.) όσο και της πηγής της *majestas* (κυριαρχίας: Bodin). Έτσι ο Georg Jellinek, για τον οποίο έχει ήδη γίνει εκτενώς λόγος, αναζητεί το κριτήριο μιας δικής του τυπολογίας και ως τέτοιο λαμβάνει το κατά πόσον η πολιτειακή *βούληση* είναι ένα πραγματικό-ψυχικό γεγονός (*Faktum*) ή ένα νομικό *πλάσμα* (*Fiktion*). Με βάση αυτό το κριτήριο, η τυπολογία του πολιτεύματος συρρικνώνεται στην αντιδιαστολή *μοναρχίας* και του πολιτεύματος χωρίς κληρονομικό μονάρχη (*Republik*). Έτσι κατά τον Jellinek, «Μοναρχία είναι ένα κράτος που η βούλησή του συνίσταται σε μια πραγματική βούληση που το κατευθύνει». Η αντίθετη αυτή μορφή της *Republik* νοείται και «μη μοναρχία», όπου η ανώτατη πολιτειακή εξουσία ουδέποτε παράγεται από μια ψυχολογική διαδικασία, αλλά αποτελεί τη θέληση ενός *μικρού* ή μεγάλου συλλογικού οργάνου.⁵³⁶ Είναι προφανές ότι η θεωρία αυτή του Jellinek έχει επηρεαστεί από την αντίθεση μεταξύ μοναρχικής αντίληψης, που κατέληξε στο γερμανικό Σύνταγμα του 1919 αλλά ως πολιτική αντιπαράθεση συνεχίστηκε. Πέραν αυτής της εξήγησης των σχετικών σκέψεων του Jellinek τίθεται, εύλογα νομίζουμε, το ερώτημα, αν το «ψυχολογικό γεγονός», που συνίσταται στην έκφραση κρατικής βούλησης, δεν είναι το ίδιο και όταν ένα συλλογικό όργανο εκφράζει την εξουσιαστική απόφαση. Η διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων είναι ότι το ψυχολογικό γεγονός της παραγωγής της βούλησης στη μία περίπτωση είναι ο μονάρχης και στην άλλη οι άνθρωποι του συλλογικού οργάνου. Τελικά, και στις δύο περιπτώσεις, η κρατική βούληση ανάγεται σε *θεσμική βούληση* και αποχωρίζεται από το πρόσωπο του φορέα.⁵³⁷

3. Με την επικράτηση της δημοκρατίας ή πάντως με την άλλοτε ειλικρινή

534 Μια πλούσια εικόνα για την πολιτική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων μας προσφέρει ο Κ. Δεσποτόπουλος, *Περί της πολιτικής. Επιλεκτικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας* (μετάφραση και σχόλια από τον ίδιο), Αθήνα 2004.

535 J. Bodin, *ό.π.* (υποσ. 314), II, 1.

536 Βλ. G. Jellinek, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 669, 711.

537 Βλ. M. Imboden, *ό.π.* (υποσ. 534), σ. 152.

και άλλοτε ανειλικρινή διεκδίκηση της δημοκρατικής ποιότητας από όλα περίπου τα κράτη του κόσμου, το *πολίτευμα*, ως όρος του συνταγματικού λόγου, νοείται πια μόνο σε αναφορά προς το δημοκρατικό *πολίτευμα*. Ιδιαίτερος στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού πολιτικού και συνταγματικού πολιτισμού κυρίως ενδιαφέρει η *μορφολογία του δημοκρατικού πολιτεύματος*. Έτσι, το ερώτημα, τι μορφή πολιτεύματος εγκαθιδρύει ένα Σύνταγμα, σημαίνει, ουσιαστικά, τι *μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος εγκαθιδρύει ένα Σύνταγμα*. Και από αυτήν την οπτική γωνία αν δει κανείς το θέμα, θα συμπεράνει ότι ο όρος *πολίτευμα*, στη σύγχρονη πρακτική του χρήσης, δεν διαφέρει από την έννοια του κυβερνητικού συστήματος. Άλλωστε αυτή η αναγνώριση της δημοκρατίας, ως του μόνου νομιμοποιημένου πολιτεύματος, δεν φαίνεται να είναι ξένη προς την αρχέγονη αριστοτελική διάκριση όπου η έννοια της *πολιτείας ταυτίζεται με την έννοια της δημοκρατίας*.

4. Η συνταγματικά ρητή ή και η ερμηνευτική ένταξη ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος, στην έννοια του πολιτεύματος, αποτελεί *πολιτική επιλογή του συντακτικού νομοθέτη*.⁵³⁸ Έτσι, τα πολιτεύματα δεν έχουν παντού και πάντοτε το ίδιο ακριβώς νομικό (συνταγματικό) περιεχόμενο. Ούτε συμβαίνει όλες οι αρχές που συνθέτουν το *πολίτευμα* μιας πολιτείας να είναι και εξ αυτού του γεγονότος αμετάβλητες. Ποια είναι τα αμετάβλητα, και επομένως ανεπίδεκτα αναθεώρησης στοιχεία του πολιτεύματος, ορίζουν οι σχετικές με την αναθεώρηση διατάξεις των Συνταγμάτων. Παραλλήλως υπάρχουν και οι μεταβλητές παράμετροι του πολιτεύματος. Εάν ανατρέξουμε στο παράδειγμα του ελληνικού Συντάγματος, θα δούμε ότι η έννοια της *προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας*, κατά το άρθρο 1 § 1, αποκλείει και τον κληρονομικό αρχηγό του κράτους και το προεδρικό σύστημα, επιτρέπει όμως περισσότερες από μία εκδοχές για τον τρόπο οργάνωσης της σχέσης Βουλής-Κυβέρνησης-Προέδρου Δημοκρατίας. Θα μπορούσαμε, γι' αυτό, να δεχτούμε ότι η μεταβλητή παράμετρος, για τον ακριβή χαρακτηρισμό του πολιτεύματος, είναι η *μορφή της διακυβέρνησης*, οπότε ο όρος *πολίτευμα* κατέληξε να σημαίνει τη συγκεκριμένη συνταγματική διάρθρωση μιας μορφής κυβέρνησης, που αντιστοιχεί σε μια προσδιορισμένη μορφή κράτους. Αν λοιπόν, με βάση τις προηγούμενες σκέψεις, ανανοηματοδοτήσουμε τον όρο *πολίτευμα*, με αποκλειστικό σημείο αναφοράς τη δημοκρατική αρχή, τότε μπορούμε να το ορίσουμε, ως τη *μορφή και τη δομή, με τις οποίες ένα Σύνταγμα οργανώνει κανονιστικά τη λαϊκή κυριαρχία*.

5. Η νοηματική αυτή εξέλιξη του όρου *πολίτευμα* και η τυπολογία που προέκυψε από αυτήν, εξηγεί και το περιεχόμενο που αποκτά ο όρος και στο ελληνικό Σύνταγμα. Έτσι:

- α. Όταν το Σύνταγμα στο άρθρο 1 § 1 χρησιμοποιεί την έννοια *πολίτευμα*, εννοεί κάποια χαρακτηριστικά της έννομης τάξης *πέραν εκείνων που σηματοδοτούν την πηγή της κρατικής εξουσίας*. Στο ερώτημα πού βρίσκεται η πηγή της κρατικής εξουσίας, απαντά ο όρος: *δημοκρατία*. Πηγή της εξουσίας κατά το άρθρο 1 § 2 είναι ο λαός, και η αρχή της *λαϊκής κυριαρχίας* είναι και το θεμέλιο του πολιτεύματος. Ως εδώ ο όρος *πολίτευμα* χρησιμοποιείται με το

538 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος μετά τη συνταγματική πρακτική 1975-1985 και η πρόταση για αναθεώρηση*, 1985, σ. 14.

αρχέγονο, κλασικό του νόημα, που είναι ο καθορισμός της πηγής, δηλαδή του φορέα της εξουσίας. Το άρθρο 1 § 1 όμως προσθέτει στον καθορισμό της πολιτευματικής φυσιογνωμίας της ελληνικής έννομης τάξης δύο επιπλέον χαρακτηριστικά: τον *προεδρευόμενο* και τον *κοινοβουλευτικό* της χαρακτήρα. Στο σημείο αυτό επιβεβαιώνεται πως στον σύγχρονο συνταγματικό λόγο η έννοια *πολίτευμα* εγκαταλείπει το αρχέγονο νόημά της και δεν απαντά πια μόνο στο ερώτημα για την πηγή της εξουσίας, αλλά και σε άλλα ερωτήματα. Με τον όρο *προεδρευόμενη* απαντά στη *θεσμική φύση του λειτουργήματος του αρχηγού του κράτους* (αν δηλαδή είναι κληρονομικός ή αιρετός) και με τον όρο *κοινοβουλευτική* απαντά στη *μορφή οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας*, δηλαδή στη σχέση κυβέρνησης και Βουλής. Η εννοιολογία και η λογική του άρθρου 1 επιβεβαιώνει έτσι ότι η *ταύτιση των εννοιών πολίτευμα και κυβερνητικό σύστημα* είναι εύλογη.

- β.** Μια άλλη συνταγματική διάταξη που χρησιμοποιεί τον όρο *πολίτευμα* είναι εκείνη του άρθρου 110 § 1. Η διάταξη αυτή καθορίζει το πλαίσιο αναθεώρησης του Συντάγματος, θεσπίζοντας δύο απαγορευτικούς, για τον αναθεωρητικό νομοθέτη, ουσιαστικούς κανόνες. Με τον ένα απαγορεύεται η αναθεώρηση ορισμένων, *απολύτως συγκεκριμένων* συνταγματικών διατάξεων. Με τον άλλο κανόνα, απαγορεύεται η αναθεώρηση των διατάξεων που καθορίζουν τη *μορφή και τη βάση του πολιτεύματος* ως *προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας*. Ακριβώς όπως στο άρθρο 1 § 1, έτσι και στο άρθρο 110 § 1, ο όρος *πολίτευμα* υπερβαίνει την αρχέγονη έννοιά του και καλύπτει περισσότερα χαρακτηριστικά της έννομης τάξης, αφού δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στην *επισημάνση της πηγής της εξουσίας*.
- γ.** Ενδιαφέρουσα εδώ είναι η διάκριση *μορφής και βάσης* του πολιτεύματος: Έχει επικρατήσει ώστε ο όρος *μορφή του πολιτεύματος* –όπως τον διαμόρφωσε ο σύγχρονος συνταγματικός λόγος– να αναφέρεται στο θεσμό του αρχηγού του κράτους, όχι όμως μόνο σ' αυτόν. Ασφαλώς αναφέρεται και στον *ενιαίο ή ομοσπονδιακό χαρακτήρα του πολιτεύματος*.⁵³⁹ Στην περίπτωση του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, ως *μορφή του πολιτεύματος* νοείται η συνταγματική διασφάλιση του *αιρετού χαρακτήρα* του λειτουργήματος του αρχηγού του κράτους, καθώς και ο *αποκλεισμός* τόσο της προεδρικής όσο και της ημιπροεδρικής δημοκρατίας.⁵⁴⁰ Και ως προς μεν την κατάργηση της μοναρχίας, ο όρος *πολίτευμα* κινείται στο πλαίσιο του κλασικού του νοήματος. Με τον συγκεκριμένο όμως χαρακτηρισμό της ελληνικής πολιτείας ως *προεδρευόμενης δημοκρατίας*, κατ' αντιδιαστολή προς την *προεδρική* και την *ημιπροεδρική*, επιβεβαιώνεται η ταύτιση των εννοιών *πολίτευμα* και *κυβερνητικό σύστημα*. Ο όρος *βάση του πολιτεύματος* αναφέρεται στην § 2 του άρθρου 1, που ορίζει πως «θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία», και στην § 3, που διακηρύσσει πως όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό. Εδώ ο όρος *βάση του πολιτεύματος* ταυτίζεται με την αρχέγονη έννοια του πολιτεύματος ως χαρακτηρισμού της πηγής, δηλαδή του

539 Βλ. Χ. Σγουρίτσας, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 25.

540 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 57 κε.

φορέα της εξουσίας. Στη συνέχεια όμως, το άρθρο 110 § 1, καταγράφοντας τις αρχές και τις διατάξεις που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, δεν περιορίζεται στις αρχές που καθορίζουν την πηγή της εξουσίας αλλά μνημονεύει και τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Αυτό αποτελεί ενίσχυση της εδώ υποστηριζόμενης άποψης ότι *πολίτευμα* και *κυβερνητικό σύστημα* είναι ταυτόσημες έννοιες.

§ 40. Οι ιστορικές ρίζες του ελληνικού και του ευρωπαϊκού συνταγματικού κράτους: Η μοναρχία

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Μετά από μία επιλεκτική προσέγγιση του πολιτεύματος επικεντρωνόμεστε γενικά στις *ιστορικές ρίζες* του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, χρησιμοποιώντας ως *ιστορικό παράδειγμα εργασίας* τα σχετικά κεφάλαια της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας.

2. Η θεσμική αφετηρία του σύγχρονου ευρωπαϊκού συνταγματικού κράτους υπήρξε η μοναρχία. *Μοναρχία*, γενικά,⁵⁴¹ είναι το *πολίτευμα*, όπου ανώτατο όργανο είναι ένα φυσικό πρόσωπο, ο μονάρχης ή ο βασιλέας. Πρόκειται για την αρχέγονη πολιτευματική μορφή συμβίωσης που, ενώ εξελίχτηκε ως τις μέρες μας, διατηρεί κάποια μυθικά ή και μόνο αισθητικά ή τελετουργικά στοιχεία του παρελθόντος. Η μοναρχία ήταν συνήθως –και σήμερα στην Ευρώπη είναι μόνο– *κληρονομική*. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις αιρετής μοναρχίας όπως συνέβη με τη γερμανική μοναρχία ως το 1871.

541 Για τη σχετική μόνο ακρίβεια μιας τυπολογίας του πολιτεύματος, όταν γίνεται με βάση τους κανόνες του συνταγματικού δικαίου, βλ. M. Tropper, «Les classifications en droit constitutionnel», *RDP*, 1989, σ. 945 κε. Για τη συνολική προσέγγιση αυτού που αποκαλούμε *ancien régime*, πολύτιμη είναι η εργασία των J. Barbey και J. L. Harouel. Οι δύο αυτοί συγγραφείς επεξεργάστηκαν τα θέματα της ανόδου της γαλλικής μοναρχίας από τα τέλη του 13ου αιώνα, τα όργανα του μοναρχικού καθεστώτος, την έννοια του υπηκόου και τη διαμόρφωση του *ancien régime* πριν από την Επανάσταση του 1789. Βλ. στο συλλογικό έργο των J.-L. Harouel - J. Barbey - E. Bournaze - J. Thibaut-Dayen, *Histoire des institutions de l'époque franque à la Révolution*, 1990, σ. 253 κε. Για μια προσέγγιση των στοιχείων και των βασικών παραδειγμάτων από το σύγχρονο *πολίτευμα*, βλ. G. Burdeau, «Traité de science politique», τ. 5, *Περί πολιτευμάτων*, 1985· M. Duverger, «Institutions politiques et droit constitutionnel», τ. 1, *Les grands systèmes politiques*, 1990· P. Lauvaux, *Les grands démocraties contemporaines*, 1990· Y. Meny *Politique comparée*, 1991· P. Parini, *Régimes politiques contemporaines*, 1991. Για τη μορφή του μοναρχικού πολιτεύματος, κλασική είναι η εργασία των E. Kaufmann, *Studien zur Staatslehre des monarchischen Prinzips*, 1906 και K. Loewenstein, *Die Monarchie im modernen Staat*, 1952. Το σχετικό με τη γερμανική μοναρχία κεφάλαιο του πολύτομου έργου του E. - R. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, τ. III, 1963, σ. 3 κε., είναι κρίσιμο και για την εννοιολογική προσέγγιση του πολιτεύματος. Το έργο του P. Vigny, *Droit constitutionnel*, 1952 και ειδικά οι σ. 565 κε. του δεύτερου τόμου, είναι πολύ χρήσιμες για την προσέγγιση του βασιλέως, ως οργάνου του βελγικού κράτους, και του status των βασιλέων και των οικογενειών τους, στο πλαίσιο του πολιτεύματος της βασιλευομένης δημοκρατίας. Οι σκέψεις που ακολουθούν δεν εισέρχονται στην προβληματική των σύγχρονων ολιγαρχικών πολιτευμάτων. Βλ. όμως σχετικά: F. Buttner κ.ά., *Reform in Uniform? Militarherrschaft und Entwicklung in der Dritten Welt*, 1976· K. Loewenstein, *Verfassungslehre*, 1959, σ. 445 κε.

II. Η ελληνική μοναρχία ως πολιτειολογικό παράδειγμα

1. Στη συνέχεια επιχειρείται, στη βάση της ελληνικής πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας, η παρουσίαση τριών μορφών μοναρχίας: της *απόλυτης* μοναρχίας (βλ. 2), της *περιορισμένης* ή *συνταγματικής* μοναρχίας (βλ. 3) και της *κοινοβουλευτικής* μοναρχίας (βλ. 4). Η εξέλιξη από τη μοναρχία ως την κοινοβουλευτική μοναρχία είναι και η πρώτη περίοδος του ελληνικού συνταγματισμού.⁵⁴²

2. *Απόλυτη μοναρχία* είναι η μορφή του πολιτεύματος, στο οποίο η εξουσία του μονάρχη δεν δεσμεύεται από κανόνες δικαίου, εκτός από εκείνους που θέτει ο ίδιος ο βασιλέας, που εδώ είναι το κυρίαρχο όργανο της πολιτείας.

α. Στην ιστορία της, η απόλυτη μοναρχία εμφανίζεται με διάφορες θεωρητικές θεμελιώσεις. Σε πρώτη φάση θεωρείται ότι ο μονάρχης ασκεί *θεία*, δηλαδή από τον Θεό εκπορευόμενη, εξουσία (θεοκρατία). Αντίθετα, ως προσωποποίηση του *έθνους* λειτούργησε η γαλλική μοναρχία την εποχή του *Λονδοβίκου* του ΙΔ'. Επανελημμένη όμως ήταν και η προσπάθεια να παρουσιάζεται η εξουσία του μονάρχη ως προερχόμενη από *λαϊκή θέληση* ή και εντολή. Ήδη στην αρχαία Ρώμη θεωρείται ότι ο ρωμαϊκός λαός (*populus romanus*) *μεταβιβάζει στον βασιλέα την εξουσία και τον αποδεσμεύει έτσι από τους νόμους* (*legibus solutus*). Πολύ αργότερα, τον 13ο αιώνα, η ίδια σκέψη διατυπώνεται στη θεωρία του Θωμά Ακινάτη περί της συμβάσεως υποταγής (*pactum subjectionis*), με την οποία *εκχωρείται* η εξουσία από το λαό στον μονάρχη.

β. Η *πρώτη μορφή του πολιτεύματος στη μετεπαναστατική Ελλάδα*, από το 1833 ως το 1843, ήταν η *απόλυτη μοναρχία*.⁵⁴³ Τη μορφή αυτή την επέβαλαν οι τρεις μεγάλες, τότε προστάτιδες, δυνάμεις –Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία– με το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, το 1830. Η επιβολή της απόλυτης μοναρχίας ήταν το τίμημα για την αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας και πάντως *εγγύηση* ότι ο μονάρχης της επιλογής τους θα λειτουργούσε στο πλαίσιο των δικών τους εσωτερικών και διεθνών συμφερόντων. Έτσι, αφού απέτυχαν άλλες προσπάθειες για να βρεθεί κατάλληλος μονάρχης, οι τρεις δυνάμεις υπέγραψαν με τη Βαυαρία, στις 25 Απριλίου 1832, τη Συνθήκη του Λονδίνου, η οποία, στο άρθρο 4 όριζε ότι: «Η Ελλάδα, υπό την κυριαρχία του Πρίγκιπα Όθωνα της Βαυαρίας και την εγγύηση των τριών Αυλών, θα αποτελέσει ανεξάρτητο μοναρχικό κράτος». Και όταν στις 25 Ιανουαρίου 1833 ο βασιλιάς Όθων έφτανε –ανήλικος– στο Ναύπλιο, η αντιβασιλεία έδινε στη δημοσιότητα, εκ μέρους του, διακήρυξη που άρχιζε με τη φράση: «Όθων, ελέω Θεού Βασιλεύς της Ελλάδος». Ός το 1843 ο Όθων κυβέρνησε ως *απόλυτος μονάρχης*, έχοντας στα χέρια του όλες τις εξουσίες της ελληνικής πολιτείας.⁵⁴⁴ Η μόνη ιστορική, όχι όμως και δημοκρατική, νο-

542 Για το συνταγματισμό βλ. § 31.

543 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201) σ. 76 επ., με χρήσιμες βιβλιογραφικές αναφορές.

544 Για την περίοδο της αντιβασιλείας, αποκαλυπτική είναι η μελέτη ενός από τους αντιβασιλείς, του καθηγητή G. L. von Maunder, *Das Griechische Volk*, 1835 (μτφρ. Ο. Πομπάκης, επιμ. του ιστορικού Τ. Βουρνά και με τον τίτλο *Ο ελληνικός λαός*, 1976, βλ. σχετικά σ. 397 κε.). Συνολικά και συνοπτικά για την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, βλ. κυρίως Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελ-*

μιμοποίηση του Όθωνα ήταν ότι κρίθηκε από τους ηγέτες της Επανάστασης, αλλά και τις εγγυήτριες δυνάμεις, ως η καλύτερη εγγύηση για εσωτερική ενότητα και σταθερότητα, επειδή θεωρήθηκε *ουδέτερος παράγοντας*.⁵⁴⁵

3. Περιορισμένη ή συνταγματική μοναρχία είναι το πολίτευμα όπου η εξουσία του μονάρχη περιορίζεται από ένα Σύνταγμα, δηλαδή από κανόνες δικαίου, που δεν μπορεί μόνος του ο μονάρχης να καταργήσει ή να μεταβάλει.

α. Πρώτες μορφές περιορισμένης μοναρχίας βρίσκουμε ήδη στη φεουδαρχία του Μεσαίωνα, όταν τα φέουδα βαθμιαία επέβαλαν τον περιορισμό της μοναρχικής εξουσίας, ιδιαίτερα στον τομέα της ψήφισης ορισμένων νόμων, στην άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας μέσω υπουργών που ήταν ποινικά υπεύθυνοι για τις πράξεις τους και στην απονομή της δικαιοσύνης. Ως συνταγματικές μοναρχίες κυβερνήθηκαν πολλά ευρωπαϊκά κράτη – η Γερμανία μάλιστα ως το 1919. Η βασική αρχή αυτής της μορφής του πολιτεύματος είναι η μοναρχική, κατά την οποία ο μονάρχης δεν έχει μόνο τις αρμοδιότητες, που του παρέχει ρητά το Σύνταγμα, αλλά και όλες εκείνες για τις οποίες δεν προβλέπεται ρητά αρμοδιότητα άλλου οργάνου (τεκμήριο αρμοδιότητας). Συνέπεια της μοναρχικής αρχής είναι, επίσης, ότι η εξουσία αναθεώρησης του Συντάγματος ανήκει και στον μονάρχη.

β. «Η ορμή του ελληνικού συνταγματισμού» όπως επιγραμματικά σημειώνει ο Κώστας Χρυσόγονος «όχι μόνο δεν εξαντλήθηκε, αλλά κορυφώθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1844 σε μια επαναστατική έκρηξη, η οποία ανάγκασε τον Όθωνα να συγκατατεθεί στη θέσπιση Συντάγματος». Έτσι, η *απόλυτη μοναρχία*⁵⁴⁶ εξελίσσεται σε *συνταγματική μοναρχία*. Συνταγματική μοναρχία εγκαθίδρυναν τόσο τα πολιτεύματα των πιο πολλών ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αιώνα, όσο και το πολίτευμα της Ελλάδας από το 1844 ως το 1862.⁵⁴⁷ Με την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 από τους Δ. Καλλέργη και Ι. Μακρυγιάννη, ζητήθηκε από τον Όθωνα η παραχώρηση δεσμευτικού γι' αυτόν Συντάγματος, που ψήφισε η «της 3ης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις» στις 21 Φεβρουαρίου 1844, και το οποίο τελικά κύρωσε και εξέδωσε ο Όθων στις 18 Μαρτίου 1844. Το Σύνταγμα αυτό εισήγαγε πολίτευμα με όλα τα χαρακτηριστικά της *συνταγματικής μοναρχίας*.⁵⁴⁸

i) κατοχυρωνόταν η μοναρχική αρχή (δηλαδή το τεκμήριο της αρμοδιότητας υπέρ του μονάρχη, που ήταν πηγή και φορέας της εξουσίας),

ii) η Βουλή συνέπραττε («ενεργεί συνάμα») με τη νομοθετική εξουσία του μονάρχη,

ληνική συνταγματική ιστορία, 1985, σ. 48 κε. βλ. επίσης Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 75 επ. Για τα επίσημα κείμενα, στα οποία έγινε αναφορά, βλ. Α. Παντελή - Σ. Κουτσομπίνα - Τ. Γεροζήση, *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α' (1821-1923), 1993, σ. 136 κε., 148 κε., 158 κε.

545 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 77.

546 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 77.

547 Βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.* (υποσ. 544), σ. 58 κε.

548 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 77.

- iii) οι υπουργοί είχαν ποινική ευθύνη για τις πράξεις του μονάρχη, ενώ ο ίδιος ήταν ανεύθυνος,
- iv) η δικαστική λειτουργία ασκείτο εν ονόματι του μονάρχη,
- v) ο ίδιος ήταν πρόσωπο «ιερό και απαραβίαστο», που ασκούσε την εκτελεστική λειτουργία «διά των υπουργών αυτού», τους οποίους διόριζε και έπαυε ελεύθερα και ανέλεγκτα.

γ. Ως προς τη Βουλή, το Σύνταγμα δεν προέβλεπε τίποτα για τα προσόντα του εκλογέα, ούτε τα χαρακτηριστικά της ψήφου, η Εθνική Συνέλευση όμως ψήφισε το νόμο της 18ης Μαρτίου 1844, που παρείχε σχεδόν καθολικό εκλογικό δικαίωμα στους άρρενες και καθιέρωνε την άμεση ψηφοφορία. Σωστά χαρακτηρίστηκε ο εκλογικός νόμος της 18ης Μαρτίου 1844 ως επαναστατικός για την εποχή του.⁵⁴⁹ Ο νόμος αυτός όμως δεν αρκούσε για να μεταβάλει τον μοναρχικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος του 1844.⁵⁵⁰

4. *Κοινοβουλευτική μοναρχία*, τέλος, είναι μια ιδιαίτερη ιστορική μορφή της περιορισμένης μοναρχίας. Διαφέρει από την κλασική μορφή της περιορισμένης μοναρχίας, στο μέτρο που οι υπουργοί ναι μεν διορίζονται και παύονται από τον μονάρχη, *χρειάζονται όμως για τη διατήρηση του αξιώματός τους την εμπιστοσύνη της Βουλής*. Υπό την έννοια αυτή, διαφέρει επίσης και από τη βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία, στην οποία η κυβέρνηση εξαρτάται αποκλειστικά από την εμπιστοσύνη της Βουλής. Ο μετασχηματισμός των κλασικών συνταγματικών μοναρχιών σε κοινοβουλευτικές μοναρχίες παρατηρείται στον ευρωπαϊκό χώρο προς το τέλος του 19ου αιώνα. Ο ιστορικός αυτός μετασχηματισμός της αστικής πολιτείας συμπίπτει με τη διεκδίκηση και την καθιέρωση της καθολικότητας του ενεργητικού και παθητικού εκλογικού δικαιώματος και αποτελεί μια σημαντική φάση του αγώνα της αστικής τάξης εναντίον της μοναρχικής εξουσίας. Η κοινοβουλευτική μοναρχία αποτελεί τον τελευταίο ιστορικό σταθμό κατά τη μετάβαση στη βασιλευόμενη δημοκρατία.⁵⁵¹

III. Συμπέρασμα

1. Η μοναρχία, σε όλες της τις μορφές, εξυπηρέτησε την κατοχύρωση ενός συγκεκριμένου συσχετισμού δυνάμεων, κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι μονάρχες ήταν όργανα κατευθυνόμενα από τα μεγάλα κέντρα αποφάσεων, δηλαδή από τις ισχυρές αυλές της εποχής.

2. Η θεωρητική θεμελίωση της μοναρχίας, διατυπωμένη με αναφορά στον γαλλικό χώρο από τον Γάλλο πολιτικό φιλόσοφο Benjamin Constant, ήταν η αρχή της *κρατικής ουδετερότητας* (pouvoir neutre): η φυσική κατάσταση της κοι-

549 Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.* (υποσ. 544), σ. 58 κε.

550 Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *ό.π.* (υποσ. 544), σ. 58-71.

551 Βλ. σχετικά με την «κοινοβουλευτική μοναρχία» Ν. Ν. Σαρίπολος, *Το σύστημα της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως*, 1921. Για το θέμα αυτό, ενταγμένο όμως μέσα στην ιστορική του εξέλιξη, βλ. Γ. Αναστασιάδης, *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα*, 1981, σ. 46 κε.

νωνίας που τείνει σε διάσπαση απαιτεί μια εξουσία ουδέτερη απέναντι στα αντιμαχόμενα κοινωνικά συμφέροντα. Η ουδετερότητα αυτή διασώζει, κατά την ίδια πάντοτε θεωρία, τη συνοχή και την ενότητα της πολιτείας. Σύμβολο αυτής της συνεκτικής ουδετερότητας είναι ο μονάρχης. Η «λογική» αυτής της θεωρίας, αν δεν είναι διαφανής, είναι πάντως ορατή. Τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα που εξέφραζαν οι μονάρχες δεν ήταν ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο πολιτικά από τα καταπιεζόμενα ή τα προβαλλόμενα συμφέροντα των άλλων κοινωνικών δυνάμεων. Με το πρόταγμα της ουδετερότητας θέλησαν οι δυνάμεις αυτές να κατοχυρώσουν την εξουσία τους, θέτοντάς την έξω από την κοινωνική και την πολιτική αμφισβήτηση. Θέλησαν να την εμφανίσουν ως *aliud* (έτερο) έναντι των υποταγμένων σε αυτές κοινωνικών δυνάμεων, για να εμφανίσουν την εξουσία τους λογικά και ιστορικά νομιμοποιημένη.

ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

§ 41. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Όγδης Ενότητας

1. Η ξεχωριστή από τα γενικά περί πολιτεύματος προσέγγιση της έννοιας και της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι σχεδόν αδύνατη στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής ενός τέτοιου εισαγωγικού συγγραφικού εγχειρήματος. Η προσπάθεια θα είναι η επιλογή κάποιων πρώτων εναυσμάτων.
2. Στο πλαίσιο που μόλις αναφέρθηκε, η προσέγγιση που επιχειρείται παρακάτω έχει την ακόλουθη διάρθρωση:
 - α. Με τον τίτλο «Εισαγωγή στην έννοια της δημοκρατίας» επιχειρείται μια *πρώτη γενική προσέγγιση* (§ 42).
 - β. Στη συνέχεια γίνονται αναφορές σε θέματα *τυπολογίας* της δημοκρατίας ως πολιτευματικής μορφής (§ 43).
 - γ. Επειδή κυριαρχεί η (και επιστημονική) συζήτηση για την παθολογία της σύγχρονης δημοκρατίας, γίνεται, στην επόμενη παράγραφο, αναφορά στην *κρίση του αντιπροσωπευτικού συστήματος* (§ 44).
 - δ. Ως επίλογος στον όλο σχετικό προβληματισμό ακολουθούν σκέψεις γύρω από το θέμα που συνοδεύει τη θεωρία της δημοκρατίας από την πρώτη εμφάνισή της και που συνίσταται στο ερώτημα, ποια είναι η *θέση που έχει η έννοια του «ορθού» στη λογική της δημοκρατικής νομιμοποίησης* (§ 45).

§ 42. Εισαγωγή στην έννοια της δημοκρατίας

I. Η ιστορικότητα της έννοιας

1. Η έννοια *δημοκρατία* είναι πολιτικά, φιλοσοφικά και νομικά θεμελιώδης, γι' αυτό και αντικείμενο μιας συγκρουσιακής συζήτησης. Όπως επιγραμματικά σημειώνει ο μεγάλος συνταγματολόγος της εποχής μας Konrad Hesse, «... δεν υπάρχει συνταγματική έννοια, που να ερμηνεύτηκε με τόσους διαφορετικούς τρόπους, όπως η έννοια της δημοκρατίας».⁵⁵² «Η δημοκρατία ως τρόπος

552 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 58.

οργάνωσης της κρατικής εξουσίας» σημειώνει επιγραμματικά ο Ευάγγελος Βενιζέλος «είναι το αποτέλεσμα μιας βαθμιαίας ιδεολογικής επεξεργασίας μιας διαρκούς πολιτικής διεκδίκησης και εκείνων των οικονομικών συνθηκών που συνδέθηκαν με την κοινωνική και την πολιτική αυτονομία της αστικής τάξης και οδήγησαν στη διαμόρφωση του φιλελεύθερου κράτους, στις μεγάλες διακηρύξεις του 18ου αιώνα και στο φαινόμενο του τυπικού Συντάγματος».⁵⁵³

2. Η έννοια της δημοκρατίας βρίσκεται σε μια *αέναη* και *τρικυμιάδη ιστορική εξέλιξη*.⁵⁵⁴ Ο αρχαϊκός αλλά διαχρονικά ανθεκτικός και κοινά αποδεκτός ιστορικός και νοηματικός πυρήνας της έννοιας της δημοκρατίας είναι η αναγωγή της πολιτειακής βούλησης και απόφασης στο *δήμο*, που έτσι καθίσταται πηγή *νομιμοποίησης* της πολιτειακής εξουσίας. Γίνεται λόγος μόνο για νοηματικό *πυρήνα*, ακριβώς για να μην αποδοθεί στον συγγραφέα η αφελής σκέψη ότι παντού όπου, σε συνταγματικά κείμενα, συναντιέται ο όρος *δημοκρατία* συντρέχει και ένας θεσμικά κοινός ή ταυτόσημος ρόλος του δήμου, δηλαδή μια κοινή και ισότιμη θεσμική *ποιότητα* και πολιτειακή *ειλικρίνεια* της αναγωγής της εξουσίας στο δήμο. Η πραγματική λειτουργία του δήμου είτε των δημοκρατικών είτε των κατ' *επίφαση* δημοκρατικών πολιτευμάτων συνήθως δεν είναι ούτε πάντοτε *όμοια* ούτε πάντοτε πολιτειολογικά *ισάξια*, ούτε βέβαια πάντοτε το ίδιο πολιτειακά *ειλικρινής*. Είναι χαρακτηριστικό, για το συμβολισμό του όρου δημοκρατία, ότι την αναγωγή της εξουσίας στον (όποιο!) δήμο προφασίζονται και τα Συντάγματα *μη δημοκρατικών καθεστώτων*.

553 Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 255. Η δημοκρατία είναι βέβαια μορφή οργάνωσης όλης της πολιτείας, δηλαδή τόσο της κοινωνικής όσο και της κρατικής εξουσίας.

554 Για τις εννοιολογικές αφετηρίες, από τις οποίες επιχειρείται να προσεγγιστεί η δημοκρατική αρχή, βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 58 κε.· W. Hasbach, *Die moderne Demokratie. Eine politische Beschreibung*, β' έκδ., Jena 1921, κυρίως σ. 133 κε., 238 κε., 290 κε. Βλ. E.-W. Böckenförde, «Demokratie als Verfassungsprinzip», στο: P. Kirchhof - J. Isensee (επιμ.), *Handbuch des Staatsrechts*, τμ. 1, παρ. 22· P. Badura, «Die parlamentarische Demokratie», στο: P. Kirchhof - J. Isensee (επιμ.), *Handbuch des Staatsrechts*, τμ. 1, παρ. 23. Βλ. επίσης τελείως ενδεικτικά E. Denninger - H. Quaritsch, *Demokratisierung- Möglichkeiten und Grenzen*, 1976· C. J. Friedrich, *Demokratie als Herrschafts- und Lebensform*, 1959· H. Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1929· F. Naschold, *Organisation und Demokratie*, 1972· W. v. Simson - M. Kriele, «Das demokratische Prinzip im Grundgesetz», *VVDStRL*, tx. 29, 1971, σ. 3-135. Από την πλευρά της αγγλόφωνης θεωρίας βλ. αντί πολλών, J. S. Drysek, *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press 2000· F. R. Ankersmit, *On the Origin, Nature and Future of representative democracy*, Stanford University Press 2002, σ. 91 κε. Από την πλευρά της ελληνικής θεωρίας βλ. κυρίως Α. Μάνεσης, *Οι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, I, 1956, σ. 237 κε.· Αντ. Μανιτάκης, «Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της», στο: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, τ. II, σ. 336-357· Γ. Κασσιμάτης, *Συνταγματικό δίκαιο*, II, Αθήνα 1980, σ. 24 κε.· Φ. Σπυρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 35 κε.· Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 227 κε.· Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, Πρόλογος Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα 2006, σ. 184 κε.· Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 148 κε. Η πιο πρόσφατη πολιτική ανάλυση με επιστημονικό λόγο προσέγγιση του θέματος «Δημοκρατία» στην Ελλάδα οφείλεται στον Κ. Σημίτη, *Η δημοκρατία σε κρίση*, Αθήνα 2007. Παρά την επικέντρωση στην παθολογία της ελληνικής δημοκρατίας η εργασία πρέπει να διαβαστεί και ως κρίσιμο πολιτειολογικό κείμενο.

3. Η συγκεκριμένη μορφολογία της δημοκρατίας αναδεικνύει τόσο οριζόντια όσο και κάθετα, δηλαδή τόσο από ιστορική φάση σε ιστορική φάση, δηλαδή διαχρονικά, όσο και από έναν ιστορικό σε άλλον ιστορικό χώρο, δηλαδή χωρικά, μια ποικιλία συνταγματικών της εκδοχών. «Η δημοκρατία ως τρόπος οργάνωσης της κρατικής εξουσίας» παρατηρεί εύστοχα ο Ευάγγελος Βενιζέλος «είναι το αποτέλεσμα μιας βαθμιαίας επεξεργασίας, μιας διαρκούς πολιτικής διεκδίκησης και εκείνων των οικονομικών συνθηκών που συνδέθηκαν με την κοινωνική άνοδο και την πολιτική αυτονομία της αστικής τάξης και οδήγησαν στη διαμόρφωση του φιλελεύθερου κράτους, στις μεγάλες διακηρύξεις του 18ου αιώνα και στο φαινόμενο του τυπικού Συντάγματος». ⁵⁵⁵ Παρά τις ποικίλες μορφές που έχει ιστορικά λάβει η δημοκρατική αρχή, από την *προσχηματική της επίκληση* ως τις πιο ριζικές και *σχετικά συνεπείς μορφές εφαρμογής της*, η κατ' επίφαση ή σχετικά ειλικρινής αναγνώριση του δήμου ως μόνης πηγής εξουσίας αποτελεί και διαχρονικά και συγκριτικά κοινό χαρακτηριστικό της θεμελιώδους αυτής έννοιας. ⁵⁵⁶

4. Η πολυμορφία που αναδεικνύει η δημοκρατία δεν είναι μόνο διαχρονική, δηλαδή ορατή μόνο στην ιστορική της εξέλιξη, και δεν παρατηρείται μόνο στη διαφορετικότητα των χώρων ανάπτυξής της *αλλά εμφανίζεται και στο ιστορικό παρόν*, δηλαδή στο πλαίσιο του σύγχρονου παγκόσμιου συνταγματικού πολιτισμού μια έντονη ποικιλία. Έτσι:

α. Αν προς στιγμή εγκαταλείψουμε την εκδοχή της προσχηματικής επίκλησης του δήμου, πριν δηλαδή θίξουμε το μεγάλο θέμα της σύγχρονης βαθύτατης κρίσης της, μπορούμε να σκεφτούμε ως εξής: Μένοντας στη λογική της πολιτειακά, λιγότερο ή περισσότερο, *ειλικρινούς* αναγωγής της όποιας εξουσίας στο δήμο –απολύτως ειλικρινής αναγωγή στο δήμο δεν υφίσταται σε καμία σύγχρονη δημοκρατία– θα βρεθούμε μπροστά σε μια ποικιλία μορφών του: ο δήμος του *ενιαίου εθνικού* κράτους, ο δήμος του *ενιαίου πολυεθνικού* κράτους, ο δήμος του *ομοσπονδιακού* κράτους, ο δήμος στο πλαίσιο της θεσμικής έκφρασης ενός *υπερκρατικού ιστορικού θεσμικού μορφώματος*, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, αλλά και ο δήμος σε επίπεδο *τοπικής αυτοδιοίκησης*.

β. Από την πλευρά του *πολίτη*, αυτό σημαίνει ότι ένας και ο ίδιος πολίτης μπορεί να μετέχει ως *πρωταρχικό πολιτικό υποκείμενο* σε τόσους δήμους, όσοι είναι εκείνοι από τους οποίους συγκροτείται μια έννομη τάξη. Έτσι, π.χ., στο ομοσπονδιακό κράτος ο πολίτης είναι το πρωταρχικό πολιτικό υποκείμενο, τόσο του δήμου της *ομόσπονδης χώρας*, όσο και του δήμου του *ομοσπονδιακού κράτους*. Στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία αυτό επιβεβαιώνεται από την εισαγωγή του πρόσθετου status των πολιτών των κρατών μελών, που δεν είναι μόνο *εθνικοί* αλλά και *Ευρωπαίοι* πολίτες. ⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 344.

⁵⁵⁶ Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτικός και επιστημονικός λόγος*, *ό.π.* (υποσ. 7), σ. 40 κε.

⁵⁵⁷ Βλ. άρθρα 17-22 ΣυνθΕΚ. Για τη σύνδεση της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη με την ανάπτυξη μιας μεταεθνικής πολιτικότητας βλ. Δ. Ν. Χρυσόχοου, *Για μια ευρωπαϊκή res publica*, Αθήνα 2005. Βλ. επίσης Ν. Walker, «Europe's Constitutional Momentum and the Search for

γ. Τελικά, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Δημήτρης Ν. Χρυσόχου, προϋποθέτοντας για το συλλογισμό του τη μη εν κρίσει τελούσα δημοκρατία, «το ζητούμενο είναι να ανταποκριθούν οι κοινοί θεσμοί στο πικρό αίτημα για διευρυμένη συμμετοχή σε μια κοινή δημόσια σφαίρα, προκειμένου να διευθετηθούν αποτελεσματικά τα δημοκρατικά αιτήματα των πολιτών, μεταφέροντας τους κανονιστικούς προσανατολισμούς τους πέραν του εθνικού κράτους ή έστω σε ένα σύνθετο δημόσιο χώρο –κρατών και πολιτών– παράλληλα με αυτό».⁵⁵⁸

5. Η δημοκρατική αρχή, στο επίπεδο της πολιτικής πραγματικότητας, δεν υπήρξε ιστορικά σύμφωνη με την έννοια της πολιτείας. Επικράτησε στις σχετικές ειλικρινείς της μορφές μόνο εκεί που κατακτήθηκε και πάντως παραμένει σε ισχύ όσο συνιστά αέναη πολιτική διεκδίκηση. Η δημοκρατία δεν τελεί δηλαδή σε μια λογικά αναγκαία συνάρτηση με κάθε μορφής συλλογικής και κατά δίκαιο οργάνωσης ανθρώπων σε πολιτεία. «Το σύγχρονο συνταγματικό κράτος, δηλαδή, τελικά, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία», σημειώνει εύστοχα ο Κώστας Χρυσόγονος, «γεννήθηκε μέσα από τον επαναστατικό μετασχηματισμό του απολυταρχικού κράτους».⁵⁵⁹

II. Διαδικαστική και αξιακή έννοια της δημοκρατίας

1. Η δημοκρατική αρχή δεν είναι μόνο διαδικαστική αλλά και βαθύτατα ουσιαστική αρχή, που σημαίνει ότι το περιεχόμενό της έχει και αξιακό χαρακτήρα. Στο νοηματικό της επίπεδο συναντώνται θεσμοί, οικονομία, κράτος δικαίου, κοινωνικό κράτος και κυρίως η μη κατάχρησή της από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις, που την επικαλούνται ως αποκλειστικά δική τους εγγύηση. Αυτή η παρατήρηση μας οδηγεί σε ένα πολύ κρίσιμο ζεύγος εννοιών: τη νομιμότητα και τη νομιμοποίηση. Η δημοκρατία έχει ως προϋπόθεση της δικαίκα έγκυρης λειτουργίας της τη νομιμότητά της (demokratische Legalität), δηλαδή την αποτύπωση της πολιτικής διαδικασίας σε θεσπισμένους κανόνες.⁵⁶⁰ Στο σημείο όμως αυτό συντελέστηκε –αλλά και συντελείται– μια θεωρητική, άρα και πολιτική, συγκρουσιακή συζήτηση, που θα μπορούσε να πει κανείς ότι ανάγεται τελικά σε ένα είδος κοσμοθεωρίας του δικαίου και της πολιτείας. Τίθεται δηλαδή το ερώτημα, αν αυτή η υπαγωγή της λειτουργίας της πολιτείας και της πολιτικής σε θεσπισμένες δικαιοτικές διαδικασίες, αρκεί για την (τελική) νομιμότητά της.⁵⁶¹ Στο σημείο αυτό πρέπει να παρακολουθήσουμε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες μεταξὺ τους αντιλήψεις.

Policy Legitimacy», στο: Weiler - Eysburger (επιμ.), *Altneuland: The EU Constitution in a contextual Perspective*, Jean Monnet Working Paper 5/2004.

558 Βλ. Δ. Ν. Χρυσόχου, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 23-24.

559 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 228. Βλ. επίσης τον ορισμό που δίνει στη δημοκρατία ο Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 255, όπου ρητά τονίζεται η διεκδικητική της συνιστώσα. Βλ. επίσης Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 58.

560 Αυτή η εν τοις πράγμασι σύνθετη και πολυεπίπεδη έννοια της δημοκρατίας προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς από τις αναλύσεις του Κ. Σημίτη, *ό.π.* (υποσ. 554).

561 Βλ. Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 58· Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 44 κε.

- α. Υποστηρίχτηκε⁵⁶² ότι ένα Σύνταγμα εγκαθιδρύει δημοκρατική νομιμότητα, δηλαδή η εξουσία που εγκαθιδρύει δεν είναι μόνο πραγματικό πολιτικό γεγονός ή κατάσταση, αλλά αναπτύσσει και δικαιοική ισχύ, όταν η συνταγματογένεση προκύπτει από *συντακτική εξουσία* που εκφράζει μια *πολιτική ενότητα* και έχει τη *δύναμη της επιβολής*. Η νομιμότητα της εξουσίας, κατά την ίδια άποψη, δεν έχει πρόσθετες αξιακές (π.χ. ηθικές) προϋποθέσεις, διότι η πολιτική πραγματικότητα που δημιουργεί εξουσία δεν μπορεί η ίδια να επικαλεσθεί αρχές που τη δικαιολογούν, δηλαδή τη *νομιμοποιούν*. Διαφορετικά, τονίζεται από την ίδια πλευρά, ήδη ο όρος *νομιμοποίηση* παραπέμπει στο ότι η νομιμότητα της εξουσίας προϋποθέτει και μια νομιμοποίηση που βρίσκεται *έξω από αυτήν*.
- β. Αντίθετη από αυτόν τον κυνικό εξουσιαστικό θετικισμό είναι η *αξιακή* αντίληψη περί δημοκρατίας. Σύμφωνα με αυτήν, η δικαιοική εγκυρότητα της πολιτειακής απόφασης προϋποθέτει, πέραν της υπαγωγής της έννομης τάξης σε θεμελιώδεις διαδικαστικούς κανόνες, και την τήρηση αξιακών αρχών, τόσο κατά τη συνταγματογένεση, όσο και κατά τη λειτουργία της πολιτείας.⁵⁶³ Στον ευρωπαϊκό ιστορικό χώρο οι αξιακές αρχές έχουν διαμορφωθεί ως *κεκτημένα του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, όπως είναι η αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της ισότητας, του κοινωνικού κράτους δικαίου κ.ο.κ. (*acquis communautaire*). Η αξιακή αυτή διάσταση της νομιμότητας, που έχει προκύψει όχι άνωθεν αλλά από τις –ασφαλώς εξελισσόμενες– αξιακές αντιλήψεις των κοινωνιών των κρατών μελών, πολιτογραφήθηκε με τον όρο *νομιμοποίηση* (*Legitimität*). Η νομιμότητα αυτή απορρίπτει τη δικαιοική ισχύ της εξουσίας, όταν αυτή προκύπτει *μόνο* από μια *αξιακά ουδέτερη*, δηλαδή *διαδικαστική και μόνο νομιμότητα* όποιου ασκεί νομικά κατοχυρωμένη εξουσία, είτε αυτός είναι ο μονάρχης είτε η Βουλή είτε ακόμη και ο δήμος! Πρόκειται εδώ για τα μυνύματα που μπορούν να διαβαστούν από τις ποικίλες εκδηλώσεις της βούλησης του δήμου, για το περιεχόμενο των αξιών και πέραν των τυποποιημένων εκλογικών διαδικασιών. *Δημοκρατική νομιμοποίηση* (*Legitimation*) συντρέχει λοιπόν όταν οι πολίτες, ως πρωταρχικά πολιτικά υποκείμενα του δήμου, συνοδεύουν τις συγκεκριμένες πολιτειακές και πολιτικές επιλογές, είτε με τη συναίνεσή τους είτε με την ανοχή τους, μετέχοντας έτσι στη *λειτουργία* αλλά και στην *εξέλιξη* του αξιακού δικαιοικού συστήματος.⁵⁶⁴
- γ. Κεντρικό πρόβλημα της δημοκρατίας, τόσο στην πολιτειολογική της σύλληψη, όσο και στην ιστορική της πραγμάτωση, είναι η σχέση *πλειοψηφίας* και *μειοψηφίας*. Το τιθέμενο ζήτημα, που άπτεται τόσο της νομιμότητας, όσο και της νομιμοποίησης της δημοκρατικής εξουσίας, είναι ο βαθμός αντο-

562 Αντί κάθε άλλης πηγής, βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 87-89.

563 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 65-83.

564 Βλ. P. Häberle, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 301 κε.· H. Dreier, «Das Demokratieprinzip des Grundgesetzes», στο: *Jura* 1997, σ. 249 κε.· C. Joerges, «Europe a Grossraum? Shifting Legal Conceptualisation of the Integration Project», στο: C. Joerges - N. S. Ghaligh (επιμ.), *Darker legacies of Law in Europe*, 2003, σ. 167 (168 κε.). Βλ. επίσης Αντ. Μανιτάκης, «Η δημοκρατική αρχή», στο: *Χαρμόσυνο Αρ. Ι. Μάνεση*, 1994, σ. 351 κε.· K. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 202), σ. 245 κε.

χής της μειοψηφίας στην πολιτική και κοινωνική επιβολή (συμπίεση) από την πλειοψηφία. Το πρόβλημα τέτοιων ορίων προκύπτει από τη στιγμή που η δημοκρατία στη συγκεκριμένη ιστορική της πραγμάτωση και λειτουργία, δηλαδή η δημοκρατική απόφαση, δεν συνυπολογίζει την ανθεκτικότητα της μειοψηφίας στην πλήρη εκτόπιση της εκδοχής της από την πλειοψηφία. Εδώ ίσως μπορεί κανείς ν' αξιοποιήσει την αντιδιαστολή μεταξύ *αθροιστικής και διαβουλευτικής δημοκρατίας* και ειδικότερα τη δεύτερη μορφή της που θέλει «διαλογική και διαμέσου επιχειρημάτων διευθέτηση των πολιτικών συγκρούσεων».⁵⁶⁵

2. Εύστοχα σημειώνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος ότι «το πρόβλημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης (ως πρόβλημα ιδεολογίας, νοοτροπίας, κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων κ.λπ.), είναι πολύ ευρύτερο από το πρόβλημα της δημοκρατικής νομιμότητας...».⁵⁶⁶ Η τελική δικαιική εγκυρότητα της δημοκρατίας, εκείνη δηλαδή που είναι νοτή ως έννοια της ιστορίας, προϋποθέτει τόσο τη νομιμότητά της, όσο και τη νομιμοποίησή της. *Νομιμότητα και νομιμοποίηση τελικά αποτελούν*, όπως επιβεβαιώνει ο πολιτειολόγος Martin Kriele, *μία αδιαίρετη ενότητα*.⁵⁶⁷ Και ναι μεν η νομιμότητα επιζητεί την ισχύ και τη δύναμη της επιβολής της κρατικής εξουσίας, ενώ η νομιμοποίηση αναφέρεται στην κοινωνικά αποδεκτή αξιακή της θεμελίωση, οι δύο όμως αυτές έννοιες συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Και αυτό γιατί, εάν η κρατική εξουσία δεν βρει, σε ένα βαθμό, απήχηση στο δήμο, αν δηλαδή το κοινωνικά κυρίαρχο αξιακό οικοδόμημα δεν αποτυπώνεται σε σημαντικό βαθμό στην πολιτειακή απόφαση, τότε δημιουργούνται οι προϋποθέσεις αμφισβήτησης της εξουσίας, που μπορεί να εκδηλωθεί είτε με πράξεις αντίστασης και –γιατί όχι;– και με εμφύλιες συγκρούσεις. Άρα η αξιακή σύλληψη της δημοκρατίας (νομιμοποίηση) είναι, τελικά, στο πλαίσιο μιας ιστορικής εξέλιξης και προϋπόθεση της *εφαρμοσιμότητάς της*, δηλαδή της πραγματικής άσκησης έννομης εξουσίας (νομιμότητα). Η νομιμότητα, στη δικαιική της πληρότητα δηλαδή, περιλαμβάνει και την τυπική (νομική) νομιμότητα και τη νομιμοποίηση.

3. Από τις σκέψεις που προηγήθηκαν θα μπορούσε να συναχθούν τα εξής:

- α.** Η πολιτευματική αναγνώριση του δήμου ως της μόνης πηγής εξουσίας, σημαίνει ότι το σύνολο των πολιτών που συγκροτούν ένα ενιαίο πολιτικό σύνολο αποτελούν και το *πρωταρχικό πολιτικό υποκείμενο* της διαδικασίας παραγωγής της συλλογικής πολιτικής βούλησης. Αυτό πάλι σημαίνει πως η δημοκρατία, μεταξύ άλλων, προϋποθέτει ότι στον κάθε πολίτη παρέχονται, υπό τον όρο της αρχής της ισότητας, όλες οι δικαιικές προϋποθέσεις, ώστε όχι μόνο να *βουλεύεται* αλλά και να *βουλεύεται* ελεύθερα.
- β.** Άρα και η έννοια της δημοκρατίας ως διαδικασίας αναγωγής της εξουσίας στο δήμο, εκτός από την πολιτευματική, δηλαδή τη διάστασή της ως θεσμι-

565 Βλ. αντί πολλών Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 18), σ. 245 επ.

566 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, στην α' έκδοση των *Μαθημάτων*, ό.π. (υποσ. 347), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 259. Βλ. Σχετικά και Κ. Σημίτης, ό.π. (υποσ. 554).

567 Βλ. Μ. Kriele, *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*, στ' έκδ., Στουτγάρδη - Βερολίνο - Κολωνία 2003, σ. 8.

κής διαδικασίας αναγωγής των πολιτειακών αποφάσεων στο δήμο, αναδεικνύει και υποκειμενικοδικαιική διάσταση, αφού προϋποθέτει τη διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας του πολίτη ως μέλους του πρωταρχικού πολιτικού υποκειμένου, κατά τη λειτουργία του δήμου.

- γ. Τελικά δηλαδή η εξουσία του δήμου τότε μόνο είναι δημοκρατική, όταν λειτουργεί υπό το καθεστώς των θεμελιωδών δικαιωμάτων και, συνακόλουθα, του αντίστοιχου αξιακού συστήματος που διασφαλίζει όχι μόνο την τυπική, αλλά και την πραγματική ελευθερία του πολίτη να βούλεται, αλλά και να βουλεύεται.

III. Η ιστορική και η σύγχρονη πολυμορφικότητα της δημοκρατίας

1. Η δημοκρατία, πέραν του νοηματικού της πυρήνα, δεν συνιστά ένα εκ των προτέρων δεδομένο, τρόπον τινά «λεξικογραφημένο», θεσμικό σχήμα. Αντίθετα, είναι *έννοια ιστορική* και προκύπτει και από τις πολιτικές, οικονομικές, γεωπολιτικές ιδιαιτερότητες του χώρου εφαρμογής της. Διαφορετικά διατυπωμένη, η σκέψη που προηγήθηκε σημαίνει τα εξής: Η δημοκρατική αρχή αναπτύσσει νομιμοποιητική αποτελεσματικότητα, εγγύαται δηλαδή ότι πράγματι η παραγωγή πολιτειακών και πολιτικών αποφάσεων ανάγεται στο δήμο μόνο εφόσον και στο μέτρο που οργανώνεται κατά τρόπο *θεσμικά κατάλληλο* για τη νομιμοποιητική λειτουργία του *συγκεκριμένου* δήμου, όπως αυτός εμφανίζεται σε μια *συγκεκριμένη* ιστορική φάση με τις ιδιαιτερότητές του και τις αντίστοιχες *νομιμοποιητικές του ανάγκες*. Η δημοκρατική αρχή, όπως άλλωστε κάθε δικαιική ρύθμιση με θεμελιακό χαρακτήρα, προσλαμβάνει το εκάστοτε απολύτως συγκεκριμένο νόημά της, δηλαδή το απολύτως συγκεκριμένο δεοντολογικό και αξιακό της περιεχόμενο, από τις διαφορετικές κατά περίπτωση ιστορικοπολιτικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ιδιαιτερότητα του *χώρου εφαρμογής της*.⁵⁶⁸ Μόνο στο βαθμό που η δημοκρατική αρχή στη συγκεκριμένη θεσμική μορφή της ανταποκρίνεται και στη συνέχεια ερμηνευτικά διαμορφώνεται, με βάση τα ιστορικοπολιτικά δεδομένα του χώρου εφαρμογής της, αναδεικνύει *κανονιστική αποτελεσματικότητα*. Η δημοκρατική αρχή, ακόμα και εκεί που η θέσπισή της δεν είναι προσχηματική, αλλά πολιτειακά λιγότερο ή περισσότερο ειλικρινής, υλοποιείται *με διαφορετική κάθε φορά* θεσμική έκφραση, έκταση, πληρότητα και ουσιαστικό περιεχόμενο.

2. Από την αποδοχή ότι η έννοια της δημοκρατίας είναι *ιστορική*, προκύπτει ότι δεν μπορεί να είναι *στατική*.

- α. Η δημοκρατία, όποιο περιεχόμενο και να είχε, κατά τη στιγμή μιας συντακτικής ή και αναθεωρητικής αποτύπωσης, *απορροφά* κατά την εφαρμογή της τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου, σε αέναη εξέλιξη τελούντος, ιστορικοπολιτικού της χώρου, δηλαδή τις νοηματικές διαφοροποιήσεις που επιφέρουν οι *ιστορικές μεταβολές* του χώρου αυτού.

568 Έτσι, σαφώς, ο K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 68 κε. Βλ. επίσης M. H. Hausen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford 1991. Ο K. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 234, κάνει λόγο για τις «πολλές μορφές» υπό τις οποίες εμφανίζεται η δημοκρατική αρχή.

- β.** Η παράλειψη της επανεξέτασης, δηλαδή της κατ' ιδίαν κανονιστικής συγκρότησης της δημοκρατικής αρχής, όταν τα ιστορικά, κοινωνικά, διεθνή κ.ά. δεδομένα, υπό τα οποία θεσπίστηκε, έχουν αλλοιωθεί, συνιστά ένα από τα κύρια αίτια κρίσης ή παρερμηνείας της. Η αφελής προσδοκία ενός *αμετάβλητου* και γι' αυτό «*ασφαλούς*»!, κανονιστικού περιεχομένου της δημοκρατικής αρχής, σε έναν πολιτειακό και πολιτευματικό κόσμο που εξελίσσεται, προκαλεί αλλά και βαθαίνει την κρίση της. Η σταθερότητα της δημοκρατίας δεν σημαίνει περιεχόμενο σταθερό, υπό την έννοια του μόνιμου, αλλά *σταθερή και αέναη εναρμόνισή της με την εξελισσόμενη ιστορική πραγματικότητα*.
- 3.** Τα όσα ελέχθησαν περί *κοινού νοηματικού πυρήνα* της έννοιας της δημοκρατίας δεν σημαίνουν ότι μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα *πρότυπο* δημοκρατίας που λειτουργεί ως ένα είδος *φυσικού δικαίου* της δημοκρατίας ή ενός «τύπου *passerpartout*» εφαρμόσιμου παντού. Κάθε άλλο:
- α.** Κάθε συγκεκριμένο Σύνταγμα που εγκαθιδρύει την κυριαρχία του δήμου (λαϊκή κυριαρχία), κατ' ανάγκην ανάγεται σε μια περί δημοκρατίας αντίληψη. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο εκάστοτε χρησιμοποιούμενος συνταγματικός λόγος, για να αναγνωσθεί, εντάσσεται στις ιστορικές συνθήκες γένεσης της πολιτείας και της μορφής που της δίνει η αντίστοιχη συνταγματογένεση. Είναι μια ιστορική στιγμή που βρίσκει έκφραση και επιβάλλεται σε μια αντίστοιχη, προς τις ιστορικές αυτές συνθήκες, θεωρία ή πολιτική ιδεολογία.
- β.** Από το προηγούμενο προκύπτει μια δεύτερη σκέψη: η τυχόν προσπάθεια αναγωγής της συγκεκριμένης νομικής έννοιας της δημοκρατίας σε μια, ας πούμε, ιστορικά διαμορφωμένη και *προσυνταγματική πολιτειακή ποιότητα*, αποτελεί μη ελέγξιμο ιδεολόγημα. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι η κανονιστική εξειδίκευση του νοήματος της δημοκρατίας από τον συντακτικό νομοθέτη *δεν υπόκειται σε περιορισμούς*. Όπως εκτέθηκαν εκεί, οι σχετικές επιλογές του συντακτικού νομοθέτη είναι επιλογές *ιστορικές*, δηλαδή επιλογές με *ratio την ιστορικότητα της συγκεκριμένης πολιτείας*. Δεν αποτελούν λοιπόν αυθαίρετες επιλογές αλλά προσδιορίζονται και περιορίζονται *από την ιστορία* και πιο ειδικά από τον δημοκρατικό συνταγματικό πολιτισμό, η δημιουργία και η αποδοχή του οποίου έχει εν τω μεταξύ συντελεστεί.

§ 43. Από την τυπολογία του δημοκρατικού πολιτεύματος

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

- 1.** Προσεγγίζοντας στην προηγούμενη παράγραφο την έννοια της δημοκρατίας, επισημάναμε ότι το ισχύον σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση Σύνταγμα εγκαθιδρύει μια συγκεκριμένης μορφής δημοκρατία, δηλαδή μια δημοκρατία με συγκεκριμενοποιημένο το θεσμικό της περιεχόμενο, όπως αυτό προκύπτει από τις κατ' ιδίαν συνταγματικές ρυθμίσεις. Η δημοκρατική, λοιπόν, αρχή ως

κριτήριο νομικής εγκυρότητας των νόμων ή άλλων πολιτειακών πράξεων ή διαδικασιών, *προκύπτει καταρχήν από τις επιμέρους συνταγματικές ρυθμίσεις*, μια που κανένα Σύνταγμα δεν επιχειρεί ορισμό της δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά όμως είναι *πρακτικά αναπόφευκτη* η προσφυγή σε μια θεωρία περί δημοκρατίας.

2. Αυτό συμβαίνει σε δύο κυρίως περιπτώσεις:

- α. Συμβαίνει, πρώτον, όταν το Σύνταγμα δεν δίνει *expressis verbis* απάντηση στο νομικό ερώτημα που τυχόν προκύπτει. Παράδειγμα τέτοιου ερωτήματος είναι αν η ενδοκομματική δημοκρατία, η αρχή δηλαδή της δημοκρατικής διάρθρωσης και οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων, αποτελεί ή όχι συνταγματικό κανόνα σε πολιτείες όπου δεν θεσπίζεται ρητά. Εκεί η απάντηση προϋποθέτει την ερμηνευτική προσφυγή σε μια περί δημοκρατίας (και περί πολιτείας) θεωρία, αφού το ερώτημα δεν βρίσκει ρητή απάντηση στο κείμενο του Συντάγματος.⁵⁶⁹
- β. Συμβαίνει, δεύτερον, όταν το Σύνταγμα χρησιμοποιεί τον όρο δημοκρατία *καταχρηστικά ή προσχηματικά*, για να καλύψει περιεχόμενα που βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με όσα νοηματικά στοιχεία προκύπτουν από την πολιτική ιστορία και τον αντίστοιχο δημοκρατικό συνταγματικό πολιτισμό. Έτσι, αν ο όρος *λαϊκή κυριαρχία* χρησιμοποιείται καταχρηστικά, τότε το σχετικό σύστημα εξουσίας δεν παράγει ούτε νομιμότητα ούτε συνακολούθως την υποχρέωση υποταγής σε αυτό. Ιστορική επιβεβαίωση αυτής της σκέψης αποτελεί η διακήρυξη που προτάσσεται στο από 15/18 Ιανουαρίου 1975 ΔΝ Ψήφισμα της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων»; «Η δημοκρατία» λέει η διακήρυξη αυτή «δικαίω ουδέποτε κατελύθη».

II. Τυπολογία

1. Από τις πολλές διακρίσεις που κρίνονται στη νομική θεωρία ως χρήσιμες για την κατανόηση της έννοιας του δημοκρατικού πολιτεύματος, σημειώνουμε μόνο τις εξής: τη διάκριση ανάμεσα στην *απόλυτη* και στην *περιορισμένη* (συνταγματική) δημοκρατία (παρακ. 2), ανάμεσα στην *άμεση* και στην *έμμεση* (ή αντιπροσωπευτική) δημοκρατία (παρακ. 3), ανάμεσα στην *προεδρική* και στην *προεδρευόμενη* δημοκρατία (παρακ. 4), ειδική είναι η μορφή της δημοκρατίας με «κυβερνώσα Βουλή» (παρακ. 5) και ανάμεσα στη *βασιλευσμένη* και στην *αβασίλευτη* δημοκρατία (παρακ. 6).

2. Με βάση την έκταση της αρμοδιότητας του λαού ως συλλογικού σώματος, η δημοκρατία μπορεί να διακριθεί, μεταξύ άλλων, σε *απόλυτη* και *περιορισμένη*, δηλαδή *συνταγματική*.

- α. Ως *απόλυτη δημοκρατία* χαρακτηρίστηκε εκείνη η δημοκρατία, στην οποία ο λαός, κατά την έμμεση ή άμεση άσκηση της εξουσίας, *δεν υπόκειται σε νο-*

569 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Η εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 7) και παρακ. § 55, VI.

μικούς περιορισμούς. Προς την απόλυτη δημοκρατία αντιδιαστέλλεται η *περιορισμένη*, ή, πιο σωστά, η *συνταγματική δημοκρατία*. Η διάκριση αυτή ξεκινά από τους πολιτειολόγους του αστικού φιλελευθερισμού με τη θέση ότι και η λαϊκή κυριαρχία *έχει όρια*, τα οποία δεν επιτρέπουν την κατάργηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της διάκρισης των λειτουργιών. Έτσι, ο Benjamin Constant επισημαίνει: «Ο λαός δεν έχει το δικαίωμα να χτυπά έναν αθώο [...] και δεν μπορεί να εκχωρήσει σε κανέναν ένα τέτοιο δικαίωμα. Ο λαός δεν έχει το δικαίωμα να καταργήσει ή να παραβιάσει το θεμελιώδες δικαίωμα της ελεύθερης εξωτερίκευσης της γνώμης, ούτε και το δικαίωμα της συνειδησιακής ελευθερίας, ούτε τη διαδικασία και τις εγγυήσεις της δικαιοσύνης».⁵⁷⁰ Όπως η αντιμετώπιση της κατάχρησης της εξουσίας του μονάρχη οδήγησε ιστορικά στη *συνταγματική* μοναρχία, έτσι και ο κίνδυνος προσβολής του κράτους δικαίου (θεμελιώδη δικαιώματα και διάκριση των λειτουργιών), οδήγησε στη συνταγματική δημοκρατία (Konstitutionelle Demokratie).⁵⁷¹ Στην ουσία, η έννοια της περιορισμένης, δηλαδή της συνταγματικής, δημοκρατίας σημαίνει *αυστηρό Σύνταγμα*, αφού ορίζεται ως εκείνη η μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου ο λαός, αυτοπεριοριζόμενος, ψηφίζει Σύνταγμα το οποίο *θέτει όρια στην αναθεώρησή του*, δηλαδή στην *ίδια του την εξουσία*.

- β.** Η διάκριση, για την οποία γίνεται εδώ λόγος, έχει αναδείξει και συγκεκριμένα προβλήματα. Έτσι, την απόλυτη δημοκρατία συναντούμε στο παράδειγμα του ελβετικού Συντάγματος του 1874, που στο άρθρο 118 επιτρέπει και την ολική αναθεώρησή του. Στην ουσία, με τη διάκριση αυτή, η έννοια της *απόλυτης* δημοκρατίας ταυτίζεται με την έννοια του απολύτως *ήπιου Συντάγματος*. Το Σύνταγμα υπόκειται δηλαδή, ως προς όλες του τις διατάξεις, ακόμη και εκείνες περί δημοκρατικού πολιτεύματος, σε αναθεώρηση, και δεν προβλέπεται διαδικασία διαφορετική εκείνης που εφαρμόζεται για τον κοινό νόμο.
- γ.** Η διάκριση *απόλυτης* και *συνταγματικής* δημοκρατίας χάνει στη σύγχρονη συνταγματική πρακτική την κανονιστική της αξία. Η λαϊκή εξουσία πηγή της έχει το λαό, ασκείται όμως όπως ορίζει π.χ. το άρθρο 4 του ελληνικού Συντάγματος 1934/1968/2001. Απολύτως αντίστοιχες είναι και οι διατάξεις των άρθρων: 33 του βελγικού Συντάγματος, 20 § 2 του θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, 3 § 1 του γαλλικού Συντάγματος, 6 § 1 και 2 του ιρλανδικού Συντάγματος, 1 του Συντάγματος της Ιταλίας, 3 του πορτογαλικού Συντάγματος, 1 § 2 του σουηδικού Συντάγματος, και έμμεσα το άρθρο 1 του ισπανικού Συντάγματος. Η *απόλυτη*, δηλαδή η *legibus solutus*, δημοκρατία άλλωστε δεν είναι καν νοητή. Ακόμη και όταν το Σύνταγμα δεν θέτει όρια στην αρμοδιότητα του λαού, επιτρέποντας π.χ. την καθολική αναθεώρησή του, *τα όρια της δημοκρατίας προκύπτουν από τον ίδιο τον ιστορικά διαμορφωμένο νοηματικό της πυρήνα*, δη-

570 Βλ. B. Constant, *Oeuvres politiques*, 1874, ο. 13. Βλ. αντίστοιχες σκέψεις J. St. Mill, *On Liberty*, 1849, κεφ. II.

571 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 200 και 201, όπου και η αναφορά των σχετικών βασικών θεωρητικών τοποθετήσεων.

λαδή από το περιεχόμενο της θεμελιώδους πολιτικής απόφασης ενός λαού, να οργανωθεί στη βάση ενός Συντάγματος. Το κύριο πεδίο περιορισμών των αρμοδιοτήτων του λαού είναι η *διασφάλιση των αξιών* που προϋποθέτει η *πολιτική ελευθερία* και η *κοινωνική δικαιοσύνη*, καθώς και η *προστασία της μειοψηφίας*. Πρόκειται όμως για τυπικά μόνο νοούμενους περιορισμούς, διότι στην ουσία αποτελούν εγγυήσεις που διασφαλίζουν στη λαϊκή κυριαρχία την έκφραση της *αένας αναπαραγωγής και ελεγκσιμότητάς της*. Τέτοιοι περιορισμοί δηλαδή συνιστούν οι *sine qua non* προϋποθέσεις για τη λειτουργία της λαϊκής κυριαρχίας. Ειδικότερα, οι συνταγματικές κατοχυρώσεις («περιορισμοί»), που δημιουργούν τις θεσμικές προϋποθέσεις στη μειοψηφία να γίνει πλειοψηφία, αποτελούν διεύρυνση, δηλαδή *διαχρονική εγγύηση*, και *όχι περιορισμό*, της δημοκρατικής αρχής.

3. Σημαντική είναι η διάκριση της δημοκρατίας σε *έμμεση ή αντιπροσωπευτική* δημοκρατία και *άμεση ή συμμετοχική*.⁵⁷²

α. *Άμεση* είναι η δημοκρατία όταν ο λαός είναι το όργανο της πολιτείας που ασκεί, π.χ. σε λαϊκές συνελεύσεις, *το ίδιο* την εξουσία χωρίς παρεμβολή ενδιάμεσου θεσμού. Αμιγώς άμεση δημοκρατία είναι σήμερα αδιανόητη. Η διάκριση είναι κρίσιμη στο μέτρο που –και στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας– έχουν ιστορικά αναπτυχθεί και *στοιχεία συμμετοχικής δημοκρατίας*, όπως είναι ιδίως η νομοθετική πρωτοβουλία, το δημοψήφισμα και η λειτουργία πολιτικών κομμάτων, υπό τον απαραίτητο όρο της δημοκρατικής εσωτερικής τους οργάνωσης.

β. *Αντιπροσωπευτική ή έμμεση* είναι η δημοκρατία, στην οποία η πηγή της εξουσίας είναι ο λαός, ο οποίος όμως ασκεί την εξουσία διά των αντιπροσώπων του. Τη σχέση της αντιπροσωπείας τη χαρακτηρίζει συνήθως η αρχή της *ελεύθερης εντολής*, που αποδεσμεύει τον αντιπρόσωπο από κατευθυντήριες οδηγίες των εντολέων του, και όχι η αρχή της επιτακτικής εντολής, που θεωρεί τον αντιπρόσωπο εκφραστή της απολύτως συγκεκριμένης θέλησης των εντολέων του.

4. Στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, οι δύο βασικότερες μορφές πολιτειακής οργάνωσης με αιρετό αρχηγό της πολιτείας (*république*) είναι η *προεδρευόμενη κοινοβουλευτική* δημοκρατία και η *προεδρική* δημοκρατία.

α. Το *προεδρικό* πολίτευμα είναι το πολίτευμα με μη εξαρτημένη, από τη Βουλή, εκτελεστική λειτουργία και με (συνήθως) αιρετό αρχηγό του κράτους.

ι) Κατά το *προεδρικό* πολίτευμα, στο θεσμό του αρχηγού του κράτους (Πρόεδρου της Δημοκρατίας), συγκεντρώνονται όχι μόνο ουσιαστικά, αλλά και τυπικά οι αρμοδιότητες τόσο του αρχηγού του κράτους όσο και του Προέδρου της Κυβέρνησης. Αυτό σημαίνει ότι οι υπουργοί δεν εξαρτώνται από την εμπιστοσύνη της Βουλής, αλλά από εκείνη του αρχηγού του κράτους. Αυτός διορίζει και παύει τους υπουργούς, οι οποίοι είναι πολιτικά υπεύθυνοι μόνο απέναντί του.

572 Για το θέμα της *αντιπροσωπευτικής* (αλλά και της *άμεσης*) δημοκρατίας παραπέμπουμε με επίταση στις καινοτόμες σκέψεις του Ευ. Βενιζέλου, *ό.π.* (υποσ. 346) σ. 344-381.

- ii) Κλασική περίπτωση προεδρικού πολιτεύματος είναι το πολίτευμα των ΗΠΑ. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο, με τη συνδρομή των υπουργών (γραμματέων του κράτους), που διορίζονται, παύονται και γενικά εξαρτώνται μόνο από αυτόν. Από την άλλη πλευρά, η νομοθετική λειτουργία ασκείται από το Κογκρέσο (Βουλή των Αντιπροσώπων και Γερουσία), δίχως ο Πρόεδρος να έχει τυπικά τη δυνατότητα παρέμβασης στο έργο τους (εκτός από την περίπτωση του αναβλητικού veto που μπορεί να ασκήσει αναπέμποντας ψηφισμένο σχέδιο νόμου), ούτε τη δυνατότητα διάλυσής τους. Στην περίπτωση του προεδρικού πολιτεύματος, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, που εκλέγεται άμεσα από το λαό, είναι εξοπλισμένος με ευρύτατες αρμοδιότητες, τις οποίες ασκεί χαράσσοντας και διευθύνοντας στην πράξη την κυβερνητική πολιτική. Με τον τρόπο αυτό ο Πρόεδρος καθίσταται το κεντρικό όργανο της εκτελεστικής λειτουργίας. Στα δικτατορικά καθεστώτα της λατινικής Αμερικής, η συγκέντρωση της εξουσίας σε ένα πρόσωπο πίσω από τον συνταγματικό τύπο του προεδρικού συστήματος, παρουσιάζει μια εικόνα που ονομάζεται *προεδρισμός*. Τέτοια φαίνεται να είναι και η περίπτωση του σημερινού ρωσικού πολιτεύματος.
- β. Αντίθετα από το προεδρικό σύστημα, στο πλαίσιο της *προεδρενόμενης δημοκρατίας*, το κεντρικό όργανο της εκτελεστικής λειτουργίας είναι η κυβέρνηση, η οποία εξαρτάται μόνο από την εμπιστοσύνη της Βουλής. Ο αρχηγός του κράτους, ο οποίος συνήθως εκλέγεται έμμεσα από τη Βουλή ή από ειδικό σώμα εκλεκτόρων, δεν έχει ουσιαστικές πολιτικές αρμοδιότητες. Είναι περιορισμένος σε ρυθμιστικό και συμβολικό ρόλο. Είναι πολιτικά ανεύθυνος και οι πράξεις του (εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις) δεν ισχύουν χωρίς την προσυπογραφή του Υπουργικού Συμβουλίου ή του πρωθυπουργού ή του αρμόδιου υπουργού.
- γ. Τα πολιτεύματα δεν έχουν, ωστόσο, πάντοτε την καθαρότητα των δύο αυτών βασικών μορφών. Έτσι, είναι δυνατό να έχουμε έναν Πρόεδρο της Δημοκρατίας, συνήθως άμεσα εκλεγμένο, με *ουσιαστικές αρμοδιότητες*, και *παράλληλα μια κυβέρνηση που να εξαρτάται από την εμπιστοσύνη της Βουλής*. Ένα παρόμοιο μεικτό σύστημα συναντούμε στο γαλλικό Σύνταγμα του 1958, που μάλιστα, με την τροποποίηση του 1962, προβλέπει και άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το πολίτευμα αυτό χαρακτηρίστηκε ως *ημιπροεδρικό*.
5. Για την αβασίλευτη δημοκρατία έγινε μόλις προηγουμένως λόγος. *Βασιλευόμενη*, αντιθέτως, *δημοκρατία* είναι όρος που χρησιμοποιείται για το χαρακτηρισμό εκείνων των δημοκρατικών και κοινοβουλευτικών πολιτευμάτων (π.χ. Αγγλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Δανία, Σουηδία, Νορβηγία), όπου, παρά τη ρητή καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας, την αποκλειστική εξάρτηση της κυβέρνησης από τη Βουλή και τη συγκέντρωση των πολιτικών αρμοδιοτήτων στο Υπουργικό Συμβούλιο, διατηρείται κληρονομικός αρχηγός του κράτους με ρυθμιστικές αρμοδιότητες αλλά συμβολικό κυρίως ρόλο.

§ 44. Η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Ι. Ιστορικές αναγωγές

1. Στεκόμαστε στην κυρίαρχη –τουλάχιστο στην Ευρώπη– μορφή δημοκρατίας, που είναι η *αντιπροσωπευτική*. Η εφαρμογή της ανέδειξε, κατά την ιστορική της εξέλιξη, μια παθολογία. Σημειώθηκαν δηλαδή σοβαρές αποκλίσεις από την ιστορικά προσδιορισμένη έννοιά της. Ζητούμενη, εδώ, είναι ακριβώς εκείνη η στιγμή της πραγμάτωσής της, κατά την οποία αποκλίνει από το πρωταρχικό της νόημα. Πρόκειται για μια κριτική προσέγγιση των μορφών εμφάνισης του φαινομένου πολιτικών αποφάσεων, των οποίων η αναγωγή στον *πολίτη*, ως τον πρωταρχικό παράγοντα και το θεμελιώδες υποκείμενο της πολιτικής, είναι ετεροκαθοριζόμενη και πάντως αμφίβολη.⁵⁷³

2. Ο πολίτης, ως το *πρωταρχικό υποκείμενο* κάθε μορφής δημοκρατικής διαδικασίας και ανεξάρτητα από την εκάστοτε εκδοχή της δημοκρατίας, μπορεί να καθορίζει την πολιτική του στάση με δύο εξίσου θεμιτά κριτήρια: τόσο το *όραμα* που έχει για την ποιότητα της ιδεατής πολιτείας, όσο και τη συγκεκριμένη κοινωνική του ένταξη, δηλαδή τα συμφέροντα της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει, επομένως και το προσωπικό κοινωνικοοικονομικό του συμφέρον. Μέσα σε αυτό το νοηματικό πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατίας, ο πολίτης, ως το *θεμελιώδες υποκείμενο της δημοκρατίας*, λειτουργεί –είτε ατομικά είτε συλλογικά– με *δύο θεσμικές λογικές*, τις οποίες θα μπορούσαμε να δούμε και ως *δυο* –από, τις ασφαλώς, πολλές– *διαστάσεις της έννοιας «δημοκρατία»*.

α. Η πρώτη διάσταση της δημοκρατίας, από τη συγκεκριμένη πάντοτε οπτική που επιλέξαμε, είναι η *ίδια η λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος*, σε επίπεδο κρατικών θεσμών, η οποία βέβαια στηρίζει τη νομιμοποιητική της ποιότητα σε μία, όσο γίνεται ευρύτερη, συναίνεση.⁵⁷⁴ Η ανάγκη της *συναίνεσης* για μια πολιτειακή απόφαση αποτελεί τη συνέπεια, είτε *διαφορετικών είτε συγκρουόμενων* πολιτικών βουλήσεων, μέσα στην κοινωνία. Ίσως, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε, για τη δημοκρατία ως *θεμελιώδη οργανωτική δεοντολογία*, για τη λειτουργία της πολιτείας, ή ως *δημοκρατία στην πολιτευματική της διάσταση*. Κατεξοχήν σύγχρονη και, πάντως, ευρωπαϊκή έκφραση αυτής της διάστασης της δημοκρατίας, είναι η *αμιγής αντιπροσωπευτική της μορφή*.

β. Δεύτερη διάσταση, αποτελεί η δημοκρατία, ως το καθημερινά *διεκδικούμενο* από το λαό, που αντιστοιχεί στο *δικαίωμα* και την *αξίωση* κάθε πολίτη να συμπροσδιορίζει τις πολιτειακές αποφάσεις *συνεχώς* και όχι *μόνο* κατά την εκλογική διαδικασία. Είναι, στην προκειμένη περίπτωση, χαρακτηριστική η γενικά κρατούσα άποψη ότι η ελευθερία του τύπου συνιστά όχι μόνο *θεμελιώδες δικαίωμα* αλλά και *θεσμική αρχή* του δημοκρατικού πολιτεύματος.

573 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, ό.π. (υποσ. 7), σ. 75 επ.

574 Βλ. Κ. Σημίτης, ό.π. (υποσ. 554), αλλά και την πρόσφατη μονογραφία του Γ. Παπαδημητρίου, *Η δημοκρατία σε δοκιμασία*, Αθήνα 2008 και Ευ. Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 347), σ. 348 κε. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 195), σ. 21 κε.

Αντίστοιχος ρόλος αποδίδεται στο θεσμό του πολιτικού κόμματος κ.ο.κ. Εδώ μπορεί να γίνει λόγος για στοιχεία *άμεσης δημοκρατίας*.

3. Ποια είναι όμως η αξία της διάκρισης μεταξύ των *δύο αυτών διαστάσεων* της δημοκρατίας; Για να μη θεωρηθεί η διάκριση ως αποκλειστικό εύρημα του θεωρητικού λόγου, χωρίς αναγωγή και στο επίπεδο του πρακτικού λόγου, είναι αναγκαίες δύο ουσιώδεις επισημάνσεις:

- α.** Οι δύο αυτές διαστάσεις της δημοκρατίας, τόσο ως μορφή πολιτευματικής λειτουργίας, όσο και ως κατάκτηση του πολίτη, *δεν επιδέχονται στεγανό διαχωρισμό*. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η πρώτη, δηλαδή αυτή που προηγήθηκε ιστορικά, υπήρξε και το αίτιο δημιουργίας της δεύτερης. Σε κάθε περίπτωση όμως, η μία προϋποθέτει και συμπληρώνει την άλλη. *Η ιστορία μερίμνησε για την τελική νοηματική τους αλληλεξάρτηση*.
 - β.** Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών διαστάσεων της δημοκρατίας δεν είναι ενιαία ιεραρχήσιμη. Το ερώτημα δηλαδή, *τι είναι πρωταρχικό* στη λειτουργία της δημοκρατίας, η *πολιτευματική* διάσταση ή εκείνη που εκφράζεται ως *υποκειμενική διεκδίκηση, αξίωση και κατάκτηση* του πολίτη δεν έχει κατ' ανάγκη και πάντοτε μια *οριστική και αμετάβλητη* απάντηση. Επειδή ουσιαστικά *πρόκειται για τη σχέση κράτους και κοινωνίας*, δεν μπορεί παρά η σχέση αυτή να διαφέρει *από κράτος σε κράτος*, βάσει των ιστορικών τους ιδιαιτεροτήτων. Αλλά και μέσα σ' ένα και το αυτό κράτος δεν μπορεί παρά η σχέση των δύο διαστάσεων της δημοκρατίας, που μόλις εκτέθηκαν, να *υπόκειται αναγκαστικά στην ιστορική εξέλιξη*.
- 4.** Η διάκριση όμως μεταξύ άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δεν ξεκίνησε ως θεωρητική κατασκευή αλλά είναι δημιουργήμα της ιστορίας, η οποία και το κατέστησε αντικείμενο θεωρίας. Γι' αυτό άλλωστε είναι *ενδιαφέρουσα* και η αναφορά κάποιων στιγμών της ιστορικής της εξέλιξης.
- α.** Η αρχέγονη μορφή της δημοκρατίας (η πόλη-κράτος), αλλά και η –έστω σπάνια– επιβιώσή της στον σύγχρονο κόσμο (ελβετικά καντόνια) είναι η *άμεση δημοκρατία*. Εκεί *ταυτίζεται ο άρχοντας και ο αρχόμενος*. Εδώ ο πολίτης έχει κατοχυρώσει και τους δύο ρόλους κι έτσι δεν είναι απλώς ο πρωταρχικός, *αλλά ο μόνος παράγοντας παραγωγής εξουσίας*. Η άμεση δημοκρατία κατέστη ανεφάρμοστη για λόγους προφανείς με τη *χωρική και λειτουργική επέκταση* των σύγχρονων κρατικών μορφωμάτων.
 - β.** Με ένα ιστορικό άλμα βρισκόμαστε στο *αντιμοναρχικό κίνημα εκδημοκρατισμού* στην Ευρώπη του 18ου και του 19ου αιώνα. Από το κίνημα αυτό *αναδείχτηκε η πρώτη μορφή της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*. Ο λαός, δηλαδή το εκλογικό σώμα, που σημαίνει η τότε άρχουσα αστική τάξη –εμφανιζόμενη ότι ομιλεί ως «ο λαός»– επέβαλε τον περιορισμό της μοναρχίας, με θέσπιση Συντάγματος που διασφάλιζε τις αρμοδιότητες του αντιπροσωπευτικού νομοθετικού οργάνου, της Βουλής, και εξόπλιζε τους αντιπροσώπους, δηλαδή τα μέλη των εκλεγμένων αντιπροσωπευτικών οργάνων, με *ελεύθερη εντολή διαχείρισης και ερμηνείας* της πολιτικής τους βούλησης. Πρόκειται για την *εντολή* προς τους εκλεγμένους αντιπροσώπους,

αυτοί, και μόνο, να προχωρούν εν ονόματι όλων στις βασικές εξουσιαστικές επιλογές, αρχικά με σύμπραξη του περιορισμένου πια μονάρχη, μετά, όταν η μοναρχία έγινε βασιλευόμενη ή και προεδρευόμενη δημοκρατία, ως οι μόνοι ενσαρκωτές της λαϊκής κυριαρχίας.

- γ. Στο αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα, που διαδέχτηκε τη μοναρχία, η πολιτική λειτουργία του πολίτη ουσιαστικά *αρχίζει και τελειώνει* με την άσκηση του *εκλογικού του δικαιώματος*, που κι αυτό άλλωστε πέρασε από πολλές περιπέτειες για να γίνει κτήμα όλων. Μετά την εκλογή της Βουλής και ως τις επόμενες εκλογές, η πολιτική περνά *αποκλειστικά στα χέρια των εκλεγέντων αντιπροσώπων*. Μόνο αυτοί πια νομοθετούν, ελέγχουν, εκλέγουν και στηρίζουν την εκάστοτε κυβέρνηση. Η εκλογική διαδικασία υπήρξε το μόνο ή, πάντως, το *κύριο πεδίο συνάντησης και συλλειτουργίας εξουσίας και κοινωνίας*, στο αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα, στο οποίο οδήγησε το αντιμοναρχικό κίνημα στην Ευρώπη που λειτούργησε και ως απάντηση της ιστορίας στη μοναρχία.
- δ. Κατά τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος έγινε γρήγορα συνειδητό ότι αναδεικνύει *λιγότερη νομιμοποιητική ικανότητα* από αυτήν που αξιώνει η εν τω μεταξύ εξελισσόμενη δημοκρατική συνείδηση στην κοινωνία. Στο προηγούμενο θα πρέπει να προσθέσουμε και τον αρχικά ολιγαρχικό χαρακτήρα του αμιγούς αντιπροσωπευτικού συστήματος, αφού το εκλογικό δικαίωμα δεν το είχαν καν όλοι.
- ε. Παρ' όλα αυτά θα αποτελούσε άδικη ιστορική κρίση, αν το αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα *υποτιμηθεί*. Μετά την πτώση της απόλυτης μοναρχίας στην Ευρώπη, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, δηλαδή η καθαρά πολιτευματική της σύλληψη, *αποτελέσε πράγματι το μεγάλο επίτευγμα* της πολιτικοποίησης των λαών. Ήταν μια πρώτη εντυπωσιακή, για την εποχή εκείνη, *αποθέωση της λαϊκής κυριαρχίας*, ένα πρώτο *μνημείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*.

II. Ενδείξεις ανεπάρκειας της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

1. Οι προηγούμενοι ιστορικοί υπαινιγμοί παραπέμπουν στο γεγονός ότι η αμιγής αντιπροσωπευτική δημοκρατία μέσα στην ιστορική της εξέλιξη ανέδειξε *μια όλο και περισσότερο ορατή νομιμοποιητική αδυναμία*, που σημαίνει *δημοκρατική ανεπάρκεια*.⁵⁷⁵ Το αντιπροσωπευτικό σύστημα, μέσα από την ολιγαρχική δυναμική που ανέπτυξε, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια σταδιακή *αντονόμηση της –εκλογικά ασφαλώς νομιμοποιημένης– κρατικής εξουσίας*, με επακόλουθο τη σταδιακή *αποστασιοποίηση* του λαού από την πολιτική. Αυτή η αποστασιοποίηση του λαού από την πολιτική, που προκλήθηκε –μεταξύ άλλων και– από τη δημοκρατική, δηλαδή τη *νομιμοποιητική, ανεπάρκεια* της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είναι και το *βαθύτερο αλλά και εμφανέστερο αίτιο της*

575 Βλ. για το συνολικό αυτό σκεπτικό, Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 348 επ.· Κ. Σημίτης, *ό.π.* (υποσ. 554)· Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, *ό.π.* (υποσ. 195).

κρίσης της. Η αυτονόμηση του πεδίου, όπου συντελείται η πολιτική αντιπροσώπευση έναντι του πεδίου ενεργοποίησης του συλλογικού υποκειμένου, δηλαδή των αντιπροσωπευόμενων πολιτών, οδήγησε σε εκφυλιστικά φαινόμενα. Έτσι:

- α. Η επαγγελματικοποίηση και συνακόλουθα η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής, καθώς και οι αυταρχικές εσωκομματικές δομές, καθιστούν την πολιτική κάτι, που αρκετές φορές μοιάζει με *απόκρυφη* διαδικασία, η οποία δεν αφήνει πολλά περιθώρια ελεύθερης διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης στον πολίτη.
 - β. Ο *ολιγοκομματισμός* σχετικοποιεί τη δυνατότητα έκφρασης της πραγματικής και διαφοροποιημένης πολιτικής βούλησης κάθε πολίτη, δίχως το έλλειμμα αυτό να αντισταθμίζεται τουλάχιστον με σαφείς δημοκρατικές εσωκομματικές διαδικασίες. Αντιθέτως, μάλιστα, οι διαδικασίες αυτές συνήθως επιβεβαιώνουν τις αποφάσεις της εκάστοτε ηγεσίας, η οποία επιχειρεί να δημιουργεί *ψευδαίσθηση δημοκρατικότητας*.
2. Όσα μόλις σημειώθηκαν, αλλά κυρίως η διεθνώς παρατηρούμενη *ηθική ανεπάρκεια*, δηλαδή οι επιλήψεις στάσεις και πρακτικές προσώπων, που εκφέρουν θεσμικό πολιτικό λόγο είτε στη νομοθετική είτε στην εκτελεστική εξουσία είτε στη δικαιοσύνη, οδήγησαν σε *βαθιά κρίση αξιοπιστίας*, που υποβαθμίζει συνολικά την πολιτική, δηλαδή τις δημοκρατικές διαδικασίες, στη συνείδηση του πολίτη.⁵⁷⁶ Η *δημοκρατική ανεπάρκεια*, που συνοδεύτηκε και από κρούσματα ηθικού ελλείμματος, και η συνακόλουθη *κρίση αξιοπιστίας* που πήγαζε από το αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα, δηλαδή από τη μονοδιάστατη αντίληψη περί δημοκρατίας, δημιούργησε την ιστορική ανάγκη μετασχηματισμού της. Η δημοκρατία δεν ήταν πια βιώσιμη στην αμιγή αντιπροσωπευτική της διάσταση. Έτσι αρχίζει μια νέα εξέλιξη:
- α. Σε μια πρώτη φάση γίνεται συνειδητό, τόσο στη θεωρία, όσο και στην πρακτική πολιτική ζωή, ότι το νομιμοποιητικό αποτέλεσμα που δικαιολογεί τη χρήση του όρου *δημοκρατία*, δεν προκύπτει μόνο από το *υπέρμετρα αυτονομημένο* επίπεδο της αντιπροσωπευτικότητας. Στο πεδίο αυτό, παρά την τυπική του νομιμότητα, κυριαρχεί ο πολιτικός επαγγελματισμός, ο οποίος διατηρεί τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων μακριά από την κοινωνία.
 - β. Η ίδια η νομιμοποιητική ανάγκη της δημοκρατίας, ιδίως η συνειδητοποίηση αυτής της ανάγκης από τους πολίτες, οδηγεί στην αναζήτηση και στην επικράτηση *μορφών άμεσης συμμετοχής* τους είτε ατομικά είτε ως μελών μιας κοινωνικής ομάδας –κλασικό παράδειγμα: το πολιτικό κόμμα και η διεθνής κινητοποίηση υπέρ του θεσμού του δημοψηφίσματος– στις διαδικασίες λήψης απόφασης. Η ιδιότητα του *πολίτη-εκλογέα* παραμένει μεν πρωταρχική, καθίσταται όμως *αλυσιτελής*.
3. Απέναντι σε αυτήν την εξέλιξη δεν θα μπορούσαν να μείνουν και δεν έμειναν *αδιάφορα τα Συντάγματα* που ανήκουν στο χώρο του ευρωπαϊκού συνταγματικού

576 Για την αρχή της πολιτικής αξιοπιστίας ως θεμελιώδους συνταγματικής αρχής λειτουργίας της πολιτείας βλ. D. Th. Tsatsos, *Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik*, Berlin 1982 και περίληψη του έργου στο περιοδικό ANTI, τχ. 346, 1987, σ. 22 επ.

πολιτισμού. Με διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά και στην εξέλιξή τους, διατυπώσεις και ιεραρχήσεις, αναλόγως και των *εθνικών ιδιαιτεροτήτων* των κρατών, τα Συντάγματα ανταποκρίθηκαν στις νέες ιστορικές ανάγκες και στις νέες αξιώσεις που γεννήθηκαν απέναντι στην ποιότητα νομιμοποίησης που απαιτεί η δημοκρατία. Θέσπισαν, ή και δέχθηκαν, ιστορικά δημιουργημένες διαδικασίες με τις οποίες ο πολίτης-εκλογέας προάγεται σε *μόνιμο διαμορφωτικό παράγοντα της πολιτικής*, πολύ πέραν τής, ως τότε, μόνης πολιτικής του λειτουργίας ως μέλους του εκλογικού σώματος, δηλαδή προάγεται σε *πολιτικό-πολίτη*. Έτσι, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία *στην αμιγή της μορφή δύει*, καθώς μια δημοκρατία, η οποία στηρίζεται, τόσο στην αντιπροσωπευτική αρχή, όσο και στην *άμεση συμμετοχή του πολίτη*, ανατέλλει. Γεννιέται δηλαδή η *δεύτερη διάσταση* της δημοκρατίας, που περιλαμβάνει στο νόημά της και την *καθημερινή κατάκτησή της από τον πολίτη*, δηλαδή από το λαό και την κοινωνία. Ο ιστορικός αυτός μετασχηματισμός, της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε μια νέα, με στοιχεία *συμμετοχικής*, αναβαθμίζει το πεδίο της *κοινωνικής οργάνωσης και αυτονομίας* καθιστώντας τον πολίτη, τις κοινωνικές ομάδες και την κοινωνία ως σύνολο συμπραγώνιστή του πολιτικού γίγνεσθαι. Η στεγανή διάκριση εξουσίας και κοινωνίας ανήκει πια, τόσο σε πολιτικό, όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, στο παρελθόν.

4. *Κρίσιμο εμπλουτισμό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αποτελεί η υπέρβαση του αμιγούς φιλελευθερισμού στη φιλοσοφική αντίληψη περί θεμελιωδών δικαιωμάτων.*

α. Οι ελευθερίες που προστατεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα *δεν αποτελούν πια μόνο αυτοσκοπό*. Το νόημα, άρα και η ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχουν εξελιχθεί ιστορικά. Δεν συνιστούν μόνο άμυνα του πολίτη απέναντι στην κρατική ή και στην κοινωνική εξουσία. Είναι πλέον και εργαλείο στα χέρια του πολίτη, *για άσκηση πολιτικής επιρροής, για τη συμμετοχή του στις παντός είδους πολιτικές διαδικασίες*.

β. Πιο απλά: τα θεμελιώδη δικαιώματα γίνονται *έπαλξη σύμπραξης* του πολίτη στη διαμόρφωση των δημοσίων πραγμάτων. Η άσκησή τους είναι, όπως τόνισα και προηγουμένως, δημιουργική της δημοκρατικής λειτουργίας της πολιτείας. Το θεμελιώδες συνταγματικό δικαίωμα γίνεται και *θεμελιώδες συνταγματικό λειτούργημα*. Αυτή η παραδοχή, τόσο στη θεωρία, όσο και στη νομολογία, σηματοδοτεί νέα εποχή για την περί δημοκρατίας αντίληψη.

5. Η συναρπαστική μετάβαση από την αμιγή αντιπροσωπευτική δημοκρατία στον εμπλουτισμό της με θεσμούς άμεσης συμμετοχής, θα μπορούσε να γραφτεί ως μια ιστορία που αρχίζει με τον *υπήκοο*, περνάει στον *πολίτη-εκλογέα* της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, για να φτάσει στον *πολιτικό πολίτη*, που σημαίνει τον πολίτη/διεκδικητή της ενεργούς *πολιτικής του συμμετοχής*, τελικά στον *homo politicus*. Τότε αναδύεται μια δημοκρατία που εμπλουτίζεται με μια δεύτερη διάσταση, εκείνη που την προάγει σε αξίωση και καθημερινή κατάκτηση του πολίτη. Αυτή είναι η μορφή της συμμετοχικής δημοκρατίας.⁵⁷⁷

577 Βλ. Κ. Σημίτης, *ό.π.* (υποσ. 554), σ. 10, 12, 13, 14 και 15, όπου κάνει εύστοχα λόγο για «απολιτικοποίηση» της πολιτικής.

§ 45. Επιλογικοί στοχασμοί για τη δημοκρατία: Η νομιμοποίηση του «ορθού»

I. Πολιτικός και επιστημονικός λόγος

1. Τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η εξουσία σήμερα γίνονται περιπλοκότερα. Αυτό επιφέρει (και συνεχώς αυξάνει) την *εξάρτηση της πολιτικής απόφασης και επιλογής* από την ειδική γνώση, που διασφαλίζει –όσο τη διασφαλίζει– η επιστήμη. Ποια είναι η νομιμοποιητική σημασία του όποιου επιστημονικά *ορθού* στη δημοκρατική διαδικασία; Υπάρχουν «*λανθασμένες*» επιστημονικά πλειοψηφικές αποφάσεις του δήμου, που να τις καθιστούν πολιτικά αμφίβολες, στο μέτρο που υφίσταται ένα επιστημονικά ορθό; Τελικά δηλαδή ερωτάται: Ποιος λόγος είναι ο πρωταρχικός στη δημοκρατία, ο *πολιτικός λόγος* (ή πολιτική επιλογή της πλειοψηφίας) ή ο *επιστημονικός λόγος*. Το θέμα βέβαια προκύπτει, μόνον όταν αυτοί αντιφάσκουν.

2. Σε αντίθεση με τα παραδείγματα, της *κατ' επίφαση δημοκρατικής νομιμοποίησης* της εξουσίας, δηλαδή της ανειλικρινούς αναγωγής της εξουσίας στο δήμο, οι διάφορες μορφές της *δημοκρατίας*, δεν αναφέρονται σε άλλου είδους νομιμοποίηση της εξουσίας. Η αρχή πως η ενιαία πολιτική βούληση προκύπτει και νομιμοποιείται από τη θέληση των περισσότερων και την παραδοχή της θέλησης αυτής από όλους, εκφράζει μια βασική αλήθεια: *ότι οι άνθρωποι δεν είναι πάντα σε θέση να βρίσκουν* ένα είδος «σωστού», που εξ αυτού και μόνο του λόγου να αναγορεύεται σε έγκυρη διάγνωση από τους περισσότερους. Και πάντως κανείς δεν μπορεί να προβάλει τη δική του εκδοχή για το *πολιτειακό ορθό* δέον ως τη μόνη που ευσταθεί.

3. Το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας, ως της *μόνης* βούλησης που μπορεί να διεκδικεί τη *νομιμοποιούσα ορθότητα*, προσκρούει σε αναμφισβήτητα δεδομένα της λειτουργίας της σύγχρονης δημοκρατίας. Ζούμε στην εποχή όπου η *ειδική γνώση* διεκδικεί αρκετές φορές το ρόλο *πολιτικής υπερδύναμης*. Γι' αυτό, πιο έντονα από άλλες εποχές, οι φορείς της επιστημονικής διαδικασίας αποκτούν, σήμερα, μια νέα διάσταση· γίνονται δηλαδή παράγοντες, κατεξοχήν πολιτικοί, και προβάλλουν το αίτημα της αποδοχής της πολιτικής εγκυρότητας της διάγνωσής τους. Οι φορείς των επιστημονικών γνώσεων παρουσιάζουν τη σκέψη τους, τη γνώμη τους, τη διάγνωσή τους, *με το ένδυμα και την αξίωση μιας απόλυτης εγκυρότητας*, μιας εγκυρότητας όχι μόνο επιστημονικής αλλά τελικά και πολιτικής. Αυτή ακριβώς η αξίωση του απόλυτου κύρους, και, τελικά, της επιβολής, χαρακτηρίζει τη μετάβαση σε μια αντίληψη επιστημονικής γνώσης, που επιδιώκει να νομιμοποιεί την πολιτική απόφαση.⁵⁷⁸ Έτσι βρισκόμαστε στο πιο δραματικό ερώτημα της σύγχρονης πολιτειολογίας, της σχέσης του εκάστοτε *πολιτικού* (πλειοψηφικού) λόγου με τον *επιστημονικό* λόγο. Έχει ο επιστημονικός λόγος νομιμοποιητική λειτουργία στη δημοκρατία τέτοια, που να θέτει σε δοκιμασία ή και να εκτοπίζει τον πρώτο;

578 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Η πολιτική ευθύνη του διανοούμενου λόγου (αυτοτελές αντίτυπο), Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2007.

II. Οι φορείς του επιστημονικού λόγου

1. Στη βάση των όσων παραπάνω σημειώθηκαν, για την έννοια της επιστήμης και για να προσεγγίσουμε την όποια νομιμοποιητική λειτουργία του *επιστημονικού λόγου*, πρέπει να τον απομυθοποιήσουμε, θέτοντας το ερώτημα ποιοι είναι οι φορείς, ποιοι είναι αυτοί που εκφέρουν *έγκυρο* επιστημονικό λόγο, τελικά δηλαδή να αποσαφηνίσουμε *για ποιον* τον επιστημονικό λόγο μιλάμε.⁵⁷⁹

2. Οι συγκεκριμένοι άνθρωποι που εκφέρουν επιστημονικό λόγο, *οι επιστήμονες*, είναι ενταγμένοι μέσα σε μια κοινωνία, με τις εσωτερικές της συγκρούσεις, με τις ιδεολογικές της αντιπαραθέσεις, με τον φιλοσοφικό της πλουραλισμό, δηλαδή μέσα σε μια κοινωνία που είναι «πολυκοινωνία». Αυτός που εκφέρει τον επιστημονικό λόγο είναι ο ίδιος μέρος της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης. Τελικά: η αξιολόγηση του επιστημονικού λόγου δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς τη γνώση των *βασικών κοινωνικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου που τον εκφέρει*.

3. Η αναγωγή του εκφερόμενου δημόσιου επιστημονικού λόγου στην ιδεολογική προέλευση ή στην κοινωνική ένταξη αυτού που τον εκφέρει, δεν μειώνει την αξία του επιστημονικού λόγου, *αλλά τον καθιστά αναγνώσιμο, διαγνώσιμο και εντάξιμο* στην ιδεολογία της ρίζας του.

4. Μια κρίσιμη προϋπόθεση του εκφερόμενου επιστημονικού λόγου είναι η *ελεύθερη εκφορά του*, υποκείμενη μόνο στους αυτοπεριορισμούς που προκύπτουν από την *επιστημονική ευθύνη* που αισθάνεται ο ίδιος ο επιστήμονας, δηλαδή από την επιστημονική *συνείδηση* αυτού που τον εκφέρει. Αν αυτό δεν συντρέχει, ο *εκφερόμενος λόγος δεν είναι επιστημονικός*. Η εγκυρότητα του επιστημονικού λόγου εδράζεται στην αποδοχή του, ως τέτοιου, από την *επιστημονική κοινότητα* και τελικά από την *κοινωνία*. Το γεγονός ότι αυτός που εκφέρει τον επιστημονικό λόγο είναι, όπως μόλις σημείωσα, ο ίδιος μέρος της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης, δεν του στερεί τη δυνατότητα εκφοράς ελεύθερου λόγου. Η ελευθερία του επιστημονικού λόγου κινδυνεύει μόνο όταν η *συντεταγμένη κοινωνική ένταξη του επιστήμονα αποκρύπτεται*, οπότε κάθε προσπάθεια *καθυπόταξής του* σε συγκεκριμένα συμφέροντα *δεν θα περιορίζεται από την προστατευτική λειτουργία της διαφάνειας*.

5. Με τις λίγες αυτές σκέψεις που προηγήθηκαν, προσπαθήσαμε να μεταφέρουμε τον επιστημονικό λόγο από το πεδίο του *μύθου* στο πεδίο της *ιστορίας*, από τους *μεταφυσικούς εκφυλισμούς του* στην *αιτιοκρατικά ελεγχόμενη γνωστική λειτουργία του ανθρώπου*. Από την ώρα που ο ειδικός επιστήμονας υποστηρίζει πως μια εκδοχή είναι η μόνη ορθή στη δημόσια ζωή, τότε ενδέχεται να δημιουργηθεί αντίθεση *μεταξύ του γνωσιοκρατικά σωστού, δηλαδή του επιστημονικού λόγου, και εκείνου που η δημοκρατική πλειοψηφία, δηλαδή η μόνη νομιμοποιημένη εξουσία, προκρίνει ως πρακτέο, δηλαδή του πολιτικού λόγου*. Με άλλα λόγια, την τελεσιδικία της δημοκρατικής απόφασης, δηλαδή της περί του πρακτέου κρίσης της νομιμοποιημένης πλειοψηφίας, ανταγωνίζεται η *τελεσιδικία*

579 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.* (υποσ. 578).

της κρίσης, του άριστα γνωρίζοντος, του ειδήμονος. Η γνωσιοκρατία λοιπόν, στην πολιτειακή της ουσία, δεν είναι τίποτε άλλο από μια απροσδόκητη αναγέννηση μιας νέας αριστοκρατίας. Και επειδή στην περίπτωση αυτή το *ορθό* το επικαλείται εκείνος που δεν έχει δημοκρατική νομιμοποίηση, με υποφώσκον ζητούμενο να ανεύρει συναίνεση για την εξουσία του, μπορούμε να πούμε πως γνωσιοκρατία είναι η, από μέρους του ανομιμοποίητου, αυθαίρετη και ανέλεγκτη επίκληση μιας γνωστικής ποιότητας που ο ίδιος αναγνωρίζει στον εαυτό του. Για το μέγιστο αυτό θέμα προτείνονται οι εξής σκέψεις:

III. Ο βαθμός δημοκρατικής εγκυρότητας του λόγου των ειδικών

1. Ποιος είναι, ποιος μπορεί να είναι ο βαθμός εγκυρότητας της γνώμης των ειδημόνων που εκφέρουν επιστημονικό λόγο, μέσα στη δημοκρατική πολιτειακή διαδικασία;⁵⁸⁰ Αποτελεί κοινό τόπο πως η σύγχρονη πολιτεία, επομένως και η σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία, δεν μπορεί να καθυποτάξει την κοινωνική ύλη, δηλαδή υπολείπεται κατά την πραγμάτωση του σκοπού της με αποκλειστική βάση τη γενική γνώση των φορέων της πολιτικής.

2. Στην αναζήτηση όμως ενός κριτηρίου για τον καθορισμό του πολιτικά (επομένως και πολιτειακά) ορθού, η ιστορία οδήγησε τον άνθρωπο στη δημοκρατική αρχή της πλειοψηφίας. Στη δημοκρατία, δηλαδή, το ερώτημα του απόλυτα ορθού παραμένει αενάως ανοιχτό. Αυτή η ιστορικώς μοιραία εκκρεμότητα αποτελεί την πιο βαρυσήμαντη εγγύηση της ελευθερίας. Αντίθετα, ο κάθε μορφής ολοκληρωτισμός εμφανίζεται με την αυταρέσκεια πως ανακάλυψε την απάντηση στο ερώτημα της ιστορίας, επικαλούμενος κάποιο αλάθητο φιλοσοφικό σύστημα. Αυτή η αντικατάσταση του κριτηρίου της πλειοψηφίας από το κριτήριο του απόλυτα ορθού φαίνεται να επιτείνει τη σημερινή πρόοδο της τεχνολογίας και της επιστήμης, που προβάλλονται ως δυνατότητες της μόνης σωστής διάγνωσης και της προσφοράς των μόνων σωστών λύσεων για όλα τα προβλήματα, ακόμη και για τα κατεξοχήν πολιτικά. Με υπέρμετρη απλοποίηση, καταλήγουμε έτσι στο ερώτημα: Μήπως κλονίζεται η πολιτική νομιμοποίηση της πλειοψηφίας από την έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης;

3. Η προβολή του γνωσιοκράτη, με το αίτημα του απόλυτου κύρους της θεμελιωμένης στην ειδική γνώση γνώμης του, πάνω στο πολιτικό δέον, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια *συνειδητή σχετικοποίηση της αξίας της δημοκρατικής αρχής*. Όποια και αν υπήρξε η πρόοδος της τεχνικής και της επιστήμης, η αδυναμία του ανθρώπου να προσδιορίσει στα μεγάλα θέματα της κοινωνικής ζωής το απόλυτα ορθό πολιτικό δέον, δεν ξεπεράστηκε. Όποιος πιστεύει στο ξεπέρασμά της, πιστεύει με απέραντη αφέλεια στο τέλος της ιστορίας. Η δημοκρατία είναι σύμφυτη με τη διατήρηση του ιστορικού αυτού ερωτηματικού ως αναπάντητου. Για το λόγο αυτό, η αρχή πως το σκοπό και τη δράση της πολιτείας διαμορφώνουν η ελευθερία όλων και η βούληση των πολλών, εκφράζει το μοναδικό λογικά αναγκαίο απόλυτο δέον της ιστορίας.

580 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.* (υποσ. 578).

4. Οι σκέψεις που μόλις εκτέθηκαν *δεν μειώνουν την πολιτειακή σημασία του επιστημονικού λόγου*. Το θέμα μας όμως είναι, ποιο βαθμό εγκυρότητας μπορεί να έχει μέσα στην πολιτειακή διαδικασία ο *επιστημονικός λόγος* όταν είναι αντίθετος με τον *πλειοψηφικό πολιτικό λόγο*. Τελικά φτάνουμε στο ερώτημα: *Ποια είναι η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη δημοκρατία*; Η δημοκρατία, ως έννοια, δίνει βέβαια απάντηση στο τελευταίο από τα δύο ερωτήματα: ορθό και άρα εφαρμοστέο είναι αυτό που οι *περισσότεροι* κρίνουν ότι είναι ορθό και εφαρμοστέο. Εξ ορισμού λοιπόν προκύπτει η πρωταρχικότητα του *πολιτικού λόγου*, αν ταυτίσει κανείς την *πολιτική με τη λειτουργία της δημοκρατίας*.

5. Μήπως όμως, εφόσον ευσταθεί η προηγούμενη παρατήρηση, *δεν τίθεται καν το ερώτημα για τη σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου*; Πάνω στο θέμα αυτό σημειώνουμε τα εξής:

α. Η αναζήτηση του *ορθού* ξεκινά από τη στιγμή που κατέστη *μόνιμο και αγωνιώδες ερώτημα του ανθρώπου*. Το ερώτημα για το τι πρέπει να πράξω και, ειδικότερα, ποιες αξίες πρέπει να καθορίζουν την πράξη μου, αποτελεί πρόβλημα της *ηθικής φιλοσοφίας*. Εδώ βέβαια ενδιαφέρει η πιο συγκεκριμένη του μορφή, εκείνη δηλαδή που περιέχει το δίλημμα, αν κριτήριο του ορθού είναι η γνώση, δηλαδή η γνώμη των δυναμένων εγκαίρως να γνωρίζουν, εκείνων δηλαδή τους οποίους ο Σωκράτης αποκαλεί *«επαίοντες»*, ή η γνώμη των πολλών, η γνώμη *του «κόσμου»*. Χαρακτηριστικός, κατά τη γνώμη μου, είναι ο τρόπος που θέτει το ερώτημα σ' αυτήν του την εκδοχή, δηλαδή ως ζήτημα της *ηθικής φιλοσοφίας*, ο Σωκράτης, καθώς στον πλατωνικό διάλογο με τον Κρίτωνα αντιμετωπίζει το δίλημμα, αν πρέπει να πει το κώνειο, αφού καταδικάστηκε με βάση τους θεσμούς της πόλης σε θάνατο, ή να δραπετεύσει από τη φυλακή, όπως τον παροτρύνει ο Κρίτωνας. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου ο Πλάτωνας αποδίδει στον δάσκαλό του την απάντηση στο ερώτημα, αν *κριτήριο* για την ηθική στάση του ανθρώπου πρέπει να είναι η *γνώμη του «κόσμου»* ή η *γνώμη του «γνωστή»*. Η απάντηση του Σωκράτη είναι σαφής: «Ουκ άρα, ω βέλτιστε, πάνυ ημίν ούτω φροντιστέον, τι ερούσιν οι πολλοί ημάς, αλλ' ό,τι ο επαίων περί των δικαίων και αδίκων, ο εἰς και αυτή η αλήθεια. Όστε πρώτον μὲν ταύτη οὐκ ορθῶς εἰσηγεί εἰσηγούμενος τῆς των πολλῶν δόξης δεῖν ημᾶς φροντίζειν περί των δικαίων και καλῶν και αγαθῶν και των ἐναντίων».⁵⁸¹

β. Το ερώτημα του ορθού, ως ερώτημα που τίθεται σε σχέση με την πολιτεία, ανάγεται –σε αντίθεση με το προηγούμενο– στην ηθική αλλά και στην *πολιτική φιλοσοφία*. Το προηγούμενο σωκρατικό ερώτημα της φιλοσοφικής ηθικής, μπορεί να θεωρηθεί ως η φιλοσοφική προϊστορία του αντίστοιχου ερωτήματος της πολιτικής φιλοσοφίας. Εδώ δηλαδή το *πανάρχαιο* αλλά πάντοτε *επίκαιρο* ζήτημα είναι αν η πολιτεία πρέπει να κυβερνιέται από τους πολλούς, δηλαδή από την πλειοψηφία, ή από τους σοφούς. Κι εδώ ο Πλάτωνας, αναπτύσσοντας την αντιδημοκρατική (δηλαδή αριστοκρατική) περί πολιτείας θεωρία του, προσφέρει το φιλοσοφικό θεμέλιο για την έκβαση του διλήμματος: στο ερώτημα, αν πρέπει να άρχουν των πόλεων οι *βασιλικοί άν-*

δρες, όπως ονόμαζε τους σοφούς ο Πλάτωνας, ή ο δήμος, οι πολλοί, οι αρχόμενοι, τελικά η «δίπους αγέλη»(!) όπως αποκαλεί ο Πλάτωνας το λαό της πόλης.⁵⁸² Τη ρητή απάντησή του βρίσκει κανείς σε πολλά χωρία του έργου του. Τα πιο χαρακτηριστικά χωρία κατά τη γνώμη μας είναι τα εξής: «ή οι φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν εν ταις πόλεσιν ή οι βασιλείς τε νυν λεγόμενοι και δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως και ικανώς, και τούτο εις ταυτόν ξυμπέσει, δυνάμεις τε πολιτική και φιλοσοφία...».⁵⁸³ Η θέση αυτή ολοκληρώνεται με την άποψη πως ο βασιλικός άνδρας μπορεί να άρχει και παρά τη θέληση των αρχομένων, «εκόντων ή ακόντων».⁵⁸⁴ Αντίθετα ο Αριστοτέλης με τις γνωστές ρήσεις του: «εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν» και «άρχειν πάντας μεν εκάστου, έκαστον δ' εν μέρει πάντων»,⁵⁸⁵ δίνει μια πρώτη φιλοσοφική βάση στην έννοια της δημοκρατίας.

IV. Συμπεράσματα

1. Είναι πραγματικά συναρπαστική η εξέλιξη της σχέσης μεταξύ πολιτικής και επιστήμης, μεταξύ της γνώμης των πολλών, που ο Πλάτωνας αποκαλεί «δίποδα αγέλη», και της γνώμης των «επαϊόντων» ως κριτήριου νομιμοποίησης της ορθής επιλογής. Ενώ δηλαδή η αρχαϊκή μορφή του ερωτήματος κατέληξε στη φιλοσοφική αποδοχή (ή και μη αποδοχή) της δημοκρατίας, το ερώτημα τίθεται ξανά μέσα στο πλαίσιο και τη θεσμική λογική της σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας. Τίθεται όμως με άλλους όρους. Τίθεται εκ των πραγμάτων ως πρόβλημα ορίων των δυνατοτήτων της δημοκρατίας ν' αποφασίζει χωρίς τη γνώμη των επαϊόντων σ' έναν κόσμο αμύχανο μπροστά στην πολυπλοκότητα πολλών πολιτειακών προβλημάτων.

582 Πλάτων, *Πολιτικός*, 266 e-276 c, 276 e.

583 *Πολιτεία*, 473 d.

584 *Πολιτικός*, 296 b. Ιστορική για την ελληνική –και όχι μόνο– θεωρία περί δημοκρατίας αλλά και την ιστορία της πολιτικής σκέψης είναι ο συγκρουσιακός διάλογος που είχαν πάνω στο θέμα αυτό οι Κ. Δ. Τσάτσος και Αρ. Ι. Μάνεσης. «Χειρών αδικών» άρχισε ο Κ. Δ. Τσάτσος, κάνοντας κριτική στο έργο του Αρ. Ι. Μάνεση, *Το συνταγματικό δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 15-17 [δημοσιευμένο και στο: *Συνταγματική θεωρία και πράξη* (1954-1979), Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1980, σ. 21-23]. Με το κείμενό του ο Κ. Δ. Τσάτσος [βλ. *Νέον δίκαιον*, τ. 19 (1962), σ. 63 επ.] επιχειρεί να εντάξει την πλατωνική πολιτειακή θεωρία στην έννοια της δημοκρατίας. Η απάντηση του Αρ. Ι. Μάνεση (βλ. *Νέον Δίκαιον*, τ. 19, 1962), σ. 311 επ., αναδημοσιευόμενο στο *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, 1954-1979, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Ι, σ. 493 επ., ανήκει στα κλασικά νεοελληνικά κείμενα της δημοκρατικής θεωρίας, για το οποίο μπορεί κανείς να πει πως έκλεισε οριστικά την όποια τυχόν αμφισβήτηση για την απορριπτική στάση του Πλάτωνα απέναντι στην ιδέα της δημοκρατίας. Προάσπιση του δημοκρατικού χαρακτήρα της πλατωνικής πολιτειολογίας κάνει ο Σπ. Μακρής, *Ισχύς και ελευθερία*, ό.π. (υποσ. 18), σ. 45-46. Στη συνέχεια όμως (σ. 46-47) συνομολογεί ότι ο Πλάτωνας, με τις απόψεις του, θέλει ν' απαντήσει στην κρίση του 4ου αιώνα, κάνοντας κριτική «της αθηναϊκής δημοκρατίας των αμόρφωτων» και να προτείνει την αντικατάστασή της από «μία ιδανική δίκαιη πολιτεία», την πολιτεία των «βασιλέων φιλοσόφων». Τελικά, και αυτό είναι κρίσιμο για την αξιολόγηση της προσέγγισης που επιχειρεί ο Σπ. Μακρής, καταλήγει στο συμπέρασμά του ότι ο «ιδανικός άρχοντας κατά Πλάτωνα, δεν είναι παρά η προσωποποίηση του Νόμου, άρα της Γνώσης».

585 Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Ζ. 2. 1317 a, 40-1317 b, 3, 19-20.

2. Είναι προφανές ότι η επιστημονική γνώση αποκαλύπτει, κατά τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας, όλο και περισσότερο την *αιτία* και τις *συνέπειες* των συγκεκριμένων εκφάνσεων του σύγχρονου πολιτικού λόγου. Έτσι, η επιστημονική γνώση διαχέεται στην κοινωνία με ταχύτατους ρυθμούς και αποτελεί, όλο και πιο πολύ, *απαραίτητη προϋπόθεση της πολιτικής*, η οποία νοείται ως διαδικασία γένεσης και άρθρωσης της δημοκρατικής εξουσίας.

3. Βρισκόμαστε, έτσι, μπροστά στην ιστορικά πιο κρίσιμη, ίσως δραματική δοκιμασία της σύγχρονης δημοκρατίας, όταν η δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική επιλογή βρίσκεται σε μετωπική σύγκρουση με τον επιστημονικό λόγο: *η πλειοψηφική ή η επιστημονική εκδοχή;*

4. Στη σύγχρονη δημοκρατία η σχέση της επιστημονικής γνώσης προς τη δημοκρατική, αντιπροσωπευτική και συμμετοχική διαδικασία, δηλαδή *η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου*, γίνεται κομβική, ίσως κάπου και αδιέξοδη. Πού οδηγεί αλήθεια τη δημοκρατία η *εξάρτηση της ελευθερίας από τη γνώση*, του πολιτικού από τον επιστημονικό λόγο; Με άλλα λόγια: Η εξάρτηση της διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης, δηλαδή του πολιτικού από τον επιστημονικό λόγο, βαίνει αυξανόμενη για όποιον εκφέρει νομιμοποιημένο *ατομικό* ή *θεσμικό* λόγο. Η *ελεύθερη έκφραση του πολιτικού λόγου προϋποθέτει σε κάθε περίπτωση δυνατότητα επιλογών*. Η δυνατότητα επιλογών όμως προϋποθέτει γνώση των προς επιλογή πολιτικών εκδοχών. Βρισκόμαστε μπροστά σε αδιέξοδο;

5. Οφείλουμε να δεχτούμε ότι στο προσκήνιο της δημοκρατίας καλείται πλέον, περίπου επισήμως, και αυτός που μπορεί να εκφέρει επιστημονικό λόγο. Πώς θα έπρεπε να διαμορφώνεται η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη δημοκρατία; Η διάκριση επιστημονικού και πολιτικού λόγου δεν είναι απόλυτη ή, πιο σωστά, δεν είναι πάντοτε απόλυτη. Όταν ο επιστημονικός λόγος αναφέρεται σε ζητήματα *πολιτικής φύσης*, τα νοηματικά όριά του προς τον πολιτικό λόγο είναι ενίοτε δυσδιάκριτα και πάντως σε κάθε περίπτωση *εναίσθητα*. Και ας μην ξεχνάμε: οι έννοιες *πολιτικός λόγος* και *επιστημονικός λόγος* είναι έννοιες είδους που ανάγονται στην έννοια *γένους* που είναι ο *λόγος*.

6. Η απόπειρα *απάντησης*, στο πιο κρίσιμο ίσως ερώτημα που τέθηκε κατά την ιστορική εξέλιξη της δημοκρατίας, θα συνιστούσε πνευματική αφέλεια. Υπάρχουν μεγάλα θέματα που *δεν επιλύονται* αλλά απλά *προσεγγίζονται*. Όποιος προσποιείται πως απαντά σε θέματα που από τη φύση τους δεν επιλύονται, ή είναι ανεπαρκέστατος ή ενεργεί με διδακτικό, δηλαδή πολιτικό *δόλο*. Περιοριζόμαστε, γι' αυτό, με όσες επιφυλάξεις επιβάλλει ο σεβασμός στο άβατο, στη διατύπωση έξι θέσεων, με τις οποίες επιχειρούμε τη δική μας προσέγγιση.

α. *Θέση πρώτη:* Η ελεύθερη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του πολίτη και του λαού, τόσο υπό τη μορφή της έμμεσης, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής του συμμετοχής, όσο και υπό τις εξελισσόμενες μορφές της άμεσης συμμετοχής του, αποτελούν το *θεμέλιο* της δημοκρατίας. Εδώ εννοώ, ρητά, *την πρωταρχικότητα του δημοκρατικά νομιμοποιημένου πολιτικού λόγου*.

β. *Θέση δεύτερη:* Ο πολιτικός λόγος που θέλει να λειτουργεί νομιμοποιητικά

πρέπει να είναι *ελεύθερος*. Να εκφράζει δηλαδή ελεύθερη πολιτική επιλογή.

- γ.** *Θέση τρίτη:* Η ελευθερία της πολιτικής επιλογής *προϋποθέτει* σ' έναν όλο και περισσότερο τεχνοκρατούμενο κόσμο *την ολοκληρωμένη πληροφόρηση, και, επομένως, την όσο γίνεται εκτενέστερη γνώση της θεματικής* στο πλαίσιο της οποίας συντελείται η πολιτική επιλογή. Έτσι, π.χ., η προκήρυξη δημοψηφίσματος με τη μορφή διλήμματος επί ενός θέματος, για το περιεχόμενο του οποίου είτε δεν υπάρχει πληροφόρηση είτε το ουσιαστικό του περιεχόμενο εκφεύγει των δυνατοτήτων αντίληψης από τον μη ειδικό πολίτη, παύει να αποτελεί μορφή δημοκρατικής συμμετοχής.
- δ.** *Θέση τέταρτη:* Στο μέτρο που η εκφορά του πολιτικού λόγου αγγίζει δημόσια πράγματα, η διαχείριση των οποίων προϋποθέτει και τη χρήση του επιστημονικού λόγου, η πολιτική επιλογή παραμένει μεν στην αρμοδιότητα του πολιτικού φορέα, διατηρείται δηλαδή η πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου, αυτός που το εκφέρει όμως εκ των πραγμάτων αλλά και λόγω της πολιτικής του ευθύνης, αδυνατεί να αγνοήσει τους όρους και τα όρια, κυρίως βέβαια τους κινδύνους που επισημαίνει ο επιστημονικός λόγος.
- ε.** *Θέση πέμπτη:* Η εκφορά επιστημονικού λόγου, που διαμορφώνεται *εν αγνοία* ή με *αποσιώπηση* της κοινωνικοπολιτικής προέλευσης του εκφέροντος το λόγο ή των κοινωνικοπολιτικών του επιπτώσεων, δηλαδή κάθε μορφή απόκρουλου λόγου, *δεν πληροί καν την έννοια του επιστημονικού λόγου*.
- στ.** *Θέση έκτη και καταληκτική:* Η διαμόρφωση ελεύθερης πολιτικής βούλησης στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία προϋποθέτει αφενός την τελική πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου, αφετέρου όμως και μια πολιτική με επιστημονική ευθύνη και μια επιστήμη με πολιτική ευθύνη.

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

§ 46. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Ένατης Ενότητας

1. Μετά την παρουσίαση μιας επιλογής θεμάτων γύρω από την έννοια του πολιτεύματος γενικά, ειδικότερα του *δημοκρατικού πολιτεύματος* (Εβδομη Ενότητα), η επόμενη ενότητα αφιερώνεται στην *αρχή της διάκρισης των εξουσιών*. Η αλληλουχία της θεματικής γίνεται προφανής, αν αναλογιστεί κανείς ότι η αρχή αυτή συνόδεψε τη δημιουργία και την ιστορική εξέλιξη της δημοκρατίας και αποτελεί θεμελιώδη δικαιοκή, και πιο συγκεκριμένα: δικαιοκρατική της, προϋπόθεση. Την πιο έγκυρη καταγραφή της αρχής στο λόγο του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού θα βρούμε στο άρθρο 16 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, κατά το οποίο, μια κοινωνία χωρή ανθρωπίνα δικαιώματα και *διάκριση των εξουσιών*, *δεν έχει Σύνταγμα*.

2. Και μια εξήγηση, γιατί η λέξη *εξουσία* μόλις παραπάνω έχει μπει σε εισαγωγικά: όπως θα δούμε εκτενέστερα στη συνέχεια,⁵⁸⁶ στο δημοκρατικό πολίτευμα η *εξουσία είναι μία*, διότι έχει *μία* πηγή νομιμοποίησης, που είναι ο δήμος. Η πολιτειακή εξουσία στο δημοκρατικό πολίτευμα είναι αδιαίρετη. Γι' αυτό ακριβέστερος είναι ο όρος *διάκριση των λειτουργιών* στις οποίες συστηματοποιείται και υλοποιείται η *μία* και *ενιαία* πολιτειακή εξουσία. Στη συνέχεια θα γίνεται χρήση του όρου *λειτουργία*, εκτός αν τα τεκμήρια ή οι συγγραφείς, των οποίων γίνεται επίκληση, χρησιμοποιούν τον όρο *εξουσία*. Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών περιλαμβάνει –με πολλές διαφοροποιήσεις– μια θεσμική δεοντολογία, κατά την οποία η *πολιτειακή εξουσία* (πρέπει να) αναθέτει σε ξεχωριστούς θεσμικούς φορείς τις κατ' ιδίαν λειτουργικές της εκφάνσεις, δηλαδή τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαιοδοτική.

3. Με βάση τα παραπάνω, η Ένατη αυτή Ενότητα διαρθρώνεται ως εξής:

- α. Η κατανόηση της θεματικής της *διάκρισης των λειτουργιών* της πολιτειακής εξουσίας προϋποθέτει μια στοιχειώδη παρουσίαση της *λογικής και της εννοιολογικής συγκρότησης αυτής της αρχής*, ένα είδος δηλαδή εισαγωγής, στη σύνθετη θεματολογία της (βλ. παρακ. § 47).

586 Βλ. παρακ. εκτενώς § 46, II.

- β.** Οι θεσμοί και οι αρχές του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού έχουν νοηματοδοτηθεί –και συνεχίζουν αενάως να ανανοηματοδοτούνται– από την ιστορία τους. Αυτό ισχύει και για την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών: Γι’ αυτό και η προσέγγιση του νοήματός της περνάει μέσα από την αναζήτηση της *ιστορίας* της, που την αναδεικνύει ως ένα από τα *σταθερά στοιχεία* των δημοκρατικών πολιτευμάτων. Η αναγκαία αυτή ιστορική προσέγγιση επιχειρείται με δύο συλλογιστικά βήματα. Σε ένα πρώτο βήμα εξετάζουμε κριτικά την κρατούσα άποψη, κατά την οποία η *απίωτη καταγωγή* της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών τοποθετείται στην *αρχαία ελληνική πόλη* και τη σχετική *πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη* (§ 48).
- γ.** Μετά την αμφισβήτηση της προηγούμενης εκδοχής, στο δεύτερο μέρος της ιστορικής προσέγγισης, επιχειρείται η αναζήτηση της *πραγματικής* –κατά τον συγγραφέα– *προέλευσης της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών στη νεότερη ιστορία και στην αντίστοιχη ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας* (§ 49).
- δ.** Τέλος, το νόημα και η λειτουργία της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών έχει υποστεί ορισμένες αλλοιώσεις στο πλαίσιο της εξέλιξης της σύγχρονης δημοκρατίας, κυρίως κάτω από τον αποφασιστικό και διαμορφωτικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων που, εν πολλοίς, προσδιορίζουν τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος (βλ. παρακ. § 50).

§ 47. Εισαγωγή στο θέμα

1. Η νοηματική συγκρότηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών

- 1.** Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών που ιστορικά ξεκίνησε, όπως θα δούμε, ως αρχή της διάκρισης των «εξουσιών», βασική ιστορική αφετηρία έχει, όπως επιγραμματικά σημειώνει ο Κώστας Χρυσόγονος, «την αμφισβήτηση του αδιαίρετου της κυριαρχίας και εμπεριέχει το αίτημα για συμμετοχή στην άσκηση της κρατικής εξουσίας των συλλογικών εκφραστών συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων (αριστοκρατία και αστική τάξη) βέβαια με τον μονάρχη».⁵⁸⁷
- 2.** Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών στην κανονιστική της συγκεκριμενοποίησης έχει την έννοια ότι η πολιτειακή εξουσία δρα υπό τρεις μορφές: πρώτον, θέτει κανόνες δικαίου (νομοθετική λειτουργία), εκτελεί ή εφαρμόζει κανόνες δικαίου (εκτελεστική λειτουργία) και λύνει τις διαφορές που προκύπτουν από την εφαρμογή των κανόνων του δικαίου (δικαστική λειτουργία). Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών χαρακτηρίζεται από πολυσημία, που προέκυψε από την ποικιλία των μορφών εφαρμογής της, δηλαδή από την ποικιλία τόσο των ιστορικοπολιτικών συνθηκών υπό τις οποίες υιοθετήθηκε όσο και από τις συνακόλουθες νοηματικές και κανονιστικές μορφοποιήσεις της.⁵⁸⁸ Παρά την

⁵⁸⁷ Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 293.

⁵⁸⁸ Λίγα από τα σύγχρονα προβλήματα του συνταγματικού δικαίου είναι τόσο «παλιά» αλλά και τόσο σταθερά ριζωμένα στον δημοκρατικό νομικό πολιτισμό όσο η αρχή της διάκρισης των

ιστορικά εξηγήσιμη πολυσημία της όμως, η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών απέκτησε έναν σταθερό και διαχρονικό νοηματικό πυρήνα, που έχει πολιτογραφηθεί ως θεμέλιο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού. Ως εισαγωγή στο θέμα προτάσσουμε την παρουσίαση αυτού του *διαχρονικού και σταθερού νοηματικού πυρήνα*, της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, δηλαδή την εννοιολογική και λογική της συγκρότηση. Η εισαγωγή αυτή επιχειρεί να δώσει απάντηση σε πέντε ερωτήματα:

- α.** Πρώτο ερώτημα: Τι είναι αυτό που η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών *χωρίζει ή διακρίνει*, ποιο είναι το σημείο αναφοράς της – δηλαδή, τελικά, ποια ύλη «διακρίνει»; Αυτό το ερώτημα, για το οποίο έγινε απλή νύξη κατά την έναρξη της προσέγγισης στο θέμα, ικανοποιείται με την εξέταση της έννοιας της πολιτειακής *λειτουργίας* και τη σχέση της με την έννοια της πολιτειακής *εξουσίας*. Γιατί ο συγγραφέας απορρίπτει τον όρο *διάκριση εξουσιών* και επιλέγει τον όρο *διάκριση λειτουργιών*; (Βλ. παρακ. ΙΙ.)

λειτουργιών. Αντίστοιχος είναι και ο πλούτος της σχετικής ξένης και ελληνικής βιβλιογραφίας. Για μια πρώτη συνολική εικόνα βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 104-133, κυρίως όμως ο ίδιος, *Zur Geschichte und Kritik der Lehre von der Gewaltenteilung. Der Heidelberger Akademie der Wissenschaften vorgelegt am 15. Juli 1967*, αναδημοσιευμένο στο: Th. D. Tsatsos, *Peri Politeias*, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 109-197 και 334· K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), κυρίως σ. 207-244· Αρ. Ι. Μάνεσης, *Αι εγγνήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. ΙΙ, 1965, σ. 351 κε· Α. Παπαλάμπρου, «Η έννοια της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών», στο: *Σύμμεικτα Α. Σβώλου*, 1961, σ. 333-370. Για την ιστορία της αρχής βλ. Γ. Βλάχος, *Η ενότης της πολιτικής εξουσίας και η διάκρισις των εξουσιών εις το «πνεῦμα των Νόμων»*, 1956· βλ. επίσης Ν. Μπουρόπουλος, *Η έννοια της δικαιοδοτικής λειτουργίας*, 1951. Για την εφαρμογή της αρχής στο πλαίσιο της σύγχρονης κρατικής και πολιτικής πραγματικότητας βλ. Κ. Σημίτης, *Η δομική αντιπολίτευση*, 1979· ο ίδιος, «Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Μύθος και πραγματικότητα», *Βήμα*, 4.11.1979. Από τα νεότερα διδακτικά εγχειρίδια του ελληνικού συνταγματικού δικαίου βλ. κυρίως Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό δίκαιο*, β' έκδ. (Κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα), Αθήνα, 2002, σ. 118 κε· Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 381 επ· Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 293 κε· Γ. Δημούλης, *Η διάκριση των λειτουργιών του συνταγματικού κανόνα*, 2001· W. Kägi, *Zu Entstehung, Wandlung und Problematik des Gewaltenteilungsprinzips*, Diss. Zürich 1936/37· ο ίδιος, «Von der klassischen Dreiteilung zur umfassenden Gewaltenteilung», στο: *Verfassungsrecht und Verfassungswirklichkeit. Festschrift für Hans Huber*, 1961, σ. 151-173· K. Kluxen, «Die Herkunft der Lehre von der Gewaltentrennung», στο: *Aus Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Gerhard Kallen*, 1957, σ. 219-236· M. Troper, *La séparation des pouvoirs et l'histoire constitutionnelle française*, 1980. Βλ. επίσης O. Küster, «Das Gewaltenproblem im modernen Staat», *AöR*, 75, 1949, σ. 397-413· P. Schneider, «Zur Problematik der Gewaltenteilung im Rechtsstaat der Gegenwart», *AöR*, 82, 1957, σ. 1-27· W. Weber, «Die Teilung der Gewalten als Gegenwartsproblem», στο: *Festschrift Für Carl Schmitt*, 1959, σ. 253-272· M. Imboden, «Gewaltentrennung als Grundproblem unserer Zeit», στο: *Gedanke und Gestalt des demokratischen Rechtsstaates*, 1965, σ. 37-53· N. Achterberg, *Probleme der Funktionenlehre*, 1970· D. Merten (εκδ.), *Gewaltentrennung im Rechtsstaat. Zum 300. Geburtstag von Charles de Montesquieu*, 1989. Για ορισμένα σύγχρονα αλλά ειδικότερα προβλήματα που τίθενται για τη διάκριση των λειτουργιών βλ. N. Gehrig, *Parlament, Regierung und Opposition - Dualismus als Voraussetzung für eine parlamentarische Kontrolle der Regierung*, 1969· H. D. Jarass, *Politik und Bürokratie als Elemente der Gewaltenteilung*, 1975· A. Süsterhenn, «Das Subsidiaritätsprinzip als Grundlage der vertikalen Gewaltenteilung», στο: *Vom Boner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung. Festschrift für Hans Nawiasky*, 1956, σ. 141-155· W. Steffani, «Gewaltenteilung im demokratischpluralistischen Rechtsstaat», *PVS*, σ. 256 κε· Βλ. και Chr. Möllers, *Gewaltengliederung. Legitimation und Dogmatik im nationalen und Internationalen Rechtsvergleich*, Tübingen 2005 (Σειρά: Jus Publicum, ap. 141).

- β. Δεύτερο ερώτημα: Σε ποιο επίπεδο –εννοιολογικό ή θεσμικό– είναι νοητή η *διάκριση των λειτουργιών* της πολιτειακής εξουσίας; Εξαντλείται δηλαδή η διάκριση και ο χωρισμός των λειτουργιών, στην εννοιολογική διαφοροποίηση, μεταξύ των μορφών δράσης της πολιτειακής εξουσίας ή επεκτείνεται και στην οργανική τους διάκριση, που απαιτεί κάθε λειτουργία να δρα με *χωριστά όργανα*; Τέλος, πρέπει να εξεταστεί, μήπως η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών αναφέρεται επιπλέον και σ' ένα τρίτο επίπεδο: δηλαδή στην απαγόρευση, ένα και το αυτό πρόσωπο να είναι φορέας δύο οργάνων που ανήκουν σε δύο διαφορετικές λειτουργίες; (Βλ. παρακ. III.)
- γ. Τρίτο ερώτημα: Τι σημαίνει, σε επίπεδο λειτουργιών της πολιτειακής εξουσίας, *νομοθεσία*, τι σημαίνει *εκτέλεση* και τι σημαίνει *εκδίκηση*; (Βλ. παρακ. IV.)
- δ. Τέταρτο ερώτημα: Ποια είναι η έννοια του *οργάνου* στο πλαίσιο της λογικής, της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών; (Βλ. παρακ. V.)
- ε. Πέμπτο ερώτημα: Τι σημαίνει *αρχή* στο επίπεδο της κανονιστικής, δηλαδή δικαικής διάστασης της διάκρισης των λειτουργιών; (Βλ. παρακ. VI.)

II. Το σημείο αναφοράς της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών: η εξουσία ή η λειτουργία;

1. Σύμφωνα με την παραπάνω συστηματοποίηση της ανάπτυξης, επιχειρούμε την απάντηση στο πρώτο ερώτημα: *Τι διακρίνει ή τι χωρίζει* – τελικά, δηλαδή: *πού παραπέμπει* η αρχή της διάκρισης. Επειδή και στο παρελθόν, αλλά και τώρα, αλλού γίνεται λόγος για διάκριση *λειτουργιών* και αλλού για διάκριση *εξουσιών*, το ερώτημα καταλήγει να συμπυκνώνεται στην εννοιολογική σχέση *εξουσίας* και *λειτουργίας*.

2. Διδάσκεται ευρύτατα ότι η αρχή της διάκρισης έχει σημείο αναφοράς την *εξουσία*. Αυτή η αρχή θέλει την πολιτειακή *εξουσία* διηρημένη και υλοποιούμενη στις τρεις επιμέρους μορφές της. Έτσι, για να αναφερθούμε ενδεικτικά σε μία μόνο, αλλά επιστημονικά έγκυρη, άποψη, εκείνη του Φίλιππου Σπυρόπουλου, διαβάζουμε στο στοχαστικό διδακτικό του εγχειρίδιο: «Η κρατική εξουσία είναι μία. Εν τούτοις λειτουργεί προς διάφορες κατευθύνσεις, ιδίως δε, νομοθετεί, εκτελεί τους κανόνες και δικάζει...». «Ο όρος *εξουσία*...» συνεχίζει ο Σπυρόπουλος «έχει εν προκειμένω νομική έννοια. Σημαίνει την αρμοδιότητα. Διαφέρει δε από την εξουσία ως στοιχείο του κράτους, η οποία είναι πραγματική έννοια που σημαίνει την ισχύ, την ικανότητα επιβολής της κρατικής θέλησης επί των θελήσεων των ατόμων. Εξουσία, υπό νομική έννοια, είναι η ανάθεση καθεμιάς από τις τρεις βασικές κρατικές λειτουργίες σε ξεχωριστά κρατικά όργανα». ⁵⁸⁹ Εδώ, η συζήτηση, με την καινοτόμο πάντα σκέψη του Φίλιππου Σπυρόπουλου, θα μπορούσε να αποτελέσει περιεχόμενο ξεχωριστής μελέτης. Στο πλαίσιο του παρόντος έργου όμως, περιοριζόμαστε σε ελάχιστες σκέψεις στις

οποίες αποτυπώνονται οι επιφυλάξεις μας για την εκδοχή, ότι η αρχή της διάκρισης αφορά την ίδια την πολιτειακή εξουσία. Έτσι:

- α. Αν εξουσία σημαίνει *ανάθεση λειτουργίας*, τότε πώς απορροφάται η έννοια της λειτουργίας από εκείνη της εξουσίας, αφού η πρώτη είναι μορφή δράσης της εξουσίας και έλκει τη νομιμοποίησή της από αυτήν;
- β. Ο όρος *εξουσία*, όταν χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τις κατ' ιδίαν μορφές πρωτογενούς δράσης της πολιτείας, αποτελεί, κατά τον Φίλιππο Σπυρόπουλο, σε *αντιδιαστολή* με τη χρήση της ως *πολιτειακής εξουσίας*, νομική έννοια. Δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με αυτήν τη θέση.

Και η κρατική εξουσία έχει νομική διάσταση. Η άρνηση της νομικής διάστασης της έννοιας της κρατικής εξουσίας θα μας δημιουργούσε προβλήματα στο πλαίσιο του *συνταγματικού κράτους*, όπου η εξουσία του λαού σχετικοποιείται, νομιμοποιείται και νομιμοποιείται, αφού ασκείται μόνο στο πλαίσιο των (νομικών) κανόνων του Συντάγματος.

3. Κατά τη γνώμη μας, η αναφορά στον όρο *διάκριση εξουσιών* δεν είναι ακριβής και για έναν ακόμη λόγο. Η ιστορική εξέλιξη της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, στο πλαίσιο της θεωρητικής σύλληψης της πολιτείας, που καθόρισε και το έργο του συντακτικού νομοθέτη, αναδεικνύει μια κρίσιμη διαφοροποίηση ανάμεσα στο νόημα της πολιτειακής *εξουσίας* και των *λειτουργιών* της. Η ιστορία της σχέσης μεταξύ αυτών των δύο εννοιών ταυτίζεται με την εξέλιξη της έννοιας της εξουσίας από την αναγνώριση της *αδιαίρετης* φύσης της (εξουσία του μονάρχη) στην αντίληψη της δυνατότητας εσωτερικής της οργάνωσης κατά τομείς αρμοδιοτήτων. Στην *απόλυτη* μοναρχία η εξουσία ήταν αδιαίρετη, με μοναδικό φορέα τον μονάρχη.⁵⁹⁰ Στη *συνταγματική* μοναρχία η εξουσία είχε διαιρεθεί μεταξύ μονάρχη και της άρχουσας τάξης (δυϊσμός της πηγής της εξουσίας).⁵⁹¹ Η εξουσία αποκτά το δημοκρατικό της νόημα με την αποδοχή της λαϊκής κυριαρχίας, που σημαίνει και πάλι αναγκαία το αδιαίρετο της εξουσίας.

4. Η εννοιολογική ανάλυση, που επιχειρούμε, επιβεβαιώνεται, αλλά και διευκολύνει τον αναγνώστη, αν συνδυαστεί με το παράδειγμα του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, ακριβώς διότι το Σύνταγμα αυτό χρησιμοποιεί εναλλάξ τους όρους *εξουσία* και *λειτουργία*. Έτσι: το άρθρο 1 § 3 αναφέρεται στην πηγή της *εξουσίας*, ενώ το άρθρο 26 στη νομοθετική *λειτουργία*. Αυτή η διαφοροποίηση είναι νέα έναντι του προηγούμενου ελληνικού Συντάγματος της 1.1.1952, το οποίο και στις δύο περιπτώσεις χρησιμοποιούσε τον όρο *εξουσία*, τόσο δη-

590 Στη μοναρχία, που ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, οι Γερμανοί πολιτειολόγοι F. Schmitthener, G. Jellinek και R. Thoma, προκειμένου να τονίσουν την ενότητα της πολιτειακής εξουσίας και τον κυρίαρχο ρόλο του μονάρχη, δίδαξαν ότι η εξουσία της πολιτείας είναι αδιαίρετη και ότι η νομοθεσία, η εκτέλεση και η απονομή της δικαιοσύνης αποτελούν απλά τις μορφές δράσης της πολιτείας, δηλαδή τις λειτουργίες της. Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 153 κε.

591 Όπως θα δούμε παρακάτω (§ 48, III, IV), τον διαιρετό χαρακτήρα της πολιτειακής εξουσίας θα συναντήσουμε στη φιλοσοφία του J. Locke και του Ch. de Montesquieu. Και οι δύο χρησιμοποιούν πληθυντικό αριθμό (των εξουσιών).

λαδή στο άρθρο 21 § 2 (Άπασαι *αι εξουσίαι* κ.λπ.), όσο και στα αντίστοιχα προς το άρθρο 26, άρθρα 22, 27 και 28 («Η νομοθετική εξουσία ασκείται κ.λπ.). Το ισχύουν λοιπόν ελληνικό Σύνταγμα, όταν θέλει να χαρακτηρίσει τις (τρεις) μορφές δράσης (άσκησης) της πολιτειακής εξουσίας, *κάνει λόγο για λειτουργίες*. Οι πολιτειακές *λειτουργίες* δηλαδή έχουν πηγή νομιμοποίησής τους την πολιτειακή (συνταγματική) *εξουσία*, ενώ η τελευταία μόνο το *δήμο*. Τότε όμως, κατά τη λογική του συνταγματικού μας κειμένου, οι δύο έννοιες *δεν ταυτίζονται* ούτε εννοιολογικά αλλά ούτε και δικαιοικά. *Η πρώτη νομιμοποιεί τη δεύτερη*. Αυτό σημαίνει πως στο δικαιοικό σύστημα συντρέχει και ιεραρχική διαφορά μεταξύ εξουσίας και λειτουργίας.

5. Λειτουργία βέβαια *δεν είναι κάθε μορφή δράσης της πολιτείας*, αλλά *ορισμένη δράση*, με *εξειδικευμένα* χαρακτηριστικά. Έτσι η λειτουργία i) είναι δράση *οργάνων της κρατικής εξουσίας*, ii) είναι δράση *ρυθμιστική του κοινωνικού βίου*, iii) είναι δράση με την οποία, κατά το Σύνταγμα, εκφράζει *πολιτική βούληση* της εξουσίας και *υλοποιούνται* οι αποφάσεις της, σύμφωνα με τις προβλεπόμενες συνταγματικές διαδικασίες. Η δράση της πολιτείας όμως περιλαμβάνει και μορφές που βρίσκονται έξω από το νοηματικό πεδίο της συνταγματικής οργάνωσης της εξουσίας. Σε αυτές, μεταξύ άλλων, υπάγονται: i) η δράση των *κοινωνικών φορέων* και, κυρίως, η συνταγματικά πια κατοχυρωμένη οργάνωση και δράση των *πολιτικών κομμάτων*, ii) η καθαρά *ιδιωτική* δραστηριότητα της πολιτειακής εξουσίας (π.χ. οι πράξεις διαχείρισης: αγορές, μισθώσεις, εκμισθώσεις κ.λπ.), iii) η δράση της αντιπολίτευσης, κ.ά. Από αυτήν τη δειγματοληπτική αναφορά προκύπτει, κατά τη γνώμη μας, το εξής σημαντικό: η έννοια της λειτουργίας, όπως την προϋποθέτει η λογική της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, αναφέρεται όχι σε όλο το φάσμα του δημόσιου βίου, όχι σε όλο το πολιτειακό γίγνεσθαι, αλλά μόνο στην *κρατική δράση*.

III. Τα κριτήρια της διάκρισης

1. Με το δεύτερο ερώτημα επιχειρούμε να αποσαφηνίσουμε τα *κριτήρια* της *διάκρισης* ή του *χωρισμού* μεταξύ των τριών *λειτουργιών* ως των μορφών υπό τις οποίες δρα κι έτσι συγκεκριμενοποιείται η πολιτειακή *εξουσία*: Επισημαίνουμε πως το ερώτημα αυτό δεν αφορά το περιεχόμενο των διακρίσεων, δηλαδή το *τι είναι* νομοθεσία, εκτέλεση κανόνων, εκδίκαση, όργανο ή αρχή. Αφορά μόνο την επισήμανση των τριών κριτηρίων κατά τα οποία είναι νοητή η διάκριση. Υπό την έννοια αυτή η διάκριση των λειτουργιών μπορεί να βασιστεί σε τρία *κριτήρια*: στο εννοιολογικό (παρακ. 2), στο οργανικό (παρακ. 3) και στο προσωπικό (παρακ. 4).

2. Το λογικά *πρώτο κριτήριο* διάκρισης είναι το *εννοιολογικό*. Κατά το κριτήριο αυτό ερωτάται τι ακριβώς διαφοροποιεί τη *νομοθεσία* από την *εκτέλεση* ενός κανόνα και την εκτέλεση του κανόνα από τη δικαστική επίλυση των διαφορών που προκύπτουν από την εφαρμογή του δικαίου; Εδώ ο Konrad Hesse χρησιμοποιεί τον όρο *ένταξη-υπαγωγή* (Zuordnung) των διαφόρων δραστηριοτήτων της πολιτειακής εξουσίας σε ένα από τα τρία είδη λειτουργίας.⁵⁹² Αυτή η

592 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 212 κε.

ένταξη-υπαγωγή έγινε με κριτήριο τα είδη δραστηριότητας, που ανέδειξε στην ιστορική της διαμόρφωση και εξέλιξη η πολιτεία, δηλαδή η πολιτειακή εξουσία. Από τη στιγμή που πολιτεία είναι η κατά δίκαιο συμβίωση των ανθρώπων, η έννοια του κανόνα δικαίου και, συνακόλουθα, της δικαιοπαραγωγικής λειτουργίας της πολιτειακής εξουσίας, αναδεικνύεται σε πρωταρχική μορφή δράσης της πολιτειακής εξουσίας. Από αυτήν την πρωταρχικότητα προκύπτει και το σχήμα της διάκρισης. Η πολιτειακή εξουσία συγκεκριμενοποιείται με τρεις μορφές πραγμάτωσής της: θέτει κανόνες δικαίου, τους εκτελεί και δικάζει όταν αμφισβητείται το νόημά τους (ουσιαστική διάκριση).

3. Η προηγούμενη, εννοιολογική, διάκριση κινείται στο επίπεδο του καθαρού λόγου. Αν σταματούσαμε εδώ, θα αποσιωπούσαμε την κατ' εξοχήν και πολιτειολογικά κρίσιμη διάσταση της διάκρισης, που είναι η κανονιστική. Στην ιστορία της εφαρμογής της, η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών απέκτησε πολιτειακή (κανονιστική) και, συνακόλουθα, πολιτειολογική υπόσταση. Αυτό συντελείται από τη στιγμή που διατυπώνεται ή θεσπίζεται το αίτημα, η καθεμία από αυτές τις λειτουργίες να ασκείται από ένα διαφορετικό όργανο. Δηλαδή στην εννοιολογική διάκριση αντιστοιχίζεται μια ανάλογη διάκριση σε νομοθετικά, εκτελεστικά και δικαιοδοτικά όργανα (οργανική διάκριση). Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η οργανική διάκριση προϋποθέτει την εννοιολογική.

4. Η συγκρότηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών θα ήταν και θεωρητικά και κανονιστικά ατελής, όσο στο νόημά της δεν εντασσόταν και το ζήτημα, αν ένα και το αυτό πρόσωπο μπορεί να μετέχει σε όργανα διαφορετικών λειτουργιών, αν δηλαδή στην αρχή της διάκρισης των λειτουργιών αντιστοιχεί κι ένα σύστημα ασυμβιβάστων (προσωπική διάκριση).⁵⁹³ Η προσωπική διάκριση

593 Με τη θεωρία περί ασυμβιβάστου έχει ασχοληθεί ο συγγραφέας του παρόντος, ήδη από το 1966 στην ελληνική επί υφηγεσία διατριβή του: *Το κοινοβουλευτικό ασυμβίβαστο εν τω ελληνικώ συνταγματικώ δικαίω*, Αθήνα 1966, και στη γερμανική επί υφηγεσία διατριβή του, *Die parlamentarische Betätigung von öffentlichen Bediensteten*, Bad Homburg v.d.H., Berlin-Zürich 1970, αλλά και σε άλλες ειδικότερες δημοσιεύσεις του. Έτσι βλ. D. Th. Tsatsos, α) «Unvereinbarkeiten zwischen Bundestagsmandat und anderen Funktionen», στο: Schneider/Zeh (επιμ.), *Parlamentsrecht und Parlamentspraxis der Bundesrepublik Deutschland - Ein Handbuch*, Berlin, New York 1989, § 23, σ. 701 κε., β) «Die verfassungsrechtliche Problematik der Inkompatibilität von Richteramt und Mandat», στο: *Deutsch Richterzeitung*, 1963, σ. 251 κε., γ) «Die Unzulässigkeit der Kumulation von Bundestags- und Bundesratsmandat», στην σειρά: *Recht und Staat*, τχ. 310/311, Tübingen 1965, δ) «Inkompatibilität zwischen dem Bundespräsidentenamt und dem parlamentarischen Mandat», στο: *DöV*, 1965, σ. 697 κε. Οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης μιας θεωρίας περί ασυμβιβάστων ανάγονται στη γαλλική συνταγματική θεωρία του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα (incompatibilités parlementaires). Βλ. ενδεικτικά: A. Lebon, *Das Verfassungsrecht der französischen Republik*, 1909, σ. 85 κε.· F. Moreau, *Précis élémentaire de droit constitutionnel*, n' έκδ., 1917, σ. 253 κε.· J. Barthélémy, *Précis de droit constitutionnel*, 1932, σ. 289 κε.· L. Duguit, *Traité de droit constitutionnel*, τ. II, σ. 175 κε. Τη βασική συζήτηση μετέφερε στη γερμανόφωνη θεωρία ο W. Weber, «Parlamentarisch Unvereinbarkeiten», στο: *AöR*, 1930, σ. 161 κε. Στη νεότερη ελληνική βιβλιογραφία τη συζήτηση αυτή επανέφεραν ο Κ. Μποτόπουλος, *Τα κωλύματα εκλογιμότητας των βουλευτών υπό το φως της νομολογίας του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου*, με Πρόλογο Δ. Θ. Τσάτσου, στις εκδόσεις του «Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου», Μελέτες, αρ. 8, Αθήνα 1999 και ο Γ. Σωτηρέλης, *Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών. Στο μεταίχμιο δύο συνταγματικών αναθεωρήσεων*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006.

προϋποθέτει τόσο την ουσιαστική όσο και την οργανική διάκριση. Η συνταγματική μορφή, που έλαβε στα ευρωπαϊκά Συντάγματα η *προσωπική διάκριση των λειτουργιών* (personelle Gewaltenteilung), ποικίλλει περισσότερο από τις δύο προηγούμενες, δηλαδή την εννοιολογική και την οργανική. Το θέμα της προσωπικής διάκρισης των λειτουργιών απέκτησε κεντρική σημασία στο πλαίσιο της θεωρίας και της δογματικής του παθητικού εκλογικού δικαιώματος. Και αυτό, γιατί η προσωπική διάκριση των λειτουργιών εκεί και στο μέτρο που θεσπίζεται, περιορίζει το παθητικό εκλογικό δικαίωμα, όταν ένα από τα ασυμβίβαστα λειτουργήματα είναι το βουλευτικό. Η συνταγματική πρακτική έχει διαμορφώσει άλλοτε ασυμβίβαστα (=υποχρέωση του εκλεγόμενου να επιλέξει μετά την εκλογή του ένα από τα δύο λειτουργήματά του, π.χ. το βουλευτικό ή το διοικητικό) και άλλοτε *κωλύματα* εκλογιμότητας, όταν η τελευταία προϋποθέτει προηγούμενη παραίτηση από το αξίωμα που είχε ο υποψήφιος βουλευτής.

IV. Εννοιολογική οριοθέτηση των τριών λειτουργιών

1. Το επόμενο θέμα που τέθηκε παραπάνω στο σχεδιάσμα αυτής της παραγράφου, είναι η διάγνωση της *ουσιαστικής διάκρισης*, δηλαδή η ανάδειξη των ιδιαίτερων *χαρακτηριστικών* καθεμιάς από τις τρεις λειτουργίες με τις οποίες εκφράζεται η πολιτειακή εξουσία (ουσιαστική διάκριση). Τελικά δηλαδή, εδώ τίθεται το ερώτημα: σε τι συνίσταται η *νομοθετική*, σε τι η *εκτελεστική* και σε τι η *δικαστική* εξουσία;

α. Η *νομοθετική* λειτουργία συνίσταται στη *θέση* κανόνων δικαίου που αντισταστέλλεται από τις δύο μορφές εφαρμογής τους, την *εκτέλεση* του κανόνα και την *εκδίκαση* των διαφορών που προκύπτουν από την εφαρμογή των κανόνων. Όπως θα δούμε εκτενέστερα κατά την προσέγγιση της καταγωγής της, από τη φιλοσοφία των John Locke και Ch. de Montesquieu,⁵⁹⁴ πρωταρχική είναι η νομοθετική λειτουργία. Εφόσον η πολιτεία λειτουργεί κατά δίκαιον, τότε η δικαιοπαραγωγή υπερέχει ιεραρχικά, τόσο της εκτελεστικής όσο και της δικαιοδοτικής λειτουργίας. Η θεωρία του J.- J. Rousseau για την *volonté générale*, που αυτή και μόνη νομιμοποιεί την εξουσία, ίσως να επηρέασε την έννοια της νομοθετικής λειτουργίας και να πρόσθεσε στο νόημά της τη *γενικότητα* του κανόνα, ως κρίσιμο χαρακτηριστικό της νομοθετικής πράξης, δηλαδή του ουσιαστικού νόμου.⁵⁹⁵

β. Η *εκτελεστική* λειτουργία, δηλαδή η εφαρμογή των γενικών κανόνων, διακρίνεται σε *διοικητική*, που είναι η κατεξοχήν εκτέλεση των νόμων από τη διοίκηση, και σε *κυβερνητική λειτουργία*, που συνίσταται στην *άσκηση* πολιτικής μέσα στο πλαίσιο του Συντάγματος, άρα και μέσα στο πλαίσιο της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών. Βέβαια θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει το χαρακτήρα της κυβερνητικής λειτουργίας ως εκτελεστικής και να κάνει λόγο για μια τέταρτη και *αυτοτελή λειτουργία* της πολιτειακής εξουσίας.

594 Βλ. παρακ. § 48, III και IV.

595 Βλ. J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, Βιβλ. 11, κεφ. VI (De la Lois!). Βλ. και παρακ. § 48, V.

- γ. Ως δικαστική λειτουργία χαρακτηρίζεται εκείνη η δράση της πολιτειακής εξουσίας, με την οποία επιλύονται οι διαφορές που προκύπτουν κατά την εφαρμογή των νόμων. Κύριο χαρακτηριστικό της δικαιοδοτικής λειτουργίας είναι η απόλυτη ανεξαρτησία της απέναντι στις άλλες δύο.
2. Αντιρρήσεις έχουν διατυπωθεί για το κατά πόσον πράγματι μπορεί κανείς να επιμείνει στη διάκριση μεταξύ *θέσης* και *εκτέλεσης* ενός νομικού κανόνα. Χαρακτηριστικό στο σημείο αυτό είναι η θεωρητική αντιμετώπιση του θέματος από τον Θεμιστοκλή Δ. Τσάτσο. Του δίνουμε το λόγο.⁵⁹⁶

«Κάθε πράξη, που εξετάζεται σε σχέση με το τελικό της αίτιο και είναι σκόπιμη ως προς αυτό, αποτελεί λειτουργία και μάλιστα πολιτειακή, εφόσον είναι πράξη της πολιτείας. Η πολλαπλότητα των σκοπών της πολιτειακής πράξης δημιουργεί ανάλογη πολλαπλότητα λειτουργιών της πολιτείας. Εξάλλου το γεγονός ότι οι σκοποί της πολιτείας, σύμφωνα με το πρωταρχικό τους σχήμα, είναι δύο, δηλαδή να θέτει δίκαιο και να το εφαρμόζει, συνεπάγεται ότι οι λειτουργίες της πολιτείας είναι δύο, αφενός η νομοθετική και αφετέρου η εκτελεστική. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα, αν είναι δυνατό, οι πράξεις της πολιτείας να διακριθούν σε αποκλειστικά νομοθετικές και σε αποκλειστικά εκτελεστικές. Όμως αυτός ο διαχωρισμός των πράξεων της πολιτείας, σε πράξεις που αποτελούν αποκλειστικά νομοθετική ή αποκλειστικά εκτελεστική λειτουργία, είναι ανέφικτος.

Πραγματικά, αφενός η νομοθεσία, με την ευρεία έννοια του όρου, πρέπει να διενεργείται νόμιμα, δηλαδή σύμφωνα με το νόμο που θεσπίζει τα θέματα που την αφορούν, και αφετέρου η εκτέλεση του νόμου είναι αδύνατο να προκαθοριστεί με κάθε λεπτομέρεια, με αποτέλεσμα ο εκτελεστής του νόμου να αναγκάζεται να τον συμπληρώσει. Αυτό σημαίνει ότι κάθε θέσπιση επιταγής δικαίου είναι εκτελεστική πράξη σε σχέση με την επιταγή που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ασκείται η νομοθεσία και τα τοπικά, χρονικά και πιθανώς και τα ουσιαστικά όρια, μέσα στα οποία και μόνο είναι νόμιμη η θεσπιζόμενη επιταγή.

Ωστόσο, και κάθε εκτέλεση επιταγής δικαίου είναι, ως ένα σημείο, νομοθετική πράξη και, συγκεκριμένα, ως προς κάθε στοιχείο της που δεν προκαθορίζεται ολοκληρωτικά από τις επιταγές του δικαίου, βάσει των οποίων εκδίδεται, και δικαιολογείται από την υποτιθέμενη στην πράξη νομοθετική ενέργεια. Άρα δεν είναι νοπή πολιτειακή πράξη η οποία δεν συνδυάζει τη νομοθετική με την εκτελεστική λειτουργία. Έτσι, για παράδειγμα, η ψήφιση κάποιου νόμου με βάση τα άρθρα 57 κε. του Συντάγματος του 1952, είναι εκτελεστική πράξη. Επίσης η κατάσχεση που εκτελείται ύστερα από άδεια του Προέδρου των Πρωτοδικών, με βάση το άρθρο 885 της Πολιτικής Δικονομίας, όπως τροποποιήθηκε από το Νόμο ΓΥΙΘ (1909) και το Νόμο ΓΦΝΔ (1910), διενεργείται από τον δικαστικό κλητήρα ο οποίος ορίζει υπεύθυνα ο ίδιος τις λεπτομέρειες της ενέργειάς του. Αλλά και αυτή η ίδια η αρχική πολιτειακή πράξη που αυτοπροσδιορίζεται, είναι τοπικά και χρονικά αδιάκριτη συνέργεια του νομοθετικού και εκτελεστικού λειτουργήματος. Έτσι, για παράδειγμα, στην πράξη της Α΄ Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης της Επιδαύρου, την 1 Ιανουαρίου 1823, ενυπάρχει

596 Βλ. Θ. Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 113 κε.

και η θέση του πρωταρχικού νόμου της πολιτείας και η διακήρυξη της εξουσίας της Συνέλευσης που εκπροσωπεί το κυρίαρχο έθνος, αποτελώντας την πρώτη εκτέλεση αυτής της πρωταρχικής επιταγής.

Η απαραίτητη δικαστική αρχή, που αίρει κάθε αμφισβήτηση γύρω από τη συμφωνία του ισχύοντος δικαίου με τις πράξεις της πολιτείας ή των ιδιωτών που το εφαρμόζουν, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ξεχωριστή λειτουργία. Αντίθετα, το δικάζειν είναι πολιτειακή πράξη, με την οποία –στο μέτρο που δεν εφαρμόζεται το ισχύον δίκαιο– θεσπίζονται, λόγω της ανεπάρκειας του δικαίου, οι ειδικότεροι αναγκαίοι κανόνες για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ώστε να μην παραμείνει αδέκαστη η διαφορά που οδηγήθηκε στο δικαστήριο. Και επειδή το δικάζειν αποτελεί ταυτόχρονα εκτέλεση τεθειμένου δικαίου, αλλά και θέσπιση κανόνων δικαίου. Όσο γενικότερα είναι τα προστάγματα του ισχύοντος δικαίου, τόσο στενότερη είναι η έκταση της νομοθετικής του λειτουργίας και επομένως τόσο περισσότερο καθίσταται ο δικαστής όργανο εκτέλεσης των θεσπισμένων επιταγών. Ωστόσο δεν υπάρχει σε καμία περίπτωση ενιαία δικαστική λειτουργία, αλλά μόνο ενιαία δικαστική τάξη, που ασκεί δύο λειτουργίες με μία πράξη κάθε φορά.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, καταρρίπτεται κάθε θεωρία που ταυτίζει την οντολογική διάκριση των φορέων της εξουσίας και τον εννοιολογικό διαχωρισμό των λειτουργιών και έτσι, που είναι το σημαντικότερο, δεν υπάρχει πλέον το επιχείρημα για τη λογική αναγκαιότητα αυτής της ιστορικής διάκρισης, της οποίας η απόλυτη εφαρμογή είναι από τη φύση της αδύνατη.

Μπορεί βέβαια να προβληθεί κάποια εμπειρική αντίρρηση, βασισμένη κυρίως στην εφαρμογή της θεωρίας για τη διάκριση των εξουσιών συνταγματικών νόμων των Ηνωμένων Πολιτειών της Β. Αμερικής, της πρώτης γαλλικής δημοκρατίας και της ελληνικής πολιτείας του 1823.

Όμως δεν είναι δυνατό μια λογικώς ορθή θέση να ανατραπεί από μια αντίθεση που θεμελιώνεται εμπειρικά, όχι γιατί η λογική υπερισχύει πάνω στην εμπειρία, αλλά γιατί οι αληθινά εμπειρικές και οι λογικώς ορθές απόψεις συμπίπτουν αναγκαστικά. Ωστε όσες φορές η εμπειρία αντιτίθεται στη θεωρία, ένα από τα δύο συμβαίνει: ή η θεωρητική θέση δεν είναι λογικώς ορθή, ή η εμπειρική αντίθεση δεν βασίζεται πραγματικά πάνω στην εμπειρία».

3. Η αμφισβήτηση της εννοιολογικής καθαρότητας της διάκρισης μεταξύ νομοθεσίας και εκτέλεσης αλλά και μεταξύ νομοθεσίας και δικαιοδοτικής λειτουργίας, έχει πλούσια ιστορία και είναι και σήμερα θέμα του επιστημονικού διαλόγου. Εκτός από την αμφισβήτηση της εννοιολογικής καθαρότητας της διάκρισης ανάμεσα στη θέση και στην εκτέλεση του κανόνα δικαίου, αμφιλεγόμενη είναι και η δυνατότητα μιας απόλυτης, κατά περιεχόμενο, διάκρισης μεταξύ νομοθετικής και δικαιοδοτικής λειτουργίας. Η εφαρμογή δηλαδή ενός κανόνα δικαίου από ένα δικαστήριο, είναι αμφίβολο εάν περιορίζεται πάντοτε στην ερμηνεία του κανόνα ή συνιστά ταυτοχρόνως και παραγωγή ενός νέου.⁵⁹⁷

597 Βλ. ενδεικτικά: K. Eichenbenger, *Die richterliche Unabhängigkeit als staatsrechtliches Problem*, Bern 1960, σ. 1 κε., 7 κε., 10 κε. E. Friesenhahn, «Über Begriff und Arten der Rechtsprechung», στο: *Festschrift für R. Thoma*, 1950 σ. 27 κε.

V. Η έννοια του οργάνου

1. Με τη μετάβαση από την *εννοιολογική* στην *οργανική* διάκριση των λειτουργιών, εύλογα αναδεικνύεται σε κεντρικό θέμα η έννοια του οργάνου. Τι εννοούμε όταν κάνουμε λόγο π.χ. για το *όργανο* μιας λειτουργίας; Με ποια έννοια χρησιμοποιούνται από τα Συντάγματα οι όροι *Πρόεδρος της Δημοκρατίας*, *Βουλή*, *Βουλευτής*, *Κυβέρνηση* κλπ. Με τους όρους αυτούς νοείται ο *θεσμός* ή το *πρόσωπο* του φορέα; Βέβαια, εννοείται πως η *οργανική* διάκριση προϋποθέτει την προηγούμενη παραδοχή ή την υιοθέτηση μιας *ουσιαστικής* διάκρισης.

2. Το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα προσφέρει αρκετά χρήσιμα παραδείγματα, που διευκολύνουν τον πολιτειολογικό προβληματισμό γύρω από την έννοια του οργάνου. Αναφερόμαστε στη συνέχεια σε δύο:

α. Ο όρος *όργανο*, που χρησιμοποιείται στο άρθρο 25, ορίζει την υποχρέωση όλων των *οργάνων* του κράτους να διασφαλίζουν την ακώλυτη άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Με λίγες παραλλαγές, η άρχουσα αντίληψη της ελληνικής συνταγματικής επιστήμης ταυτίζει την έννοια του *οργάνου* με τα «φυσικά πρόσωπα, διά των οποίων κατά το Δίκαιον και επί τη βάσει του Συντάγματος ασκείται η κρατική εξουσία».⁵⁹⁸ Θεωρούμε ότι η αντίληψη αυτή πρέπει να επανεξετασθεί.

β. Ένα παράδειγμα που, με ιδιαίτερη σαφήνεια, φωτίζει τις σκέψεις που προηγήθηκαν, είναι εκείνο του άρθρου 32 του ελληνικού Συντάγματος. Εκεί ρυθμίζεται η διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας, του συγκεκριμένου δηλαδή προσώπου, που κάθε φορά εκλέγεται ως φορέας αυτού του οργάνου. Επειδή εκλέγον *όργανο* είναι η Βουλή, το άρθρο 32 § 5 προβλέπει την περίπτωση, που κατά τη χρονική στιγμή της εκλογής η Βουλή είναι απύσχα. Τότε, λέει το άρθρο 32 § 5, η Βουλή συγκαλείται εκτάκτως για να εκλέξει τον Πρόεδρο. Η ρύθμιση αυτή θα ήταν αδιανόητη, αν δεν μπορούμε κάθε φορά που μνημονεύεται ο όρος Βουλή να διακρίνουμε, εάν αναφέρεται στο *όργανο* ή στο *φορέα* (εδώ στους συγκεκριμένους τριακοσίους που αποτελούν *hic et nunc* τη Βουλή). Απύσχα δεν μπορεί ποτέ να είναι η Βουλή ως *όργανο* ούτε για μία στιγμή, λόγω της αρχής της συνέχειας τόσο της πολιτείας όσο και των πολιτειακών οργάνων (*Kontinuitätsprinzip*). Άλλωστε, αν η Βουλή ήταν π.χ. από τη διάλυσή της ως τη σύγκλησή της νέας *απύσχα*, δεν θα μπορούσε να *συγκληθεί* εκτάκτως. Στο άρθρο 32 § 5, λοιπόν, ως Βουλή νοείται το *όργανο*.

3. Η, κατά τη γνώμη μας, εσφαλμένη ταύτιση *οργάνου* και *προσώπου φορέα*, εξυπηρέτησε την άποψη ότι η πολιτεία μπορεί να έχει βούληση μόνο όταν εκφράζεται από φυσικά πρόσωπα, γιατί αυτά και μόνο, σε αντίθεση με το νομικό πρόσωπο, μπορούν να έχουν, και έχουν, πραγματική βούληση. Έτσι, προέκυψε η *προσωποποίηση της έννοιας του οργάνου*. Κατά τη λογική αυτή το *όργανο* «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» είναι το (εκάστοτε) φυσικό πρόσωπο, που ασκεί

598 Αντί πολλών, βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 68.

«κατά το Δίκαιον και επί τη βάσει του Συντάγματος» την ανατεθειμένη σε αυτό κρατική εξουσία.

4. Και όμως, όταν σύγχρονα συνταγματικά κείμενα μνημονεύουν *όργανα* της πολιτείας δεν είναι εύλογο να θεωρείται ότι αναφέρονται στα (εκάστοτε) φυσικά πρόσωπα που κατέχουν το αξίωμα. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα γίνεται προσπάθεια, ακόμα και σε αναφορά προς τον μονάρχη, να αποχωρισθεί εννοιολογικά το *όργανο «μονάρχης»* από το *φορέα του οργάνου*, δηλαδή το συγκεκριμένο πρόσωπο, ακριβώς για να αποπροσωποποιηθεί ο θεσμός και να μειωθούν οι ρίζες της αυθαιρεσίας. Τα φυσικά πρόσωπα, με τα οποία τα όργανα είναι εκάστοτε στελεχωμένα, είναι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, που τα θέτουν σε κίνηση, είναι οι *φορείς των οργάνων*.

5. Η διάκριση μεταξύ *οργάνου* και *φορέα του οργάνου* ανταποκρίνεται και στη λογική ενός δημοκρατικού Συντάγματος, αφού προστατεύει το θεσμικό νόημα των πολιτειακών οργάνων, καθώς μόνο έτσι θεμελιώνεται η *συνέχεια των οργάνων, άσχετα με την εναλλαγή των φυσικών προσώπων που είναι οι εκάστοτε φορείς τους*. Επιπλέον, μόνο με τη διάκριση αυτή η προσωπική πρακτική κάποιων φορέων πολιτειακών οργάνων, που παρεκκλίνουν από το ιστορικό νόημα του θεσμού, δεν είναι δεσμευτική για τη διαμόρφωση της ιστορικής «φυσιογνωμίας» του οργάνου.

6. Το πρόβλημα αυτό εγγίζει το βασικό ιδεολογικό θεμέλιο του συνταγματικού δικαίου και ανάγεται στο ερώτημα, ποιο είναι αυτό που *νομιμοποιεί την πολιτειακή πράξη*: το πρόσωπο ή ο θεσμός, η προσωπική διάσταση ή η θεσμική διάσταση, η προσωπική ποιότητα ή η θεσμική ποιότητα; Πιο απλά, το ερώτημα είναι: αριστοκρατικός εκσυγχρονισμός της λαϊκής κυριαρχίας ή εμμονή *στη θεσμική και απρόσωπη φύση της δημοκρατικής διαδικασίας*; Η ιδεολογική αυτή αντιπαράθεση είναι μοιραία, στο μέτρο που η πρακτική της υλοποίηση καθόρισε τη δημοκρατία ή την κατάλυσή της, με το πρόσχημα βέβαια της ποιοτικής της διάσωσης.

7. Κάθε όργανο υλοποιεί την ανατεθειμένη σε αυτό λειτουργία, μέσα στα όρια της αρμοδιότητάς του (Kompetenz). Με τον όρο *αρμοδιότητα* εννοούμε την ικανότητα που απονέμει το δίκαιο στο όργανο για την επιτέλεση ορισμένου έργου. Η αρμοδιότητα είναι η υποκειμενική όψη της λειτουργίας και η εξειδίκευσή της. Έτσι, ενώ το άρθρο 26 § 1 του ελληνικού Συντάγματος ορίζει πως όργανα της νομοθετικής λειτουργίας είναι η Βουλή και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, τα ειδικά περί Βουλής και Προέδρου τμήματα του Συντάγματος αναφέρονται στις συγκεκριμένες αρμοδιότητες, που έχουν τα δύο αυτά όργανα, για να υλοποιήσουν την κατά το άρθρο 26 νομοθετική τους λειτουργία.

VI. Η κανονιστική αξία της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών

1. Το τελευταίο ερώτημα, είναι η αναζήτηση της δικαιικής ποιότητας της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών. Έναυσμα, για την επισήμανση αυτού του ζητήματος, προσέφερε ο Αριστόβουλος Μάνεσης, θέτοντας το θέμα της *δικαι-*

κής φύσης της αρχής και υποστήριξε ότι η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών –ο Μάνεσης επιμένει στον όρο *εξουσία*– «δεν είναι *υπερσυνταγματική*, ούτε αξίωμα ή δόγμα αναμφισβήτητου κύρους του συνταγματικού δικαίου ή της πολιτικής επιστήμης. Είναι απλώς μια *μέθοδος οργανώσεως της ασκήσεως της κρατικής εξουσίας*, δηλαδή *οργανωτική βάση* του κράτους, η οποία υφίσταται και λειτουργεί εάν και καθ' ο μέτρον θεσπίζεται υπό του ισχύοντος εκάστοτε θετού συνταγματικού δικαίου».⁵⁹⁹ Με τις σκέψεις που ακολουθούν, επιχειρείται η θεμελίωση της αντίθετης ακριβώς άποψης, ότι δηλαδή η θέσπιση του πυρήνα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών αποτελεί *αδιαπραγμάτευτο περιεχόμενο του δημοκρατικού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού* και ότι γι' αυτό δεν ανήκει στις ελεύθερες επιλογές του σύγχρονου συντακτικού νομοθέτη. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορούν ίσως και τα εξής επιχειρήματα:

- α. Σε προηγούμενες ενότητες υποστηρίξαμε πως και η συντακτική εξουσία, ως ιστοριοπολιτικό υποκείμενο, δεν είναι πια αξιακά αδέσμευτη αλλά *υπόκειται σε αξιακούς δικαιικούς περιορισμούς*. Κι αυτό γιατί, η εξέλιξη του ευρωπαϊκού δημοκρατικού συνταγματικού πολιτισμού, που ξεκινάει με τη γαλλική Διακήρυξη του 1789 δημιουργεί ορισμένα *δημοκρατικά κεκτημένα* με δικαιική αξία. Αυτά τα κεκτημένα ο μεταγενέστερος συντακτικός νομοθέτης, *de facto* ίσως *να μπορεί*, *de jure* όμως *δεν δικαιούνται* να αγνοήσει, αν θέλει η έννομη τάξη που θεσπίζει να έχει δημοκρατική ποιότητα. Αυτό προκύπτει –όπως ήδη αναφέρθηκε– με ιδιαίτερη σαφήνεια και από το άρθρο 16 της Διακήρυξης του 1789 κατά το οποίο μια κοινωνία χωρίς κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων και χωρίς *διάκριση «εξουσιών»* δεν έχει Σύνταγμα.
- β. Μια προσυνταγματική ή υπερσυνταγματική θεμελίωση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, στο επίπεδο πάντως όπου η αρχή αξιώνει ένα και το αυτό πρόσωπο να μην ασκεί δύο λειτουργίες, προκύπτει και από την *πραγματολογική θεμελίωση της αρχής*, όπως με μεγάλη σαφήνεια ανέπτυξε ο Montesquieu. Όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, ο Montesquieu χρεώνει στη *φύση* του ανθρώπου την κατάχρηση της εξουσίας που διαθέτει. Αυτό ακριβώς θέλει να αντιμετωπίσει με τη διάκριση των εξουσιών. Στη σκέψη αυτή του Montesquieu θα μπορούσε να θεμελιωθεί ο υπερσυνταγματικός χαρακτήρας της αρχής, αφού η μη τήρησή της, λόγω της *φύσης του ανθρώπου* –που δεν είναι βέβαια νομικά διαπραγματεύσιμη και ορίσιμη– οδηγεί στην κατάχρησή της, πράγμα που αναιρεί την εγγύηση της ελευθερίας και, συνακόλουθα, της δημοκρατίας.
- γ. Ένα επιπλέον επιχείρημα, που επικαλείται ο Αρ. Μάνεσης κατά του υπερσυνταγματικού χαρακτήρα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, δηλαδή υπέρ της σχετικότητάς της, είναι και το γεγονός ότι υπάρχει *πολυγνώμια γύρω από το περιεχόμενο της διάκρισης*. Κυρίως γύρω από το εάν λογικά

599 Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 358 κε. Ο Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 207, αναφερόμενος στο άρθρο 20 § 2, εδ. 2 του γερμανικού Συντάγματος σημειώνει πως το άρθρο αυτό αποτελεί «θετικοποίηση» ενός υπερθετικού (δηλαδή εδώ υπερσυνταγματικού) δόγματος. Ο Hesse βλέπει βέβαια την «υπερσυνταγματικότητα» της αρχής αποκλειστικά ως αναγωγή της αρχής στην ιστορικότητά της.

νοντές είναι μόνο δύο λειτουργίες (νομοθεσία και εκτέλεση) ή αν η νομοθεσία περιέχει και στοιχεία εκτέλεσης των κανόνων περί νομοθεσίας ή αν η εκτέλεση εμπεριέχει και στοιχεία νομοθετικά ή, τέλος, αν η δικαιοδοτική λειτουργία είναι εννοιολογικά αυτοτελής.⁶⁰⁰ Στο επιχείρημα αυτό θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι ασφαλώς εναπόκειται στον συντακτικό νομοθέτη –ακόμη και στον αναθεωρητικό νομοθέτη!– να μορφοποιήσει και να συγκεκριμενοποιήσει την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών ανάλογα με την ιστοριοπολιτική ιδιοσυστασία του χώρου, που συγκροτείται σε έννομη τάξη, αλλά και να αναμορφώσει τις κατ' ιδίαν ρυθμίσεις, όχι όμως και να εκτοπίσει τον πυρήνα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών από το πολιτευματικό σχήμα που αξιώνει το χαρακτηρισμό του.

- δ. Την εποχή που διατυπώθηκε (1965) η παραπάνω άποψη του πρωτομάστορα της σύγχρονης ελληνικής επιστήμης του συνταγματικού δικαίου, μπορούσε να υποστηριχτεί. Έκτοτε όμως, και στο πλαίσιο της θεσμικής εξέλιξης του ιστορικού χώρου της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας, οι προϋποθέσεις στήριξής της μειώθηκαν. Τα νέα δεδομένα μάλλον λειτουργούν κατά της θεωρίας του περί *σχετικότητας* της αρχής. Τη θετική του αντίληψη για τη σχετικότητα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών δεν είναι βέβαιο πως ο Μάνεσης θα τη διατύπωνε και σήμερα, εν όψει των περί δημοκρατίας αντιλήψεων που απορρέουν από την ευρωπαϊκή έννομη αξιακή τάξη. Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι ο Μάνεσης ναι μεν αρνείται τον *υπερσυνταγματικό* χαρακτήρα της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών, ταυτοχρόνως όμως τονίζει τη *θεμελιώδη σημασία της αρχής για την προστασία της λαϊκής κυριαρχίας*.⁶⁰¹ Αυτή η σκέψη όμως πλησιάζει εξ αποτελέσματος την άποψη για τον υπερσυνταγματικό χαρακτήρα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, αν δεχτούμε μάλιστα πως η λαϊκή κυριαρχία αποτελεί θεμέλιο του ευρωπαϊκού δημοκρατικού συνταγματικού πολιτισμού.

2. Το πώς διατυπώνεται και εφαρμόζεται η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, το αν υιοθετεί την τριπλή –ή μία άλλη– διάκριση, σε ποια επίπεδα και σε ποια έκταση εφαρμόζεται, είναι ερωτήματα στα οποία τα σύγχρονα Συντάγματα δεν δίνουν ενιαίες απαντήσεις. Όσο κι αν η σύγχρονη δημοκρατία έχει καταστήσει την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών *σταθερό πολιτευματικό της στοιχείο*,⁶⁰² η εφαρμογή της ποικίλλει από Σύνταγμα σε Σύνταγμα και ο *κανόνας της διάκρισης των οργάνων* ή ακόμη και των *προσώπων φορέων* των διαφόρων λειτουργιών διασπάται από θεσμικά και δημοκρατικά αναγκαίες εξαιρέσεις. Εδώ περιοριζόμαστε να αναφέρουμε τις περιπτώσεις *σύμπραξης* οργάνων διαφορετικών λειτουργιών (συμμετοχή κυβέρνησης στη νομοθετική διαδικασία) ή και *διασταύρωση λειτουργιών*, όταν ένα όργανο αρμόδιο για την π.χ. εκτελεστική εξουσία (π.χ. Πρόεδρος Δημοκρατίας) είναι αρμόδιο και για την έκδοση *νομοθετικών πράξεων* (π.χ. νομοθετικά διατάγματα) κ.ά.

600 Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 360 κε.

601 Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 216), σ. 360 κε.

602 Τη θεωρία των «σταθερών στοιχείων του πολιτεύματος» έχει διατυπώσει ο Θ. Δ. Τσάτσος, Βλ. *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 208-259.

§ 48. Για την αμφιλεγόμενη ιστορική καταγωγή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών στην αρχαιοελληνική πόλη

I. Δύο προεισαγωγικά ζητήματα

1. Κρατούσα είναι η άποψη πως η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών έλκει την καταγωγή της από το πολίτευμα της αρχαίας ελληνικής πόλης και την *περί μορίων* διδασκαλία του Αριστοτέλη.⁶⁰³ Νομίζουμε ότι η άποψη αυτή πρέπει να επανεξεταστεί. Γι' αυτό θα εστιάσουμε εδώ στη διαπίστωση εκείνων των ιστορικών στιγμών καταγωγής και εξέλιξης της αρχής που *πράγματι* τροφοδοτούν το σύγχρονο νόημά της. Το σύγχρονο νόημά της δεν μπορεί να αναχθεί, άνευ ετέρου, σε κάποιον αρχαϊκό θεσμό απλά επειδή ο θεσμός αυτός παρουσιάζει *εξωτερική ομοιότητα* με τη σύγχρονη αρχή. Κρίσιμη είναι η διάγνωση, από πότε η εμφάνιση και η εξέλιξη της αρχής αρχίζει να *συνιστά και προϊστορία του σύγχρονου νοήματός της*.

2. Η ιστορική προσέγγιση που επιχειρούμε συστηματοποιείται σε δύο θεματικά στάδια: σε ένα πρώτο στάδιο (§ 47) επιχειρούμε την παρουσίαση και κριτική της *κρατούσας* αναγωγής, της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, στην αρχαία πόλη και στην αριστοτελική και μετα-αριστοτελική φιλοσοφία. Σε ένα δεύτερο στάδιο, και μετά την απόρριψη της άποψης ότι η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών έλκει την καταγωγή της από την ελληνική Αρχαιότητα, επιχειρείται η αναζήτηση της, κατά τη γνώμη μας, *πραγματικής* καταγωγής της αρχής (§ 48).

3. Πριν παρουσιαστεί η κρατούσα άποψη περί της καταγωγής της διάκρισης των λειτουργιών από την αρχαία πόλη και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη (παρακ. 4), χρήσιμη κρίνεται η αναφορά σε δύο προεισαγωγικά ζητήματα: το πρώτο αναφέρεται στη *μέθοδο* με την οποία αναζητείται η ιστορική καταγωγή ενός θεσμού (παρακ. 5)· το δεύτερο είναι το γενικότερο φαινόμενο της διάκρισης, του χωρισμού, της αντιπαράθεσης ή και της πολλαπλής διεκδίκησης των πηγών της εξουσίας. Πρόκειται για *θεσμικά και μη, ηθελημένα και μη*, πεδία έντασης στο πεδίο της εξουσίας *μέσα στο πλαίσιο της έννομης συμβίωσης* (βλ. παρακ. 6).

4. *Ερχόμαστε τώρα στο πρώτο προεισαγωγικό ζήτημα* της μεθόδου διαπίστωσης της καταγωγής των θεσμών.

- α. Ξεφυλλίζοντας κλασικά συγγράμματα συνταγματικού δικαίου και πολιτειολογίας βλέπει κανείς πως γίνεται ευρύτατη ερμηνευτική χρήση της *ιστορικής ερμηνείας των θεσμών*.⁶⁰⁴ Αυτό ισχύει βέβαια και για την αρχή της διά-

603 Βλ. παραπ. § 46, II αυτής της Ενότητας. Βλ. επίσης Αντ. Μανιτάκης, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 355.

604 Η πιο έγκυρη μαρτυρία για την επικράτηση αυτής της αντίληψης στην ελληνική επιστήμη προέρχεται από τον Αριστόβουλο Μάνεση, *ό.π.* (υποσ. 216), ο οποίος δίνει πλήρη ουσιαστική (σ. 351-366 για τη γενική θεωρία, σ. 367-390 για την εφαρμογή της αρχής από Σύνταγμα του 1952) αλλά και βιβλιογραφική (βλ. κυρίως τις υποσ. 3, 5 και 16) εικόνα. Ο Π. Κ. Σακίνης, *Περί της διακρίσεως των εξουσιών*, 1910, σ. 21, αμφιβάλλει –προς στιγμήν– για την ιστορική και την εννοιολογική αντιστοιχία της αριστοτελικής διακρίσεως προς τη σύγχρονη αρχή της διακρίσεως

κρισης των λειτουργιών. Η ιστορική ερμηνεία προϋποθέτει αναγωγή του θεσμού, στις *ιστορικές του αφετηρίες*, δηλαδή τον *εντοπισμό της καταγωγής του*. Ποιες ιδιότητες όμως πρέπει να έχει ο θεσμός καταγωγής, ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί ως *πρόδρομος* του υπό εξέταση σύγχρονου θεσμού. Από ποια χρονική περίοδο δηλαδή, το ομοίωμα ή το πρόπλασμα ή η συγγενής με έναν σύγχρονο θεσμό κατασκευή του παρελθόντος μπορεί να καταγραφεί ως *πρώτη ιστορική μορφή* του σύγχρονου θεσμού; Πότε, τελικά, ένα αρχαϊκό πρότυπο βρίσκει την *ιστορική του αντιστοιχία* στον αντίστοιχο σύγχρονο θεσμό;

- β.** Κατά την αναζήτηση της ιστορικής καταγωγής ενός θεσμού, αναδεικνύεται η κρισιμότητα της έννοιας της *αντιστοιχίας*. Πότε μια ιστορική μορφή ενός θεσμού αντιστοιχεί στο σύγχρονο μορφολογικό της ομοίωμα; Η αντιστοιχία μπορεί να είναι μόνο *τυπική*, μπορεί όμως να είναι και *ουσιαστική*. *Τυπική* είναι η αντιστοιχία, όταν στηρίζεται σε ταυτότητα εννοιολογικών χαρακτηριστικών ή και συγκεκριμένων εξωτερικών γνωρισμάτων, *δίχως να υπάρχει και συγκρισιμότητα των ιστορικών συνθηκών* υπό τις οποίες εμφανίζεται ένας *ομοιάζων* θεσμός που ιστορικά προηγήθηκε. Τότε η αντιστοιχία είναι μόνο *τυπική* και δεν αρκεί για να δικαιολογείται η ιστορική αναγωγή ενός θεσμού σε ένα τυπικά όμοιο θεσμικό φαινόμενο. Αντίθετα, η αντιστοιχία είναι *ουσιαστική* όταν δεν ανάγεται –ή δεν ανάγεται μόνο– στη μορφή, στον τύπο ή στην ορολογία, αλλά εισέρχεται (και) σε όμοια ή συγκεκριμένα *κοινωνικά ή πολιτικά φαινόμενα*, που ήταν, κατά την ιστορική εκείνη φάση του θεσμού, δεδομένα. Τότε και μόνο τότε συντρέχει η αναγκαία για την εντόπιση της ιστορικής καταγωγής ενός θεσμού *αντιστοιχία*, οπότε και η παλαιότερη εκδοχή του θεσμού μπορεί να εκληφθεί ως ο *πρόδρομος* της σύγχρονης εκδοχής του.⁶⁰⁵

- 5.** Και μια δεύτερη προεισαγωγική παρατήρηση: το φαινόμενο της εξουσίας, καθώς έπαιρνε συγκεκριμένη μορφή στις διάφορες φάσεις της κατά δίκαιο οργάνωσης της ανθρώπινης διαβίωσης, *δεν ήταν ενιαίο*. Η *επικρατούσα* εξουσία ή

των λειτουργιών, για να πει όμως παρακάτω (σ. 25) πως «*αι σκέψεις αύται του Αριστοτέλους αποτελούσιν αυτήν ταύτην την αφετηρίαν, εξ ης ωρμήθη ο Montesquieu εν τη θεωρία αυτού*». Το θέμα θέτει αναλυτικά ο Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), όπου και γίνεται εκτενής αναφορά στις παλαιότερες σχετικές απόψεις των G. Jellinek, Barthélémy, Saint Hilaire, Saint - Giron και Rehm. Με τον τίτλο «Διάκριση των εξουσιών» εισάγει τη σχετική προς το θέμα παράγραφο και ο Κ. Δ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, 1962, σ. 253, σημειώνει όμως με σαφήνεια πως «ο Αριστοτέλης δεν γνωρίζει τη διάκριση των τριών λειτουργιών ή εξουσιών, όπως τη δίδαξαν ο Locke και ο Montesquieu, αν και ορολογικά φαίνεται να μοιάζει μ' αυτήν». Αλλά και έγκυροι σύγχρονοι Γερμανοί πολιτειολόγοι ξεκινούν από αυτόν το συσχετισμό: R. Zippelius, *Allgemeine Staatslehre*, στ' έκδ. 1978, σ. 189· E. Forsthooff, «Gewaltenteilung», στο: *Evangelisches Staatslexikon*, β' έκδ. 1975, σ. 857. Βλ. και H. J. Laski, *Einführung in Staatsrecht und Politik*, σ. 59. Βλ. και K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 208 κε.

605 Βλ. γενικά για τη σημασία της ιστορικής μεθόδου K. Engisch, *Einführung in das juristische Denken*, ε' έκδ. 1971, σ. 81 επ.· H. Henkel, *ό.π.* (υποσ. 44), σ. 203 κε.· W. Fikentscher, *Methoden des Rechts*, τ. IV («Dogmatischer Teil») 1977, σ. 478 κε.· Θ. Δ. Τσάτσος, *Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω*, 1970· Κ. Δ. Τσάτσος, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου*, β' έκδ., 1978, σ. 113 κε.

και εξουσίες των πολιτειακά οργανωμένων κοινωνιών προέκυψε ή προέκυψαν μέσα από συγκρούσεις κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Αρκεί να θυμηθούμε τις συγκρούσεις κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας κ.ο.κ. Ειδικότερα:

- α. Οι θρησκευτικοί ηγέτες *διεκδικούσαν* πάντοτε να επεκτείνουν το εξουσιαστικό τους πεδίο και στην κοσμική (πολιτική) εξουσία. Η έννοια του *ιερατείου*, από την Αρχαιότητα ως σήμερα, επιβεβαιώνει τη διαπίστωση αυτή. Άλλωστε η νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία και η διαμόρφωση του ευρωπαϊκού κρατικού φαινομένου τελεί εν πολλοίς σε συνάρτηση με τη σχέση της ηγεσίας της Καθολικής Εκκλησίας με τις κοσμικές εξουσίες των μοναρχών.
- β. Ήδη στον Όμηρο αναφέρεται συμβουλευτικό σώμα⁶⁰⁶ που *συνοδεύει* την άσκηση της βασιλικής εξουσίας. Εδώ βέβαια, τυπικά, η εξουσία είναι μία, εκείνη του βασιλέα. Όμως, επειδή η εξουσία από τη φύση της δεν σχετικοποιείται ποτέ από μόνη της, δηλαδή με την εκούσια υπαγωγή της σε προηγούμενη συμβουλευτική γνώμη άλλου φορέα, πρέπει και το συμβουλευτικό σώμα, που ανέφερε ο Όμηρος, να ενταχθεί στο γενικότερο φαινόμενο μιας, όχι πάντοτε ισοδύναμης, πολλαπλότητας των εκφάνσεων της *εξουσίας* στην πολιτεία. Πολλές φορές συμβαίνει και κάτι άλλο: ο φορέας της εξουσίας αναθέτει την άσκηση τμημάτων της σε άλλον φορέα, δίχως όμως να την εκχωρεί. Απλά αναθέτει αρμοδιότητες για να αντιμετωπίσει την πρακτική αδυναμία του φορέα της, να διεκπεραιώνει μόνος το σύνολο της απαιτούμενης δραστηριότητας.
- γ. Οι μορφές τέτοιων πολλαπλοτήτων αποκτούν νέο νόημα, από τη στιγμή της ιστορικής επικράτησης του *δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας*. Η πηγή της εξουσίας είναι μία, ο λαός. Θεσμικός δυϊσμός ή πολλαπλότητα ανταγωνιζόμενων για την εξουσία θεσμικών παραγόντων, συναντώνται και μέσα σε σύγχρονες δημοκρατικές πολιτείες, που κατοχυρώνουν τη λαϊκή κυριαρχία, δηλαδή τη *μοναδικότητα της πηγής της*. Τέτοιες μορφές δεν εμπίπτουν στη σύγχρονη έννοια της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών. Κλασικό είναι το παράδειγμα των ομοσπονδιακών έννομων τάξεων. Εκεί καθιερώνεται το σύστημα δύο νομοθετικών σωμάτων, εκείνου που εκπροσωπεί αναλογικά το λαό της όλης ομοσπονδιακής τάξης κι εκείνο που εκπροσωπεί *ισότιμα* μεταξύ τους τις ισότιμες ομόσπονδες χώρες. Εδώ, η θεσμική σύλληψη θέτει *δύο νομοθέτες, με ηθελημένη τη μεταξύ τους αντιθετικότητα* ή, πάντως, θεσμική ένταση. Συχνά και εδώ γίνεται λόγος για *οριζόντια διάκριση εξουσιών*!⁶⁰⁷
- δ. Το συμπέρασμα των σκέψεων που μόλις προηγήθηκαν θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε και ως εξής: η τελική συγκρότηση της πολιτειακής εξουσίας περνά στάδια πολλαπλής διεκδίκησής της. Έτσι υπήρξαν (και υπάρχουν) φάσεις, κατά τις οποίες η εξουσία παρουσίαζε διάφορες μορφές *δυϊσμού* ή και *πολλαπλότητας*, που ήταν ή αυθαίρετες ή και θεσμικά οργανωμένες,

606 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 110, 111 και τις εκεί μνημονευόμενες πηγές.

607 Βλ. D. Th. Tsatsos, *Die Unzulässigkeit der Kumulation von Bundestag- und Bundesratmandat*, στη σειρά: *Recht und Staat*, τχ. 310/311, Tübingen 1965.

αλλά πάντως ανταγωνιστικές ή, και, αντιθετικές. Τελικά η εξουσία, σε μια δικαιικά οργανωμένη πολιτεία, για να συντηρείται και να μπορεί να ασκείται εκχωρεί αρμοδιότητες. Αν δεν μπορεί να αγνοήσει φορέα άλλης εξουσίας, που διεκδικεί το ρόλο του στην πολιτεία, τότε αποδέχεται αναγκαστικά τον εξουσιαστικό δυϊσμό ο οποίος και εμπεριέχει μονίμως το ενδεχόμενο της σύγκρουσης (π.χ. σχέση κράτους και Εκκλησίας).⁶⁰⁸

II. Ιστορικές αναγωγές

1. Μετά τα δύο προεισαγωγικά θέματα που μόλις θίξαμε, ερχόμαστε στην κριτική θεώρηση της κυρίαρχης αντίληψης πως η αριστοτελική θεωρία για τα *μόρια* της πόλης, δηλαδή για την κατανομή των έργων και των λειτουργημάτων, που επιτελούνται μέσα στο σύστημα της πόλης-κράτος, αποτελεί την πρώτη σύλληψη, την *ιστορική αφετηρία*, την πρώτη μορφή της σύγχρονης αρχής της *διακρίσεως των λειτουργιών*, όπως την έχει πολιτογραφήσει ο ευρωπαϊκός δημοκρατικός συνταγματικός πολιτισμός. Η αναζήτηση της καταγωγής της αρχής, στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη και πιο συγκεκριμένα στη θεωρία του περί *μορίων* της πολιτείας, θα εξεταστεί στη συνέχεια βάσει των παρατηρήσεων, που μόλις έγιναν για τη μέθοδο διαπίστωσης της καταγωγής των θεσμών. Το ερώτημά μας λοιπόν είναι: αποτελεί η αριστοτελική θεωρία, περί των μορίων της πόλης, τμήμα της ιστορίας της αρχής, με το σύγχρονο νόημά της;

- α. Στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη⁶⁰⁹ αναφέρονται τα εξής: «Τρία είναι τα *μόρια*⁶¹⁰ των πολιτειών όλων, ως προς τα οποία πρέπει ο σπουδαίος νομοθέτης να εξετάζει το συμφέρον για την καθεμιά. Η καλή διάρθρωσή τους συνεπάγεται κατ' ανάγκην την καλή διάρθρωση της πολιτείας, αλλά και η μεταξύ των πολιτειών διαφορά έγκειται σε διαφορά καθενός από αυτά μεταξύ τους.⁶¹¹ Ένα των τριών αυτών είναι το βουλευόμενο για τα κοινά, δεύτερον οι Αρχές (ποιες πρέπει να είναι και για ποια ζητήματα να έχουν εξουσία και με ποιον τρόπο να γίνεται η εκλογή των φορέων τους) και τρίτον η δικαστική λειτουργία. Το βουλευόμενον αποφασίζει κυριαρχικά για πόλεμο και ειρήνη και συμμαχίες και τις διαλύσεις τους, για νόμους, για θανατική ποινή, για εξορία, για δήμευση περιουσίας, για εκλογή φορέων των Αρχών και για τη λογοδοσία τους».⁶¹² Στη συνέχεια του Δ' Βιβλίου των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ειδικότερη κατανομή του πολιτειακού έργου σε διαφορετικά *μόρια* της πόλης σύμφωνα με πολιτεύματα της εποχής του. Τελικά η υπαγωγή αυτή τον οδήγησε στη διάκριση των πολιτευμάτων σε «Δημοκρατία», «Ολιγαρχία» και «Αριστοκρατία». Οδηγούν οι περικοπές αυτές στην καταγωγή του σύγχρονου νοήματος της αρχής της διάκρισης των

608 Βλ. Ph. Spyropoulos, *Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland unter besonderer Berücksichtigung der orthodoxen Kirche*, 1981.

609 *Πολιτικά*, 1297 b και 1298 a (μτφρ. Κ. Δεσποτόπουλος).

610 Τα «μόρια», αποδιδόμενα με «παράγοντες», δεν φτάνουν στη νεοελληνική γλώσσα νοηματικά ανέπαφα. Ίσως θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για «στοιχεία» ή «συστατικά».

611 Το «μεταξύ τους» προστίθεται από τον συγγραφέα αυτού του βιβλίου.

612 Για το Δ' Βιβλίο των *Πολιτικών* βλ. I. Düring, *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, 1966, σ. 503 κε.

λειτουργιών; Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος υποστηρίζει ότι: «Τα *τρία μόρια των πολιτειών*, έστω κατά παραλλαγή τους, είναι οι περίφημες και στην εποχή μας τρεις εξουσίες: νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική, αντίστοιχες προς το βουλευόμενο, το περί τας αρχάς, το δικάζον».⁶¹³

β. Ο συγγραφέας αποτολμά να διαφωνήσει με τον επιφανή φιλόσοφο Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο. Η θεωρία του Αριστοτέλη, ότι σε κάθε πόλη η λειτουργία της συστηματοποιείται σε *τρία μόρια*, μόνο σχηματική αντιστοιχία παρουσιάζει με αυτό που το άρθρο 16 της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 εννοεί λέγοντας: «Κοινωνία χωρίς εξασφαλισμένη προστασία των δικαιωμάτων και χωρίς καθορισμένη τη *διάκριση των εξουσιών*, δεν έχει Σύνταγμα». Το άρθρο 16 της Διακήρυξης είναι αποτέλεσμα διεκδίκησης δημοκρατίας, ελευθερίας και κράτους δικαίου. Άλλωστε, όπως σωστά έχει επισημανθεί,⁶¹⁴ τα έργα που ο Αριστοτέλης υπάγει στο *βουλευόμενον*, μόνο κοινό μεταξύ τους σημείο έχουν την πολιτική τους βαρύτητα για τη ζωή της πόλεως. Κατά τα άλλα, τα έργα αυτά είναι ανομοιογενή.⁶¹⁵ Είναι έργα, που σήμερα, άλλα θα τα λέγαμε *δικαστικά* (όπως η επιβολή ποινών), άλλα *κυβερνητικά* (όπως η σύναψη και η διάλυση συμμαχίας, η απόφαση για πόλεμο και ειρήνη), άλλα *νομοθετικά* (όπως η ψήφιση νόμων), άλλα και άλλα που ανάγονται σ' αυτό που σήμερα θα λέγαμε διοικητική οργάνωση.

γ. Οι αναλύσεις στο Δ' Βιβλίο των *Πολιτικών* και ιδιαιτέρως στο Κεφάλαιο 14 άλλωστε δείχνουν πως η διάκριση των *μορίων* της πόλης έχει δύο κυρίως νοήματα: Το πρώτο είναι η *συστηματοποίηση* των πολιτευμάτων, που συνάντησε και μελέτησε ο Αριστοτέλης, κυρίως η κριτική κατάταξη και κατανομή του πολιτειακού έργου με βάση την αποτελεσματικότητα.⁶¹⁶ Το δεύτερο είναι η διατύπωση μιας *μορφολογίας* πολιτευμάτων, με βάση το ποιο ασκούν ορισμένα έργα.⁶¹⁷

δ. Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι η σύλληψη αυτή, με την οποία ο Αρι-

613 Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 147), σ. 136.

614 Βλ. G. Jellinek, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 595 επ. Αλλά και ο Carré de Malberg, *ό.π.* (υποσ. 4), τ. II, σ. 2 ομιλεί περί «λάθους» αναφερόμενος σε όσους θεωρούν την αριστοτελική διατήρηση ως βάση της σύγχρονης αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών και επισημαίνει τα ακόλουθα: «Aristote, comme tous les anciens, s'attache uniquement à discerner les diverses formes d'activité des organes: il ne songe pas à établir une repartition des fonctions fondées sur la distinction des objets propres à chacune d'elles». Αναλυτικά βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 32), σ. 262 και 265, όπου διατυπώνεται η γενική αντίρρηση της αντιστοιχίας της αριστοτελικής προς τη σύγχρονη κοινωνία: «Η πραγματικότητα της εξουσίας στη σύγχρονη εποχή είναι διαμετρικά αντίθετη προς αυτή της κλασικής Ελλάδος».

615 Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 32), σ. 115.

616 Έτσι, π.χ., στη συνέχεια της περί «μορίων» περικοπής, ο Αριστοτέλης κατατάσσει τη φύση, το περιεχόμενο των πολιτευμάτων με κριτήριο το πόσοι και ποιοι μετέχουν στο βουλευόμενο, αν μετέχουν όλοι οι πολίτες για όλες τις αποφάσεις ή μερικοί μόνον για όλες ή για μερικές αποφάσεις μετέχουν όλοι οι πολίτες και για άλλες μερικοί.

617 Στην ίδια περικοπή του Δ' Βιβλίου § 14, στη συνέχεια καθορίζονται μορφές πολιτευμάτων (δημοκρατία, ολιγαρχία κ.λπ.), με βάση την κατανομή της αρμοδιότητας για τη διαχείριση των έργων της πολιτείας.

στοτέλης συστηματοποιεί την εμπειρική του μελέτη πάνω σε σύγχρονες του πολιτείες (πόλεις),⁶¹⁸ δεν αντιστοιχεί προς την αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών, όπως αυτή προέκυψε μέσα από την ιστορική εξέλιξη της σύγχρονης πολιτείας.⁶¹⁹ Ίσως κάποιος αντιλέξει, παρατηρώντας ότι και σήμερα κάθε λειτουργία παρουσιάζει από Σύνταγμα σε Σύνταγμα ποικιλία περιεχομένου. Βασική όμως παραμένει, και θεωρητικά και πρακτικά, η υπαγωγή της θέσης κανόνων δικαίου στη νομοθετική λειτουργία, η εφαρμογή τους στην εκτελεστική και η επίλυση των διαφορών που προκύπτουν από την εφαρμογή του δικαίου στη δικαστική λειτουργία.⁶²⁰

2. Θεωρίες για την οργάνωση της κρατικής εξουσίας της πολιτείας και για την κατάλληλη κατάταξη και κατανομή του έργου που επιτελεί συναντούμε και μετά τον Αριστοτέλη. Τελείως ενδεικτικά αναφέρουμε.⁶²¹

- α.** Ο Πολύβιος,⁶²² υποστηρίζοντας μια μεικτή μορφή πολιτευμάτων, χαρακτήρισε τους *consules* ως το μοναρχικό στοιχείο, τη σύγκλητο ως το αριστοκρατικό στοιχείο και το δῆμο ως το δημοκρατικό στοιχείο της μεικτής μορφής του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Εδώ εμφανίζεται κι ένα νέο στοιχείο που θυμίζει την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Αντίστοιχες προς τον Πολύβιο σκέψεις συναντούμε στον Κικέρωνα.⁶²³
- β.** Ο Θωμάς Ακινάτης⁶²⁴ διακρίνει τη νομοθετική εξουσία του συνόλου από την εξουσία εκείνων που το εκπροσωπούν.
- γ.** Ο Μαρσίλιος,⁶²⁵ με έντονη πάνω του την επιρροή της αριστοτελικής φιλοσοφίας και θέλοντας να θεμελιώσει τη δέσμευση των αρχόντων με νόμους, κάνει σκέψεις για μια κατάταξη και διάκριση λειτουργιών που προσεγγίζει την περί μορίων αριστοτελική θεωρία.

3. Συμπέρασμα: Η ιστορικά θεμελιωμένη εννοιολογική ανομοιογένεια ανάμεσα σε μορφολογικά ή τυπικά ομοιάζοντα ιστορικά φαινόμενα, που απέχουν χρονικά πολύ, δεν καλύπτεται από τη μορφολογική και ορολογική μεταξύ τους

618 Ο Αριστοτέλης φαίνεται πως βασίζει την ανάλυσή του στη συλλογή και στη μελέτη 158 σύγχρονων του πολιτευμάτων. Βλ. σχετικά W. Jaeger, *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, β' έκδ. 1955, σ. 278.

619 Για την ιστορική εξέλιξη της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών τις δύο αναλυτικότερες μονογραφίες των W. Kägei, *ό.π.* (υποσ. 357).

620 Μια σφαιρική εποπτεία των πραγματικά πολλών σύγχρονων θεωρητικών κατασκευών αλλά και των πρακτικών προβλημάτων που συνδέονται με την ερμηνεία και την εφαρμογή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών μάς προσφέρει ο H. Rausch με την έκδοση σωστά επιλεγμένων μελετών πάνω στο θέμα στον τόμο: *Zur heutigen Problematik der Gewaltentrennung*, στη σειρά: *Wege der Forschung*, τ. CXCIV, 1969. Για τον σύγχρονο μετασχηματισμό του νοήματος της αρχής βλ. Th. D. Tsatsos, «Quelques notes sur les transformations du principe de la séparation des pouvoirs», στο: *Mélange M. Bridel*, σ. 557 κε.

621 Κύρια πηγή των ιστορικών στοιχείων που εκτίθενται εδώ είναι το έργο του Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31).

622 Βλ. *Ιστορ.* I, 3 και 11-14.

623 Βλ. *De republica*, βιβλ. I, κεφ. 29, 45.

624 Βλ. *Summa Theologie*, I, 2 1, X α 1.

625 Βλ. *Defensorpacis*, βιβλ. I, κεφ. XII, §§ 3 και 4.

ομοιότητα. Δεν συντρέχει επομένως ο όρος *ουσιαστική αντιστοιχία*. Οι θεσμοί είναι αναγνώσιμοι στη βάση της επίγνωσης της ιστορικότητάς τους. Στο χώρο του δικαίου, των κανόνων του δηλαδή και των θεσμών του, γίνεται ολοφάνερη η σημασία της ιστορικής του διάστασης.⁶²⁶ Το δίκαιο είναι τμήμα της πολιτικής τάξεως σε ορισμένο χώρο και χρόνο. Είναι έκφραση του συσχετισμού των ποικίλων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και είναι *νοητό*, δηλαδή η γνώση του είναι εφικτή, σ' αυτήν του τη *συγκεκριμένη* ιστορικότητα. Η από άποψη ιστορικής συνθήκης διαφορά μεταξύ της σύγχρονης αρχής της διάκρισης των λειτουργιών και αντίστοιχων σχημάτων στην Αρχαιότητα, επιβεβαιώνει την πολύ ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στη *διάκριση των μορίων* κατά τον Αριστοτέλη απ' τη μια και στη σύγχρονη σύλληψη και εφαρμογή της διάκρισης των λειτουργιών της πολιτειακής εξουσίας από την άλλη. Συνακόλουθα, ερμηνευτικά άστοχη θα ήταν η ένταξη της θεωρίας των μορίων του Αριστοτέλη στην ερμηνευτικά κρίσιμη και χρήσιμη ιστορία της αρχής. Η παραθεώρηση αυτής της *έλλειψης αντιστοιχίας* ανάμεσα στη σύγχρονη αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών και στην αρχαιοελληνική της εκδοχή, δεν θα είχε καμία ιδιαίτερη βαρύτητα, αν απλά επρόκειτο για εσφαλμένη αντίληψη της ιστορίας του θεσμού για μια παρερμηνεία ενός ιστορικού κειμένου. Η αναγωγή όμως στην ιστορική ρίζα ενός θεσμού που ισχύει, λειτουργεί *ως πηγή επιχειρημάτων για την ιστορική του ερμηνεία*. Αυτό σημαίνει ότι η σωστή ή λαθεμένη ιστορική αναδρομή επηρεάζει το περιεχόμενο και την έκταση εφαρμογής, καθώς και την ερμηνεία ενός κανόνα ή ενός θεσμού.

§ 49. Από την αρχαία πόλη στην πραγματική καταγωγή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών

I. Τα θέματα

1. Μετά την κριτική και την απόρριψη της άποψης, ότι η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών έλκει την καταγωγή της από την αρχαιοελληνική πόλη και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, επιχειρούμε στη συνέχεια να δείξουμε ότι η αρχή αυτή, ως σταθερό πια στοιχείο του ευρωπαϊκού (και όχι μόνο) δημοκρατικού συνταγματικού πολιτισμού, έλκει την καταγωγή της από τις θεσμικές εξελίξεις και τα σχετικά φιλοσοφικά (πολιτειολογικά) ρεύματα του Διαφωτισμού του 18ου και του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την εποχή που διεκδικήθηκε και κατακτήθηκε ο περιορισμός της μοναρχικής εξουσίας για τη διασφάλιση της έτερης εξουσίας, που ήταν η αστική τάξη. Στη *διπλή* νομιμοποίηση της συνταγματικής μοναρχίας από τον μονάρχη και την αστική τάξη, η αρχή της διάκρισης των -εδώ, για λόγους ιστορικής ακρίβειας, αναφέρουμε- *εξουσιών*, λειτούργησε ως διασφάλιση ορισμένων δικαιωμάτων (κυρίως της προσωπικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας) της αστικής τάξης, αλλά και ενός περιορισμού της μοναρχικής εξουσίας που εμπεριείχε βέβαια και τη συνταγματική της περιχαράκωση.

2. Η σύντομη αναφορά σε κρίσιμους ιστορικούς σταθμούς της αρχής της δι-

626 Αντί πολλών, βλ. την ανάλυση του H. Henkel, *ό.π.* (υποσ. 44), σ. 203 κε.

άκρισης –τότε:– των εξουσιών, τόσο ως πολιτικού αιτήματος, όσο και ως σταθερού στοιχείου του ευρωπαϊκού δημοκρατικού συνταγματικού πολιτισμού, πρέπει να ξεκινήσει από τον πολιτειολογικό απολυταρχισμό, κατά του οποίου στράφηκε η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Πιο σωστό θα ήταν να πούμε πως η αρχή αυτή ως ιδέα περιέχει την πολιτική αμφισβήτηση και, τελικά, ως τεθειμένο δίκαιο την κατάλυση του απολυταρχισμού.

II. Jean Bodin και Thomas Hobbes

1. Ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε εκδοχή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών είναι η πολιτική φιλοσοφία του Jean Bodin.⁶²⁷ Η φράση του: «*divisa jura majestatis inter principem et subditos*» δεν έχει την έννοια του διαιρετού της εξουσίας, αλλά μόνο την εκούσια εκχώρηση μέρους της άσκησης της εξουσίας από τον άρχοντα προς υφισταμένους, οι οποίοι όμως δρουν εν ονόματί του.⁶²⁸ Αντίθετα. Ο Bodin θεωρεί οποιαδήποτε μορφή κατάτμησης της εξουσίας σε περισσότερους φορείς ως βασική αιτία αταξίας στην πολιτεία. Αυτή η σκέψη προκύπτει και από την έννοια της κυριαρχίας, που είναι δημιούργημα της δικής του φιλοσοφικής σκέψης. Αυτό μάλιστα το σημειώνει ο ίδιος: «*Les marques de souveraineté sont indivisibles*».⁶²⁹

2. Κάνοντας κάποιο χρονικό και ιστορικό άλμα, φτάνουμε στον Thomas Hobbes και ειδικότερα στο έργο του *Leviathan*.⁶³⁰ Στο έργο αυτό θεμελιώνει τις απολυταρχικές αντιλήψεις του, που είναι ασύμβατες με οποιαδήποτε σκέψη περί διακρίσεως (ή κατατμήσεως) της πολιτειακής εξουσίας. Ειδικότερα:

- α. Ο Thomas Hobbes στον *Leviathan*, βαθιά επηρεασμένος από τη λειτουργία του φυσικού κόσμου και τη σχετική φιλοσοφία, ξεκινάει από μια έντονα ματεριαλιστική αντίληψη περί ζωής, που τη θεωρεί απλά ως μια τεχνητή κίνηση των άκρων. Οι περί εξουσίας απολυταρχικές αντιλήψεις του Hobbes, που είναι κρίσιμες για να αντιληφθούμε τη φιλοσοφική σύγκρουση με τον γαλλικό και τον αγγλικό Διαφωτισμό και την πηγή έμπνευσης, για τη θεωρία της διάκρισης των λειτουργιών, γίνονται πιο κατανοητές, αν αναζητήσουμε την πηγή τους, αφενός στη μαθηματική φυσική του Γαλιλαίου του 17ου αιώνα (1564-1642) και στο έργο του Descartes (1596-1650). Καθοριστική, για τη διαμόρφωση των σχετικών φιλοσοφικών αντιλήψεων του Thomas Hobbes, είναι η αναγωγή αρχών, που προσδιορίζουν τη λειτουργία του φυσικού κόσμου, αλλά και την επιστήμη, που ασχολείται με αυτόν σε αρχές φιλοσοφίας. Ίσως αυτό να εξηγείται από τα βιώματα που είχε ο Hobbes στην Αγγλία,

627 Βλ. J. Bodin, *ό.π.* (υποσ. 314).

628 Βλ. και Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 126.

629 J. Bodin, *ό.π.* (υποσ. 314), Liv. II, chap. I.

630 *Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil*, 1651. Βλ. σχετικά και B. Russel, *Philosophie des Abendlandes*, Zürich 2007, σ. 555 επ.· K. Vorländer, *Geschichte der Philosophie mit Quellentexten*, d 3 (Neuzeit bis Kant) 1990, (Rowohlts Enzyklopädie), σ. 44 κε. (Το Μέρος II του έργου του Vorländer, στο οποίο περιορίζονται οι αναφορές σε αυτό το έργο είναι επεξεργασμένο από τον Panajotis Kondylis.) Εrtίσης βλ. H.-J. Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie* (νέα έκδοση), Frankfurt a.R. 1993, σ. 293 κε.

αλλά και στον τόπο εξορίας του, το Παρίσι εκείνης της εποχής, που τον οδήγησαν στην αναζήτηση μιας «ευταξίας» και «ησυχίας», τις οποίες εξασφαλίζει μόνο το αυταρχικό και απολυταρχικό κράτος.⁶³¹ Η φιλοσοφία του Hobbes, τόσο αυτή που αφορά τον άνθρωπο, όσο και αυτή που αναφέρεται στην πολιτεία, είναι απαλλαγμένη από αξιακές ή θεολογικές αναγωγές και βασίζεται σε ό,τι συλλαμβάνει ο άνθρωπος νους και καταγράφει ως εμπειρία.

- β. Ο Hobbes διερωτάται γιατί οι άνθρωποι δεν μπορούν να συνυπάρξουν και να εργαστούν αρμονικά, όπως οι μέλισσες και τα μυρμήγκια. Και γιατί οι άνθρωποι μπορεί να συνυπάρχουν μόνο στη βάση ενός τεχνητού *συμβολαίου*. Το συμβόλαιο αυτό πρέπει να εξασφαλίζει σε ένα πρόσωπο ή σε μια συνέλευση την απόλυτη και καθολική εξουσία. Αυτός ο φορέας της απόλυτης και καθολικής εξουσίας συμβολίζεται με έναν θνητό θεό, τον *Leviathan*. Με το όνομα *Leviathan*, ο Hobbes επιχειρεί να συμβολίσει την απόλυτη και απολυταρχική εξωκρατική εξουσία της πολιτείας με έναν θνητό θεό. Ο *Leviathan* είναι ο μόνος που μπορεί, με την απόλυτη εξουσία που διαθέτει, να προστατεύει τον άνθρωπο από τη βία και την αφαίρεση της ιδιοκτησίας του.
- γ. Στο πλαίσιο της προηγούμενης παρατήρησης, γίνεται κατανοητό ότι ο Hobbes θεωρεί πως η ανθρώπινη φύση εμπεριέχει την *cupitidas naturalis*, δηλαδή τη φυσική ορμή του ανθρώπου προς την ισχύ και την ιδιοκτησία, και τη *ratio naturalis*, δηλαδή την έλλογη αντίληψη για την ανάγκη προστασίας της ζωής του. Αυτή η διττή φύση του ανθρώπου είναι εκείνη που τον ώθησε στη συμβίωση με άλλους ανθρώπους και στη διαμόρφωση κοινωνιών και πολιτειών. Ο άνθρωπος όμως στην κοινωνία και στο κράτος δεν είναι ον κοινωνικό ή, όπως δίδαξε ο Αριστοτέλης, «ζώνον πολιτικό», αλλά, αντίθετα, κυριαρχείται από τον *εγωισμό που του διασφαλίζει την επιβίωσή του*. Από αυτήν την περί ανθρώπου φιλοσοφία του, ο Hobbes οδηγείται στις δύο γνωστές του θέσεις. Η πρώτη είναι ότι η φυσική κατάσταση στην κοινωνία συνίσταται στον «πόλεμο όλων εναντίον όλων» (*bellum omnium contra omnes*). Η δεύτερη είναι ότι ο άνθρωπος για τον άλλο άνθρωπο είναι εχθρός (*homo homini lupus*).
- δ. Η αντιμετώπιση αυτής της *φυσικής* κατάστασης, στο πλαίσιο της ανθρώπινης συμβίωσης, γίνεται με την κρατική ενότητα και την απόλυτη κρατική εξουσία. «The only way» σημειώνει στον *Leviathan* «to erect such a common power [...] is, to confer all their power and strength upon one man or upon one assembly of men that may reduce all their wills. unto one will...».⁶³² Και ο δικαστής, κατά τον Hobbes, οφείλει να εφαρμόζει το «δίκαιο της φύσης» (Law of Nature) και δεν δεσμεύεται από προγενέστερες δικαιοτικές αποφάσεις.⁶³³ Στο πλαίσιο αυτής, της περί κράτους και κοινωνίας άποψης, δεν είναι νοητή καμία σκέψη περί *διάκρισης των λειτουργιών* ή, ακόμη λιγότερο, περί *διάκρισης εξουσιών*.

631 Βλ. και K. Vorländer, *ό.π.* (υποσ. 630), σ. 44 κε.

632 *Leviathan*, *ό.π.* (υποσ. 630), Chap. 17.

633 *Leviathan*, *ό.π.* (υποσ. 630), Chap. 26, 8.

- ε. Ο Thomas Hobbes προτιμά το πολίτευμα της μοναρχίας, vonτό όμως γι' αυτόν είναι και ένα κοινοβούλιο, με απόλυτη εξουσία, την οποία να μη μοιράζεται με τον μονάρχη. Τελικά και ο χειρότερος δεσπότης είναι καλύτερος από την αναρχία. Ο λαός ολοκληρώνει την αποστολή του με την εκλογή του μονάρχη. Μετά την εκλογή, η οποία άλλωστε δεν υπόκειται ούτε σε ανάκριση ούτε σε θητεία, ο λαός παραμένει πολιτικά ανενεργός. Θα πρέπει τέλος να αποσαφηνιστεί πως για τον Hobbes δεν έχει τόσο σημασία αν ο Leviathan είναι μονοπρόσωπος (π.χ. ο μονάρχης) ή πολυπρόσωπος (π.χ. ένα Κοινοβούλιο). Αυτό που αναδεικνύεται –η διαφορά με τη φιλοσοφία των John Locke και Ch. de Montesquieu– είναι ότι αποκλείει την οποιαδήποτε κατανομή εξουσίας μεταξύ μονάρχη και Κοινοβουλίου.

III. John Locke

1. Κατά της πολιτικής φιλοσοφίας του απολυταρχισμού στρέφεται ο γαλλικός και αγγλικός Διαφωτισμός με το έργο των John Locke⁶³⁴ και Ch. de Montesquieu, προδρόμων των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Ιστορικός χώρος αναφοράς και των δύο είναι το αγγλικό πολίτευμα, της περιορισμένης μοναρχίας. Σε αυτό η θεωρία για τη διάκριση των εξουσιών –εδώ χρησιμοποιούμε για την ιστορική ακρίβεια τον όρο *εξουσία* και όχι *λειτουργία*– έχει ως ιστορική βάση *δύο υπαρκτούς πόλους ισχύος*, τον μονάρχη και την αστική κοινωνία.⁶³⁵ Ο John Locke⁶³⁶ και ο Ch. de Montesquieu συστηματοποίησαν την αρχή της διάκρισης των *εξουσιών*, αμφισβητώντας –όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κώστας Χρυσόγονος– το αδιαίρετο της κυριαρχίας, που δίδαξαν οι Jean Bodin και Thomas Hobbes, θέτοντας το αίτημα «για συμμετοχή στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, των συλλογικών εκφραστών συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων (αριστοκρατία και αστική τάξη), μαζί βέβαια με τον μονάρχη».⁶³⁷

2. Ο John Locke αμέσως μετά την επανάσταση του 1688 και την πρώτη των Stuarts, δημοσίευσε το έτος 1689 τη *Δεύτερη πραγματεία του περί Κυβερνήσεως*.⁶³⁸ Σημείο αναφοράς της σχετικής πολιτικής του φιλοσοφίας ήταν το άγραφο Σύνταγμα της Αγγλίας.⁶³⁹ Ο Locke δεν σχολίασε τις κατ' ιδίαν αρχές του αγγλικού Συντάγματος, αλλά διατύπωσε τις θέσεις του με βάση αυτό⁶⁴⁰ το εμπειρικό

634 Βλ. J. Locke, *Two Treatises of Government*, 1690, II, σ. 155, ιδίως 150. Εδώ χρησιμοποιείται η ελληνική μετάφραση του έργου που επιμελήθηκε ο Μ. Κιτρομυλίδης στις εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1990. Γενικά για τον J. Locke βλ. K. Vorländer, *ό.π.* (υποσ. 630), σ. 231 κε.

635 Βλ. *De l'esprit des lois*, 1748, κυρίως βιβλ. XI, κεφ. 6. Εδώ παραπέμπουμε στην ελληνική μετάφραση του έργου από τους Π. Κονδύλη και Κ. Παπαγιώργη που εκδόθηκε στις εκδόσεις Γνώση το 2006 στην Αθήνα. Παραπέμπουμε ιδιαίτερα στην *de profundis* εισαγωγή του Π. Κονδύλη, σ. 9-77. Βλ. επίσης Carré de Malberg, *ό.π.* (υποσ. 4), σ. 2 κε.· M. Imboden, *Montesquieu und die Lehre von der Gewaltenteilung*, 1959· G. Kraus, «Die Gewaltengliederung bei Montesquieu», στο: *Festschrift für Carl Schmitt*, 1959, σ. 103-121· Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 132 κε.· E. Klimowsky, *Die englische Gewaltenteilungslehre bis zu Montesquieu*, 1927.

636 Βλ. *Two Treatises of Government*, 1609, II, 155 και 150.

637 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 293.

638 Βλ. J. Locke, *Two Treatises of Government. A Critical Edition by Laslett*, 1963, Introduction, σ. 45.

639 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 128 κε.

640 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 129.

του υλικό, υπό την μορφή γενικών αρχών. Σημαντικά είναι και όσα είπε για την ανάγκη του περιορισμού της εξουσίας στο *απολύτως απαραίτητο*, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ελευθερία και η ισότητα για όλους.

3. Φιλοσοφικό θεμέλιο της διάκρισης των λειτουργιών στον Locke είναι η υπόθεση ότι υπάρχει μια πρωταρχική συνθήκη (*original contract*), από την οποία προκύπτει ότι τα δύο συμβατικά μέρη είναι ο νομοθέτης και η εκτελεστική λειτουργία. Έτσι λοιπόν ο Locke διακρίνει δύο κυρίως εξουσίες: τη *νομοθετική* και την *εκτελεστική*.

4. Η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, κατά τον Locke, δεν είναι ιεραρχικά ισότιμες. Αντίθετα, θεωρεί τη νομοθετική ως την ανώτατη εξουσία. Ο Locke εξηγεί αναλυτικά αυτήν την ιεράρχηση. Εξηγεί δηλαδή την πρωταρχικότητα της νομοθετικής εξουσίας λέγοντας: «... όποιος μπορεί να θεσπίζει νόμους για άλλους, πρέπει να βρίσκεται ψηλότερα από αυτόν που εκτελεί, και ο δεύτερος να βρίσκεται σε εξάρτηση από τον πρώτο». ⁶⁴¹ Και συνεχίζει: «Επειδή η μορφή της κυβέρνησης εξαρτάται από το φορέα της υπέρτατης εξουσίας που είναι ο νομοθέτης [...] είναι αδύνατο να διανοηθεί κανείς ότι μια κατώτερη εξουσία θα μπορούσε να επιτάσσει την ανώτερη ή ότι οποιαδήποτε άλλη εκτός της ανώτατης θα μπορούσε να νομοθετεί». ⁶⁴² Τέλος, ο Locke συνδέει την ιεραρχική διαφορά μεταξύ των δύο εξουσιών με την ιδέα της *κυρίαρχης εξουσίας του λαού*: «Η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί να μεταβιβάσει την αρμοδιότητα της ψήφισης των νόμων σε άλλα χέρια, εφόσον δεν πρόκειται παρά για εξουσία ανατεθειμένη από το λαό...». ⁶⁴³

5. Ξεκινώντας από τη θέση ότι ο πρωταρχικός σκοπός της κοινωνίας είναι η απόλαυση της ιδιοκτησίας, της ειρήνης και της ασφάλειας, ο Locke θεωρεί ως μέσο αυτής της προστατευτικής μέριμνας τη *νομοθετική εξουσία*. ⁶⁴⁴ «Επειδή ο πρωταρχικός σκοπός της εισόδου των ανθρώπων στην κοινωνία είναι η απόλαυση της ιδιοκτησίας τους σε συνθήκες ειρήνης και ασφάλειας και επειδή το πρωταρχικό όργανο και μέσο για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι οι νόμοι που θεσπίζονται στην εν λόγω κοινωνία, ο πρώτος και θεμελιώδης θετικός νόμος όλων των πολιτικών κοινοτήτων είναι η εγκαθίδρυση της νομοθετικής εξουσίας, όπως ο πρώτιστος και θεμελιώδης φυσικός νόμος, που θα πρέπει να καθοδηγεί ακόμη και τη νομοθετική εξουσία την ίδια, είναι η συντήρηση της κοινωνίας και (στο μέτρο που αυτό συνάδει με το δημόσιο συμφέρον) κάθε κατ' ιδίαν μέλους της κοινωνίας». ⁶⁴⁵

6. Ήδη από την προηγούμενη σκέψη διαφαίνεται πως ο Locke θέλει μεν τη νομοθετική εξουσία παντοδύναμη και πρωταρχική, *όχι όμως και απόλυτα αυθαίρετη*. Έτσι, με ενδιαφέρουσες σκέψεις περιορίζει την ενδεχόμενη αυθαιρεσία του νομοθέτη. Ειδικότερα υποστηρίζει:

641 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XIII, 150.

642 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 150.

643 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XI, 141.

644 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XI, 137.

645 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XI, 134.

- α. «Η διακυβέρνηση χωρίς καθιερωμένους πάγιους νόμους δεν συνάδει προς τους σκοπούς της κοινωνίας και της πολιτικής εξουσίας: οι άνθρωποι δεν θα εγκαταλείπουν την ελευθερία της φυσικής κατάστασης για να δεσμευτούν από αυτούς που δεν επρόκειτο να προφυλάξουν τη ζωή, την ελευθερία και την περιουσία τους και να τις εξασφαλίσουν με δημόσια διακηρυγμένους κανόνες για το δίκαιο και την ιδιοκτησία, την ειρήνη και την πouxία τους».⁶⁴⁶
- β. Η νομοθετική εξουσία είναι περιορισμένη όταν πρόκειται για τη ζωή και την περιουσία του λαού. Και αυτό, όπως τονίζει ο Locke, διότι η νομοθετική εξουσία «δεν μπορεί να ξεπερνά την εξουσία που τα εν λόγω άτομα είχαν στη φυσική τους κατάσταση πριν εισέλθουν στην κοινωνία και τη μεταβιβάσουν σε αυτήν».⁶⁴⁷
- γ. Η νομοθετική εξουσία περιορίζεται στο μέτρο που δεν μπορεί να αποφασίζει αυθαίρετα, αλλά, όπως σημειώνει ο Locke, «υποχρεώνεται να απονέμει τη δικαιοσύνη και να αποφαινεται περί των δικαιωμάτων των υπηκόων βάσει επίσης δημοσιευμένων και παγίων νόμων και μέσω γνωστών και εξουσιοδοτημένων δικαστών».⁶⁴⁸
- δ. Έναν περαιτέρω περιορισμό, στην ενδεχόμενη αυθαιρεσία της νομοθετικής εξουσίας, θεμελιώνει ο Locke με φυσικοδικαιικά επιχειρήματα: Έτσι θέτει στον νομοθέτη ως όρια ελεύθερων επιλογών του το «νόμο του Θεού» και το «νόμο της φύσης».⁶⁴⁹ Στα όρια αυτά συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων: ίση ισχύ του νόμου έναντι «πλουσίου» και «φτωχού» και έναντι του «ευνοούμενου της αυλής» και του «αγρότη που δουλεύει στο άροτρο». Μόνος νόμιμος γνώμονας των επιλογών του νομοθέτη οφείλει να είναι «το καλό του λαού».⁶⁵⁰ Τα φυσικοδικαιικά κριτήρια του Locke γίνονται ακόμα σαφέστερα, περίπου ρητά, όταν ορίζει το «νόμο της φύσης»: «... ο νόμος της φύσης είναι αιώνιος κανόνας συμπεριφοράς για όλους τους ανθρώπους, τόσο τους νομοθέτες όσο και τους υπόλοιπους...».⁶⁵¹ Τελικά «η εξουσία του νομοθετικού σώματος στα ανώτατα όριά της περιορίζεται από το δημόσιο συμφέρον της κοινωνίας. Πρόκειται για εξουσία που δεν διαθέτει άλλο σκοπό από τη διαφύλαξη και συνεπώς δεν μπορεί ποτέ να έχει το δικαίωμα να εξοντώνει, να μεταβάλλει σε δούλους ή εσκεμμένα να κάνει φτωχότερους τους υπηκόους».⁶⁵²
7. Ο John Locke θέλει η νομοθετική εξουσία να μην ασκείται από πρόσωπα που ασκούν και εκτελεστική εξουσία. Κρίσιμες είναι οι εξής παρατηρήσεις του για το νόημα που δίνει στην εκτελεστική εξουσία:

646 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 137.

647 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 135.

648 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 136.

649 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 142.

650 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 142.

651 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 135.

652 Βλ. J. Locke, ό.π. (υποσ. 638), XI, 135.

- α.** Η ανάγκη εκτελεστικής εξουσίας ανακύπτει εκ του γεγονότος ότι η νομοθετική εξουσία «δεν έχει πάντα απασχόληση». Αν όμως τα «ίδια πρόσωπα που ασκούν τη νομοθετική εξουσία» έχουν στα χέρια τους την εξουσία να «εκτελούν τους νόμους», εξαιρούν τους ίδιους από την υπαγωγή τους στο νόμο, «προσαρμόζοντας το νόμο τόσο κατά τη θέσπιση όσο και κατά την εφαρμογή του στο ιδιωτικό τους συμφέρον». Γι' αυτό και πρέπει η νομοθετική εξουσία να ανατίθεται σε άλλα πρόσωπα από εκείνα που ασκούν την εκτελεστική⁶⁵³ εξουσία.
- β.** Η άποψη αυτή συμπληρώνεται και με τη σκέψη ότι «οι νόμοι ... απαιτούν διηνεκή εκτέλεση ή φροντίδα για την εφαρμογή τους, γι' αυτό είναι αναγκαίο να υπάρχει μια μόνιμη εξουσία, η οποία να μεριμνά για την εκτέλεση των νόμων που θεσπίζονται και παραμένουν σε ισχύ. Κι έτσι η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία συχνά καταλήγουν να διακρίνονται».⁶⁵⁴ Στις περιπτώσεις όμως που «το νομοθετικό σώμα αναθέτει την εκτέλεση όσων νόμων θέσπισε σε άλλα χέρια, εξακολουθεί να διαθέτει την εξουσία δυνάμενο να την ανακαλέσει, όταν το κρίνει εύλογο και να επιβάλει ποινές για κακοδιοίκηση αντίθετη προς τους νόμους».⁶⁵⁵
- γ.** Ο Locke δεν επιμένει στην εννοιολογική διάκριση εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας, τονίζει όμως τη σχετική αυτονομία της τελευταίας έναντι της νομοθετικής: «Η νομοθετική ή απώτατη εξουσία [...] υποχρεώνεται να απονέμει τη δικαιοσύνη και να αποφαινεται περί των δικαιωμάτων των υπηκόων βάσει επίσης δημοσιευμένων και πάγιων νόμων και μέσω γνωστών και εξουσιοδοτημένων δικαστών».⁶⁵⁶
- 8.** Ο Locke αναγνωρίζει, στο πλαίσιο της εκτέλεσης των νόμων ή, πιο σωστά, παράλληλα με αυτήν, και μία άλλη εξουσία, την οποία χαρακτηρίζει *ομοσπονδιακή* (federative power). Η *εκτελεστική* διαλαμβάνει την εκτέλεση των εσωτερικών νόμων της κοινωνίας μέσα στα όριά της και επί όλων των μελών της, ενώ η *ομοσπονδιακή* διαλαμβάνει τη διαχείριση της ασφάλειας και των δημόσιων συμφερόντων στο εξωτερικό σε σχέση προς όλους εκείνους, από τους οποίους μπορεί να αναμένει κάποιο ευεργέτημα ή βλάβη. Ωστόσο, οι δύο αυτές εξουσίες είναι πάντα σχεδόν ενωμένες.⁶⁵⁷ Εδώ πρόκειται γι' αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε «αρμοδιότητα διεθνούς εκπροσώπησης της πολιτείας». Η άσκηση της ομοσπονδιακής εξουσίας λόγω της φύσης της δεν μπορεί να κατευθύνεται από πάγιους προηγούμενους κανόνες, όπως αυτό συμβαίνει με την εκτελεστική εξουσία. «Κι έτσι πρέπει κατ' ανάγκη να αφεθεί στη φρόνηση και στη σοφία εκείνων, στα χέρια των οποίων βρίσκεται για να τη διαχειριστούν προς το δημόσιο συμφέρον».⁶⁵⁸ Αναγνωρίζει όμως ο Locke πως η ανάθεση των δύο αυτών

653 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 143.

654 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 144.

655 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XIII, 153.

656 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XI, 136.

657 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 147.

658 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 147.

εξουσιών –της εκτελεστικής και της ομοσπονδιακής– σε διαφορετικά πρόσωπα δεν είναι εφικτή.⁶⁵⁹

9. Τέλος, την εικόνα του συστήματος της διάκρισης των εξουσιών ολοκληρώνει ο John Locke, με την πρόβλεψη της εξουσίας της *προνομίας* (prerogative power).⁶⁶⁰ Εδώ βρισκόμαστε μπροστά στην προδρομική σύλληψη της *διακρατικής εξουσίας της διοίκησης*. «Έτσι, όπου η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία βρίσκονται σε διαφορετικά χέρια ... το καλό της κοινωνίας επιβάλλει να επαφίεται πολλά ζητήματα στη διάκριση όποιου ασκεί την εκτελεστική εξουσία». Κι αυτό γιατί ο νόμος δεν μπορεί, με τους ίδιους κανόνες του, να προβλέψει τα κατ' ιδίαν προβλήματα που θα ανακύψουν.⁶⁶¹

IV. Charles-Louis de Montesquieu

1. Δίχως να πρέπει κανείς να υποτιμήσει καθόλου τη διδασκαλία του John Locke και της *προδρομικής της σημασίας* για την καθιέρωση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, εκείνος, στον οποίο τελικά η επιστήμη και η ιστορία της πολιτικής φιλοσοφίας χρεώνουν κατεξοχήν την οριστικοποίηση του περιεχομένου της αρχής, είναι ο Charles Louis de Sécondat Baron de la Brède et de Montesquieu (1689-1775). Το 1721 ο Montesquieu δημοσιεύει στο Παρίσι ένα πρώτο βιβλίο θεσμικής και κοινωνικής κριτικής που αφορά την κατάσταση στη Γαλλία.⁶⁶² Το βιβλίο του αυτό, με τίτλο *Περσικές επιστολές*, περιλαμβάνει την αλληλογραφία μεταξύ δύο νέων από την Περσία που ασκούν καταλυτική κριτική της κατάστασης του κράτους, της κοινωνίας και της Εκκλησίας στη Γαλλία. Το βιβλίο αγγίζει τα όρια της ειρωνείας για τον ίδιο τον γαλλικό λαό. Έτσι, κάπου σημειώνει ότι οι Γάλλοι έχουν έναν *μάγο* ως επικεφαλής του κράτους, τον Λουδοβίκο ΙΔ', που κατορθώνει να προκαλεί τους ανθρώπους να φονεύει ο ένας τον άλλο, αλλά και έναν *καλλιτέχνη μάγο*, τον Πάπα, που πείθει τους πιστούς ότι το τρία είναι ένα και ότι ο άρτος που τρώνε δεν είναι άρτος. Τελικά στο έργο αυτό του Montesquieu ενυπάρχουν οι προϋποθέσεις του έργου του *De l'esprit des lois*, που αποτελεί και μια εποικοδομητική ανάλυση του αγγλικού πολιτεύματος, που γνώρισε τα χρόνια που είχε ζήσει στην Αγγλία.

2. Ο Charles de Montesquieu με το έργο του *Για το πνεύμα των νόμων* περιγράφει κι αυτός, όπως ο Locke, το πολίτευμα της Αγγλίας, με τη διαφορά ότι ο Montesquieu στάθηκε πιο κοντά στα δεδομένα του αγγλικού πολιτεύματος, ενώ ο John Locke, όπως ήδη σημειώθηκε, επέμεινε περισσότερο σε θεωρητικά συμπεράσματα.⁶⁶³ Δεν έλειψαν όμως και φωνές που κατήγγειλαν τον Montesquieu ότι, γράφοντας το έργο αυτό, *δεν είχε πλήρη γνώση του αγγλικού πολιτεύματος*. Η κριτική πήρε τη μορφή ειρωνείας όταν γράφτηκε ότι, ανάμεσα στην αρχή της διάκρισης των (τριών) εξουσιών και στην πρακτική του αγ-

659 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XII, 148.

660 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XIV, (περί προνομίας).

661 Βλ. J. Locke, *ό.π.* (υποσ. 638), XIV, 159.

662 Βλ. για το έργο αυτό H.-J. Storig, *ό.π.* (υποσ. 630), σ. 365 κε.

663 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 132 κε. Π. Κονδύλης, *ό.π.* (υποσ. 630), Εισαγωγή.

γλικού πολιτεύματος, το μόνο κοινό είναι ο αριθμός τρία.⁶⁶⁴ Τελικά όμως η διδασκαλία του Montesquieu, για τη διάκριση των εξουσιών, επικράτησε και στον πολιτικό και επιστημονικό λόγο και αποτελεί, με αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις, το σημείο αναφοράς όλων όσοι μετά από αυτόν ασχολήθηκαν με το θέμα. Εισαγωγικά θα μπορούσε κανείς, ως βαθύτερη πολιτειοθεωρητική αφετηρία του Montesquieu, να δεχτεί την άποψη του Κώστα Χρυσόγονου ότι «η συνολική διαρρύθμιση της διάκρισης των εξουσιών κατά τον Montesquieu μπορεί να θεωρηθεί απόρριψη της έννοιας της κυριαρχίας».⁶⁶⁵

3. Ο Montesquieu διατυπώνει την κεντρική του θέση με μία φράση που δεν αφορά μόνο την Αγγλία: «Σε κάθε κράτος υπάρχουν τρεις εξουσίες: η νομοθετική, η εκτελεστική περί των θεμάτων του διεθνούς δικαίου και η εκτελεστική περί των θεμάτων που ανάγονται στο αστικό δίκαιο».⁶⁶⁶ Στη νομοθετική εξουσία εμπίπτει η παραγωγή νόμων που ισχύουν για πάντα ή που διορθώνουν ή καταργούν προγενέστερους νόμους. Στην εκτελεστική εξουσία εμπίπτουν θέματα πολέμου, διαπίστευση πρεσβευτών και άμυνας.⁶⁶⁷ Η τρίτη εξουσία, η δικαστική, εμφανίζεται ως ειδική μορφή της εκτελεστικής και συνίσταται στην επιβολή ποινών. Είναι από την όλη λογική του κειμένου του Montesquieu προφανές ότι, πέραν του ρητά δηλούμενου περιεχομένου της εκτελεστικής εξουσίας εμπίπτει, και μάλιστα κατεξοχήν, η εκτέλεση των νόμων.

4. Τη διάκριση των εξουσιών ο Montesquieu αντιλαμβάνεται κυρίως ως απαγόρευση σώρευσης δύο εξουσιών σε ένα πρόσωπο. Μια τέτοια σώρευση συνιστά διακινδύνευση της ελευθερίας.⁶⁶⁸ Εάν ένα και το αυτό πρόσωπο ασκεί δύο εξουσίες, τότε δεν μπορεί ποτέ η μία εξουσία να περιορίζει την άλλη. Εδώ ο Montesquieu, για να θεμελιώσει το αξιωμα του, κατά το οποίο ειδικά ο νομοθέτης δεν πρέπει ούτε να εκτελεί ούτε να δικάζει, χρησιμοποιεί ως επιχείρημα την ανθρώπινη νομοτέλεια, το πώς δηλαδή λειτουργεί ο συγκεκριμένος άνθρωπος που ασκεί εξουσία.⁶⁶⁹ «Όταν στο ίδιο πρόσωπο ή στο ίδιο σώμα η νομοθετική εξουσία έχει ενωθεί με την εκτελεστική εξουσία, δεν υπάρχει καμία ελευθερία, διότι μπορούμε να έχουμε το φόβο ότι ο ίδιος μονάρχης ή η ίδια γερουσία θα θεσπίζουν τυραννικούς νόμους για να τους εκτελούν τυραννικά». Το ίδιο ακριβώς υποστηρίζει ο Montesquieu για τη σχέση νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας.⁶⁷⁰ «Επίσης δεν υπάρχει ελευθερία, αν η δικαστική εξουσία δεν έχει διαχωριστεί από τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία». «Το παν θα χανόταν» –σημειώνει στο ίδιο κεφάλαιο του 11ου βιβλίου του– «αν ο ίδιος άνθρωπος ή το ίδιο σώμα προκρίτων ή ευγενών ή του λαού ασκούσαν αυτές τις τρεις εξουσίες: δηλαδή της θέσπισης των νόμων, της εκτέλεσης των δημοσίων αποφάσεων και της εκδίκησης των εγκλημάτων ή των διενέξεων

664 Αυτό γράφτηκε ακόμη και την εποχή που ζούσε ο Montesquieu. Βλ. π.χ. F. Scolpis, *Recherches sur l'Esprit de lois*, 1957, σ. 54 κε. Βλ. και Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 123.

665 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 294.

666 Βλ. 11. Κεφ. § 6.

667 Βλ. 11. Κεφ. § 6.

668 Βλ. 11. Κεφ. § 6.

669 Ενδεικτικά 11. Κεφ. § 6.

670 Ενδεικτικά 11. Κεφ. § 6.

ανάμεσα στους ιδιώτες». ⁶⁷¹ Και αυτό προκύπτει από την παρατήρηση ότι ο άνθρωπος που έχει εξουσία τείνει στην κατάχρησή της (*abuser*). Επειδή η τάση κατάχρησης της εξουσίας ανήκει στη φύση του ανθρώπου «*c'est une expérience éternelle quel tout homme qui a du pouvoir est porté à en abuser, il va jusqu'à ce qu'il trouve des limites*», πρέπει τα πράγματα να θεσπίζονται έτσι ώστε η εξουσία να περιορίζει την εξουσία (*il faut que, par la disposition des choses, le pouvoir arrête le pouvoir*). ⁶⁷²

5. Ο Montesquieu σπάνια χρησιμοποιεί τον όρο *διάκριση* των εξουσιών, με την έννοια του *στεγανού διαχωρισμού* («*séparation des pouvoirs*»). Κυρίως χρησιμοποιεί τον όρο «κατανομή» (*distribution des pouvoirs*). ⁶⁷³ Η έννοια της *κατανομής* ανταποκρίνεται και στο αίτημα του Montesquieu, οι τρεις εξουσίες να ελέγχονται αμοιβαίως, έτσι ώστε η *εξουσία να αναγκάζει την εξουσία* («*Le pouvoir arrête le pouvoir*»). ⁶⁷⁴

6. Πρέπει να σημειωθεί πως ο *περιορισμός του κινδύνου κατάχρησης* (*abuser*) της *εξουσίας*, που αποτελεί το ιστορικά προσδιορισμένο νόημα της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, δεν επιτυγχάνεται μόνο με την αρχή αυτή. Ό,τι ισχύει για τους κινδύνους που προκύπτουν, όταν ένα και το αυτό (πολυπρόσωπο ή μονοπρόσωπο) όργανο ασκεί ανέλεγκτα μόνο τις περισσότερες της μιας λειτουργίες, ισχύει και για την υπέρμετρη *διάρκεια* της θητείας των προσώπων ως φορέων των οργάνων. Η *περιορισμένη* θητεία που αποτελεί –έτσι κι αλλιώς– *σταθερό στοιχείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, τον ίδιο ακριβώς σκοπό εξυπηρετεί. Κατά τούτο αποτελεί ο θεσμός της εύλογα *περιορισμένης* θητείας ένα στοιχείο *sine qua non* της φιλοσοφίας της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών.

7. Στον Montesquieu, αλλά και προηγουμένως στον Locke, το νόημα που αποκτά το αίτημα για διάκριση –πιο σωστά: κατανομή (*distribution*)– των εξουσιών, πρώτον, γίνεται συγκεκριμένο και, δεύτερον, ανταποκρίνεται προς μια *ιστορική πραγματικότητα*. Σκοπός της αρχής είναι η *πολιτική ελευθερία*. Με αυτήν ακριβώς την ιστορική φόρτιση, παρέλαβαν και παραλαμβάνουν την αρχή τα σύγχρονα Συντάγματα. Με τη διαφορά ότι, τότε, η διάκριση της εκτελεστικής εξουσίας (του μονάρχη) και της νομοθετικής εξουσίας (της εκλεγμένης από την άρχουσα τάξη Βουλής), ανταποκρινόταν προς μια υπαρκτή πολιτική αντίθεση και γι' αυτό λειτουργούσαν και αμοιβαίως σταθμιστικά. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η αρχή της διάκρισης των εξουσιών βρίσκει την πρώτη θεσμική της ιστορική δικαίωση, καθώς εγγράφεται στο άρθρο 16 της γαλλικής Διακήρυξης του 1789: «*Toute société, dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée, ni la separation des pouvoirs déterminée n'a point de constitution*» (Μια κοινωνία που δεν προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα και δεν γνωρίζει τη διατήρηση των εξουσιών δεν έχει Σύνταγμα).

671 11. Κεφ. § VI.

672 11. Κεφ. § 4.

673 Βλ. Th. D. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 136 και τις εκεί αναφερόμενες πηγές.

674 11. Κεφ. § 4.

V. Jean-Jacques Rousseau

1. Ανάμεσα στους John Locke και Charles de Montesquieu από τη μία και τη γαλλική Επανάσταση του 1789 παρεμβάλλεται η διδασκαλία του Jean-Jacques Rousseau (1712-78), κυρίως με το έργο του *Du contrat social* (Κοινωνικό Συμβόλαιο) που δημοσιεύθηκε το 1762 στο Άμστερνταμ.⁶⁷⁵ Τον Rousseau απασχόλησε βαθύτερα το πρόβλημα των *ανισοτήτων* και *αδικιών* μέσα στην κοινωνία. Τις σχετικές του σκέψεις διατύπωσε στο έργο του *Discours sur l'origine et les fondement de l'inégalité parmi les hommes* (Περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων, 1753). Και ο Rousseau ξεκινάει, όπως και ο Hobbes, από τη «φυσική κατάσταση» μέσα στην κοινωνία. Αυτή η «φυσική κατάσταση» στην κοινωνία προϋποθέτει το ξεπέρασμα των δυσχερειών, που προκαλεί η ιδιωτική ιδιοκτησία.

2. Θεμέλιο της πολιτικής φιλοσοφίας του Rousseau, με γνώμονα βέβαια την ιδεατή πολιτεία, είναι η *συναίνεση* όλων, που αποτυπώνεται σε ένα *κοινωνικό συμβόλαιο*. Ο άνθρωπος έρχεται από τη φύση αγαθός, αλλά η κοινωνία τον αλλοιώνει αρνητικά. Η διαμόρφωση θετικών συνθηκών διαβίωσης προϋποθέτει την αναγνώριση του λαού ως μόνου κυρίαρχου στην πολιτεία. Επιστρέφουμε λοιπόν στην (εδώ: δημοκρατικοφανή) αδιαίρετη πολιτειακή εξουσία. Η πολιτική βούληση είναι νοητή μόνο ως *volonté générale*, που δεν προκύπτει όμως από ψηφοφορίες. Η *volonté générale*, κατά τον Rousseau, προκύπτει από το βαθύτερο νόημα του συμφέροντος της κοινωνίας και εκδηλώνεται ως βούληση όλων (*volonté de tous*).⁶⁷⁶

3. Στην ανάγκη ενός «Κοινωνικού Συμβολαίου» οδηγείται ο Rousseau λόγω της διαφοράς ενός *πλήθους* ανθρώπων από μια *κοινωνία*. Διαφέρει ριζικά το να υποτάξεις ένα πλήθος από το να κυβερνήσεις μια κοινωνία. Η υποταγή του πλήθους οδηγεί στη δουλεία, όπου ο κύριος παραμένει ιδιώτης και οι άνθρωποι «μια μάζα, όχι όμως μια συνένωση, καθώς δεν υπάρχει ούτε δημόσιο αγαθό ούτε πολιτικό σώμα».⁶⁷⁷

4. Ζητούμενο είναι μια «μορφή» συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει, με όλη τη δύναμη από κοινού, το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους, κατά τρόπο ώστε ο καθένας, αν και σχηματίζει ενιαίο σώμα με όλους, θα υπακούει ωστόσο στον εαυτό του και θα παραμένει το ίδιο ελεύθερος, όσο και πριν. Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα, στο οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει τη λύση.⁶⁷⁸

5. Με το Κοινωνικό Συμβόλαιο επέρχεται «ριζική απαλλοτρίωση» κάθε συμ-

675 *Contrat social*, Amsterdam 1762. Βλ. εισαγωγικές πληροφορίες για το έργο του J.-J. Rousseau αντί πολλών σε: J. Störig, *ό.π.* (υποσ. 630), σ. 376 κε., ιδίως σ. 379. Th. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 139 κε.· M. Llanque - H. Münkler, *Politische Theorie und Ideengeschichte*, Lehr- und Textbuch, Berlin 2007, σ. 52 κε., 56 κε., 61 κε., 125 κε., 270 κε., 287 κε., 294 κε., 353-355, 393 κε.

676 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. II, Ch. 2.

677 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. I, Ch. 5.

678 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. I, Ch. 6.

βαλλόμενου από όλα τα δικαιώματά του σε όλη την κοινότητα.⁶⁷⁹ Η ένταξη αυτή στην κοινότητα στηρίζεται στην ισότητα όλων των μελών της. Δηλαδή καθένας από εμάς θέτει από κοινού το πρόσωπο και όλη του τη δύναμη κάτω από την ανώτατη καθοδήγηση της *γενικής βούλησης* και σαν σώμα δεχόμαστε κάθε μέλος ως αδιαίρετο μέρος του συνόλου.

6. Το αναπαλλοτρίωτο, η πλήρης ενότητα, το *αδιαίρετο* και το *αδιάσπαστο* της *γενικής βούλησης* της κοινωνίας, που, σύμφωνα με το Κοινωνικό Συμβόλαιο, αρθρώνεται από αυτόν ή από το σώμα που ορίστηκε από το σύνολο ως εκφραστής της (ίσως: ερμηνευτής της), εντοπίζει κάθε ιδέα διάκρισης εξουσιών όπως αναπτύχθηκε από τους Locke και Montesquieu. Με τη γενική βούληση εκδηλώνεται η κυριαρχία. «Οι πολιτικοί μας όμως, μη μπορώντας να διαιρέσουν τη θεμελιώδη αρχή της κυριαρχίας, τη διαιρούν ως προς το αντικείμενό της, δηλαδή σε ισχύ και σε βούληση, σε νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, σε δικαιώματα επιβολής φορολογίας, απονομής δικαιοσύνης...». Κατά τον Rousseau, οι έτσι σκεπτόμενοι, «φτιάχνουν τον κυρίαρχο σαν ένα φανταστικό πλάσμα από κομμάτια και θρύψαλα».⁶⁸⁰

7. Από τα παραπάνω ο Rousseau συνάγει ότι «η γενική βούληση είναι πάντοτε ορθή και αποβλέπει στο δημόσιο συμφέρον». Κρίσιμη είναι εδώ η διαφορά που επισημαίνει ανάμεσα στη «*βούληση όλων*» και στη *γενική βούληση*. «Η τελευταία αποβλέπει στο κοινό συμφέρον, ενώ η άλλη σε ιδιωτικά συμφέροντα και είναι απλώς άθροισμα επιμέρους βουλήσεων».⁶⁸¹

VI. Η μετάβαση στο παρόν

1. Τέλος, η πολιτική πρακτική της Γαλλικής Επανάστασης οδήγησε στο άρθρο 16 της Διακήρυξης του 1789 με το οποίο η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών εγκαθιδρύεται στερεά μέσα στο οπλοστάσιο του *φιλελεύθερου δημοκρατικού κινήματος της σύγχρονης ιστορίας*.⁶⁸² Το δημοκρατικό δόγμα μιας αδιαίρετης εξουσίας χαρακτηρίζει τη μετάβαση από τη διάκριση των «*εξουσιών*» στη διάκριση των «*λειτουργιών*» της *μιας και αδιαίρετης εξουσίας*.⁶⁸³

2. Οι διατυπώσεις της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών, στα σύγχρο-

679 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. 1, Ch. 6.

680 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. 2, Ch. 2.

681 Βλ. J.-J. Rousseau, *ό.π.* (υποσ. 675), Liv. 2, Ch. 3.

682 Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών βρήκε μια σύγχρονη διατύπωση, ανάλυση και εξειδίκευση ως δόγμα πια της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας στο έργο του μετέπειτα απολογητή του ναζιστικού καθεστώτος C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 182-199. Ο G. Sturm, *Die Inkompabilität*, 1967, σ. 31-40, δίνει μια συνοπτική αλλά πολύπλευρη εικόνα της σύγχρονης προβληματικής. Χαρακτηριστική για τη λειτουργία της αρχής είναι –σε αναφορά προς το ελβετικό δίκαιο– η διατύπωση των Z. Giacometti - F. Fleiner, *Schweizerisches Bundesstaatsrecht*, 1965, σ. 470: «Το ομοσπονδιακό Σύνταγμα, ως φιλελεύθερο Σύνταγμα, περιλαμβάνει ακριβώς, όπως και τα Συντάγματα των Καντονιών, την αρχή της οργανωτικής διακρίσεως των εξουσιών...». Βλ. τέλος και E. C. S. Wade - G. Phillips, *Constitutional Law*, η' έκδ., σ. 24 κε.

683 Βλ. εκτενώς Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 299.

να δημοκρατικά Συντάγματα δυτικού τύπου,⁶⁸⁴ παρουσιάζουν μια τυπολογική αλλά και ουσιαστική ποικιλία. Ειδικότερα:

- α. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του ελληνικού Συντάγματος που στο άρθρο 26 ορίζει: «1. Η νομοθετική λειτουργία ασκείται υπό της Βουλής και του Προέδρου της Δημοκρατίας. 2. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας και της Κυβερνήσεως. 3. Η δικαστική λειτουργία ασκείται υπό των δικαστηρίων, αι αποφάσεις δε αυτών εκτελούνται εν ονόματι του Ελληνικού Λαού». Στα συνταγματικά κείμενα η ρύθμιση της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών συνήθως *δεν είναι απόλυτη*, αφού στην εξειδίκευσή της περιλαμβάνει και συμπράξεις οργάνων δύο διαφορετικών λειτουργιών προς το σκοπό του αμοιβαίου ελέγχου.
- β. Την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών ολοκληρώνουν ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις, που ορίζουν λεπτομερέστερα τα όργανα και τις διαδικασίες λειτουργίας του πολιτεύματος και τον τρόπο παραγωγής της πολιτειακής βούλησης.
- γ. Στην πρακτική όμως ανακύπτουν πολλά ερμηνευτικά προβλήματα, που ούτε στη *διατύπωση* της αρχής ούτε στην *εξειδίκευσή της*, από τις ειδικές οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος, βρίσκουν τη λύση τους. Στο σημείο αυτό, είτε ο νομοθέτης είτε ο ερμηνευτής των σχετικών κανόνων αρχίζουν να αναζητούν τα κριτήρια ερμηνείας της αρχής. Στο μέτρο που η διάγνωση της ιστορικής προελεύσεως της αρχής είναι κριτήριο ερμηνείας της, η ιστορική της φόρτιση με στοιχεία, που δεν έχουν αντιστοιχία με την αρχή, αποτελεί μια *νόθευση του νοήματός της*. Το ιστορικό νόημα της αρχής είναι η εγγύηση της *πολιτικής ελευθερίας*. Έτσι, η εξέλιξη της αρχής της διακρίσεως των λειτουργιών από τον John Locke της προσδίδει ως σήμερα ενιαίο νοηματικό πλαίσιο.
- δ. Με βάση αυτήν ακριβώς την ιστορική ενότητα, λύνονται ομοιόμορφα όσα ζητήματα εφαρμογής της αρχής προκύπτουν. Η ένταξη της αριστοτελικής διάκρισης των μορίων της πολιτείας, στην ιστορία της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, *αίρει* ή νοθεύει αυτήν την ιστορικά καθορισμένη ιστορική ενότητα του νοήματός της ως *εγγύησης της πολιτικής ελευθερίας* και του *κράτους δικαίου* και επιτρέπει αυθαίρετες ίσως ερμηνείες, που υπηρετούν ενδεχομένως «πρακτικές σκοπιμότητες». Η θεωρία του Αριστοτέλη για τη διάκριση των μορίων της πολιτείας δείχνει, π.χ., πως οι εκεί περιγραφόμενες συστηματοποιήσεις του πολιτειακού έργου λειτουργούν και θεμελιώνουν, όχι μόνο το δημοκρατικό αλλά –κάτω από ορισμένους συσχετισμούς– και το ολιγαρχικό πολίτευμα.
- ε. Ο κίνδυνος, που μόλις σκιαγραφήθηκε, είναι παντού υπαρκτός, όπου στην ιστορική διαδρομή ενός θεσμού περιλαμβάνονται «πρότυπα» που τελούν σε *αναντιστοιχία* με τον ερμηνευόμενο θεσμό. Επισημαίνεται εδώ σαν παράδειγμα το θέμα της διάκρισης των λειτουργιών, ακριβώς διότι η *μετασχηματιζόμενη* από τον αναγκαίο κρατικό παρεμβατισμό και τη *μονοπωλιακή*

684 Βλ. Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 216).

λειτουργική θέση των (ή ορισμένων) πολιτικών κομμάτων κοινοβουλευτική δημοκρατία⁶⁸⁵ επιβάλλει την ερμηνευτική αναπροσαρμογή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών.⁶⁸⁶ Κατά την προσαρμογή αυτή η σωστή ιστορική οριοθέτηση του θεσμού, η αναγνώριση δηλαδή της ιστορικότητάς του, αποτελεί πολύτιμη εγγύηση.

- στ.** Ένα παράδειγμα για αποσαφήνιση αυτής της σκέψης: η παρεμβολή και η γιγαντιαία ανάπτυξη του θεσμού του πολιτικού κόμματος στο δυτικό πολιτικό σύστημα –το ελληνικό Σύνταγμα αναγνωρίζει αυτήν την εξέλιξη στο άρθρο 29 § 1– επιφέρει ουσιαστική πολιτική ομοιογένεια *κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας* αφενός της Βουλής και αφετέρου της *κυβέρνησης*. Η κλασική διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας παραχωρεί το εγγυητικό για την ελευθερία νόημά της, στη διάκριση *κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης και κυβερνητικής πλειοψηφίας*. Αυτή η εξέλιξη του νοήματος της αρχής θεμελιώνεται στο ιστορικό νόημα της αρχής, όπως καθορίστηκε από τη σύγχρονη εξέλιξή του, όχι όμως και σε ένα νόημα που θα είχε η αρχή, αν δεχόμασταν ως συγκαθοριστική αυτού του νοήματος την περί μορίων διδασκαλία του Αριστοτέλη.

§ 50. Οι αλλοιώσεις της αρχής της διάκρισης των «εξουσιών» στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού πολυκομματικού πολιτεύματος

1. Η παραδοσιακή διάκριση των λειτουργιών είναι αντικείμενο κριτικής, τόσο από την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, όσο και από την πολιτειολογία και την πολιτική επιστήμη. Η κριτική αυτή αφορά, κατά κύριο λόγο, τη συγκρότηση των κρατικών λειτουργιών βάσει της αντίληψης ότι διαφέρει ουσιαστικά και έτσι διακρίνεται πλήρως η νομοθετική από την εκτελεστική λειτουργία. Η κριτική αυτή μπορεί να συνοψισθεί στη διαπίστωση ότι οι ιστορικές συγκυρίες που οδήγησαν στη θέσπιση της αρχής (μοναρχία, αληθινή αντίθεση του φορέα της εκτελεστικής εξουσίας, του μονάρχη, προς το φορέα της νομοθετικής εξουσίας, τη Βουλή) δεν συντρέχουν στο σύγχρονο δημοκρατικό πολίτευμα.⁶⁸⁷

2. Κατά τη συζήτηση του Συντάγματος στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, στο πλαίσιο της Γενικής Εισήγησης της Μειοψηφίας, ο συγγραφέας είχε διατυπώσει τις παρακάτω παρατηρήσεις: «Η πολιτική μας σκέψη διαμορφώθηκε κάτω από την επιρροή μιας αρχής που απέκτησε ένα είδος συνταγματικής παγκοσμιότητας, της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών. Η αρχή αυτή, όπως πρωτοδιατυπώθηκε, κι όπως μερικοί αμετανόητοι παραδοσιακοί τη διδάσκουν και σήμερα, σημαίνει πως οι διάφορες λειτουργίες της πολιτείας, η εκτελεστική, η νομοθετική και

685 Βλ. από τις παλιές σχετικές εργασίες G. Leibholz, *Strukturwandel der modernen Demokratie*, γ' έκδ. 1967 και E. Forsthoff, *Der Staat der Industriegesellschaft*, 1971. Βλ. επίσης τις εισηγήσεις των E. Friesenhahn και K. J. Partsch στο συνέδριο των Γερμανών δημοσιολόγων του 1957 στο Βερολίνο (επίσημη έκδοση των δημοσιευμάτων της Ενώσεως, 1958, τ. 16).

686 Βλ. κυρίως τη συμβολή του W. Kägi, στον Τιμητικό Τόμο για τον H. Huber, *Verfassungsrecht und Verfassungswirklichkeit*, 1961, σ. 151 κε.

687 Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 502 επ.

η δικαστική, πρέπει να ασκούνται από διαφορετικά όργανα και οι φορείς τους να είναι διαφορετικά πρόσωπα. Ας περιοριστούμε σήμερα στη διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας: Η αρχή αυτή έχει την προϊστορία της. Η πολιτικά σημαντική της απαρχή βρίσκεται στη διδασκαλία του Μοντεσκιέ. Όμως όταν ο Μοντεσκιέ κήρυττε την αρχή του διαχωρισμού μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας είχε υπόψη του ένα διαμορφωμένο αγγλικό πολίτευμα, μια αναγνώσιμη ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία ο διαχωρισμός των δύο εξουσιών αντιστοιχούσε σε δύο αυτοτελείς και μεταξύ τους αντίρροπες πολιτικές δυνάμεις: τον μονάρχη από τη μια, που εξέφραζε την εκτελεστική εξουσία, και την αστική κοινωνία από την άλλη, που εξέφραζε τη νομοθετική εξουσία. Η δογματική διάκριση αποτελούσε έκφραση μιας αληθινής αντίθεσης που έπρεπε να ισορροπηθεί για να μη διασπαστεί η πολιτεία και για να διασφαλιστεί η ελευθερία. Αυτό σημαίνει πως η νομική διάκριση των εξουσιών, για να λειτουργεί ως διασφάλιση της ελευθερίας, πρέπει να ανταποκρίνεται σε ξεχωριστές και αντίρροπες πολιτικές δυνάμεις. Πώς εμφανίζεται όμως στη σύγχρονη κοινοβουλευτική Δημοκρατία η διάκριση των εξουσιών, κυρίως η διάκριση μεταξύ Βουλής και Κυβέρνησης; Η ανάπτυξη του θεσμού του πολιτικού κόμματος και η αποδοχή του από τις έννομες τάξεις επέφερε έναν ριζικό μετασχηματισμό του νοήματος της διάκρισης νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας. Το κόμμα οδήγησε σε μια πλήρη πολιτική ομοιογένεια κυβερνητικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και Κυβέρνησης. Το νόημα της διάκρισης, εφ' όσον στην ουσία του προϋποθέτει την ύπαρξη δύο αντίρροπων πολιτικών δυνάμεων, μεταφέρεται από την αντιδιαστολή Βουλής και Κυβέρνησης, στην αντιδιαστολή κυβερνώσας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, που αποτελείται από την Κυβέρνηση και τους κυβερνητικούς βουλευτές, από τη μια μεριά, και της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης από την άλλη μεριά. Αυτή ακριβώς η δεδομένη αντίθεση μεταξύ αυτών των δύο αντίρροπων πολιτικών δυνάμεων είναι εκείνη που πρέπει να μεθοδευτεί από το Σύνταγμα. Αν λοιπόν δεχθούμε πως η γενική αρχή του Συνταγματικού Δικαίου περί διακρίσεως των λειτουργιών, που εμπεριέχει και το σχέδιο Συντάγματος στα άρθρα 28 και 29, έχει ως σκοπό να διασφαλίζει την ελευθερία με μια αμοιβαία εξισορρόπηση πραγματικά αντίρροπων πολιτικών δυνάμεων, πρέπει να δεχθούμε την αναγκαιότητα της συνταγματικής κατοχύρωσης μιας ισορροπίας κυβερνητικής πλειοψηφίας και αντιπολίτευσης. Γι' αυτό η αντιπολίτευση αποτελεί θεσμό και δημόσια αρχή μέσα στη δημοκρατική ιεραρχία. Και για να υπάρξει αυτή η δημοκρατικά αναγκαία εξισορρόπηση κοινοβουλευτικής κυβερνητικής πλειοψηφίας και κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης πρέπει να δεχθούμε την αρχή της ισοτιμίας μεταξύ τους. Δεν λέγω ισότητας, λέγω ισοτιμίας. Η κυβερνητική πλειοψηφία και αποφασίζει και κυβερνά. Πριν από την απόφαση όμως, προηγείται ο διάλογος που διαμορφώνει την πολιτική βούληση της απόφασης, δηλαδή προηγείται μια διαδικασία· και αυτή ακριβώς η διαδικασία είναι το κύριο πεδίο εφαρμογής της αρχής της ισοτιμίας. Η αντιπολίτευση πρέπει δηλαδή να έχει ίδιες διαδικαστικές δυνατότητες με την κυβερνητική πλειοψηφία.

Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος όχι μόνο βρίσκεται πολύ μακριά από τις σκέψεις αυτές, αλλά διαμορφώνει τις περί Βουλής διατάξεις κατά τρόπο ασυμβίβαστο με τον ιστορικό μετασχηματισμό της αρχής της διάκρισης των

εξουσιών. Κατά τρόπο που μειώνει τις δυνατότητες της αντιπολίτευσης να παίζει τον ιστορικό της ρόλο σε μία σύγχρονη ελληνική Δημοκρατία».

3. Αντίθετα προς ό,τι λέχθηκε για την ιστορική υπέρβαση της ουσιαστικής αντιπαράθεσης μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας, πρέπει να σημειωθεί ότι η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών διατηρεί στη σύγχρονη πολιτεία, ιδιαίτερα μέσα στην προβληματική πραγματικότητα της ελληνικής συνταγματικής τάξης, όλη τη σημασία της ως προς τη διάκριση της δικαστικής λειτουργίας απέναντι στις άλλες δύο – τις λεγόμενες πολιτικές λειτουργίες. Εδώ, τόσο η εννοιολογική και η οργανωτική, όσο και η διαπροσωπική (ασυμβίβαστο) διάκριση αποκτά πρωταρχική σημασία για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης.

4. Η πολιτεία είναι μια κοινωνία δικαιικά οργανωμένη ως έννομη τάξη. Άρα ο τρόπος λειτουργίας της είναι διαγνώσιμος κατά τη δράση της, κυρίως δηλαδή κατά την πραγμάτωση της πολιτειακής εξουσίας. Αυτό ισχύει και για την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Η πραγμάτωση της πολιτειακής εξουσίας, μέσα από ένα σύστημα διάκρισης των λειτουργιών, συντελείται από το πολιτικό, διοικητικό και δικαστικό προσωπικό της πολιτείας. Από το προσωπικό αυτό εξαρτάται εν πολλοίς ο τρόπος υλοποίησης θεσμών και αρχών. Αυτό ισχύει κατεξοχήν για την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Έτσι, π.χ., η διάκριση της δικαιοδοτικής λειτουργίας από τις άλλες δύο και η με τη διάκριση επιδιωκόμενη διασφάλιση της *ανεξαρτησίας των δικαστών* δεν αρκεί ούτε να διακηρύσσεται ούτε να ρυθμίζεται με κάθε λεπτομέρεια στη νομοθεσία. Η ανεξαρτησία των δικαστών προϋποθέτει και ένα δικαστικό προσωπικό, που έχει τη βούληση και την αντοχή να είναι ανεξάρτητο.

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

§ 51. Θεματικές επιλογές και συστηματική διάρθρωση της Δέκατης Ενότητας

1. Μια σύγχρονη, χωρίς *πολιτικά κόμματα*, δημοκρατική πολιτεία δεν είναι παρά δημιούργημα της επιστημονικής φαντασίας. Γι' αυτό δεν μπορεί να ολοκληρωθεί μια εισαγωγική παρουσίαση του πολιτειακού φαινομένου, δίχως να εξεταστεί το *θεσμικοπολιτικό φαινόμενο του πολιτικού κόμματος*.

2. Τόσο η πολιτική όσο και η συνταγματική θεωρία περί πολιτικών κομμάτων έχει, τα τελευταία χρόνια, αναπτυχθεί ιδιαίτερα. Οι προσεγγίσεις του θέματος, στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου, έχουν συστηματοποιηθεί ως εξής:

α. Προηγείται σύντομη εισαγωγή, με επίκεντρο μια πρώτη οριοθέτηση του κομματικού φαινομένου ως *αντικείμενου της επιστήμης* και ως θεσμικού παράγοντα της λειτουργίας της δημοκρατικής πολιτείας. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το πολιτικό κόμμα μπορεί να γίνει, κατεξοχήν μέσα από την ιστορική του εξέλιξη, αντιληπτό. Μια εξέλιξη που δείχνει την πορεία του, από *συνταγματικά αδιάφορο φαινόμενο* συσπείρωσης ομοφρονούντων μελών των πρώτων αντιπροσωπευτικών σωμάτων ή και πολιτών προς ένα θεσμικά, δηλαδή συνταγματικά, *όχι αδιάφορο φαινόμενο* και τελικά προς την αποδοχή του ως νομικά κατοχυρωμένου *συνταγματικού θεσμού*. Η ιδιόμορφη και πολιτειολογικά συναρπαστική αυτή πορεία του πολιτικού κόμματος, από τις πρώτες εμφανίσεις των προδρομικών του φαινομένων ως τη συνταγματοποίησή του, καθώς και οι παράγοντες που ήταν καθοριστικοί αυτής της εξέλιξης, παρουσιάζονται στην § 52.

β. Το ερώτημα, *τι είναι πολιτικό κόμμα* ως αναγκαίος θεσμός της δημοκρατικής πολιτείας, πότε δηλαδή μια κοινωνική ομάδα έχει τα χαρακτηριστικά του πολιτικού κόμματος, δεν τίθεται κατά κύριο λόγο εννοιολογικά. Η συνταγματική καθιέρωση του πολιτικού κόμματος συνδυάστηκε με την *αναγνώριση δικαιωμάτων* του ή, πιο σωστά, *θεσμικών εγγυήσεων* λειτουργίας του, αλλά και με την καθιέρωση *κρατικής επιχορήγησής του*, ώστε να είναι *σε θέση να επιτελεί τη συνταγματικά προσδοκώμενη αποστολή του*. Ακριβώς όμως η αναγνώριση δικαιωμάτων και η κρατική επιχορήγηση κατέστησαν το ζήτημα του *ορισμού* του πολιτικού κόμματος –το ζήτημα δηλαδή ποιοι ακριβώς είναι εκείνοι οι πολιτικοί οργανισμοί, που πρέπει να θεωρηθούν συλ-

λογικά υποκείμενα των σχετικών δικαιωμάτων, που προβλέπονται από την έννομη τάξη για τα πολιτικά κόμματα– δημοκρατικά και δικαιοκρατικά κρίσιμο. Γι' αυτό και ο ορισμός του πολιτικού κόμματος όφειλε να είναι η επόμενη θεματική στο πλαίσιο της όλης προσέγγισης (βλ. § 53).

- γ. Κρίσιμο είναι στη συνέχεια το ζήτημα, ποιες είναι οι *δυνατότητες*, δηλαδή οι θεσμικές εγγυήσεις, που πρέπει να προσφέρει η συνταγματική τάξη στο πολιτικό κόμμα, για να το καταστήσει ικανό να επιτελέσει τη θεσμική του αποστολή (βλ. § 54).
- δ. Η πολιτειακά κρίσιμη δημοκρατική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων διασφαλίζεται βέβαια με τις θεσμικές εγγυήσεις και με την οικονομική του επιχορήγηση, αλλά ποτέ ολοκληρωμένα, χωρίς την κατοχυρωμένη *δημοκρατική εσωτερική δομή*. Ο τρόπος λειτουργίας του πολιτικού κόμματος προσδιορίζει εν πολλοίς τον *τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας*. Γι' αυτό και η οργανωτική τους αυτονομία, ως *sui generis* σωματείων, *υποχωρεί* μπροστά σε μια *οργανωτική δεοντολογία που προκύπτει και ανταποκρίνεται στην πολιτευματική τους αποστολή*. Γι' αυτό και η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας είναι το λογικά επόμενο θέμα της προσέγγισης που επιχειρούμε (βλ. § 55).
- ε. Η φυσιогνωμία του σύγχρονου κράτους διαμορφώθηκε καθοριστικά από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Κάποιες από τις στιγμές αυτού του μετασχηματισμού του κλασικού δημοκρατικού (ιδίως κοινοβουλευτικού) πολιτεύματος που προκύπτουν από την υπερλειτουργία ή κάποτε και παραλειτουργία του πολιτικού κόμματος εκθέτει ο συγγραφέας στην § 56.
- στ. Τέλος, παρατίθεται ως είδος παραρτήματος, η πρωτότυπη και νέα θεωρία περί «ανοιχτού κόμματος» που διδάσκει ο Ευάγγελος Βενιζέλος (βλ. παρ. § 57).

§ 52. Το πολιτικό κόμμα και η δημοκρατική πολιτεία

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Αν *δημοκρατικό πολίτευμα* είναι η διαλεκτική σχέση του νομιμοποιημένου κράτους με τη νομιμοποιούσα το κράτος κοινωνία, δηλαδή η συν-λειτουργία τους, αναδύεται αμέσως μπροστά μας ο θεσμός του πολιτικού κόμματος.⁶⁸⁸ Και

688 Και ο θεσμός του πολιτικού κόμματος στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού παρουσιάζει στον νοηματικό και πολιτικό του πυρήνα μια *ευρωπαϊκή θεσμική ομοιομορφία*. Η ομοιομορφία αυτή επιτρέπει και την αντιμετώπιση του κομματικού θεσμού όχι μόνο από την πλευρά του εθνικού δικαίου αλλά και συνολικότερα ως *πολιτειολογικό πρόβλημα*. Βλ. σχετικά Μ. Morlok, στο: Dreier (επιμ.), *Grundgesetz, Kommentar*, τ. II (1998), σχολιασμός άρθρου 21. G. Deinzer, *Europäische Parteien. Begriff und Funktion in einem europäischen Integrationsensemble* (Schriften zum Parteienrecht Bd. 24), Baden-Baden 1999, σ. 15-22. Τρ. Papadopoulou, *Europäische Politische Parteien. Auslegung und Ausgestaltung von Art. 191 (ex 138a), EGV* (Schriften zum Parteienrecht Bd. 22), Baden-Baden 1998, σ. 29 κε. D. Th. Tsatsos, «Zu einer gemeinsamen europäischen Parteienrechtskultur», *DöV*, 1988, σ. 1 επ. Η πρώτη προσπάθεια συγκριτικής έκθεσης

αυτό γιατί η πολιτευματικά ενεργή λειτουργία της κοινωνίας, ιδίως στη σχέση της με την κρατική εξουσία, στο πλαίσιο της όλης πολιτείας, εξαρτάται από τον τρόπο οργάνωσής της και από τη συγκεκριμένη πολιτική δυναμική που αναπτύσσεται. Πολιτευματικά ενεργή όμως γίνεται η κοινωνία κυρίως μέσα από το θεσμό των πολιτικών κομμάτων, γιατί αυτά είναι όχι οι μόνοι αλλά πάντως οι βασικοί οργανωτικοί εκφραστές της, που σημαίνει: οι οργανωτικοί φορείς συγκρότησης έκφρασης και διοχέτευσης της λαϊκής βούλησης στα θεσμικά εξουσιαστικά όργανα. Το πολιτικό κόμμα λειτουργεί τελικά ως διαμεσολαβητής μεταξύ της πολιτικής λειτουργίας της κοινωνίας και της λειτουργίας των κρατικών θεσμών. Έτσι:

- α. Ο κομματικός θεσμός αποτελεί *πραγματική και θεσμική* προϋπόθεση για την εφαρμογή της διαδικασίας εκλογής βασικών οργάνων της πολιτείας όπως της Βουλής ή και του Προέδρου της Δημοκρατίας, τόσο όταν εκλέγεται άμεσα από το λαό όσο κι όταν εκλέγεται από τη Βουλή, δηλαδή στη βάση του συσχετισμού των κοινοβουλευτικών κομματικών δυνάμεων.
 - β. Αλλά και μεταξύ δύο εκλογών το πολιτικό κόμμα προσδιορίζει όλο και περισσότερο τη λειτουργία της κοινωνίας: Οργανώνει πολιτικά τους πολίτες, προσφέρει δηλαδή βήμα στον *homo politicus*, καθορίζει εν πολλοίς τις εκλογές και σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά –και εδώ εστιάζονται σημαντικά προβλήματα– έχει βασικό ρόλο στην ανάδειξη των πρωτανικών αρχών, στην επιλογή των προέδρων και αντιπροέδρων των Ανωτάτων Δικαστηρίων, στη στελέχωση της δημόσιας διοίκησης κ.ο.κ.
 - γ. Ο καθοριστικός ρόλος των πολιτικών κομμάτων στη λειτουργία του δημοκρατικού, κυρίως του κοινοβουλευτικού, πολιτεύματος βρήκε την εύστοχη νοηματική αποτύπωσή του στο χαρακτηρισμό που έδωσε ο Gerhard Leibholz στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία ως «Parteienstaat», κατά λέξη: «πολιτεία των πολιτικών κομμάτων», κατά άλλους «*δημοκρατία των πολιτικών κομμάτων*».⁶⁸⁹
2. Ο θεσμός του πολιτικού κόμματος αποτελεί πλέον σημαντικό γνωστικό αντικείμενο όλων των επιστημών που μελετούν την πολιτεία. Αυτό ισχύει κατεξοχήν για την πολιτειολογία, την πολιτική επιστήμη και το συνταγματικό δίκαιο, αφού το πολιτικό κόμμα είναι η *αναγκαία προϋπόθεση λειτουργίας της πολιτείας*.⁶⁹⁰ Στο πλαίσιο της *συνταγματικής επιστήμης*, η έρευνα και η διδασκαλία του

του δικαιικού καθεστώτος του πολιτικού κόμματος γίνεται από τους D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider (επιμ.), *Parteienrecht im Europäischen Vergleich* (Schriften zum Parteienrecht Bd. 1), Baden Baden 1990, ειδικά για την άποψη που θέλει να στηρίξει αυτή η υποσημείωση σ. 824 κε.· D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *Parteienrecht*, Heidelberg 1982· Kl. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München 1982· G. Pridham - P. Pridham, *Transnational Party Co-operation and European Integration*, London 1981· Th. Stammen, *Parteien in Europa*, β' έκδ., München 1978.

689 Βλ. G. Leibholz, «Der Parteienstaat des Bonner Grundgesetzes», στο: *Recht, Staat und Wirtschaft*, 1951, τ. III, σ. 99 κε. Βλ. κυρίως K. Hesse, «Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat», *VVDStRL*, τ. 17 (1959), όπου διατυπώνεται η πρώτη και έκτοτε κρατούσα συνταγματική θεωρία περί πολιτικού κόμματος. Συνοπτικότερα βλ. το εγχειρίδιό του, ό.π. (υποσ. 6), σ. 74 κε., όπου και αναφέρονται εφεξής οι παραπομπές. Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos, *Verfassung, Parteien, Europa. Abhandlungen aus den Jahren 1962 bis 1998* (επιμ. R. Schmidt - D. Stefanou), Baden Baden 1998-1999, σ. 549 κε.

690 Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων*,

θεσμού του πολιτικού κόμματος οδήγησε στη διαμόρφωση και τη συγκρότηση ενός νέου ειδικού κλάδου, του «δικαίου των πολιτικών κομμάτων».⁶⁹¹ Όπως η πολιτεία έτσι και ο θεσμός του πολιτικού κόμματος απαιτεί από τη φύση του διεισθημονική προσέγγιση. Έτσι:

- α.** Ως θεσμός, που προέκυψε ιστορικά παραλλήλως προς τη διαμόρφωση του κοινοβουλευτικού συστήματος, το πολιτικό κόμμα αποτελεί σημαντικό θέμα, όχι μόνο του συνταγματικού δικαίου αλλά και της ιστορίας γενικώς, της συνταγματικής ιστορίας και της ιστορίας του δημοκρατικού πολιτεύματος ειδικότερα.

Αθήνα 1994. Βλ. επίσης Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, 1982. Βλ. επίσης, Γ. Κασιμάτης, *Τα πολιτικά κόμματα σαν συνταγματικός θεσμός*, 1980, σ. 52-60. Γ. Δασκαλάκης, *Πολιτικά κόμματα και δημοκρατία*, 1958. Α. Δημητρόπουλος, *Η συνταγματική θέση των πολιτικών κομμάτων*, 1974. Γ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, 1961. Σ. Κοτσιανού, *Το κόμμα και η θέση αυτού εν τω δικαίω*, ΕΕΝ, ΙΗ, 1951, σ. 490-495. Π. Μπακογιάννης, *Ανατομία της ελληνικής πολιτικής*, 1977. Από τα ξενόγλωσσα συστηματικά έργα αναφέρονται κυρίως στα εξής: κλασική είναι η θεωρία του Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6). Βλ. επίσης ενδεικτικά W. Henke, *Das Recht der politischen Parteien*, 1972. K. H. Seifert, *Diepolitischen Parteien im Recht der Bundesrepublik, Deutschland* 1975. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688). P. Ridola, *Partiti politici*, Enc. Dir xxxii, 1982. D. Grimm, «Die politischen Parteien», στο: *Handbuch des Verfassungsrechts der Bundesrepublik*, 1983, σ. 317 κε. Ph. Kunig, *Parteien* στο *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik*, τ. II, 1998, σ. 103-148. Ph. Kunig, *Politische Parteien im Grundgesetz*, 1991, σ. 247 κε. M. Stolleis, «Parteienstaatlichkeit - Krisensymptome des demokratischen Verfassungsstaates?», *VVDStRL*, 44, 1986, σ. 7-40. Βλ. επίσης L. Duguit και M. Offerle, *Les partis politiques, Que sais-je*, 1987. M. Duverger, *Les partis politiques*, 1973. P. Avril, *Essais sur les partis*, 1986. Μια πρώτη συγκριτική έκθεση του δικαίου των πολιτικών κομμάτων των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιχειρείται με το συλλογικό έργο που εξέδωσαν οι D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688). Είναι ενδιαφέρον ότι ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκε με τη νομική φύση του πολιτικού κόμματος ήταν ο φιλόσοφος του δικαίου G. Radbruch, «Die politischen Parteien im System des deutschen Verfassungsrechts» στο: G. Anschütz - R. Thoma (επιμ.), *Handbuch des deutschen Staatsrechts*, 1930, τ. I, σ. 285 επ. Χαρακτηριστική της σημασίας της προαγωγής του πολιτικού κόμματος σε αναγκαίο θεσμό του δημοκρατικού Συντάγματος αποτελεί και η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας: π.χ. BVerfGE:1. 208 (225), 52, 63 (82 επ.), 85, 264 (284 επ.).

⁶⁹¹ Ταυτοχρόνως με την ευρεία συνταγματοποίηση του κομματικού φαινομένου, αναπτύσσεται πια στη συνταγματική επιστήμη ένας ιδιαίτερος κλάδος, το «δίκαιο των πολιτικών κομμάτων» ως ειδικός κλάδος του συνταγματικού δικαίου. Η εξέλιξη αυτή είναι εμπνευσμένη από τον Konrad Hesse (βλ. παραπάνω, υποσ. 6). Στη διαμόρφωση του νέου κλάδου του «συνταγματικού δικαίου των πολιτικών κομμάτων» συνέβαλε ουσιαστικά το Ινστιτούτο Ευρωπαϊκού και Γερμανικού Δικαίου των Πολιτικών Κομμάτων της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Hagen, που ίδρυσε και διηύθυνε ως το 1996 ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου. Τον συγγραφέα διαδέχτηκε στη διεύθυνση του Ινστιτούτου ο μαθητής του, τώρα πια Καθηγητής του Πανεπιστημίου του Düsseldorf, Martin Morlok. Το Ινστιτούτο δημιούργησε επιστημονική σειρά με περιεχόμενο το ίδιο ακριβώς αντικείμενο (*Schriften zum Parteienrecht*), την οποία ίδρυσε και τα πρώτα χρόνια διηύθυνε ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου. Στη συνέχεια συμπεριελήφθησαν στη διεύθυνσή της οι Dian Schefold, Hans-Peter Schneider, Martin Morlok και Ulrich von Alemann. Το Ινστιτούτο έχει μεταφερθεί στο Πανεπιστήμιο του Düsseldorf, πρωτεύουσας του ομόσπονδου κράτους Nordrhein-Westfalen, όπου υπάγεται τόσο στη Νομική Σχολή όσο και στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Το Ινστιτούτο εκδίδει εδώ και 14 χρόνια το ετήσιο περιοδικό *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht und Parteienlehre* (παραπέμπεται ως MIP).

- β. Οι *πραγματικές προϋποθέσεις* και οι *επιπτώσεις* της δημιουργίας και της λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, ιδίως μετά τον κυρίαρχο ρόλο που απέκτησαν στην πολιτική ως προκαθοριστικοί παράγοντες της λειτουργίας του πολιτεύματος, καθιστούν το θεσμό ένα από τα κύρια αντικείμενα της *πολιτικής επιστήμης*.
- γ. Με το ζήτημα της σχέσης των πολιτικών κομμάτων προς την ιδιωτική οικονομία (δηλαδή το κεφάλαιο), αλλά και με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, την κοινωνική προέλευση των μελών τους, την ικανότητά τους να ερμηνεύουν τον κοινωνικό πλουραλισμό κ.ο.κ. ασχολείται η επιστήμη της *κοινωνιολογίας*.

II. Οι τέσσερις ιστορικές φάσεις του πολιτικού κόμματος

1. Επιχειρώντας κανείς μια σκιαγράφηση της ιστορικής εξέλιξης του πολιτικού κόμματος, συναντά στο έργο του Heinrich Triepel την πιο σύντομη, αλλά ίσως την πιο εντυπωσιακή και ακριβή απόδοσή της. Ο Triepel, πεπεισμένος ότι η ουσία της λειτουργίας του πολιτικού κόμματος προκύπτει από τη θεσμική αξία που του δίνει η εκάστοτε έννομη τάξη, διακρίνει τέσσερις φάσεις στην ιστορική του εξέλιξη: Στην *πρώτη* φάση το πολιτειακό σύστημα *καταπολέμησε* τις προσπάθειες σχηματισμού κομματικών ομάδων. Στη *δεύτερη* φάση το πολιτειακό σύστημα αναγκάστηκε να τα *ανεχθεί*, θεσμικά όμως επέμενε να τα αγνοεί. Στην *τρίτη* φάση, το πολιτειακό σύστημα *αναγνώρισε* τα πολιτικά κόμματα, δεχόμενο τη συμβολή τους στη λειτουργία του. Στην *τέταρτη* φάση, τα *ενέταξε ρητά στο σύστημά του*.⁶⁹² Οι σκέψεις που ακολουθούν, υπακούουν στην ιστορική θεώρηση της εξέλιξης των πολιτικών κομμάτων, που διατύπωσε ο Triepel.

2. Η *πρώτη φάση* του πολιτικού κόμματος, όπως σημειώνεται στην ιστορική κατάταξη που προτείνει ο Triepel,⁶⁹³ είναι εκείνη, κατά την οποία το πολιτικό κόμμα, όταν και αν λειτουργεί, αποτελεί ξένο σώμα μέσα στο πολιτειακό σύστημα και γι' αυτό *καταπολεμάται* από αυτό:

- α. Όπως ήδη σημειώθηκε, η αντίληψη για τη σχέση κράτους και κοινωνίας, τόσο ως *φιλοσοφική* και *ερμηνευτική αφετηρία* προσέγγισης του πολιτειακού φαινομένου όσο και ως *θεμελιώδες δομικό χαρακτηριστικό* του πολιτεύματος, είναι εκείνη που, στην εκάστοτε συγκεκριμένη της μορφή, χαρακτηρίζει την ειδική μορφή που παίρνει κάθε συγκεκριμένη πολιτεία. Η *ταύτιση* κράτους και κοινωνίας, δηλαδή το υπέρ του μονάρχη *αδιαίρετο* της εξουσίας και, συνακόλουθα, η διατήρηση του προνομίου της πολιτικής υπέρ του κράτους, αποτελεί το φιλοσοφικό και δομικό περιεχόμενό της. Η μετάβαση σε μια διαλεκτική σχέση κράτους και κοινωνίας, που προϋποθέτει το τέλος της μοναρχίας, συνεπάγεται τη σταδιακή *αντονόμηση* της κοινωνίας (φιλελευθερισμός), τη δημιουργία *αντιπροσωπευτικών σωμάτων* και, τελικά, την οργάνωση των πολιτών σε πολιτικές ομάδες, με σκοπό την πλειοψηφική τους επικράτηση. Εδώ ακριβώς αρχίζει η ιστορία του πολιτικού κόμματος.

692 Βλ. H. Triepel, *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien*, Berlin 1928, σ. 12.

693 Βλ. H. Triepel, *ό.π.* (υποσ. 692).

- β.** Τα πρώτα προ-κομματικά μορφώματα τα συναντούμε στην αγγλική συνταγματική ιστορία, όταν η καταπολέμηση των Stuarts υπήρξε ένα από τα πρώτα *κρούσματα* πολιτικής αυτονόμησης κοινωνικών δυνάμεων και, συνακόλουθα, το έναυσμα του σχηματισμού των δύο κοινοβουλευτικών κομμάτων των Whigs και των Tories.⁶⁹⁴
- γ.** Η αντίστοιχη εξέλιξη στην ηπειρωτική Ευρώπη ακολούθησε χρονικά την Αγγλία: προκομματικά φαινόμενα συναντούμε στη Γαλλία λίγο πριν από την επανάσταση του 1815, στο Βέλγιο πριν από την επανάσταση του 1830 και στη Γερμανία στο πλαίσιο της αστικής επανάστασης του 1848. Και στις τρεις αυτές χώρες –και κατά τούτο διαφέρει η εξέλιξη από την αντίστοιχη στην Αγγλία– η δημιουργία προκομματικών πολιτικών ομάδων *εκφράζει ιδεολογικά ρεύματα*.⁶⁹⁵
- δ.** Είναι ευνόητο και εύλογο ότι ο θεσμός του πολιτικού κόμματος έρχεται σε άμεση αντίθεση με τη θεωρία (αλλά και την πρακτική) της (απόλυτης) μοναρχίας. Ιστορική λειτουργία της μοναρχίας αποτέλεσε η *συναίρεση των ενδοκοινωνικών συγκρούσεων* και η εκφορά ενός *ενιαίου πολιτειακού λόγου*, κάτι που εξ ορισμού έθετε *εκτός της λογικής και της νομιμότητας της πολιτείας οποιαδήποτε σκέψη για δημιουργική δράση πολιτικών κομμάτων*. Στη φάση λοιπόν κατά την οποία η κοινωνία είχε ως μοναδικό εκφραστή τον μονάρχη, εύλογο ήταν οι πρωτοβουλίες για δημιουργία πολιτικών κομματικών σχηματισμών να αξιολογούνται ως πολιτειακά απαράδεκτες.⁶⁹⁶
- 3.** Αν, στη συνέχεια, προσεγγίσουμε τη *δεύτερη* φάση της ιστορικής κατάταξης που προτείνει ο Triepel, θα βρεθούμε στην περίοδο του πρώτου (αστικού) εκδημοκρατισμού της πολιτείας και θα διαπιστώσουμε δεδομένα που θα επιβεβαιώσουν το θεώρημα του Γερμανού πολιτειολόγου, ο οποίος χαρακτηρίζει αυτήν τη φάση της ιστορικής εξέλιξης του πολιτικού κόμματος ως την *εποχή σιωπηλής αποδοχής του*, αλλά ταυτοχρόνως και *εμμονής στη θεσμική αγνόησή του*.⁶⁹⁷
- α.** Ακόμη και μετά την *πτώση* της απόλυτης μοναρχίας, όταν άρχισε δηλαδή μια *ανάπτυξη πολιτικών κομμάτων* με κύριο πεδίο δράσης τα αντιπροσωπευτικά σώματα, το πολιτειακό σύστημα απέφευγε να αναγνωρίσει επισήμως, δηλαδή ως θεσμό, το πολιτικό κόμμα. Η ιδεολογία της *πολιτικής ουδετερότητας* που βλέπει την πολιτεία ως ενότητα υπηκόων, η οποία στηρίζεται στην ταύτιση κράτους και κοινωνίας, επιβιώνει και στην εκδημοκρατιζόμενη και εκδημοκρατισμένη πολιτεία, εκεί όπου ο συντη-

694 Σε ένα πρώτο βήμα κατοχύρωσης αυτών των δύο κομματικών σχηματισμών στον αγγλικό συνταγματικό πολιτισμό, τόσο στη θεωρία του όσο και στην πρακτική και πολιτική του έκφραση συνέβαλε αποφασιστικά ο πολιτικός –αλλά και θεωρητικός– Edmund Burke (1729-1800) με το έργο του *Reflections on the Revolution in France*, 1790.

695 Βλ. D. Th. Tsatsos- M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 4 κε.

696 Βλ. C. Schmitt, *ό.π.* (υποσ. 214), σ. 350 επ. Για τις συνέπειες της αρχής της πολιτικής ουδετερότητας στο διοικητικό δίκαιο, ειδικότερα στο υπαλληλικό δίκαιο, βλ. αντί πολλών, W. Weber, «Parlamentarische Unvereinbarkeiten», *AöR*, τ. 58 (νέα σειρά τ. 9), σ. 161 επ.· D. Th. Tsatsos, *Zur parlamentarischen Betätigung von öffentlichen Bediensteten, Das Problem ihrer Beschränkbarkeit*, Bad Homburg, v.d.H., Berlin-Zürich 1970, σ. 117 επ.

697 Βλ. H. Triepel, *ό.π.* (υποσ. 692).

ρητικός νομοθέτης και ο συντηρητικός δικαστής καθιστούν θεμέλιο των επιλογών και των αποφάσεών τους τη στεγανή διάκριση κράτους (κυρίως της διοίκησης) και πολιτικής. Πάντως, κατά τη δεύτερη αυτή φάση, ο θεσμός του πολιτικού κόμματος περνάει από το χώρο της *οιονεί παρανομίας*, στον οποίο βρίσκεται επί μοναρχίας, στο χώρο μιας *επιφυλακτικής ανοχής*, αλλά πάντως *ανοχής*. Η επιβίωση της αρχής της πολιτικής ουδετερότητας της πολιτείας εμφανίζεται κατά τη φάση αυτή σε ειδικά μόνο πεδία της έννομης τάξης, με χαρακτηριστική περίπτωση την πλήρη απαγόρευση της κομματικής δραστηριότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Ως ιστορικό παράδειγμα αναφέρεται συνήθως το άρθρο 130 του Συντάγματος Βαϊμάρης, στο οποίο ορίζεται ότι «ο δημόσιος υπάλληλος είναι υπηρέτης του συνόλου και όχι ενός πολιτικού κόμματος», διάταξη που μέσα στην τότε ιστορική συγκυρία περιείχε στοιχεία θεσμικής απαξίωσης του κομματικού θεσμού.⁶⁹⁸

- β.** Ο μη αποδεχόμενος την επιρροή των πολιτικών κομμάτων κρατισμός, που επιβιώνει και μετά την εγκαθίδρυση δημοκρατικών πολιτευμάτων, βρίσκει μια ακραία υπεράσπιση στο έργο του Carl Schmitt: «Όποιος αρνείται» – γράφει ο Schmitt – «να αντιληφθεί το ασυμβίβαστο μεταξύ νομίμως κτηθέντων δικαιωμάτων των δημοσίων υπαλλήλων και κομματικής πολιτικής, δεν αναγνωρίζει ως αληθές ότι διαφορετικά το κράτος, οι δήμοι και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου θα πληρώνουν τους βοηθούς και τα στελέχη των πολιτικών κομμάτων και ότι έτσι ο δημόσιος υπάλληλος θα μετουσιωθεί σε κάτι που δεν είναι ηθελημένο από το Σύνταγμα».⁶⁹⁹
- γ.** Με την ανάπτυξη του συνταγματισμού τον 18ο και τον 19ο αιώνα και τη διαμόρφωση του κινήματος του εκδημοκρατισμού, κυρίως με την εδραίωση και τη σημαντική ενίσχυση των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, περνάμε, κατά τον Triepel, από την εποχή της *αγνόησης* στην *τρίτη* ιστορική φάση του κομματικού φαινομένου, που είναι εκείνη της *αναγνώρισης* και *νομιμοποίησής* του. Η μετάβαση αυτή συντελείται, καθώς συνειδητοποιείται – πάντως από τον κοινό νομοθέτη – η σημασία του πολιτικού κόμματος για την *εκλογική αλλά και την κοινοβουλευτική διαδικασία* και, συνακόλουθα, για την πολιτική διαδικασία γενικότερα.
- δ.** Η *τέταρτη* φάση, που καταγράφει ο Triepel, για την ιστορική εξέλιξη του πολιτικού κόμματος στην έννομη τάξη της πολιτείας, συμπίπτει με την εδραίωση της *κοινοβουλευτικής* δημοκρατίας. Είναι εκείνη της *θεσμοποίησης* και τελικά της *ενσωμάτωσης* του πολιτικού κόμματος, ως αναγνωρισμένου από το Σύνταγμα θεσμού, στην έννομη λειτουργία του πολιτεύματος. Εδώ όμως

698 Βλ. σχετικά με το άρθρο 130 Γερμ. Συντ. Βαϊμάρης, W. Weber, *ό.π.* (υποσ. 696)· D. Th. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 696), σ. 121 επ.· K. Hesse, *Grundzüge*, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 77· G. Anschütz, *ό.π.* (υποσ. 270), σ. 602 επ. Τη χαρακτηριστική αυτή, για το μετασχηματισμό της πολιτείας, εξέλιξη της υποδοχής του κομματικού φαινομένου από την έννομη τάξη, εκθέτουν κατά τρόπο κλασικό οι H. Triepel, *ό.π.* (υποσ. 692), ιδίως σ. 12 επ. και G. Radbruch, «Die politischen Parteien im System des deutschen Verfassungsrechts» στο: *Theorie und Soziologie der politischen Parteien* (System K. Lenk - F. Neumann (επιμ.), 1974. Βλ. και D.Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 1 επ.

699 Βλ. C. Schmitt, *Starker Staat* (χωρίς έτος και τόπο έκδοσης), σ. 349.

δεν μπορεί να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι η *ασύμβατη* με τη θεσμοποίηση του πολιτικού κόμματος και, συνακόλουθα, της πολιτικής αρχής της *πολιτικής ουδετερότητας* δεν εξαφανίζεται με την πτώση της μοναρχίας. Αντίθετα, επιβιώνει και στην εκδημοκρατιζόμενη και εκδημοκρατισμένη πολιτεία, εκεί όπου ο *συντηρητικός* νομοθέτης και ο *συντηρητικός* δικαστής καθιστούν θεμέλιο των επιλογών και των αποφάσεων τη στεγανή διάκριση κράτους (κυρίως διοίκησης) και πολιτικής ως προστασία της «νόμιμης» λειτουργίας του κράτους. Η επιβίωση της αρχής της πολιτικής ουδετερότητας της πολιτείας εμφανίζεται, στη φάση αυτή, σε ειδικά μόνο πεδία της έννομης τάξης, με χαρακτηριστική περίπτωση την πλήρη απαγόρευση της κομματικής δραστηριότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Ως ιστορικό παράδειγμα αναφέρεται συνήθως, όπως παραπάνω αναλύθηκε, το άρθρο 130 Συντάγματος Βαϊμάρης.

III. Μετά τον Heinrich Triepel

1. Στη θεωρία του Heinrich Triepel, τα όρια ανάμεσα στο τρίτο και στο τέταρτο ιστορικό στάδιο εξέλιξης του κομματικού φαινομένου είναι δυσδιάκριτα, διότι τα δύο αυτά στάδια προκύπτουν από μια πυκνή ιστορική αλληλουχία. Κι αυτό γιατί η *ενσωμάτωση* των πολιτικών κομμάτων στο πολιτειακό σύστημα (τρίτο στάδιο) εμπεριέχει και *στοιχεία θεσμικής αναγνώρισης* (τέταρτο στάδιο). Τα δύο αυτά στάδια συναιρούνται ιστορικά σε ένα, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η εποχή της *υποδοχής του πολιτικού κόμματος στη συνταγματική τάξη της πολιτείας*.

2. Για τη φάση αυτή ας σημειωθούν τα εξής:

- α. Το ρόλο των πολιτικών κομμάτων στη δυναμική της εν λειτουργία σχέσης κράτους και κοινωνίας χρησιμοποίησε το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, όταν για πρώτη φορά στις 19.7.1966 κλήθηκε ν' αποφανθεί αν η κρατική επιχορήγηση των πολιτικών κομμάτων αποτελεί *υποχρέωση* ή απλή *δυνατότητα* της πολιτείας ή μήπως συνιστά ενέργεια που συγκρούεται με τη συνταγματική έννοια του πολιτικού κόμματος και με τη δημοκρατική αρχή.⁷⁰⁰ Πρέπει, βεβαίως, στο σημείο αυτό να σημειωθεί πως το Σύνταγμα, στο οποίο αναφέρεται το Δικαστήριο, ήταν το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Σύνταγμα του 1949, που έκανε τα πρώτα, αλλά αποφασιστικά βήματα στη θεσμική κατοχύρωση του πολιτικού κόμματος στην Ευρώπη. Το πολιτικό κόμμα –κατά την αφετηριακή σκέψη του δικαστηρίου– μετέχει στη διαμόρφωση της πολιτειακής απόφασης, τόσο στο επίπεδο των στη λαϊκή βάση συντελούμενων *κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών*, όσο και στο επίπεδο των *κρατικοθεσμικών διαδικασιών*. Το δεύτερο πεδίο δράσεως του πολιτικού κόμματος, το *κρα-*

700 Βλ. BVerfGE 20, σ. 61. Η σχετική (συγκρουσιακή) θεωρητική συζήτηση για την απόφαση αυτή με τις αναγκαίες αναφορές στην αντίστοιχη βιβλιογραφία θα βρει ο αναγνώστης, παρακ. § 54. Βλ. πάντως ήδη για τις σκέψεις του κειμένου του Gr. Stricker, «Der Parteienfinanzierungsstaat», στο: *Schriften zum Parteienrecht*, τχ. 21, Baden-Baden 1997, σ. 44 κε.

πικοθεσμικό, γίνεται ορατό π.χ. κατά την εκλογική διαδικασία και κατά την οργάνωση των εργασιών του Κοινοβουλίου, ενώ το πρώτο πεδίο, το *κοινωνικοπολιτικό*, αναδεικνύεται κατά την πολιτική εργασία που επιτελεί το πολιτικό κόμμα στην επικοινωνία του με το εκλογικό σώμα, μεταξύ δύο βουλευτικών εκλογών. Αφιετηρία λοιπόν του σκεπτικού αυτής της δικαστικής απόφασης, που σωστά κρίθηκε από άποψη, τόσο της συνταγματικής θεωρίας όσο και της πολιτευματικής πρακτικής, ως κρίσιμη, είναι η αποδοχή της ύπαρξης του *δυϊσμού κράτους και κοινωνίας*, υπό τη μορφή ενός στεγανού διαχωρισμού.

- β.** Η θεμελιώδης σημασία των πολιτικών κομμάτων για τη δημοκρατική πολιτευματική λειτουργία της πολιτείας έγινε προφανής όταν οι δικτατορίες του 20ού αιώνα (Ιταλία, Γερμανία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα), θεώρησαν ως πρώτη αναγκαία πράξη σταθεροποίησης του καθεστώτος τους την απαγόρευση της δράσης των πολιτικών κομμάτων, τα οποία λειτουργούσαν στο πλαίσιο του πολιτεύματος που καταλύθηκε. Και δεν ήταν βεβαίως τυχαίο ότι τα μεταδικτατορικά Συντάγματα *αυτών ακριβώς των χωρών* –στις οποίες πρέπει να προστεθεί και η Γαλλία– είναι εκείνα που *καταγράφουν ρητά* στα κείμενά τους το πολιτικό κόμμα ως *θεσμό απαραίτητο* για τη διαμόρφωση της οργάνωσης της πολιτικής βούλησης του λαού.⁷⁰¹
- γ.** Το άρθρο 29 § 1 Συντ. 1975/1986/2001, που κατοχυρώνει το πολιτικό κόμμα, τόσο στη θεσμική του λειτουργία, ως αναγκαίου παράγοντα για τη λει-

701 Ο Γιώργος Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 690), σ. 15 επ. περιοδοποιεί την ιστορική εξέλιξη του κομματικού φαινομένου ως εξής: α) Από την Επανάσταση του 1821 έως το Σύνταγμα του 1864, όπου πρωτοπαρουσιάζονται προκομματικές ομαδοποιήσεις με χαρακτήρα πελατειακό και προσωποπαγή, χωρίς ιδεολογική στόχευση, αλλά με προσανατολισμό τις προστάτιδες δυνάμεις («αγγλικό», «γαλλικό» και «ρωσικό» κόμμα). β) Η περίοδος 1864-1909 κατά την οποία ο θεσμός εδραιώνεται και διαμορφώνει ένα δικομματικό σύστημα με στοιχεία ιδεολογικής ταυτότητας κάθε κόμματος. γ) Την περίοδο 1909 (1911) έως τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (4.8.1936), με προέχουσα τη φυσιογνωμία του Ελευθέριου Βενιζέλου επέρχεται περαιτέρω εδραίωση της ιδεολογικής αποσαφήνισης του θεσμού, πάντοτε όμως σε βάση προσωποπαγή και πελατειακή. δ) Την ανώμαλη περίοδο 1936-49, όπου ο κομματικός θεσμός είτε βρίσκεται σε παρανομία, είτε λειτουργεί υποτονικά. ε) Η μετακατοχική περίοδος (1949-67), που χαρακτηρίζεται από κομματική πολυδιάσπαση σε κόμματα διαφορετικής μεν ιδεολογίας, όμως –πλην της Αριστεράς– αρχηγικά και πελατειακά. Κατά την περίοδο αυτή διαβρώνεται ο κομματικός θεσμός από τα ανάκτορα και από ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες. στ) Η περίοδος 1967-74 (δικτατορία) «παγώνει» τον κομματικό θεσμό, και ζ) Από τη Μεταπολίτευση και μετά (1974 έως σήμερα) τον κομματικό θεσμό υποδέχεται *ρητά* το Σύνταγμα. Κοινό σημείο μεταξύ της θεωρίας του Heinrich Triepel για τις «τέσσερις εποχές του πολιτικού κόμματος» και της περιοδοποίησης, που πειστικά προτείνει ο Γιώργος Παπαδημητρίου, είναι το κριτήριο της θέσης του κόμματος στο πολιτικό σύστημα. Ο Παπαδημητρίου εμπλουτίζει την προσέγγισή του και με τα θέματα της εσωτερικής μορφής και των πολιτικών στόχων του πολιτικού κόμματος. Για το σχετικό άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος 1974/1986/2001 πειστικά αναδεικνύει ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 271, τη συνάφειά του με την ιστορική και τη θεσμική εξέλιξη της χώρας μας μετά τη δικτατορία. Βλ. αντίστοιχα και άρθρο 21 § 1 εδ. 3 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας του 1949, άρθρο 49 του ιταλικού Συντάγματος του 1947/2000, άρθρο 10 § 2, 40, 51, 114 και 151 του πορτογαλικού Συντάγματος του 1976/1997, άρθρο 4 εδ. 1 του γαλλικού Συντάγματος του 1958/1999, άρθρο 6 του ισπανικού Συντάγματος του 1978/1992 αλλά και κεφ. 3, § 7-9 του σουηδικού Συντάγματος του 1975-1995.

τουργία του πολιτεύματος, όσο και ως υποκείμενο θεμελιωδών δικαιωμάτων και ως δικαίωμα των πολιτών να ιδρύουν και να μετέχουν σε πολιτικά κόμματα, δεν εντάχτηκε τυχαία στο τρίτο μέρος του Συντάγματος, που επιγράφεται «οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας», ειδικότερα στο τμήμα Α' του μέρους αυτού, με τίτλο «Σύνταξη της πολιτείας». Το άρθρο 29 § 1 ορίζει τα ακόλουθα: «Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Αλλά και σε πολλές άλλες διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος (και σχετικών θεσμικών νόμων) αναγνωρίζεται ρητά ο θεσμός του πολιτικού κόμματος.⁷⁰² Είναι όμως αξιοσημείωτο πως μια από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης της Μεταπολίτευσης του 1974, ήταν η έκδοση του Ν.Δ. 59 της 23.9.1974 «περί συστάσεως και επανалειτουργίας πολιτικών κομμάτων». Αλλά και το εκλογικό δίκαιο προϋποθέτει την ύπαρξη και λειτουργία πολιτικών κομμάτων.

§ 53. Για τον ορισμό του πολιτικού κόμματος

Ι. Το πρόβλημα ενός ορισμού

1. Η αναγωγή του πολιτικού κόμματος σε θεσμό, όπως τον δημιούργησε και τον ανέδειξε η ίδια η ιστορική εξέλιξη της πολιτείας, τόσο δηλαδή ως θεμελιώδους δικαιώματος συμμετοχής και πολιτικής δράσης των πολιτών σ' αυτό, όσο και ως θεσμική εγγύηση κρίσιμη για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, το καθιστά και *νομική πλέον έννοια*, ειδικότερα έννοια του συνταγματικού δικαίου. Η διαπίστωση αυτή έχει όχι μόνο θεωρητική αλλά και πρακτική αξία. Κατά τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος ανακύπτουν σημαντικά *νομικά* ζητήματα. Κατεξοχήν τέτοιο ζήτημα είναι τα χαρακτηριστικά εκείνων των οργανώσεων πολιτών που έχουν το *δικαίωμα να επικαλούνται την ιδιότητά τους ως κομμάτων*, για να κάνουν χρήση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την κομματική ιδιότητα. Τέτοια νομικά κατοχυρωμένα δικαιώματα είναι, π.χ., το δικαίωμα για ίσες ευκαιρίες, το δικαίωμα κρατικής επιχορήγησης κ.ο.κ. Η από μέρους ενός πολιτικού οργανισμού *επίκληση* των κανόνων της πολιτείας περί πολιτικών κομμάτων, *προϋποθέτει την αποσαφήνιση των εννοιολογικών στοιχείων του πολιτικού κόμματος*. Διαφορετικά, ο κίνδυνος της δικαιοκτικής ασάφειας, ή ακόμη και της αυθαιρεσίας, μπορεί να οδηγήσει στην προσβολή τόσο της δημοκρατικής αρχής όσο και της αρχής του κράτους δικαίου.⁷⁰³

702 Το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα δεν περιορίζει την αναγνώριση του θεσμού του πολιτικού κόμματος στο άρθρο 29. Πέρα από τη διάταξη αυτή: σύμφωνα με το άρθρο 37, όλο το σύστημα του σχηματισμού της κυβέρνησης βασίζεται στο θεσμό του πολιτικού κόμματος. Τα άρθρα 68 §§ 3 και 71 ορίζουν ότι οι κοινοβουλευτικές και εξεταστικές επιτροπές και τα τμήματα της Βουλής συνιστώνται με βάση τη δύναμη των πολιτικών κομμάτων. Τα άρθρα 73 § 4, 76 §§ 4 και 113 προβλέπουν τη συμμετοχή των κομμάτων στην οργάνωση της Βουλής. Όλη η λογική του Κανονισμού της Βουλής βασίζεται στην ύπαρξη και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων.

703 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), κυρίως σ. 24 κε. Βλ. τη βασική μονογραφική επεξεργασία της έννοιας του πολιτικού κόμματος από την W. Wietschel, *Der Parteibegriff*,

2. Μολονότι τα Συντάγματα δεν περιέχουν ορισμό του πολιτικού κόμματος,⁷⁰⁴ η ερμηνεία εύλογα καταφεύγει για τον ορισμό του στην πραγματική λειτουργία που αναπτύσσει στη δημοκρατική πολιτεία, δηλαδή στην πολιτική πρακτική, όπως αυτή ιστορικά διαμορφώθηκε και αέναα αναδιαμορφώνεται. Ούτως ή άλλως ο θεσμός του πολιτικού κόμματος εισήλθε στις δημοκρατικές πολιτειακές διαδικασίες της πολιτείας ως διαμορφωμένο *δημιούργημα της πολιτικής πρακτικής*. Η μετέπειτα συνταγματική του κατοχύρωση, με ρητή μνεία του όρου *κόμμα*, έγινε με *δεδομένη την πραγματική του υπόσταση και λειτουργία*.

3. Κατά τούτο, το πολιτικό κόμμα παρουσιάζει μια κρίσιμη διαφορά έναντι άλλων θεσμών, όπως είναι η Βουλή, η κυβέρνηση κ.ο.κ. Ενώ δηλαδή οι άλλοι θεσμοί δημιουργούνται και διαμορφώνονται από τον συνταγματικό νομοθέτη, το πολιτικό κόμμα δεν είναι δημιούργημα του νομοθέτη. Συμβαίνει μάλιστα το ακριβώς αντίθετο. Η έννομη τάξη δηλαδή υποδέχεται το θεσμό, όπως τον έχει διαπλάσει η ιστορία της πολιτείας και της πολιτικής και όπως συνεχίζεται να διαμορφώνεται μέσα στην αέναη εξέλιξη της πολιτικής δυναμικής της κοινωνίας.⁷⁰⁵ Ο έτσι, ιστορικά και πολιτικά, δημιουργημένος *νοηματικός πυρήνας του πολιτικού κόμματος αποτελεί δεδομένο για τον συντακτικό και κοινό νομοθέτη*. Γι' αυτό άλλωστε δεν προκύπτει η λειτουργία του πολιτικού κόμματος από τον νομοθετικό καθορισμό του νοήματός του, αλλά, αντιστρόφως, το θεσμικό νόημά του προκύπτει από την ιστορικά διαμορφωμένη και διαμορφούμενη λειτουργία του.

II. Βασικά εννοιολογικά στοιχεία

1. Αφετηριακή εννοιολογική προϋπόθεση, που προκύπτει από την ιστορία της λειτουργίας του πολιτικού κόμματος για τη συγκρότηση της έννοιάς του, είναι η δημιουργία μιας *ιδιαίτερης μορφής ένωσης πολιτών*.

- α.** Το χαρακτηριστικό αυτό έχει προκύψει από την ιστορική εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων και από την πολιτική πραγματικότητα, στο πλαίσιο της οποίας τα πολιτικά κόμματα έδρασαν και δρουν. Γι' αυτό και ο όρος *ένωση πολιτών* μνημονεύεται παντού όπου ο κοινός νομοθέτης, υλοποιώντας συνταγματικές διατάξεις που υιοθετούν και εγγυώνται τον κομματικό θεσμό, δίνει στο πολιτικό κόμμα *νομικό ορισμό*. Ο όρος *ένωση πολιτών* παραπέμπει σε δύο ζητήματα: πρώτον, στην ανάγκη συμμετοχής στο πολιτικό κόμμα περισσότερων του ενός πολιτών και, δεύτερον, στο ζήτημα, αν μέλη ενός κόμματος μπορεί να είναι *μόνο μεμονωμένοι πολίτες* ή και *άλλα αυτοτελή οργανωτικά σχήματα*. Ορισμένες εθνικές νομοθεσίες όμως, με τον όρο *ένωση*

Schriften zum Parteienrecht, τχ. 18, Baden-Baden 1996. Βλ. επίσης D. Grimm, «Nochmals: Die Parteien im Rechtsstaat», *DöV*, 1983, σ. 538 κε., και W. Grewe, «Zum Begriff der politischen Partei 1950» αναδημ. στο: G. Zieburg (επιμ.), *Beiträge zur allgemeinen Parteienlehre*, Darmstadt 1969, σ. 68 κε.

704 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 167, καθώς και για συγκριτική εικόνα των εθνικών ορισμών (ή μόνο αντιλήψεων) περί του πολιτικού κόμματος βλ. στο: D.Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider (επιμ.), *ό.π.* (υποσ. 688).

705 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 13, 18.

πολιτών, αποκλείουν την ιδιότητα να γίνονται μέλη του κόμματος και συλλογικά υποκείμενα.⁷⁰⁶

β. Η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η κατοχύρωση του θεσμού του *Ευρωπαίου πολίτη* θέτει το ζήτημα, αν μέλη ενός εθνικού πολιτικού κόμματος μπορεί να είναι όχι μόνον οι πολίτες της πολιτείας αλλά και οι πολίτες άλλων πολιτειών, μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τόσο η απολύτως θετική όσο και η απολύτως αρνητική απάντηση στο ερώτημα αυτό οδηγεί σε θεσμικό αδιέξοδο: Αν δεχτεί κανείς το *απόλυτο άνοιγμα* των εθνικών κομμάτων σε Ευρωπαίους αλλοδαπούς ή και γενικότερα σε αλλοδαπούς, και εφόσον ο αριθμός τέτοιων μελών καταστεί αποφασιστικός κατά τη διαμόρφωση και τη λήψη εσωκομματικών πολιτικών αποφάσεων, τίθεται πρόβλημα εθνικής λαϊκής κυριαρχίας. Μια τέτοια εκδοχή θα σήμαινε επίσης πως και στα θέματα που δεν έχουν υπαχθεί στην ενωσιακή αρμοδιότητα δεν θα έχουν λόγο μόνο οι Έλληνες πολίτες, αλλά και πολίτες άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλά και αν δεχτεί κανείς τον *πλήρη αποκλεισμό* άλλων Ευρωπαίων πολιτών πλην των εθνικών, θα δημιουργηθεί ένα στεγανό, ένα άβατο, που δεν θα ανταποκρινόταν στη θεσμική και την πολιτική φιλοσοφία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οπωσδήποτε, το θέμα είναι στην κρίση του εθνικού νομοθέτη και πάντως αξιώνει από τη φύση του ομοιομορφία ρύθμισης σε όλες τις έννομες τάξεις των κρατών μελών.

γ. Η *ένωση πολιτών* διαφέρει από ένα *τυχαίο άθροισμα πολιτών* που συγκροτείται για έναν πολύ συγκεκριμένο σκοπό. Ο σκοπός του πολιτικού κόμματος *πρέπει να είναι πολιτικός*, να έχει δηλαδή ως αντικείμενο τη *συμμετοχή του στις πολιτικές διαδικασίες*, τόσο τις εκλογικές όσο και τις γενικότερες πολιτικές. Ο σκοπός αυτός διαφοροποιεί το πολιτικό κόμμα, τόσο από τις *ιδιωτικές οργανωμένες συλλογικές πρωτοβουλίες* (π.χ. ένωση εκδοτών), όσο και από τις οργανώσεις με *ad hoc* συγκεκριμένο αντικείμενο (κινήματα περιβαλλοντολογικά, ειρήνης κ.ο.κ.).

2. Στην έννοια του πολιτικού κόμματος –κι ερχόμαστε έτσι σ' ένα δεύτερο εννοιολογικό του στοιχείο– ανήκει και το στοιχείο της *διάρκειας*. *Ad hoc* ενώσεις δεν μπορούν ν' αποτελούν πολιτικά κόμματα, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την ιστορική τους εξέλιξη και την πολιτευματική τους σύμπραξη στη διαμόρφωση και έκφραση της πολιτικής βούλησης του λαού.⁷⁰⁷ Η έκφραση κοινωνικών τάσεων και η πολιτική οργάνωση της προβολής τους δεν είναι vonτέες ως στιγμιαίες εκδηλώσεις ή συσπειρώσεις, αλλά είναι συναρτημένες με μια *οργάνωση διαρκείας*, ή πάντως με προοπτική διαρκείας.

3. Ένα τρίτο στοιχείο της έννοιας του πολιτικού κόμματος, εκεί όπου ο νομοθέτης υλοποιεί συνταγματική επιταγή περί πολιτικών κομμάτων, είναι η συμ-

706 Βλ. άρθρο 2 του γερμανικού νόμου περί πολιτικών κομμάτων. Επίσης για μια συγκριτική εικόνα βλ. το σχετικό κεφάλαιο στη συγκριτική έκθεση του δικαίου των πολιτικών κομμάτων, D. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688).

707 Βλ. W. Wietschel, *ό.π.* (υποσ. 703), σ. 154.

μετοχή ή πάντως η προσπάθεια συμμετοχής του κόμματος στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες.⁷⁰⁸

4. Τέλος –και αυτό ρητά αξιώνεται π.χ. από τον γερμανικό νόμο περί πολιτικών κομμάτων–⁷⁰⁹ τίθεται θέμα, αν μια *στοιχειώδης σοβαρότητα* αποτελεί εννοιολογική προϋπόθεση του πολιτικού κόμματος. Στο επίπεδο του εκλογικού δικαίου, η *σοβαρότητα* του κόμματος τεκμαίρεται από τη θέσπιση ενός κατωτάτου ορίου ψήφου, που πρέπει να λάβει ένα κόμμα για να μετάσχει στην κατανομή των βουλευτικών εδρών.

5. Ως συμπέρασμα αλλά και συμπλήρωση των επισημάνσεων που προηγήθηκαν μπορούμε να προσθέσουμε και τα εξής:

- α. Στον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό διαμορφώνεται, έστω και μόνον ως προς τον πυρήνα της, μια γενικότερα αποδεκτή έννοια του κομματικού θεσμού ως ενός *σωματειακά οργανωμένου συλλογικού υποκειμένου*, που συγκροτείται και δρα με το σκοπό *συμμετοχής* στη διαμόρφωση της λαϊκής πολιτικής βούλησης και, συνακόλουθα, της *συγκεκριμένης εκφοράς του λόγου της λαϊκής κυριαρχίας*, τόσο μέσα από τη συμμετοχή στα αντιπροσωπευτικά σώματα, όσο και με *άμεσες διεργασίες* στη βάση του εκλογικού σώματος.⁷¹⁰
- β. Η εξέλιξη του θεσμού του πολιτικού κόμματος στο χώρο των εθνικών εννόμων τάξεων του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού άρχισε στον νοηματικό και πολιτικό του πυρήνα να αναδεικνύει μια *ευρωπαϊκή θεσμική ομοιομορφία*. Η ομοιομορφία αυτή επιτρέπει και την αντιμετώπιση του κομματικού θεσμού, όχι μόνο από την πλευρά του εθνικού δικαίου, αλλά και συνολικότερα, ως θέμα μιας όλο και περισσότερο συγκροτούμενης ευ-

708 Βλ. W. Wietschel, *ό.π.* (υποσ. 703), σ. 165 κε.

709 Βλ. § 2 του γερμανικού νόμου περί πολιτικών κομμάτων και επί αυτού D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 20 κε.

710 Βλ. K. Hesse, *Grundzüge*, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 74 επ. Για τη συνταγματική θεωρία περί πολιτικών κομμάτων βλ. επίσης J. Krüper, «Wiedergelesen: Klassiker des Parteienrechts - Konrad Hesse», στο: *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht und Parteienforschung*, Heft 14, 2007, σ. 22-27. Για την έννοια του πολιτικού κόμματος ενδεικτικά βλ. M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), τόμ. II (άρθρα 20-82), Tübingen 1998, σ. 263 επ.· W. Wietschel, *ό.π.* (υποσ. 703)· D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 13 επ.· D. Grimm, «Nochmals: Die Parteien im Rechtsstaat», *DöV*, 1983, σ. 538 επ. και W. Grewe, *Zum Begriff der politischen Partei*, 1950· M. Duverger, *Les partis politiques*, 1973· P. Avril, *Essais sur les partis*, 1986· P. Ridola, «Il ruolo dei partiti politici e le trasformazioni del costituzionalismo del ovecento» στο: ο ίδιος, *Diritti di libertà e costituzionalismo*, 1997, σ. 103-124· Ευ. Βενιζέλος, *Το «ανοιχτό» κόμμα*, Θεσσαλονίκη 2001. Βλ. τη σύντομη αλλά βαθυστόχαστη διδακτική έκθεση του δικαίου των πολιτικών κομμάτων στο: Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 672). Για την έννοια του ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος βλ. Τρ. Papadopoulou, *ό.π.* (υποσ. 688). Το «συνταγματικό δίκαιο των πολιτικών κομμάτων» εντάσσεται πλέον στο περιεχόμενο της διδασκαλίας και της έρευνας στον κλάδο. Έτσι, ο Κ. Χρυσόγονος στο διδακτικό του συστηματικό έργο: *Συνταγματικό δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003, *ό.π.* (υποσ. 201), αφιερώνει εκτενή, πρωτότυπη και εξαιρετικά διδακτική ανάλυση τόσο του κομματικού φαινομένου γενικά όσο και της ερμηνείας του σχετικού άρθρου 29 Συντ. 1975/1986/2001 [βλ. *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 266-291]. Βλ. επίσης Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 329), σ. 388-412.

ρωπαϊκής πολιτειολογίας⁷¹¹ στο πλαίσιο ενός δημιουργούμενου στην Ευρώπη κοινού θεσμικού πολιτισμού περί τα πολιτικά κόμματα.

III. Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος

1. Σχετικό είναι και το πρόβλημα της *νομικής φύσης των πολιτικών κομμάτων*, που απασχόλησε σποραδικά την επιστήμη.⁷¹² Γίνεται γενικότερα δεκτό⁷¹³ πως το πολιτικό κόμμα, αν κάτι άλλο δεν ορίζεται, *εμπίπτει, ιδίως αν του έχει αναγνωριστεί νομική προσωπικότητα, στις περί σωματείου διατάξεις*, προσαρμοζόμενες όμως ερμηνευτικά στην ιδιαίτερη φύση του πολιτικού κόμματος, που προκύπτει από την ιδιαίτερη συμμετοχή του στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

2. Ήδη ο Αλέξανδρος Σβώλος⁷¹⁴ σημειώνει ότι «υπό νομικήν άποψιν το κόμμα, ως ένωσις προσώπων προσλαμβάνει, ελλείψει άλλων οργανωτικών κανόνων, τον τύπον σωματείου, ανεγνωρισμένου ή μη». Από τη νομολογία, βαρύνουσα –ιστορική θα έλεγα– σημασία έχει η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας 2145/1979 (τμ. Δ΄) με πρόεδρο τον Α. Ιατρίδη και εισηγητή τον Κ. Κακούρη και κυρίως η σχετική εισήγηση του τελευταίου. Σύμφωνα με αυτήν, «το πολιτικό κόμμα ως θεσμός του ισχύοντος Συνταγματικού Δικαίου και ως προϋπόθεση λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, που εγκαθιδρύεται από το Σύνταγμα, δεν εμπίπτει στην παραδοσιακή έννοια του νομικού προσώπου. Εκεί που το Σύνταγμα θέλησε τα πολιτικά κόμματα να είναι υποκείμενα δημοσίων δικαιωμάτων ή υποχρεώσεων το όρισε. Έτσι, η έκταση της ικανότητας δικαίου και της δικαιοπρακτικής ικανότητας του νομικού προσώπου είναι περιορισμένη: προσδιορίζεται από το σκοπό και τα μέσα επιδίωξής του, όπως αυτά ορίζονται από το καταστατικό ενός σωματείου ή ιδρύματος. Υπό την έννοια αυτή, τα κόμματα έχουν ικανότητα προσδιορισμένη από το σκοπό και τα μέσα δράσης τους μέσα στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Στην ίδια απόφαση 2145/1979 (Δ΄ τμ.) σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τη νομική του ιδιομορφία, το πολιτικό κόμμα έχει την ικανότητα να είναι *υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων* εκεί όπου αυτή η ικανότητα είναι λειτουργικά αναγκαία για την εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής.

3. Ο James Nathan Rosenau χαρακτηρίζει τα πολιτικά κόμματα ως «sovereignty-free-actors» που, σε αντίθεση με τους «sovereignty-bounded-actors», είναι μεν παράγοντες της έννομης τάξης, κινούνται όμως και πάνω

711 Για τη θεωρία της ευρωπαϊκής έννομης τάξης ο συγγραφέας έχει προτείνει τον όρο «μεταπολιτειολογία». [Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 311), σ. 3 επ.] Ουσιαστικά ο σχολιασμός του άρθρου 21 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας από τον Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 248-315, αποτελεί ταυτοχρόνως και μια γενική θεωρία περί πολιτικού κόμματος. Βλ. επίσης G. Deinzer, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 15-22. Tr. Papadopoulou, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 29 επ.· D. Th. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 1 επ.

712 Βλ. Χ. Κεφάλαια, «Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος», *Ελλάνη* 22, 1981, σ. 320-331 και 408-418.

713 Βλ. Λεπτομερή και συγκριτική έκθεση του θέματος, στο: G. Deinzer, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 18. Επίσης βλ. D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688).

714 Βλ. Αλ. Σβώλος, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Β΄, Ι, σ. 69.

και έξω απ' αυτήν.⁷¹⁵ Το πολιτικό κόμμα, δηλαδή, δεν είναι βέβαια *όργανο του κράτους*, αποτελεί όμως *θεσμό του Συντάγματος*, λειτουργώντας ως μηχανισμός υπέρβασης της διάκρισης εξουσίας και κοινωνίας.

§ 54. Οι θεσμικές εγγυήσεις για το πολιτικό κόμμα

I. Τα τρία status του πολιτικού κόμματος

1. Η δημοκρατική πολιτευματική λειτουργία, την οποία διεκδίκησαν και κατέκτησαν τα πολιτικά κόμματα, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στην ιστορική τους εξέλιξη και μετά την ενσωμάτωσή τους στη συνταγματική λειτουργία της πολιτείας, τα κατέστησε κύριο θεσμικό παράγοντα υπέρβασης μιας στεγανής διάκρισης κράτους και κοινωνίας και συνακόλουθα της νομιμοποίησης της πολιτικής. Αυτήν τη λειτουργία του όμως μπορεί να εκπληρώσει το πολιτικό κόμμα, μόνο υπό τον όρο ότι είναι εξοπλισμένο με *θεσμικές εγγυήσεις*, που καθιστούν την επιτέλεση της λειτουργίας του *εφικτή*. Ο αναγκαίος εξοπλισμός παρέχεται από την έννομη τάξη στο πολιτικό κόμμα με την αναγνώριση ενός ιδιαίτερου καθεστώτος (status).

2. Ο θεμελιωτής της συνταγματικής θεωρίας των πολιτικών κομμάτων Konrad Hesse⁷¹⁶ είναι ο πρώτος που δίδαξε ότι από τη συνταγματοποίηση του κομματικού θεσμού προκύπτει ένα τρίπτυχο θεσμικού καθεστώτος για το πολιτικό κόμμα. Σύμφωνα με αυτό το τρίπτυχο, το πολιτικό κόμμα, εκεί όπου άμεσα ή έμμεσα υιοθετείται από τη συνταγματική τάξη ως θεσμικός παράγοντας για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος τελεί υπό καθεστώς *ελευθερίας* (παρακ. II), υπό καθεστώς *ισότητας* (παρακ. III) και υπό καθεστώς *ένταξης* του στον *δημόσιο χώρο του πολιτειακού γίγνεσθαι* (παρακ. IV).⁷¹⁷

II. Το status της ελευθερίας

1. Ως *καθεστώς ελευθερίας* νοείται: η ελευθερία των πολιτών να ιδρύσουν πολιτικό κόμμα, η ελευθερία του κόμματος να δρα και να επιδιώκει επιρροή στη σύνθεση των οργάνων της πολιτείας και η ελευθερία, κατά τη διαμόρφωση της

715 Βλ. J. N. Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, N. York 1990, σ. 36. «Τη σκηνή» –σημειώνει επιγραμματικά ο G. Deinzer (ό.π., υποσ. 688), σ. 23– «για τα πολιτικά κόμματα δεν προσφέρει μόνο ο δημόσιος χώρος (δημοσιότητα) αλλά και το Κοινοβούλιο». Βλ. και D.Th. Tsatsos - M. Morlok, ό.π. (υποσ. 688), κυρίως σ. 24 κε. Βλ. όμως την αντίληψη αυτή να διατυπώνεται ήδη το 1928 από τον Α. Σβώλο, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, 1928, σ. 96, ο οποίος σημειώνει: «εις τα κόμματα και δη εις τους αρχηγούς αυτών ανευρίσκεται κατά βάσιν η “ιθύνουσα θέλησις” της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ κατά τα Συντάγματα “άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Λαού”». Βλ. επίσης και J. Bryce, *Modern Democracies*, τ. II, London 1929, σ. 46. Βλ. και B. Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, 1982, σ. 211.

716 Βλ. K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6). Βλ. επίσης J. Krüper, στο: MIP 2008, σ. 23.

717 Βλ. K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6), σ. 77.

πολιτικής του βούλησης, δηλαδή η ελευθερία των μελών του να εκφράζονται ελεύθερα στον εσωκομματικό διάλογο.⁷¹⁸

- α. Η ελευθερία αυτή έχει νόημα *θεσμικό*. Αυτό σημαίνει πως η διασφάλιση της ελευθερίας *δεν είναι αυτοσκοπός*, όπως στην περίπτωση των κλασικών ατομικών δικαιωμάτων: π.χ. του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Σκοπός της διασφάλισης είναι η εξασφάλιση της υλοποίησης της *θεσμικής αποστολής*, που η έννομη τάξη ανέθεσε στο συλλογικό υποκείμενο του δικαιώματος.
- β. Το καθεστώς ελευθερίας προστατεύει το πολιτικό κόμμα, τόσο έναντι επεμβάσεων φορέων της *κρατικής εξουσίας*, όσο και έναντι των επεμβατικών πρωτοβουλιών του *ιδιωτικού* (συνήθως οικονομικού) τομέα.⁷¹⁹
2. Το καθεστώς ελευθερίας του πολιτικού κόμματος παραπέμπει άμεσα στο πρόβλημα της *δημοκρατικής του οργάνωσης*. Το καθεστώς ελευθερίας, δηλαδή, θα παρέμενε ατελές *αν δεν επεκτεινόταν και στα μέλη του κόμματος*, δηλαδή σε αυτούς που επέλεξαν ως μορφή πολιτικής τους ενεργοποίησης την κομματική τους ένταξη. Αβίαστα προκύπτει από τη δημοκρατική αρχή, δηλαδή από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ότι πολιτικά κόμματα οφείλουν να προσδιορίζουν την πολιτική τους μετά τον *ελεύθερο ενδοκομματικό διάλογο* και στη βάση της *ελευθερίας* και της *ισότητας* των μελών τους. Γίνεται τέλος εύλογα δεκτό πως το καθεστώς ελευθερίας των πολιτικών κομμάτων συμπληρώνεται και με όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα που προσιδιάζουν σ' ένα οργανωμένο σύνολο πολιτών, όπως είναι π.χ. το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης, το δικαίωμα της ελευθερίας του τύπου, το δικαίωμα συνάθροισης, κ.ο.κ.⁷²⁰
3. Ένα *ειδικό ζήτημα*, που προκύπτει από την αποδοχή του *καθεστώτος της ελευθερίας* και που έχει απασχολήσει τη θεωρία, είναι η αντιμετώπιση απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων, με σκεπτικό και δράση που δεν συμβιβάζεται με τις θεμελιώδεις πολιτευματικές αρχές της πολιτείας.
 - α. Το θέμα αγγίζει κατά τρόπο ευαίσθητο τη δημοκρατική αρχή: από τη μια, η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος, που το πρόγραμμά του και η δράση του στρέφονται κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος, θα μπορούσε να θεωρηθεί *προστασία της δημοκρατικής αρχής*. Ταυτοχρόνως όμως η απαγόρευση ενός κόμματος, ψηφισμένου από μερίδα του εκλογικού σώματος, μπορεί επίσης να θεωρηθεί εξ αποτελέσματος παραβίαση της δημοκρατικής αρχής. Πάντως, όπου ο θεσμός της απαγόρευσης αντιδημοκρατικών κομμάτων υιοθετείται, οι προϋποθέσεις απαγόρευσης είναι κατά πολύ αυ-

718 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 77 κε.

719 Τίθεται εδώ το ζήτημα αν η προστασία του πολιτικού κόμματος έναντι του ιδιωτικού τομέα είναι δικαίως εφικτή. Όμως, ένας από τους δικαιολογητικούς λόγους της επιχορήγησης των πολιτικών κομμάτων είναι και η απελευθέρωσή τους από οικονομικές εξαρτήσεις στο χώρο της ιδιωτικής οικονομίας. Βλ. τη σκέψη αυτή στον P. Häberle, «Unmittelbare Staatliche Parteifinanzierung unter dem Grundgesetz», στο: *Juristenzeitung* 1967, σ. 64.

720 Βλ. για το θέμα της εσωκομματικής δημοκρατίας εκτενώς παρακ. § 54. Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 72 κε.

στηρότερες από τις προϋποθέσεις απαγόρευσης κοινών (ιδιωτικών) σωματείων.⁷²¹

β. Το θέμα έχει απασχολήσει ευρύτατα την επιστήμη και οι λύσεις που δίνονται στο ζήτημα αυτό είναι ποικίλες. Το κεντρικό θεωρητικό πρόβλημα της θεσμικής αντιμετώπισης *αντιπολιτευματικών* πολιτικών κομμάτων είναι αν η απαγόρευσή τους, έστω υπό αυστηρές ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις, συνιστά αυτοαναίρεση του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος. Εάν η ιδέα της ανατροπής του πολιτεύματος εκφράζεται από ένα κόμμα νόμιμα, δηλαδή *χωρίς η δράση του να συνιστά βία* (π.χ. παράβαση της ποινικής νομοθεσίας), αλλά ενάσκηση θεμελιωδών του δικαιωμάτων (κυρίως της ελευθερίας της διατύπωσης γνώμης), τότε η απαγόρευσή του δημιουργεί το εξής ζήτημα: Τι συμβιβάζεται περισσότερο με τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, δηλαδή με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας; Η πολιτεία να εξασφαλίζει τη συναίνεση των πολιτών στο πολίτευμα, με το να *απαγορεύει* τη δημοσιοποίηση και –έστω μαχητική προβολή– των επιχειρημάτων, που προβάλλονται εναντίον της ή με το να *επιτρέπει μια έστω και μαχητική προβολή αντίθετων επιχειρημάτων* και συνεπώς να ανέχεται τη νόμιμη δράση ανταπολιτευματικών πολιτικών κομμάτων;

γ. Ίσως η προτίμηση του συγγραφέα υπέρ της δεύτερης εκδοχής θα μπορούσε να εκφραστεί με μια θέση στην οποία ασφαλώς μπορεί να αποδοθεί αξιωματικός χαρακτήρας: Μια πολιτεία είναι δημοκρατική, όταν τον δημοκρατικό της χαρακτήρα τον εξαρτά από την ύπαρξη πλειοψηφικής δημοκρατικής βούλησης των πολιτών. Μια δημοκρατία, που δεν στηρίζεται στην αποδοχή της από την πλειοψηφία των πολιτών, δεν έχει πολλές ελπίδες επιβίωσης.

III. Το status της ισότητας

1. Και το καθεστώς της ισότητας μεταξύ των πολιτικών κομμάτων είναι επίσης κρίσιμη προϋπόθεση για την πραγμάτωση της δημοκρατικής πολιτευματικής τους λειτουργίας. Είναι προφανές ότι το status της ισότητας συνδέεται και με το καθεστώς της ελευθερίας, με το οποίο τελικά συναποτελεί μια θεσμικά αναγκαία σύνθεση.⁷²²

2. Στον δημοκρατικά οργανωμένο πολιτικό ανταγωνισμό το καθεστώς της ισότητας αποκτά το νόημα του καθεστώτος *ισότητας ευκαιριών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων*.⁷²³ Η δικαιική αυτή αρχή ανευρίσκεται σε όλες τις πολιτείες που έχουν αναπτύξει ή υποδεχτεί τον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό και προ-

721 Βλ. D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688).

722 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 78 κε.

723 «Στο άρθρο 29 § 4 Συντ. αλλά και στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας» σημειώνει ο Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 690), σ. 48, «θεμελιώνεται κατά στέρεο τρόπο η αρχή της ισότητας των ευκαιριών που αποτελεί συγκεκριμενοποίηση και εξειδίκευση της αρχής της ισότητας στην περιοχή του πολιτικού κόμματος». Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 85 κε.

κύπτει από το ίδιο το νόημα της *λαϊκής κυριαρχίας*, που είναι ασυμβίβαστο με κάθε ποιοτική ιεράρχηση των πολιτικών ιδεολογιών. Στο καθεστώς αυτό υπακούουν όλες οι ρυθμίσεις της πολιτείας, που από τη φύση τους θα μπορούσαν να το περιορίσουν, όπως π.χ. οι ρυθμίσεις περί κρατικής επιχορήγησης των πολιτικών κομμάτων. Εδώ, θεμιτή ή και αναγκαία είναι η προστασία του καθεστώτος της ισότητας των ευκαιριών και έναντι των ιδιωτικών (ατομικών ή οργανωμένων) συμφερόντων. Κρίσιμο για το θέμα είναι το παράδειγμα της ιδιωτικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, που είναι αναγκαίο να υπαχθεί σε δικαιικές ρυθμίσεις, οι οποίες αποτρέπουν ή πάντως περιορίζουν τον κίνδυνο αποδυνάμωσης του καθεστώτος της ισότητας των ευκαιριών από τις ανισότητες που προκύπτουν από την πρακτική της ιδιωτικής χρηματοδότησης. Το καθεστώς της ισότητας των ευκαιριών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, ως προϋπόθεση επιτέλεσης της δημοκρατικής πολιτευματικής τους λειτουργίας, είναι κενό περιεχομένου αν δεν κατοχυρώνεται και από την εκλογική νομοθεσία.

IV. Το status του δημόσιου χαρακτήρα

Ι. Τέλος, τα πολιτικά κόμματα –σύμφωνα με τη θεωρία του Konrad Hesse– τελούν υπό καθεστώς, βάσει του οποίου, δίχως βεβαίως να έχουν τη θεσμική ποιότητα *οργάνου* της πολιτείας, εντάσσονται στον *δημόσιο* κι όχι, όπως τα σωματεία και άλλες μορφές ενώσεων, στον *ιδιωτικό* χώρο.⁷²⁴

2. Πρόκειται για ένα ειδικό *δημόσιο καθεστώς*.⁷²⁵ Το καθεστώς αυτό που δεν εντάσσει το κόμμα ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον κρατικό πολιτειακό χώρο, του επιτρέπει την επιτέλεση της βασικής πολιτειακής του συμβολής, που είναι η *διαλεκτική λειτουργική σύνθεση κράτους και κοινωνίας*. Αυτό το ειδικό δημόσιο καθεστώς επιτρέπει στον νομοθέτη να επιβάλει στα κόμματα, με απόκλιση από το δικαίωμα αυτονομίας των ιδιωτικών σωματείων, ένα ειδικό πλαίσιο δημοκρατικής οργάνωσης. Στο ίδιο ειδικό δημόσιο καθεστώς οφείλεται και η διαδεδομένη, στον συνταγματικό χώρο της Ευρώπης, υποχρέωση των πολιτικών κομμάτων να εξασφαλίζουν τη *διαφάνεια εσόδων και εξόδων* τους.⁷²⁶

§ 55. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Με τις σκέψεις που προηγήθηκαν, καταβλήθηκε η προσπάθεια να παρουσιαστεί το τρίπτυχο του καθεστώτος, στο οποίο υπάγεται ο κομματικός θεσμός, δηλαδή το καθεστώς της *ελευθερίας*, το καθεστώς της *ισότητας* και εκείνο του *ειδικού δημόσιου χαρακτήρα*. Η συνδρομή αυτών των προϋποθέσεων είναι *ασφαλώς αναγκαία*, αλλά *όχι αρκετή* για να είναι το πολιτικό κόμμα σε θέση να επιτελέσει τη δημοκρατική του λειτουργία.

724 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 79.

725 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 79.

726 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 79.

2. Μια επίσης κρίσιμη δέσμη προϋποθέσεων είναι και εκείνη που αναφέρεται στο *εσωτερικό οργανωτικό του καθεστώ*. Όταν κάναμε λόγο για το καθεστώς ελευθερίας των πολιτικών κομμάτων, αλλά και για το ειδικό δημόσιο καθεστώς, στο οποίο υπάγονται, διαπιστώσαμε πως για τη διαμόρφωση του εσωτερικού οργανωτικού του χώρου νομιμοποιείται να έχει λόγο και η συνταγματική τάξη της πολιτείας.⁷²⁷ Και αυτό γιατί η *διαφάνεια* της οργάνωσης των πολιτικών του σκοπών και του τρόπου λήψης των κομματικών αποφάσεων στις εσωκομματικές διαδικασίες, συνιστά *προϋπόθεση για τον πολίτη* που θέλει να ενταχθεί ως *homo politicus* στο κομματικό σύστημα. Η εσωτερική (σωματειακή) αυτονομία του πολιτικού κόμματος *υποχωρεί* στο μέτρο που αυτό είναι αναγκαίο για να καταστεί το κόμμα ικανό να *διαδραματίσει τον μεσολαβητικό του ρόλο μεταξύ κρατών και κοινωνίας* και τον *δημοκρατικό του ρόλο* ως *forum* των πολιτών, που θέλουν ενεργητικά να συμμετέχουν στην οργάνωση της έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας.

3. Από αυτήν την αφετηριακή τοποθέτηση του προβλήματος της εσωτερικής οργανωτικής δομής, προκύπτει μια *πολιτευματικά ηθελημένη δημοκρατική, νομική και θεσμική, οργανωτική δεοντολογία*, στο πλαίσιο της οποίας οφείλουν να κινούνται τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων.⁷²⁸ Η δημοκρατική αυτή δεοντολογία όμως πρέπει να περιορίζεται στο ρόλο του *πλαίσιου*, διότι δεν μπορεί, π.χ., να ισχυρισθεί κανείς ότι υπάρχει *ένας και μόνο τύπος δημοκρατικής οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων*. Ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός, βέβαια, ανέδειξε ορισμένα οργανωτικά χαρακτηριστικά, που κρίνονται και δημοκρατικά αναγκαία για την εσωτερική δομή του πολιτικού κόμματος.⁷²⁹

II. Το νοηματικό περιεχόμενο της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας: Κατάταξη των θεμάτων

1. Στον νοηματικό της *πυρήνα*, η αρχή της *εσωκομματικής δημοκρατίας*,⁷³⁰ δεν μπορεί να σημαίνει κάτι ολότερο διαφορετικό από την έννοια της *πολιτευματικής δημοκρατίας*. Επομένως η εσωκομματική δημοκρατία δεν μπορεί να σημαίνει παρά μόνο την κατά το δυνατόν ελικρινή αναγωγή των θέσεων και των αποφάσεων του πολιτικού κόμματος *στο δήμο του κόμματος*. Παρά όμως τον κοινό τους νοηματικό πυρήνα, οι δύο αυτές εκδοχές της δημοκρατικής αρχής, η

727 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 45.

728 Βλ. D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688).

729 Βλ. D. Th. Tsatsos - D. Schefold - H.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 688).

730 Για το πρόβλημα της εσωκομματικής δημοκρατίας στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά από την αχανή πλέον βιβλιογραφία Χ. Θ. Ανθόπουλος - Ξ. Ι. Κοντιάδης, «Εκδημοκρατισμός των κομμάτων», στο: Το Σύνταγμα, 2, 2008, σ. 303 επ. Δ. Ζακαλκάς, Το αίτημα της εσωκομματικής δημοκρατίας μεταξύ συνταγματικής επιταγής και πολιτικής πραγματικότητας, Αθήνα 1996. Π. Φουντεδάκη, Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα. Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος 1975/1986, Αθήνα 1987. Βλ. επίσης H. Trautmann, Innerparteiliche Demokratie im Parteienstaat, 1975· R. Wolfrum, Die innerparteiliche demokratische Ordnung nach dem Parteiengesetz, 1974, και από την αγγλόφωνη βιβλιογραφία το κλασικό R. Michels, Political Parties, 1968. Για το αντίστοιχο θέμα σε επίπεδο πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου, βλ. Tr. Papadopoulou, *ό.π.* (υποσ. 687), σ. 224 επ.

πολιτευματική και η εσωκομματική, δεν ταυτίζονται πλήρως, όπως εσφαλμένα υποστηρίχθηκε,⁷³¹ αλλά παρουσιάζουν *κρίσιμες διαφορές*. Τότε όμως είναι προφανές ότι δεν είναι μεθοδολογικά θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε *άνευ ετέρου* την έννοια της πολιτευματικής δημοκρατίας ως *μέτρο αξιολόγησης* της δημοκρατικότητας (ή μη δημοκρατικότητας) του *εσωκομματικού οργανωτικού χώρου*.

2. Το πλαίσιο του προβληματισμού που μόλις διατυπώθηκε υπαγορεύει τα επόμενα συλλογιστικά βήματα, τα οποία και προαναγγέλλονται για διευκόλυνση του αναγνώστη.

- α.** Σε μια πρώτη συλλογιστική ενότητα επιχειρείται να προσεγγιστεί το νόημα της εσωκομματικής δημοκρατίας μέσα από τις βασικές διαφορές της με τη δημοκρατία ως *θεμελιώδους αρχής του πολιτεύματος* (βλ. παρακ. III).
- β.** Στη δεύτερη συλλογιστική ενότητα επιχειρείται μια περαιτέρω αποσαφήνιση της έννοιας της εσωκομματικής δημοκρατίας, με την αξιοποίηση της διάκρισης μεταξύ της *αντιπροσωπευτικής* και *συμμετοχικής* δημοκρατίας (βλ. παρακ. IV).
- γ.** Στην τρίτη συλλογιστική ενότητα προσεγγίζεται το θέμα της εσωκομματικής δημοκρατίας, με την ανάδειξη της επιρροής που έχει στο νόημά της ο συνδυασμός δύο δεδομένων: του *κυρίαρχου ρόλου* του πολιτικού κόμματος, ως πολιτικού *forum* για τον πολίτη, σε συνδυασμό με το *φαινόμενο του ολιγοκομματισμού* (βλ. παρακ. V).

III. Πολιτευματική και εσωκομματική δημοκρατία

1. Η πολιτευματική δημοκρατία και η εσωκομματική δημοκρατία είναι έννοιες είδους που υπάγονται στη δημοκρατία ως έννοια γένους. Η νοηματική εξειδίκευση των δύο ειδικότερων μορφών της δημοκρατίας προκύπτει από τις διαφορετικές νομοτέλειες των δύο πεδίων εφαρμογής τους. Πεδίο εφαρμογής της πολιτευματικής δημοκρατίας αποτελεί η λειτουργία των κρατικών θεσμών με σημείο αναφοράς της το *σύνολο των πολιτών*, ασχέτως ιδεολογικής ή πολιτικής τοποθέτησης. Και ο προσανατολισμός της όμως συνιστά ένα, πάνω και πέρα από τις διαφορετικές ιδεολογίες, *γενικό συμφέρον*.⁷³² Αντίθετα, η εσωκομματική δημοκρατία εντάσσεται στη νομοτέλεια του *κομματικού φαινομένου*, ως θεσμικού στοιχείου λειτουργίας της δημοκρατίας, που αποτελεί πεδίο δραστηριοποίησης κοινωνικών ομάδων *με τις δικές τους συγκρουσιακές ή, πάντως, διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις*.⁷³³

2. Η αρχή της πολιτευματικής δημοκρατίας είναι, σε αντίθεση με την εσωκομματική δημοκρατία, λεπτομερειακά ρυθμισμένη με τη συνταγματική κατοχύρωση συγκεκριμένων διαδικασιών, αρμοδιοτήτων, ελεγκτικών μηχανισμών, τρόπου

731 Δεν ευσταθεί η γνώμη ότι, αν δεχτούμε την ισχύ του κανόνα για την εσωκομματική δημοκρατία, θα επεβάλετο στο κόμμα να λειτουργεί «κατ' εικόνα και ομοίωση» του πολιτεύματος. Έτσι όμως ο Α. Δημητρόπουλος, *ό.π.* (υποσ. 690), σ. 95.

732 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 298, αρ. σχολίου 117.

733 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 298.

εκλογής οργάνων κ.ο.κ. Αυτονόητο είναι ότι, αντιστρόφως, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας αποτελεί μια γενική αρχή, ένα κανονιστικό πλαίσιο, που, βέβαια, ούτε περιέχει ένα λεπτομερειακό δημοκρατικό μοντέλο, ούτε όμως μπορεί να είναι τόσο χαλαρή, ώστε να επιτρέπει δημοκρατικοφανείς παραβιάσεις της. Σε αυτήν τη λογική οφείλει να κινείται και ο κοινός νομοθέτης που θεσπίζει, όπου αυτό συμβαίνει, *νόμο περί πολιτικών κομμάτων*,⁷³⁴ και σε κάθε περίπτωση δε, τα όργανα του κόμματος που ψηφίζουν το Καταστατικό.

IV. Αντιπροσωπευτική ή συμμετοχική εσωκομματική δημοκρατία

1. Εκτός από τις γενικές παρατηρήσεις, που προηγήθηκαν για μια πρώτη προσέγγιση του νοήματος της εσωκομματικής δημοκρατίας, οι οποίες βασίστηκαν στις διαφορές μεταξύ *πολιτευματικής* και *εσωκομματικής* δημοκρατίας, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να αξιοποιήσουμε μια, όπως θα δούμε κρίσιμη για το θέμα μας, διάκριση μεταξύ *αντιπροσωπευτικής* (έμμεσης) και *συμμετοχικής* (άμεσης) δημοκρατίας.

2. Για πολλούς ιστορικούς λόγους, που στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης δεν μπορούν να εκτεθούν, η *δημοκρατική αρχή*, ως *πολιτευματική αρχή*, έχει διαμορφωθεί κυρίως ως *αντιπροσωπευτική*, δηλαδή ως *έμμεση* δημοκρατία. Με αυτόν τον τρόπο έχει καθιερωθεί, όχι μόνο από το ελληνικό αλλά και από τα περισσότερα Συντάγματα στην Ευρωπαϊκή μας Συμπολιτεία. Δεν αποφασίζει άμεσα ο ίδιος ο λαός, αλλά οι *εκλεγμένοι αντιπρόσωποί του* και μάλιστα *κατά συνείδηση*, που σημαίνει με *ελεύθερη εντολή*.⁷³⁵

3. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα, που βέβαια δεν έχει ξεπεραστεί, όπως ισχυρίζονται όσοι θυσιάζουν την επιστημονική ακρίβεια για έναν νεωτεριστικό εντυπωσιασμό, άρχισε να παρουσιάζει, στην ιστορική του δοκιμασία, φαινόμενα *ανεπάρκειας* από τότε που εξελίχτηκε σε *αποκλειστική* διαδικασία νομιμοποίησης της εξουσίας.⁷³⁶

α. Τόσο η κοινωνία των πολιτών, όσο και η επιστήμη, ζητούν νομιμοποιητική ολοκλήρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με θεσμούς άμεσης *συμμετοχής των πολιτών* στη δημοκρατική διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης.⁷³⁷ Έτσι εξηγείται και η άποψη ότι τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα, παράλληλα με τον *ατομικοδικαικό* τους χαρακτήρα, δημιουργούν και τις προϋποθέσεις *θεσμικής συμμετοχής του πολίτη στην παραγωγή της πολιτικής απόφασης*. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του άρθρου 23 του ελληνικού Συντάγματος περί συνδικαλιστικής ελευθερίας.⁷³⁸ Σε αυτό προ-

734 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 299, αρ. σχολίου 118.

735 Βλ. αντί πολλών εκτενώς Μ. Morlok, *Σχόλια στο άρθρο 38§1, εδ. β' του γερμανικού Συντάγματος*, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 783 επ. κυρίως σ. 117 επ., 122 επ. Μία έγκυρη πραγματολογική προσέγγιση του θέματος, βλ. στο: Α. Ι. Πεπονής, «Σε τι χρειάζεται η Βουλή», *εφ. Το Βήμα*, 21.11.1999.

736 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *ό.π.* (υποσ. 7), σ. 43 επ.

737 Βλ. π.χ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ. 347), σ. 319-320.

738 Βλ. αντί πολλών, Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Απεργία και κίνδυνος λειτουργίας της εκμετάλλευσης*, 1980, σ. 230 επ. ο ίδιος, «Συμμετοχή των μισθωτών στις επιχειρήσεις και Σύνταγμα», *Δίκαιο και πολιτική*, τχ. 3, 1982, σ. 128 επ.

στίθεται η ολοένα εντεινόμενη υιοθέτηση και κατοχύρωση θεσμών, όπως η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, οι διάφορες μορφές δημοψηφισμάτων, αλλά και –κυρίως– η *θεσμική κατοχύρωση του κοιμματικού θεσμού*.

β. Προφανώς γι' αυτό και ο Ευάγγελος Βενιζέλος προτείνει πρόσφατα τον ακριβολόγο όρο: «*μετα-αντιπροσωπευτική*» δημοκρατία.⁷³⁹ Με τον όρο αυτό, θέλησε να τονίσει την ισχυροποίηση, τόσο των θεσμών της αντιπροσωπευτικής, όσο και των θεσμών της άμεσης δημοκρατίας. Οι δύο μορφές συναντώνται άλλωστε, στο σημείο όπου και οι δύο *προϋποθέτουν μια κοινή θεωρία γενικού συμφέροντος*.⁷⁴⁰

4. Σε αυτό ακριβώς το σημείο αναδεικνύεται μια θεσμικά εντυπωσιακή *μοναδικότητα* του πολιτικού κόμματος: Το κόμμα λειτουργεί και στα δύο επίπεδα νομιμοποίησης της εξουσίας, τόσο στο *αντιπροσωπευτικό* όσο και στο *συμμετοχικό*, ή –με άλλα λόγια– τόσο στο *κρατικοθεσμικό* όσο και στο *κοινωνικό*.⁷⁴¹ Όταν όμως αυτή τη σύνθετη, ή –πιο σωστά– τη διττή λειτουργία του πολιτικού κόμματος, την αναγνώσουμε ως μία θεωρία *διάζευξης*, με την οποία καθορίζουμε ως θεσμικό και ιστορικό *φυσικό πεδίο* δράσης του πολιτικού κόμματος ή το *κράτος* ή την *κοινωνία*, *προδίδουμε* τη θεσμική μοναδικότητα του πολιτικού κόμματος, αλλά και αγνοούμε την έννοια της πολιτείας, που αποτελεί την εν λειτουργία σύνθεση κρατικής εξουσίας και κοινωνίας. Η λειτουργία δηλαδή του πολιτικού κόμματος δεν είναι νοητή χωρίς την αποδοχή της έννοιας της πολιτείας.⁷⁴² Ειδικότερα:

α. Το πολιτικό κόμμα επηρεάζει αποφασιστικά *την εκλογή των αρχόντων*, εκείνων κυρίως της νομοθετικής λειτουργίας, δηλαδή των βουλευτών. Στα κοινοβουλευτικά συστήματα αποτελεί προϋπόθεση της εκλογικής διαδικασίας, αλλά ουσιαστικά *συγκαθορίζει και τη νομιμοποίηση των φορέων της εκτελεστικής λειτουργίας, δηλαδή της κυβέρνησης και πολλές φορές και την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας*. Εδώ το πολιτικό κόμμα ενεργεί ως θεσμικός παράγοντας *λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος*,⁷⁴³ κινείται δηλαδή στο κρατικοθεσμικό πεδίο.

β. Το πολιτικό κόμμα όμως –όπως επιβεβαιώνει ο επιφανής συνταγματολόγος Dieter Grimm– είναι «η συνέπεια της συνταγματικής αποδοχής του

739 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία*, Αθήνα 2008.

740 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 739), σ. 93-94.

741 Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στην απόφαση BVerfGE 20, σ. 61 που έκρινε τη συνταγματικότητα της κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, ξεκινάει από την περιγραφή της θεσμικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων διακρίνοντας σε δύο κατηγορίες: στη σύμπραξή τους στη διαμόρφωση της «λαϊκής πολιτικής θέλησης» (Volkswillensbildung) και στη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής θέλησης (Staatswillensbildung). Είναι προφανές, ότι η πρώτη παραπέμπει στη συμμετοχική του λειτουργία, ενώ η δεύτερη στη σύμπραξή του στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Βλ. κριτική αυτής της απόφασης στο: D. Th. Tsatsos, «Die Finanzierung politischer Parteien - Die Urteile des deutschen Bundesverfassungsgerichts vom 19. Juli 1966 zur Frage der Zulässigkeit staatlicher Parteienfinanzierung», στο: *Verfassung, Europa, Parteien. Abhandlungen aus den Jahren 1962 bis 1998*, Baden-Baden 1999, σ. 473 επ.

742 D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 32 επ.

743 Έτσι και ο Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, *ό.π.* (υποσ. 195), σ. 127 κε.

δικαιώματος της κοινωνίας να έχει λόγο κατά τη διαμόρφωση των κρατικών αποφάσεων». ⁷⁴⁴ Το κόμμα δηλαδή είναι (και) θεσμός άμεσης συμμετοχής, που σημαίνει θεσμός νομιμοποιητικού εμπλουτισμού της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με στοιχεία συμμετοχικής. ⁷⁴⁵ Εδώ πεδίο λειτουργίας του πολιτικού κόμματος αποτελεί η κοινωνία.

5. Με αυτήν τη διττή τους λειτουργία τα πολιτικά κόμματα, ως οι βασικοί οργανωτικοί εκφραστές της κοινωνίας και ως βασικοί οργανωτικοί φορείς συγκρότησης, έκφρασης και διοχέτευσης της λαϊκής βούλησης στα κρατικά θεσμικά εξουσιαστικά όργανα, έγιναν οι καθοριστικοί –αν και όχι οι μόνοι– παράγοντες της σχέσης *κράτους και κοινωνίας*, άρα και της λειτουργίας της δημοκρατίας. Έτσι συντελείται μια ιστορικής σημασίας αλλοίωση και εξέλιξη της δημοκρατικής πολιτείας: το πολιτικό κόμμα ενεργοποιεί την κοινωνία, την εκφράζει και σχετικοποιεί έτσι την πλήρη *ετερογένεια μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας*. Με αυτόν τον τρόπο τελικά αναιρεί την παραδοσιακή εξουσιαστική αποκλειστικότητα του κράτους, που μας κληροδότησε η μοναρχία, καθιστώντας έτσι και την πολιτικά οργανωμένη πια κοινωνία συμμετόχο των εξουσιαστικών διαδικασιών. ⁷⁴⁶

6. Αυτή όμως η διττή συμβολή του πολιτικού κόμματος στη νομιμοποιητική στήριξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με στιγμές συμμετοχής, προϋποθέτει κόμματα, η εσωτερική οργάνωση των οποίων να εξασφαλίζει στα μέλη τους όχι απλώς προσχηματική αλλά πραγματική δυνατότητα συγκαθορισμού των αποφάσεων και των θέσεων τους, δηλαδή προϋποθέτει το status της εσωτερικής ελευθερίας, δηλαδή την *εσωκομματική δημοκρατία*. Επ' αυτού δύο παρατηρήσεις:

- α. Πρώτον, το κομματικό μέλος, στην ειλικρινή εσωκομματική δημοκρατία, πρέπει να έχει καταστατικό ρόλο, που να είναι και ο πραγματικός. Διαφορετικά η λειτουργία του κόμματος δεν συνιστά εμπλουτισμό της αντιπροσωπευτικής νομιμοποίησης με στοιχεία άμεσης δημοκρατίας.
- β. Δεύτερον –και εδώ φτάνουμε σε μια κρίσιμη διαφορά πολιτευματικής και εσωκομματικής δημοκρατίας– η δυνατότητα αυτή, με τη σειρά της, προϋποθέτει για το ρόλο του κομματικού μέλους ότι η *εσωκομματική δημοκρατία*, σε αντίθεση με την *πολιτευματική δημοκρατία*, δεν είναι κυρίως αντιπροσωπευτική αλλά κυρίως συμμετοχική.

V. Η επίδραση του μονοπωλιακού ρόλου του πολιτικού κόμματος και του ολιγοκομματισμού στην εσωκομματική δημοκρατία

1. Μια δεύτερη διαφορά πολιτευματικής και εσωκομματικής δημοκρατίας δια-

744 Βλ. D. Grimm στο: *Handbuch des Verfassungsrechts* (επιμ. E. Benda - W. Maihofer - H. J. Vogel), 1983, σ. 371.

745 Βλ. όμως και τις εύλογα κριτικές σκέψεις του Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 266.

746 Η άποψη αυτή διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον συγγραφέα αυτού του βιβλίου στο έργο του, *Einführung in das Grundgesetz Grundbegriffe - Grundprobleme*, Stuttgart, Berlin 1976, σ. 86 και πιο αναλυτικά αργότερα στο: D. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 670), σ. 24 επ.

πιστώνεται αν προχωρήσουμε σε μια ευαίσθητη και αναγκαία στάθμιση. Πρόκειται για τη στάθμιση μεταξύ του δικαιώματος των πολιτών, που είναι κομματικά μέλη, για ατομική ή και ομαδική έκφραση αποκλίνουσας γνώμης –γιατί άραγε να ενοχλεί ο όρος: *εσωκομματική αντιπολίτευση*;–⁷⁴⁷ και της εξίσου κρίσιμης αρχής της ενότητας του κόμματος, που και αυτή προέκυψε από την ιστορική λογική του θεσμού.

2. Παρά τον απολύτως αναγκαίο και αυτονόητο προσδιορισμό μιας κομματικής ιδεολογίας και τη συγκεκριμενοποίηση αυτής της ιδεολογίας μέσα στο κομματικό πρόγραμμα, στα μαζικά κυρίως κόμματα, που καλύπτουν περισσότερες της μιας ιδεολογικές ή πολιτικές εκδοχές, τα ερωτήματα που παραμένουν προς εσωκομματική αποσαφήνιση και συγκεκριμενοποίηση είναι συνήθως περισσότερα από εκείνα που έχουν βρει την οριστική τους διατύπωση. Έτσι λοιπόν μέσα από την ίδια τη φύση του πολιτικού κόμματος, ως συλλογικού υποκειμένου, τόσο με δηλωμένο και συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό στόχο, όσο και με έναν επίσης, κυρίως στα μαζικά κόμματα των ολιγοκομματικών συστημάτων δεδομένο εσωκομματικό πλουραλισμό, προκύπτει αναγκαστικά ένα περιθώριο πολιτικής και ιδεολογικής διαφοροποίησης. Είναι εύλογο ότι η διαφοροποίηση αυτή, παρ' ότι θα στρέφεται κριτικά κατά της κυρίαρχης αντίληψης, είτε αυτή προκύπτει από μια δημοκρατική διαδικασία στα κόμματα-θεσμούς είτε μέσα από τον λεγόμενο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό είτε από τη βούληση του ενός (αρχηγισμός) ή των λίγων (παραγοντισμός) που κυριαρχούν στα αρχηγικά κόμματα, δικαιούται άμεσα να την εκφράσει.

3. Η σημασία των εσωκομματικών δικαιωμάτων του κομματικού μέλους, κατά την εφαρμογή τους δηλαδή στη συνταγματικά κρίσιμη πραγματολογική τους λογική, αναδεικνύεται, αν λάβουμε υπόψη μας δύο, αναμφισβήτητα, δεδομένα: πρώτον, το πολιτικό κόμμα είναι ασφαλώς όχι ο μόνος, *πάντως ο προνομιακός θεσμός πολιτικής ενεργοποίησης του homo politicus*, τόσο στο επίπεδο της αντιπροσωπευτικής όσο και στο επίπεδο της συμμετοχικής δημοκρατίας. Εκτός κόμματος, ο πολίτης, κατά κανόνα, περιορίζεται στο ρόλο του εκλογέα. Γι' αυτό, όπως σωστά υποστηρίχτηκε, «ουσιαστική συμμετοχή στην πολιτική ζωή δεν είναι εφικτή σε ατομική βάση».⁷⁴⁸ Το δεύτερο δεδομένο είναι το πρόβλημα που

747 Βλ. D. Th. Tsatsos, «Ein Recht auf innerparteiliche Opposition?» στο: *Festschrift für Hermann Mosler*, Βερολίνο-Χαϊδελβέργη-Νέα Υόρκη 1983, σ. 997-1032, ιδίως σ. 1014 επ. Βλ. επίσης H. Trautmann, *Innerparteiliche Demokratie und Parteienstaat*, Βερολίνο 1975, ιδίως σ. 196 επ., με εκτενείς αναφορές στην πλούσια σχετική γερμανική βιβλιογραφία. Για πρώτη φορά –από ό,τι γνωρίζω– το θέμα προσεγγίζεται από την πλευρά της αγγλοσαξονικής πολιτικής επιστήμης από τον R. Rose, «Parties, Factions and Tendencies in Britain», στο: *Political Studies*, 1964, σ. 33 επ.· ο ίδιος, *The Problem of Party Government*, Penguin Books, 1967, σ. 312-328. Βλ. επίσης A. J. Stern - S. Tarrow - M. F. Williams, «Factions and Opinion Groups in European mass Parties», στο: *Comparative Politics* 1970, τχ. 1, σ. 529 επ.· G. Sartori, *Party and Party Systems, A Framework for Analysis*, 1977, σ. 71-106· R. Zariski, «Party Factions and Comparative Politics», στο: *Midwest Journal of Political Science*, 1960, σ. 27 επ.· J. Blondel, *Voters, Parties and Leaders. The Social Fabric of British Politics*, Penguin Books, 1974, σ. 208-221.

748 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 276.

έχει ο πολίτης όταν αναζητά την ακριβή ιδεολογική και πολιτική έκφραση και δραστηριοποίησή του σε ένα σύστημα *ολιγοκομματισμού*.

4. Είναι σαφές πως από το δεδομένο, ότι το κόμμα είναι το κύριο πολιτικό forum του πολίτη, προκύπτει και η ανάγκη σημαντικών εσωκομματικών δημοκρατικών περιθωρίων *για αποκλίνουσες απόψεις*. Προβληματικότερο όμως είναι το δεύτερο δεδομένο, εκείνο του *ολιγοκομματισμού* στο οποίο θα πρέπει να αφιερωθούν ορισμένες σκέψεις για να δει κανείς τη συνταγματικά κρίσιμη επίπτωσή του πάνω στη θεμελίωση και την ερμηνεία της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας.

α. Το φαινόμενο του *ολιγοκομματισμού* συνίσταται στο γεγονός ότι το κομματικό σύστημα δημιούργησε και λειτουργεί με συνήθως δύο μεγάλα, μαζικά και κατανάγκην πολυσυλλεκτικά, κόμματα. Ο ολιγοκομματισμός οφείλεται κατά πρώτον στις επιλογές του εκλογικού σώματος. Ενισχύεται όμως και από το είδος του εκλογικού νόμου που, ως ένα σημείο και στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, θεμιτά μεριμνά για την *κυβερνησιμότητα της πολιτείας*.

β. Ο ολιγοκομματισμός όμως, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το κόμμα είναι το κύριο πεδίο δραστηριοποίησης του *homo politicus*, έχει μια βαρυσήμαντη συνέπεια: το κομματικό σύστημα δεν μπορεί να είναι ο καθρέφτης, δηλαδή η έκφραση όλου του περισσότερο ή λιγότερο πλούσιου ιδεολογικού και πολιτικού *πλουραλισμού* της κοινωνίας. Τότε όμως, ο πολίτης που θέλει να δραστηριοποιηθεί πολιτικά, *δεν* θα βρει κομματική στέγη που να τον καλύπτει *ιδεολογικά και πολιτικά* κατά τρόπο πλήρη και απόλυτο και έτσι θα είναι υποχρεωμένος ή να παραμείνει πολιτικά *ανενεργός* ή να αναζητήσει ως πεδίο πολιτικής του ανάπτυξης το *συγγενέστερο* προς την ιδεολογία του κόμμα.⁷⁴⁹

749 Βλ. κυρίως Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά κόμματα και αποσυγκλιτικές αντιστάσεις*, Αθήνα 1998, σ. 11-12, που εύλογα και πειστικά υποστηρίζει ότι οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων είναι σήμερα πολύ περιορισμένες, και αυτό γιατί η λύση «πολλών προβλημάτων προκαθορίζεται, σε μεγάλη έκταση, από πιο ενοποιητικές επιταγές...». Από αυτό το γεγονός τα, κυβερνητικά κυρίως, κόμματα μετατρέπονται «από προεχόντως ανταγωνιστικά σε προεχόντως συγκλιτικά» (ο ίδιος, σ. 13). Και ενώ αυτό πράγματι συμβαίνει *μεταξύ* των κομμάτων, οι ιδεολογικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις –πολλές φορές και διαφοροποιήσεις ως προς την καταλληλότητα της ηγεσίας– είναι εντονότερες στο χώρο ενός και του αυτού κόμματος. Εκτός αυτού, η επιλογή του κόμματος, στο οποίο θέλει να δραστηριοποιηθεί ο *homo politicus* στο πλαίσιο του ολιγοκομματισμού, γίνεται πιο δύσκολη, γιατί ακριβώς λόγω του συγκλιτικού χαρακτήρα του ελληνικού κομματικού συστήματος άλλες επιλογές του πολίτη βρίσκουν έκφραση στο ένα κόμμα και άλλες στο άλλο κόμμα. Βλ. επίσης Κ. Σημίτης, *ό.π.* (υποσ. 554), σ. 13. Π. Ν. Γεννηματά, «Ενδοκομματικός πλουραλισμός στην πλουραλιστική δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. Ιούνιος-Ιούλιος 1979, σ. 56 επ. Από τη μονοπωλιακή θέση του κόμματος, σε συνδυασμό με ένα ολιγοκομματικό σύστημα, υποστηρίχθηκε η γνώμη ότι η αίτηση του πολίτη για εγγραφή σε ένα πολιτικό κόμμα δεν μπορεί να απορριφθεί από το κόμμα για προφανώς μη σοβαρούς λόγους, π.χ. διότι δεν είναι αρεστός στην ηγεσία και (ή) στον παραγοντισμό. Έτσι τέθηκε το θέμα ενός *οιονεί πολιτικού δικαιώματος του πολίτη για αποδοχή της αίτησης προσχώρησης στο συγγενέστερο, προς την ιδεολογία του, κόμμα*, κατά της δυνατότητας μιας οιονεί «καταχρηστικής» άσκησης του δικαιώματος του πολιτικού κόμματος να απορρίπτει αίτηση εγγραφής νέου μέλους. Για το θέμα

5. Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις προκύπτει ότι η εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής του πολιτικού κόμματος, να λειτουργεί ως βήμα για τον *homo politicus* υπό καθεστώς *ολιγοκομματισμού*, προϋποθέτει εσωτερική οργάνωση που παρέχει το δικαίωμα της ατομικά ή και συλλογικά εκφραζόμενης *αποκλίνουσας ή αντιπολιτευτικής γνώμης*. Μόνο έτσι η λειτουργία του πολιτικού κόμματος, υπό καθεστώς *ολιγοκομματισμού*, μπορεί να συμβάλει στη συμμετοχική *νομιμοποιητική στήριξη* της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

6. Το δικαίωμα ατομικής ή οργανωμένης έκφρασης *αποκλίνουσας* άποψης προϋποθέτει μια ευαίσθητη στάθμιση μεταξύ της δυνατότητας έκφρασης είτε ατομικής είτε οργανωμένης *αποκλίνουσας* άποψης και της αρχής της *ενότητας του κόμματος*. Βέβαια, με την έννοια της *στάθμισης*, προσφέρεται απλώς ένα κριτήριο λύσης διαφωνιών, όχι ένας τρόπος λύσης της συγκεκριμένης περίπτωσης. Άλλωστε, η αρχή αυτής της στάθμισης δεν μπορεί να λάβει λεπτομερή κανονιστική μορφή. Η έννοια της *«βλάβης του κόμματος»*, που χρησιμοποιεί π.χ. το άρθρο 10 § 4 του γερμανικού νόμου περί πολιτικών κομμάτων της 31.1.1994, ουσιαστικά δεν ρυθμίζει αλλά αναθέτει τη λύση στο ίδιο το κόμμα. Γι' αυτό ακριβώς: όπως και σε πολλά άλλα θέματα λειτουργίας της δημοκρατίας, έτσι κι εδώ, προϋπόθεση είναι μια *συναίνεση στη βάση ενός κοινού πολιτικού πολιτισμού*. Χωρίς αυτήν τη βάση καμία δημοκρατία, ούτε η εσωκομματική, μπορεί τελικά να vonθεί.

VI. Η κανονιστική αξία της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας

1. Μήπως μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η αρχή της εσωκομματικής οργάνωσης δεν ενδιαφέρει την έννομη και ειδικότερα τη συνταγματική τάξη σε όσες πολιτείες τα Συντάγματα *δεν περιέχουν ρητή περί εσωκομματικής δημοκρατίας διάταξη*; Μήπως το θέμα καταλήγει να είναι ένα απλό θέμα πολιτικής ή οργανωτικής αισθητικής ή τακτικής ή κομματικής βιτρίνας;⁷⁵⁰ Μήπως πρόκειται για δημοκρατικοφανείς –καμιά φορά και δημοκρατικές– διακηρύξεις, που να δημιουργούν την ψευδαίσθηση ανύπαρκτων ευαισθησιών της ηγεσίας αρχηγικών και παραγοντικών κομμάτων; Το θέμα μας εδώ είναι η αναζήτηση και ο προσδιορισμός της κανονιστικής αξίας και ποιότητας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας.

αυτό επιχειρηματολογεί πρωτότυπα ο U. Stocklossa στη μονογραφία του (διδακτορική διατριβή που συνόδεψε ακαδημαϊκά ο συγγραφέας αυτού του έργου): *Zugang zu den politischen Parteien im Spannungsfeld zwischen Vereinsautonomie und Parteienstaat*, σειρά: Schriften zum Parteiensrecht, τόμ. 2, Baden-Baden 1989. Προς την αντίθετη κατεύθυνση βλ. M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 687), με εκτενή βιβλιογραφία στη σ. 302, υποσ. 420.

750 Για την προσφυγή των πολιτικών καθεστώτων στη συγκαλυπτική λειτουργία της αισθητικής παράστασης βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Η νφαρπαγή των μορφών*, 2003 (και ιδιαίτερα τα κεφάλαια: II. Η αισθητικοποίηση της εξουσίας και III. Μορφοτυπικές επιλογές και αισθητικοί αποδέκτες). Και είναι βέβαια προφανές ότι στο ζήτημα αυτό δεν πρέπει να αγνοούνται τα γαλλικά κείμενα του W. Benjamin, όπου η «*esthétisation*» αναλύεται κατά τρόπο υποδειγματικό, όπως εξάλλου υπογραμμίζει και ο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς (βλ. σχετικά *Ecrits français pars W. Benjamin*, 1991). Ευρύτερη πάντως θεώρηση του θέματος, και στο πλαίσιο της παράστασης της πολιτικής πράξης, θα βρει ο αναγνώστης στο: Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο. Δεκατέσσερα μαθήματα για το στυλ*, Αθήνα 1997.

2. Το ζήτημα αυτό προσεγγίζεται με απαντήσεις σε τρία ερωτήματα:

- α. Το πρώτο ερώτημα αφορά το *εάν* και σε *ποιο μέτρο* η έννομη τάξη της πολιτείας μπορεί να *παρέμβει* στα της εσωκομματικής οργάνωσης ενός πολιτικού κόμματος, δηλαδή ενός *μη κρατικού σωματειακού μορφώματος sui generis*, επιβάλλοντας (δημοκρατικούς) κανόνες εσωτερικής οργάνωσης. Μπορεί η έννομη τάξη, παρεμβαίνουσα, να αγνοήσει την *εσωτερική* δηλαδή τη *σωματειακή αυτονομία του πολιτικού κόμματος*; (βλ. παρακ. 3-5)
- β. Το δεύτερο ερώτημα είναι η αναζήτηση των κανονιστικών συνεπειών που έχει η νοηματική και συνταγματική σχέση της αρχής της *εσωκομματικής* δημοκρατίας με την *πολιτευματική* αρχή της λαϊκής κυριαρχίας για το *πολίτευμα της δημοκρατίας* (βλ. παρακ. 6-8).
- γ. Το τρίτο και τελευταίο ερώτημα είναι η αναζήτηση των επιπτώσεων του γεγονότος, ότι για την παράβαση της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας δεν προβλέπονται κυρώσεις (βλ. παρακ. 9-13).

3. Ως προς το πρώτο ερώτημα αφετηρία απάντησης μπορεί να είναι η εξής σκέψη του Κώστα Χρυσόγονου: «Η συνταγματική υποδοχή του κομματικού φαινομένου από το 1975 και μετά δεν αλλοιώνει πάντως τη φύση του πολιτικού κόμματος ως κυρίως *κοινωνικού οργανισμού* και δεν το μετατρέπει σε όργανο του κράτους». ⁷⁵¹ Στη βάση αυτή τίθεται το ερώτημα, αν η νομική καθιέρωση της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας παραβιάζει τη *σωματειακή αυτονομία του πολιτικού κόμματος*.

- α. Η κατ' αρχήν σωματειακή φύση του πολιτικού κόμματος και η συνακόλουθη αυτονομία του (άρθρ. 11 Συντ.) ασφαλώς περιορίζεται από την ισχύ μιας νομικής αρχής που του *επιβάλλει ένα πλαίσιο εσωτερικής οργάνωσης*, συγκεκριμένα εδώ της δημοκρατικής του οργάνωσης. Και αυτό γιατί έτσι τίθενται νομικά, κυρίως συνταγματικά, κριτήρια προς τα οποία οφείλουν να προσαρμοστούν, τόσο οι σχετικές ρυθμίσεις των καταστατικών των πολιτικών κομμάτων, όσο και ο νομοθέτης που αποφασίζει τη θέσπιση νόμου για τα πολιτικά κόμματα.
- β. Τόσο στη θεωρία όσο και στην 2145/1979 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, που αποτελεί συμβολή στην εδραίωση της θεσμικής κατοχύρωσης του κομματικού θεσμού, με μία, αμφίβολης όμως ακρίβειας, ερμηνεία των προπαρασκευαστικών εργασιών για τη θέσπιση του άρθρου 29 του Συντάγματος, διατυπώνεται η κάθε άλλο παρά πειστική, ίσως μάλιστα και ερμηνευτικά αυθαίρετη άποψη, ότι ο συντακτικός νομοθέτης *απέφυγε συνειδητά διατυπώσεις* που να συνιστούν ή να επιτρέπουν επέμβαση στην ελευθερία τους. Αυτό, κατά την ίδια άποψη, ισχύει και για το θέμα της θέσπισης και υποχρέωσης του πολιτικού κόμματος να είναι οργανωμένο σε δημοκρατική βάση. ⁷⁵²

⁷⁵¹ Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 272.

⁷⁵² Ο Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 690), σ. 40, τονίζει τη σωματειακή αυτονομία των πολιτικών κομμάτων, δέχεται όμως ότι η επιταγή του άρθρου 29 § 1 Συντ., «οριοθετεί απλώς ένα πολύ γενικό περίγραμμα, το οποίο οφείλουν να έχουν ως βάση για τη δομή και την οργάνωσή του».

- γ. Όπως, όμως, υποστηρίχθηκε παραπάνω, η *σωματειακή υπόσταση* του πολιτικού κόμματος δεν είναι η μόνη πηγή καθορισμού της νομοτέλειας του κοινοματικού φαινομένου. Το πολιτικό κόμμα είναι ταυτοχρόνως ένας θεσμός του Συντάγματος και μάλιστα *απαραίτητος για την ενεργοποίηση και συγκεκριμενοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας*. Στο σημείο αυτό ακριβώς θεμελιώνεται η νομιμοποίηση μιας δικαιικής πρόβλεψης για τη δημοκρατική ποιότητα της εσωτερικής του οργάνωσης. Η παρέμβαση αυτή μοναδικό σκοπό μπορεί να έχει την ουσιαστική και επί ίσοις όροις συμμετοχή του πολίτη, ως μέλους του κόμματος, στις πολιτικές και πολιτειακές διαδικασίες.
- δ. Άρα, οφείλεται μια στάθμιση μεταξύ, αφενός μεν, του περιορισμού της αυτονομίας του πολιτικού κόμματος, αφετέρου δε, του αγαθού που θέλει να προστατεύσει ο περιορισμός, δηλαδή της δυνατότητας άμεσης συμμετοχής του πολίτη-κοινοματικού μέλους στη λειτουργία της λαϊκής κυριαρχίας. Η στάθμιση αυτή προφανώς αποβαίνει *υπέρ της αποδοχής της αρχής της εσωκοινοματικής δημοκρατίας*, στο μέτρο και στην έκταση βέβαια που αυτό είναι *κατάλληλο και αναγκαίο* για την εφαρμογή της τελευταίας.
4. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις μπορεί κανείς να εξειδικεύσει το πλαίσιο της στάθμισης μεταξύ της αρχής της κοινοματικής αυτονομίας και της αρχής της εσωκοινοματικής δημοκρατίας. Έτσι:
- α. Η αρχή της εσωκοινοματικής δημοκρατίας έχει την κανονιστική εμβέλεια ενός *πλαίσιου*, ακριβώς διότι δεν υπάρχει *ένας και μόνος τύπος* δημοκρατικής οργάνωσης των πολιτικών κοινομάτων. Ανήκει στις οργανωτικές, αλλά και ιδεολογικές επιλογές κάθε κόμματος να προκρίνει τον τρόπο διασφάλισης δημοκρατικών συνθηκών στην εσωκοινοματική ζωή.
 - β. Η προηγούμενη παρατήρηση δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός ανέδειξε ορισμένα χαρακτηριστικά ή θεμελιώδεις κατ' *ιδίαν* αρχές, που μπορούν να θεωρηθούν αναγκαίες για το χαρακτηρισμό της εσωτερικής δομής του κόμματος ως δημοκρατικής. Από αυτήν την ερμηνευτική τοποθέτηση, ως προς την εσωτερική δομή του πολιτικού κόμματος μεταξύ αυτονομίας και επιβεβλημένης δημοκρατικής οργάνωσης, προκύπτει ένα πολιτευματικά ηθελημένο δημοκρατικό, δικαιοκ και οργανωτικό πλαίσιο δεοντολογίας, που δεσμεύει τα καταστατικά των πολιτικών κοινομάτων και τον νομοθέτη, όταν παρεμβαίνει με νόμο για τη λειτουργία των πολιτικών κοινομάτων.⁷⁵³
 - γ. «Η καταστατική αυτονομία των πολιτικών κοινομάτων», τονίζουν εύστοχα και επιβεβαιωτικά, για τις σκέψεις που προηγήθηκαν, οι Χ. Θ. Ανθόπουλος και Ξ. Ι. Κοντιάδης, «δεν συνεπάγεται πάντως ότι ο συνταγματικός νομο-

Αντίθετος ο Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κοινομάτων στην Ελλάδα*, 1982, σ. 182 κε., 203 κε. και ΣτΕ 2145/1979, στο: *ΤοΣ*, 1979, σ. 600 κε.

753 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 298, ο οποίος όμως έχει ενώπιόν του τα ασφαλώς διαφορετικά κειμενολογικά δεδομένα του γερμανικού Συντάγματος. Αντίθετος με όσα υποστηρίζονται στο κείμενο για το άρθρο 29 Συντ. 1974/1986/2001 είναι ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 278.

θέτης είναι αδιάφορος ως προς την εσωτερική τους δομή». ⁷⁵⁴ Και αυτό γιατί η *διαφάνεια* της οργάνωσης των πολιτικών του σκοπών και του τρόπου λήψης των κομματικών αποφάσεων, στις εσωκομματικές διαδικασίες, είναι *προϋπόθεση για τον πολίτη* που θέλει, ασκώντας τα συνταγματικά του δικαιώματα, να ενταχθεί ως *homo politicus* στο κομματικό σύστημα. Επομένως, η εσωτερική αυτονομία του πολιτικού κόμματος *υποχωρεί* αλλά μόνο στο μέτρο που αυτό είναι αναγκαίο, για να καταστεί το κόμμα ικανό να διαδραματίσει τόσο τον *μεσολαβητικό του ρόλο μεταξύ κράτους και κοινωνίας* όσο και τον *δημοκρατικό του ρόλο*, να αποτελεί δηλαδή το *forum* των πολιτών που θέλουν ενεργητικά να συμμετέχουν στην οργάνωση της έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας.

5. Ακόμη και εάν δεχτούμε –αλλά μόνο προς στιγμήν και μόνο ως υπόθεση εργασίας– την άποψη ότι το ελληνικό Σύνταγμα 1974/1986/2001 δεν περιέχει ρητή διάταξη περί εσωκομματικής δημοκρατίας, δεν μπορεί σοβαρά ν' αμφισβητηθεί ότι η αρχή αυτή συνιστά απολύτως αναγκαία εξειδίκευση της *συνταγματικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας*. Όπως επιγραμματικά είπε ο Hesse, η αρχή αυτή κατοχυρώνει τη δημοκρατία *στην πηγή της*. ⁷⁵⁵ Ο J. Ipsen προχωρεί ακόμα περισσότερο, τονίζοντας ότι η δημοκρατική διαμόρφωση της πολιτειακής βούλησης από το λαό θα παρουσίαζε *εσωτερική αντίφαση* αν δεν είχε οργανωτική ανταπόκριση στο εσωκομματικό οργανωτικό πεδίο. ⁷⁵⁶ Αλλά και ο Κώστας Χρυσόγονος καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα υποστηρίζοντας ότι «... η πολιτική αντιπροσώπευση, και τελικά η ίδια η δημοκρατία, είναι τόσο πιο ουσιαστική, όσο περισσότερο το κομματικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την παρουσία δημοκρατικά οργανωμένων, μαζικών κομμάτων αρχών». ⁷⁵⁷ Ειδικότερα:

- α. Πώς θα ήταν άραγε εφικτή ή και απλώς νοπητή η *ουσιαστική πραγμάτωση της ρητής συνταγματικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας*, εάν ο κύριος θεσμός υλοποίησής της, δηλαδή το πολιτικό κόμμα, τόσο στην αντιπροσωπευτική όσο και στη συμμετοχική του λειτουργία, *δεν εξασφαλίζει στα μέλη του ένα ελεύθερο πεδίο πολιτικής ενεργοποίησης και σύμπραξης* στη διαμόρφωση των κομματικών θέσεων, αποφάσεων και στόχων και στην έκφραση διαφωνιών;
- β. Όχι μόνο, αλλά κυρίως *το πολιτικό κόμμα* είναι εκείνο που μεταβάλλει το άθροισμα των «μη ακουομένων» πολιτών σε ενεργοποιημένη και πολιτικά οργανωμένη κοινωνία, που διεκδικεί την πολύμορφη και πολυεπίπεδη συμμετοχή της στη διαμόρφωση των πολιτειακών αποφάσεων. Τότε, και μόνο τότε, η *αρχή της λαϊκής κυριαρχίας* αποκτά ένα κρίσιμο και ουσιαστι-

754 Βλ. Χ. Θ. Ανθόπουλος - Ε. Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 730). Σωστά σημειώνει ο Κ. Ζώρας, *Κοινωνιολογία του πολιτικού συστήματος*, Ι. Γενικό Μέρος, Αθήνα 2008, σ. 123, ότι «η συνταγματική απόσταση για ενδοκομματική δημοκρατία καθιστά το πολιτικό κόμμα αναπόσπαστο τμήμα του φιλελεύθερου δημοκρατικού κεκτημένου στις σύγχρονες κοινωνίες».

755 Βλ. Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 78.

756 Βλ. J. Ipsen, «Σχόλιο στο άρθρο 21 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας», στο: Μ. Sachs (επιμ.), *Grundgesetz Kommentar*, γ' έκδ., München 2003, αρ. σχολίου 52.

757 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 269.

κό νόημα. Αυτό όμως δεν είναι νοητό χωρίς δημοκρατικές εσωκομματικές δομές; Κι εδώ ακριβώς γίνεται ξανά φανερό ότι η στάθμιση ανάμεσα, αφενός, στον *περιορισμό* της αυτονομίας του πολιτικού κόμματος, με την από άποψη εσωτερικής του οργάνωσης υπαγωγή του σε εξωγενείς ως προς το κόμμα επιταγές, και της *ελεύθερης*, αφετέρου, *συμμετοχής* του πολίτη-κομματικού μέλους στη διαμόρφωση της κομματικής πολιτικής και συνακόλουθα της λαϊκής κυριαρχίας, αποβαίνει υπέρ αυτού του δεύτερου αγαθού.⁷⁵⁸

γ. Ενίσχυση της προηγούμενης σκέψης αποτελεί η βαρύνουσα θέση του Dieter Grimm, που και προηγουμένως μνημονεύτηκε,⁷⁵⁹ ότι δηλαδή το πολιτικό κόμμα αποτελεί «τη συνέπεια της συνταγματικής αποδοχής του δικαιώματος της κοινωνίας να έχει λόγο κατά τη διαμόρφωση των κρατικών αποφάσεων». Από τη σκέψη του Grimm προκύπτει ότι η εσωτερική οργάνωση των κομμάτων δεν μπορεί να *υποβιβάζει* και να *απαξιώνει* τον κομματικό θεσμό, μετατρέποντας το *δικαίωμα του πολίτη και της κοινωνίας*, για συμμετοχή, σε *εργαλείο άσκησης δημόσιας* –και καμιά φορά ιδιωτικής ή και οικογενειακής– *εξουσίας* μιας μονοπρόσωπης ή ολιγοπρόσωπης ή παραγοντικής ηγεσίας.

6. Η επιχειρηματολογία που προηγήθηκε, ξεκίνησε από την υπόθεση ότι και το ελληνικό Σύνταγμα ανήκει σ' εκείνα που δεν περιλαμβάνουν *ειδική διάταξη* περί εσωκομματικής δημοκρατίας. Ανταποκρίνεται όμως άραγε σε ορθή ερμηνεία του Συντάγματος αυτή η «υπόθεση εργασίας»; Είναι σωστό ότι το Σύνταγμα δεν περιέχει ειδική διάταξη περί εσωκομματικής δημοκρατίας; Αν κανείς αναγνώσει προσεκτικά το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος, θα σταθεί ασφαλώς με προσοχή σε δύο κρίσιμα για το θέμα μας σημεία:

α. Θα σταθεί πρώτα στο άρθρο 29 § 1 εδ. α, το οποίο θεσπίζει το πολιτικό δικαίωμα κάθε Έλληνα να ιδρύει ή να συμμετέχει σε πολιτικό κόμμα. Σωστά παρατηρεί εδώ ο Κώστας Χρυσόγονος⁷⁶⁰ ότι «αντικείμενο του δικαιώματος είναι η ενεργός συμμετοχή του πολίτη στο σχηματισμό της πολιτικής βούλησης». Λογική όμως προϋπόθεση αυτής της ενεργούς συμμετοχής είναι βέβαια η εσωκομματική δημοκρατία.

β. Ακόμη σαφέστερη είναι η θεσμική κατοχύρωση, της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας στο β' εδ. της πρώτης παραγράφου του άρθρου 29 Συντ., όπου ορίζεται ότι «η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Η διατύπωση αυτή φανερώνει σαφέστατα ότι το ελληνικό Σύνταγμα *κάθε άλλο* από αδιαφορία δείχνει για τον τρόπο *οργάνωσης* του πολιτικού κόμματος. Αντίθετα, είναι προφανές ότι το Σύνταγμα αφήνει μεν στο πολιτικό κόμμα οργανωτική αυτονομία, αξιώνει όμως από αυτό να έχει οργάνωση *κατάλληλη* για την εξυπηρέτηση της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αυτή η καταλληλότητα δεν μπορεί να στοιχειοθετείται παρά

758 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 298, αρ. σχολίου 115.

759 Βλ. D. Grimm, *ό.π.* (υποσ. 690), σ. 371.

760 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 273.

μόνο μέσα από τη *δημοκρατική εσωτερική οργάνωση*. Στην πειστική αυτή λογική κινείται και η Πηνελόπη Φουντεδάκη, υποστηρίζοντας για τη συνταγματική ρήτρα της εξυπηρέτησης της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, «ότι το Σύνταγμα θέσπισε έμμεσα» –εγώ θα πρόσθετα αλλά πλην σαφέστατα– «συνταγματική επιταγή για τη δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων, ως τον μόνο τρόπο οργάνωσης με τον οποίο πράγματι εξυπηρετείται η ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος».⁷⁶¹

7. Συμπέρασμα: Τόσο από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και από το άρθρο 29 § 1 εδ. α' και β', προκύπτουν τα εξής:

- α.** Στο μέτρο που η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας απορρέει από το γενικότερο νόημα της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 § 2 Συντ.),⁷⁶² πρέπει ως αναγκαία ερμηνευτική συνέπεια να δεχτούμε, τόσο ότι αποτελεί ισχύουσα συνταγματική αρχή, όσο και ότι εμπίπτει και στον σκληρό, δηλαδή *μη αναθεωρήσιμο*, πυρήνα των Συνταγμάτων. Η θέση αυτή, όταν το Σύνταγμα περιλαμβάνει ειδική περί εσωκομματικής δημοκρατίας συνταγματική διάταξη, είναι βέβαια προφανής.
- β.** Η ίδια θέση γίνεται πιο σύνθετη, χρειάζεται δηλαδή ερμηνευτική στήριξη, όταν η συνταγματική αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας δε βρίσκεται *expressis verbis* έκφραση στο κείμενο του Συντάγματος, αλλά συνάγεται από τη θεμελιώδη πολιτευματική αρχή της δημοκρατίας. Σε αυτήν την περίπτωση, καταλήγει κανείς στο προφανές, ότι η εσωκομματική δημοκρατία αποτελεί *προϋπόθεση πραγμάτωσης* της λαϊκής κυριαρχίας. Τότε όμως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι ανήκει στον μη αναθεωρήσιμο σκληρό πυρήνα του Συντάγματος. Πρακτικά, αυτό, για την περίπτωση του ελληνικού Συντάγματος, σημαίνει ότι σε καμία αναθεώρηση δεν μπορεί να θεσπιστεί *ίση* αυτονομία του πολιτικού κόμματος, ώστε λόγω της ρύθμισης αυτής να προκύπτει απελευθέρωση του πολιτικού κόμματος, από την υποχρέωση της *δημοκρατικής εσωτερικής του οργάνωσης*.
- γ.** Ακριβώς όπως *καμία πλειοψηφία στην πολιτεία*, ούτε καν η *συντακτική εξουσία*, μπορεί να καταργήσει την αρχή της πλειοψηφίας έτσι, και δεν εναπόκειται στην κρίση, είτε της ηγεσίας είτε των παραγόντων, αλλά *ούτε καν της νόμιμης καταστατικής πλειοψηφίας* ενός κόμματος, αν η εσωκομματική οργάνωση θα είναι ή όχι δημοκρατική. Μια τέτοια κατάργηση της αρχής της πλειοψηφίας θα αγνοούσε τη θεμελιώδη αρχή του ίδιου του *δημοκρατικού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*, όπως πλέον κατοχυρώνεται στις Συνθήκες για την Ευρωπαϊκή Ένωση.
- δ.** Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, ειδικά ως προς τα δικαιώματα των μελών του κόμματος, απορρέει και από την *τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων*.⁷⁶³ Η πηγή της διακινδύνευσης των ελευθεριών του πολί-

761 Βλ. Π. Φουντεδάκη, *ό.π.* (υποσ. 730), σ. 242.

762 Όπως είπε και ο Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 6), σ. 78, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας εξασφαλίζει τη δημοκρατία στην πηγή της.

763 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο*, τ. Γ': Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι (Γενικό Μέρος), Αθήνα 1987, σ. 181 επ., με περαιτέρω βιβλιογραφικές και νομολογιακές αναφορές.

τη στην αστική (φιλελεύθερη) δημοκρατία, δε βρίσκεται μόνο στους μηχανισμούς της κρατικής οργάνωσης αλλά και σε κοινωνικούς μηχανισμούς. Οι τελευταίες μάλιστα εμπεριέχουν ακόμα μεγαλύτερους κινδύνους από την αρχέγονη πηγή τους, το κράτος. Για την ταυτότητα του λόγου πρέπει να δεχτούμε ότι ατομικά δικαιώματα μπορεί να επικαλεστεί το μέλος και όταν αυτά παραβιάζονται από όργανο του πολιτικού κόμματος. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ειπωθεί με σαφήνεια ότι οι κομματικοί μηχανισμοί και η ηγεσία του κόμματος είναι οι «εκ γενετής» παραβιαστές των δημοκρατικών δικαιωμάτων των μελών. Το κομματικό μέλος, δηλαδή, τελεί υπό μία διττή θεμελιούμενη προστασία κατά του αυθαιρετού εναντί του κομματικού οργάνου: τόσο της *αντικειμενικής-θεσμικής* θεμελίωσης, που προκύπτει από τη λογική της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και της *υποκειμενικής-δικαιικής* προστασίας, που προκύπτει από την τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

8. Μήπως όμως η δικαιοκή και, συνακόλουθα, συνταγματική ποιότητα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, που μόλις έγινε η προσπάθεια θεμελίωσής της, μπορεί πειστικά να αμφισβητηθεί, με τον –αληθή– ισχυρισμό ότι δεν προβλέπονται *κυρώσεις*, δηλαδή δεν θεσπίζεται διαδικασία *εξαναγκασμού* για την περίπτωση μη τήρησής της;⁷⁶⁴

9. Το θέμα, αν η πρόβλεψη κύρωσης και καταναγκασμού αποτελεί εννοιολογικό στοιχείο του δικαιοκού κανόνα, προσεγγίζεται εκτενώς κατά την προσέγγιση της έννοιας του *κανόνα δικαίου*. Στη συνέχεια, υπενθυμίζοντας τα ήδη λεχθέντα, τα προσαρμόζουμε στις ανάγκες της παρουσίασης της κανονιστικής αξίας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέψουμε το γεγονός ότι στην Ελλάδα, και όχι μόνο, κρατούσα είναι η άποψη πως χωρίς πρόβλεψη κύρωσης ή εξαναγκασμού *δεν υπάρχει κανόνας δικαίου*.⁷⁶⁵ Όσοι όμως αποδέχονται αυτήν την άποψη, είναι λογικά υποχρεωμένοι να αρνηθούν τον δικαιοκό χαρακτήρα σε σειρά κρίσιμων συνταγματικών διατάξεων. Έτσι:

- α.** Κατά το άρθρο 23 § 1 Συντ.: «Το κράτος λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας...». Ποιες είναι οι νομικές κυρώσεις, αν το κράτος δεν εκπληρώνει ή δεν εκπληρώνει πλήρως αυτήν του την υποχρέωση;
- β.** Κατά το άρθρο 51 § 2 Συντ.: «οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος». Πώς μπορεί εδώ, σε περίπτωση παράβασης, να νοηθεί νομικός καταναγκασμός;
- γ.** Κατά το άρθρο 60 § 1: ο βουλευτής «έχει απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και της ψήφου κατά συνείδηση». Το «κατά συνείδηση» πώς μπορεί να καταστεί αντικείμενο καταναγκασμού;
- δ.** Κατά το άρθρο 87 § 1 Συντ.: «ο δικαστής οφείλει να λειτουργεί στη βάση

764 Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 278 επ., σ. 340 επ. Βλ. για το θέμα και Χ. Θ. Ανθόπουλος - Ξ. Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 730), σ. 322 επ.

765 Το ζήτημα αν η μη πρόβλεψη κυρώσεων αναιρεί την έννοια του ισχύοντα κανόνα δικαίου έχει εκτενώς αναλυθεί παραπ. § 7, VI. Βλ. αντί πολλών, Αρ. Ι. Μάνεσης, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 23-24 με εκτενή βιβλιογραφία στην υποσ. 15 (σ. 25).

προσωπικής ανεξαρτησίας». Πώς μπορεί κανείς να σκεφθεί εξαναγκασμό του δικαστή, να μη λειτουργεί με βάση προσωπικές εξαρτήσεις;

- ε. Θα ήταν όμως ελάχιστα πειστικό να αμφισβητηθεί η *δικαιική ποιότητα* των συνταγματικών κανόνων, που μόλις ανέφερα, με το επιχείρημα ότι δεν είναι εξοπλισμένοι με κυρώσεις.

10. Πέραν του εύλογου προβληματισμού που θα δημιουργούσε η άρνηση να δεχτεί τον δικαιικό χαρακτήρα των συνταγματικών διατάξεων που μόλις παρατέθηκαν, η άρχουσα άποψη, ότι δεν υπάρχει δίκαιο χωρίς κυρώσεις, είναι εκτεθειμένη και σε μια ακόμη γενικότερη κριτική στην περί το δίκαιο φιλοσοφίας στην οποία ήδη έγινε εκτενής αναφορά.

11. Η άποψη αυτή, μεταφερόμενη στο πρόβλημα της κανονιστικής ποιότητας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, σημαίνει τα εξής: Αν δεχτούμε πως η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας προκύπτει τόσο από τη *συνταγματική αρχή* της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και από το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος, *δεν χάνει τον δικαιικό της χαρακτήρα* απλώς και μόνο επειδή δεν είναι εξοπλισμένη με κυρώσεις. Τότε όμως γίνεται προφανές ότι η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας έχει *δικαιική* και μάλιστα συνταγματική κανονιστική *ποιότητα*.

12. Θα ήταν επιστημονικά *παρακινδυνεμένος* και πολιτικά *προβληματικός* ο ισχυρισμός, ότι τάχα η άποψη περί *συνταγματικής ποιότητας* της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, ακόμη κι αν δεχτεί κανείς τον δικαιικό της χαρακτήρα, έχει *θεωρητική και μόνο σημασία*, και γι' αυτό δεν μπορεί να απασχολεί ούτε την επιστήμη ούτε την πολιτική. Κατεξοχήν είναι η πρακτική της πολιτικής εκείνη που πρέπει να απασχολήσει η ερμηνευτικά κατοχυρωμένη άποψη ότι έχουμε ισχύοντα κανόνα του Συντάγματος περί εσωκομματικής δημοκρατίας. Η παραβίαση ενός συνταγματικού κανόνα δεν συνιστά –εξ όσων γνωρίζει ο συγγραφέας– διαδικασία κατάργησής του. Από τις σκέψεις που προηγήθηκαν συνάγονται τα εξής:

- α.** Τα κόμματα, που δεν τηρούν ή τηρούν προσχηματικά την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, *παραβιάζουν ισχύον συνταγματικό δίκαιο*.⁷⁶⁶ Η διαπίστωση δεν έχει μόνο θεωρητική αξία. Αντίθετα, πρόκειται για μια *βαρύτατη δικαιική μομφή*, που δεν παραμένει στη θεωρία αλλά *υπεισέρχεται στη συνειδησιακή λειτουργία της κοινωνίας*.
- β.** Επίσης: η *μομφή* της *αντισυνταγματικής* οργάνωσης του εσωκομματικού χώρου συμβάλλει αποφασιστικά στην πολιτική απαξίωση του συγκεκριμένου κομματικού φορέα, γεγονός με *προφανείς πολιτικές επιπτώσεις*. Δεν είναι άνευ σημασίας η θεμελιωμένη μομφή ότι ένα κόμμα δεν έχει την κατά το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος *κατάλληλη οργάνωση*, άρα και την *ικανότητα*, να λειτουργεί ως *θεσμός πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας*. Η εδραίωση όμως μιας τέτοιας μομφής για ένα κόμμα που παραβιάζει τη συνταγματι-

766 Τελικά, έτσι και ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 201), σ. 218, δεχόμενος όμως ως αποδέκτη της νομικής επιταγής μόνο τον νομοθέτη, κι όχι, όπως υποστηρίζεται εδώ, και –μάλιστα κατεξοχήν– το κομματικό όργανο που ψηφίζει το Καταστατικό.

κή αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, τι άλλο είναι από μια, έστω μόνο πολιτική, αλλά πάντως αμείλικτη κύρωση;

§ 56. Ο μετασχηματισμός του δημοκρατικού πολιτεύματος από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων

I. Το θέμα

1. Στο σύγχρονο πολυκομματικό δημοκρατικό πολίτευμα –εδώ επικεντρώνομαστε ειδικότερα στο *κοινοβουλευτικό*– εξοπλίζεται το πολιτικό κόμμα με την καθιέρωσή του ως θεσμού τόσο του Συντάγματος όσο και της κοινής νομοθεσίας. Η καθιέρωση αυτή του κόμματος ως θεσμού, προικισμένου με όσες θεσμικές και οικονομικές δυνατότητες του είναι απαραίτητες για την εκπλήρωση της δημοκρατικής πολιτευματικής του αποστολής, προσδίδει στην πολιτεία, με το πέρασμα του χρόνου, μια νομοτέλεια που προκύπτει από τη δυναμική του κομματικού θεσμού. Στο σημείο αυτό υπενθυμίζω την προηγούμενη αναφορά μας στον G. Leibholz, ο οποίος, αναζητώντας έναν χαρακτηρισμό γι' αυτήν τη νομοτέλεια της σύγχρονης πολιτείας, έπλασε τον όρο «Parteienstaat», δηλαδή «πολιτεία των πολιτικών κομμάτων», ή, πιο κοντά στη σκέψη του: «Δημοκρατία των Κομμάτων».⁷⁶⁷

2. Ο μετασχηματισμός που επέφερε η λειτουργία του κομματικού θεσμού σε θεμελιακές αρχές και κρίσιμα νοήματα της σύγχρονης πολιτείας μπορεί, σε μια πρώτη εισαγωγική προσέγγιση, να γίνει αντιληπτός αν επιχειρηθεί απάντηση στα επόμενα ερωτήματα, που πρέπει τελικά να ιδωθούν μέσα από την *εσωτερική τους συνάφεια*, δηλαδή σαν ένα ερώτημα. Τα κατ' ιδίαν ερωτήματα είναι τα εξής:⁷⁶⁸

- α. Σ' ένα πρώτο βήμα, χρήσιμη για την κατανόηση της προσέγγισης των μετασχηματιστικών επιπτώσεων, που έχει η δράση των πολιτικών κομμάτων πάνω στο *κλασικό δημοκρατικό πολίτευμα*, είναι μια προηγούμενη, έστω σύντομη, αναφορά σε ό,τι συγκροτεί την *ιδεατή λειτουργία του πολιτικού κόμματος*. (βλ. παρακ. II)
- β. Θεμελιακό είναι κι ένα δεύτερο ερώτημα, που αφορά την *ανάδειξη των χαρακτηριστικών, που ο ίδιος ο κομματικός θεσμός προσέλαβε από τη δυναμική και την εξέλιξη της πολιτικής και πολιτειακής πρακτικής*, κυρίως την επισήμανση των *αποκλίσεων* που εμφανίζει ο κομματικός θεσμός κατά τη λειτουργία του, από την ιδεατή πολιτειολογική του σύλληψη. (βλ. παρακ. III)
- γ. Στη βάση των διαπιστώσεων που θα προκύψουν από τις απαντήσεις στα δύο προηγούμενα ερωτήματα, θα γίνει αναφορά σε κάποια ενδεικτικά πα-

767 Βλ. παραπ. υποσ. 689.

768 Οι σκέψεις που ακολουθούν αποτελούν συμπλήρωση και εξέλιξη παλαιότερων μελετών του συγγραφέα. Βλ. κυρίως Δ. Θ. Τσάτσος, *Ελληνική πολιτεία 1974-1997*, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 41-181. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 159 κε.

ραδείγματα μετασχηματιστικών αλλοιώσεων της λειτουργίας της πολιτείας, που οφείλονται στην πραγματική λειτουργία του κομματικού θεσμού.

II. Για την ιδεατή λειτουργία του πολιτικού κόμματος

1. Το πρώτο από τα ερωτήματα που προηγήθηκαν (βλ. I.2.α) αναφέρεται στα χαρακτηριστικά μιας *θεσμικά ιδεατής* λειτουργίας του πολιτικού κόμματος, στο πλαίσιο ενός κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού. Συνοπτικά και αξιοποιώντας τα προγενέστερα συμπεράσματα της συνολικής ανάλυσης του κομματικού θεσμού, παραθέτουμε στη συνέχεια κάποιες θεσμικές προϋποθέσεις ιδεατής λειτουργίας του πολιτικού κόμματος.⁷⁶⁹

- α. Τα πολιτικά κόμματα έχουν ως κύρια δημοκρατική πολιτευματική λειτουργία την αποτελεσματική οργάνωση της επιρροής του λαού (κυρίως του εκλογικού σώματος), τόσο στην παραγωγή όσο και στη διοχέτευση της πολιτικής βούλησης των πολιτών στα όργανα άσκησης της κρατικής εξουσίας.
- β. Τα πολιτικά κόμματα, όπως προέκυψαν από τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της πολιτείας, από τη δημιουργία και την ανάπτυξη αντιπροσωπευτικών σωμάτων και, τελικά, όπως ορίστηκαν και καταγράφηκαν ως *σταθερά* *πια στοιχεία*⁷⁷⁰ του ευρωπαϊκού (και όχι μόνο) συνταγματικού πολιτισμού, είναι όχι τα μόνα, πάντως όμως τα κύρια, οργανωμένα κοινωνικοπολιτικά μορφώματα που καθορίζουν τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η θεμελιακή λογική του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος *προϋποθέτει τον πολυκομματισμό*. Αλλά και πιο γενικά: Αν είναι σωστό ότι πολιτική είναι η διαδικασία πραγμάτωσης της δημοκρατικής πολιτείας⁷⁷¹ και ότι τα κόμματα είναι τα κύρια οργανωτικά μορφώματα οργάνωσης και άρθρωσης της πολιτικής, τότε είναι προφανής ο αποφασιστικός πολιτευματικός τους ρόλος.
- γ. Ο θεσμικός ρόλος του πολιτικού κόμματος, που είναι η οργάνωση της πολιτικής και συνακόλουθα της έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας, το καθιστά, όχι τον μόνο αλλά πάντως τον κύριο, παράγοντα ενεργοποίησης του πολίτη μέσα από τις δημοκρατικές κομματικές διαδικασίες. Η ανάπτυξη δηλαδή του κομματικού θεσμού λειτουργεί ως *αντίβαρο στο σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*. Η συνειδητοποίηση του πολίτη και των κοινωνικών

769 Βλ. κυρίως τις έξι προγενέστερες εργασίες του συγγραφέα: α) «Zu einer gemeinsamen Parteirechtskultur?», στο: DöV, 1988, σ. 1-7, β) «Die politischen Parteien in der Grundgesetzordnung», στο: O. W. Gabriel κ.ά. (επιμ.), *Parteiendemokratie in Deutschland*, 1977, γ) «Aspekte einer Parteienrestslehre» στο: *Festschrift für R. Bernhardt*, 1995, δ) «Krisendiskussion, politische Alternativlosigkeit, Parteienstaatsübermaß», στο: *Festschrift für E. G. Mahrenholz*, 1994, σ. 397 κ., ε) «Mandatsverlust bei Verlust der Parteimitgliedschaft», στο: DöV, 1971, σ. 253-256. Οι εργασίες αυτές είναι δημοσιευμένες στον τόμο D. Th. Tsatsos, *Verfassung-Parteien Europa*, ό.π. (υποσ. 688). Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos - M. Morlok, ό.π. (υποσ. 688), σ. 159 κ.

770 Την έννοια των «σταθερών στοιχείων» του πολιτειακού δικαίου εισήγαγε στην περί πολιτείας επιστήμη ο Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος. Βλ. *Αι γενικάί αρχαί*, ό.π. (υποσ. 31), σ. 208 επ.

771 Την άποψη αυτή εκθέτει ο συγγραφέας εκτενώς στη μελέτη του *Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik*, Berlin 1987, σ. 39.

ομάδων που συνεπάγεται την αξίωση για *αμεσότερη* συμμετοχή στις πολιτικές αποφάσεις, βρίσκει βασική έκφραση μέσα από τις κομματικές διαδικασίες. Γι' αυτό και η συνταγματική κατοχύρωση των πολιτικών κομμάτων σημαίνει κυρίως συνταγματική κατοχύρωση του πολίτη για ενεργητική συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι. Η συμμετοχή όμως αυτή εξαρτάται απολύτως, τόσο από τη δυνατότητα του κόμματος να κάνει χρήση των θεσμικών εγγυήσεων που χρειάζεται, όσο και από τις δυνατότητες που προσφέρει η εσωτερική οργάνωση του κόμματος για εσωτερικό διάλογο, για τη δημιουργία οργανωμένων τάσεων μέσα στο κόμμα, εξαρτάται δηλαδή από τη δυνατότητα της *ενδοκομματικής αμφισβήτησης*.

δ. Κατά την εκπλήρωση αυτής της θεσμικής αποστολής τους, τα πολιτικά κόμματα αντιμετωπίζουν ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, το οποίο και εν πολλοίς καθορίζει και τους συγκεκριμένους όρους υλοποίησης της θεσμικής τους αποστολής. Τα πολιτικά κόμματα οφείλουν βεβαίως να λαμβάνουν υπόψη και να *συνυπολογίζουν* τα κοινωνικοπολιτικά αυτά δεδομένα, και αυτό ακριβώς συνιστά τις *πραγματικές προϋποθέσεις* παραγωγής της πολιτικής βούλησης, αλλά και της άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Στη σύγχρονη *πολυεπίπεδη και σύνθετη οργάνωση της κοινωνίας*, τα πολιτικά κόμματα διαδραματίζουν κρίσιμο *διαμεσολαβητικό* ρόλο και μεταξύ των οργανωμένων κοινωνικών δυνάμεων και κρατικής εξουσίας.⁷⁷²

ε. Από την προηγούμενη παρατήρηση προκύπτει ότι το πολιτικό κόμμα είναι θεσμός με *διττή αναγωγή*, τόσο στο *κράτος* όσο και στην *κοινωνία*. Με την πραγμάτωση αυτής της διττής αναγωγής, ο κομματικός θεσμός αναδεικνύεται σε πεδίο υπέρβασης του στεγανού διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας.⁷⁷³

2. Συμπερασματικά: Τα πολιτικά κόμματα συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημοκρατική νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, τόσο στην *παραγωγή* της (όπως η συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες), όσο και στην *άσκησή* της (όπως είναι η εκφορά της κριτικής, καθώς και η επισήμανση των αναγκών και των αξιώσεων του λαού και των διαφόρων κοινωνικών ομάδων έναντι του *τρόπου άσκησης* της κρατικής εξουσίας).⁷⁷⁴ Η πρώτη μορφή της νομιμοποιητικής τους λειτουργίας (δηλαδή κατά την *παραγωγή* της εξουσίας) είναι *νομικά τυποποιημένη* και περιορίζεται στην αναγκαία συμμετοχή τους στις εκλογικές διαδικασίες. Πιο *σύνθετη* είναι η δεύτερη μορφή της νομιμοποιητικής τους λειτουργίας, η διασφάλιση δηλαδή της νομιμοποίησης της εξουσίας κατά την *άσκησή* της. Στη φάση αυτή η νομιμοποίηση επιτυγχάνεται στο μέτρο που η άσκηση

772 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 162.

773 Βλ. αντί πολλών Howard A. Scarow, «The Function of Political Parties», στο: *Journal of Politics*, τόμ. 29 (1967), σ. 770 κε.

774 Ιστορικά συναντούμε δημιουργία πολιτικών κομμάτων ως έκφραση ιστορικών κοινωνικών συγκρούσεων. Βλ. αντί πολλών, Seymour M. Lipset - Stein Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments*, 1967 και Stein Rokkan, *Citizens, Elections, Parties*, 1970· Philip E., «Converse of Time and Partisan Stability», στο: *Compes. Political Studies* 1 (1969), σ. 139 κε.

της εξουσίας γίνεται κατ' αρχάς *εκούσια δεκτή* (δηλαδή χωρίς κυρώσεις και εξαναγκασμό).⁷⁷⁵ Γι' αυτό, σημείο αναφοράς της κομματικής εργασίας είναι τελικά ο πολίτης. Αυτή ακριβώς η νομιμοποιητική λειτουργία του κομματικού θεσμού αναδεικνύει την αρχή της δημοκρατικής οργάνωσης του κόμματος, σε προϋπόθεση επιτέλεσης της αποστολής των πολιτικών κομμάτων.⁷⁷⁶

III. Αποκλίσεις

1. Στη βάση της *ιδεατής* λειτουργίας του πολιτικού κόμματος ακολουθεί η προσέγγιση του δεύτερου ερωτήματος που τέθηκε στην αρχή αυτής της σειράς των σκέψεων (βλ. I.2.β) και αφορά τις *αποκλίσεις που παρουσιάζει ο ίδιος ο κομματικός θεσμός, από τη θεσμική και ιστορική του λογική*. Πραγματικά, η εξέλιξη του κομματικού θεσμού μέσα στη σύγχρονη πολιτική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα παρουσιάζει και αποκλίσεις, αλλά και σημαντικές θεσμικές παραμορφώσεις, τελικά δηλαδή *κρίσιμα ελλείμματα*, που συνεπάγονται *αντίστοιχα προβλήματα* στα πεδία της πολιτειακής ζωής, στα οποία καλούνται τα πολιτικά κόμματα, σύμφωνα με τη θεσμική τους αποστολή, να δρουν. Ειδικότερα:

- α.** Η κομματική αποτύπωση του *κοινωνικού και πολιτικού πλουραλισμού*, που αποτελεί σημαντικό στοιχείο της νομιμοποιητικής λειτουργίας του πολιτικού κόμματος, αποδυναμώνεται από τη συνεχώς μειούμενη ευελιξία του κομματικού συστήματος. Ο όρος «*τσιμεντοποίηση*» (Zementierung) ορισμένων κομμάτων αποδίδει με ακρίβεια αυτό που συμβαίνει. Απόδειξη της συνακόλουθης μείωσης της αντιπροσωπευτικότητας των πολιτικών κομμάτων αποτελεί η δημιουργία *άλλων μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας*. Περιβαλλοντολογικές οργανώσεις, κινήματα ειρήνης, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κ.ο.κ. που διεκδικούν πέραν από τα πολιτικά κόμματα σημαντικούς ρόλους.⁷⁷⁷
- β.** Η εξάρτηση των πολιτικών κομμάτων και στελεχών τους από ιδιωτικούς και, συνήθως, *μη αποκαλυπτόμενους χρηματοδότες*, μειώνουν την πραγματική δυνατότητα προσανατολισμού τους προς ένα, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, «*νοούμενο συμφέρον*». Αλλά και η αρχή της ισότιμης συμμετοχής όλων των μελών του κόμματος, στη λήψη και έκφραση της πολιτικής του, εν πολλοίς διατηρείται μόνο τύποις, διότι στην πραγματικότητα υποχωρεί μπροστά στη συνεχώς αυξανόμενη επιρροή της ιδιωτικής οικονομίας.
- γ.** Ο παρατηρούμενος *ολιγοκομματισμός*, σε συνδυασμό με την «*τσιμεντοποίηση*» του κομματικού συστήματος, για την οποία μόλις έγινε λόγος, καθώς και η αντίστοιχη δημιουργία *δύο συνήθως μεγάλων μαζικών κομμάτων*, έχει κρίσιμες συνέπειες για τον κομματικό θεσμό. Το μαζικό κόμμα, στην ανάγκη του να εκφράσει ταυτοχρόνως πολλές κοινωνικές τάσεις, χάνει την ιδε-

775 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 184-185.

776 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 168 και την εκεί σημειούμενη βιβλιογραφία.

777 Βλ. τις προφητικές και πρωτοποριακές διαπιστώσεις στο έργο του W.-D. Narr (επιμ.), *Auf dem Weg zum Einparteienstaat*, 1977.

ολογική και επομένως και την αντιπροσωπευτική του σαφήνεια και επομένως και *διαφάνεια*. Ταυτοχρόνως γίνεται δυσκολότερο για τα μεγάλα (αστικά βέβαια) κόμματα να οροθετηθούν ιδεολογικά μεταξύ τους, ιδίως σε θεμελιικά ζητήματα της πολιτικής.⁷⁷⁸ Η εξέλιξη αυτή οδηγεί ταυτοχρόνως σε σοβαρή συρρίκνωση της ιδεολογικής ομοιογένειας στον εσωτερικό χώρο των πολιτικών κομμάτων. Αυτή όμως ακριβώς η παρεκκλίνουσα από τη θεσμικοϊστορικά ηθελημένη αλλά και εύλογη λειτουργία του κομματικού θεσμού, παραπέμπει στη σημασία της αρχής της *εσωκομματικής δημοκρατίας*.⁷⁷⁹ Ο ρόλος του πολίτη στο ολιγοκομματικό σύστημα διασώζεται στο μέτρο που του δίνεται η δυνατότητα υπεράσπισης των απόψεων και των συμφερόντων του στο εσωκομματικό πεδίο.

2. Τέλος, για την *ανεπάρκεια της σύγχρονης πολιτείας* ν' αντιμετωπίζει ζωτικά προβλήματα της κοινωνίας, *ενέχονται*, κατά λογική αναγκαιότητα, και τα πολιτικά κόμματα. Αυτό το γεγονός, σε συνάρτηση με τις ατομικές παρεκτροπές στελεχών τους, που υποκύπτουν στην προσπάθεια εξαγοράς της πολιτικής, από φορείς της ιδιωτικής οικονομίας,⁷⁸⁰ έχουν δημιουργήσει κρίση αξιοπιστίας της πολιτικής και συνακόλουθα του κομματικού συστήματος.

IV. Παραδείγματα ιστορικά νομοτελειακών αποκλίσεων

1. Το τρίτο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή αυτής της παραγράφου (I.2.γ), δηλαδή αυτό περί των μετασχηματιστικών συνεπειών της λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων πάνω στην πολιτεία, έχει δύο ειδικότερες πλευρές.

- α. Η πρώτη αναφέρεται σ' εκείνες τις μετασχηματιστικές παρεμβάσεις του κομματικού φαινομένου, που είναι *νομοτελειακά συνδεδεμένες με τη θεσμικά εύλογη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων* και που γι' αυτό πρέπει να θεωρηθούν ως συνέπειες της ιστορικής εξέλιξης του όλου πολιτειακού φαινομένου (παρακ. 2).
- β. Μια δεύτερη κατηγορία παραδειγμάτων περιλαμβάνει περιπτώσεις μετασχηματιστικών αλλοιώσεων της σύγχρονης πολιτείας, που οφείλονται σε *παρεκτροπές της θεσμικά και ιστορικοπολιτικά ηθελημένης λειτουργίας του πολιτικού κόμματος* και που γι' αυτό αντί να ενδυναμώνει τη δημοκρατική ποιότητα της πολιτείας, δημιουργεί σ' αυτήν δημοκρατικό έλλειμμα (παρακ. 3).

2. Υπάρχουν μετασχηματιστικές επιδράσεις του κομματικού θεσμού στη λει-

778 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 171 κε.

779 Βλ. D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 688), σ. 172.

780 Για το φαινόμενο του πολιτικού «σκανδάλου» έχει αναπτυχθεί μια πολιτειολογική συζήτηση στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης. Για τη θεωρία του σκανδάλου (Skandaltheorie) βλ. U. v. «Alemann, Korruption ist Vertrauenssache», στο: *Capital*, April 1993, σ. 113 κε. Αλλά και η συνταγματική θεωρία, στη Γερμανία κυρίως με τη φωνή του V. Armin, απασχολείται σοβαρά με το γενικότερο πρόβλημα της κρίσης αξιοπιστίας της πολιτικής, των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού προσωπικού. Βλ. κυρίως Th. Eschenburg, *Ämterpatronage*, 1961· H.-H. von Arnim, *Ämterpatronage durch politische Parteien*, 1980.

τουργία της πολιτείας που είναι εύλογες. Εφόσον το πολιτικό κόμμα είναι η μόνη μορφή οργάνωσης και πραγμάτωσης διαδικασιών, με τις οποίες η λαϊκή βούληση μορφοποιείται σε πολιτειακή βούληση, κυρίως με την ανάδειξη της Βουλής και κατά συνέπεια της κυβέρνησης, οι θεσμοί της πολιτείας, στην εφαρμογή τους, υπόκεινται κατά λογική ανάγκη στη νομοτέλεια του κοινοπολιτικού φαινομένου. Έτσι:

- α. Ένα πρώτο παράδειγμα εύλογης μετασχηματιστικής επίδρασης του κοινοπολιτικού θεσμού, στη λειτουργία του –εδώ κοινοβουλευτικού– πολιτεύματος είναι η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Το άρθρο 16 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 ορίζει ότι μια πολιτεία χωρίς θεμελιώδη δικαιώματα και χωρίς πρόβλεψη για τη διάκριση των εξουσιών «δεν έχει Σύνταγμα»! Από τότε η αρχή αυτή αποτελεί σταθερό στοιχείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού.⁷⁸¹ Το περιεχόμενο της αρχής αυτής, του οποίου ανακριβώς οι αφετηρίες αναζητούνται στα Πολιτικά του Αριστοτέλη,⁷⁸² αποκτά το θεσμικοπολιτικό του νόημα στη φιλοσοφία του John Locke (1632-1704) και του Charles de Montesquieu (1689-1755),⁷⁸³ όπου η αρχή αυτή διατυπώνεται ως διασφάλιση της προσωπικής ελευθερίας. Από τη διάκριση νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαιοδοτικής λειτουργίας στέκομαι στη διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής κυβερνητικής λειτουργίας. Το ιστορικό, θα έλεγα αρχέγονο, νόημα της διάκρισης αυτής, όπως το συνέλαβαν οι Locke και Montesquieu, περιγράφοντας στα σχετικά κείμενά τους το μοναρχικό αγγλικό πολίτευμα του 15ου και του 16ου αιώνα, πηγάζει από το γεγονός ότι οι δύο αυτές «εξουσίες», η νομοθετική και η εκτελεστική, εξέφραζαν πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, το λαό και τη μοναρχία. Η διάκριση αυτή των «λειτουργιών» ήταν τότε πράγματι διάκριση «εξουσιών». Μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές ενδοπολιτειακά αντίπαλες εξουσίες συνιστούσε εύλογο θεσμικό μέσο για την προάσπιση της πολιτικής ελευθερίας.⁷⁸⁴ Υπό το καθεστώς των πολιτικών κομμάτων η θεσμική μέριμνα για τη διάκριση της εκτελεστικής (κυρίως κυβερνητικής) λειτουργίας από τη νομοθετική, δηλαδή της κυβέρνησης από τη Βουλή, υποχωρεί μπροστά σε μια άλλη, ηθελημένη βέβαια, θεσμική αντιπαλότητα μεταξύ κυβερνητικής πλειοψηφίας (ενότητα κυβέρνησης και κοινοβουλευτικής κυβερνητικής πλειοψηφίας) και κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Η αλλοίωση της αρχέγονης έννοιας της διάκρισης των «εξουσιών» παρουσιάζεται εδώ και προφανής και εύλογη.⁷⁸⁵ Σε θεσμική ανάγκη αναγορεύεται η προστασία της μειοψηφίας, δηλαδή της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης.⁷⁸⁶

781 Βλ. εκτενώς παραπ. §§ 47 και 48.

782 Βλ. παραπ. § 47, II.

783 Βλ. παραπ. § 48, III & IV.

784 Βλ. παραπ. § 48, III & IV.

785 Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ της συμμετοχής στο όργανο της νομοθετικής λειτουργίας και στο όργανο της κυβερνητικής λειτουργίας, δηλαδή μεταξύ του λειτουργήματος του βουλευτή και του λειτουργήματος του υπουργού κατά κανόνα δεν προβλέπεται ασυμβίβαστο!

786 Βλ. σχετικά αντί πολλών, H.-P. Schneider, *Die parlamentarische Opposition im Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, τ. I, 1974, ιδίως σ. 37 κε.

- β. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα θεσμού, του οποίου η προσαρμογή στη νομοτέλεια του κομματικού φαινομένου θεωρείται εύλογη απόρροια της ιστορικής εξέλιξης της σύγχρονης πολιτείας, είναι το αναφερόμενο στις *πραγματικές προϋποθέσεις* άσκησης του παθητικού εκλογικού δικαιώματος. Είναι προφανές ότι το δικαίωμα αυτό μπορεί να ασκηθεί, κατά κανόνα, μόνο από εκείνους που υποδέχονται τα πολιτικά κόμματα στους κόλπους τους και που συμπεριλαμβάνονται στα κομματικά ψηφοδέλτια.
- γ. Ένα τρίτο, τέλος, παράδειγμα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «κλασικό», είναι η αλλοίωση που υπέστη η πάγια αρχή του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, ότι ο βουλευτής είναι φορέας μιας «ελεύθερης εντολής». Για το ζήτημα αυτό χρήσιμες είναι ίσως οι εξής παρατηρήσεις: Στον εκλεγμένο βουλευτή –κατά πάγια και ρητή αρχή των ευρωπαϊκών (και όχι μόνο) Συνταγμάτων– παρέχεται με την εκλογή του *ελεύθερη εντολή* (*freies Mandat*).⁷⁸⁷ Σύμφωνα με την αρχή αυτή, ο βουλευτής ενεργεί και ψηφίζει *κατά συνείδηση, ελεύθερος από κάθε μορφή εξάρτησης*. Οι βουλευτές, στη συντριπτική τους πλειονότητα όμως, καταλαμβάνουν τις βουλευτικές έδρες, δηλαδή πετυχαίνουν την εκλογή τους, κατά κανόνα μόνο *ως μέλη κομμάτων*, τα οποία –αν θέλουν– τους δίνουν θέση στους συνδυασμούς τους. Η πολιτική σταδιοδρομία τους εξαρτάται από την «πολιτική υπακοή» τους στην κομματική ηγεσία. Στο δεδομένο αυτό προστίθεται και το γεγονός ότι, κατά κανόνα, η παραμονή του βουλευτή στη Βουλή, δηλαδή η επανεκλογή του, αποτελεί *προϋπόθεση της κοινωνικής και της επαγγελματικής του υπόστασης*.⁷⁸⁸ Η πολιτική από λειτούργημα έχει γίνει επάγγελμα. Ταυτοχρόνως όμως δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί τη θεσμική θέση και τον θεσμικό ρόλο του πολιτικού κόμματος στο πολιτειακό σύστημα. Οι αρχές της ελεύθερης εντολής και της θεσμικής κατοχύρωσης του κομματικού θεσμού έχουν ισότιμη ιεραρχική θέση και στα ευρωπαϊκά συνταγματικά συστήματα.⁷⁸⁹ Γι' αυτό και στη συνταγματική θεωρία γίνεται δεκτή η ανάγκη σύνθεσης των δύο αυτών αρχών, σύμφωνα με την οποία η αρχή της ελεύθερης εντολής ισχύει χωρίς περιορισμό έναντι κάθε πηγής εξάρτησης με μια εύλογη σχετικοποίησή της ως προς τη θεμιτή, δηλαδή την αναγκαία για την υπόσταση και την ενότητα ενός πολιτικού κόμματος, υποχρέωση πειθαρχίας του βουλευτή στις κομματικές αποφάσεις. Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει ότι το αρχέγονο συνταγματικό νόημα της «ελεύθερης εντολής» αλλοιώνεται, στο μέτρο που δεν «προστατεύει» τον βουλευτή από την κομματική του εξάρτηση. Βεβαίως η εξάρτηση αυτή έχει ως νομοτελειακή συνέπεια της θεσμοποίη-

787 Βλ. αντί πολλών K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6), σ. 255 κε. και C. Müller, *Das imperative und freie Mandat: Überlegungen zur Lehre von der Repräsentation des Volkes*, 1965.

788 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Η εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 7), Τετάρτη Ενότητα, II και III.

789 Για την αντιμετώπιση της αλλοίωσης του νοήματος της ελεύθερης εντολής στο «κράτος των κομμάτων» (Parteienstaat) βλ. D. Th. Tsatsos, «Mandatverlust bei Verlust der Parteimitgliedschaft», στο: *Die Öffentliche Verwaltung*, 1971, σ. 253 επ., σ. 413 κε.· M. Kriele, «Mandatverlust bei Parteiwechsel», στο: *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 1969, σ. 241 κε.· F.-F. Siegfried, «Mandatverlust bei Parteiausschluss, Parteiaustritt oder Parteiwechsel» στο: *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 1971, σ. 9 κε.· P. Ridola, «Divieto del mandato imperativo e pluralismo politico», στο: *Scritti in onore di V. Crisafulli*, II, 1985, σ. 679 επ.

νσης του κομματικού θεσμού ένα γενικά αποδεκτό όριο. Ουδέποτε η κομματική εξάρτηση του βουλευτή, που έρχεται σε ρήξη με το κόμμα του ή και αποχωρεί από αυτό, μπορεί, ούτε με νόμο, να θεμελιώσει υποχρέωση του βουλευτή έναντι του κόμματός του να παραιτηθεί από το βουλευτικό του αξίωμα.

3. Ερχόμαστε τώρα σε ορισμένες *παραμορφωτικές* (παρεκβατικές) επιδράσεις του κομματικού θεσμού πάνω στην πολιτεία.

α. Βασικό αίτιο τέτοιων παρεκβάσεων είναι η παραλειτουργία των κομμάτων και η συνακόλουθη κρίση της πολιτικής. Γεγονός εδώ είναι το παρακμιακό φαινόμενο της *ιδιωτικοποίησης της πολιτικής*.⁷⁹⁰ Και εδώ, όπως και στα προηγούμενα, η προσέγγιση του θέματος θα περιοριστεί κυρίως σε παράθεση κάποιων ενδεικτικών παραδειγμάτων.

β. Τα τελευταία κυρίως χρόνια, έχει αναπτυχθεί μια σημαντική συζήτηση για την *κρίση της πολιτικής* που περιλαμβάνει βεβαίως και την *κρίση του κομματικού θεσμού*. Δεν είναι δυνατόν ν' αμφισβητηθεί ότι, εκτός εκείνων των πολιτών που έχουν μια ή κομματική ή επαγγελματική εξάρτηση από ένα κόμμα (στελέχη, υπάλληλοι, τροφοδότες υλικού κ.ο.κ.), διαπιστώνεται μια αυξανόμενη αποστασιοποίηση από τα πολιτικά κόμματα, ίσως μάλιστα και μια *απαξίωσή τους* από πολλούς πολίτες.⁷⁹¹ Ως αίτια αυτής της κρίσης θα μπορούσε εδώ να επαναληφθούν όσα παραπάνω σημειώθηκαν για τις *παρεκτροπές και τις παρεκκλίσεις* από το ηθελημένο θεσμικό νόημα του κομματικού θεσμού.

γ. Τα επιμέρους ζητήματα που δημιουργούνται μπορεί να οριοθετηθούν εάν ενταχθούν σ' ένα θεμελιώδες ερώτημα της θεωρίας και της πρακτικής της σύγχρονης πολιτείας: ο θεσμικός καθορισμός του ρόλου του πολιτικού κόμματος στη λειτουργία της πολιτείας έχει *μόνο θετικό* νόημα. Μήπως όμως έχει και αρνητικό νόημα; Μήπως ο καθορισμός του πεδίου δράσης του πολιτικού κόμματος, μέσα στο γίγνεσθαι της πολιτείας, εμπεριέχει και αντί-

790 Οι σκέψεις που ακολουθούν αναπτύσσονται εκτενώς από τον συγγραφέα σε άλλη, ειδική για το θέμα μελέτη. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας*, ό.π. (υποσ. 7), σ. 131 επ. Το θέμα έχει όμως απασχολήσει και παλαιότερα τον συγγραφέα. Έτσι βλ. D. Th. Tsatsos, *Verfassung, Parteien, Europa*, ό.π. (υποσ. 688), κυρίως σ. 407 κε., αλλά και σ. 362 κε., 387 κε. Βλ. επίσης K. Koch, «Vakuum Europa», στο: *Die Zeit vom 20.09.1991*. K. Meassen, «Parteienstaatlichkeit - Krisensymptome des demokratischen Verfassungsstaates?», στο: *Neue Juristische Wochenschrift*, 1985, σ. 2289 κε. H.- H. Arnim, *Der Staat als Beute*, 1993. Κρίσιμη για τις υπερβάσεις και τις παρεμβάσεις του ρόλου των πολιτικών κομμάτων είναι η συνομιλία που είχε ο R. von Weizsäcker, εν ενεργεία τότε Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας με τους δημοσιογράφους G. Hofmann και W.A. Perger, δημοσιευμένη ως «R.v. Weizsäcker im Gespräch mit G. Hofmann und W. A. Perger, Frankfurt 1992». Ο διάλογος που ακολούθησε σε επιστημονικό και πολιτικό πεδίο συγκεντρώθηκε στο: G. Hofmann - W. A. Perger (επιμ.), *Die Kontroverse. Weizsäckers Parteienkritik in der Diskussion*, 1992.

791 Υπάρχουν στιγμές που η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων από τους πολίτες φέρνει στη μνήμη την επιστολή που έστειλε στις 17.5.1997 ο Γκαίτε στον Σίλλερ όπου του γράφει: «Η φάτσα του κομματικού πνεύματος μου είναι τόσο απεχθής όσο καμία άλλη καρικατούρα». Είναι αυτόν τον η διαφορά των ιστορικών συνθηκών και η σχετική μόνο αξία της αναφοράς.

στοιχη *άρνηση* στα πολιτικά κόμματα για τη νομιμοποίηση της δράσης τους σε *άλλα πεδία του πολιτειακού βίου*;

- δ.** Το ερώτημα που μόλις τέθηκε, πρέπει να απαντηθεί θετικά: το πολιτικό κόμμα είναι από πολλά σύγχρονα Συντάγματα, και σύμφωνα με πάγια άποψη στη συνταγματική θεωρία, νομιμοποιημένο ως θεσμός οργάνωσης της *πολιτικής*. Η σύμπραξη του πολιτικού κόμματος είναι όμως επιτρεπτή, επιθυμητή και αναγκαία, όχι σε κάθε πεδίο της πολιτειακής διαδικασίας αλλά στην *πολιτική λειτουργία της πολιτείας*.
- ε.** Η αποσαφήνιση των ιστορικοθεσμικά δοσμένων ορίων της λειτουργίας του πολιτικού κόμματος, όπως αυτά προκύπτουν από τα ευρωπαϊκά –κυρίως κοινοβουλευτικά– Συντάγματα, οδηγεί στη διαπίστωση της υπέρβασης των ορίων του «κράτους των πολιτικών κομμάτων», για την οποία ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου έχει προτείνει τον γερμανικό όρο: «*Parteistaatübermass*».⁷⁹²
- στ.** Αντί της οποιασδήποτε περαιτέρω ανάλυσης του θέματος, αρκεί ότι ο ίδιος ο διαμορφωτής της δημοκρατικής θεωρίας των πολιτικών κομμάτων Konrad Hesse, παρατηρεί πως «η συνταγματική κατοχύρωση του κοιμματικού θεσμού για τη σύμπραξή τους στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του λαού» *εμπεριέχει και όρια της κοιμματικής λειτουργίας*.⁷⁹³
- ζ.** Η δημοκρατική νομιμοποίηση είναι αναγκαία για κάθε πολιτειακή απόφαση. Η έννοια της *δημοκρατικής νομιμοποίησης* δεν είναι ταυτόσημη με την έννοια της *κοιμματικοπολιτικής νομιμοποίησης*.
- η.** Θα μπορούσε κανείς συμπερασματικά να πει ότι «φυσιολογικές» λειτουργίες του πολιτικού κόμματος είναι εκείνες που συντελούνται μέσα στις *διαδικασίες παραγωγής της πολιτικής βούλησης*, στα αντιπροσωπευτικά σώματα, στο Υπουργικό Συμβούλιο, αλλά και στον δημόσιο πολιτικό διάλογο.
- θ.** Αντιθέτως, παρά το γεγονός πως και σ' αυτά τα πεδία είναι απαραίτητη η δημοκρατική νομιμοποίηση, ούτε η δικαιοσύνη ούτε η δημόσια διοίκηση ούτε οι ακαδημαϊκές (πανεπιστημιακές) διαδικασίες εμπίπτουν στα «φυσι-

792 Βλ. D. Th. Tsatsos, «Krisendiskussion, politische Alternativlosigkeit, Parteienstaatsübermaß», στο: H. Däubler-Gmelin - K. Kinkel - H. Meyer - H. Simon (επιμ.), *Gegenrede, Festschrift für E.G. Mahrenholz*, Baden-Baden 1994, σ. 397 επ. Το φαινόμενο της υπερτροφίας του ρόλου των κομμάτων αποδίδεται και με τον ιταλικής προελεύσεως όρο «κοιματοκρατία» (*partitocrazia*). Βλ. P. Ridola, *Partitipolitici*, ό.π., σ. 78-79. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Ν. Μουζέλης, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα 2002, σ. 39 επ.· Χρ. Γιανναράς, *Κοιματοκρατία*, Αθήνα 2002· Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Ελληματική δημοκρατία*, ό.π. (υποσ. 195), σ. 45 κε· Χ. Ανθόπουλος, «Το ελληνικό πολιτικό σύστημα ως κοιματοκρατία», στο: Ξ. Ι. Κοντιάδης - Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα 2008, σ. 111 επ. Κατά τον Χ. Ανθόπουλο, ό.π., σ. 113 επ., χαρακτηριστικά γνωρίσματα του «κοιματοκρατικού φαινομένου» είναι η σύγχυση των ρόλων ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και στα συνταγματικά όργανα, η απουσία εσωκοιμματικής δημοκρατίας, το πελατειακό σύστημα στη δημόσια διοίκηση και η αποικιοποίηση των κοινωνικών χώρων από τα πολιτικά κόμματα. Υπό την εκδοχή αυτή η «κοιματοκρατία» αποτελεί μια παρεκβατική μορφή του «κράτους των πολιτικών κομμάτων».

793 Βλ. K. Hesse, ό.π. (υποσ. 6), σ. 598 κε.

ολογικά πεδία» δράσης του κομματικού θεσμού. Η δραστηριοποίηση των πολιτικών κομμάτων που αναπτύσσεται και στα πεδία αυτά, εκφεύγει της συνταγματικής τελεολογίας του κομματικού θεσμού.

§ 57. Η θεωρία για ένα «ανοιχτό πολιτικό κόμμα»

Ι. Πολιτειολογικές αφετηρίες

1. Από την παρούσα συζήτηση στην Ελλάδα, για μια θεωρία περί πολιτικού κόμματος στη σύγχρονη (κυρίως ελληνική αλλά όχι μόνο) δημοκρατία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περί «ανοιχτού κόμματος τον 21ο αιώνα» θεωρία του Ευάγγελου Βενιζέλου,⁷⁹⁴ που φαίνεται πως δικαιώνει την περί κόμματος αντίληψη η οποία μόλις εκτέθηκε αλλά και δικαιώνεται από αυτήν.

2. Η θέση ότι η κρίση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό κρίση αξιοπιστίας και επάρκειας του πολιτικού λόγου, συνιστά το σημείο εκκίνησης.⁷⁹⁵ Αυτή αναπαράγεται στο πεδίο της πολιτικής στράτευσης. Έχουμε περάσει προ πολλού σε μια άλλη πολιτική, που διακρίνεται από την *εν-μεταβλητότητα* της, από την *κινητικότητα* της και από τον *εκλεκτικισμό* της. Στη θέση αυτή του Βενιζέλου ο συγγραφέας προσθέτει και την *επαγγελματιοποίησή* της. Όλοι οι πολίτες, λίγο ή πολύ, εκδηλώνουν την αμηχανία τους ή και την απορριπτική τους στάση. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Δείχνει την *αδυναμία της κοινωνίας να αποκτήσει μια πολιτική αυτοσυνειδησία*, την αδυναμία των κομμάτων να επικοινωνήσουν με τα προνομιάτα πολιτικά τους ακροατήρια, τη συνακόλουθη αδυναμία των πολιτών να νιώσουν ότι υπάγονται σε έναν συνειδητά προσδιορισμένο πολιτικό χώρο.⁷⁹⁶

3. Η προηγούμενη παρατήρηση οδηγεί τον Ευάγγελο Βενιζέλο στο επόμενο βήμα του: Βρισκόμαστε, υποστηρίζει, μπροστά σε μια *αλλαγή του μοντέλου πολιτικής αντιπροσώπευσης*.⁷⁹⁷ Το πρότυπο της βιομηχανικής εποχής ήταν, λίγο ή πολύ, ευθύγραμμο, όχι κατά τρόπο μηχανιστικό αλλά πάντως κατά τρόπο αρκετά καθαρό. Η θέση που έχει κάποιος μέσα στο παραγωγικό σύστημα, επηρεάζει τόσο την πολιτική του ένταξη, όσο και την πολιτική του συμπεριφορά. Η κοινωνική και οικονομική θέση επηρεάζει την πολιτική θέση. Τώρα το μοντέλο πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι *πολύπλοκο και τεθλασμένο*. Σημασία δεν έχει ποια είναι η οικονομική και εισοδηματική θέση του πολίτη, ποιο είναι το επάγγελμά του, ποια είναι θέση του στην παραγωγή, σημασία έχει *αν νιώθει*

794 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 710): ο ίδιος, «Το “ανοιχτό” κόμμα ως απάντηση στην κρίση του κομματικού φαινομένου», στο: Δ. Θ. Τσάτσος - Ξ. Ι. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα 2003, σ. 15 κε.

795 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 794).

796 Βλ. και Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, *ό.π.*, 2001 (υποσ. 710), σ. 55 κε.

797 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, *ό.π.* (υποσ. 710), σ. 55 κε. και ο ίδιος, *Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος*, Αθήνα 2003, σ. 19 κε.

ασφαλής ή ανασφαλής, μέσα σε μια κοινωνία και σε μια οικονομία, που μετεξελίσσονται με αβέβαιο και γρήγορο τρόπο.

4. Αυτά όλα τα φαινόμενα δεν μπορεί, κατά τη θεωρία αυτή, παρά να επηρεάσουν και το κόμμα του 21ου αιώνα. Ούτως ή άλλως στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα περάσαμε, σχεδόν παντού, σ' έναν ενιαίο τύπο πολυσυλλεκτικού κόμματος εξουσίας, που ανεξαρτήτως από την παράδοσή του, την καταγωγή του και την ιδεολογική ταυτότητα που διεκδικεί, είναι ένα κόμμα το οποίο λειτουργεί πραγματιστικά, δηλαδή *κάνει πολλές εκπώσεις και συμβιβασμούς* και κρίνεται με βάση τη *διαχειριστική του επάρκεια και ικανότητα*.⁷⁹⁸ Αλλά όχι μόνο, θα πρόσθετε ο συγγραφέας: Βαρυσήμαντο, θα έλεγε κανείς, *αποφασιστικό* δεδομένο είναι και εδώ η δύναμη επιρροής των μεγάλων οικονομικών παραγόντων και των ΜΜΕ. Έτσι, η πορεία τέτοιων κομμάτων εξαρτάται και από το βαθμό «συνεργασιμότητας» των κομματικών ηγεσιών μαζί τους.⁷⁹⁹ Μόνο που, όταν ένα κόμμα αρκείται στη διαχειριστική επάρκεια και ικανότητα και εγκαταλείπει το πεδίο της ιδεολογίας, της διαχείρισης των συμβόλων και του οραματικού λόγου, από ένα σημείο και μετά –όπως υποστηρίζει η θεωρία αυτή–⁸⁰⁰ *τελεί σε αδυναμία επικοινωνίας με το ακροατήριο που θα μπορεί να ισχυριστεί ότι όλες οι λειτουργίες του κόμματος βρίσκονται σε κρίση και μάλιστα διεθνώς*. Απαιτείται συνεπώς να δούμε εάν το κόμμα μπορεί να ξεπεράσει τα προβλήματα αυτά. Και ένα μεγάλο γενετικό πρόβλημα που είχαν τα κόμματα είναι η τάση τους να μετεξελίσσονται σε σκληρούς, κλειστούς μηχανισμούς. Το κόμμα έχει από τη φύση του μια *ολιγαρχική και αυταρχική ροπή*, κυρίως γιατί κάποτε το κράτος ήταν για το κόμμα *μηχανισμός που πρέπει να καταληφθεί*. Οι αποφάσεις έπρεπε να λαμβάνονται υπό *εχεμύθεια*, συχνά με *αιφνιδιαστικό τρόπο*, έτσι ώστε να δίνεται άμεση και επαρκής απάντηση στην πρωτοβουλία του αντιπάλου, δίχως να μπορεί να γίνει μια μακρά, δημοκρατική διαβούλευση με όλα τα μέλη ή τα στελέχη ενός κόμματος.⁸⁰¹

5. Πώς λοιπόν, απαντά κανείς, διερωτάται η ίδια πάντοτε θεωρία, στα προβλήματα αυτά στην εποχή της κοινωνίας της πληροφορίας, όπου η διαβούλευση είναι πολύ εύκολη και δεν υπάρχουν προβλήματα απόστασης, δεν υπάρχουν προβλήματα εχεμύθειας, καθώς τα Μέσα Ενημέρωσης είναι πιο γρήγορα και πιο καλά ενημερωμένα ακόμη και από τα στελέχη ενός κόμματος για το τι πρωτοβουλίες πρόκειται να λάβει το κόμμα.⁸⁰²

II. Η αμφισβήτηση της αντιπροσωπευτικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων

1. Το μείζον βέβαια ζήτημα –εδώ οι απόψεις του συγγραφέα συμπίπτουν απολύτως με την εδώ εκτιθέμενη θεωρία του Βενιζέλου– είναι κατά βάθος ότι η σύγχρονη κοινωνία *αμφισβητεί στα κόμματα τον βασικό θεσμικό τους ρόλο*, δηλαδή

798 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 43 κε.

799 Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Ελληνική πολιτεία 1974-1997*, Αθήνα 1998.

800 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 55 κε.

801 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 55 κε.

802 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 31-34.

την πολιτική αντιπροσώπευση της κοινωνίας.⁸⁰³ Η κοινωνία δεν αντιπροσωπεύεται αποκλειστικά από τα κόμματα και το κομματικό σύστημα. Λειτουργούν δύο αντίπαλοι σκληροί μηχανισμοί: ο πρώτος αντίπαλος μηχανισμός είναι τα μέσα ενημέρωσης και ο δεύτερος μηχανισμός είναι η λεγόμενη κοινωνία των πολιτών και πιο συγκεκριμένα οι μονοθεματικές οργανώσεις.⁸⁰⁴ Ο πολίτης παραμένει υποκείμενο με πολλαπλές διαστάσεις. Δεν μπορεί να είναι μόνο μέλος ενός κόμματος. Είναι μέλος ενός κόμματος, αλλά έχει και άλλες κοινωνικές ιδιότητες, έχει πολλές ενδιαφέροντα, μετέχει σε πολλές συσσωματώσεις.

2. Το ζητούμενο συνεπώς, κατά τη θεωρία του «ανοιχτού κόμματος», είναι ένα κόμμα που στέκεται με επάρκεια απέναντι στην κοινωνία των πολιτών, απέναντι στα μέσα ενημέρωσης, απέναντι σε μια κοινωνική διαστρωμάτωση που παράγει νέα προβλήματα, απέναντι σε έναν νέο τύπο πολίτη, που είναι καχύποπτος, απορριπτικός και περιβάλλει όλα τα κόμματα και τους πολιτικούς με τεκμήριο δυσπιστίας, ενοχής και απαξίωσης. Η υπεράσπιση της πολιτικής αποτελεί συνεπώς το πρώτο ζητούμενο για όλα τα πολιτικά κόμματα.⁸⁰⁵

III. Το «ανοιχτό κόμμα»

1. Η απάντηση σ' αυτήν την εξέλιξη είναι το ανοιχτό κόμμα. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος συγκροτεί την έννοια του ανοιχτού κόμματος με τα εξής πέντε χαρακτηριστικά:

- α.** Το ανοιχτό κόμμα είναι, πρώτον, ένα κόμμα φιλικό προς την κοινωνία και τους πολίτες. Δεν είναι ένας κλειστός μηχανισμός. Δεν είναι ένας συμψηφισμός συγκρουόμενων μηχανισμών. Δεν είναι μια «αντικοινωνία» ή μια «μικροκοινωνία». Είναι ένα κόμμα που βρίσκεται σε επαφή με την κοινωνία των πολιτών, είναι ένα κόμμα πολιτών.⁸⁰⁶
- β.** Το ανοιχτό κόμμα έχει, κατά τη θεωρία αυτή, κι ένα δεύτερο χαρακτηριστικό. Είναι από το φύση του κόμμα πολυσυλλεκτικό όχι όμως κοινωνικοπολιτικά ουδέτερο. Έχει συγκεκριμένες κοινωνικές αναγωγές και προτιμήσεις, δεν επικαλείται όμως το συμφέρον μιας συγκεκριμένης κοινωνικής μερίδας, αλλά το γενικό συμφέρον του τόπου, όπως το αντιλαμβάνεται. Υπάρχει μια προοδευτική και μια συντηρητική αντίληψη, για το γενικό συμφέρον μιας κοινωνίας, μια προοδευτική και μια συντηρητική αισθητική, μια προοδευτική και μια συντηρητική παράδοση και εκεί εστιάζεται η διαφορά.⁸⁰⁷
- γ.** Ένα τρίτο χαρακτηριστικό του ανοιχτού κόμματος είναι ότι αποτελεί ένα μαζικό κόμμα πολλών μελών και φίλων, αλλά μελών και φίλων με προσωπικότητα

803 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 15 κε.

804 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 83 κε. Βλ. και Χ. Ανθόπουλος, «Πολιτικά κόμματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις» στο: Δ. Θ. Τσάτσος - Ξ. Ι. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, ό.π., σ. 177 κε.

805 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 63.

806 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 78-79 και 88-91.

807 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 93-94.

και λόγο, που σημαίνει ότι πρέπει να έχει επαρκή, αλλά όχι πληθωριστικό αριθμό κομματικών οργανώσεων βάσης και ότι κάθε κομματική οργάνωση βάσης πρέπει να είναι ένα *forum* πολιτικής, πρέπει να έχει σαφή πολιτικά χαρακτηριστικά και να έχει μια ουσιαστική επαφή με την τοπική κοινωνία, τους ανθρώπους και τα προβλήματά τους. Το ανοιχτό κόμμα είναι συνεπώς ένα *κόμμα δίκτυο* πολλών επιμέρους κοινωνικών οργανώσεων.⁸⁰⁸

- δ. Το ανοιχτό κόμμα που είναι πολυσυλλεκτικό, μαζικό, φιλικό στην κοινωνία, πρέπει, τέταρτον, να έχει και *επαρκή αριθμό ικανών στελεχών*. Ικανά στελέχη είναι αυτά που μπορούν να *παράγουν πολιτικό λόγο*, να διαχειριστούν προβλήματα και να εκπροσωπήσουν το κόμμα και τον κομματικό λόγο έναντι των ΜΜΕ. Που μπορούν να συνδιαλλαγούν με αξιόπιστο τρόπο με την κοινωνία των πολιτών. Χρειαζόμαστε συνεπώς ένα στελεχειακό δυναμικό, το οποίο να έχει ερασιτεχνική αγάπη για την πολιτική, αλλά επαγγελματική επάρκεια στην άσκηση των καθηκόντων του.⁸⁰⁹ Εδώ ανακύπτει έντονα το θέμα της σχέσης επιστήμης και πολιτικής.⁸¹⁰
 - ε. Το ανοιχτό κόμμα πρέπει, πέμπτον, να είναι ένα *κόμμα βαθύτατα δημοκρατικό*. Ένα κόμμα που διασφαλίζει τη *συμμετοχή* όλων των μελών και των φίλων του, όχι μόνο στη διαβούλευση αλλά και στη διαδικασία λήψης όλων των αποφάσεων. Ένα κόμμα που λειτουργεί υπό συνθήκες *διαφάνειας*.⁸¹¹
 - στ. Τέλος, το ανοιχτό κόμμα αξιοποιεί βεβαίως το *νέο τεχνολογικό περιβάλλον*. Μπορεί να φαίνεται πολύ μακρινό το μέλλον της κοινωνίας της πληροφορίας, αλλά είναι μια πραγματικότητα που αλλάζει όλον τον τρόπο επαφής μας με τους πολίτες και άρα και με τον ίδιο τον εαυτό μας. Το ανοιχτό κόμμα είναι ένα *κόμμα «ψηφιακό»*.
2. Η θεωρία περί «ανοιχτού κόμματος» του Ευάγγελου Βενιζέλου είναι –κατά τη γνώμη του συγγραφέα– στη σύλληψή της ένας πειστικός επιστημονικός λόγος με αίσθηση πολιτικής ευθύνης κι ένας πολιτικός λόγος με αίσθηση επιστημονικής ευθύνης. Προτείνει τη δική του απάντηση στην ιστορικά διαμορφωμένη και με το εκλογικό σύστημα κατοχυρωμένη παρακμή του κομματικού θεσμού που διαστρεβλώνει τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Το «ανοιχτό κόμμα» προϋποθέτει βέβαια την προηγούμενη απεξάρτηση σημαντικού μέρους του πολιτικού του προσωπικού από την ιδιωτική οικονομία, γεγονός που θα μείωνε το φαινόμενο του γενικευμένου *πολιτικού επαγγελματισμού*. Κατά τον συγγραφέα αυτού του έργου, ο Ευάγγελος Βενιζέλος, με την πρωτότυπη και θεωρητικά συνεκτική θεωρία του, προσφέρει στον μελετητή, ουσιαστικά, μια εικόνα της *σημερινής παθολογίας του κομματικού θεσμού*, που αποτελεί κρίσιμο κεφάλαιο της κρίσης της δημοκρατίας.

808 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 86-88.

809 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 79-81.

810 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 49-53. Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Η θεσμική λειτουργία των κοινοβουλευτικών ομάδων*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 49 κε.

811 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Ανοιχτό κόμμα*, ό.π. (υποσ. 710), σ. 84-86.

Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ:

Η πιο θεμελιακή, η πιο ιστορική, η πιο απάνθρωπη και πάντως η πιο συναρπαστική σχέση στο πλαίσιο της κοσμικής τάξης και της ιστορικής της εξέλιξης

Ι. Ο άνθρωπος και η πολιτεία

1. «Επίλογος» σημαίνει «μετά τον κύριο λόγο», δηλαδή μετά το πέρας του κύριως έργου. Ένα έργο όμως, όπως αυτό που κρατάει ο αναγνώστης, έτσι κι αλλιώς δεν έχει τέλος. Άλλωστε τα θεμελιώδη ζητήματα δεν γνωρίζουν οριστική επίλυση. Αν είναι επιδεκτικά οριστικής επίλυσης τα ζητήματα, μπορεί να είναι κρίσιμα, αλλά όχι θεμελιώδη. Τώρα λοιπόν που «τελείωσε» ο αναγνώστης την ανάγνωση, ασφαλώς θα ρωτήσει τον συγγραφέα τι θα μπορούσε να επικαλεστεί ως απόσταγμα αυτού του συγγραφικού εγχειρήματος, για τις περιπέτειες που επιφύλαξε στον άνθρωπο και την πολιτεία η ιστορία; Πού στάθηκε ανήμπορος να συλλάβει «τελεσιδικίες» και επομένως πού μπήκε σ' έναν μονιμότερο αδιέξοδο στοχασμό;

2. Πρώτα πρώτα, ο συγγραφέας επιβεβαίωσε πως η σχέση *ανθρώπου και πολιτείας*, τελικά δηλαδή η σχέση *δημόσιου και ιδιωτικού* χώρου γενικότερα, αποτελεί το ιστορικά θεμελιώδες. Χωρίς επίγνωση, ότι το θέμα αυτό τελεί σε αέναη ιστορική εκκρεμότητα, η κατανόηση και η μελέτη της κοσμικής τάξης είναι ανέφικτη. Θα μπορούσε κανείς να πει πως η ροή και οι μεταουσιώσεις της σχέσης ανθρώπου και πολιτείας συνιστούν το κύριο μέρος της ιστορίας της κοσμικής τάξης. Η σχέση αυτή καθρεφτίζει τον *εκάστοτε* ρόλο του ανθρώπου που συζεί με άλλους εν κοινωνία στο πλαίσιο ενός συλλογικού υποκειμένου: είτε ως δούλος είτε ως ελεύθερος είτε ως υπήκοος είτε ως πολίτης είτε ως μέλος της πολιτικής κοινωνίας είτε ως κομματικό μέλος είτε ως φορέας δημόσιου –κρατικού ή μη– λειτουργήματος κ.ο.κ. Ανάλογες είναι οι μεταμορφώσεις της πολιτείας από τον απόλυτο αυταρχισμό ως την άμεση δημοκρατία. Ένα πρώτο συμπέρασμα λοιπόν από την εργασία, που τίθεται σήμερα υπό την κρίση του αναγνώστη, είναι ότι η εξέλιξη της κοσμικής τάξης εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την *εξέλιξη της σχέσης πολιτείας και ανθρώπου*. Πάνω στη σχέση αυτή, που ουσιαστικά διατρέχει όλην αυτήν τη συγγραφική προσπάθεια, επιχειρούνται στη συνέχεια κάποιοι πιο προσωπικοί στοχασμοί:

- α.** Το συλλογικό υποκείμενο, η πολιτεία, στο ιστορικό της διάβα λειτουργήσε χρησιμοποιώντας συμβολισμούς, μεταφυσική, άσκηση βίας, στο μέτρο που αυτά την εξασφάλιζαν και την επέβαλλαν. Με το κίνημα του συνταγματισμού,⁸¹² η λειτουργία της πολιτείας και η σχέση της με τον πολίτη εξορθολογίζεται με συγκεκριμένους θεσμούς. Είναι η φάση τής κατά δίκαιο συμβίωσης, όπου σημείο αναφοράς και υπακοής δεν είναι πια πρόσωπα συμβολικά ή αρχές της μεταφυσικής αλλά αρχές συνήθως καταγεγραμμένες σε κείμενα (Συντάγματα, νόμοι κ.ο.κ.).
- β.** Η ιστορία της ίδιας σχέσης καθρεφτίζει και την πορεία, και το *status του ανθρώπου*, μέσα στο λαό, ως συλλογικό υποκείμενο. Η ιστορία αυτή αρχίζει με μια παθητική αποδοχή της όποιας εξουσίας και φτάνει ως την αξίωση άμεσης συμμετοχής, στην παραγωγή και την άσκησή της. Το *status* του ανθρώπου, θα μπορούσε κανείς να πει, καθορίζει το *status* της πολιτείας και το *status* της πολιτείας το *status* του ανθρώπου.
- 3.** Η σχέση πολιτείας (εξουσίας) και ανθρώπου δεν μπορεί να υφίσταται όταν η μεταξύ τους αντίθεση είναι απόλυτη, όταν δηλαδή δεν υπάρχει ίχνος συναίνεσης. Γι' αυτό και τα απολυταρχικά καθεστώτα επικαλούνται απολύτως προσηματικά και ίσως γι' αυτό επίμονα την εκκλησία του δήμου! Ειδικότερα:
- α.** Με το συνταγματισμό, το μεγάλο αυτό θεσμικοπολιτικό κίνημα του 18ου και του 19ου αιώνα,⁸¹³ η σχέση ανθρώπου με το συλλογικό του υποκείμενο καθορίζεται από δικαιοκούς κανόνες. Η άσκηση της εξουσίας δεν θεμελιώνεται στην ίδια ή στους μεταφυσικούς συμβολισμούς που η ίδια παράγει ή επιλέγει, αλλά στους αντικειμενικούς δικαιοκούς θεσμούς που συνιστούν πια και τη *νομιμότητά της*. Όπως όμως σημειώθηκε προηγουμένως, υπάρχει πάντοτε, ιδίως στις μη δημοκρατικές πολιτείες, η πραγματολογική ανάγκη της *hic at nunc* συναίνεσης σημαντικού μέρους της κοινωνίας. Η *νομιμότητα* λοιπόν εξαρτάται και από τη *νομιμοποίηση*. Δηλαδή η δημοκρατική νομιμότητα –ακόμη και η δημοκρατικοφανής νομιμότητα– εξαρτάται από την πραγματική της νομιμοποίηση, ή –στην περίπτωση της δημοκρατικοφανούς νομιμότητας– στην ανειλικρινή, έστω, επίκλησή της.
- β.** Ο απολυταρχισμός, η προσωποποίηση της εξουσίας, δημιούργησε και μια σύνθετη ορολογία με την οποία κατά καιρούς χαρακτηρίστηκε. Ως προς την προδικαική, ιδίως την *προσυνταγματική*, φάση –για να μένουμε στην πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστορία– γινόταν λόγος για «αυταρχική πολιτεία», «απόλυτη μοναρχία», όροι που παρέπεμπαν αντίστοιχα στις έννοιες «δούλος», «υπήκοος», όχι όμως και στην έννοια του πολίτη. Η πολιτεία αυτή, όπως προηγουμένως σημειώθηκε, για να εξασφαλίσει την υποταγή του ανθρώπου σε αυτήν, χρησιμοποίησε το μύθο, τη θρησκεία ή (και) τη μεταφυσική. Έτσι παράχθηκε και η *κατάλληλη εννοιολογία*, κυρίως έννοιες όπως «αυθεντία» της πολιτείας, το «άβατο» της εξουσίας, η «τιμή» της πολιτείας κ.ά. Με αυτές τις έννοιες επιχειρείται να προσδοθεί στην ασκούμενη εξουσία

812 Βλ. παραπ. § 31.

813 Βλ. παραπ. § 31.

ανθρωπομορφικός χαρακτήρας. Αν θελήσουμε να σκεφτούμε στη λογική των όρων νομιμότητα και νομιμοποίηση, θα μπορούσαμε να λέγαμε ότι στην απόλυτη μοναρχία η νομιμότητα πήγαζε από το πρόσωπο του μονάρχη, από την αυθεντία του, από το κύρος του, τελικά από την κατά αμάχητο τεκμήριο (αξία, αυθεντία, κύρος) και την τιμή του κράτους (*Würde des Staates*), που δεν ήταν άλλο από την κατά αμάχητο τεκμήριο αξία και την τιμή του προσώπου του μονάρχη. Η γνωστή φράση του Λουδοβίκου ΙΔ΄: «L'Etat c'est moi» καθιστά απολύτως σαφή όσα επιχειρήσαμε να επισημάνουμε παραπάνω.

- Υ. Ο μεταφυσικός συμβολισμός της απόλυτης μοναρχίας με τους σχετικούς εννοιολογικούς χαρακτηρισμούς, που μόλις αναφέραμε, κάμπτεται ουσιαστικότητας όταν συντελείται το σταδιακό πέρασμα στο συνταγματισμό και στις διάφορες μορφές δημοκρατίας, μη εξαιρουμένων και των σύγχρονων «βασιλευόμενων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών» (Δανία, Ολλανδία κ.λπ.), που κύριο χαρακτηριστικό τους είχαν την αποπροσωποποίηση της εξουσίας (συνακόλουθα και της πολιτείας), εγκαταλείποντας έτσι ένα λεξιλόγιο που προσιδιάζει περισσότερο στον ανθρωπομορφισμό της πολιτείας.

II. Απρόσμενη επιστροφή ενός δημοκράτη διανοούμενου σε μια προδημοκρατική έννοια

1. Μια ενδιαφέρουσα πολιτειολογική επιστροφή σε μια έννοια που αφορά μόνο τον άνθρωπο και όχι την πολιτεία ως έννομη, δημοκρατικά νόμιμη και νομιμοποιημένη τάξη, είναι ο γερμανικός όρος *Würde*, που σημαίνει: *κύρος, τιμή, αξιοπρέπεια*. Είναι ο όρος που, κυρίως, μετά τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, χρησιμοποιείται από τα Συντάγματα για την κατοχύρωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας.⁸¹⁴

2. Το 1967, όταν ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου, ήταν επιστημονικός συνεργάτης του Καθηγητή του Δημοσίου και του Διεθνούς Δικαίου στη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Mainz, Karl-Josef Partsch, ο τελευταίος μόλις τελείωνε μια μικρή εργασία του, που ήδη με τον τίτλο της δημιούργησε ενδελεχή συζήτηση και έντονο προβληματισμό στον συγγραφέα. Ο τίτλος της: *Von der Würde des Staates* (Περί της αξίας και του κύρους του κράτους).⁸¹⁵ Τι σήμαινε όμως *αξία, κύρος, τιμή, αξιοπρέπεια* κ.τ.λ. ως *ιδιότητες του κράτους*; Όπως ήδη σημειώσαμε, ο όρος *Würde* κατά λέξη σημαίνει «αξία», «τιμή», «κύρος», και αποτέλεσε το εννοιολογικό επίκεντρο της έννοιας της ανθρωπίνης προσωπικότητας. Είναι ο όρος που χρησιμοποιούν, στις κορυφαίες τους διατάξεις, δημοκρατικά Συντάγματα, που ανατρέπουν και διαδέχονται αυταρχικά καθεστώτα, με σκοπό την κατοχύρωση εκείνου που το απελθόν καθεστώς είχε καταρακώσει, δηλαδή της αξίας του ατόμου ως ανθρώπου. Τότε όμως είναι προφανή τα αίτια της μεταφοράς αυτής της έννοιας που είναι χα-

814 Βλ. λ.χ. Άρθρο 2 § 1 Συντ. 1974/1986/2001: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας». Βλ. αντιστοίχως άρθρ. 1 § 1 Γερμανικού Συντάγματος 1949.

815 Βλ. K.-J. Partsch, *Von der Würde des Staates*, Tübingen 1967.

ρακτηριστική της ανθρώπινης προσωπικότητας στο χαρακτηρισμό της πολιτείας; Ως προς τη χρήση του όρου *Würde* για τον χαρακτηρισμό της πολιτείας δύο ακόμη παρατηρήσεις:

- α. Ο όρος *Würde*, συνδεδεμένος, ως χαρακτηριστικό της πολιτείας, με θεσμικές κατηγορίες όπως: «αξιοπρέπεια» ή «αξία», «κύρος», «τιμή» του αυτοκράτορα, του πάπα κ.λπ. *έχει βεβαρυνμένη προϊστορία*. Ήταν, κατά τον Habermas,⁸¹⁶ νοηματική κατηγορία της φεουδαρχίας, που προϋποθέτει ιδιαίτερα ιεραρχημένες δομές και ένα καθεστώς των προσώπων που εκφράζουν το ανθρωπομορφικό κράτος, ικανό γι' αυτήν τη μεταφυσική λειτουργία.⁸¹⁷
- β. Είναι πιο πολύ από βέβαιο, πως το βλέμμα του Κ.- J. Partsch, όταν έγραφε τη μελέτη του για την «αξία» ή την «αξιοπρέπεια» ή την «τιμή»⁸¹⁸ (*Würde*) της πολιτείας, ο δημοκρατικός και φιλελεύθερος νους του δεν ήταν στραμμένος προς την αυταρχική θεωρία που προαναφέρθηκε. Στην έννοια αυτή μάλλον τον οδήγησε η κρίση της δημοκρατικής νομιμότητας και της δημοκρατικής νομιμοποίησης ή πάντως τα γεγονότα που κατά τη γνώμη του στοιχειοθετούσαν την είσοδο στην ιστορική περίοδο αυτής της κρίσης.⁸¹⁹ Ήταν μια πρόβλεψη ότι πλησιάζει η ώρα για μια νέα υπεράσπιση του δημοκρατικού κράτους.
- γ. Η απαξίωση του κράτους από τις σύγχρονες απάνθρωπες μορφές φιλελευθερισμού και η συνακόλουθη ιδιωτικοποίηση της πολιτικής, επομένως *και του κράτους*, δικαιολογεί τις σημερινές ανησυχίες.

III. Η μετάβαση στο συνταγματισμό και στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία

1. Το ανθρωπομορφικό κράτος του απολυταρχισμού, της απόλυτης μοναρχίας, μετασχηματίζεται στην Ευρώπη σε *συνταγματικό κράτος*. Αυτό υπήρξε η απάντηση της ιστορίας στο μοναρχισμό. Εδώ κρύβεται μια ουσιαστική *μεταβολή της σχέσης* ανθρώπου και πολιτείας. Ο μονάρχης, από ενσάρκωση του κράτους, καθίσταται συνταγματικό *όργανο* (η και υπηρέτης) του κράτους που *μοιράζεται* την εξουσία με το λαό⁸²⁰ μέσω ενός αντιπροσωπευτικού σώματος. Το στέμμα πια δεν συμβολίζει την *potestas*, αλλά την *dignitas* του ανώτατου οργάνου.⁸²¹ Το *legibus solutus* περνάει στην ιστορία. Πρόκειται για μια δεύτερη φάση της σχέσης του ανθρώπου με την πολιτεία.

816 Βλ. J. Habermas, «Nach der Wende», στο: ο ίδιος, *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Kleine Schriften V, 1985, σ. 57 επ.

817 Ο G. Bemann, *Meinungsfreiheit und Strafrecht*, 1981 θεωρεί την § 90a StGB (ποινικού νόμου) που καθιστά αδίκημα την προσβολή της «τιμής» ή του «κύρους» ή της «υπόληψης» (Ansehen) του κράτους ποινικό αδίκημα, αντισυνταγματική και εισηγήθηκε την κατάργησή της.

818 Βλ. και Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β' έκδ. (γ' επανέκδ.), 2006.
819 Για τις σκέψεις που ακολουθούν επιλέγουμε τον όρο «κρατική αυθεντία», ουσιαστικά αποδίδοντας αυτό που ο Κ.-J. Partsch απεκάλεσε *Würde des Staates*.

820 Βλ. H. Ehmke, «"Staat" und "Gesellschaft"», als verfassungstheoretisches Problem, στο: *Festschrift für R. Smend*, 1962, σ. 32 επ.

821 Βλ. U. Eisenhardt, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1984, σ. 34 επ.

2. Ο αγώνας για εκδημοκρατισμό της πολιτείας και της απαλλαγής από τη βασιλευόμενη δημοκρατία, εκεί όπου η τελευταία αξίωσε ανάμειξη στην ουσία της πολιτικής, οδήγησε στην αποκλειστικότητα της αρχής της *λαϊκής κυριαρχίας* ως πηγής νομιμοποίησης της πολιτείας.⁸²² Εδώ πια, θεωρητικά τουλάχιστον, λειτουργεί *αρμονικά η σχέση νομιμότητας και νομιμοποίησης*. Η αντιπροσωπευτική -και όχι μόνο- δημοκρατία θεμελιώνεται και από το αντικειμενικό δίκαιο και από μία, ποικίλης κάθε φορά έκτασης, συναίνεση (νομιμοποίηση).⁸²³

IV. Η σχέση πολιτείας και ανθρώπου στη σύγχρονη ελληνική (και όχι μόνο) αντιπροσωπευτική δημοκρατία

1. Με την πλήρη μετόπιση της κυριαρχίας στο λαό (εκλογικό σώμα, δήμος) αποκτά νέο νόημα η *σχέση του ανθρώπου με τα συλλογικά υποκειμένα*, στο πλαίσιο των οποίων διαβιώνει. Όπως είδαμε στο κύριο μέρος του βιβλίου, η δημοκρατία δεν άργησε να εμφανίσει τα πρώτα δείγματα ανεπάρκειας στην αντιπροσωπευτική της λειτουργία διαπιστώνοντας με την προβολή της την ανάγκη εμπλουτισμού της με στοιχεία άμεσης (συμμετοχικής) δημοκρατίας.⁸²⁴ Αν χρησιμοποιήσουμε και εδώ το εννοιολογικό ζευγάρι *νομιμότητα και νομιμοποίηση*, για να αξιολογήσουμε τις διάφορες εκφάνσεις της δημοκρατικής εξουσίας, προκύπτει και το επόμενο βήμα στην αξιολόγηση της *θεμελιώδους σχέσης* του ανθρώπου με την πολιτεία. Καθώς η κοινωνία, αλλά και ο συγκεκριμένος πολίτης, διεκδικούν (περισσότερα) στοιχεία άμεσης δημοκρατίας, η *σχέση*, που στον επίλογο αυτό επιχειρούμε να παρακολουθήσουμε, αλλοιώνεται. Η σχέση *ανθρώπου* (εδώ: πολίτη της κοινωνίας των πολιτών) και του *συλλογικού υποκειμένου*, στο οποίο ανήκει, παίρνει άλλες μορφές και, ιδίως, αποκτά νέες προϋποθέσεις.

2. Η νόμιμη και νομιμοποιημένη δημοκρατική πολιτεία τελεί, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, σε κρίση.⁸²⁵ Σε κρίση όμως δεν βρίσκεται η νομιμότητά της, η συναίνεση των πολιτών στους θεσμούς, αλλά κάτι άλλο, που πλήττει καίρια την (προσωπική) άμεση σχέση του ανθρώπου που είναι ενταγμένος στην πολιτεία. Η σχέση που έχει πληγεί είναι εκείνη της *πολιτικής αξιοπιστίας*. Ο πολίτης θεωρεί τους φορείς των δημοσίων λειτουργημάτων –από τα κυβερνητικά, τα δικαστικά ως και τα εφοριακά(!)– ότι *πράττουν αναξιόπιστα*. Ας σταθούμε στο θέμα της αρχής της πολιτικής αξιοπιστίας και ας τελειώσει έτσι ο αναστοχασμός του συγγραφέα, για τη σχέση της πολιτείας, ως συλλογικού υποκειμένου με τον άνθρωπο που διαβιώνει στο πλαίσιό της.

α. *Αξιόπιστος* είναι αυτός «που αξίζει να τον εμπιστεύεται, να τον πιστεύει και να βασίζεται σε αυτόν».⁸²⁶ Αξιοπιστία είναι η ιδιότητα του αξιόπι-

822 Βλ. παραπ. §§ 41 και 42.

823 Βλ. M. Kriele, Einführung in die Staatslehre, 1981 (εδώ παραπέμπεται η α' έκδοση του έργου). Βλ. όμως και παραπ. (υποσ. 3), σ. 19 επ.

824 Βλ. παραπ. § 43, II.

825 Βλ. παραπ. § 43.

826 Βλ. λ. «αξιόπιστος» και «αξιοπιστία» στο: Γ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.* (υποσ. 40), συνώνυμο: *αφερέγγυος*.

στου, «η εμπιστοσύνη που εμπνέει κάποιος στους άλλους σχετικά με αυτό που λέει ή κάνει».⁸²⁷ Όστε η αξιοπιστία είναι μια σχέση που είναι νοπή (και όπως θα δούμε αναγκαία) και μεταξύ του ανθρώπου και των φορέων του συλλογικού υποκειμένου στο πλαίσιο του οποίου διαβιώνει. Εντασσόμενη εδώ η έννοια της αξιοπιστίας, μετουσιώνεται σε αρχή, δηλαδή σε δεοντολογικό λόγο της δημοκρατικής πολιτείας, δηλαδή στη *συνταγματική αρχή της πολιτικής αξιοπιστίας*.⁸²⁸

- β.** Η συναίνεση των μελών της πολιτείας που στοιχειοθετεί τη δημοκρατική της νομιμοποίηση, απορρέει όλο και περισσότερο από τη συγκεκριμενοποίηση της σχέσης του ανθρώπου, με εκείνους που εκφέρουν τον πολιτικό λόγο της πολιτείας και την καθιστούν ενεργή με τη συγκεκριμένη, συνταγματικά τυποποιημένη, δράση τους. Στο σημείο αυτό ακριβώς, βρισκόμαστε στον πυρήνα της σχέσης εξουσίας και εξουσιαζόμενων ανθρώπων της δημοκρατικής πολιτείας. Αν συμφωνήσουμε ότι η πεμπτούσια της δημοκρατικής πολιτείας αναδύεται και διαμορφώνεται από τη σχέση του ανθρώπου με το συλλογικό υποκείμενο, στο πλαίσιο του οποίου διαβιώνει, τότε στην εποχή της κοινωνίας των πολιτών, της πολιτικοποίησης του πολίτη, της τεχνικής της πληροφόρησης, που πολλές φορές καθίσταται τεχνητή πληροφόρηση, η νομιμοποίηση προϋποθέτει την αξιοπιστία στη θεσμική εκφορά του εκάστοτε συγκεκριμένου πολιτικού (και ιδίως πολιτειακού) λόγου και στην αξιοπιστη πραγμάτωση της δημοκρατικής έννομης τάξης.
- γ.** Για μια πολιτειολογική ολοκλήρωση της έννοιας της πολιτικής αξιοπιστίας του θεσμικού πολιτικού λόγου ο συγγραφέας θα ήθελε να προσθέσει στις έγκυρες λεξικολογικές του πηγές⁸²⁹ και τις εξής σκέψεις: Το δικαίωμα του πολίτη να έχει γνώμη και να συμμετέχει στα της πολιτείας προϋποθέτει να έχει μια εικόνα της δημόσιας αλήθειας. Αυτό όμως είναι τότε μόνο εφικτό, όταν ο εκφερόμενος λόγος είναι και ο νοούμενος, η θεσμική δε δράση να μη φαίνεται απλώς νόμιμη, αλλά και να είναι. Όταν αυτό δεν συντρέχει, όταν τα νοούμενα είναι άλλα από τα πραττόμενα, όταν ο δημόσια εκφερόμενος πολιτικός και πολιτειακός λόγος έχει μόνο τον τύπο, δηλαδή την επίφαση, του δημόσιου λόγου στην πραγματικότητα όμως έχει προσωπικά, ιδιωτικά κριτήρια και κίνητρα, δηλαδή είναι λόγος ιδιωτικός τότε συντελείται ο μετασχηματισμός της πολιτικής, από δημόσια διαδικασία, σε δημοσιοφανή, οπότε η δημόσια πολιτική αλλά και η εξουσία καθίστανται ιδιωτικές.⁸³⁰ Τότε όμως η σχέση του ανθρώπου με την πολιτεία υφίσταται κρίσιμη συρρίκνωση της δημοκρατικής της ποιότητας. Οι φορείς των πολιτειακών θεσμών δεν αποπροσωποποιούν την εξουσία. Συντελείται μια ιδιόμορφη επιστροφή σε ιδιωτικές εξουσίες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη σχέση του ανθρώπου με το συλλογικό υποκείμενο, στο πλαίσιο του οποίου διαβι-

827 Βλ. λ. «αξιοπιστία» στο: *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, «Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη», Θεσσαλονίκη 1998.

828 Αυτό έχει υποστηρίξει ο συγγραφέας ήδη από το 1987, βλ. «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», *ΑΝΤΙ*, τ. 341, 1987, σ. 22 επ.

829 Βλ. παραπ. υποσ. 826.

830 Βλ. παραπ. § 18, II και III.

ώνει. Ο πολίτης το αντιλαμβάνεται. Η πολιτική αναξιοπιστία γίνεται ορατή. Η σχέση ανθρώπου και πολιτείας γίνεται εξάρτηση του ανθρώπου από *ιδιώτες*.

- δ.** Η πολιτική αξιοπιστία δεν επιβάλλεται. Εξαρτάται από τον εκάστοτε συγκεκριμένο ανθρώπινο παράγοντα. Εξαρτάται από το αν στην κοινωνία κυριαρχεί η συνείδηση *δημόσιας* ευθύνης των μελών της. Τελικά ο άνθρωπος, δηλαδή ο ανθρώπινος παράγοντας, δηλαδή οι πολίτες, οι εκφραστές των κοινωνικών δυνάμεων, είτε είναι αυτοί που εκφέρουν πολιτικό είτε είναι αυτοί που εκφέρουν επιστημονικό λόγο, είναι εκείνοι που προσδιορίζουν τη σχέση τους με το συλλογικό υποκείμενο, στο οποίο ανήκουν. Ιστορικά, δηλαδή τελικά, σ' αυτούς υπάρχει η ισχύς και όχι στο συλλογικό υποκείμενο. Ο άνθρωπος μετασχηματίζει την πολιτεία. Το αντίθετο, ο μετασχηματισμός του ανθρώπου από την πολιτεία, συνιστά βιασμό, κάτι δηλαδή που έχει χρονικό τέλος.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

«Πολιτεία» και «μετά-πολιτειολογία».

Μνήμη Δημήτρη Τσάτσου

Οι πράξεις μας, οι επιλογές μας και οι ανάγκες μας υπόκεινται πάντα στις ανεξέλεγκτες παρεμβολές του συγκυριακού, του αναπάντεχου, του ανονόμαστου ή ακόμα και του μη νοηματίσιμου. Εκ των πραγμάτων λοιπόν, και οι νοητικές κατασκευές που μας επιτρέπουν να αναγιγνώσκουμε τον κόσμο, οι λέξεις και οι σημασίες, οι σκέψεις μας, οι συνειρμοί μας, ακόμα και οι μνήμες μας σχηματίζονται, αναθεωρούνται και μεταλλάσσονται σε κάθε στιγμή, συχνά μάλιστα και ερήμην μας. Είναι γεγονός ότι αγόμαστε και φερόμαστε από τη συρροή ασύνδετων εκ πρώτης όψεως μεταξύ τους γεγονότων. Έτσι, όταν «συνέβη» ο Ξενοφών Κοντιάδης να μου ζητήσει να γράψω ένα «επίμετρο» στην προγραμματισμένη ηλεκτρονική επανέκδοση της *Πολιτείας* του Δημήτρη Τσάτσου, η άμεση αντίδρασή μου υπήρξε αυθόρμητη, ίσως και ανακλαστική. Η απλή αναφορά σε ένα συγκεκριμένο υλικό αντικείμενο-βιβλίο που έφερε τον τίτλο *Πολιτεία* λειτούργησε ως έναυσμα για την αναβίωση μιας σειράς από βαθιά καταχωνιασμένες μνήμες και σκέψεις. Αυτομάτως σχεδόν, ο νους μου επικεντρώθηκε ευθύς σε μια «σκηνή» στην οποία, εντελώς «τυχαία», είχα «παραστεί» πριν από πολλά χρόνια. Τη «στιγμή» που, λίγες μόνο ημέρες πριν αφήσει την τελευταία του πνοή, ο βαρύτατα ασθενής Δημήτρης Τσάτσος δάκρυζε από συγκίνηση όταν η Βάσω Κυριαζάκου εναπέθεσε στα τρεμάμενα χέρια του το πρώτο φρεσκοτυπωμένο αντίτυπο της *Πολιτείας*, που μόλις είχε κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Γαβριηλίδη. Μια «στιγμή» δηλαδή που προφανώς δεν μπορούσε να αναφέρεται στο ίδιο το περιεχόμενο ενός έργου που είχε ήδη ολοκληρωθεί. Η ανεξίτηλη «εικόνα» που αποτυπώθηκε στη μνήμη μου ήταν η αγωνία ενός «δημιουργού» που, αίφνης, συνειδητοποιεί πως δεν θα μπορεί ποτέ πια ούτε να παρακολουθεί, ούτε να επηρεάζει, ούτε καν να νιώθει ταυτισμένος με την επί γης «μοίρα» ενός πνευματικού του τέκνου που άρχιζε πια τη δική του απρόβλεπτη και «πεντάρφανη» πορεία. Η εικόνα δηλαδή ενός ενεργά σκεπτόμενου ανθρώπου που αντικρίζει στον καθρέφτη τον ίδιο του τον θάνατο.

Ωστόσο, όσο συναισθηματικά φορτισμένες και αν είναι οι επίμονες αυτές μνήμες, δεν θα αρκούσαν για να με εξωθήσουν σήμερα, παραπάνω από δέκα χρόνια αργότερα, να γράψω ένα «επίμετρο» σε ένα τέτοιο μείζονος σημασίας κείμενο. Για μένα, πίσω, πέραν και πριν από το ίδιο το συγκεκριμένο αυτό έργο παραμένει ο συγκεκριμένος άνθρωπος που το έγραψε. Ακόμα και αν δεν μπορεί πια να μου μιλήσει, ο Δημήτρης Τσάτσος είναι πάντα «ωσεί παρών». Και

με αυτήν την έννοια, το κείμενο που ακολουθεί δεν θα πρέπει να αναγνωσθεί σαν αποστασιοποιημένος σχολιασμός ενός βιβλίου που γράφτηκε πριν από δέκα χρόνια. Πρόκειται για ένα «επίμετρο»⁸³¹ αφιερωμένο στη «δική μου» ανεξάλειπτη μνήμη ενός «δικού μου» ανθρώπου με τον οποίο «έτυχε» να συμπορεύομαι, να συν-ομιλώ, να συν-προβληματίζομαι, να «συνειρωνεύομαι» και να «συν-αγωνιώ» σε διάφορες φάσεις της «δικής μου» ζωής.

Πράγματι, αρχής γενομένης από την οικογενειακή φιλία που με συνέδεε μαζί του από τα πρώτα παιδικά μου χρόνια, η σχέση μου με τον λίγα χρόνια μεγαλύτερό μου Δημήτρη Τσάτσο πέρασε από πολλές φάσεις. Στην αρχή μάλλον μπορούσα να φαντασιώνω πως με αντιμετώπιζε απλώς ως έναν (πολλά «υποσχόμενο» ήθελα ίσως να πιστεύω!) νεότερο άνθρωπο, ο ανυπόκριτος θαυμασμός του οποίου κολάκευε τη δική του μετεφηβική ακόμα τότε ματαιοδοξία. Αυτό όμως δεν κράτησε πολύ. Από τη στιγμή που αρχίσαμε να συνομιλούμε με όρους στοιχειώδους «ηλικιακής ισοτιμίας», συνειδητοποίησα ότι, όπως ακριβώς συνέβαινε με όλες τις άλλες τυχαίες ή μη γνωριμίες του, οι σχέσεις που ανέπτυξε μαζί μου επικαθορίζονταν πριν από όλα από την έμφυτη και ανυπόκριτη πνευματική γενναιοδωρία με την οποία αντιμετώπιζε όλους τους άλλους. Δεν μπορώ να ξεχάσω πως, σε καίριες στιγμές της δικής μου ζωής, υπήρξε πάντα ένας ανοικτός και διαθέσιμος συνομιλητής που με βοήθουσε να αντιμετωπίζω τους δικούς μου, εφηβικούς και υπαρξιακούς στην αρχή, και αξιακούς και πολιτικούς στη συνέχεια, προβληματισμούς. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, όταν πια είχα αρχίσει να αναρωτιέμαι «ενεργά» για τη δική μου θέση στον κόσμο, αποδείχθηκε ο ευφυέστερος, δεισδυτικότερος, αφιλοκερδέστερος και αυστηρότερος συνάμα κριτικός αναγνώστης της δικής μου πνευματικής πορείας. Αντιλαμβάνομαι σήμερα πως οφείλω στη μνήμη του πολύ περισσότερα από όσα θα μπορούσε να έχει ο ίδιος φαντασθεί.

Η «εξόφληση» ενός τέτοιου μη εξοφλήσιμου χρέους θα απαιτούσε βέβαια, τουλάχιστον, μια εξονυχιστικά θεμελιωμένη αντιμετώπιση του συνόλου του έργου του. Γεγονός που, με τη σειρά του, θα προϋπέθετε τη συστηματική εμβάθυνση γύρω από τα τεράστια θεωρητικά, επιστημολογικά, φιλοσοφικά αλλά και πολιτικά ζητήματα που έθεσε με μοναδική σαφήνεια στην εισαγωγή του βιβλίου που έμελλε να αποδειχθεί το κύκνειο άσμα του. Ήδη οι πρώτες του λέξεις αναγγέλλουν τη βαθύτερη ratio της προσέγγισής του. Μη μπορώντας πια να προσβλέπει στην πλήρη «αποκατάσταση των κατεστημένων νοημάτων» (σελ. 27) με τη βοήθεια των οποίων είναι δυνατόν να αντιμετωπίζεται το λεγόμενο «πολιτικό φαινόμενο», ο Τσάτσος υπογραμμίζει ότι τα «θέματα της πολιτειολογίας αγγίζουν θεωρητικά προβλήματα που δεν έλυσε ακόμα ούτε η ανθρωπινή σκέψη ούτε η ανθρωπινή πρακτική» (σελ. 28). Και γι' αυτόν ίσως το «ζήτημα του πολιτικού» τείνει να επιστρέφει είτε ως σοβούσα απειλή είτε ως αόρατο φάντασμα πρωτίστως όταν έχει αρχίσει να προσλαμβάνεται ως λελυμένο. Ποτέ ο πολιτικός λόγος δεν υπήρξε τόσο αναγκαίος όσο είναι σήμερα, την ώρα που αναγγέλλεται το «τέλος της πολιτικής».

831 Αν σύμφωνα με τον ίδιο τον Τσάτσο, ο «Επίλογος» ενός βιβλίου «σημαίνει κάτι που έρχεται μετά τον κύριο λόγο» (*Πολιτεία* σελ. 389), το «Επίμετρο» μπορεί να σημαίνει κάτι που υπερβαίνει ή ίσως και διαφεύγει ένα ούτως ή άλλως υπό αμφισβήτηση «ορθό μέτρο». Και οι μνήμες δεν μπορεί ποτέ να υπάγονται σε μέτρα.

Αυτός άλλωστε είναι ίσως και ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο, ήδη από την εποχή του Πλάτωνα, ο περί Πολιτείας και περί του πολιτικού λόγος ήταν και παραμένει εναργής και απαράκαμπτos ανεξάρτητα από κάθε συγκυρία. Από τη στιγμή που η κοινωνική πραγματικότητα εκφράζεται μέσω της δυνατότητας (ή της αναγκαιότητας) επιβολής της βούλησης ορισμένων πάνω σε άλλους ζωντανούς ανθρώπους, η πρόσληψη του «πολιτικού» τελεί υπό «αξιακή» αλλά και «νοηματική αίρεση». Συνοψίζει μια πραγματικότητα που δεν μπορεί να αρκείται στο να αναγνωρίζεται απλώς ως «υπαρκτή». Οφείλει επίσης και να επιχειρεί να αυτοδικαιώνεται ή τουλάχιστον να αυτοεκλογικεύεται διαμέσου ενός *ad hoc* εκφερόμενου «ειδικευμένου» λόγου που παραμένει κατ' ανάγκην αμφίσημος. Στα μάτια του Τσάτσου, το διάβημά του εμφανίζεται λοιπόν εξ υπαρχής ως ένα αναγκαίο αλλά πάντως μη ολοκληρώσιμο «εν δυνάμει έργο», με το οποίο δεν μπορεί να κάνει τίποτε περισσότερο από το να συμβάλει, με οποιονδήποτε τρόπο, στη συστηματική «απομυθοποίηση ορισμένων βασικών εννοιών που συνεχίζουν να αποτελούν εμπόδιο» στην απομυθοποιημένη και «σωστή» κατανόηση του ιστορικού φαινομένου “πολιτεία” (σελ. 28). Ένα βότσαλο δηλαδή στη λίμνη ή μάλλον στο τέλμα του αιωνίως επαναλαμβανόμενου, ανακυκλούμενου και εν τέλει αδιέξοδου «περί πολιτικής λόγου»!

Προφανώς, βέβαια, τα τεράστια αυτά ζητήματα υπερβαίνουν το κατ' ανάγκην περιορισμένο διάβημά μου. Μη όντας ούτε συνταγματολόγος, ούτε πολιτειολόγος, ούτε φιλόσοφος, ούτε νομικός, ούτε καν κατά κυριολεξίαν «πολιτικός επιστήμονας», δεν θα μπορούσα να συμβάλλω σε μια ειδικευμένη «επαγγελματική» συζήτηση που, τόσο στην Ελλάδα όσο και αλλού, φαίνεται να έχει επανεγκατασταθεί τα τελευταία χρόνια στο προσκήνιο της επικαιρότητας. Αν λοιπόν αποφάσισα να αποτολμήσω αυτή τη σύντομη «επίμετρο-λόγηση», τα κίνητρά μου είναι πρωτίστως προσωπικά ή ίσως και «ιδιοτελή». Πολλώ μάλλον που, περισσότερο ακόμα και από την ακούραστη αναλυτική του «σκέψη», περισσότερο ίσως ακόμα και από τη συναισθηματική του διαθεσιμότητα, η περίπλοκη, γοητευτική και εν πολλοίς πολύπλοκη και αντιφατική ηθική προσωπικότητα του Δημήτρη Τσάτσου υπήρξε το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό που με σφράγισε ανεξίτηλα. Σε τελική ανάλυση λοιπόν, το απαράγραπτο χρέος μου προς τη μνήμη του δεν είναι ούτε «ηθικό», ούτε «επαγγελματικό», ούτε «συναδελφικό», ούτε «ιδεολογικό», ούτε «επιστημονικό», ούτε καν απλώς «συμβολικό». Στο μέτρο που η παρουσία του στη ζωή μου συνέβαλε αποφασιστικά στην τελική αποκρυστάλλωση της σχέσης μου με τη «δική» μου καθημερινή «πνευματική δραστηριότητα», με τις «δικές» μου ταλαντευόμενες αξιακές επιλογές και, κατ' επέκταση, με τον «δικό» μου κινούμενο καθρέφτη, το χρέος μου είναι βαθύτατα «υπαρξιακό». Δεν μπορώ να ξεχάσω πως σε στιγμές όπου αντίξοες περιστάσεις με πίεζαν να πάρω κρίσιμες ή και ανέκκλητες αποφάσεις, ο Τσάτσος υπήρξε ένας από τους ελάχιστους εκείνους φίλους που έσπευδε πριν από όλα να μου επαναλαμβάνει ότι η οποιαδήποτε σχέση μας με τις δραστηριότητες που από μια στιγμή και πέρα τείνουμε να ονομάζουμε «επαγγελματικές» δεν μπορεί να θεωρείται κατά κανένα τρόπο απλώς ως «μονοδιάστατα περιγραφική», «ταξινομητική» άρα και «τεχνικά» οριοθετήσιμη. Μεταφέροντας προφανώς τη δική του εμπειρία, επέμενε πάντα να διατρανώνει πως ο «εαυτός» μας είναι κάτι το διαφορετικό και πάντως «πολύ περισσότερο» απ' ό,τι υποδηλώνει το «επάγγελμα» που

αναγράφεται στο δελτίο της ταυτότητάς μας. Σε κάθε στιγμή, «είμαστε» ταυτόχρονα αυτό που νιώθουμε πως είμαστε τώρα, αυτό που υπήρξαμε στο παρελθόν και αυτό που φαντασιωνόμαστε πως μπορεί να είμαστε στο μέλλον. Στην πραγματικότητα λοιπόν, η «ταυτότητά» μας προκαθορίζεται από την ιδεοποιημένη «συνέχειά» μας μέσα στον ατέρμονα χρόνο, δηλαδή από τη διαρκώς ανακατασκευαζόμενη και ανανοηματοποιζόμενη «καταγωγή» μας.

Έτσι, δίχως ίσως να το καταλαβαίνει και ο ίδιος, ο Τσάτσος φαινόταν να σκέπτεται, να δρα, να μετέχει στα κοινά ως ενσυνείδητα «πολιτικοποιημένο» άτομο που ακολουθούσε τις γνωστές παραινέσεις του Μαξ Βέμπερ, ο οποίος επέμενε πως αν η πολιτική μπορεί ίσως να καταλήγει να λειτουργεί και ως ένα «επάγγελμα» όπως όλα τα άλλα, αυτό μπορεί να συμβαίνει μόνον με την (αμετάφραστη) έννοια της γερμανικής λέξης "*Beruf*". Μιας λέξης που σηματοδοτεί, ταυτόχρονα και αδιαίρετα, τόσο μιαν εργασιακή και γνωσιακή (ή ακόμα και βιοποριστική ή και στυγνά χρηματοθηρική) «εξειδίκευση» όσο και μιαν εσωτερική «υπαρξιακή» και αξιακή «κλίση». Μιας λέξης δηλαδή που υπερβαίνει κατά πολύ οποιαδήποτε «αντικειμενική» ή τεχνική διαφοροποίηση ανάμεσα σε διαφορετικά ονοματισμένες μορφές συμμετοχής των επιμέρους ανθρώπων στο «κοινωνικό γίγνεθαι». Για τον Γερμανό κοινωνιολόγο, πράγματι, το "*Beruf*" δεν μπορεί να προσλαμβάνεται αλλιώς παρά σε συνάρτηση με τον τρόπο με τον οποίο το κάθε μέλος της συνυπάρχουσας κοινότητας αντιλαμβάνεται, βιώνει και «καλείται» να υλοποιήσει μια προσωπική σχέση με τη συλλογική μοίρα. Και η διάσταση αυτή δεν είναι ηθικά επιτρεπτό να αυτοπεριορίζεται σε ένα, εν σθενή «τεχνική» έννοια, προσδιοριζόμενο «επάγγελμα».

Κατ' επέκταση, κάτι αντίστοιχο μοιάζει να μπορεί να ισχύει για οποιονδήποτε συστηματικό ή μη περί πολιτείας και πολιτικής λόγο. Πράγματι, η ευκαιριακή έστω θεραπεία του γνωσιακού αντικειμένου που, ελλείψει άλλου όρου, ονομάζουμε «πολιτειολογία» (ή και «πολιτική επιστήμη») δεν μπορεί να αναφέρεται απλώς και μόνον σε ένα αντικειμενικά υπάρχον «ον». Οφείλει επιπλέον να εκφράζει και έναν αδιάλειπτο εσωτερικό προβληματισμό γύρω από τους όρους πρόσληψης του οποιουδήποτε νοούμενου «δέοντος» γενέσθαι. Για να μιλήσει κανείς έγκυρα για την «πολιτική εξουσία», για τα όριά της και για τον λόγο υπάρξής της, δεν αρκεί λοιπόν να ανατέμνει ήρεμα και από απόσταση ασφαλείας ένα άψυχο οδωδός και τυμπανιαίο «πτώμα», ή έστω σώμα, πάνω σε ένα αποστειρωμένο χειρουργικό τραπέζι. Θα πρέπει επίσης να έχει ήδη εξωθηθεί από τις ίδιες τις αξιακές του προδιαγραφές, να βιώνει τις δικές του ζωντανές αντιφάσεις και τα δικά του διλήμματα με τη μορφή ευρύτερων πολιτικών, πολιτειακών και υπαρξιακών διακυβευμάτων που αφορούν το ίδιο ευθέως, από το ίδιο το γεγονός ότι είναι μέλος μιας ευρύτερης κοινότητας. Με την ίδια λοιπόν έννοια που, αντιλαμβανόμενος τις προεκτάσεις της δράσης του, ο επαγγελματίας πολιτικός πιάζεται από την ιδία του την καθημερινότητα να σκέπτεται και ως «ολίγων πολιτειολόγος», έτσι και ο ενσυνείδητος ρεαλιστής «επαγγελματίας ή μη» «πολιτειολογών» θα «όφειλε» να είναι, έστω δίχως να το επιδιώκει συνειδητά, και «ολίγον ενεργός πολιτικός» ή τουλάχιστον και «ολίγον εξουσιολογών» και «ηθικολογών». Δεν δικαιούσαι να ομιλείς για την εξουσία αν δεν έχεις ο ίδιος προβληματιστεί γύρω από τις προεκτάσεις της πάνω στην καθημερινή ζωή, τη δική σου αλλά και των «άλλων ανθρώπων».

Ίσως βέβαια να μπορούμε να δούμε τα πράγματα κάτω από ένα διαφορετικό, λιγότερο διαμεσολαβημένο πρίσμα. Σε ένα άλλο επίπεδο και μέσα από μυστηριώδεις, μη εξερευνησίμες και συχνά ασυνείδητες διαμεσολαβήσεις, τα πράγματα ακολουθούν τη δική τους πορεία. Ο άνθρωπος-συγγραφέας της *Πολιτείας*, οι συνθήκες υπό τις οποίες είχε πρωτοαντικρίσει τότε το νεογέννητο πνευματικό του δημιούργημα και οι επιγενόμενες συναντήσεις της τελεσίδικα πλέον αποτυπωμένης σκέψης του με τους άγνωστους ακόμα τότε μελλοντικούς αναγνώστες του μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους με κάποιους άλλους αόρατους ομφάλιους λώρους. Ίσως, δηλαδή, η «τυχαία» πορεία του βιβλίου αυτού, που, καθόλου «τυχαία», ο Δημήτρης Τσάτσος όχι μόνο χαρακτήρισε ως «έργο της ζωής του» (σελ. 7) αλλά και προέβλεψε πως θα ήταν και η «τελευταία» του επιστημονική (άρα και αξιακή και πολιτική, θα προσέθετα) παρέμβαση (σελ. 20), θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ύστατη συμβολική επικύρωση της πάντως όχι «τυχαίας» βιωματικής πορείας ενός ανθρώπου ο οποίος, ειρωνικά, δεν έπαψε σε καμιά στιγμή να εναποθέτει τις ελπίδες, τα όνειρα και τις φαντασιώσεις του στις αναπάντεχες συμπτώσεις που θα τον απελευθέρωναν, προσωρινά έστω και μόνον, από τα νύχια των κάθε λογής αυτόκλητων Ερινυών που επέμεναν να τον καταδιώκουν. Θα 'λεγε κανείς πως ο «κατ' επάγγελμα» «πολιτειολογών» Τσάτσος δεν μπορούσε να μιλήσει για τίποτε άλλο εκτός από μίαν «εν γένει πολιτεία» την οποία γνώριζε πως είναι αδύνατον να προσεγγίσει.

Ρωτώ λοιπόν, με τη σειρά μου και εκ των υστέρων, πόσο «τυχαίο» ή «συμπτωματικό» μπορεί να είναι το γεγονός ότι το βιβλίο-απαύγασμα που φέρει τον μεγάλοςχημο πλατωνικό τίτλο *Πολιτεία* (που όχι τυχαία βέβαια ώθησε έναν πεπειραμένο και φιλόδοξο συγγραφέα να διευκρινίσει, ήδη στην πρώτη παράγραφο ενός αναλυτικά μακροσκελούς και βαθιά επεξεργασμένου πονήματος, ότι δεν προτίθεται να εξαντλήσει το θέμα και πως θα «αρκεσθεί» στην ανάλυση «ελαχίστων τινών περί (μιας και πάλι δίχως άρθρο) «Πολιτείας» (σελ. 19); Η μόνη εύλογη ερμηνεία αυτής της ενσυνείδητης «αποστασιοποίησης» του Τσάτσου από το ίδιο του το κείμενο είναι ότι δεν αναφέρεται σε αυτό καθεαυτό το τελικό προϊόν της μακράς και επίπονης πνευματικής κύησης του στερνού αυτού «δημιουργήματος ζωής», που συνοψίζει και υπερβαίνει όλα τα προηγούμενα έργα του. Ήδη το γεγονός ότι το δημοσίευσε, σημαίνει πως είχε εξαντλήσει τα δικά του όρια. Με αυτήν την έννοια, μοιάζει λοιπόν πιθανότερο ότι οι ρητές «ενδιάθετες επιφυλάξεις» ενός απολύτως ενσυνείδητου συγγραφέα που, αν μη τι άλλο, «μετρά και ξαναμετρά τα λόγια του» απηχούν μια βαθύτερη κοσμοθεωρητική «στάση» ενός αιωνίως «παρεξηγημένου» (όπως του άρεσε να λέει) προβληματιζόμενου ανθρώπου. Ενός ανθρώπου που δεν έπαψε ποτέ να προσπαθεί να ερμηνεύει (ή ακόμα και να παρερμηνεύει) τους όρους υπό τους οποίους μια υπό συνεχή διερεύνηση, νοηματοποίηση και «απομάγευση» της εξωτερικής πραγματικότητας μπορεί να συνάπτεται με την ψυχαναγκαστική ενασχόληση, με την υπό συνεχή επίσης διερεύνηση και «απομάγευση» του μύχιου εαυτού του, δηλαδή με την υπό συνεχή κατασκευή και ανακατασκευή της αξιακής του «ταυτότητας».

Πράγματι, ήδη από πολύ νέος ο Δημήτρης Τσάτσος καλούνταν να αντικρίσει τις «επαγγελματικές» (ή μη) «κλίσεις», «στρατεύσεις» και «δράσεις» του σε έναν αμείλικτο αλλά διαρκώς κινούμενο ιδεατό καθρέφτη, μέσα από τον οποίο

προσπαθούσε να εντοπίσει τα στοιχεία που συγκροτούν την «τέχνη του ορθώς σκέπτεσθαι». Τα κριτήρια του οπωσδήποτε νοούμενου «ορθώς» ή «επαξίως» σκέπτεσθαι είναι όμως απροσπέλαστα. Στο μέτρο που παρέμενε, όπως όλοι μας, εγκλωβισμένος μέσα σε ένα σκοτεινό πλατωνικό «σπήλαιο» που δεν στεγάζει τίποτε άλλο εκτός από τα κακέκτυπα ομοιώματα μιας «άλλης» απρόσιτης πραγματικότητας, όλες οι προσπάθειές του έμοιαζαν μάταιες. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν μπόρεσε ποτέ να αντιμετωπίσει τα αντικείμενα της γνωσιακής του προσέγγισης ως εκ προοιμίου «δεδομένα», προδιαγεγραμμένα, αναλλοίωτα άρα και ευθέως αναγνώσιμα. Δεν φαίνεται λοιπόν να έχει άλλη λύση από το να επιχειρεί ακατάπαυστα άδηλης προέκτασης αλλά εσωτερικά καθαρτήρια επιστημολογικά άλματα προς ένα πάντα ακαθήλωτο εμπρός. Στην προσπάθειά του να αποκρυσταλλώσει «ελάχιστα τινά» νοηματικά ψήγματα μιας γνώσης την οποία ο ίδιος δεν μπορούσε να αντιμετωπίζει αλλιώς παρά ως «ελλιπή» και «προσωρινή», απευθυνόταν πρωτίστως στον, υπό συνεχή διερώτηση, άγνωστο εαυτό του. Θα 'λεγε κανείς λοιπόν πως γι' αυτόν το «γνώθι σεαυτόν» και το «γνώθι την πόλιν» εμφανίζονταν ως δύο συμπληρωματικές όψεις ενός ανεξέλεγκτα κινούμενου νομίσματος. Μαζί με τον μεγάλο Αλεξανδρινό ποιητή, θα μπορούσε ίσως και αυτός να σκέφτεται πως

*«Απ' όσα έκαμα κι απ' όσα είπα
να μη ζητήσουνε να βρουν ποιος ήμουν.
Εμπόδιο στέκονταν και μεταμόρφωνε
τες πράξεις και τον τρόπο της ζωής μου.
Εμπόδιο στέκονταν και σταματούσε με
πολλές φορές που πήγαινα να πω.
Οι πιο απαρατήρητές μου πράξεις
και τα γραψίματά μου τα πιο σκεπασμένα -
από εκεί μονάχα θα με νιώσουν.
Αλλά ίσως δεν αξίζει να καταβληθεί
τόση φροντίς και τόσος κόπος να με μάθουν.
Κατόπι -στην τελειότερα κοινωνία-
κανένας άλλος καμωμένος σαν και μένα
βέβαια θα φανεί κ' ελεύθερα θα κάμει».*

Είναι βέβαια πιθανό πως όλα αυτά συνδέονται με τις δικές του ιδιαίτερες συλλογικές καταβολές. Ίσως και αυτός, όπως όλοι οι «Νεοέλληνες»⁸³², να μην ήταν σε θέση να απαλλαγεί από το βασανιστικό «εθνικό ερώτημα» τι μπορεί να «ση-

832 Ήδη η εκκόλαψη του όρου «Νεοέλληνες» δημιουργεί μείζονα ερωτήματα. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι κανένας άλλος ονοματισμένος λαός, ακόμα και εκείνοι που εμπνέονται από πανάρχαιους πολιτισμούς, δεν εξειδικεύεται συνοδευόμενος από το πρόθεμα «νέοι». Δεν υπάρχουν νέο-Άγγλοι, νέο-Γάλλοι ή νέο-Αμερικανοί, ούτε όμως και νέο-Κινέζοι, νέο-Ινδοί, νέο-Εβραίοι ή νέο-Αιγύπτιοι. Είναι λοιπόν σαφές ότι οι Ευρωπαίοι «νονοί» προίκισαν τους Έλληνες με το πρόσχημο «νέο» με μόνο στόχο να τους διαφοροποιήσουν από τους παλαιό-Έλληνες που εξέφραζαν τον δυτικό πολιτισμό εν γένει. Με αποτέλεσμα να τους αναδείξουν στον μόνο «ονοματισμένο λαό» που σηματοδοτείται ταυτόχρονα από την παραδοχή μιας συγκεκριμένης ιστορικής «συνέχειας» και τον αφηρημένο προβληματισμό γύρω από την οικουμενικότητα του εν γένει πολιτισμού.

μαίνει» και να «συνεπάγεται» μια μυθική καταγωγή που ανατρέχει στις ρίζες του «πολιτισμού εν γένει», που, όχι τυχαία βέβαια σε ένα μεταφορικό επίπεδο, συμπίπτει ετυμολογικά με την «πόλη εν γένει», δηλαδή με την ιδεατή Πολιτεία.⁸³³ Στο μέτρο λοιπόν ακριβώς που οι οποιεσδήποτε «απαντήσεις» στο οικουμενικής εμβέλειας αυτό ερώτημα δεν είναι, φυσικά, δυνατόν να αναζητούνται σε κάποιο υποστασιοποιημένο αιωνίως ακατάβλητο ελληνικό «πνεύμα» ή σε μια διαχρονική ελληνική «ψυχή», η ίδια η διατύπωση του ερωτήματος μπορεί να αποβεί ψυχοφθόρα και βασανιστική. Έτσι, υπό κάποιαν έννοια, εκείνο που φαίνεται να διακυβεύεται είναι το ίδιο το βαθύτερο «νόημα» της καθημερινής ύπαρξης και της συνείδησης ενός συγκεκριμένου «ιδιαιτέρου», υποτίθεται, λαού που ήδη από την πρώτη εμφάνισή του φαινόταν να έχει, άθελά του, «προικισθεί» με ένα ιστορικά ετεροπροσδιορισμένο και, όπως αποδείχθηκε από τα ίδια τα πράγματα, συμβολικά δυσβάσταχτο καταγωγικό βάρος. Θα μπορούσε κανείς λοιπόν να υποθέσει πως η ιστορική αυτή «ιδιαιτερότητα» λειτούργησε, τελικώς, ως κοίτη μέσα στην οποία σχηματίζονταν οι μυστικοί δίαυλοι που εξώθησαν τους «Νέους Έλληνες» να «γνωρίσουν αυτό που αγνοούσαν οι αρχαίοι πρόγονοί «τους»: τη συλλογική (μπορχεσιανή) «αβεβαιότητα».⁸³⁴

Πράγματι, σε αντιδιαστολή με τους πολιτιστικά «αυτοδημιουργήτους» χριστιανούς Δυτικοευρωπαίους που, σε ένα σημείο της πορείας τους που όχι τυχαία ονομάστηκε «Αναγέννηση», επέλεξαν⁸³⁵ να θεμελιώσουν τη δική τους πρωτογενώς εκρηκτική ιστορική ιδιαιτερότητα σε ένα απελθόν παγανιστικό αρχέτυπο με το οποίο τίποτε δεν τους συνέδεε ευθέως και αυτομάτως, οι Έλληνες δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία και τη δυνατότητα να εκπονήσουν τις δικές τους αυτόνομες σημασιολογικές και αξιακές καταβολές *ex nihilo*. Οπότε και η απάντηση στο βαθύτερο υπαρξιακό ερώτημα «ποιος είμαι» πλαισιώθηκε κατ' ανάγκην από τα εξωγενή νοηματικά σχήματα που είχαν επινοηθεί, για εντελώς άλλους λόγους, από τους αυτόκλητους «αναδόχους» τους. Η νεοελληνική αυτογνωσία παρέμεινε έτσι εμποτισμένη στην εγγενώς αθεράπευτη αμφισημία ανεξλέγκτων καταγωγικών συναρτήσεων. Έχοντας αποστερηθεί από την αναφαίρετη «φυσική αρμοδιότητα» να συμβάλουν οι ίδιοι ενεργά στη νοηματοδότηση της

833 Κάτι αντίστοιχο υπαινίσσεται ο Τσέχος φιλόσοφος Κάρελ Κόσικ για την τσεχική αυτοσυνείδηση. Όντας στο «μέσο» της Ευρώπης (άρα και του πολιτισμού), η δόμηση της τσεχικής ιδιαιτερότητας δεν μπορεί να απαντηθεί με μιαν απλή αναφορά σε ένα επίμονο εθνικό «πνεύμα» ή μιαν αναλλοίωτη εθνική «ψυχή». Η ίδια η δόμηση της συλλογικής συνείδησης των Τσέχων συναρτάται με το γεγονός ότι αντίθετα με τους περισσότερους άλλους λαούς, η «κεντροευρωπαϊκή» τους θέση τους υποχρέωσε να θέσουν το «ερώτημα» αν και με ποιον τρόπο η «κεντρικότητα» αυτή μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της αμφίσημης εθνικής υπαρξιακής τους ιδιαιτερότητας. (Κάρελ Κόσικ, *Διαλεκτική, αλήθεια, πράξη*. Εισαγωγή-μετάφραση: Μάριος Δαρβίρας, Θεσσαλονίκη, Ένεκεν, 2020, σελ. 63-64).

834 'He conosido lo que ignoran los griegos: la incertidumbre' Jorge Luis Borges *Ficciones*, Alianza Editorial, Madrid/ Emece Editores, Buenos Aires, 1984.

835 Δεν είναι φυσικά δυνατόν να ασχοληθούμε με τους βαθύτερους «λόγους» (αν βέβαια υπάρχουν τέτοιοι) που εξώθησαν τους πολιτικά διασπασμένους Δυτικοευρωπαίους να «μοιραστούν» τις «κοινές» και «αδιαίρετες» πολιτιστικές τους ρίζες ανατρέχοντας στην «κλασική» αρχαιότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκαν επισταμένως οι περισσότεροι μεγάλοι Ευρωπαίοι στοχαστές, από τον Βέμπερ και τον Ζόμπарт μέχρι τον Ελίς, τον Μπρωντέλ και τον Βάλερσταϊν.

κοινής καταγωγής τους, οι διαπιστευμένοι πλέον «απόγονοι» ενός εξ υποθέσεως «οικουμενικού» πολιτισμού δεν είχαν άλλη δυνατότητα από το να αντικρίζουν ένα θολό είδωλο σε έναν δανεικό καθρέφτη. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι οι νέοι Έλληνες δεν μπόρεσαν καμιά στιγμή να απαλλαγούν από το αναπάντητο ερώτημα «ποιοι είμαστε».⁸³⁶

Με την ίδια ίσως έννοια, η δική μου «αβέβαιη» συμβολή στην επαναπαρουσίαση του μνημειώδους αυτού έργου δεν θα μπορούσε παρά να είναι μερική, αποσπασματική και υπαρξιακά αναζητητική. Εμπνεόμενος λοιπόν από τη διατύπωση του ίδιου του Τσάτσου, θα αρκεσθώ και εγώ, με τη σειρά μου, να διακινδυνεύσω μερικές μόνο «απειροελάχιστες σκέψεις», να μιλήσω για «απειροελάχιστα τινά» από τα πολλαπλά αναλυτικά προϊόντα μιας προσέγγισης που μοιάζει τώρα υπέρ ποτέ επίκαιρη. Οφείλω άλλωστε να ομολογήσω πως η σημερινή επανανάγνωση της *Πολιτείας* με έκανε να σκεφτώ εντελώς διαφορετικά πράγματα από εκείνα που με είχαν εντυπωσιάσει όταν την είχα, τότε, πρωτοδιαβάσει. Πολλών μάλλον που παραδόξως ίσως μετά από δέκα και πλέον χρόνια, και σε μian εντελώς διαφορετική συγκυρία, η διστακτική και βασανιστική ήδη από αρκετές δεκαετίες «αβεβαιότητα» του λόγου του Δημήτρη Τσάτσου⁸³⁷ μοιάζει πλέον να αντιστοιχεί ευθέως σε μian επιγενόμενη «βεβαιότητα» πολλών υποψιασμένων ή τουλάχιστον «φιλύποπτων πολιτών». Πράγματι, ολοένα και περισσότεροι φαίνονται πεπεισμένοι ότι δίχως μια εκ βαθέων αναπροσαρμογή και αναδιατύπωση των μεγάλων πολιτειακών νοημάτων, είμαστε καταδικασμένοι στην πλήρη ακατανοησία ενός πραγματικού «κόσμου εξουσιών» που ακολουθεί τη δική του ανεξινίαστη πορεία. Από μian άποψη λοιπόν, η επαγγελία της διαρκούς και άνευ όρων κριτικής αναψηλάφησης των εννοιών και των σημασιών που εγκαινίασε ο Τσάτσος θα μπορούσε να ανοίξει νέους δρόμους προς ριζικά καθαρτήριες αναθεωρήσεις της πρόσληψης του πολιτικού φαινομένου, και μαζί με αυτό της «πόλης» και του «πολιτισμού».

Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε πως, όπως επισήμαινε ο Ρολάν Μπαρτ, από μια στιγμή και πέρα όλες οι κατεστημένες «μεγάλες λέξεις» τείνουν να λειτουργούν ως εκλογικευτικά προσχήματα. Βομβαρδισμένοι από τον στερεότυπο και μονοδιάστατο λόγο των ΜΜΕ, οι παθητικοί αποδέκτες των υποστασιοποιημένων νοημάτων συμβάλλουν αποφασιστικά στην αυτόματη αναπαραγωγή των τυποποιημένων πλέον «συστημικών επιταγών» και στη συνακόλουθη αποστασιοποίηση, αποπολιτικοποίηση και πνευματική αποστράτευση ολοένα περισσότερων «συστημικών διανοούμενων». Κανείς πλέον δεν ασχολείται με το πανάρχαιο ζήτημα της «τέχνης του πολιτικού» ως ιδιαίτερου και ιδιώ-

836 Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αναρωτηθεί αν, μετά από δύο αιώνες, οι «Νεοέλληνες» έχουν αρχίσει να απαλλάσσονται από το ψυχαναγκαστικό φάντασμα της συλλογικής τους αυτογνωσίας. Στο πλαίσιο της γενικότερης αποστασιοποίησης των πολιτών από την ίδια την ιδέα της συλλογικότητας, το ερώτημα «ποιοι είμαστε» φαίνεται να υποχωρεί μπροστά στις αυτιστικές προεκτάσεις ενός καθρέφτη που δεν αντικατοπτρίζει τίποτε άλλο από έναν ναρκισσευόμενο συμφεροντούχο εαυτό. Τα καυτά αυτογνωσιακά ερωτήματα που ταλάνιζαν τον Καβάφη, τον Σεφέρη, τον Ελύτη και τον Ρίτσο δεν εμφανίζονται πλέον παρά με τη μορφή οπιοειδών μνημών μιας άλλης εποχής.

837 Θυμίζω τη σημαντική συμβολή του Τσάτσου στο βιβλίο που έφερε τον τίτλο *Αμφισβήτηση*, 8^η έκδοση, Αθήνα, Γαβριλίδης, 2002.

νυμου στίβου όπου δοκιμάζονται πριν από όλα η πολιτική αρετή και η ψυχική γενναιότητα εκείνων που καλούνται να αποφασίζουν. Η αυτάρεσκα ομφαλοσκοπική «προδοσία των διανοούμενων»⁸³⁸, για την οποία γινόταν λόγος ήδη από τον μεσοπόλεμο, φαίνεται πλέον να έχει κατακλύσει έναν ολοένα διευρυνόμενο «κόσμο ιδεών». Μια ολόκληρη κουστωδία ειδικών, επαϊόντων, τεχνολόγων, αντιγραφέων ή απλών αγιογράφων αρκείται στην άκοπη επανάληψη ακίνδυνων στερεοτύπων. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι «κατ'επάγγελμα ιδεογράφοι» ισχυρίζονται πως σκέπτονται και δρουν ως εκ πεποιθήσεως ή ίσως και εκ φύσεως αποστασιοποιημένοι, «ουδέτεροι» και «αντικειμενικοί». Όλοι οι κρατούντες γνωρίζουν βεβαίως πως όπως και ο *a priori* πάνσοφος Θεός, έτσι και η *a priori* έγκυρη Γνώση δεν υπάρχουν. Όπως όμως έλεγε ο Βολταίρος, αυτό δεν πρέπει ποτέ να το καταλάβουν οι υπηρέτες τους.⁸³⁹

Υπό τους όρους αυτούς, η αναζήτηση της «αλήθειας» λαμβάνει χώρα σε ένα δεδομένο πλαίσιο που προϋποθέτει την καλλιέργεια μιας βαθύτατα και «μετά λόγου γνώσεως» θεμελιωμένης και αποστασιοποιημένης αξιακής αλαζονείας. Από τη στιγμή που έχουν τη δυνατότητα να νιώθουν απαλλαγμένοι (αζημίως ή μη) από τις δικές τους υπαρξιακές αμφιθυμίες και αξιακές τους ανησυχίες, οι «ειδικοί» κάθε λογής μπορούν πια να οχυρώνονται πίσω από την «αντικειμενική» και «ουδέτερη» επαγγελματική τους επάρκεια, απόσταση και «γνώση». Και έτσι ακριβώς δομείται και αναπαράγεται η αναφαίρετη πλέον ιδεολογική τους εξουσία επάνω στην υπάκουη μάζα των όλων εκείνων «μη ειδικών» που δεν αποτολμούν να απιστούν από τα εσκαμμένα. Ο συστημικά επικαθοριζόμενος «αποδεικτικός» επιστημονικός λόγος, ο οποίος επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνον σε μια αμετάλλακτη «δεδομένη πραγματικότητα», εκφράζει την καθολική ιδεολογική και πολιτική «ισχύ» μιας αμετακίνητης πλέον ορθοδοξίας που δεν αφήνει περιθώρια εμφάνισης νέων «άγνωστων Θεών».

Σε πλήρη αντιδιαστολή με τους θεσμικά αναγνωρισμένους αυτούς «ειδικούς», ο Τσάτσος δεν μπορούσε να απαλλαγεί από το άγχος και μαζί με αυτό από το θάρρος ενός εγγενώς αμφιβάλλοντος αλλά μονίμως «στρατευμένου» εαυτού του. Επέλεγε να βιώνει, να απολαμβάνει και να προβάλλει όχι μόνο τις αμφιβολίες και τις άγνοιές του, αλλά και τις αμφιταλαντεύσεις του ή ακόμα και την απελπισία του. Μη καταδεχόμενος να καλύπτεται πίσω από τον ψευδεπίγραφο μανδύα μιας πάντα επίπλαστης και υποβολιμαίας επιστημολογικής «ουδετερότητας», αναλάμβανε τον εγγενή κίνδυνο της «άγνοιας», της «ασυνέπειας», της αντίφασης ή και του «σφάλματος». Ως γνήσιο, νόθο ή, καλύτερα, «ημίαιμο» (άρα και δύσκολα αναπαραγόμενο) τέκνο του καλώς νοούμενου Διαφωτισμού, ήταν άλλωστε πεπεισμένος ότι, ούτως ή άλλως, οι λεγόμενες «επιστήμες του πνεύματος» (*Geisteswissenschaften*) που φιλοδοξούσε να θεραπεύει με όλες του τις δυνάμεις δεν είναι ποτέ δυνατόν να οδηγήσουν στην παραγωγή διαχρονικά έγκυρων ερμηνειών και «νοημάτων» και «οριστικών βεβαιοτήτων» ή «αληθειών». Δεν είναι λοιπόν τυχαίο πως συνήθιζε να συνοδεύει την οποιαδήποτε αναφορά στη δική του ζωή και στο δικό του παρελθόν με ένα «ει-

838 Ελληνική μετάφραση του περίφημου '*La trahison des clercs*' του Julien Benda.

839 Παράβαλε Marshall Sahlins, Τ1 στο...Φουκό;! Μετάφραση: Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του 20ού αιώνα, 2021, σελ. 129.

ρωνικό χαμόγελο, τρυφερό ταυτόχρονα και έντρομο». ⁸⁴⁰ Η ακατάπαυστη αναζήτηση της δικής του αλήθειας συνοδευόταν πάντα από τον ανυπόκριτο φόβο της πλάνης, της ανεπάρκειας και της διάψευσης. «Ρισκάροντας» τη σαφήνεια του ειδώλου που αντίκριζε στον ίδιο του τον καθρέφτη, ο Τσάτσος τολμούσε να αντιπαρατεθεί με τους πιο μύχιους τρόμους του.

Ωστόσο, αυτό δεν τον οδηγούσε στο να επιδιόδετα σε εύκολες γνωσιακές ακροβασίες ή λογικές αυθαιρεσίες. Γνώριζε καλά ότι ακόμα και μια «αβέβαιη» και προσωρινή αποκωδικοποίηση της κινούμενης πραγματικότητας δεν μπορεί να επιχειρηθεί αλλιώς παρά μέσω της χρήσης μιας ολόκληρης σειράς οικείων, «επιβεβαιωμένων», συμβατικά αποδεκτών, οικουμενικά καταληπτών και νοηματικά αλληλοενισχυόμενων «θεμελιωδών» λέξεων, δηλαδή «εννοιών». Ταυτόχρονα όμως συνειδητοποιούσε πως αυτή ακριβώς η κοινωνικά φορτισμένη επικοινωνιακή «μοναδικότητα» και «μη αντικαταστασιμότητα» των κατεστημένων αυτών πλέον θεμελιωδών νοηματικών κατασκευών απειλεί πάντα να λειτουργήσει ύπουλα και αποπροσανατολιστικά. Ήξερε καλά πως από τη στιγμή που αντιμετωπίζονται ως υποστασιοποιημένες έννοιες, όλες οι «μεγάλες λέξεις» καταλήγουν να είναι, κατά ετυμολογική κυριολεξία, «σκάνδαλα» και να λειτουργούν ως «προσκόμματα» ή «παγίδες». ⁸⁴¹ Ενώ εμφανίζονται ως αναντικατάστατες νοηματικές διαμεσολαβήσεις με το οποιοδήποτε «πραγματικό» και «αληθές», παγιδεύουν ταυτόχρονα τον χρήστη τους σε αδυσώπητους ψυχολογικούς και ιδεολογικούς αυτοματισμούς. Είναι γεγονός ότι, ακόμα και αν δεν το γνωρίζουμε, όλοι μας παραμένουμε πάντα αιχμάλωτοι προδιαγεγραμμένων νοηματικών κατασκευών, τις οποίες δεν είμαστε σε θέση ούτε να ελέγξουμε ούτε όμως και να παρακάμψουμε.

Ήδη από πολύ νέος, ο Δημήτρης Τσάτσος είχε συνείδηση των αφετηριακών αυτών αντιφάσεων. Αλλά ο συνδυασμός της βαθιάς νομικής του παιδείας και των φορτισμένων οικογενειακών του καταβολών τον πίεζε να προσφεύγει σε λογικά ακλόνητες «αποδεικτικές» επιχειρηματολογίες. Ενώ συχνά αμφισβητούσε την αυτάρεσκη και συχνά αφελή επιστημολογική βεβαιότητα πολλών συναδέλφων του, επέμενε πάντα να εντρυφεί στα έργα τους με σχολαστική επιμέλεια. Δεν είχε βέβαια καμιάν αμφιβολία για την «ιστορικότητα» και εγγενή «ενδεχομενικότητα» των θεμελιωδών ιδεών και εννοιών όπως κοινωνία, δίκαιο, πολιτική, πολιτεία, θεσμός, Σύνταγμα, πολίτευμα, θετικό δίκαιο – θυμίζω πως η διδακτορική διατριβή του πρώτου διδάξαντος μεγάλου νομικού της οικογένειας, του μετέπειτα προέδρου της δημοκρατίας και θείου του Κωστάκη Τσάτσου είχε τίτλο «Η έννοια του θετικού δικαίου». ⁸⁴² Παρά τους αενάως μεταλλασσόμενους όρους υπό τους οποίους προσλαμβάνεται (και κανοναρχείται) η κοινωνική συμβίωση, άρα και η οποιαδήποτε Πολιτεία, επέμενε πάντα να αποσαφηνίζει αυστηρότατα τους «ορισμούς» που στόχευε στη συνέχεια να αποδομήσει αμείλικτα. Η αφετηριακή επιστημολογική επιφυλακτικότητά του δεν τον είχε καταστήσει λιγότερο προσεκτικό. Στο βάθος παρέμενε ίσως νομικός. Η αυτάρεσκα τυποποιημένη δικαιοική σκέψη τον είχε σφραγίσει με την απaráμιλλη λογική γοντεία της από την αρχή. Ακόμα και ως εμποτισμένη, στο πλαίσιο

840 Παράβαλε Jean-Paul Sartre, *Saint Genet Comedien et martyr*, Paris, Gallimard, 1952, p. 11.

841 Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, λήμμα «σκάνδαλο».

842 *Der Begriff des positiven Rechtes*.

μιας υπό συνεχή μετακίνηση και μεταλλαγή πολυδιάστατης, αντιφατικής και στο βάθος συχνά αδιάφορης «πολιτιστικής πραγματικότητας», η νομική ακριβολογία εξακολουθούσε να τον στοιχειώνει.

Από μίαν άποψη λοιπόν, παρέμενε πιστός στις αυστηρές οικογενειακές του καταβολές και τη νομική του παιδεία. Δεν είναι τυχαίο ότι, όπως και ο θεός του Κωστάκης, και ο πατέρας του Μίστος σπούδασε στη Γερμανία – όπου και ο δεύτερος είχε διατελέσει και πρέσβης. Και αυτό ίσως να τον έκανε να αγαπήσει, «πλατωνικά» πάντα, ακόμα περισσότερο τις μεγάλες «μικροοικογένειες» που τον ενέπνεαν την ίδια στιγμή που τον καταδυνάστευαν. Ήξερε ίσως πως για να είναι σε θέση να τις υπερβαίνει, έπρεπε, όπως θα 'λεγε ο Όσκαρ Ουάιλντ, να «σκοτώνει» δίχως τύψεις εκείνο που αγαπά, είτε με το ξίφος του ως χαρακτηρισηριολογικά θαρραλέος είτε με τον λόγο του ως αξιακά έμφοβος. Και για να μπορεί να το επιτύχει, έπρεπε πρώτα να έχει εκπαιδεύσει εαυτόν να απομυθοποιεί αυτό που αγαπούσε δίχως ενοχές και δίχως ενδιαθέτους δισταγμούς.

*And all men kill the thing they love,
By all let this be heard,
Some do it with a bitter look,
Some with a flattering word,
The coward does it with a kiss
The brave man with a sword!*⁸⁴³

Mutatis mutandis βέβαια, ό,τι ισχύει για τη θέαση του κόσμου των «άλλων» μπορεί να ισχύει και για τη θέαση της μύχιας ατομικής ζωής. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι νιώθοντας (αντεπιστέλλον πάντα) μέλος μιας αμετακίνητα «σταθερής» και παγιωμένης κοινότητας (οικογενειακής, εθνικής, πολιτιστικής, ενδεχομένως και ταξικής), αλλά και ενεργά διαφοροποιημένος απ' αυτές, ο Δημήτρης Τσάτσος φαινόταν να απολαμβάνει τη δραστήρια συμμετοχή του σε ένα ανοικτό «παίγνιο» ατομικής εξέλιξης, ολοκλήρωσης και αυτοπραγμάτωσης, άρα και εν δυνάμει ισχύος, οι φανταστικοί κανόνες του οποίου τελούσαν υπό συνεχή αναδιατύπωση και αναθεώρηση. Ακόμα και αν έμοιαζε να υπηρετεί ταυτόχρονα τον κατά παράδοσιν κανονιστικά αποστασιοποιημένο «ορθό λόγο», με τον οποίο ήταν εξοικειωμένος εξ απαλών ονύχων, και τους γενικά αποδεκτούς ηθικούς κανόνες που του επέβαλαν τον άνευ όρων «σεβασμό» στα «ορθώς κείμενα», είχε πάντα την επίγνωση ότι οι συμβατικά έλλογες προσεγγίσεις στα πράγματα και στον εαυτό του δεν «έπρεπε» να τον αποστερούν a priori και «καταστατικά» από τη ζωογόνο δυνατότητα να αποστασιοποιείται από τις ασφυκτικά αυστηρές και συχνά καταπιεστικές επιταγές του «κλειστού» λόγου. Γνωρίζοντας πως το «εγώ» και το «εμείς» συνδέονται και αποσυνδέονται με αόρατες πάντα και υπόγειες ατραπούς, ο Τσάτσος ήθελε πάντα να μπορεί να θέτει υπό έλεγχο τις οποιεσδήποτε ενορμήσεις του με τις δικές του ατομικές δυνάμεις και με τα δικά του υπό συνεχή εξέλιξη ατομικά κριτήρια.

Όμως, σκεπτόμενος, δρώντας και αποφασίζοντας αυτοβούλως και αυθορμήτως, ο Τσάτσος κινούνταν κατ' ανάγκην στο πλαίσιο νοηματικών και κανο-

νιστικών διάκενων και συχνά ανοριοθέτητων μεταιχιμίων. Πορευόμενος προς την ανεξέλεγκτη μοίρα του και επιχειρώντας να υπερβεί τα δικά του απρόοπτα αδιέξοδα, ανεχόταν, απολάμβανε ίσως και να κατέρριπτε τα δικά του θέσφατα, εκπλήσσοντας έτσι όχι μόνο τους φίλους και τους συνομιλητές του, αλλά συχνά και τον ίδιο τον είρωνα εαυτό του. Υπό μίαν έννοια λοιπόν, αντιμετώπιζε τις εγγενείς αντιφάσεις της πολιτειακής εξουσίας με τον ίδιο θαρραλέο και απομυθοποιητικό τρόπο με τον οποίο χειριζόταν τα διλήμματα της ίδιας του της ζωής. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο μπορούσε να επιλέγει να λειτουργεί ως ενσυνείδητα πολιτικοποιημένος πολίτης δίχως να είναι επαγγελματίας πολιτικός, ως συνεπής νομικός δίχως να είναι αιχμάλωτος της κληρονομημένης νομικής τυπολατρίας και ως συναισθηματικά φορτισμένος οικογενειάρχης δίχως να υποτάσσεται άνευ ετέρου σε αμείλικτες ηθικές συμβατικότητες. Πριν από όλα τα άλλα, ήταν ένας άνθρωπος που εμπιστευόταν και απολάμβανε μίαν ατομική ελευθερία την οποία προσπαθούσε συνεχώς να εμπλουτίζει ακόμα και αν δεν ήταν σε θέση να ελέγξει τις απρόβλεπτες αξιακές και υπαρξιακές προεκτάσεις της.

Είναι λοιπόν σαφές ότι, στα μάτια του Τσάτσου, τόσο η εν γένει πολιτεία όσο και η δική του Πολιτεία δεν θα έπρεπε να προσεγγίζονται με τους κατά παραδοσιακά κλειστούς και νομικά αυστηρούς «πολιτειολογικούς» όρους στους οποίους έχουμε όλοι εθισθεί. Και αυτός είναι ίσως και ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο οδηγήθηκε στη ρηματική αναβάπτιση του ίδιου του γνωσιακού κλάδου που θεράπευε. Επισημαίνοντας ρητά ότι η «άκριτη μεταφορά» του κατεστημένου πολιτειολογικού λόγου και, μαζί με αυτόν, των περισσότερων παραδοσιακών, και εν πολλοίς αυτονότων, «κρατικογενών» εννοιών και όρων όπως «συνταγματική τάξη», «κυριαρχία», «εδαφικότητα», «επικράτεια» ή ακόμα και «δημοκρατία» (σελ. 177) δεν προσφέρεται για την κατανόηση των τρεχουσών εξελίξεων, «αποτόλμησε» να προτείνει τη μετονομασία του ίδιου του επιστημονικού αντικειμένου που επιχειρούσε να επανατοποθετήσει. Και έτσι ακριβώς έκανε την εμφάνισή της η «τσάτσεια» «μετά-πολιτειολογία» (σελ. 173 και επ.). Περισσότερο ίσως από οτιδήποτε άλλο, η ρητή αυτή απόπειρα «ρήξης» ενός αναλυτικού λόγου με το ίδιο το αναγνωρισμένο επιστημονικό του όνομα τεκμηριώνει μια «ριζική αμφιβολία» που δεν περιορίζεται στα σημανόμενα του εγχειρήματός του αλλά επεκτείνεται και στα ίδια τα σημαίνοντα.

Εξάλλου, η επιλογή του προθέματος «μετά» δεν είναι βέβαια τυχαία. Όπως και η μετά-δημοκρατία, η μετά-νευρικήτητα, ο μετά-καπιταλισμός ή η μετά-αλήθεια, εκφράζει μίαν ιστορικά διαμορφωμένη «κατάσταση πραγμάτων» όπου την ίδια στιγμή που το παλαιό έχει πάψει να είναι κατανοητό με τους κατά παράδοσιν αποδεκτούς όρους, το αναδυόμενο νέο δεν εμφανίζεται αλλιώς παρά ως αχνό και εν πολλοίς αντιφατικό προανάκρουσμα ενός άδηλου μέλλοντος που όμως «οφείλει» να παραμείνει επί της ουσίας αναλλοίωτο. Θα 'λεγε κανείς ότι, όπως έλεγε ο πρίγκιπας Σαλίνα του Γατόπαρδου, όλα συμβαίνουν επειδή «αν θέλουμε όλα να παραμείνουν όπως έχουν, θα πρέπει όλα να φαίνεται πως αλλάζουν».

Με την έννοια αυτή, από τη στιγμή που μας «βολεύει» να χρησιμοποιούμε τις ίδιες πάντα λέξεις για να περιγράψουμε έναν κόσμο που δεν μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε στο βάθος, είμαστε ελεύθεροι να παρακάμπτουμε ατιμωρητή την οποιαδήποτε ανακριβολογία επανορίζοντας απλώς το νόημα

αυτών των λέξεων. Το πρόθεμα «μετά» φαίνεται έτσι να λειτουργεί ως ένα είδος ρητορικού «από μηχανής Θεού». Μέσω της εμμονής στη στερεότυπη χρήση παλαιών δοκιμασμένων εννοιών και της ταυτόχρονης αποδέσμευσής τους από το κατεστημένο νοηματικό τους περιεχόμενο, μπορεί κάποιος να αναφέρεται σε μια «δεδομένη» πάντα εξωτερική πραγματικότητα δίχως καν να χρειάζεται να αναλύονται, να ερμηνεύονται ή να κατανοούνται οι μηχανισμοί που θέτουν σε κίνηση τις βαθύτερες μεταλλαγές της στον μακρό χρόνο. Αν λοιπόν, όπως το θέλει ο ακραιφνής φιλελευθερισμός, ο κόσμος μπορεί και πρέπει να κινείται από μόνος του (*le monde va de lui même*), η συνέχιση της αναζήτησης της οποιασδήποτε «βαθιάς» αλήθειας είναι πλέον ευλόγως δυνατόν να θεωρείται άσκοπη πολυτέλεια.

Υπό τους όρους αυτούς, καθίσταται βέβαια σαφές πως η βαθύτερη ενασχόληση με τους, υπό συνεχή μετασχηματισμό, πραγματικούς όρους άσκησης της (πολιτικής) εξουσίας, θα απαιτούσε μια ριζική αναθεώρηση ολόκληρου του εννοιακού μας εξοπλισμού. Προς το παρόν όμως τουλάχιστον, κάτι τέτοιο φαίνεται αδύνατον. Το τεράστιο συμβολικό και σημασιολογικό βάρος που οι οικείες «κρατικογενείς» λέξεις φέρουν εδώ και δύο πλέον αιώνες δεν είναι δυνατόν ούτε να παρακαμφθεί ούτε να διαγράψει εν μία νυκτί. Πολλώ μάλλον που, σε τελική ανάλυση, το ζήτημα που τίθεται δεν είναι επιστημολογικό. Πράγματι, από μόνη της η αφετηριακή εμμονή στις παραδοσιακές χρήσεις της αξιωματικά δεδομένης παραδοχής ότι η οντότητα που ονομάζουμε Κράτος χαρακτηρίζεται από μίαν εγγενή και διιστορικά έγκυρη «πολιτειακή» και «εξουσιαστική αυτάρκεια» είναι αξιακά αποπροσανατολιστική και πολιτικά υποβολιμαία. Διευκολύνοντας και υποθάλλοντας την «οχύρωση» της πρόσληψης μιας εξελισσόμενης πραγματικότητας πίσω από ένα οικουμενικά υποστασιοποιημένο και αδιάβροχο νοηματικό οικοδόμημα, δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να ακολουθούμε κατά γράμμα τις δεδομένες και αμετακίνητες πλέον «συστημικές οδηγίες». Με αποτέλεσμα να μετέχουμε με τη σειρά μας και οι ίδιοι στην προϊούσα απολίθωση ή ακόμα και εξαφάνιση όλων των κριτικών προβληματισμών.

Με αυτήν την έννοια, η ψυχαναγκαστική εμμονή στην επίφαση της σταθερότητας και της «κανονικότητας» των σημαινόντων συμβάλλει αποφασιστικά στη συγκάλυψη της εγγενούς αστάθειας και της ιστορικής κινητικότητας των σημαινομένων πραγματικοτήτων. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι βέβαια καινοφανές. Η μακρά ιστορική εμπειρία δείχνει αδιάψευστα ότι η «οιονεί αυτόματα» και «αυτοδίκαια» αναπαραγωγή των κατεστημένων, και από ένα σημείο και πέρα «οικείων» προσλήψεων των τρεχουσών μορφών εξουσίας, και των κανόνων της άσκησης της δεν μπορεί πάντα να επιβάλλεται από εξωγενείς υπερβατικές δυνάμεις ούτε όμως και να επινοείται *ab ovo* από τους ίδιους τους εξουσιαστές. Τις περισσότερες φορές, είναι προϊόν μιας μακρόχρονης και εξωτερικευμένης εγκόσμιας φετιχοποίησης των ίδιων των ιδεών και των εννοιών, μιας φετιχοποίησης που προηγείται οποιασδήποτε ενσυνείδητης προσπάθειας αυτοδικαίωσης και αυτονομιμοποίησης. Είναι λοιπόν γεγονός ότι ακόμα και αν όλες οι εξουσίες «χρησιμοποιούν» και ανανεώνουν τις κατά παράδοσιν υποστασιοποιημένες λέξεις, σπάνια επιχειρούν να τις εκκολάψουν εκ του μηδενός. Οι «μεγάλες λέξεις πείθουν» περισσότερο όταν δεν φαίνεται να αναβλύζουν από ορατές πηγές.

Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, οι απομυθοποιητικές προσεγγίσεις του Δημήτρη Τσάτσου εμφανίζονται υπέρ ποτέ επίκαιρες. Θαμπά έστω, τα «ελάχιστα τινά περί Πολιτείας», στα οποία αναφέρεται, συμβάλλουν στην αποσαφήνιση των κυριότερων εγγενών πολιτειακών «ελλείψεων» και των θεσμικών κενών που χαρακτηρίζουν όλες πλέον τις διαπλεκόμενες εξουσίες. Κατά κάποιο τρόπο λοιπόν, ειρωνικά, η ιστορική πορεία της *Πολιτείας* μοιάζει να αρχίζει τώρα, τη στιγμή ακριβώς που έχει πάψει να κυκλοφορεί σε έντυπη μορφή. Ίσως δε η νέα αυτή σύμπτωση να σφραγίζει μια νέα επικαιροποίηση της σημασίας της. Όπως άλλωστε ξέρουμε, τα βιβλία έχουν τη μοίρα τους. Και αυτό ισχύει τόσο ως προς τις ιδέες που εκφράζουν όσο και ως προς την υπόστασή τους ως υλικών αντικειμένων. Το γεγονός λοιπόν ότι όλα τα εναπομένοντα υλικά αντίτυπα των εκδόσεων Γαβριηλίδη που ήσαν υπεύθυνες για την έκδοση της *Πολιτείας* έμελλαν να «πολιτοποιηθούν» και να εξαφανισθούν από προσώπου γης τη στιγμή ακριβώς που αναδεικνύεται η επικαιρότητά τους, δεν μπορεί να αναγνωσθεί αλλιώς παρά ως ύψιστη ειρωνεία.

Προφανώς βέβαια, η εξαφάνιση αυτή δεν ήγειρε νομικά προβλήματα. Όμως, δεν μπορεί να μη σκεφθεί κανείς ότι, σε πλήρη αντίθεση ακόμα και με το πρόσφατο παρελθόν, ο εκκολαπτόμενος πολιτικός πολιτισμός της «μετά-νεωτερικής» και «μετά-δημοκρατικής» εποχής μας δεν μοιάζει ασύμβατος με τη συμβολική αποδυνάμωση των ρηζικέλευθων ιδεών. Ως μέρη ενός ανονόμαστου υπερκείμενου «συστήματος», οι Πολιτείες έχουν πλέον αχθεί στο να λειτουργούν πρωτίστως ως (κατ'επίφασιν) «ουδέτεροι» και «αντικειμενικοί» διαχειριστικοί μηχανισμοί ενός αόρατου αλλά πανίσχυρου συστήματος. Ευλόγως λοιπόν ούτε χρειάζεται ούτε όμως και επιθυμούν να εκλογικεύουν την ύπαρξή τους κοιτάζοντας τον εαυτό τους σε εξωραϊστικούς καθρέφτες. Έτσι, από τη στιγμή που δεν διαφαίνεται η ιστορική δυνατότητα άλλων ριζικών υπαλλακτικών προταγμάτων, η κριτική της αδυσώπητης πραγματικότητας μοιάζει αναχρονιστική, περιττή και άνευ αντικειμένου. Οπότε και οι κάθε λογής απομυθοποιητικοί λόγοι, οι αυτόνομες πολιτιστικές δράσεις, η κριτική αμφισβήτηση, η «μετά-πολιτειολογία» στην οποία προσέβλεπε ο αμείλικτα σκεπτόμενος και αναστοχαζόμενος Τσάτσος, και μαζί τους τα βιβλία ως αυτονόμως επιβιώνοντα υλικά, ίχνη μιας υποστασιοποιημένης ατομικής ελευθερίας του εκφράζεσθαι, δεν αντιμετωπίζονται ως «πολιτιστικά αναντικατάστατα είδη». Όντας απλά «εμπορεύματα όπως όλα τα άλλα» που κυκλοφορούν και ανταγωνίζονται μεταξύ τους ίσοις όροις, οι ιδέες έχουν πάψει να συγκροτούνται σε μια οντολογικά ή αξιακά προνομιούχα «σφαίρα».

Αν λοιπόν το απαιτήσει η αδυσώπητα μεγιστοποιητική παραγωγιστική λογική, η έλλογη απόληξη όλων των περιπτώσεων και μη αξιοποιήσιμων καταλοίπων του παρελθόντος, δεν μπορεί παρά να είναι ο κάλαθος των απανταχού ακρήστων. Τίποτε δεν είναι πιο εύλογο. Όταν η συντήρηση και επιβίωση οποιουδήποτε πράγματος ή προϊόντος συναρτάται από την ποσοτικά εκφραζόμενη σχέση ανάμεσα στο οικονομικό ή παραγωγικό του κόστος και σε κάποιο προσδοκώμενο κέρδος, όλα τα μη αξιοποιήσιμα δεν έχουν λόγο να υπάρχουν. Αυτήν ακριβώς την ύπατη δεοντολογία υπηρετεί η διαδικασία της «πολιτοποίησης». Από τη στιγμή που το αυτονομιμοποιούμενο πλέον «σύστημα» δεν χρειάζεται πια να έχει ούτε καν όνομα, μπορεί να αντιπαρέχεται αζημίως όλες ανεξαιρέτως τις ιδεαλιστικές και ηθικολογικές του καταβολές.

Βέβαια, η ιδεατή και συνεπής προς τις αφετηριακές της αξίες δημοκρατική-φιλελεύθερη «πολιτεία» που φαίνεται να εμπνέει, έστω υπό τας γραμμάς, τον συγγραφέα της *Πολιτείας* και μακρο-οραματιστή της «Οικουμενικής Συμ-πολιτείας» ή «Παμ-πολιτείας» Τσάτσο, ούτε υπήρξε ποτέ, ούτε υπάρχει, ούτε καν αχνοφαίνεται στον ορίζοντα. Αυτός είναι ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο από τη στιγμή που δεν φαίνεται να απειλείται από άλλα εναλλακτικά προτάγματα, το κυρίαρχο σύστημα μπορεί να αρκείται στο να νίπτει τις άμωμες πλάτεις χείρες του. Ακόμα λοιπόν και αν ένιπτε, καλείται να συμπράξει στην έννομη υλική εξαφάνιση των ιχνών της κριτικής σκέψης, αυτό συμβαίνει μόνον εκ του αποτελέσματος, μέσα από τις αυτοματοποιημένες μορφές συμπεριφοράς που απορρέουν από την «αντικειμενική» αγοραία λογική. Το μείζον ίσως «επίτευγμα» των σύγχρονων μετανεωτερικών εξουσιών εντοπίζεται στην ευρύτερη παραδοχή ότι από τη στιγμή που «κάτι» (αντικείμενο ή ιδέα) δεν κατορθώνει να «πείσει» ιδίαις δυνάμεσιν «πωλούμενο» στην ελεύθερη αγορά, δεν «χρειάζεται» πια ούτε να αποδοκιμάζεται, ούτε να αποθαρρύνεται, ούτε να διώκεται. Πεθαίνει απλώς από μόνο του.

Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν τίθεται πλέον θέμα οποιασδήποτε «εκ των άνω» λογοκρισίας. Τα φασιστικής έμπνευσης αυτονταφέ δεν είναι μόνον αξιακά απαράδεκτα και δημοκρατικά αποδοκιμαστέα, αλλά και λειτουργικά περριττά. *Sub specie aeternitatis* ή *historiae*, η «αυτό-εξαφάνιση», η «αυτό-αποχώρηση», η «αυτοχειρία» ή ακόμα και η «αυτό-πολτοποίηση» των αζητήτων είναι προφανώς όχι μόνον αποτελεσματικότερη αλλά και λιγότερο αντιδημοκρατική από τη λογοκρισία ή βίαιη φίμωση «απαγορευμένων ιδεών». Με αυτόν τον τρόπο, τουλάχιστον στο εμφανές επίπεδο της ελευθερίας της έκφρασης, η φιλελεύθερη δημοκρατία μπορεί να επιζεί τύποις αλώβητη.

Εις πείσμα όμως όλων εκείνων που επιχαίρουν, η πολιτική και μαζί της η ιστορία δεν έχουν πει τον τελευταίο τους λόγο. Όσο υπάρχουν οργανωμένες εξουσίες και Πολιτείες, θα υπάρχουν πάντα και ελεύθεροι άνθρωποι που, όπως ο Δημήτρης Τσάτσος, θα αμφισβητούν τη νομιμότητα και σκοπιμότητα των κυρίαρχων θεσμικών και αξιακών παραδοχών. Εις πείσμα των φαινομένων, οι σπόροι που διαχέονται μέσα από τον προβληματισμό γύρω από τη λειτουργία της πολιτείας και την αμφισβήτηση των κυρίαρχων πολιτειολογικών εκλογικεύσεων μπορεί λοιπόν να καρποφορήσουν σε κάθε στιγμή. Αρκεί βέβαια να γίνει ευρύτερα αντιληπτό ότι η «ριζική αβεβαιότητα» δεν αποτελεί λόγο αποστράτευσης αλλά, αντιθέτως, ζείδωρη εστία συνεχούς έμπνευσης και κινητοποίησης. Οι ευγενέστεροι και αφιλοκερδέστεροι αγώνες είναι άλλωστε εκείνοι οι οποίοι δεν είναι ποτέ βέβαιο ότι είναι δυνατόν να τελεσφορήσουν. Ακολουθώντας λοιπόν το φωτεινό παράδειγμα του Δημήτρη Τσάτσου, οφείλουμε να επιμένουμε να αντικρίζουμε την πολιτειακή πραγματικότητα με αμείλικτα κριτικό, αποστασιοποιημένο αλλά ταυτόχρονα και αβέβαιο «μετά-πολιτειολογικό» βλέμμα. Έτσι και μόνον θα μπορέσουμε, ίσως, να συμβάλλουμε στο να υπάρξει μια νέα ορθολογικότερη, δημιουργικότερη, ανεκτικότερη και πιο αλληλέγγυα Πολιτεία. Με αυτήν την έννοια, η επανέκδοση της *Πολιτείας* θα μπορούσε να ορμηνευθεί ως ευοίωνα προανάκρουσμα μιας νέας εποχής. Είτε ως κοντός είτε ως μακρόσυρτος ψαλμός, αλληλούα.

Η Πολιτεία είναι το τελευταίο βιβλίο που έγραψε ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος. Αφιέρωσε σε αυτό τα τελευταία χρόνια της ζωής του και το θεωρούσε ως το magnum opus του. [...] Όπως γράφει στον πρόλογο, η πολιτεία τον απασχόλησε μια ολόκληρη ζωή, και μάλιστα όχι μόνο διδακτικά και ερευνητικά –δηλαδή ως φιλοσοφικό, ιστορικό και θεσμικό φαινόμενο– αλλά και πρακτικά, έχοντας συμμετάσχει στους θεσμούς της, τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε εκείνο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

(Από το προλογικό σημείωμα)

Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα • website: www.epoliteia.gr
Τηλέφωνο: 2103623506 • e-mail: info@epoliteia.gr

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ